ॐ

अथ सायणाचार्यकृत वेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितं

माध्यन्दिन-
शतपथ-ब्राह्मणम्।

तस्य

हविर्यज्ञं नाम प्रथमं काण्डम्।

भाष्यस्थपाठान्तरप्रदर्शनपुरस्कृत-विषमस्थलबोधक-

[illegible]।

तदिदम्

विद्वद्वृन्दसहायेन परिशोध्य

क्षेमराज-श्रीकृष्णदास-श्रेष्ठिना

मुम्बय्यां

स्वकीय "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम् मुद्रणालये

समुद्र्य प्रकाशितम्।

सं० १९८३, शके १८४८.

विज्ञप्तिः ।

अस्माभिर्मुद्रयितुमारब्धस्यास्य [illegible] [illegible]-
पूर्णाङ्कस्य चतुर्दशकाण्डात्मकस्य [illegible]-ब्राह्मण-
स्यावशिष्टान्यङ्कानि [illegible]
सत्वरमेव संमुद्र्य वैदिकपथानां विदुषां [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] विज्ञा[illegible]

[illegible]

क्षेमराज-श्रीकृष्णदास,

[illegible]

मुम्बई-स्थः ।

[illegible]

अथ सायणाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्यभाष्य-सहितं-
माध्यन्दिन-
शतपथ-ब्राह्मणम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीपरब्रह्मणे नमः ॥

सायणभाष्यम् ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २॥
तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधतो बुक्कभूपतेः । कृतावतरणः क्षीरसागरादिव चन्द्रमाः ॥ ३ ॥
विजितारातिव्रातो वीरः श्रीहरिहरः क्षमाधीशः । धर्मब्रह्माध्वन्यः समादिशत्सायणाचार्यम् ॥ ४॥
ऋग्यजुःसामशाखानामेकैका व्याकृता त्वया । तावता तत्समानार्था ज्ञातुं शक्यास्ततः पराः ॥ ५॥
वासना विशदा यत्र मन्त्रार्थानामशेषतः । प्रायेणाध्वर्यवं कर्म पूर्णं शाखान्तरैर्विना ॥ ६ ॥
करामलकवद्यत्र परं तत्त्वं प्रकाशितम् । या काचित्तादृशी शाखा त्वया व्याख्यायतामिति ॥ ७॥
सर्वतः सायणाचार्यो विमृश्योदीरितान्गुणान् । माध्यन्दिने शतपथे ब्राह्मणे व्याकरोति तत् ॥ ८॥
संचारः पदवाक्यार्थन्यायानां दर्शितः पुरा । वेदानामर्थवत्त्वादि यच्चान्यदुपयुज्यते ॥
सर्वशाखासमत्वेन विज्ञेयं तदिहाखिलम् ॥ ९ ॥ यच्च संदिग्धमज्ञातमत्र तद्विवरिष्यते । संमत्या
कल्पसूत्राणां ब्राह्मणानां च संग्रहात् ॥ १० ॥

इह हि चरमे चतुर्दशे काण्डे करतलामलकवत् परतत्त्वं प्रकाशितम् । ततः प्राक्तनैश्च त्रयोदशभिः काण्डैस्त्रेताग्निसाध्यो धर्मः प्राधान्येन प्रतिपादितः । अग्नयश्चान्वाधानपवमानेष्टिभिर्निष्पाद्याः । पवमानेष्टयश्च दर्शपूर्णमासविकृतितया तदधिगमसापेक्षज्ञाना इति प्रथमे काण्डे दर्शपूर्णमासौ प्रतिपाद्येते । तदनुष्ठानारम्भश्च पूर्णमासपूर्वकः; अतश्च तस्य पूर्णमासस्य प्रथमं यदङ्गं व्रतोपायनं, तदङ्गत्वेनापामुपस्पर्शनं विधत्ते—

---

१ बुक्क, इति क्वचिद्दृश्यते । २ 'कृतचेतरण' इति 'ज' पुस्तके 'कृते चेतरण' इत्यपि पाठः क्वचित्समुपलभ्यते ३ 'सर्वज्ञः' इति पाठान्तरम् । ४ अर्थवशादत्र षड्भिः पादैरेकः श्लोकः पूर्यते । ५ 'यत्र' इत्यपि पाठः । ६ 'तद्धि परीक्ष्यते' इति पाठान्तरम् । ७ बृहदारण्यकोपनिषदि । ८ गार्हपत्याहवनीयदक्षिणामयस्त्रेतेति समाख्यायन्ते । ९ अतः पूर्वम् 'अन्वाधाने'—इति क्वचिदधिकम् ।

प्रथमे काण्डे प्रथमः प्रपाठकः।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

हरिः ओ३म्। व्रतमुपैष्यन्[1] । अन्तरेणाहवनीयं[2] च गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्नपऽउपस्पृशति तद्यदप ऽउपस्पृशत्यमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वाऽआपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति पवित्रं वा ऽआपः पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति तस्माद्वाऽअप ऽउपस्पृशति ॥ १ ॥

ऋजुपाठः ।

अथ दर्शपूर्णमासप्रारम्भः ।

व्रतोपायनम् ।

व्रतमुपैष्यन्नन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्नप उपस्पृशति । तद्यदप उपस्पृशति। अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति, तेन पूतिरन्तरतः । मेध्या वा आपः । मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति । पवित्रं वा आपः । पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति । तस्माद्वा अप उपस्पृशति ॥

व्रतमुपैष्यन्निति । पूर्णमासस्य प्राथम्यम्, अत्रैवाग्रे पौर्णमासप्रयोगमभिधाय पश्चाद् दर्शप्रयोगाभिधानात् । कात्यायनेनापि तथाभिधाय "पौर्णमासवदन्यत्" (श्रौ. सू. ४ अ. ७३ सू.) इति पौर्णमासतन्त्रस्य दर्शेऽतिदेशात् । तथैव ब्राह्मणे प्रजापतिपर्वसन्धानप्रस्तावे "पौर्णमासेन चैवामावास्येन च, पौर्णमासीं चामावास्यां च तत्पर्वाभिषज्यन्" इति पौर्णमासप्राथम्यम् । तथा तैत्तिरीयके-"पौर्णमास ँ हविरिदमेषां मय्यामावास्य ँ हविरिदमेषां मयि" इत्यन्वाधानानुमन्त्रणयोर्यजमानमन्त्रयोः पाठक्रमादपि पौर्णमासप्राथम्यमवगम्यते ।

ननु पूर्वोऽयं पाठक्रमः । श्रुत्यैव तु पौर्णमासप्राथम्य प्रतिषिध्यते, श्रुतिश्च पाठाद्बलीयसी, श्रुत्यर्थपाठमुख्यस्थानप्रवृत्तीनां क्रमप्रमाणानामपि श्रुतेः प्राथम्येन प्राबल्यात् । श्रूयते हि पौर्णमासप्राथम्यस्य निन्दा- "यत्पौर्णमासीं पूर्वामालभेत, प्रतिलोममेवैनावालभेत" (तै. सं. ३.५.१.५) इति। न । तस्य वाक्यस्य "सारस्वतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुयादमावास्या वै सरस्वत्यनुलोममेवैनावालभते" (तै. सं. ३.५.१.६) इति सारस्वतहोमविधिशेषत्वेन पौर्णमासप्राथम्यनिन्दार्थवादत्वात्। अत उक्तरीत्या पौर्णमासप्राथम्यमुपपन्नम् ।

---

१ 'व्रतमु' इति ख.ग.झ. पुस्तकेषु । २ 'यं च' खादिपुस्तकेषु, एवमन्यत्रापि पदान्तपरसवर्णविषयेऽवगन्तव्यम् । ३,४ नास्ति ख.ग.छ.झ. । ५,६ 'व्रत' इति ख.ग. पुस्तकयोरेकवकारात्मक एव पाठः; एवमन्यत्रापि । ७ नास्ति ख. ग. । ८ 'ति' इति छ. 'ति' इति झ. । ९ अत्रैव काण्डे ६.३.३६ द्रष्टव्यम्। १० 'मालभते' इति ज. । ११ 'मेनावालभेते' इति ज. । १२ 'वादत्वात' ज. ।

उपस्पर्शनं चेहाचमनं विवक्षितम् । नन्वापस्तम्बेन—" अप आचामत्युपस्पृशति वा " (आप. श्रौ. सू. ४. ३. २. ९) इत्याचमनप्रतिद्वन्द्विभावेनोपस्पर्शनाभिधानात् स्पर्शनमात्रं तत्प्रतिभाति । सत्यं तत्र तथा । इह तु " तेन पूतिरन्तरतः " इति वाक्यशेषादपोऽश्नात्यन्तरत एव मेध्यो भवतीति वदताचमनमेव । यथा " अक्ताः शर्करा उपदधाति " इत्यत्र घृततैलादिष्वञ्जनसाधनत्वेन संदिह्यमानेषु " तेजो वै घृतम् " (तै. ब्रा. ३. १२.९.१२.) इति वाक्यशेषाद्घृतमिति निश्चयः, तद्वत् । सूत्रितं हि—"संदिग्धेषु वाक्यशेषात् " (मी. सू. १. ४. २९) इति । तस्य च व्रतोपायनाङ्गत्वम्, उपैष्यन्निति 'शतृ' प्रत्ययेन व्रतोपायनस्याचमनं प्रति हेतुत्वाभिधानात्; " लक्षणहेत्वोः क्रियायाः " (पा.सू.३.२, १२६) इति स्मृतेः । प्रधानं हि स्वनिष्पत्त्यर्थमङ्गमनुष्ठापयत् तदनुष्ठाने हेतुर्भवति । न च लक्षणेऽपि शतुर्विधानात् कथं हेत्वर्थनिश्चय इति वाच्यम् । तदा हि भविष्यता व्रतेन लक्षितो हि यस्तत्पूर्वकालः तत्संबन्धमाचमनस्य विधातुं व्रतमुपैष्यन्नित्येतत्स्यात् । तत्कालसंबन्धस्त्वाचमनानन्तरं व्रतोपायनस्य विधानात् पाठादपि सिध्यतीति लक्षणार्थस्वीकारे वचनमनर्थकमिति । ननु व्रतोपायनादपि प्रथममाहवनीयप्रणयनमन्वाधानं च[1] । अत एवापस्तम्बः--"प्रातरग्निहोत्रꣳहुत्वान्यमाहवनीयं प्रणीयाग्नीनन्वादधाति" (आप. श्रौ. सू.१. १. २) इति । कात्यायनस्त्वप्रणीतस्याहवनीयादेरन्वाधानासंभवादर्थसिद्धं प्रणयनं मत्वा अन्वाधानमेव प्रथममाह—"अग्न्यन्वाधानमध्वर्युर्यजमानो वा " (श्रौ.सू. २. २.) इति । ब्राह्मणं तु तदनभिधाय ततः पराचीनं व्रतोपायनं तदङ्गमाचमनं वा कथं प्रथममभिदधाति । अत्राभिधीयते । नियमेन याजमानानां मध्ये व्रतोपायनमेव प्रथमम् । अग्न्यन्वाधानं हि नियमेन न याजमानम् । अध्वर्युर्यजमानो वेति (का. श्रौ.सू. २.२) कात्यायनोक्तेः ॥ नन्वन्वाधानमन्त्रस्य "ममाग्ने वर्च" (तै.सं. ४.७.१४.१.) इत्यस्य प्रत्यगाशीष्ट्वान्नियमेन याजमानत्वं युक्तम् । यथा "आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि" (तै. सं. १.९.९.१३) इत्यादेः । तस्य हि समाख्ययाऽऽध्वर्यवत्वप्राप्तावपि प्रत्यगाशीष्ट्वलिङ्गेन प्रबलेन समाख्यां बाधित्वा याजमानत्वं निर्णीतम्—"मन्त्राश्च कर्मकरणास्तद्वत्" (मी. सू. ३. ८. १९.) इति । सत्यम् । अकरणमन्त्रत्वात्तत्र तथास्तु, ममाग्ने वर्च इति तु करणमन्त्रत्वादाध्वर्यवक्रियायां विनियुक्तत्वाद् यजमानेन प्रयोगे तत्प्रतिपादनासामर्थ्यादध्वर्युणैव प्रयोज्यमित्युक्तमुत्तराधिकरणे—" करणेष्वर्थवत्त्वात् " (मी.सू. ३. ८. २९) इति । अत उक्तयुक्तेस्तत्करणमन्वाधानमप्यध्वर्युणैवानुष्ठेयम् । यत्तु कात्यायनेनाध्वर्युर्यजमानो वेत्युक्तम्, तत्र याजमानत्वं शाखान्तरमूलम् । एतच्छाखानुसारेण त्वापस्तम्बादिभिः केवलाध्वर्यवत्वमुक्तमिति विभागः । अथवा यथाऽप्रणीतस्यान्वाधानानुपपत्त्या प्रणयनमप्यन्वाधानविधिनैव संगृहीतं कात्यायनसूत्रे, तथा 'अन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्' इति वचनादेवाग्निप्रणयनं तत्प्रबलीकरणरूपमन्वाधानं चार्थसिद्धत्वादनुक्तमित्युच्यमानाङ्गमध्ये व्रतोपायनस्य प्राथम्यमविरुद्धम् ।

विहितमुपस्पर्शनमनूद्य प्रशंसति—तद्यदिति । 'तत् ' प्रकृतं ' यत् ' उपस्पर्शनं तेनान्तरतः 'पूतिः' पवित्रता भवति । अनृतवदनेन हि पुरस्तात् संभावितमपवित्रत्वमिति । ननूपस्पर्शनस्य फलमेवेदं पवित्रत्वं किं न विधीयते ? कथमपि संबन्धाभावेऽपि हि फलविधित्वं दृष्टम्, यथा—" प्रतितिष्ठन्ति य एता रात्रीरुपयन्ति" इति रात्रिसत्रे । अत्रोच्यते । रात्रिसत्रस्य हि अनन्यशेषत्वेन स्वतन्त्रतया विधीयमानस्य युक्तं

१ उपस्पर्शनस्येत्यर्थः । २ मग्न्यन्वाधानं च. ज. । ३ मन्वानोऽन्वाधानमिति पा० । ४ यजमानसंबन्धिकर्मणामित्यर्थः । ५ " ममाग्ने वर्चोविहवेष्वस्तु वयन्त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम । मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम " इत्याहवनीये समिधमादधाति (श्रौ. सू.२.३) । ६ 'पुरासंभावित' ज.। ७ उपस्पर्शनस्यापामेवेदमिति ज । ८ नास्ति ज.।

सोऽग्निमेवाभीक्षमाणो व्रतमुपैति। अग्ने व्रतपते व्रतञ्चरिष्यामि तच्छकेयन्तन्मे राध्यतामित्यग्निर्वै देवानाव्व्रतपतिस्तस्माऽएवैतत् प्राह व्रतञ्चरिष्यामि तच्छकेयन्तन्मे राध्यतामिति नात्र तिरोहितमिवास्ति॥२॥

सोऽग्निमेवाभीक्षमाणो व्रतमुपैति–" अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् " (१ अ. ५ मं.) इति। अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः, तस्मा एवैतत्प्राह–व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयम्, तन्मे राध्यतामिति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥

यदर्थवादोऽप्यपेक्षितं फलं समर्पयतीति । उपस्पर्शनस्य तु संस्कारतया संस्कार्येणैव प्रयोजनेन निरपेक्षितस्य कथमपेक्षितं फलं समर्थोऽर्थवादः समर्पयितुम् ? यथा–" यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते "(तै.सं. ६.१.१.१७) इति। अत्र ह्यञ्जनस्य संस्कारतया फलमनपेक्षमाणस्य भ्रातृव्यचक्षुर्वर्जनं न फलमिति । सूत्रितं च " द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् " (मी. सू. ४. ३. १) इति । ननु साध्यसाधनेतिकर्तव्यतालक्षणेंऽशत्रयेऽनुप्रविष्टं कंचिदप्यर्थमनभिदधानस्य वाक्यस्यानर्थक्यमेव प्राप्तम्. "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" (मी. सू. १. २. १) इति । तत्रैव कस्यचिदंशस्य स्तुत्यापि भवत्यर्थवत्तेति चेत् न। प्रवृत्तिविशेषमकुर्वाणया किं स्तुत्या । अपि च यः स्तुतश्चास्तुतश्च तावानेव सोऽर्थः । अत्रोच्यते । इह लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने–शब्दात्मिका चार्थात्मिका च । उक्तं च–

" अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।
अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते " इति ।

एकैका च सा साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यताभिस्त्रिभिरंशैरंशत्रयवती। [4]अर्थभावनायां हि स्वर्ग एकः साध्योऽशः, तत्करणमाग्नेयादिः साधनम्, प्रयाजादिरितिकर्तव्यतारूपः । तत्रैवार्थभावनायां पुरुषप्रवृत्तिः शब्दभावनाया भाव्यम्, लिङादिस्तद्व्यापारो वा करणम्, आर्थवादिकी स्तुतिरितिकर्तव्यता । तत्रार्थभावनाया अंशत्रयानभिधानेऽपि शब्दभावनेतिकर्तव्यताभूतां स्तुतिं ब्रुवाणोऽर्थवादः कथमनर्थकः स्यात् । यदाह सूत्रकारः–" विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः " (मी.सू. १.२.७) इति । स्तुतिविरहे ह्यंशवैकल्यादपरिपूर्णशब्दभावनया न प्रवृत्तिरर्थभावनायां पुरुषस्येति तस्या अप्यानर्थक्येन मूलोच्छेदप्रसङ्ग इति कथमनर्थिका स्तुतिः स्यात् । यत्त्वर्थवादरहितं केवलं विधिवाक्यम्, तत्र विधिरेव स्तुतिमाक्षिपतीति नोक्तदोषावतारः, इह प्रत्यक्षश्रुतायां स्तुतौ सत्यां किमाक्षेपक्लेशेनेत्यलम् । अयं च विचार उत्तरत्र सर्वेष्वेवार्थवादेषु द्रष्टव्य इति । अनृतवदननिमित्ताशुद्धिपरिहारेणोपस्पर्शनस्य प्राशस्त्यमभिधाय तत्साधनभूतानामपां स्वतः शुद्धत्वात्स्वसंबन्धिशुद्धिहेतुत्वाच्च तत्प्रशस्तमित्याह--मेध्या वा इति॥ १॥

इदानीमग्निदर्शनलक्षणेनाङ्गान्तरेण सहितं समन्त्रकं व्रतोपायनं विधत्ते–सोऽग्निमिति । 'सः' यजमानः 'अग्निम्' आहवनीयम् । मन्त्रार्थस्तु–हे व्रतस्य पालक ! अग्ने ! अनृतवदनत्यागादिरूपं 'व्रतं' चरिष्यामि। तत्कर्तुं शक्तो भूयासम् । शक्नोतेर्लिङ्याशिष्ययम् । मदीयं 'तद्' व्रतं 'राध्यताम्' समृद्धं भवत्विति । व्रतपतिपदं व्याकरोति–अग्निर्वै देवानामिति । [5]उभयवाक्यस्याव्याख्येयत्वमत्र--शकेयं राध्यतामिति । तत्र च हेतुमाह–नात्रेति । ' तिरोहितम् ' अविस्पष्टार्थं पदम् ॥ २ ॥

---

१ ' स्ति ' इति छ. । २ 'समर्पयतीति' ज. । ३ तावानेवास्यार्थ इति पा० । ४ अर्थेति नास्ति ज. । ५ ' उत्तरवाक्यस्येति' ज. ।

अथ सुᳫंस्थिते विसृजते । अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषन्तदशकन्तन्मेराधीत्यशकद्ध्येतद्यो यज्ञस्य सᳫंस्थामगन्नराधि ह्यस्मै यो यज्ञस्य सᳫंस्थामगन्नेतेनु न्वेव भूयिष्ठा ऽइव व्रतमुपयन्त्यनेनु त्वेवोपेयात् ॥ ३ ॥

द्वयं वा ऽइदन्न तृतीयमस्ति । सत्यञ्चैवानृतञ्च सत्यमेव देवा ऽअनृतं मनुष्या ऽइदमहमनृतात् सत्यमुपैमीति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥ ४ ॥

अथ संस्थिते विसृजते–"अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि" (२ अ. २८ मं.) इति । अशकद्ध्येतद्–यो यज्ञस्य संस्थामगन् । अराधि ह्यस्मै–यो यज्ञस्य संस्थामगन् ॥ एतेन न्वेव भूयिष्ठा इव व्रतमुपयन्ति, अनेन त्वेवोपेयात् ॥ द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति–सत्यं चैवानृतं च । सत्यमेव देवाः, अनृतं मनुष्याः । "इदमहमनृता-

---

स्वीकृतस्य व्रतस्य यागसमाप्तिपर्यन्ततामाह--अथेति । 'संस्थिते' यागे पर्यवसिते विसर्जनमन्त्रमाह--अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमिति। अत्राशकमराधीति पूर्वमन्त्राद् वैलक्षण्यम् । तत्र हेतुमाह–अशकद्धीति । यो यज्ञस्य पर्यवसानं प्राप्तवान्, 'एतत्' कर्म कर्तुम् 'अशकत्'शक्तोऽभूत् । तस्मै तेन कर्मणा 'अराधि' सिद्धम्, तत्कर्म असिद्ध्यदित्यर्थः । अगन्निति गमेर्लुङि "मन्त्रे घसेति" (पा.सू. २.४.८०)च्लेर्लुकि, हल्ङ्यादिलोपे "मोनो धातोः" (पा.सू.८.२.६४.) इति (मकारस्य नकारः) । अत्र व्रतोपायने मन्त्रान्तरं विधातुं पूर्वमन्त्रात्तस्यैव विशेषमाह–एतेनेति । यत 'एतेन' वक्ष्यमाणनेदमहमित्यादिना बहवो व्रतमुपयन्ति, अतस्तु हेतोरनेनैवोपेयात् । एवकारेणैष मन्त्रः प्रशस्यते, न तु पूर्वो निषिध्यते । अत एव कात्यायनो द्वयमप्याह--"अग्ने व्रतपत" 'इदमहमिति वा' (श्रौ. सू. २. ११) इति ॥ ३ ॥

इदमहमिति मन्त्रे कर्मत्वेनापादानत्वेन च सत्यानृतयोरुभयोरेवोपादाने कारणमाह–द्वयं वा इति । यद् 'इदं' जगत् तत्सर्वमनृतं सत्यं वेति कोटिद्वयमेव, न तृतीया कोटिरस्ति। सत्यमेव देवाः, चिरावस्थानात्, नियमेन सत्यवादित्वाद्वा । अनृतं मनुष्याः; स्वप्नदृष्टवदल्पकालावस्थानात् प्रायेणानृतवादित्वाद्वा । तथा च देवमनुष्याणां सत्यानृतवादित्वमैतरेयकेऽप्याम्नातम्--"सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः" (ऐ.ब्रा.१.१.६) इति । सत्यानृतवदनसाहित्यं हि तत्र विवक्षितोऽर्थः;–"तस्माद्दीक्षितेन सत्यमेव वदितव्यम्" इति वाक्यशेषात् । यदनेन मन्त्रेणोच्यते 'तन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति' इत्येवमात्मकमिममर्थमयं मन्त्र आहेत्यर्थः ॥ ४ ॥

---

१ 'ते' इति छ.। २ 'मुपयन्त्यनेनु' इति ख. ग.। ३ 'ठ्व्रा' इति छ. । ४ 'देवा, अनृतम' इति ख.ग.झ.। ५ 'मनुष्या' इति क.'मनुष्या इदं' इति ख.। ६ इदमहमिति वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण वा व्रतग्रहणं कुर्यादित्यर्थः ७ 'अन्तरेणापराग्नी गत्वा परेणाहवनीयं प्राङ् तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणोऽप उपस्पृश्य व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपत इदमहमिति वा' (श्रौ, सू.२.११) । ८ 'तैत्तिरीयके' ज. । ९ 'तत्रैव' ज. ।

स वै सत्यमेव व्वदेत्। एतद्ध वै देवा व्रतञ्चरन्ति यत्सत्यन्तस्मात्ते यशो यशो ह भवति य ऽएवंव्विद्वांन्त्सत्यं व्वदति ॥ ९ ॥

त्सत्यमुपैमि" (१ अ. ९ मं.) इति । तन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥ स वै सत्यमेव वदेत् । एतद्ध वै देवा व्रतं चरन्ति–यत् सत्यम्; तस्मात्ते यशः । यशोह भवति–य एवं

अनेन मन्त्रेण व्रतमुपेयुषो नियममाह- स वा इति । 'सः' इत्थं कृतव्रतोपायनः 'सत्यमेव' इत्येवकारकरणादनृतं न वदेदित्यर्थः । असत्येवकारे यद्यत् सत्यं, तत्तदवश्यं वक्तव्यं स्यात्,–ग्रहं संमार्ष्टीतिवदेकत्वस्याविवक्षितत्वात्; अनृतवचनं चाप्रतिषिद्धं स्यात्, इष्यते च तन्निषेधः । अत एव तैत्तिरीयके दर्शपौर्णमासप्रकरणे समाम्नायते–"तस्यैतद् व्रतं--नानृतं वदेत्" (तै. सं.२.५.५.११) इति । यद्यप्याहिताग्निमात्रस्यानृतवदनमन्यत्र प्रतिषिध्यते--"तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेत् "इति, तथाप्यनृत–वदनवर्जनस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वसिद्धये पुनरिह वक्तव्यमेव, इतरथा ह्यनृतवदनेऽपि पुरुष एव प्रत्यवेयात्, क्रतुः पुनरविगुण एव स्यात्–" को नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् । न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथा चोदितसिद्धितः" ॥ इति न्यायात् । नन्वनेनापि वचनेन कथमनृतवदननिषेधस्य कर्माङ्गत्वसिद्धिः? वदेदिति प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यात् तदर्थ एवायं प्रतिषेध इति हि युक्तम् । कर्मप्रकरणात् कर्माङ्गतेति चेत्, न; प्रतिषेध्यपाठादपि क्रियायास्तावत्कर्तृशेषता पदश्रुत्या प्रतीयते, तदर्थं प्रतिषेध्यम्; तादर्थ्येनैव प्रतिषेधोऽपि चाभिधीयते इति श्रौतेन पुरुषार्थत्वेन प्रबलेन प्राकरणिकी दर्शपूर्णमासार्थता बाध्यते । ननु न वदेदिति पदद्वयगम्यप्रतिषेधस्य कर्तुः संबन्धः, पदद्वयं वाक्यमिति कथं प्रतिषेधस्य कर्तुः संबन्धः।श्रौत इति चेत्,न; यथा गृहं संमार्ष्टीति पदद्वयगम्यसंमार्गस्य गृहशेषता, तथापि द्वितीयायाः क्रियासामान्यं प्रति गृहस्य शेषत्वाभिधानात् तद्विशेषस्य संमार्गस्य पदान्तरेणोपस्थापनेऽपि शेषशेषिभावस्य श्रौतता, तद्वत् । अत इह पुरुषार्थो निषेधो विधीयते । स्मृत्यैव विहित इति चेत्, तथापि हि तस्या एवैव श्रुतिर्मूलं भविष्यति; द्वयोरर्थसाम्यात् । अतो युक्तः श्रुत्या प्रकरणबाध इति । अथ मतम्–अविरोधे न दुर्बलं प्रबलेन निराक्रियते, न तु स्वयं प्रबलमित्येव दुर्बलस्य हिंसा न्याय्या । न चेह प्रकृतक्रियया कर्तुः संबन्धे प्रकरण बाधः, अतो न केवलक्रत्वर्थतेति । ननु पुरुषमात्रार्थोऽनृतनिषेधः स्मृत्यैव सिद्धः, स एव क्रतुगतपुरुषार्थोऽपि भविष्यतीति किमनेन विशेषनिषेधेन ? न च तस्याः स्मृतेरियं श्रुतिर्मूलमिति युक्तम्;सामान्यविशेषतया मूलमूलिभावासंभवात् । एवं तर्हि सर्वविशेषगामिना सामान्येन स्मृतिसिद्धस्य निषेधस्य प्रकरणाबाधायात्र क्रतुगतपुरुषविशेषेऽनुवादोऽस्तु, तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादित्युक्तम् । स्यादेवं यदि कर्तुः प्रत्ययार्थत्वं स्यात्, न त्वेतदस्ति । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । अन्यथाभिधातव्यया भावनयैवाक्षेपात् कर्तुः प्रतीतेः । न च "लः कर्मणि च" (पा. सू. ३. ४. ६९) इति स्मृतिबलात् कर्तुः प्रत्ययार्थता । तस्याः स्मृतेः । "द्व्येकयोः" (पा. सू. १. ४. २२) इत्यनेनैकवाक्यत्वे प्रत्ययाभिधेयत्वेनोच्यमानयोर्द्वित्वैकत्वयोर्व्यावर्तकत्वेनैव कर्तुः समर्पणात्; कर्तृद्वित्वे द्विवचनं कर्त्रेकत्व एकवचनमिति । अतो भावनया संख्यया वाक्षेपादेव कर्तुः प्रतीतिः सिद्धेति न स प्रधानतया प्रत्ययार्थः । अतः क्रियाया एव प्राधान्यात् तस्या एवाङ्गत्वेनानृतनिषेधो विधीयते । न च स्मृत्या पुरुषार्थतया विहितस्यानृतवदननिषेधस्य कथमिह प्रकरणात् क्रत्व-

---

१ 'विद्वान्सत्यं '–इति ख. ग. छ. झ. । २ 'वदति' इति छ. । ३ पदद्वयं च वाक्यमिति ज । ४ 'न शेषशेषिभावस्य श्रौततवमत्र ' इति ज. ।५ 'यथाभिहितस्तस्या ' इति ज.। ६ 'प्रकृतक्रियाकर्तुः सम्बन्धे' इति ज.।

अथ सुᳬंस्थिते व्विसृजते । इदमहं यं ऽएवाुस्मि सोऽस्मीत्यमानुष ऽइव वा ऽएतद्भवति यद्व्रतमुपैति न हि तदवकल्पते यद्ब्रूयादिदमहᳬंᳬ०सत्यादनृतमुपैमीति तदु खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादिदमहं यं ऽएवास्मि सोऽस्मीत्येवं व्रतं व्विसृजेत ॥ ६ ॥

अथातोऽशनानशनस्यैव । तदु हाषाढः सावयसोऽनशनमेव व्रतं मेने मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति त ऽएनमेतद्व्रतमुपयन्तं व्विदुः प्रातर्नो यक्ष्यत ऽइति ते ऽस्य व्विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स ऽउपवसथः ॥ ७ ॥

विद्वान् सत्यं वदति ॥ अथ संस्थिते विसृजते—"इदमहं य एवास्मि सोऽस्मि" (२ अ. २८ मं.) इति । अमानुष इव वा एतद् भवति—यद् व्रतमुपैति । न हि तदवकल्पते यद् ब्रूयाद्—'इदमहंसत्यादनृतमुपैमि'—इति,तदु खलु पुनर्मानुषो भवति । तस्मादिदमहं य एवास्मि सोऽस्मीत्येव व्रतं विसृजेत ॥

अथातोऽशनानशनस्यैव । तदु हाषाढः सावयसोऽनशनमेव व्रतं मेने । मनो ह वै देवा मनुष्यस्याऽऽजानन्ति, त एनमेतद् व्रतमुपयन्तं विदुः—'प्रातर्नो यक्ष्यते' इति । तेऽस्य विश्वेदेवा

र्थतेति वाच्यम्; "खादिरो यूपो भवति" "खादिरं वीर्यकामस्य" ऐ. ब्रा. २. १. १. इतिवत् संयोगपृथक्त्वेनोभयार्थत्वसिद्धेः । उक्तं हि—"एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" (मी. सू. ४, ३, ५) इति । अतः सत्यमेव वदेदिति दर्शपूर्णमासांगत्वेनानृतप्रतिषेधस्य विधिरयमिति सिद्धम् । तदाह कात्यायनः "इदमहमिति वा सत्यवाग्यतः; "कर्माङ्गमुत्तरे सत्यवदनम्" (श्रौ. सू. २. ११, १३.) इति । तस्मात्ते यश इति । यशस्विनां देवानां यशोऽपि यशःप्रतिपादनाय प्रशस्तम्—'एवम्' ॥ ५ ॥

"अग्ने व्रतपते" इति मन्त्रवत् मन्त्रेणाभ्युपेतस्य व्रतस्य प्रसंगाद्विसर्जनमाह--अथ संस्थित इति । अत्रत्यविसर्जनमन्त्रस्यायमर्थः । व्रतोपायनात् प्रागहं य एव मनुष्योऽस्मि, व्रतं मुक्त्वा स एव मनुष्यः 'इदमस्मि';न तु व्रतसमय इव देवः । इदमिति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकम् । नन्वसौ मनुष्यो व्रतसमयेऽपि मनुष्य एव, तत्किमुच्यते य एव मनुष्योऽस्मि स एवेदमस्मीति ? तत्राह--अमानुष इवेति । मनुष्योऽपि हि तदान्यात्मकत्वात् सत्यवदनाद्वा देव इवेत्युक्तम्, व्रतत्यागे तु कृते व्रतारम्भात् प्रागिव स्वमावसिद्धं मनुष्यत्वमेवेति । ननु यथा व्रतोपायनेऽनृतात् सत्यमुपैमीत्युक्तम्, एवं तत्त्यागे सत्यादनृतमुपैमीति किं नोक्तमित्यत आह न हीति । महत उत्कृष्टाद्देवत्वात् प्रच्युतत्वेनात्यन्तनिकृष्टमानुषत्वप्राप्तिकथनस्य परुषत्वादनवकल्पनं,तदाह--तदु खल्विति ॥ ६ ॥

व्रतप्रसङ्गादागतं तद्विसर्जनं समाप्य पूर्वेद्युर्यजमानेन व्रतानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तत् प्रतिजा-

---

१ 'एव' ऽएवा' इति छ. 'य एवा' इति ख. ग. झ. । २ 'य' इति क. 'एव.' इति छ. । ३ नास्ति ख.ग. । ४ 'त्येवम्' इति ख. ग. । ५–६ एकनकारवकारात्मक एव पाठः ख.ग.झ. पुस्तकेषु । ७ 'स उपवसथः' इति ख.ग.झ. । ८ अत्रैव ग्रन्थे ३.६.२. १२ द्रष्टव्यम् । ९ 'नपुंसकत्वम्' इति ज. । १० 'उत्कर्षात्' इति क. । ११ 'तद्रूपत्वं' इति ज. ।

तन्न्वेवानवक्लृप्तम् । यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयादथ किमु यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयात्तस्मादु नै[1]वाश्नीयात् ॥ ८ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति य[2]द्युऽअश्नाति दे[3]वानत्यश्नातीति स यदु[4]वाशितमनशितन्तदश्नीयादिति यस्य वै हविर्न गृह्णन्ति तदशितमनशितꣳ[5] स यदश्नाति तेनापितृदेवत्यो भवति यद्यु तदश्नाति यस्य हविर्न गृह्णन्ति तेनो देवान्नात्यश्नाति ॥ ९ ॥

गृहानागच्छन्ति, तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति–स उपवसथः ॥ तन्न्वेवानवक्लृप्तम्–यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयात्, अथ किमु–यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयात् । तस्मादु नैवाश्नीयात् ॥ तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्नाति–पितृदेवत्यो भवति, यद्यु अश्नाति–देवानत्यश्नाति, इति । स यदेवाशितमनशितं तदश्नीयाद्–इति । यस्य वै हविर्न गृह्णन्ति तदशितम्–अनशितम् । स यदश्नाति–तेनापितृदेवत्यो भवति, यद्यु तदश्नाति–यस्य हविर्न गृह्णन्ति तेनो देवान्

नीति--**अथात** इति । यतो व्रतानन्तरमशनानशनापरनामकमारण्याद्यशनमेव यजमानेन कर्तव्यम्, 'अतः' तदनन्तरमेव तस्य निरूपणं क्रियत इत्यर्थः । प्रतिज्ञातस्याशनानशनपक्षस्य प्रशंसार्थं केवलानशनपक्षं निरसितुमपन्यस्यति--**तदु** हेति । 'तत्' तस्मिन्नशनानशनविषये सवयसः पुत्रः 'सावयसः' 'अषाढ'--नामकः सर्वात्मनाशनत्यागमेव व्रतं मेने । तथामन्यमानस्याषाढस्याशयमाह--**मनो** हेत्यादि । अनुपन्यस्तमपि मनुष्यस्य मनः 'आ' समन्तात् [देवाः] जानन्ति । अतो योऽसौ यजमानो व्रतमुपैति, एष नः प्रातरवश्यं यक्ष्यते इति ज्ञात्वा 'विश्वे' सर्वे ते देवाः व्रतदिवसे यजमानस्य गृहानागच्छन्ति उपवसथनामनिर्वचनेन देवानामागमनं द्रढयति--**तेऽस्ये**ति । 'उप' समीपे यजमानस्य वसन्ति देवा अस्मिन्निति पर्वदिवस 'उपवसथ'–नामक इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्तु किं ततः ? इति चेत्--**मनुष्येष्वि**ति । गृहे मनुष्येष्वागतेषु अनश्नत्सु 'यः' कश्चिद् यजमानः स्वयं पूर्वं भुञ्जीतेति यत् तदेवानुचितमिति वितर्कयामः । अथ यः कश्चिद् देवेष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयादिति यत्, तस्यानवक्लृप्तिः किमु वक्तव्या ? कैमुतिकन्यायफलमाह--**तस्मादि**ति । 'उ' इत्यसन्देहे । तस्मादेव हेतोरशनवर्जनलक्षणेऽर्थे नास्ति सन्देह इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अषाढेन चेन्मुनिना निर्णीतोऽनशनपक्षः, तर्हि स एव परमार्थः; कथमशनानशनपक्षः ? इति चेत्, अस्यापि मुनिनैव याज्ञवल्क्येन सोपपत्तितो निर्णीतत्वादित्याह--**तदु** हेति । 'तदु' तस्मिन्नप्यशनानशनपक्षे याज्ञवल्क्य उपपत्तिम् 'उवाच' आह। अशनानशनलक्षणस्वमतसमर्थनाय प्रत्येकपक्षौ दूषयति--**यदी**ति। दैविके हि कर्मणि देवान् प्रत्युद्दिष्टस्यैव हविषः प्रथममनुपयोगः, काममन्यस्य; पित्र्ये पुनरतिनियमाद्धविषोऽन्यदप्यनुपयोज्यमिति पितृदेवत्यतामापादयतीति याज्ञवल्क्यस्याशयः । तत्किं दैविके कर्मणि प्रागपि भोक्तव्यमिति यस्तमाशयमजानानः शङ्कते, तं प्रत्याह--**यद्यु** इति । 'यद्यु' यदि त्वश्नाति, तदा अशिशि-

---

१ 'नैवाऽश्नी' इति ख. ग. । २ 'यद्युऽअश्नाति' इति क. । ३ 'दे' इति क. । ४ 'ह' इति क. । ५ नास्ति ज. ।

स वा ऽआरण्यमेवाश्नीयात् । या वा ऽआरण्या ऽओषधयो यद्वा वृक्ष्यं तदु ह स्माहापि बर्कुर्वार्ष्णो माषान्मे पचत न वा ऽएतेषाᳬं हविर्गृह्णन्तीति तदु तथा न कुर्याद् व्रीहियवयोर्वा ऽएतदुपचं यच्छमीधान्यं तद् व्रीहियवावेवैतेन भूयाᳬंसौ करोति तस्मादारण्यमेवाश्नीयात् ॥ १० ॥

स ऽआहवनीयागारे वैताᳬं रात्रिᳬं शयीत । गार्हपत्यागारे वा देवान्वा ऽएष ऽउपावर्त्तते यो व्रतमुपैति स यानेवोपावर्त्तते तेषामेवैतन्मध्ये शेतेऽधः शयीताधस्तादिव हि श्रेयसᳬं ऽउपचारः ॥ ११ ॥

नात्यश्नाति ॥ स वा आरण्यमेवाश्नीयात् । या वा आरण्या ओषधयः, यद्वा वृक्ष्यम् । तदु ह स्माऽऽहापि बर्कुर्वार्ष्णः–'माषान्मे पचत, न वा एतेषां हविर्गृह्णन्तीति' । तदु तथा न कुर्यात् । व्रीहियवयोर्वा एतदुपचम्–यच्छमीधान्यम्, तद् व्रीहियवावेवैतेन भूयांसौ करोति । तस्मादारण्यमेवाश्नीयात् ॥

स आहवनीयागारे वैतां रात्रिं शयीत, गार्हपत्यागारे वा । देवान् वा एष उपावर्तते–यो व्रतमुपैति । स यानेवोपावर्तते–तेषामेवैतन्मध्ये शेते ॥ अधः शयीत ॥ अधस्तादिव हि श्रेयस उपचारः ॥ १ ॥

षतो देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्तवान् स्यात् । अशनानशनपक्षयोरुभयोरपि दोषश्चेत् का गतिः ? इति तत्राह-**स यदि**ति । यद् द्रव्यमशितमप्यनशितवद् भवति तदश्नीयात् । किं तदिति तदाह–**यस्ये**ति । 'यस्य' द्रव्यस्य संबन्ध्यन्नं "हविः" देवा न गृह्णन्ति तदशितमपि सदनशितवद् भवति । तथात्वे यथोदीरितदोषद्वयाभावमाह--**स यदि**ति । अशनादेव न पितृदेवतात्वम्; अश्यमानस्य देवायोग्यत्वादेव न देवानामतिक्रमः ॥९॥

अथ किं तादृक् प्राश्यद्रव्यम् ? इति तदाह–**स वा** इति । आरण्यग्रहणं प्रकृतदर्शपूर्णमासहविर्व्यतिरिक्तोपलक्षणम् । 'वृक्ष्यं' वृक्षोद्भवं फलम् । भुक्तोपलक्षणत्वे मुनिविशेषव्यवहारं प्रमाणयति–**तदु ह**ेति । वृषा नाम कश्चित्, तस्य पुत्रो 'वार्ष्णः' तस्य नाम 'बर्कुः' इति । मुनेर्मतमपवदति--**तदु तथे**ति । तत्र हेतुः–**व्रीहियवयो**रिति । 'शमीधान्यं' तिलमाषादि । उपचिनोतीति 'उपचम्' । अल्पेनापि माषपिष्टेन मिश्रितं व्रीहिपिष्टं त्रिचतुरान् यामानपि स्थापितम् 'उपचितं' बहु भवति इति प्रसिद्धं तदाह–**व्रीहियवा**विति । अतो माषोपयोगे व्रीहियवावेव यत उपयुक्तौ स्याताम्, अतस्तथा न कुर्यात् । अतो युक्तमारण्यमेवाश्नीयादिति । तदेवं व्यवस्थितं सकृदशनम् ॥ १० ॥

स आहवनीयइति । तां रात्रिमाहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा शयीत । तत्रैव शयने हेतुः-**देवान् वा** इति । 'उपावर्तते' समीपे शेते । 'अधः शयीत' । न पुनः खट्वाद्युपरि । यत उपरि स्थितं श्रेयांसमध एव स्थिता उपचरन्ति ॥ ११ ॥

---

१ 'अरण्या ओषधय' इति ख. ग. । २ 'हु' इति क. । ३ 'दुपजं' इति क. ख ग. छ. झ. । ४.५.६–इतिर्नास्ति ख. ग. झ. । ७ 'चारः' इति क. छ. ज. । ८ तद्याश्यस्यादेवयोग्यत्वादिति पा० । ९ 'किं न्वास्यद्रव्यम्' इति ज. 'किं भेवं प्राश्यद्रव्यम्' इति वा पाठान्तरम् । १० "वृक्षारण्योषधीनामश्नीयाद्वा" (श्रौ. सू. २.१४) । ११ "आहवनीयगृहशाय्यथो गार्हपत्यस्य वा" (श्रौ, सू. २.१५.) । १२ 'उपस्थितं श्रेयांस अध उपस्थिता' इति ज. ।

स वै प्रातरप॑ऽएव । प्रथमेन कर्मणाभिपद्यतेऽपः प्रणयति यज्ञो वा ऽआपो यज्ञमुवैतत् प्रथमेन कर्मणाभिपद्यते ताः प्रणयति यज्ञमुवैतद्वितनोति ॥ १२ ॥

स प्रणयति । कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्तीत्येताभिरनिरुक्ताभिर्व्याहृतिभिरनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमुवैतद् यज्ञं युनक्ति ॥ १३ ॥

अपां प्रणयनम् ।

स वै प्रातरप एव प्रथमेन कर्मणाभिपद्यते । अपः प्रणयति । यज्ञो वा आपः—यज्ञमेवैतत् प्रथमेन कर्मणाभिपद्यते । ताः प्रणयति—यज्ञमेवैतद् वितनोति ॥ स प्रणयति—"कस्त्वा युनक्ति, स त्वा युनक्ति, कस्मै त्वा युनक्ति, तस्मै त्वा युनक्ति" (१ अ. ६. मं.) इति—एताभिरनिरुक्ताभिर्व्याहृतिभिः । अनिरुक्तो वै प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञः—तत्प्रजाप-

---

अथ प्रभातेऽध्वर्योः कर्तव्यतामाह—**स वा** इति । 'सः' प्रसिद्धोऽध्वर्युः प्रथमेन कर्मणाऽप एवाभिमुख्येन प्राप्नोति । किं तत्प्रथमं कर्म ? तदाह—**अपः प्रणयतीति** । एतच्चापां प्रणयनम्, "अथ संयौति" इति वक्ष्यमाणसंयवनार्थम् । अतः संयवनात् प्राक् प्रणीतानां नाशे पुनः प्रणयनं कार्यम्, कृते तु संयवने तन्नाशेऽपि प्रयोजनस्य जातत्वान्न पुनः प्रणेतव्यम् । ननु अन्तर्वेदि प्रणीता निनयति—इत्युपरितननिनयनार्थं पुनः कस्मान्न प्रणयनमिति चेत्, न; संयवनप्रसक्तौ तासामेवापां प्रतिपत्तिमात्रम्, अतो न तदपां प्रणयनस्य प्रयोजकम्; न हि चात्वाले प्राशनं कृष्णविषाणां प्रयुङ्क्ते । अथोभयं साधयतः प्रणयनस्य कथं संयवनमेव प्रयोजनम्, न तु अन्तर्वेदि निनयनमिति चेत् (न ।) "पूर्णपात्रं निनयति" इति द्वितीययापां संस्कारकर्मत्वप्रतीतेर्निनयनस्योपयुक्तसंस्कारतया प्राशनवत् प्रतिपत्तित्वात् । संयवने तु समानप्रकरणे शाखान्तरे "प्रणीताभिः (हवींषि) संयौति" (आप.श्रौ. सू. १. २४. ३) इति तृतीययापां संयवनं प्रति गुणत्वप्रतीतेः । अतः संयवनार्थमेव प्रणयनम् । उक्तं प्रणयनं प्रशंसति—**यज्ञो वा** इति । अपां यज्ञसाधनतया यज्ञरूपत्वात्तद्विस्तारात्मकस्य प्रणयनस्य यज्ञविस्ताररूपत्वात् प्राशस्त्यम् ॥ १२ ॥

उक्तं प्रणयनमनूद्य कस्त्वेति व्याहृतिचतुष्टयात्मकं मन्त्रं विधत्ते—**स प्रणयतीति** । हे प्रणीतोदक ! को नाम त्वां यज्ञेन 'युनक्ति' योक्तुं समर्थः ? यः समर्थः 'सः' युनक्ति । "कस्मै" त्वा प्रयोजनाय युनक्ति ? यस्मै युनक्ति, तस्मै युनक्ति । योजने कर्ता प्रयोजनं च दुर्ज्ञातमित्यर्थः । व्याह्रियन्त इति व्याहृतयो मन्त्राः, दुर्ज्ञानस्याभिधानादनिश्चित्यवचनाच्च 'अनिरुक्ताः' । व्याहृतिविशेषणस्यानिरुक्तत्वस्य प्रयोजनमाह—**अनिरुक्तो वा** इति । अनिर्ज्ञातो हि पदार्थः क इति पर्यनुयुज्यते । अतोऽसावनिरुक्तः प्रजा-

---

१ वितनोतीति क.ग.ङ. । २ 'त' इति क. ङ. । ३ इहैवाग्रे २. २. ३. द्रष्टव्यम् । ४ नैतत्पदं क. पुस्तकादन्यत्र । ५ अत्रैवाग्रे ९. १. १ द्रष्टव्यम् । ६ 'प्रणीतेन' इति ज. । ७ 'विशेषस्य' इति ज. ।

यद्वेवापः प्रणयति । अद्भिर्वा ऽइदꣳ सर्वमाप्तन्तत्प्रथमेनैवैतत्कर्मणा सर्वमाप्नोति ॥ १४ ॥

यद्वेवास्यात्र । होता वाध्वर्युर्वा ब्रह्मा वाग्नीध्रो वा स्वयं वा यजमानो नाभ्यापयति तदेवास्यैतेन सर्वमाप्तम्भवति ॥ १५ ॥

यद्वेवापः प्रणयति । देवान् ह वै यज्ञेन यजमानाँस्तानसुररक्षसानि ररक्षुर्न्न यक्ष्यध्व ऽइति तद्यदरक्षँस्तस्माद्रक्षाꣳसि ॥ १६ ॥

तिमेवैतद् यज्ञं युनक्ति ॥ यद्वेवापः प्रणयति । अद्भिर्वा इदं सर्वमाप्तम् । तत्प्रथमेनैवैतत्कर्मणा सर्व माप्नोति ॥ यद्वेवास्यात्र होता वा अध्वर्युर्वा ब्रह्मा वा अग्नीध्रो वा स्वयं वा यजमानो नाभ्यापयति–तदेवास्यैतेन सर्वमाप्तं भवति ॥ यद्वेवापः प्रणयति । देवान् ह वै यज्ञेन यजमानांस्तानसुररक्षसानि ररक्षुः–'न यक्ष्यध्वं' इति । तद् यदरक्षन्, तस्माद्रक्षांसि ॥

पतिश्च 'कः' इत्युच्यते[1] । "को ह वै नाम प्रजापतिः" (तै. ब्रा. २. २. १०.) इति श्रुतिः । अतः श्रुतिसाम्यात् प्रजापतेरनिरुक्तत्वम् । अथवा वाचकमन्त्रोच्चारणमन्तरेण मनसैव प्रजापतेर्होमादपि प्रजापतिरनिरुक्तः । "यत्तूष्णीं तत्प्राजापत्यं स मनसा जुहोति, मन इव हि प्रजापतिः" (तै. सं. ६.६. १०. ३) इति श्रुतेः । अस्त्वनिरुक्तः प्रजापतिः, प्रस्तुते किमायातमित्यत आह–प्रजापतिर्यज्ञ इति । "प्रजापतिर्यज्ञमसृजत" (तै. ब्रा. १. ७. १. ४.) इति यज्ञस्रष्टृत्वश्रुतेः कार्यस्य कारणादभेदात् । तथ "एष वै सप्तदशप्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः" (तै. सं. १. ६. ११. १) इति । सप्तदशसमुदायात्मकस्य प्रजापतेः सकलयज्ञानुगमश्रुतेः । अनुगच्छतश्च सामान्यादेर्लोके न पृथग् अनुगन्तव्यः[4] व्यक्तावभिमानदर्शनात् । यस्मात् प्रजापतिर्यज्ञः, अतोऽनिरुक्ताभिर्व्याहृतिभिः प्रणयनादनिरुक्तप्राजापत्यात्मकतया निरुक्तं यज्ञमेव 'युनक्ति' प्रारभत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रशब्दोपात्तप्रकर्षसूचितप्राथम्यद्वारा प्रणयनं प्रागस्तावीत्–यज्ञो वा इति । तत्र नयतिपदोपात्तप्रापणात्मकविस्तारद्वारत इति 'अथापः'–इत्यस्यावयवार्थपर्यालोचनयापि द्विधा स्तौति–यद्वेवेति । अनियोग एवकारः । न नियोगेन प्रागुक्तरीत्या स्तुतिः, किं त्वेवमप्यस्तीत्यर्थः । आप्नुवन्ति सकलं जगदित्यापः । तादृशामपां प्रणयनात् प्रथममेव सर्वमाप्तं स्यादित्यपि प्रशस्तं तत्प्रणयनमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथवास्य कर्मणो यदेवाङ्गं प्रापयितव्यमध्वर्य्वादयः प्रमादान्न प्रापयन्ति, तद्वैकल्यमुदकाचमनप्रोक्षणादिना परिहरन्त आपयन्ति, अतोऽप्याप इति तत्प्रणयनं प्रशस्तम ॥ १५ ॥

न केवलमवयवार्थपर्यालोचनया, उदकप्रभावपर्यालोचनयापि प्राशस्त्यं वक्तुमारभते–देवान् हेति । असुराश्च रक्षांसि च 'असुररक्षसानि'। "अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि" (पा. सू. ५. ४. १०३.) इत्यसन्तत्वात् समासान्तः।न यक्ष्यध्व इति यष्टुं न लभध्वं यूयमिति वदन्तो 'ररक्षुः' प्रतिबन्धयेयुरित्यर्थः ॥१६॥

---

१ 'स्वयं' इति ख. ग. झ. । २ नास्ति ख. ग. छ. झ. । ३ बन्धनीकृतपाठो नास्ति. ज. । ४ 'अनुगमः' इति प्रतिभाति । ५ इदं पदं क्वचिमास्ति । ६ प्रतिबबन्धुरिति पा. ।

ततो देवा ऽएतं व्वज्रन्ददृशुः । यदपो व्वज्रो वा ऽआपो व्वज्रो हि वा ऽआपस्तस्माद् येनैता यन्ति निम्नङ्कुर्वन्ति यत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति तत ऽएतं व्वज्रमुदयच्छँस्तस्याभये ऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञमतन्वत तथो ऽएवैष ऽएतं व्वज्रमुद्यच्छन्ति तस्याभये ऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञन्तनुते तस्मादपः प्रणयति ॥ १७ ॥

ता ऽउत्सिच्योत्तरेण गार्हपत्यꣳ सादयति योषा वा ऽआपो वृषाग्निर्गृहा वै गार्हपत्यस्तद् गृहेष्वेवैतन्मिथुनम्प्रजननं क्रियते व्वज्रं व्वा ऽएष ऽउद्यच्छति यो ऽपः प्रणयति यो वा ऽअप्रतिष्ठितो व्वज्रमुद्यच्छति नैनꣳ शक्नोत्युद्यन्तुꣳ सꣳ हैनꣳ शृणाति ॥ १८ ॥

ततो देवा एतं वज्रं ददृशुः—यदपः । वज्रो वा आपः । वज्रो हि वा आपस्तस्माद् येनैता यन्ति, निम्नं कुर्वन्ति; यत्रोपतिष्ठन्ते, निर्दहन्ति । तत एतं वज्रमुदयच्छन् । तस्याभयेऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञमतन्वत । तथो एवैष एतं वज्रमुद्यच्छन्ति । तस्याभयेऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञं तनुते । तस्मादपः प्रणयति ॥ ता उत्सिच्योत्तरेण गार्हपत्यं सादयति । योषा वा आपः, वृषाग्निः । गृहा वै गार्हपत्यः । तद् गृहेष्वेवैतन्मिथुनं प्रजननं क्रियते । वज्रं वा एष उद्यच्छति—योऽपः प्रणयति । यो वा अप्रतिष्ठितो वज्रमुद्यच्छति—नैनं शक्नोत्युद्यन्तुम्, सं हैनं शृणाति ॥

ततो देवा इति । इत्थं प्रतिबद्धा देवाः 'एतम्' अब्लक्षणं वज्रं ददृशुः । अपां वज्रत्वं 'त एता आपो वज्रीभूत्वा' (तै. ब्रा. १. ७. १. ६. ७.) इत्यादिश्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । तदाह—वज्रो वा इति । न केवलं प्रसिद्धिबलाद्वज्रत्वम्, उपपत्तिबलाच्चेत्याह—वज्रो हीति । उपपत्तेः प्रसिद्धिं वैशब्द आह । तां प्रसिद्धामुपपत्तिं दर्शयति—तस्मादिति । यस्मादापो वज्रः, तस्मादेता आपः 'येन' पथा गच्छन्ति, तं पन्थानं 'निम्नं' गर्तं कुर्वन्ति । गत्वा वा 'यत्र' तृणगुल्मादावुपतिष्ठन्ते, तत् 'निर्दहन्ति' निःसारं कुर्वन्ति । ते[4] देवाः 'एतम्' उदकलक्षणं वज्रम् 'उदयच्छन्' उक्तप्रकारप्रणयनात्मकमुद्यमनं तस्य कृतवन्त इत्यर्थः । 'तस्य' वज्रस्य संबन्धिनि 'अभये' तेन वज्रेण परिहृतभये 'अनाष्ट्रे' नाशयन्तीति नाष्ट्राण्यसुररक्षांसि—तद्रहिते 'निवाते' तत्संस्पृष्टेन वातेनापि रहिते, स्थाने । यथा देवाः कृतवन्तः, तथैवैषामध्वर्युः ॥ १७ ॥

प्रणयनप्रकारमाह—ता उत्सिच्येति । चमसादिपात्रस्योपरि सिक्त्वा पूरयित्वा । न पुनस्तेन[5] पात्रेण कुतश्चिज्जलाशयादुद्धृत्य । गार्हपत्यस्योत्तरभागे स्थापयेत् । आपस्तम्बस्तु स्थापितपात्रस्य समन्त्रकं पूरणमाह, इह ब्राह्मणे पूरितस्य स्थापनम् । अतस्तथैवोक्तं कात्यायनेन—"गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रं निधाय" (श्रौ. सू.

---

१ नास्ति ख. ग. छ. झ. । २ 'तथो ऽएवैष' इति छ. । 'तथो ऽएवैष' इति. क. घ. । ३ 'मुद्य' इति ख. ग. छ. झ. । ४ नास्त्येतत्पदं क्वचित् । ५ 'तेन पात्रेण' इति क्वचिन्नास्ति ।

स यद्गार्हपत्ये सादयति गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तद्गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायाम्प्रतितिष्ठति तथो हैनमेष वज्रो न हिनस्ति तस्माद्गार्हपत्ये सादयति ॥ १९ ॥

ताँ उत्तरेणाहवनीयम्प्रणयति । योषा वाऽआपो वृषाग्निर्मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियतऽएवमिव हि मिथुनं क्लृप्तमुत्तरतो हि स्त्री पुमांसमुपशेते ॥ २० ॥

स यद् गार्हपत्ये सादयति । गृहा वै गार्हपत्यः, गृहा वै प्रतिष्ठा, तद् गृहेष्वेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति । तथो हैनमेष वज्रो न हिनस्ति । तस्माद् गार्हपत्ये सादयति ॥
ता उत्तरेणाहवनीयं प्रणयति । योषा वा आपः, वृषाग्निः—मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ।

२.४.६.)इति ॥ अवश्यं प्राङ्नेतव्यानामपां किं गार्हपत्यस्योत्तरदेशे स्थापनेनेत्याशङ्क्य तत्प्रयोजनकथनेन स्तौति—योषा वा आप इति । अप्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् । वृषेति । अग्निशब्दस्य पुँल्लिङ्गत्वात् । "गृहपतिना संयुक्तेञ्यः" (पा.सू.४.४.९०.) इत्यग्निविशेषो गार्हपत्यः । तदावास इह लक्षणया गार्हपत्य उच्यते । अत एव तस्य गृहत्वमुक्तम्—गृहा वै गार्हपत्यः—इति । उदपात्रस्थापनं प्रयोजनान्तरेण स्तौति—वज्रं वा इति । अप्रतिष्ठितः असंबद्धः । नैनमिति । तमेनमशक्तम्, अनुद्यन्तारं 'संशृणाति' हिनस्ति । "शॄ हिंसायाम्"(क्र्या.प.१६.) "प्वादीनां ह्रस्वः" (पा.सू.७. ३.८०.) अतो हिंसापरिहाराय स्वयं संनद्ध एवोद्यच्छेत ॥ १८ ॥

उद्यन्तुः प्रतिष्ठामुक्त्वा उद्यन्तव्यस्यापि प्रतिष्ठामाह—स यदिति । गृहा वै प्रतिष्ठेति । कोशे स्थापितस्यासेरिव वातादिस्पर्शविरहात्तैक्ष्ण्यस्याविनाशो वज्रस्य प्रतिष्ठा । तीक्ष्णीभूतः स वज्रः स्वप्रयोक्तुरभिमतफलनिष्पादनात् तद्विरहदुःखात्मिकां हिंसामस्य न करोतीत्याह—तथो हेति । गार्हपत्योपश्लिष्टे तदुत्तरभागे । 'वटे गावः सुशेरते' इतिवदौपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमी ॥ १९ ॥

सादितानामपां प्रणयनमाह—ता उत्तरेणेति । आहवनीयस्य संनिहितोत्तरभागे 'प्रणयति' नीत्वा सादयति । "एनबन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्याः" (पा. सू. ५.३.३५)—इत्यनेन 'एनप्' । "एनपा द्वितीया" (पा. सू. २. ३. ३१)—इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अपामग्नेश्च मिथुनत्वमुपपादयति—एवमिव हि मिथुनं क्लृप्तमिति ॥ २० ॥

---

१ विप्रतिर्नास्ति ख. ग. झ. । २ 'त' ख. ग. झ. । ३ 'स्यामेरिव' इति ज. । ४ 'सप्रयोगाभिमत' इति ज. ।

ता न्नान्तरेण सुञ्चरेयुः । नेन्निमथुनञ्चर्यमाणमन्तरेण सञ्चरानिति तु। नातिहृत्य सादुयेन्नो ऽअनाप्ताः सादयेत्स युदतिहृत्य सादुयेदुस्ति वा ऽअग्नेश्चापाञ्च व्विभ्रातृव्यमिव स युथेव ह तुदग्नेर्भवति युत्रास्यापऽउ-पस्पृशन्त्यग्नौ हाधि भ्रातृव्यं व्वर्द्धयेद्युदतिहृत्य सादुयेद्युऽअनाप्ताः सादुयेन्नो हाभिस्तङ्काममुभ्यापयेद्युस्मै कामाय प्रणीयुन्ते तुस्मादु सम्प्रत्येवोत्तरेणाहवनीयम्प्रणयति ॥ २१ ॥

एवमिव हि मिथुनं क्लृप्तम्-उत्तरतो हि स्त्री पुमांसमुपशेते ॥ ता नान्तरेण संचरेयुः-नेन्मिथुनं चर्यमाणमन्तरेण संचरानिति । ता नातिहृत्य साद्येत्, नो अनाप्ताः सादयेत् । स यदतिहृत्य सादयेत्-अस्ति वा अग्नेश्चापां च विभ्रातृव्यमिव । स यथेव ह तदग्नेर्भवति यत्रास्याप उपस्पृशन्ति, अग्नौ हाधि भ्रातृव्यं वर्द्धयेत्-यदतिहृत्य सादयेत् । यद्यु अनाप्ताः सादयेत्-नो हाऽऽभिस्तं काममभ्यापयेद्-यस्मै कामाय प्रणीयन्ते । तस्मादु संप्रत्येवोत्तरेणाहवनीयं प्रणयति ॥ २ ॥

ता नान्तरेणेति । अन्तरेणेति बलादग्निमिति लभ्यते । तासामपामग्नेश्च मध्ये न[१] संचरेयुरित्यर्थः । तत्र कारणमाह-**नेदि**ति । नेदिति परिभये । "अथापि नेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यते परिभये" (१.३.६.) इति हि निरुक्तम् । संचारे हि चर्यमाणं मिथुनमन्तरेण परस्परं संगतयोः स्त्रीपुंसयोर्मध्ये संचारान्मिथुनविच्छेदलक्षणा भीतिः 'संचरान्' संचरेयुरिति । हेतुहेतुमद्भावरूपे लिङर्थे 'लेट्' । झेरन्तादेशः, "इतश्च लोपः" (पा. सू. ३. ४. ९७.) इतीकारलोपे संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वान्नलोपाभावः॥ साक्षादुत्तरभागे आहवनीयप्रणयनं विवक्षितमिति दर्शयितुं ततः प्राक् प्रत्यगासादनं निषेधति-**ता नातिहृत्ये**ति । 'अतिहृत्य' उत्तरभागमतीत्य प्राग्भागे । 'अनाप्ताः' उत्तरभागमप्राप्ताः, प्रत्यैगपि नासादयेत् । तदतिहरणपक्षमनुवदति-**स यदि**ति ॥[२]तत्र दोषं वक्तुमुपोद्घातमाह-**अस्ति वा** इति । "व्यन्सपत्ने" (पा.सू.४.१.१४५) इति स्मृतेः 'भ्रातृव्यः' शत्रुः,तस्य भावो भ्रातृव्यं शात्रवम्, युवादित्वाद् भावेऽण् । विशिष्टं भ्रातृव्यम् । अग्नेरपां च परस्परविनाशकत्वान्महदस्ति वैरमित्यर्थः । अस्तु, किं तत इत्याह-**स यथेवे**ति । 'तत्' अद्भिः सह महद्वैरमग्नेर्यथा 'भवति' स्वकार्यनिर्वापणरूपमुपद्रवं कर्तुं प्रभवति, तथा 'सः' अतिहरन्नध्वर्युः कुर्यादित्यर्थः ।तथाऽकरणे का हानिः ? तत्राह-**यत्रे**ति । 'यत्र' कर्मणि 'अस्य' प्रणयनपात्रस्य संबन्धिनीरप 'उपस्पृशन्ति' ऋत्विग्यजमानाः । तत्रोपस्पर्शनमग्नौ 'भ्रातृव्यम्' शत्रुमुदकलक्षणम् 'वर्धयेत्' उत्तेजयेत् । अतिहरणस्य वैरकरणसंबन्धार्थः प्रथमोऽनुवादः, चरमस्तु भ्रातृव्यवर्द्धनसमर्थनार्थ इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ अतिहरणपक्षे दोष उक्तः । अनाप्तिपक्षे दोषमाह--**यद्यु** इति । स्वसमयेऽप्राप्तत्वात् तासामपां कामप्रापकत्वं दूरापास्तमित्यर्थः । इत्थं तमुपोद्घातमुक्त्वौपोद्घातिकमाह-**तस्मादि**ति । 'संप्रत्येव' सम्यगुत्तरभाग एव, न पुरतो न पश्चात् । अत उक्तं कात्यायनेन-"उत्तरेणाहवनीयं संप्रति निदधाति" (श्रौ.सू.२. ४८.) इति ॥ २१ ॥

१ विप्रतिर्नास्ति ख. ग. । २ 'तु' इति छ. ट. । ३ "नान्तरेण गच्छेयुः" (श्रौ.सू.२.४९) । ४ इदं क्वचित्पुस्तके नास्ति । ५ 'प्रत्यगेव' इति ज. । ६ क्वचिन्नास्ति । ७ 'स्वसमयप्राप्तत्वात् इति' ज. । ८ तमिति. क्वचिन्नास्ति ।

अथ तृणैः परिस्तृणाति । द्वन्द्वम्पात्राण्युदाहरति शूर्पञ्चाग्निहोत्रहवणीञ्च स्फ्यञ्च कपालानि च शम्याञ्च कृष्णाजिनञ्चोलूखलमुसले दृषदुपले तद्दश दशाक्षरा वै विराड्विराड् वै यज्ञस्तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयत्यथ यद्द्वन्द्वं द्वन्द्वं वै वीर्यं यदा वै द्वौ सꣳरभेते ऽथ तद्वीर्य्यम्भवति द्वन्द्वं वै मिथुनम्प्रजननम्मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २२ ॥

इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा प्रथमं ब्राह्मणम् ।

पात्रासादनम् ।

अथ तृणैः परिस्तृणाति । द्वन्द्वं पात्राण्युदाहरति–शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं च । स्फ्यं च कपालानि च । शम्यां च कृष्णाजिनं च। उलूखलमुसले । दृषदुपले। तद्दश। दशाक्षरा वै विराट् । विराड् वै यज्ञः । तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभि संपादयति । अथ यद् द्वन्द्वम् । द्वन्द्वं वै वीर्यम् । यदा वै द्वौ संरभेते–अथ तद्वीर्यं भवति । द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननम्। मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥

प्रणीताप्रणयनानन्तरं परिस्तरणं पात्रासादनं चाह–**अथ तृणै**रित्यादि । 'द्वन्द्वं' द्वे द्वे । "द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु" (पा. सू. ८. १. १५) इति निपातितम् । पात्रपदं यज्ञनिर्वर्त्तकानां स्फ्यादीनामप्युपलक्षकम् ॥ अथैतः प्रातां संख्यामनूद्य प्रशंसति–**तद्दशेति** । तस्मिन् प्रयोग एवं परिगणने कृते दश संपद्यन्ते । विराजश्छन्दसोऽक्षरेषु दशत्वमस्ति । प्रथमश्च यज्ञो ज्योतिष्टोमः । "एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः" (तै. सं. ७. ४. १०. ११) इति श्रुतेः । तत्र च नवत्युत्तरशतसंख्याकाः स्तोत्रियाः । तास्वेकोनविंशतिसंख्यया विभज्यमानासु दश लभ्यन्त इत्यस्ति तत्रापि दश संख्या । अतो दशसंख्या योगाद् विराडयज्ञयोरेकत्वादिह :दशसंख्यासंपत्त्या विराडात्मको यज्ञ एव साकल्येन संपादितो भवति । एवं दशत्वं स्तुत्वा द्विशः प्रयोगमनूद्य स्तौति–**अथ यदि**ति । 'संरभेते' 'रभ राभस्ये' (भ्वा. आ. ९९९.) राभस्यं कार्योपक्रमः, किमपि कार्यं कर्तुमुपक्रमेते ॥ २२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये
प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

---

१ 'सूर्प' इति क. । २ 'वै' इति क. । ३ 'रा' इति क. । ४ 'मे' इति ख. ग. ङ. । ५ उपलक्षणमिति पा. । ६ विराट्छन्दस इति पा. ।

अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

अथ शूर्पञ्चाग्निहोत्रहवणीञ्चादत्ते । कर्म्मणे वां वेषाय वामिति यज्ञो वै कर्म यज्ञाय हि तस्मादाह कर्मणे वामिति वेषाय वामिति वेवेष्टीव हि यज्ञम् ॥ १ ॥

अथ वाचं यच्छति । वाग्वै यज्ञोऽविक्षुब्धो यज्ञं तनवाऽइत्यथ प्रतपति प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टाऽअरातयो निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ताऽअरातयऽइति वा ॥ २ ॥

अथ शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते–"कर्म्मणे वां वेषाय वाम्"(१ अ.६मं.) इति । यज्ञो वै कर्म्म, यज्ञाय हि । तस्मादाह–कर्मणे वामिति, वेषाय वामिति; वेवेष्टीव हि यज्ञम् ॥ अथ वाचं यच्छति । वाग् वै यज्ञः । अविक्षुब्धो यज्ञं तनवा इति । अथ प्रतपति "प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातयः" (१.अ.

पात्रासादनानन्तर कर्त्तव्यमाह–अथ शूर्पमिति । एतच्चादान हविर्निर्वापार्थम् । वामिति मन्त्रगतद्विवचनलिङ्गादुभे सहादीयेते । अत एव सूत्रे--"शूर्पाग्निहोत्रहवण्यावादाय" (श्रौ. सू. २. ५५.) इति । इतरेतरयोगद्वन्द्वः । यज्ञो वा इत्यादि । यज्ञाय हि तदादानम्; अतः कर्मशब्दः कर्ममात्रपरोऽपि तद्विशेषं यज्ञमेव ब्रूते । इज्यतेऽनेनेति 'यज्ञः' हविः; तदिह निर्वापकाले व्रीहिरूपम् । तदग्निहोत्रहवण्या शूर्पे निर्वपन् 'वेवेष्टीव' परिवेषण करोतीव, यथान्नं दर्व्या भोजनपात्रे । अतो वेषाय वामित्युक्तम् । वेवेष्टीत्यत्र परिरूपोपसर्गो लुप्तो निर्दिष्टः । "विष्लृ व्याप्तौ" (जु. उ. १३) "निजां त्रयाणां गुणः श्लौ" (पा. सू. ७. ४. ७५.) इत्यभ्यासस्य गुणः । अथ शूर्पमित्यसदथशब्दादनुष्ठेयपदार्थपौर्वापर्यलक्षणं क्रममाहुः । अतस्तद्विशिष्टाः पदार्था विधीयन्ते । ननु चैष चेदनुष्ठेयलक्षणः क्रमः, स च सर्वेषु पदार्थेष्वेक एव, नैकैकपदार्थग इति तद्विशेषणतया तद्विधिभिः कथं विधातुं शक्यते ? तर्हि संघातविशेषणतया तद्विधानेनैव विधीयतामिति चेत्, न; संघातस्याविधेयत्वात्, तस्य चैकत्वेन नियमेनानेकपदार्थाश्रितस्य क्रमस्यासम्भवात् । नैष दोषः । यथा सयोगादय एकैकवस्तुन्यपर्यवसिता अपि वस्त्वन्तरमपेक्ष्यैकत्रापि पर्यवस्यन्तस्तद्विशेषणतया तद्विधिभिर्विधीयन्ते, तद्वत् क्रमोऽपि किं न विधीयते ? न च शब्देनानभिधानादविधानमिति मन्तव्यम्, प्राकृतोपकारवदनभिहितस्यापि वैतत्यलक्षणक्रमस्यार्थाद्बुद्धावुपस्थितस्य विधिसम्भवात् । न चावश्यं वैतत्यलक्षण एव क्रमः; अस्ति ह्यसावानुपूर्व्यलक्षणोऽपि । तथा च यथा–अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीति 'क्त्वा'-प्रत्ययेनाभिहितः पौर्वापर्यलक्षणः क्रम एवार्थविशेषणतया विधीयते, एवमत्र अथशब्दैरभिहितो विधीयत इति किमुपपन्नम् ? तदुक्तं जैमिनिना--"श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रधानत्वात्" (मी. सू. ५. १. १.) इति ॥ १ ॥

वाग्वै यज्ञ इति । यच्छति--पदसन्निधानान्नियम्यमानैवेह वाग् विवक्षिता, तस्याश्च यज्ञता-

---

१ 'यज्ञम्' इति ज्ञातिरिक्तेषु । २ 'खु' इति ख. ग. ट. । ३ "कर्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्रहवण्यावादाय वाचं यच्छति"(श्रौ०सू०२.५५) । ४ 'विवेष्टि' इति पाठान्तरम् । ५ 'एकैकत्र वस्तुनि' इति ज. । 'एकैकवस्त्वपर्यवसिता अपि वस्त्वन्तरमपेक्ष्यैकत्राप्यपर्यवस्यन्तः' इति पाठान्तरम् । ६ 'विधीयेत' इति ज. । ७ 'प्रकृतौ प्रकार' इति पाठान्तरम् ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । ते ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुस्तद्यज्ञमुखादेवैतन्नाष्ट्रा रक्षांस्यतो ऽपहन्ति ॥ ३ ॥

अथ प्रैति । उर्वन्तरिक्षमन्वेमीत्यन्तरिक्षं वाऽ अनु रक्षश्चरत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नं यथायं पुरुषो ऽमूल उभयतः परिच्छिन्नो ऽन्तरिक्षमनुचरति तद्ब्रह्मणैवैतदन्तरिक्षमभयमनाष्ट्रं कुरुते ॥ ४ ॥

---

७. मं.) इति वा ॥ देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्बिभयाञ्चक्रुः । तद्यज्ञमुखादेवैतन्नाष्ट्रा रक्षांस्यतोऽपहन्ति ॥

अथ प्रैति–"उर्वन्तरिक्षमन्वेमि" (१ अ० ७ मं०) इति । अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नं यथाऽयं पुरुषोऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचराति ।

धनत्वाद्यज्ञसाधनतामुपपादयति–अविक्षुब्ध इति । वाङ्नियमे हि चित्तविक्षोभहेतोर्वाग्व्यवहारस्याभावात्तदैकाग्र्ये सत्यविकलो यज्ञो यतः संपद्यते । क्षुभेरुदात्तोपदेशत्वेऽप्यागमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः । "क्षुब्धस्वान्त–" (पा. सू. ७. २. १८.) इति ज्ञापकात् । शूर्पश्चाग्निहोत्रहवणी च प्रतपति–अथ प्रतपतीति । शूर्पमग्निहोत्रहवणीं चेत्यनुषङ्गात्तदुभयमित्यर्थः । निष्टप्ता अरातय इति वेति । व्रीह्यनुष्ठानपक्षे यववाक्यस्य–प्राप्तप्रामाण्यत्यागः, अप्राप्ताप्रामाण्यस्वीकारः, पुनर्यवानुष्ठाने स्वीकृताप्रामाण्यस्य त्यागः, त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति चत्वारो दोषाः । इत्थं व्रीहिवाक्येऽपि चत्वार इत्यष्टौ दोषा यद्यपि, तथापि गत्यभावाद्विकल्प इत्युक्तं भट्टाचार्यैः—

"एवमेषोऽष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोः ।
विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते" मी.भ.१२.अ.३.पा. इति ।

इह पुनर्वाशब्देनाधस्तादप्यनुकृष्टेन मन्त्रद्वयपाक्षिकत्वस्य श्रुत्यैवाभिधानान्नैकोऽपि दोषः । एतदर्थमेव च "एकार्थास्तु विकल्पेरन्" (मी. सू. १२, ३. १०.) इति व्रीहियववदेव न्यायप्राप्तस्यापि विकल्पस्य, वेति स्वशब्देनोपादानम् ॥ २ ॥

मन्त्रकरणकतायै साध्यस्य निरासस्योपयोगसिद्धये निरसनीयानां प्रसक्तिमाह–देवा ह वा इति । 'असुररक्षसेभ्य–' इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तेषाम् 'आसङ्गात्' संसर्गाद्भीताः । बिभेतेर्लिटि "भीह्री-भृहुवाम्" (पा. सू. ३. १. ३९.) इत्याम्प्रत्ययः, श्लुभावश्च । नाशयन्तीति 'नाष्ट्राः' आसुर्यः प्रजाः, ताश्च रक्षांसि च 'तत्' तेन तपनेन । अतो 'यज्ञमुखात्' यज्ञप्रारम्भादपहन्ति । 'एतत्' इति क्रियाविशेषणम् ॥ ३ ॥

अथ प्रैतीति । शूर्पप्रतपनानन्तरमुर्विति मन्त्रेण हविर्निर्वापार्थं शकटसमीप 'प्रैति' प्रगच्छेत् । मन्त्रप्रयोजनमाह–अन्तरिक्षं वेति । यथा वृक्षो मूलैः पृथिवीमनुप्रविष्टस्तिष्ठत्येव, न च गच्छति; यथा व्याघ्रादिरभितः पाशाभ्यां बद्धा ध्रियमाणः; नैवं पुरुषो मूलवान्, नाप्युभयतः केनचित् संसर्गिणा

---

१ 'रक्षाꣳस्यपहन्ति' इति घ. ङ. । २ 'विक्षेप' इति पा. । ३. अतोऽग्रे क्षुब्धेति निपातितम् इति क. पुस्तकेऽधिकमुपलभ्यते । ४ इदमवतरणं नास्ति ज. । ५ "प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वा" (श्रौ. सू. २. ५६.) । ६ 'तेन यज्ञेन' इति पा. । ७ "गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति श्रपणस्य पश्चादनस्तिष्ठत्सर्माङ्" (श्रौ. सू. २.५७.) ।

स वाऽ अनस एव गृह्णीयात् । अनो ह वाऽ अग्रे पश्चेव वाऽ इदं यच्छालꣳ स यदेवाग्रे तत्करवाणीति तस्मादनस एव गृह्णीयात् ॥५॥
भूमा वाऽ अनः । भूमा हि वाऽ अनस्तस्माद्यदा बहु भवत्यनोवाह्यमभूदित्याहुस्तद्भूमानमेवैतदुपैति तस्मादनस एव गृह्णीयात् ॥६॥
यज्ञो वाऽ अनः । यज्ञो हि वाऽ अनस्तस्मादनस एव यजूꣳषि सन्ति न कोष्ठस्य न कुम्भ्यै भस्त्रायै ह स्मर्षयो गृह्णन्ति तद्धर्षीन् प्रति भस्त्रायै यजूꣳष्यासुस्तान्येतर्हि प्राकृतानि यज्ञायज्ञं निर्मिमाऽ इति तस्मादनस एव गृह्णीयात् ॥ ७ ॥

तद्-ब्रह्मणैवैतदन्तरिक्षमभयमनाष्ट्रं कुरुते ॥ स वा अनस एव गृह्णीयात् । अनो ह वा अग्रे, पश्चेव वा इदम्-यच्छालं; स यदेवाग्रे तत् करवाणीति । तस्मादनस एव गृह्णीयात् ॥ भूमा वा अनः । भूमा हि वा अनस्तस्माद्-यदा बहु भवति, अनोवाह्यमभूदित्याहुः । तद् भूमानमेवैतदुपैति । तस्मादनस एव गृह्णीयात् ॥ यज्ञो वा अनः । यज्ञो हि वा अनस्त-

प्रतिबद्धः, किन्तु 'परिच्छिन्नः' प्रतिबन्धकासंसृष्टः सन् अन्तरिक्षे विश्रम्भं चरति । तथैव निर्वर्त्स्यमानहविरादानार्थं रक्षोऽप्युक्तविशेषणविशिष्टं सेत् तं निर्वप्स्यन्तं पुरुषमनुगच्छेत् अतस्तदेतत्पुरुषेण गम्यमानमन्तरिक्षप्रदेशे 'ब्रह्मणा' उर्वित्यनेनैव मन्त्रेण 'अनाष्ट्रम्' हिंसाकररहितम् । अत एवाभयं कुरुते । 'उरु' विस्तीर्णं प्रतिबन्धकरक्षोलक्षणमूर्त्तद्रव्यविरहादिति हि मन्त्रार्थः ॥ ४ ॥

अनस एव सकाशाद्ग्रहणे कारणमाह-अनो ह वा इति । अन एव हि प्रथमं धान्यस्याधिकरणम् । अनसः सकाशान्नीयमानं धान्यं 'पश्चेव' पश्चादेव । किं तत् ? यत् 'शालम्' एतच्छालागतं भवति । "पश्च पश्चा च च्छन्दसि" (पा. सू. ५. ३३.) इति निपातितम् । शालाशब्दाच्छान्दसत्वेन छस्य विकल्पितत्वादण् । यत् ' अग्रे' गृहप्रवेशात्प्रागनसि स्थितम् । अत एव गृहिणामाशयानुपहतं तदेव यज्ञसाधनं करवाणीति योग्यत्वे हेतुः । तस्मादनस एव सकाशात् सोऽध्वर्युर्गृह्णीयान्न शालातः ॥ ५ ॥

अथानसोऽप्यग्रे खलादानीयमानं मूतस्थमेव किं न निरूप्यते ? इत्यत आह-भूमा वा इति । मूतस्थं ह्येवाल्पम्, ततो निरूप्यमाणं हविर्हिंसितभिक्षावद्देवा न गृह्णीयुः । अपि स्मर्यते हि-

"आत्मानं पीडयित्वा तु भिक्षां यः संप्रयच्छति ।
सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया न सा ग्राह्या कदाचन" इति ॥

बहोर्भावः 'भूमा' । भवितरि भावोपचारोऽतिशयार्थः । मूर्तिभूतं ब्रह्मण्यमेवायं पुनातीतिवत् । अतो बहुतरं भूमा अन इत्यर्थः । तस्यार्थे लोकप्रसिद्धिमाह-भूमा हीति । प्रसिद्धिं लोकव्यवहारेण साधयति-'अनोवाह्यम्' अनसा वोढुमर्हं तदित्यादि । तदेतदनस्थं हविरुपयच्छन् भूयिष्ठमेवोपैति । अतो हिंसितभिक्षा निराकृता ॥ ६ ॥

अनस एव ग्रहणे हेत्वन्तरमाह-यज्ञो वा इति । यज्ञसाधनत्वादनसि साधनस्तुत्यै यज्ञत्वोपचारः ।

१ 'गृह्णन्ति' इति ख. ग. इ. । २ 'प्रति' इति ख.ग. इ. । ३ 'निर्ममा' इति पा. भाष्यसम्मतश्च । ४ 'निर्वर्त्यमान' अ. । ५ 'सत्वं' इति क. । ६. 'हिंसकरहितम्' इति पा. । ७ 'न शालायाः' इति क. । ८ 'योऽयमनसोग्रहणे' इति पा. । ९ मूतं बद्धम् । मूतस्थं बद्धावस्थमित्यर्थः ।

उतो पात्र्यै गृह्णन्ति । अनन्तरायमु तर्हि यजूꣳषि जपेत् स्फ्यमु तस्या अधस्तादुपोह्य गृह्णीयाद् यतो युनजाम ततो विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जति ततो विमुञ्चन्ति ॥ ८ ॥

स्माद्—अनस एव यजूंषि सन्ति । न कौष्ठस्य न कुम्भ्यै । भस्त्रायै ह स्मर्षयो गृह्णन्ति । तदृषीन् प्रति भस्त्रायै यजूंष्यासुः । तान्येतर्हि प्राकृतानि—यज्ञाद्यज्ञं निर्मिमा इति । तस्मादनस एव गृह्णीयात् । उतो पात्र्यै गृह्णन्ति । अनन्तरायमु तर्हि यजूंषि जपेत् । स्फ्यमु तस्या अधस्तादुपोह्य गृह्णीयात्—यतो युनजाम ततो विमुञ्चामेति । यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो विमुञ्चन्ति ।

इज्यतेऽनेनेति करण एव वा 'नङ्' प्रत्ययः । वै—शब्दस्तस्य विधिश्रुतिसिद्धं यज्ञसाधनत्वं स्तोतुं स्मारयति । न केवलं श्रुतिसिद्धं तस्य तत्साधनत्वम्, अपि तु प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपि तस्य साधनत्वं सिद्धमित्याह—**यज्ञो हीति** । अनसोऽसाधारण्ये हेत्वन्तरमाह—**तस्मादिति** । यस्मादनस एव ग्रहणम्, तस्माद्ग्रहणमन्त्राः "धूरसि" (वा. सं. १. ८.) "अह्रुतमसि हविर्धानम्-" (वा. सं. १. ९.) इत्यादयोऽनोऽवयवलिङ्गा दृश्यन्ते । न पुनः कोष्ठगतस्य-कुम्भीगतस्य वा धान्यस्य । कुम्भी—शब्दस्तन्निष्ठ धान्यं लक्षयति, मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । लुप्तनिर्दिष्टा षष्ठी । ऋषिमतमाह—**भस्त्राया इति** । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्मिन् पक्षे भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्याह—**तदृषीनिति** । उत्तरार्थे । तदा तु तान्येव यजूंषि भस्त्रायाः प्रतिपादकानि स्युरित्यर्थः । अनःपक्षे हे अनः । यत् त्वं 'धूरसि' त्वमुह्रुतमतुलं हविर्धानमसीति । भस्त्रापक्षे तु हे भस्त्रे ! इत्येव विशेषः । मन्त्र दारिद्र्य इव कस्मात्तान्येव ? अन्यानि चेत्, भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्यत आह—**तान्येतर्हीति** । तैरेव यजुर्भिर्ग्रहणे यानि यजूंषि प्रकृतावनस्यामन्, तान्येवैवं सति विकृतौ भस्त्रायामपि स्युः । तथात्वस्यापि किं फलमिति चेत्तत्राह—**यज्ञादिति** । यज्ञसाधनमन आश्रित्य सकृत्प्रयुज्य तत इदमुक्त्वैव यज्ञं भस्त्रादिकं 'निर्ममे' अनुतिष्ठानि, इत्येवमनुष्ठातुराशय इत्यर्थः । ननु प्रकृतावेव पक्षान्तरं भस्त्रा, यथा यवः; तत् किमुच्यते प्राकृतानीति ? सत्यम् ! प्राकृतमुपदिश्यमानं यथा प्रथमम्, वैकृतन्त्वतिदेशाच्चरमं प्रतीयते; एवं स्वशब्देनाभिधानात्प्रथमप्रतिपत्तेरेव प्राकृतमुच्यते । तल्लक्षितापूर्वसाधनत्वात्तु पश्चात्प्रतीतेर्भस्त्राविकृतिवद्विकृतिः । अतो भस्त्रायामपि यववदुपदेशादेव धर्मसंबन्धो नातिदेशात् । व्रीहीनवहन्तीति अपूर्वं व्रीहयः प्रकृतिद्रव्यमपहन्तीति यथा, तथानेन पदेनापि भस्त्राविपरिग्रह इति ॥ ७ ॥

पात्रीतो ग्रहणे धर्मविशेषमाह—**उतो पात्र्या इति** । 'उतो' अपि तु यदि पात्र्यां गृह्णीयात्, तदा धूरीषाद्यभावेन तदुपस्थानविरहादननुष्ठानकृतं व्यवधानमन्तरायमन्तरेण तत्प्रकाशकयजूंषि "धूरसि" "देवानामसि" इत्यादीनि जपेत् । तत्रैव धर्मान्तरमाह—**स्फ्यमु तर्हीति** । तस्मिन् पात्रीपक्षे तस्या अधस्तात् स्फ्यमुपनिधाय गृह्णीयात् । यदाह कात्यायनः—"पात्र्यां वा स्फ्योपहितायां धूरीषारोहणानि पात्रीबिले जपति" (श्रौ. सू. २. ७२. ७३.) । इति । अनसां ग्रहणे स्फ्योपहितपात्रीतो ग्रहणेऽतिशयितं प्रयोजनमाह—**यतो युनजामेति** । योऽयं स्फ्यमाश्रित्य 'युनजाम' यज्ञेन योगं प्राप्नवाम, ततस्त-

---

१ "तस्या अधस्तादुपोह्य" इति ख. ग. ङ. । 'तस्यावस्तादुपोह्य' इत्यपि क्वचित् । २ 'यज्ञभस्त्रायाः' इति क. । ३ 'भस्त्रा तु' इति ज. । 'भस्त्रा न तु विकृतौ यथा यवाः' इति वा पा. । ४ 'पात्र्याम्' इति पा. । ५ 'तदनुष्ठानविरहादनुष्ठानकृतम्' इति पा. । ६ 'स्फ्यो नाम बाहुमात्रः खड्गाकारः काष्ठविशेषः' इति तै. सं. १. ६. ८. ८. सायणः। ७ 'प्राप्तम्' इति क ।

तस्य वाऽ एतस्यानसः । अग्निरेव धूरग्निर्हि वै धूरथ यऽ एनद्वहन्त्यग्निदग्धमिवैषां वहं भवत्यथ यज्जघनेन कस्तम्भीं प्रऽउगं वेदिरेवास्य सा नीड एव हविर्द्धानम् ॥ ९ ॥

तस्य वा एतस्यानसोऽग्निरेव धूः । अग्निर्हि वै धूः । अथ य एनद् वहन्ति–अग्निदग्धमिवैषां वहं भवति । अथ यं जघनेन कस्तम्भीं, प्रउगं–वेदिरेवास्य सा । नीड एव हविर्द्धानम् ॥

स्मिन्नेव स्फ्ये 'विमुञ्चाम–'इति वियोगमपि करवाम; । (इति) योगवियोग[३]सामानाधिकरण्यसिद्धिः । स्फ्योपहितपात्रीतो ग्रहणपक्षे अनःपक्षादतिशय इत्यर्थः । अयमत्राभिप्रायः—अनसो निर्वापपक्षे हि जुहूपभृतौ शकटस्य धुरोर्निदध्यात् । पात्रीतः पुनर्निर्वापे तदाधारभूते स्फ्ये तयोर्निधानं विमोकः । तदुक्तं कात्यायनेन—"घृताचीऽ इति धुरि निदधात्यनसि चेद्ग्रहणम्" "स्फ्ये पात्र्यां चेत्" (श्रौ. सू. ३. १३७, १३८) इति । तथापां प्रणयनं च स्फ्येन सहेत्युक्तमापस्तम्बेन—"स्फ्येनोपसंगृह्याविषिञ्चन् हरति" (आ. श्रौ. सू. १. १६. ८.) इति । एवं च स्फ्येनैव योगः, स्फ्य एव वियोगात्मको विमोकोऽपीति पात्रीतो ग्रहणे योगवियोगयोः सामानाधिकरण्यलाभोऽतिशय इति । अथ तयोर्वैयधिकरण्यात् सामानाधिकरण्योक्तोऽतिशय इत्याशङ्क्य लोकप्रसिद्ध्यनुसरणमतिशय इत्याह—यत्रो ह्येवेति । सार्वविभक्तिकस्तसिः । यत्रैव योगः, तत्रैव वियोगो न्याय्यः; न हि कर्णे युक्तः कश्चो विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ धुरः समन्त्रकमभिमर्शनं विधास्यंस्तदुपोद्घातत्वेन देवतारूपतां तस्याः प्रतिपादयति—तस्येत्यादिना । अग्निरेव धूरिति यद्धुरोऽग्न्यात्मकत्वं प्रतिज्ञातम्, तस्योपपादनम्—अग्निर्हि वा इत्यादि । अनसो वा धूर्बलीवर्दवहनस्थानम्, तस्याग्न्यात्मकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकप्रसिद्धमिति 'हि'—शब्दार्थः । तामेव प्रसिद्धिं दर्शयति—अथ य एनदिति । 'एनद्' धुराक्षम्, अनसो योगे खलु बलीवर्दा वहन्ति-एषाम् 'वहम्' वहनसाधनं स्कन्धरूपमङ्गमग्निदग्धमिव दृश्यते । अतो नूनम् 'धूर्' वोढव्या धूरग्न्यात्मिकेत्यवसीयत इत्यर्थः । शकटान्निर्वापस्य[४] प्राशस्त्यातिशयं द्योतयितुं तस्मिन् वेदिहविर्द्धानयोः संपत्तिमाह—अथ यज्जघनेनेति । शकटस्याधःपतनं वारयितुमीषादण्डप्रोत्तम्भनार्था मेथी 'कस्तम्भी' । ईषाद्वयं यत्र संसृतं ततः प्रत्यग्भागः, तयोरीषयोर्मध्यदेशः 'प्रउगम्' । तच्च पश्चाद्विस्तृतम्, पुरस्ताद्ध्रसीयः । 'वेदिः' अपि तथाविधा, "त्रिंशत्पदानि पश्चात्तिरश्ची भवति, षट्त्रिंशत्प्राची, चतुर्विंशतिः पुरस्तात् तिरश्ची" (तै. सं. ६. २. ९. ८.) इति श्रुतेः । अतस्तत्सारूप्यात्प्रउगस्य वेदित्वव्यपदेशः । नीड एवेति । धान्यनिधानाय परिश्रितप्रदेशो "नीडः" । हविर्द्धानमपि परिश्रितम् । परिश्रयणसाम्यान्नीडस्य हविर्द्धानत्वम् ॥ ९ ॥

---

१ 'धूर' इति ख. ग. । २ 'हविर्धानम्'—इति छ. । ३ 'योगवियोगः सामाना' इत्यादि ज. । ४ 'शकटनिर्वापस्य' इति ज. । ५ शकटस्योपस्थरूपः पश्चाद्भागः ।

स धुरमभिमृशति । धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं यो ऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वाम इत्यग्निर्वा ऽ एष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन् भवति हविर्ग्रहीष्यंस्तस्मा ऽ एवैतान् निह्नुते तथो हैतमेषो ऽतियन्तमग्निर्धुर्यो न हिनस्ति ॥ १० ॥

तद्ध स्मैतदारुणिराह । अर्द्धमासशो वा ऽ अहꣳ सपत्नान् धूर्वामीत्येतद्ध स्म स तदभ्याह ॥ ११ ॥

अथ जघनेन कस्तम्भीमीषामभिमृश्य जपति । देवानामसि वह्नितमꣳ सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम् । अह्रुतमसि हविर्धानं दृꣳहस्व मा ह्वारित्युन एवैतदुपस्तौत्युपस्तुताद्रातमनसो हविर्गृह्णानीति मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीदिति यजमानो वै यज्ञपति स्तद्यजमानायैवैतदह्वलामाशास्ते ॥ १२ ॥

स धुरमभिमृशति–"धूरसि, धूर्व धूर्वन्तं, धूर्व तं–योऽस्मान् धूर्वति, तं धूर्व–यं वयं धूर्वामः"(१ अ० ८ मं०) इति । अग्निर्वा एष धुर्यः, तमेतदत्येष्यन् भवति–हविर्ग्रहीष्यन् । तस्मा एवैतान् निह्नुते । तथो हैतमेषोऽतियन्तमग्निर्धुर्यो न हिनस्ति ॥ तद्ध स्मैतदारुणिराह–'अर्द्धमासशो वा अहं सपत्नान् धूर्वामि'–इति । एतद्ध स्म स तदभ्याह॥अथ जघनेन कस्तम्भीमीषामाभिमृश्य जपति–"देवानामसि वह्नितम * सस्नितमं पप्रितमं

औपोद्घातिकं समन्त्रकमभिमर्शनं विधत्ते[6]–स धुरमिति । अस्याभिमर्शस्य प्रयोजनमाह–अग्निर्वा इति । युगस्य धुरि भवोऽग्निः 'धुर्यः' । "भवेच्छन्दसि" (पा. सू. ४. ४. ११०.) इति यत् । हविर्ग्रहणाय शकटस्य 'परिश्रितप्रदेशम्' पश्चाद्भागं यास्यन्, 'तं' धुर्यं पौरस्त्यमग्निमतिक्रमिष्यन् भवति । तदतिक्रमे च सं क्रुध्येत् । तस्य प्रसादनाय 'एतद्' धूरसीति मन्त्रोच्चारणेन 'तस्मै' एवाग्नये 'निह्नुते' अपनयति । अतिक्रमजनितं स्वापराधं प्रशमय्य प्रसादयति । "ह्नुङ् अपनयने" धातुः (अदा. आ. ७२)। "श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्–" (पा. सू. १. ४. ३४.) इति तच्छब्दाच्चतुर्थी । पश्चास्माकं हिंसिता, योऽप्यस्माभिर्हिंस्यः, 'तं' द्विविधं शत्रुमेव 'धूर्व' हिंस्याः, योऽस्मानिति हि मन्त्रार्थः । तथा सत्येवं प्रार्थितोऽग्निरतिक्रामन्तमप्यध्वर्युं न बाधत इत्यर्थः ॥ १० ॥

तन्मन्त्रोच्चारणेन शत्रुहिंसनं महर्षिव्यवहारेण संवादयति–तद्धेति । 'तत्' तत्राभिमर्शनविषये 'एतदारुणिराह स्म' । एतच्छब्दपरामृश्यं दर्शयति–अर्द्धमासश इति । मासस्यार्द्धमर्द्धमासः । "अर्द्धं नपुंसकम्" (पा. सू. २. २. २.) इत्येकवद्भावः । अर्द्धमासेऽर्द्धमासे; पौर्णमास्यां दर्शे च । "सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्" (पा. सू. ५. ४. ४३.) इति शस्प्रत्ययः । 'एतद्ध स्म'–इति ऋषेरभिप्रायकथनम् । 'एतत्' इति, धूरसीत्यभिमर्शनमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ समन्त्रकमीषाभिमर्शनं विधत्ते–अथ जघनेनेति । 'कस्तम्भी' व्याख्याता । अन एवेति ।

---

१ 'अहꣳ' इति ख. ग. । २ 'तदभ्याह' इति ख. ग. झ । ३ 'सुस्तितमं प्रप्रितमं' इति क. । ४ 'पप्रितमं'–इति छ. । ५ 'दृꣳ' इति ख. ग. । ६ "धूरसीति धुरभिमर्शनम्" श्रौ. सू. २. ५८. । ७ 'धौरस्त्यम्' इति ज. 'धौरेयम्' इति पाठान्तरम् । ८ 'संक्रुध्येत्' इति ज. । ९ 'प्रशंस्य' इति ज. । १० ईषा--शकटसम्बन्धि दीर्घं काष्ठम् । ११ "देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषाम्" श्रौ. सू. २. ५९. ।

अथाक्रमते । विष्णुस्त्वाक्रमतामिति यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे येषामियं विक्रान्तिरिदमेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवमुत्तमेनैतामेवैष एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥ १३ ॥

अथ प्रेक्षते । उरु वातायेति प्राणो वै वातस्तद् ब्रह्मणैवैतत्प्राणाय वातायोरुगायं कुरुते ॥ १४ ॥

जुष्टतमं देवहूतमम् ॥ (१ अ० ८ मं०) अह्रुतमसि हविर्धानं, दृꣳहस्व, मा ह्वाः" (१ अ० ९ मं०) इति अन एवैतदुपस्तौति–'उपस्तुताद्रातमनसो हविर्गृह्णानि'– इति । "मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत" (१ अ० ९ मं०) इति । यजमानो वै यज्ञपतिः । तद्यजमानायैवैतदह्वलामाशास्ते ॥

अथाक्रमते–"विष्णुस्त्वा क्रमताम्" (१ अ० ९ मं०) इति । यज्ञो वै विष्णुः । स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे । येषामियं विक्रान्तिः । इदमेव प्रथमेन पदेन पस्पार अथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन, दिवमुत्तमेन । एतामु–एवैष एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥

अथ प्रेक्षते–"उरु वाताय" (१ अ० ९ मं०) इति । प्राणो वै वातः, तद् ब्रह्मणैवैतत्प्राणाय वातायोरुगायं कुरुते ॥

यद्यप्ययं मन्त्र ईषाभिमर्शने जप्यः, तथाप्यवयविस्तुत्यावयवोऽपि स्तुतो भवतीत्यभिप्रेत्यैतन्मन्त्रवाक्यं वोढृतमत्वादिगुणकथनेनान एवोपस्तौति । अभिमृष्टव्येषापरित्यागेन तदवयवि शकटं स्तुवतोऽभिप्रायमाह–उपस्तुतादित्यादिना । 'धातं' तृप्तम् । देवानां तृप्तिजनने पर्याप्तमित्यर्थः । "धै तृप्तौ"–इति भौवादिको (९१२) धातुः । **अह्वलामाशास्ते** इति । 'यज्ञपतिर्मा ह्वार्षीत्' कुटिलगतिर्मा भवत्विति मन्त्रवाक्ये प्रतिपादनात् ह्वरणनिषेध एव 'अह्वला–' शब्दार्थः ॥ १२ ॥

शकटस्यारोहणं विधत्ते–**अथाक्रमत** इति । हे शकट ! त्वां विष्णुरेवाक्रमताम्, नाहमिति मन्त्रार्थः । विष्णोरेवाक्रमणं किमिति प्रार्थ्यते ? इति चेत्, तत्राह–**यज्ञो वा** इत्यादि । विष्णोर्यज्ञस्य च व्यापनसामान्यात्तादात्म्यव्यपदेशः 'एषाम्' देवानामर्थे या 'इयम्' वैष्णवी विक्रान्तिः, इमामिति पूर्वत्रान्वयः । का पुनरियमिति ? तां दर्शयति–**इदमेवे**त्यादिना । त्रैविक्रमसमये 'इदमेव' परिदृश्यमानं पृथिव्याख्यं स्थानं प्रथमेन पादनिधानेनाक्रममाणः 'पस्पार' पालयामास । "स्पृ प्रीतिपालनयोः" (स्वा. प. १६) इति धातुः । निगदसिद्धमन्यत् ॥ १३ ॥

पुरोडाशीयानां व्रीहीणां समन्त्रकमवेक्षणं विधत्ते–**अथ प्रेक्षत** इति । **प्राणो वा** इति । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" (ऐ. आ. १. ४. २. ४.) इति श्रुतेः प्राणवातयोरैकत्वम् । 'तत्' तथा सति 'ब्रह्मणा' मन्त्रेणैव प्राणात्मकाय 'वाताय' एतत् 'उरुगायम्' उरुभवनं कीर्तनं कुरुत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

---

१ 'ते' इति छ. २ 'प्राणाय' इति क. ङ. । ३. 'रातं'··· इति ज. । मूलपुस्तकेषु च सर्वत्र रातमित्येवोपलभ्यते । ४ 'ह्वरनिषेध' इति ज. । ५ "विष्णुस्त्वेत्यारोहणम्" श्रौ. सू. २. ६० । ६ 'तदेतस्य व्यपदेशः' इति ज. । ७ "प्रेक्षत उरुवातायेति हविष्यान्" श्रौ. सू. २. ६१ । ८ 'नुरुभवनकीर्तनम्' इति पाठान्तरम् ।

अथापास्यति । अपहतꣳ रक्ष इति यद्यत्र किञ्चिदापन्नं भवति यद्यु नाभ्येव मृशेत् तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति ॥ १५ ॥

अथाभिपद्यते । यच्छन्तां पञ्चेति पञ्च वा इमा अङ्गुलयः पाङ्क्तो वै[3] यज्ञस्तद्यज्ञमेवैतदत्र दधाति ॥ १६ ॥

अथ गृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं गृह्णामीति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवैतद् गृह्णात्यश्विनोर्बाहुभ्यामित्यश्विनावध्वर्यू पूष्णो हस्ताभ्यामिति पूषा भागदुघोऽशनं पाणिभ्यामुपनिधाता सत्यं देवा अनृतं मनुष्यास्तत्सत्येनैवैतद्गृह्णाति[6] ॥ १७ ॥

अथापास्यति–"अपहत ꣳ रक्षः" (१ अ० ९ मं०) इति । यद्यत्र किञ्चिदापन्नं भवति, यद्यु नाभ्येव मृशेत्, तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षांस्यतोऽपहन्ति ॥

अथाभिपद्यते–"यच्छन्तां पञ्च"(१ अ० ९ मं०) इति । पञ्च वा इमा अङ्गुलयः, पाङ्क्तो वै यज्ञः । तद्यज्ञमेवैतदत्र दधाति ॥

अथ गृह्णाति–"देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं गृह्णामि" (१ अ० १० मं०) इति । सविता वै देवानां प्रसविता । तत्सवितृप्रसूत एवैतद् गृह्णाति । अश्विनोर्बाहुभ्यामिति । अश्विनावध्वर्यू । पूष्णो हस्ताभ्यामिति ।

यद्यत्रेति । 'अत्र' पुरोडाशीयेषु व्रीहिषु यदि किञ्चित्तृणादिकम् 'आपन्नम्' क्षिप्तं भवेत्, तत् "अपहतम्" इति मन्त्रेण निरस्येदित्यर्थः । यदि तु तत्र तृणादिकं न भवेत्, तदा पुरोडाशीयं व्रीहिसमूहमेवानेन मन्त्रेणाभिमृशेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

हविर्ग्रहणाय समन्त्रकं स्पर्शनं विधत्ते[7]–अथाभिपद्यत इति । 'अभिपद्यते' आलभते, स्पृशति । हविर्ग्रहीतुं बध्नन्तु पञ्चाङ्गुलय इत्यर्थः । मन्त्रगतपञ्चशब्दार्थमाह–पाङ्क्तो वा इति । "पञ्चपदा पङ्क्तिः" (ऐ. ब्रा. ६. ४. ४.) यज्ञोऽपि धानाकरम्भादिपञ्चहविष्क इति पञ्चसंख्यायोगसाम्यात् 'पाङ्क्तः' । तथा च तैत्तिरीयकम्[8]–"धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते; तद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम्" (तै. सं. ६. ५. ११. ८.) । इति 'तत्' तथा सति 'एतत्' एतेन पञ्चशब्दोपेतमन्त्रोच्चारणेन 'अत्र' अस्मिन् शकटे 'पाङ्क्तम्' यज्ञमेव धारयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ समन्त्रकं हविर्ग्रहणं विधत्ते[10]–अथ गृह्णातीति । अनुष्ठेयहविर्ग्रहणानुगुण्यं मन्त्रस्य दर्शयति–सविता वा इत्यादिना । 'देवानाम्' मध्ये 'सविता' खलु 'प्रसविता' स्वस्वव्यापारेषु सर्वस्य लोकस्य प्रेरयिता । "सूते प्रेरयतीति सविता" (निघ. ५. ४ २०.)–(निरु. ७. ७. ९.) इति तन्नाम

१–'पापन्नं' 'दा' इति ख.ग.झ. । २ 'हंनि' इति ङ. छ । ३ 'वै' इति क. । ४ 'गृह्णात्य १ श्विनो' इति क. ५ 'ति' इति ङ. । ६ "अपहतमिति निरस्यत्यन्यत्" "अविद्यमानेऽभिमृशेत्" श्रौ. सू. २. ६२, ६३ । ७."यच्छन्तामित्यालभते" श्रौ. सू. २. ६४ । ८ 'तैत्तिरीयके' इति ज. । ९ 'तेन यज्ञस्य' इति ज । १० "देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो मुष्टीन्" इति श्रौ. सू. २.६५. । ११ 'सूत इत्यादिना' इत्यधिकं ज. ।

अथ देवतायाऽआदिशति । सर्वा ह वै देवता अध्वर्युᳪं हविर्ग्रहीष्यन्तमुपतिष्ठन्ते मम नाम ग्रहीष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति ताभ्य एवैतत् सहᳪं सतीभ्योऽसमदं करोति ॥ १८ ॥

यद्वेव देवतायाऽआदिशति । यावतीभ्यो ह वै देवताभ्यो हवीᳪंषि गृह्यन्तऽऋणमु हैव तास्तेन मन्यन्ते यदस्मै तं कामᳪंसमर्द्धयेयुर्यत्काम्या गृह्णाति तस्माद्वै देवतायाऽआदिशत्येवमेव यथापूर्वᳪं हवीᳪंषि गृहीत्वा ॥ १९ ॥

...

पूषा भागदुघः, अशनं पाणिभ्यामुपनिधाता । सत्यं देवाः, अनृतं मनुष्याः; तत्सत्येनैवैतद्गृह्णाति ॥

अथ देवताया आदिशति । सर्वा ह वै देवता अध्वर्युं हविर्ग्रहीष्यन्तमुपतिष्ठन्ते–'मम नाम ग्रहीष्यति, मम नाम ग्रहीष्यति'–इति । ताभ्य एवैतत् सह सतीभ्योऽसमदं करोति ॥ यद्वेव देवताया आदिशति । यावतीभ्यो ह वै देवताभ्यो हवींषि गृह्यन्ते, ऋणमु हैव तास्तेन

व्युत्पत्तेः । **अश्विनावध्वर्यू** इति । पुरा खलु देवकर्तृके यज्ञेऽश्विनावध्वर्यू अभूताम्, अतस्तयोरेव बाहुभ्यां हविर्गृह्णामीत्यस्यार्थस्य प्रतिपादको मन्त्रभागो युक्त इत्यर्थः । **पूषा भागदुघ** इति । भागं दोग्धीति 'भागदुघः' भागप्रद इत्यर्थः । "दुहः कब् घश्च" (पा. सू. ३. २. ७०.) इति कब्घत्वे । तादृशः पूषा पाणितलाभ्यां सर्वस्य जनस्य 'अशनम्' भोज्यमन्नम् 'उपनिधाता' उपनिधातुमुपस्थापयितुं शीलवान् । ताच्छीलिकस्तृन् । "न लोकाव्ययनिष्ठा–" (पा. सू. २.३. ६९) इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । तथा च पूषदेवताया हस्ताभ्यां हविर्ग्रहणं युक्ततरमिति भावः । इतोऽप्यश्विनोर्बाहुभ्यामित्यादिकं युक्तमित्याह–**सत्यं देवा** इति । 'देवाः' इति यत्, तत् 'सत्यम्'; अमरणत्वेन विनाशाभावात् । मनुष्यास्तु तद्विपरीत्यादनृतरूपाः । तस्मादश्विनोर्बाहुभ्यामित्यादिमन्त्रभागोच्चारणाद्देवतारूपेण 'सत्येनैव' तद्धविर्ग्रहणं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

"अग्नये जुष्टम्"–इति देवतादेशनस्यावश्यकर्त्तव्यतां प्रतिपादयति–**सर्वा ह वा** इत्यादिना । स्वस्वनामग्रहणसंभावनयोपस्थितानां मध्ये कस्याश्चिदग्न्यादिदेवताया आदेशने सति सहवर्त्तमानाः । ताभ्यः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तासां देवतानाम् 'असमदम्' अकलहं परस्परमविरोधं करोति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणापि देवतादेशनस्य कर्त्तव्यतां प्रतिपादयति–**यावतीभ्य** इति । यत्परिमाणविशिष्टाभ्य इत्यर्थः । **ऋणमु हैवे**ति । स्वस्वनामोद्देशेन गृहीतं हविर्ऋणमेव 'ताः' सर्वा देवता मन्यन्ते । कुत इदमवगतम् ? इति चेदुच्यते–'यत्काम्या' यस्य फलस्येच्छया हविर्गृह्णाति, 'तं कामम्' काम्यमानं फलविशेषम् 'अस्मै' यजमानाय 'यद्' यस्मात् समर्द्धयेयुः । तेन कारणेन हविष ऋणरूपत्वमवगतमित्यर्थः । यत्काम्येतियच्छब्दादिच्छार्थे "काम्यच्च" (पा. सू. ३. १. ९.) इति काम्यच्, तदन्तादकारप्रत्यये तृती-

१ 'अध्वर्युᳪं' इति ख. ग. । २ 'ग्रहीष्यन्त–' इति क. । ३ क्वचित् 'सह' इति, क्वचिच्च 'सहसतीभ्य' इति नास्ति । ४. ५. ६. 'ᳪं' इति ख. ग. । ७ 'गृहीत्वा' इति क. ।

अथाभिमृशति । भूताय त्वा नारातयऽ इति तद्यत एव गृह्णाति तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ २० ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते । स्वरभिविख्येषमिति परिवृतमिव वाऽएतदनो भवति तदस्यैतच्चक्षुः पाप्मगृहीतमिव भवति यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्य्यस्तत्स्वरेवैतदतोऽभिविपश्यति ॥ २१ ॥

मन्यन्ते—यदस्मै तं कामं समर्द्धयेयुः, यत्काम्या गृह्णाति । तस्माद्ध देवताया आदिशति । एवमेव यथापूर्वं हवींषि गृहीत्वा ॥

अथाभिमृशति—"**भूताय त्वा नारातये**" (१ अ० ११ मं०) इति । तद्यत एव गृह्णाति—तदेवैतत्पुनराप्याययति ।

अथ प्राङ् प्रेक्षते—"**स्वरभिविख्येषम्**"(१ अ० ११ मं०) इति । परिवृतमिव वा एतदनो भवति । तदस्यैतच्चक्षुः पाप्मगृहीतमिव भवति । यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्यः । तत्स्वरेवैतदतोऽभिविपश्यति ॥

याया लुक् । **तस्मादि**ति । 'तस्मात्' हविषि देवतानामृणत्वाभिमानात् । फलप्रदानेन तत्प्रत्यर्पणार्थं तत्र देवतानामवश्यमादेष्टव्यमित्यर्थः । अग्नीषोमीयादिहविरन्तरेऽप्युक्तमतिदिशति **एवमेवे**ति । 'एवमेव' आग्नेयवदेव 'यथापूर्वम्' यथाक्रमम्, अग्नीषोमीयादीनि 'हवींषि' गृह्णीयादित्यर्थः । अत एव मन्त्रकाण्डे आग्नेयहविर्ग्रहणमन्त्रानन्तरम् "अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि" (वा. सं. १. १०.) इति ग्रहणमन्त्रशेष आम्नातः । कात्यायनोऽप्यसूत्रयत्—"एवमग्नीषोमीयम्" "यथादेवतमन्यत्" (श्रौ. सू. २. ६६, ६७.) इति ॥ १९ ॥

निरुप्तशेषस्य समन्त्रकमभिमर्शनं विधत्ते—**अथे**ति । **तद्यत एवे**ति । 'तत्' तत्र शकटे 'यत एव' यस्मादेव स्थानाद् गृह्णाति, 'तदेव' तत्स्थानमेवानेन मन्त्रेण पुनः 'आप्याययति' वर्द्धयति । 'भूताय' प्रभूताय समृद्ध्यर्थं त्वामभिमृशामि 'अरातये' अदानायासमृद्धये नाभिमृशामि, इत्यस्यार्थस्य मन्त्रेण प्रतिपादनात् । सूत्रितं हि—"भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम्" (श्रौ. सू. २. ६८.) इति ॥ २० ॥

अथ समन्त्रकं प्रागवेक्षणं विधत्ते—**अथ प्राङि**ति । **परिवृतमिव वे**त्यादि । परिवेष्टितमेव खल्वनो भवति, धान्यनिधानार्थम् । तन्मध्येऽवस्थितस्याध्वर्योश्चक्षुः 'पाप्मगृहीतमिव' काचकामलादिदोषदूषितमिव द्रष्टुं न समर्थं भवति, तत्र सहकारिण आलोकस्याभावात् । कथं तस्य दर्शनोपायः इति, तदुच्यते—अवेक्षणमन्त्रागत-स्वरितिशब्देन स्वर्गवाचिना तत्साधनभूतो यज्ञोऽभिधीयते; अहरादीनि च तेन लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते । अत एव 'स्वर्'-शब्दस्य सूर्यनामत्वमुक्तं यास्केन—"स्वरादित्यो भवति" । इति । "सु अरणः, सु ईरणः" (निरु० १.४.२.) इति । 'तत्' तथा सत्येतन्मन्त्रकरणकेन प्रेक्षणेन स्वर्-शब्दप्रतिपादितं यज्ञादिचतुष्टयमर्थजातं प्राच्यां दिशि प्रथमत उपलभ्यमानम् 'अतः' अस्माच्छकटस्थानात् 'अभिविपश्यति' अवलोकयति ॥ २१ ॥

---

१ "स्वरिति प्राङीक्षते" इति श्रौ० सू० २. ६९ । २. ३ 'स्वः' इति ज. ।

अथावरोहति । दृꣳहन्तां दुर्याः पृथिव्यामिति गृहा वै दुर्य्यास्ते हैत ईश्वरो गृहा यजमानस्य योऽस्यैषोऽध्वर्य्युर्यज्ञेन चरति तं प्रयन्तमनु प्रच्योतोस्तस्येश्वरः कुलं विक्षोब्धोस्तानेवैतदस्यां पृथिव्यां दृꣳहति तथा नानुप्रच्यवन्ते तथा न विक्षोभन्ते तस्मादाह दृꣳहन्तां दुर्याः पृथिव्यामित्यथ प्रैत्युर्व्वन्तरिक्षमन्वेमीति सोऽसावेव बन्धुः ॥ २२ ॥

स यस्य गार्हपत्ये हवीꣳषि श्रपयन्ति । गार्हपत्ये तस्य पात्राणि सꣳसादयन्ति जघनेनो तर्हि गार्हपत्यꣳसादयेद्यस्याहवनीये हवीꣳषि श्रपयन्त्याहवनीये तस्य पात्राणि सꣳसादयन्ति जघनेनो तर्ह्याहवनीयꣳ सादयेत् पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीति मध्यं वै नाभिर्म्मध्यमुभयं तस्मादाह पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीत्यदित्याऽ उपस्थऽ इत्युपस्थऽ इवैनदभार्षुरिति वाऽ आहुर्यत्सुगुप्तं गोपायन्ति तस्मादाहादित्याऽ उपस्थ इत्यग्ने हव्यꣳ रक्षेति तदग्नये चैवैतद्धविः परिददाति गुप्त्याऽ अस्यै च पृथिव्यै तस्मादाहाग्ने हव्यꣳ रक्षेति ॥ २३ ॥ २ ॥

इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ २ ॥

अथावरोहति–"दृꣳहन्तां दुर्याः पृथिव्याम्"–(१ अ० ११ मं०) इति । गृहा वै दुर्याः । ते हैत ईश्वरो गृहा यजमानस्य–योऽस्यैषोऽध्वर्युर्यज्ञेन चरति–तं प्रयन्तमनु प्रच्योतोः, तस्येश्वरः कुलं विक्षोब्धोः; तानेवैतदस्यां पृथिव्यां दृंहति । तथा नानुप्रच्यवन्ते, तथा न विक्षोभन्ते; तस्मादाह दृꣳहन्तां दुर्याः पृथिव्यामिति ।

अथ प्रैति–"उर्वन्तरिक्षमन्वेमि"–(१ अ० ११ मं०) इति । सोऽसावेव बन्धुः । स यस्य गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति गार्हपत्ये तस्य पात्राणि संसादयन्ति । जघनेनो तर्हि

अथ समन्त्रकं शकटादवरोहणं विधत्ते–अथावरोहतीति । ते हैत इत्यादि । 'अस्य' यजमानस्य, य एषोऽध्वर्युः 'यज्ञेन चरति' हविर्ग्रहणादिकं यज्ञसाधनमनुतिष्ठति, तं 'प्रयन्तम्' शकटस्थानात् प्रगच्छन्तम् 'अनु'–सृत्य यजमानस्य 'ते' गृहाः 'इतः' अस्माद्भूलोकात् 'प्रच्योतोरीश्वराः' प्रच्युतिं प्राप्तुं समर्थाः । तथा 'तस्य' यजमानस्य कुलं 'विक्षोब्धोः' विक्षोभयितुं समर्थाः । "ईश्वरे तोसुन्कसुनौ" (पा० सू० ३. ४. १३. इति च्यवतेः क्षुभेश्च तोसुन् प्रत्ययः । अनेन मन्त्रेणावरोहन्नध्वर्युः, 'तानेव'. यजमानस्य गृहान् 'अस्याम्' पृथिव्याम् 'दृंहति' दृढीकरोति । "दृह–दृहि वृद्धौ" (भ्वा. पा० ७३४, ७३५) इति धातुः । एवं सत्युक्तदोषनिवृत्तिमाह–तथेति । निरुप्तेन हविषा सहाग्निसमीपगमनं विधत्ते–अथ प्रैतीति । उर्विंतिमन्त्रस्य प्रागाम्नातं ब्राह्मणमत्रातिदिशति–सो सावीति । "अन्तरिक्षं वा अनुरक्षश्चरति"–इत्यादिको यो वाक्यशेषः, 'सोऽसावेव' अत्राम्नातस्यापि तस्य मन्त्रस्य 'बंधुः' अनुकूलः, अतोऽत्राप्ययंनुषज्य योजनीय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

आहृतस्य हविषः सादनं विधत्ते–स यस्येत्यादिना । गार्हपत्य आहवनीये वा यस्मिन्नग्नौ श्रपणम्, तस्य

१ 'ꣳ' इति ख. ग. । २ 'हैत' इति ख. ग. प्र. भाष्यसम्मतश्च । ३ 'ꣳ' इति ख. ग. । ४ 'ति' इति क. । ५. ६. ७. ८. 'ꣳ' इति ख. ग. । ९ 'स्थऽ इ' इति ख. ग. । १० 'ꣳ' इति ख. ग. । ११ 'ग्नये' इति क. । १२ 'ꣳ' ख. ग. । १३ "दृꣳहन्तामित्यवरोहति" इति श्रौ० सू० २. ७० । १४ नास्ति ज. । १५ 'प्रच्यावयितु समर्थाः.' इति पा० १६ "गच्छन्नुर्वन्तारिक्षमिति श्रपणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्त्वेति"–इति श्रौ. सू. २. ७१. ।

पवित्रे करोति । पवित्रे स्थो वैष्णुव्याविति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञिये-स्थऽइत्युवैतदाह ॥ १ ॥

ते वै द्वे भवतः । अयं वै पवित्रं यो ऽयं पवते सो ऽयमेक इवैव पवते सोऽयं पुरुषे ऽन्तः प्रविष्टः प्राङ् च प्रत्यङ् च ताविमौ प्राणोदानौ तदेतस्यैवानुमात्रां तस्माद् द्वे भवतः ॥ २ ॥

गार्हपत्यं सादयेत् । यस्याहवनीये हवींषि श्रपयन्ति, आहवनीये तस्य पात्राणि संसादयन्ति । जघनेनो तर्ह्याहवनीयं सादयेत्–"**पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामि**"–(१अ.११मं.)इति । मध्यं वै नाभिर्मध्यमभयं तस्मादाह–पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीति । "**अदित्याऽ उपस्थे**–" (१ अ. ११ मं.) इति । उपस्थ इवैनदभार्षुरिति वा आहुर्यत्सुगुप्तं गोपायन्ति, तस्मादाह–अदित्याऽ उपस्थ इति । "**अग्ने हव्यꣳ रक्ष**–" (१अ.११ मं.)। इति । तदग्नये चैवैतद्धविः परिददाति गुप्त्या, अस्यै च पृथिव्यै; तस्मादाह–अग्ने हव्यꣳ रक्षेति ॥ ३ ॥

प्रोक्षणम् ।

पवित्रे करोति—"**पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ**" (१ अ. १२ मं.) इति । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञिये स्थ इत्येवैतदाह ॥ ते वै द्वे भवतः । अयं वै पवित्रम्–योऽयं पवते । सोऽयमेक इवैव पवते ।

पश्चात् 'पात्रासादनम्' निरुप्तस्य हविषः सादनं च कर्त्तव्यमित्यर्थः । सादनमन्त्रगत 'नाभि'–शब्दस्याभिप्रेतमर्थमाह–**मध्यं वा** इति । मनुष्यादिशरीरेषु नाभेर्मध्यदेशेऽवस्थानात् पृथिव्या नाभिरिति मध्यमेवोच्यते । तच्च मध्यम् 'अभयम्' भयरहितम्; प्रान्तदेशे हि चोरव्याघ्रादिभयम् । अतः पृथिव्याः सम्बन्धिनि राक्षसादिभयरहिते स्थाने त्वां सादयामि इति मन्त्रभागस्यार्थः । "अदित्या उपस्थे"–इति मन्त्रस्य द्वितीयभागं व्याचष्टे–**उपस्थ इवेति** । 'यद्' वस्तु 'सुगुप्तम्' सुष्ठु रक्षितं यथा भवति तथा 'गोपायन्ति' रक्षन्ति । एतत् 'उपस्थ इव' उत्सङ्ग इव, उदरमध्य इव वा, 'अभार्षुः' भृतवन्त इति खलु वदन्ति लौकिकाः । अतश्च यस्मिन् स्थाने सादितं हविः सुगुप्तं भवति, तत् स्थानमुपस्थशब्देन मन्त्रगतेन विवक्षितम् । अभार्षुरिति "भृञ् भरणे" (भ्वा. उ. ९२३) इत्यस्माल्लुङि सिचि वृद्धिः । 'गोपायन्ति' इति "गुपूधूपविच्छि" (पा. सू. ३. १. २८.) इति आयप्रत्ययः । अन्तिम भागमाचष्टे–**अग्ने हव्यमिति** । "इयं वा अदितिः" (ऐ. ब्रा. ३. ६. ७.) (तै. सं. ३. २. ४. ७.) इति श्रुतेः । अदितिर्हि पृथ्वी, तस्याश्चाधिपतिरग्निः; स चात्र गार्हपत्यरूप आहवनीयरूपो वा तस्मै च 'अग्नये' तेनाधिष्ठितायै 'पृथिव्यै' च रक्षणार्थम् 'एतद्धविः' अनेन मन्त्रभागेन दत्तं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

पवित्रकरणमन्त्रगतस्य वैष्णव्याविति पदस्य तात्पर्यमाह–**यज्ञो वा** इति । वेवेष्टि व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्या यज्ञ एव विष्णुः । तथा च मन्त्रगतस्य वैष्णव्याविति शब्दस्य, हे दर्भनाड्यौ ! युवां यज्ञसम्बन्धिन्यावेव भवथ इत्ययमर्थः प्रतिपादितो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

संख्यान्तरं वारयितुं पवित्रयोर्द्वित्वं विधत्ते–**ते वा** इति । तदेतदुपपादयति–**अयं वा** इति । 'यः'

---

१ 'भवतः' इति क । २ 'विष्णुर्वै यज्ञः' इति तै. सं. २. १. ८. ३. । ऐ. ब्रा. १. ३. ४. ।

अथो ऽअपि त्रीणि स्युः । व्यानो हि तृतीयो द्वे त्वेव भवतस्ता-भ्यामेताः प्रोक्षणीरुत्पूय ताभिः प्रोक्षति तद्यदेताभ्यामुत्पुनाति ॥३॥

वृत्रो ह वाऽ इदꣳ सर्वं वृत्वा शिश्ये । यदिदमन्तरेण द्यावापृथिवी स यदिदꣳ सर्वं वृत्वा शिश्ये तस्माद् वृत्रो नाम ॥ ४ ॥

सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः, प्राङ् च, प्रत्यङ् च । ताविमौ प्राणोदानौ । तदेतस्यैवानुमात्राम् । तस्माद् द्वे भवतः॥ अथो अपि त्रीणि स्युः । व्यानो हि तृतीयः । द्वे त्वेव भवतः । ताभ्यामेताः प्रोक्षणी-रुत्पूय ताभिः प्रोक्षति । तद्यदेताभ्यामुत्पुनाति ॥ वृत्रो ह वा इदं सर्वं वृत्वा शिश्ये—यदिद-

---

पवमानो वायुः, अयमेव 'पवित्रम्' पवनसाधनम्, शुद्धिहेतुः । "पुवः संज्ञायाम्" (पा. सू. ३. २. १८९.) इति करणे इत्रप्रत्ययः । "पन्थानश्च विशुद्ध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः" इत्यादिस्मृतेर्वायोः शुद्धिहेतुत्वम् । **एक इवैवे**ति । 'सः' च बाह्ये वर्त्तमानो वायुरेकरूप एव वाति, 'सः' एव पुरुषशरीरानुप्रविष्टः सन् वृत्तिभेदेन 'प्राङ् च प्रत्यङ् च चरति' । इडापिङ्गलादिनाडीद्वारा बहिर्निर्गच्छन् प्राणः प्राङित्युच्यते, तयैव द्वारा पुनरन्तः प्रविशन् प्रत्यङ्ङिति; तावेतौ वृत्तिभेदौ 'प्राणोदानौ'—इत्युच्येते । तत्र प्राङ् संचरन् प्राणः, 'उद्' ऊर्द्ध्वदेशादानयति, अन्तः प्रविश्यानुगुणं चेष्टत इति 'उदानः' । तस्य 'च' शब्देन प्रत्यङ्मुखोऽपानो विवक्षितः, न तूत्क्रान्तिहेतुरुदानवृत्तिरिति; तस्या ऊर्द्ध्वमुखत्वेन प्रत्यङ्त्वक्रमानुपपत्तेः । अत एव तैत्तिरीयके समानप्रकरणे पवित्रयोः प्राणापानरूपत्वमाम्नायते—"प्राणापानौ पवित्रे यजमान एव प्राणापानौ दधाति" (२. १. १०२.) इति । एवं द्विधाभिन्नस्यैतस्यैव वाय्वाख्यस्य पवित्रस्य 'मात्राम्' परिमाणम् 'अनु'—सृत्य, तत्पवित्रयोर्द्वित्वम् ॥ २ ॥

त्रित्वपक्षमभ्युपन्यस्यति—**अथोऽ अपी**ति । पक्षान्तरद्योतकः 'अथो अपि' शब्दः । तत्रोपपत्तिः—**व्यानो ही**ति । मुख्यपवित्रस्य वायोः प्राणोदानवद् व्यानाख्यो वृत्तिभेदस्तृतीयः 'हि' यस्माद् विद्यते तस्मात्पवित्रत्रित्वमप्युक्तमित्यर्थः । द्वित्वपक्षमेव निगमयति—**द्वे त्वेवे**ति । "अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः, स व्यानः" (छा. उ. १. ३. ३.) इति श्रुतेर्व्यानस्य सन्धिरूपतया तदुभयानतिरिक्तत्वाद् द्वित्वपक्ष एव श्रेयानित्यर्थः । कात्यायनस्तु पक्षद्वयमपि सूत्रयामास—"कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गर्भौ कुशैश्छिनत्ति पवित्रे स्थ इति" "त्रीन् वा" (श्रौ. सू. २. ७५. ७६) इति । अथोत्पवनं विधत्ते—**ताभ्यामि**ति । प्रोक्षत्याभिरिति 'प्रोक्षण्यः' आपः । करणे ल्युट् । 'ताभिः प्रोक्षति' इत्युत्पवनस्य प्रयोजनकथनम्; न तु प्रोक्षणविधिः । यस्मादुत्पूताभिरद्भिः प्रोक्षणं कर्त्तव्यम्, तस्मात् पवित्राभ्यां तासामुत्पवनं कार्यमित्यर्थः । तदेतदुत्पवनं स्तोतुमनुवदति—**तद्यदि**ति ॥ ३ ॥

उत्पवननिवर्त्त्यामशुद्धिं दर्शयितुमितिहासमुदाहरति—**वृत्रो हे**ति । **वृत्वा शिश्ये** इति । आवृत्य शयनं कृतवान् । शीङो लिटि "एरनेकाच—" (पा. सू. ६. ४. ८२.) इति यण् । **द्यावापृथिवी**

१ 'व्यानो' इति ख.ग. । २ 'न्वे॒' इति ख. ग. ङ. । ३ 'द्यम' इति ख. ग. । ४ 'दनिति,' इति पा.। 'ऊर्ध्वदेशादीनयति' इति ख. । ५ 'प्रत्यक्त्वानुप'—इति पा.। ६ "स वा अयं प्राणस्तेन विहितः प्राणोऽपानो व्यान इति" ऐ. आ. २. ४. ५. । ७ "इविर्मेहव्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इति" "ताः स्थानं तयोः" (श्रौ. सू. २. ७७. ७८.)

तमिन्द्रो जघान । स हतः पूतिः सर्वत एवापो ऽभिप्रसुस्राव सर्वत इव ह्ययं समुद्रस्तस्माद्ध हैका आपो बीभत्साञ्चक्रिरे ता उपर्युपर्यतिपुप्लुविरे ऽत इमे दर्भास्ता हैता अनापूयिता आपो ऽस्ति वा ऽइतरासु संसृष्टमिव यदेना वृत्रः पूतिरभिप्रास्रवत् तदेवासामेताभ्यां पवित्राभ्यामपहन्त्यथ मेध्याभिरेवाद्भिः प्रोक्षति तस्माद्वा ऽएताभ्यामुत्पुनाति ॥ ५ ॥

मन्तरेण द्यावापृथिवी । स यदिदं सर्वं वृत्वा शिश्ये–तस्माद् वृत्रो नाम ॥ तमिन्द्रो जघान । स हतः पूतिः सर्वत एवापोऽभिप्रसुस्राव । सर्वत इव ह्ययं समुद्रः । तस्माद्ध हैका आपो बीभत्साञ्चक्रिरे । ता उपर्युपर्यतिपुप्लुविरे । अत इमे दर्भाः । ता हैता अनापूयिता आपः । अस्ति वा इतरासु संसृष्टमिव–यदेना वृत्रः पूतिरभिप्रास्रवत् । तदेवासामेताभ्यां पवित्राभ्यामपहन्ति । अथ मेध्याभिरेवाद्भिः प्रोक्षति । तस्माद्वा एताभ्यामुत्पुनाति ॥

इति । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । ''अन्तरान्तरेण'' पा. सू. २. ३. ४. इति द्वितीया । द्यावापृथिव्योर्मध्य इत्यर्थः । [३]वरणाद् 'वृत्र' इति नाम निरुक्ति–स यदिति ॥ ४ ॥

स हत इत्यादि । पूतिर्दुर्गन्धः । सर्वत एवापोऽभिलक्ष्य प्रस्रुतोऽभूत् । अत एव खल्वयमपि समुद्रः, सर्वतः सर्वमावृत्य वर्त्तते । 'तस्माद्' दुर्गन्धात् स्रुताद् वृत्रादिमा आपो 'बीभत्साञ्चक्रिरे' जुगुप्सन्ते स्म । ''मान्बधदान्शान्भ्यः''– पा. सू० ३. १. ६ इति बधेर्वैरूप्ये सन्-प्रत्ययः । बीभत्समानाः 'ताः' आपः तत्संस्पर्शं परिहर्त्तुमुपर्युपरि वर्त्तमानाः 'अतिपुप्लुविरे' जलाशयमतिक्रम्य तीरदेशं प्राप्ता आसन् । ''प्लुङ् गतौ'' भ्वा. आ. ९८३ इति धातुः । प्लुताश्च 'ताः' आपो दर्भात्मना परिणताः । अयमर्थस्तैत्तिरीयकेऽपि विस्पष्टमाम्नातः–''इन्द्रो वृत्रमहन्त्सोऽपोऽ[४]भ्यम्रियत, तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत्; तदपोदक्रामत्, ते दर्भा अभवन्'' (तै० ब्रा० ३. २. ५. १) इति । **अनापूयिता** इति । 'आ' समन्तात् पूयं दौर्गन्ध्यं प्राप्ता आपूयिताः, न आपूयिताः 'अनापूयिताः' । ''पूयी विशरणे दुर्गन्धे च–'' (भ्वा.आ. ४८९) इत्यस्मात् कर्त्तरि निष्ठायां छान्दस इट् । यद्वा 'आ' समन्तात् पूयमासां संजातमिति 'आपूयिताः' । ''तदस्य सञ्जातम्–'' (पा० सू० ५. २. ३६.) इति तारकादित्वादितच् । **इतरास्विति** । दर्भात्मना परिणतजलव्यतिरिक्तासु अमेध्यत्वापादकं किञ्चित्संसृष्टमिव भवति । अत्र हेतुः–**यदेना** इति । एवमनापूयिताब्विकारदर्भमयाभ्याम् 'आसाम्' अपामुत्पवनं कुर्वन् पूयसंसर्गकृतम् 'तद्' अमेध्यत्वमपहन्ति । ततश्च विधास्यमानं प्रोक्षणं च 'मेध्याभिः' मेधार्हाभिः शुद्धाभिरेवाद्भिः कृतं भविष्यतीत्यर्थः । 'तस्माद्'–इत्युत्पवननिगमनम् ॥ ५ ॥

---

१ 'वरं' इति ख. ग, । २ 'पुप्लुविरे' इति ख. ग. भाष्यसम्मतं च । ३ ''यदिमाँल्लोकानवृणोत्, तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्''–इति तै. सं. २. ४. १२. २. । ४ 'सोऽपोऽभ्यम्रियत' इति ख. ।

स उत्पुनाति । सवितुर्वः प्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवैतदुत्पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो वाऽ अयं पवतऽ एषोऽच्छिद्रं पवित्रमेतेनैतदाह सूर्यस्य रश्मिभिरित्येते वाऽ उत्पवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयस्तस्मादाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ ६ ॥

ताः सव्ये पाणौ कृत्वा । दक्षिणेनोदिङ्गयत्युपस्तौत्येवैना एतन्महयत्येव देवीरापो ऽअग्रेगुवो ऽअग्रेपुव इति देव्यो ह्यापस्तस्मादाह देवीराप इत्यग्रेगुव इति ता यत्समुद्रं गच्छन्ति तेनाग्रेगुवो ऽग्रेपुव इति ता यत्प्रथमाः सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाग्रेपुवो ऽग्रऽ इममद्य यज्ञं नयताग्रे यज्ञपति ँ सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवमिति साधु यज्ञ ँ साधु यजमानमित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

स उत्पुनाति—"सवितुर्वः प्रसवऽ उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः" (१ अ० १२ मं०) इति । सविता वै देवानां प्रसविता, तत्सवितृप्रसूत एवैतदुत्पुनाति—अच्छिद्रेण पवित्रेणेति । यो वा अयं पवते—एषोऽच्छिद्रं पवित्रम् । एतेनैतदाह—सूर्यस्य रश्मिभिरिति । एते वा उत्पवितारः—यत्सूर्यस्य रश्मयः । तस्मादाह—सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ ताः सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति, उपस्तौत्येवैनाः, एतन्महयत्येव—"देवीरापो ऽअग्रेगुवोऽग्रेपुवः" (१ अ० १२ मं०) इति । देव्यो ह्यापःतस्मादाह—देवीराप इति । अग्रेगुव इति । ता यत्समुद्रं गच्छन्ति, तेनाग्रेगुवः । अग्रेपुव इति । ता यत्प्रथमाः सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाग्रेपुवः । "अग्र इममद्य यज्ञं नयताग्रे यज्ञपति ँ सुधातुं यज्ञपतिं

विहितमुत्पवनमनूद्य मन्त्रं विभजते—स इति । सविता वा इत्यादि पूर्ववत् । अच्छिद्रशब्दार्थमाह—यो वा इति । योऽयं वायुः पवते, एष खल्वविच्छेदेन सर्वत्र वर्त्तमानाच्छिद्ररहितं पवनसाधनम् । एते वा इति । 'एते' सूर्यस्य रश्मयः, 'उत्' उत्कृष्टम् 'पवितारः' शोधकाः, अतस्तैः करणभूतैरुत्पवनं युक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

उत्पवनानन्तरं कर्त्तव्यं विभजते—ता इति । 'ताः' प्रोक्षणीरपोऽग्निहोत्रहवण्या पात्रेण साकं सव्ये पाणौ धारयन् "देवीरापः" इति मन्त्रेण दक्षिणेन हस्तेन 'उदिङ्गयति' ऊर्ध्वं सेचनेन चालयति । "इगि रिगि लिगि गत्यर्थाः" भ्वा० प० १९३–१९९ इति धातुः । मन्त्रतात्पर्यमाह—उपस्तौतीति । 'एतत्' एतेन, देवीराप इति मन्त्रपठनेन 'एनाः' अपः प्रशंसत्येव । तेन च प्रशंसनेन 'महयति' पूजयत्येव । कस्तर्ह्यासां स्तावकस्तथाविधो मन्त्र इति तं दर्शयति—देवीरिति । स्तुतिरूपतामुपपादयति—देव्य इत्यादिना । अपां देवतारूपत्वेन देवीत्वं प्रसिद्धमिति 'हि'—शब्दार्थः ।

---

१ 'देव्यो' इति क. । २ 'तेनाग्रेगुवोऽग्रेपुवोऽग्र' इति पा० । ३ 'यज्ञ ँ' इति ख. ग. । ४ 'वर्त्तनात्' इति प्रतिभाति । ५ "सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीराप इति" इति श्रौ० सू० २. ७६. । ६ 'आपोदेवी' रित्यादि—तै० सं० १. १. ५. १. तै० ब्रा० ३. २. ५ ।

युष्माऽ इन्द्रो ऽवृणीत व्वृत्रतूर्य्येऽ इति। एता उ हीन्द्रो ऽवृणीत व्वृत्रेण स्पर्द्धमान एताभिर्ह्येनमहंस्तस्मादाह युष्माऽ इन्द्रो ऽवृणीत व्वृत्रतूर्य्येऽ इति ॥ ८ ॥

यूयमिन्द्रमवृणीध्वं व्वृत्रतूर्य्येऽ इति । एता उ हीन्द्रमवृणत व्वृत्रेण स्पर्द्धमानमेताभिर्ह्येनमहंस्तस्मादाह यूयमिन्द्रमवृणीध्वं व्वृत्रतूर्य्येऽ इति ९॥

प्रोक्षिताःस्थेति । तदेताभ्यो निह्नुतेऽथ हविः प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यमेवैतत् करोति ॥ १० ॥

देवयुवम्'' (१अ० १२ मं०) इति । साधु यज्ञं साधु यजमानम्—इत्येवैतदाह॥ ''युष्माऽ इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये''-(१ अ० १३ मं०) इति । एता उ हीन्द्रोऽवृणीत वृत्रेण स्पर्द्धमानः । एताभिर्ह्येनमहन्, तस्मादाह—युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्य इति ॥ ''यूयमिन्द्रमवृणध्वं वृत्रतूर्ये'' (१ अ० १३ मं०) इति । एता उ हीन्द्रमवृणत वृत्रेण स्पर्द्धमानम्। एताभिर्ह्येनमहन्, तस्मादाह—यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्य इति॥ ''प्रोक्षिताःस्थ''-(१ अ० १३ मं.) इति । तदेताभ्यो निह्नुते । अथ हविः प्रोक्षति । एको वै प्रोक्षणस्य बन्धुः—मेध्य-

---

ता यादित्यादि । 'अग्रे' पुरतो वर्त्तमानं समुद्रं गच्छन्तीति 'अग्रेगुवः' । अग्रेगूशब्दस्य समुद्रगामित्वं विवक्षितमिति भावः । 'ऊर्ङ् च गमादीनाम्' इति गमेरूकारः । **ता यत्प्रथमा** इति । आपः खल्वभिषवार्थमासिच्यमाना यष्टव्यदेवताभ्यः पूर्वं सोमरसमास्वादयन्ति । तेन सोमपानेन 'अग्रे' प्रथमं स्वात्मानं पुनन्तीति 'अग्रेपुवः' । उभयत्र ''तत्पुरुषे कृति बहुलम्'' पा० सू० ६. ३. १४ इति अग्रशब्दात् सप्तम्या अलुक् ।

साधुयज्ञमित्यादि । 'अग्र इमम्' इत्यत्र 'अग्र'—शब्दः प्राशस्त्यवाची । 'अग्रे' प्रशस्ते 'अद्य' अस्मिन् काले 'इमम्' यज्ञं प्रापयतेति प्रतिपादयता मन्त्रेण 'साधु यज्ञं नयत'—इत्येवोक्तं भवति, प्राशस्त्यप्राप्तस्य साधुत्वनियमात् । यज्ञस्य पतिः यज्ञपतिः, तमिति । यज्ञशब्देन यजमानो विवक्षित इति व्याचष्टे— **साधु यजमान**मिति । अत्रापि पूर्ववत् 'अग्रे' शब्दव्याख्यानम् । साध्विति विशेषणम् ॥ ७ ॥

युष्मा इन्द्र इति । हे आपः ! युष्मान् वृत्रं हन्तुकाम इन्द्रः साहाय्यकरणार्थं प्रार्थयामास । ताश्च यूयं वृत्रशरीरनिरुद्धा विस्रम्भगमनार्थं वृत्रं हन्तुमिन्द्रं प्रार्थितवत्यः । अत ईदृग्विधं परस्परप्रार्थनं युष्मा इन्द्र इत्यादिना मन्त्रभागेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

तदेताभ्य इति । यद्यपि प्रोक्षणीनामपां स्वातिरिक्तजलेन शुद्ध्यर्थं प्रोक्षणं नास्ति, तथापि ''प्रोक्षिताः स्थ''—इति स्वात्मनैव प्रोक्षिता भवतेति मन्त्रेण प्रतिपादनात् प्रोक्षणवत्त्वमिद्धः 'तत्' तेन मन्त्रपाठेनाप्रोक्षणजनितमपराधम् 'एताभ्यः' प्रोक्षणीभ्यः 'निह्नुते' अपनयति । प्रोक्षणपात्रगतेनैवोदकेन तत्पात्रगतमुदकमनेन मन्त्रेण प्रोक्षितव्यमिति तात्पर्यार्थः । अत एवोक्तं सूत्रकृता कात्यायनेन—''प्रोक्षिताः स्थेति तासां प्रोक्षणम्'' (श्रौ० सू० २. ८० इति । तैत्तिरीयकश्रुतिस्तु एतन्मन्त्रपठनमेवासां प्रोक्षणं मेने, यदाह—''प्रोक्षिताः स्थेत्याह तेनापः प्रोक्षिता''इति। एवं संस्कृताभिरद्भिर्हविषः प्रोक्षणं विधत्ते—**अथ हविरि-**

---

१. २. ३. नास्ति ख. ग. । ४ पा० सू० ६. ४. ४०. अत्रत्यं वार्तिकम् । ५ तैत्तिरीयपाठस्तु ''युष्मानिन्द्रो—''इति सं० १. १. ५. ब्रा० ३. २. ५. । ६ 'वृत्रसेनानिरुद्धा' इति ज. ।

स प्रोक्षति । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद् यस्यै देवतायै हविर्भवति तस्यै मेध्यं करोत्येवमेव यथापूर्वꣳ हवीꣳषि प्रोक्ष्य ॥ ११ ॥

अथ यज्ञपात्राणि प्रोक्षति । दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायाऽ इति दैव्याय हि कर्मणे शुन्धति देवयज्यायै यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामीति तद्यद्वैवेषामत्राशुद्धस्तक्षा वान्यो वामेध्यः कश्चित्पराहन्ति तदेवैषामेतदद्भिर्मेध्यं करोति तस्मादाह यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामीति ॥ १२ ॥

इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा
तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ ३ ॥

मेवैतत्करोति । स प्रोक्षति–"अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि"–(१ अ. १३ मं.) इति । तद् यस्यै देवतायै हविर्भवति–तस्यै मेध्यं करोति । एवमेव यथापूर्वं हवींषि प्रोक्ष्य–अथ यज्ञपात्राणि प्रोक्षति–"दैव्याय कर्म्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै" (१ अ. १३ मं.) इति । दैव्याय हि कर्मणे शुन्धति देवयज्यायै–"यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि"–(१ अ. १३ मं.) इति । तद्यद्वैवेषामत्राशुद्धस्तक्षा वा, अन्यो वाऽमेध्यः कश्चित् पराहन्ति–तदेवैषामेतदद्भिर्मेध्यं करो[illegible] । तस्मादाह–यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामीति ॥

ति । वक्ष्यमाणस्य हविःप्रोक्षणविधिशेषार्थवादस्य सर्वप्रोक्षणविधिसाधारण्यमाह–**एको वा** इति । 'बन्धुः' अनुकूलं स्तावकमर्थवादवाक्यम्, सर्वस्यापि प्रोक्षणस्य 'एको वै' एकविधमेव; अतस्तत्सर्वत्र योजनीयमिति भावः । किंपुनस्तदित्याह–**मेध्यमि**ति ॥ १० ॥

विहितं प्रोक्षणमनूद्य मन्त्रं विधत्ते–**स प्रोक्षती**ति । **अग्नय** इति मन्त्रे देवतादेशनस्य प्रयोजनमाह–**तद्यस्या** इति । उक्तमन्यत्रादिशति–**एवमि**ति । 'एवं' अनेनैव प्रकारेण 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं भवति, तत्तन्नामचतुर्थ्यन्तेनादिशेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

हविःप्रोक्षणानन्तरं यज्ञपात्राणां समन्त्रकं प्रोक्षण विधत्ते–**अथे**ति । **दैव्याये**ति । देवानामिदं 'दैव्यम्' । "देवाद्यञञौ" इति प्राग्दीव्यतीयो यञ् । 'शुन्धति' शोधयति । 'शुन्ध–विशुद्धौ' भ्वा. प. ७४) इति धातुः । **देवयज्यायै**–इति । देवयजनरूपाय कर्मणे इत्यर्थः । मन्त्रस्यापरभागमनूद्य व्याचष्टे–**यद्व** इति । 'तक्षा' वर्द्धकिः, 'अन्यः' तद्व्यतिरिक्तो वृषलादिः[6]; स सर्वोऽप्यशुद्धत्वात् 'अमेध्यः'। तत्संस्पर्शकृतं यत् 'तत्' 'एषां' पात्राणां दोषजातम्, 'एतत्' अनेन प्रोक्षणेनैषां निवर्त्तयन्, 'तत्' सर्वं पात्रं यज्ञार्हं करोति । अत ईदृग्विधस्यार्थस्य प्रत्यायनाय यद्व इति मन्त्रभागः पठितव्य इत्युपसंहरति–**तस्मादि**ति । **पराजघ्नुरि**ति । पराहत्य दूषितं चक्रुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये
प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

---

१ 'प्रोक्ष्य' इति क । २ 'ध्वं' इति क । ३ "हविश्चाग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यांत्वेति" "यथादेवतमन्यत्–" श्रौ. सू. २.८१–८२. । ४ "पात्राणि दैव्यायेति"–श्रौ. सू. २. ८३ । ५ पा०म०४. १.८५. अत्रत्यं वार्तिकम् । ६ 'दृषदादिः' इति ज. ।

अथ कृष्णाजिनमादत्ते । यज्ञस्यैव सर्वत्वाय यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचार तस्य देवा अनुविद्य त्वचमेवावच्छायाजह्रुः ॥ १ ॥

तस्य यानि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि । तान्यृचां च साम्नां च रूपं यानि शुक्लानि तानि साम्नाꣳ रूपं यानि कृष्णानि तान्यृचां यदि वेतरथा यान्येव कृष्णानि तानि साम्नाꣳ रूपं यानि शुक्लानि तान्यृचां यान्येव बभ्रूणीव हरीणि तानि यजुषाꣳ रूपम् ॥ २ ॥

सैषा त्रयी विद्या यज्ञः । तस्या एतच्छिल्पमेष वर्णस्तद्यत् कृष्णाजिनं भवति यज्ञस्यैव सर्वत्वाय तस्मात् कृष्णाजिनमधिदीक्षन्ते यज्ञस्यैव सर्वत्वाय तस्मादध्यवहननमधिपेषणं भवत्यस्कन्नꣳ हविरसदिति तद्यदेवात्र तण्डुलो वा पिष्टं वा स्कन्दात् तद्यत्रै यज्ञः प्रतितिष्ठादिति तस्मादध्यवहननमधिपेषणं भवति ॥ ३ ॥

पुरोडाशकरणम् ।

अथ कृष्णाजिनमादत्ते यज्ञस्यैव सर्वत्वाय । यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम, स कृष्णो भूत्वा चचार । तस्य देवा अनुविद्य त्वचमेवावच्छायाऽऽजह्रुः ॥ तस्य यानि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि—तान्यृचां च साम्नां च रूपम् । यानि शुक्लानि तानि साम्नां रूपम्, यानि कृष्णानि तान्यृचाम् । यदि वेतरथा—यान्येव कृष्णानि तानि साम्नां रूपम्, यानि शुक्लानि तान्यृचाम् । यान्येव बभ्रूणीव हरीणि तानि यजुषां रूपम् ॥ सैषा त्रयी विद्या यज्ञः । तस्या

अथ निरुप्तव्रीहियवावहननार्थं कृष्णाजिनादानं विधत्ते—**अथेति** । सर्वत्वाय इति । अवयवकार्त्स्न्यायेत्यर्थः । कथं कृष्णाजिनादानेन यज्ञस्य कार्त्स्न्यमित्येतदुपपादयितुं पुरावृत्तमुदाहरति—**यज्ञो ह**इत्यादिना । 'कृष्णो भूत्वा'—इति, कृष्णमृगस्य रूपमास्थाय । 'अवच्छाय'—इति, अपच्छिद्येत्यर्थः । "छो छेदने" (दि० प० ४०) इत्यस्मात् क्त्वो ल्यप् ॥ १ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्य यज्ञरूपतां वक्तुं त्रयीमयत्वं प्रतिपादयति—**तस्य यानी**त्यादिना । शुक्लकृष्णलोम्नां संग्रहात् ऋक्सामात्मकतामुक्त्वा विभज्यापि दर्शयति—**तस्य यानि शुक्लानी**ति । 'यदि वा' इति पक्षान्तरकथनम् । 'इतरथा' उक्तवैपरीत्येनेत्यर्थः । तदेव दर्शयति—**यान्येवे**ति । एवं कृष्णाजिनस्य ऋक्सामतामुक्त्वा यजूरूपत्वमप्याह—**यान्येव बभ्रूणी**ति । पिङ्गलवर्णानीव यानि लोमानि 'हरीणि' हरितवर्णानि, तानि यजुषां रूपम् ॥ २ ॥

अस्त्वेवमृक्सामयजुरात्मकत्वं कृष्णाजिनस्य, तदादानेन कथं यज्ञस्य कार्त्स्न्यमित्यत आह—**सैषे**ति । यैषा ऋग्यजुस्सामात्मिका त्रयी विद्या, सैव यज्ञः; तत्साध्यत्वात् । य एष शुक्लकृष्णादिलक्षणो वर्णः, एत-

१ 'मेवावच्छाया जह्रुः'—इति ख. । २ 'वेतरथा'—इति ख. ग. झ. । ३ 'पम्' इति झ. 'पꣳ' इति छ. । ४ 'व' इति ख. ग. झ. । ५ अत्र "अर्द्धप्रपाठकः ॥ ६० ॥" इत्यधिकं छ. पुस्तके । ६ 'व्रीह्यवहननाय'—इति पा० । ७ तै० सं० १. २. २. ७. द्रष्टव्यम् । ८ 'तत्साधनत्वात्' इति ज. ।

अथ कृष्णाजिनमादत्ते । शर्मासीति चर्म वाऽ एतत् कृष्णस्य तदस्य तन्मानुषꣳ शर्म देवत्रा तस्मादाह शर्मासीति तदवधूनोत्यवधूतꣳ रक्षोऽवधूता अरातय इति तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षाꣳस्यतो ऽपहन्त्यतिनत्येव पात्राण्यवधूनोति यद्ध्यस्यामेध्यमभूत् तद्ध्यस्यैतदवधूनोति ४

एतच्छिल्पम्—एष वर्णः । तद्यत् कृष्णाजिनं भवति । यज्ञस्यैव सर्वत्वाय । तस्मात्कृष्णाजिनमधिदीक्षन्ते—यज्ञस्यैव सर्वत्वाय । तस्मादध्यवहननमधिपेषणं भवति—अस्कन्नं हविरसदिति । तद्यदेवात्र तण्डुलो वा पिष्टं वा स्कन्दात्—तद्यज्ञे यज्ञः प्रतितिष्ठादिति । तस्मादध्यवहननमधिपेषणं भवति ॥ अथ कृष्णाजिनमादत्ते—"शर्म्मासि"—(१ अ०१४ मं०) इति । चर्म्म वा एतत्कृष्णस्य, तदस्य तन्मानुषम्, शर्म्म देवत्रा । तस्मादाह—शर्म्मासीति । तदवधूनोति—"अवधूत ꣳ रक्षोऽवधूता अरातयः"—(१ अ० १४ मं०) इति । तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षांस्यतोऽपहन्ति । अतिनत्येव पात्राण्यवधूनोति । यद्ध्यस्यामेध्यमभूत्—तद्ध्यस्यैतदवधूनोति ॥

तस्यास्त्रय्या उक्तरीत्या 'शिल्पम्' चित्रं रूपम् । अत एवोपरिष्टात् सोमप्रकरणे मन्त्र आम्नास्यते—"ऋक्सामयोः शिल्पे स्थ"—(४ अ० ९ मं०)—इति । एवमपक्रान्तस्य यज्ञरूपस्य कृष्णाजिनस्यादानं यज्ञस्य कार्त्स्न्याय भवतीत्यर्थः । **कृष्णाजिनमधिदीक्षन्ते** इति । यस्मादेवं कृष्णाजिनं त्रय्यारूपत्वेन यज्ञरूपम्, 'तस्मात्' सोमाङ्गभूता दीक्षापि कृष्णाजिनस्योपरि क्रियते । कृष्णाजिनादानस्य प्रयोजनान्तरमाह—**तस्मादधी**ति । 'अधि' उपर्यर्थः । कृष्णाजिनस्योपर्यवहननं पेषणं च कर्तव्यम् । तथा सति तद्धविः 'अस्कन्नम्' स्कन्नरहितम् 'असद्' भवेदिति बुद्ध्वा यदि भूम्यामेवावहननादिकं कुर्यात्, तदा तस्य हविषोऽवश्यं स्कन्नदोष[1] इत्यभिप्रायः । एतदेव विवृणोति—**तद्यदेवे**ति । अवहननसमये तण्डुलो वा पेषणसमये पिष्टं वात्र कृष्णाजिने 'यदि' नाम 'स्कन्दात्' स्कन्देत् । लेट्यडागमः । 'तत्' तदा यज्ञ एव यज्ञः प्रतितिष्ठेत्; न तु तस्य स्कन्नदोष[2-3] इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तमादानमनूद्य मन्त्रं विधत्ते[4]—**अथे**ति । मन्त्रगत 'शर्म'शब्दस्य तात्पर्यमाह—**चर्म वा** इति । यत् 'एतत्' कृष्णस्य 'चर्म' अजिनम्, 'अस्य' यज्ञस्यैतदजिनं 'तत्' लोकप्रसिद्धचर्मशब्दाभिधेयं सत् 'मानुषम्' मनुष्यसंबन्धि रूपं भवति । एतदेव 'देवत्रा' देवेषु, सुखकरत्वात् शर्मेत्युच्यते । अतो वैदिके कर्मणि 'शर्मासीति' तत्स्तुतिरुपपन्ना देवत्रेति "देवमनुष्य" (पा० सू० ५. ४.५६) इत्यादिना त्रा—प्रत्ययः । उपात्तस्य कृष्णाजिनस्यावधूननं विधत्ते[5]—**तदवधूनोती**ति । **तन्नाष्ट्रा** इति । 'तत्' तेन समन्त्रकावधूननेन । गतमन्यत् । कृष्णाजिनवत् प्रसक्तमवधूननं पात्राणां निषेधति—**अतिनत्येवे**ति । न केवलमवधूननस्य रक्षोपहननमेव प्रयोजनं किं तु अयज्ञियविक्षेपोऽपीत्याह—**यद्ध्यस्ये**ति । रक्षःप्रकृतिसंपर्कात् यत् खलु 'अस्य' कृष्णाजिनस्य 'अमेध्यम्' मेधानर्हमयज्ञियरूपमभूत्, तदेवास्यैतेन मन्त्रेण 'अवधूनोति' निरस्यति ॥ ४ ॥

---

१ रहितमित्येव ज. । २–३ 'स्कन्दनदोष' इति ज. । ४ "शर्मासीति कृष्णाजिनादानम्"—इति श्रौ०सू० २.१८५. ५ "अपेत्यपात्रेभ्योऽवधूतोस्यवधूतमिति" —)श्रौ० सू० २.८६.)।

तत्प्रतीचीनग्रीवमुपस्तृणाति । अदित्यास्त्वगसि प्रतित्वादितिर्वे-त्त्वितीयं वै पृथिव्यदितिस्तस्याऽअस्यै त्वग्यदिदमस्यामधि किं च तस्मादाहादित्यास्त्वगसीति प्रतित्वादितिर्वेत्त्विति प्रति हि स्वः संजानीते तत्सञ्ज्ञामेवैतत् कृष्णाजिनाय च ꣳवदति नेदन्योन्यꣳ हिनसात[3]ऽ इत्यभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणेनोलूखलमाहरति। नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षाꣳस्याविशा-न्निति ब्राह्मणो हि रक्षसामपहन्ता तस्मादभिनिहितमेवं सव्येन पा-णिना भवति ॥ ६ ॥

तत्प्रतीचीनग्रीवमुपस्तृणाति—"अदित्यास्त्वगसि प्रतित्वादितिर्वेत्तु"-(१ अ० १४ मं०) इति । इयं वै पृथिव्यदितिः । तस्या अस्यै त्वग-यदिदमस्यामधि किञ्च । तस्मादाह-अदित्यास्त्वगसीति । प्रतित्वादितिर्वेत्त्विति । प्रति हि स्वः सञ्जानीते । तत्संज्ञामेवैतत्कृष्णाजिनाय च वदति । नेदन्योन्यं हिनसात इति । अभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति ॥ अथ दक्षिणेनोलूखलमाहरति । नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षांस्याविशानिति । ब्राह्मणो हि रक्षसामपहन्ता,

---

तस्य समन्त्रकं प्रकारविशिष्टं स्तरणं विधत्ते[6]-तदिति । 'प्रतीचीना' प्रत्यग्दिशि स्थिता ग्रीवा यथा भवति तथा । **इयं वा** इत्यादि । 'दितिः' खण्डनं न विद्यतेऽस्याः इति व्युत्पत्त्या अत्र मन्त्रगतादिति शब्देनेयमेव पृथिवी विवक्षिता;कथमन्यदीया त्वगन्यस्य त्वग्भवतीत्याशंक्याह- **तस्या** इति । 'अस्याम्'भूम्यां 'अधि' उपरिभागे 'यदिदं किं च' किमपि वस्त्ववस्थितम् 'तस्यै--अस्यै' पृथिव्यै, सा 'त्वक्' कृष्णा-जिनमप्युपर्यवस्थानात् तस्या एव त्वगिति स्तुतिः । मन्त्रस्य द्वितीय भागमनूद्य व्याचष्टे—**प्रतीति** । 'स्वः' स्वकीयो जन आत्मीयं जनं प्रति 'संजानीते' परस्परानुकूल्यं प्रकटयितु सञ्ज्ञां करोति । 'तत्' तथा कृष्णाजिनभूम्योः समानज्ञानतामेवायं मन्त्रभागो वदति । सञ्ज्ञानस्य प्रयोजनमाह—**नेदिति** । परस्परानु-कूल्यज्ञानाभावे ह्यन्यमन्यो हिंस्यात् । नैव तादृश्यन्योऽन्यहिंसा भवत्वित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

उलूखलनिधानपर्यन्तं कृष्णाजिनस्यानुत्सर्जनं विधत्ते—**अभिनिहितमिति** ॥ ५ ॥

सव्येन स्पृशतोऽभिप्रायमाह—**नेदिति** । यदिह्युलूखलनिधानात् प्रागेव कृष्णाजिनस्पर्शमुत्सृजेत्, 'तत्' तदा 'इह' अस्मिन् कृष्णाजिने राक्षसादिकं प्रविशेत्, तन्नैव भवत्विति । 'विशान्'—इति विशतेर्लेटि बहुवचने आडागमः झेरन्तादेशे "इतश्च लोपः" (पा. सू. ३. ४. ९७.)—इतीकारलोपः । ननु स्पर्शेऽपि उलूखलनिधानात् पुरा कुतो रक्षांसि न प्रविशन्ति तत्राह—**ब्राह्मण** इति । 'हि' यस्माद् ब्राह्मणो रक्षसामपहन्ता मन्त्रप्रभावेण, तस्मात् तेन स्पृश्यमाने राक्षसादिर्न प्रवेष्टुं शक्नोतीति भावः ॥ ६ ॥

---

१ नास्ति. ख. ग. झ । २ 'ꣳ'-इति ख. ग. । ३ नास्ति ख. ग. झ. । ४ 'म'-इति ख. ग. । ५ 'व'-इति ख. ग. झ. । ६ "प्रत्यग्ग्रीवमास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति"-(श्रौ० सू० २.८७) । ७ सिद्ध० ५.१.१४. निरु० ४.४.१. द्रष्टव्यम् ।

अथोलूखलं निदधाति । अद्रिरसि वानस्पत्यो ग्रावासि पृथुबुध्न इति वा तद्यथैवादः सोमꣳ राजानं ग्रावभिरभिषुण्वन्त्येवमेवैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याꣳ हविर्यज्ञमभिषुणोत्यद्रय इति वै तेषामेकं नाम तस्मादाहाद्रिरसीति वानस्पत्य इति वानस्पत्यो ह्येष ग्रावासि पृथुबुध्न इति ग्रावा ह्येष पृथुबुध्नो ह्येष प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्त्विति तत्संज्ञामेवैतत् कृष्णाजिनाय च वदति नेदन्योन्यꣳ हिनसातऽ इति ॥ ७ ॥

अथ हविरावपति । अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनमिति यज्ञो हि तेनाग्नेस्तनूर्वाचो विसर्जनमिति यां वाऽअमूꣳहविर्ग्रहीष्यन् वाचं यच्छत्यत्र वै तां विसृजते तद्यदेतामत्र वाचं विसृजतऽ एष हि यज्ञ उलूखले प्रत्यष्ठादेष हि ग्रासारि तस्मादाह वाचो विसर्जनमिति॥८॥

तस्मादभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति ॥ अथोलूखलं निदधाति—"अद्रिरसि वानस्पत्यो ग्रावासि पृथुबुध्नः" (१ अ० १४ मं०) इति वा । तद्यथैवादः सोमं राजानं ग्रावभिरभिषुण्वन्ति,—एवमेवैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञमभिषुणोति । अद्रय इति वै तेषामेकं नाम । तस्मादाह—अद्रिरसीति । वानस्पत्य इति । वानस्पत्यो ह्येषः । ग्रावासि पृथुबुध्न इति । ग्रावा ह्येषः, पृथुबुध्नो ह्येषः । "प्रति त्वादित्यास्त्वग् वेत्तु" (१ अ० १४ मं०) इति । तत्संज्ञामेवैतत्कृष्णाजिनाय च वदति—नेदन्योन्यं हिनसात इति ॥ अथ हविरावपति—"अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनम्" (१ अ० १५ मं०) इति ।

अथ समन्त्रकमुलूखलस्य निधानं विधत्ते—अथेति । ग्रावासीति वैकल्पिको मन्त्रः । अत एव सूत्रकृतोक्तम्—"निदधात्युलूखलमद्रिरसि ग्रावासीति वा" (श्रौ०सू०२. ८८.) इति । तत्राद्यमन्त्रस्याभिप्रायमाह—तद्यथेति । 'अदः'—शब्दो लुप्तविभक्तिकः, अमुत्र सोमयागे यथा यागसाधनस्य सोमस्य ग्रावभिरभिषवः, एवमेवोलूखलादिभिर्हविर्यज्ञसाधनं व्रीह्यादिकम् 'अभिषुणोति' वितुषीकरणादिभिः संस्करोति । कुत एतदित्याह—अद्रय इतीति । 'तेषां' सोमाभिषवहेतूनां ग्राव्णाम्, पुरोडाशनिष्पत्तिहेतूनामुलूखलादीनां च अद्रय इत्येतत् साधारणं नाम; अतो नामसाम्यात् उलूखलादिसाध्यमवहननादिकं ग्रावसाध्येन सोमाभिषवेण तुल्यमित्यर्थः । एवं च हे उलूखल ! त्वम् 'अद्रिरसि' सोमाभिषवहेतुः । ग्रावासीति ग्रावत्वारोपणं मन्त्रेण विवक्षितमिति व्याख्यातं भवति वनस्पतिविकारत्वं प्रसिद्धमिति वानस्पत्यपदतात्पर्यमाह—वानस्पत्यो हीति । वैकल्पिकं मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे—ग्रावासीति । पृथुबुध्नो हीति । उलूखलस्य विस्तीर्णमूलत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । प्रतित्वेत्यादिकं मन्त्रद्वयक्षेपमनूद्य व्याचष्टे—तदिति । कृष्णाजिनोलूखलयोरन्योऽन्यं हिंसा मा भूदिति पृथिवीकृष्णाजिनयोरिवैकमत्यप्रार्थनं वदतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

उलूखले हविषः प्रक्षेपणं समन्त्रकं विधत्ते—"अथे । यज्ञोनि हीति । यस्माद् 'यज्ञः' यज्ञसाधनं

१ 'त्यु'-इति ख. ग. । २ 'न्योऽन्य' इति ख. ग. ङ. ३ 'ऽइति' इति ख. ग. ङ. 'इति' इति छ. । ४ नास्ति ख. ग. । ५ 'ऽ' इति ख. ग. । ६ नास्ति ख. ग. । ७ सव्याशून्ये निदधातीत्यादि सूत्रपाठे. । ८ "प्रतित्वेत्युभयोः" (श्रौ० सू० २ ८९) । ९ "हविरावपत्यग्नेस्तनूरिति"- (श्रौ० सू० २. ९०) ।

स यदिदं पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्। तत्रो वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेद् यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञं पुनरारभते तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिर्देववीतये त्वा गृह्णामीति देवानवदित्यु हि हविर्गृह्यते ॥ ९ ॥

अथ मुसलमादत्ते । बृहद्ग्रावासि वानस्पत्य इति बृहद्ग्रावा ह्येष वानस्पत्यो ह्येष तदवदधाति स इदं देवेभ्यो हविः शमीष्व सुशमि शमीष्वेति स इदं देवेभ्यो हविः सꣳस्कुरु साधु सꣳस्कृतꣳ सꣳस्कुर्वित्येवैतदाह ॥ १० ॥

यज्ञो हि । तेनाग्नेस्तनूः । वाचो विसर्जनमिति । यां वा अमूं हविर्ग्रहीष्यन् वाचं यच्छति–अत्र वै तां विसृजते । तद्यदेतामत्र वाचं विसृजते–एष हि यज्ञ उलूखले प्रत्यष्ठात् । एष हि प्रासारी। तस्मादाह–वाचो विसर्जनमिति॥ स यदिदं पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्–तत्रो वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेत् । यज्ञो वै विष्णुः । तद्यज्ञं पुनरारभते । तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः–"**देववीतये त्वा गृह्णामि**"–(१अ० १९मं०) इति । देवानवदित्यु हि हविर्गृह्यते ॥ अथ मुसलमादत्ते–"**बृहद्ग्रावासि वानस्पत्यः**"–(१ अ० १९ मं०) इति । बृहद्ग्रावा ह्येषः'

हविः, अतोऽग्नेः शरीरमेव तदित्यर्थः । **यां वा** इत्यादि । हविर्ग्रहणार्थम्, "अथ वाचं यच्छति" इति या वाग् नियमिता, 'अत्र' अस्मिन्समये तामेवानेन मन्त्रभागेन 'विसृजते' । अतो विसृज्यते अनेनेति 'विसर्जनम्' हविरिति मन्त्रपाठस्यार्थः । एतद्वाग्विसर्जनमुपपादयति–**तद्यदि**ति । 'एतां वाचमत्र विसृजते' इति यत्, तद्युक्तम्; 'हि' यस्मादेषः 'यज्ञः' यज्ञसाधनं हविः, उलूखले 'प्रत्यष्ठात्' प्रतिष्ठितमभूत्, यस्माच्च 'एषः' यज्ञः 'प्रासारि' प्रसारितो विस्तारितोऽभूत्; अतो हेतोर्वाग्यमनस्य प्रयोजनं नास्तीति तद्विसर्जनमेव युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

हविरावपनात् पूर्वं लौकिकवाग्व्यवहारे प्रायश्चित्तमाह–**स यदी**ति । 'वैष्णवीमृचम्' इति, "**इदं विष्णुर्विचक्रमे**" वा० सं० ५ अ० १५ मं० इत्यादिकाम् । यजुरपि वैष्णवमेव जप्यम् । '**देववीतये**' इति मन्त्रशेषस्याभिप्रायमाह **देवानवदिती**ति । यष्टव्यान् देवान् 'अवत्' अवतु तर्पयत्विति । अनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गृह्यते, अतः 'देववीतये' देवानां तृप्तय इति मन्त्रपदाभिप्रायः ॥ ९ ॥

समन्त्रकं मुसलादानं विधत्ते–**अथ मुसलमादत्त** इति । **बृहद्ग्रावासी**ति । सोमसंस्कारकग्राववत् मुसलस्यापि हविस्संस्कारकत्वसाम्याद्ग्रावत्वम्, दीर्घत्वाच्च बृहत्त्वमिति 'बृहद्ग्राव'–शब्दाभिधेयता मुसलस्य प्रसिद्धेत्यर्थः । तस्य मुसलस्योलूखले प्रक्षेपणं समन्त्रकं विधत्ते–**तदवदधाती**ति । 'शमीष्व'–इति पद-

---

१ 'यदि पुरा' इति छ. । २ 'हविर्गृह्यते' इति छ. 'हविर्गृह्यते'–इति ख. ग. ञ. । ३ 'शमीष्व'–इति ख. ग. छ. ञ. । ४-५ 'ꣳ' इति ख. ग. । ६ पदमिदं नास्ति ज. । ७ 'मन्त्रपदस्यार्थ'–इति पा० । ८ "वाचं विसृजतेः यजमानश्च",(श्रौ० सू० २.११. १२.) अग्रे च विशेष उक्तः–"हविष्कृता वा, नानाबीजेष्वन्ते सामर्थ्यात्" (श्रौ०सू० १३. १४ । ९ 'पितृयज्ञे–पितृवीतये'–इति ऊहमाह याज्ञिकदेवः । १० 'बृहद्ग्रावेति मुसलमादत्ते'–श्रौ० सू० २.१५. । ११ नास्त्येतत् ज. । १२ "स इदमित्यवदधाति"–(श्रौ० सू० २. १६) । पितृयज्ञे–'स इदं पितृभ्य' इति विपरिणम्यत इति याज्ञिकदेवः ।

तौ होचतुः । श्रद्धादेवो वै मनुरावं नु वेदावेति तौ हागत्योचतुर्मनो याजयाव त्वेति केनेत्यनेनर्षभेणेति तथेति तस्यालब्धस्य सा वागपचक्राम ॥ १५ ॥

सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश । तस्यै ह स्म यत्र वदन्त्यै शृण्वन्ति ततो ह स्मैवासुररक्षसानि मृद्यमानानि यन्ति ते हासुराः समूदिरऽइतो वै नः पापीयः सचते भूयो हि मानुषी वाग् वदतीति किलाताकुली हैवोचतुः श्रद्धादेवो वै मनुरावं न्वेव वेदावेति तौ हागत्योचतुर्मनो याजयाव त्वेति केनेत्यनयैव जाययेति तथेति तस्या आलब्धायै[1] सा वागपचक्राम ॥ १६ ॥

सा यज्ञमेव यज्ञ पात्त्राणि[2] प्रविवेश । ततो हैनां न शेकतुर्निर्हन्तुꣳ[3] सैषासुरघ्नी[4] सपत्नघ्नी वागुद्वदति स यस्य हैवं विदुष एतामत्र[5] वाचं प्रत्युद्वादयन्ति पापीयाꣳसो हैवास्य[6] सपत्ना भवन्ति ॥ १७ ॥

तौ होचतुः—श्रद्धादेवो वै मनुः,—आवं नु वेदावेति । तौ हागत्योचतुः—मनो ! याजयाव त्वेति । केनेति—अनेनर्षभेणेति । तथेति । तस्यालब्धस्य सा वागपचक्राम । सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश । तस्यै ह स्म यत्र वदन्त्यै शृण्वन्ति, ततो ह स्मैवासुररक्षसानि मृद्यमानानि यन्ति । ते हासुराः समूदिरे—इतो वै नः पापीयः सचते, भूयो हि मानुषी वाग वदतीति । किलाताकुली हैवोचतुः—श्रद्धादेवो वै मनुः आवं न्वेव वेदावेति । तौ हागत्योचतुः—मनो ! याजयाव त्वेति । केनेति । अनयैव जाययेति । तथेति । तस्या आलब्धायै सा वागपचक्राम । सा यज्ञमेव

तयोर्व्यापारमाह—**तौ होचतु**रिति । श्रद्धैव देवो यस्य सः 'श्रद्धादेवः', श्रद्धालुरित्यर्थः । **आवं नु वेदाव** इति । आवामस्य मनोरभिप्रायं जानावहै इत्यर्थः । "प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्" पा० सू० ७.२.८८) इति भाषायामेवात्वविधानादावमिति ह्रस्वोच्चारणम् । "विद ज्ञाने" अ० प० ५४) इत्यस्माल्लोट्युत्तमद्विवचने[7] वेदावेति रूपम् । **मनो याजयाव**त्यादि । हे मनो ! त्वामनेन—ऋषभेण याजयावेति । श्रद्धालु मनुं विप्रलभ्य तमृषभमवधिष्टामिति तात्पर्यार्थः ॥ १५ ॥

सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश—इति । मनोर्भार्या मनावी । "मनोरौ वा" पा० सू० ४.१.३९.) इत्यौत्वम् । पुंयोगलक्षणे ङीप् । **तस्यै ह स्म यत्र वदन्त्यै शृण्वन्ति**—इति । 'तस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । 'यत्र' यस्मिन् देशे वदन्त्यास्तस्याः शब्दं शृण्वन्ति 'ततः' तस्मात्[8] स्थानाद् सुरादयो बाधिताः पलायन्त इत्यर्थः । **पापीयः सचत** इति । तिर्यग्जातेर्ऋषभस्य ध्वनेः श्रवणात् प्रागस्माकं निकर्षमात्रं प्राप्तम्, इदानीं तु मनुष्यशरीरान्निर्गतवाचः श्रवणादस्माकं 'पापीयः' अतिशयितं पापम्, पराजयं प्राप्नोति । इममेवातिशयमुपपादयति—**भूयो हि मानुषी वाग् वदती**ति । तिर्यग्वाचः सकाशात् 'भूयः' बहुतरं हि मानुषी वाग्वदति वर्णपदवाक्यात्मना कस्यचिदर्थस्य प्रतिपादकत्वात् । एतदाकर्ण्य तावेव पुरोहितावस्यापि प्रतिक्रियां चक्रतुरित्याह **किलाताकुली हैवोचतु**रिति ॥ १६ ॥

सा यज्ञमेवेति । असुरघ्नी या वाक्, क्रमेण मनोर्ऋषभे जायायां चासीत्, 'सा' तयोर्हननान्निरा-

१ 'आलब्धायै'—इति ख. ग. छ. झ. । २ 'पात्राणि—इति ख. ग. झ. । ३ ३ —इति ख. ग. । ४ 'सुरघ्नी' इति छ. । ५ नास्तीद पदम् ख. ग. झ । ६स्यु—इति क. । ७ 'इत्यस्मादस्मद्युत्तमद्विवचने' इति ज. । ८ 'तस्माद्वदनात्' इति ज. ।

स समाहन्ति । कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इति मधुजिह्वो वै स देवेभ्य आसीद् विषजिह्वोऽसुरेभ्यः स यो देवेभ्य आसीः स न एधीत्युवैतदाहेषमूर्ज मा वद त्वया वयꣳ सङ्घातꣳ सङ्घातं जेष्मेति नात्र तिरोहितमिवास्ति[3] ॥ १८ ॥

अथ शूर्पमादत्ते । वर्षवृद्धमसीति वर्षवृद्धꣳ ह्येतद् यदि नडानां यदि वेणूनां यदीषीकाणां वर्षमु ह्येवैता वर्द्धयति ॥ १९ ॥

यज्ञपात्राणि प्रविवेश । ततो हैनां न शेकतुर्निर्हन्तुम । सैषासुरघ्नी सपत्नघ्नी वागुद्वदति । स यस्य हैवं विदुष एतामत्र वाचं प्रत्युद्वादयन्ति, पापीयांसो हैवास्य सपत्ना भवन्ति । स समाहन्ति—**कुक्कुटोऽसि मधुजिह्वः**—(१अ० १६ मं०) इति । मधुजिह्वो वै स देवेभ्य आसीद् विषजिह्वोऽसुरेभ्यः । स यो देवेभ्य आसीः स न एधीत्येवैतदाह । **"इषमूर्ज मा वद त्वया वयꣳ सङ्घातꣳ सङ्घातं जेष्म—"** (१ अ० १६ मं०) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ।

अथ शूर्पमादत्ते—**"वर्षवृद्धमसि"**—(१अ० १६मं०) इति । वर्षवृद्धं ह्येतत् । यदि नडानां यदि

श्रया सती यज्ञमेवाश्रयितुम् 'यज्ञपात्राणि प्रविवेश'। 'ततः' तेभ्यो यज्ञपात्रेभ्यः सकाशात् 'एनाम' वाचम् 'निर्हन्तुम' निर्गमयितु न शेकतुरसुरपुरोहितौ । 'सैषा' यज्ञपात्रगताऽसुरघ्नी वाक् शम्यया समाहननादुद्गच्छति । एवं यज्ञपात्रध्वनेरसुरराक्षसादिनिवर्त्तिहेतुता प्रतिपादितामुपसंहरति **स यस्ये**ति ॥ १७ ॥

विहितं समाहननमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—**स समाहन्ति कुक्कुटोऽसी**ति । 'मधुजिह्व' इति विशेषणस्याभिप्रायमाह—**स यो देवेभ्य** इति । 'स' खलु ऋषभो देवानां 'मधुजिह्वः' मधुरवागासीत्, जयहेतुत्वात् । असुरेभ्यस्तु 'विषजिह्वः' विषवागासीत्, पराजयहेतुत्वात् । एव च मधुजिह्व इति विशेषणस्यायमभिप्रायः, देवानां यादृश आसीः अतोऽस्माकं तादृशो भवेति । इषमूर्ज मा वदेत्यादिमन्त्रशेषस्य स्पष्टार्थतामाह—**नात्रे**ति । 'अत्र' अस्मिन् मन्त्रे किमपि तिरोहितं नैवास्ति, अतो न व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ समन्त्रकं शूर्पादानं विधत्ते **अथे**ति । शूर्पस्य वर्षवृद्धत्वमुपपादयति—**यदि नडानां यदि वेणूनां यदीषीकाणा**मिति । जलप्रान्ते वर्त्तमानास्तृणविशेषा नडाः । नडादीनि द्रव्याणि शूर्पस्योपादानभूतानि । 'वर्षम्' उदकवृष्टिरेव हि 'एताः' नडाद्या, ओषधीर्वर्द्धयति, अतो वर्षवृद्धत्वाच्छूर्पस्य 'वर्षवृद्धमसि'—इति व्यपदेशः ॥ १९ ॥

१–२ '४' इति **ख.ग.** । ३ 'स्ति'-इति **ङ** । ४ '**ह्ये**'-इति **क.** । ५ 'वे'-इति **क.** । ६ "गदया **सदृशी बाहु**परिमिता शम्या" इति सा (तै० सं० १.२ १२.) "द्वात्रिंशदङ्गुला शम्या"-इति श्रौ० सू० ५.७३ । **७ "आहृयत्याह**न्त्यन्यो दृषदुपले कुक्कुटोऽसीति त्रिः शम्यया द्विर्दृषद सकृदुपलाम्" श्रौ० सू० २. २९ । ८ "असुराः **क क—इति** तान् हन्तुमिच्छन् योऽटति—सर्वत्र सञ्चरति स **कुक्कुटः** । यद्वा कुकं-कुत्सितशब्द कुटति-तनोतीति कुक्कुटः । **यद्वा** कुक्कुटाख्यपक्षिवद् ध्वनिविशेषमसुरभीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते' इति **महीधरभाष्यम्** । ९. '**सोऽस्माकम्**' इति **ज.** । १० 'शूर्पादानम्' इति पा० । ११ "**वर्षवृद्धम**सीति शूर्पमादत्ते" श्रौ० सू० २. १०० ।

अथ हविर्निर्वपति । प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्त्विति वर्षवृद्धा उ ह्येवैते यदि व्रीहयो यदि यवा वर्षमु ह्येवैतान् वर्द्धयति तत्सञ्ज्ञामेवैतच्छूर्पाय च वदति नेदन्योऽन्यꣳ हिनसातऽ इति ॥ २० ॥

अथ निष्पुनाति । परापूतꣳ रक्षः परापूताऽ अरातयऽ इत्यथ तुषान् प्रहन्त्यपहतꣳ रक्षऽ इति तन्नाष्ट्राऽ एवैतद्रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति ॥ २१ ॥

अथापविनक्ति । वायुर्वो विविनक्त्वित्ययं वै वायुर्योऽयं पवतऽ एष वाऽ इदꣳ सर्वं विविनक्ति यदिदं किञ्च विविच्यते तदेनानेष एवैतद्विविनक्ति स यदैतऽ एतत् प्राप्नुवन्ति यत्रैनानध्यपविनक्ति ॥ २२ ॥

वेणूनां यदीषीकाणाम् । वर्षमु ह्येवैता वर्द्धयति॥अथ हविर्निर्वपति–"प्रतित्वा वर्षवृद्धं वेत्तु"–(१अ०१६मं०) इति। वर्षवृद्धा उ ह्येवैते यदि व्रीहयो यदि यवाः । वर्षमु ह्येवैतान् वर्द्धयति। तत्संज्ञामेवैतच्छूर्पाय च वदति–नेदन्योन्यं हिनसात इति ॥ अथ निष्पुनाति–"परापूतꣳ रक्षः परापूता अरातयः"–(१ अ. १६ मं०) इति। अथ तुषान् प्रहन्ति–"अपहतꣳ रक्षः"–(१अ०१६ मं०) इति । तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षांस्यतोऽपहन्ति । अथापविनक्ति–"वायुर्वो विविनक्तु"–(१ अ० १६ मं०) इति । अयं वै वायुः–योऽयं पवते। एष वा इदं सर्वं विविनक्ति–यदिदं किञ्च विविच्यते। तदेनानेष एवैतद्विविनक्ति। स यदैत

तस्मिन् शूर्पेऽवहतानां व्रीहीणां प्रक्षेपं विधत्ते[14]–अथ हविर्निर्वपतीति । 'निर्वपति' उलूखलान्निष्कृष्य अवहतान् व्रीहीन् प्रक्षिपतीत्यर्थः । हे हविः ! वर्षवृद्धं त्वां शूर्पं प्रति 'वेत्तु' आत्मन उपर्यवस्थानं जानात्विति मन्त्रार्थः । हविषो वर्षवृद्धत्वमुपपादयति–वर्षवृद्धा उ हीति । व्रीहियवयोरन्यतरो हि हविष उपादानम्; "व्रीहिभिर्यजेत"–"यवैर्यजेत"–इति विकल्पेन यागसाधनत्वश्रवणात् । व्रीहियवाद्योषधयश्च वृष्ट्या वर्द्धन्त इति प्रसिद्धमित्यर्थः । "प्रतित्वा"–इत्यस्याभिप्रायमाह–तत्सञ्ज्ञामेवैतच्छूर्पायेति । शूर्पहविषोरन्योन्यं हिंसा मा भवेदिति । 'शूर्पाय च' इति च शब्दाद्धविषे च । 'संज्ञां' संज्ञानम् । समानज्ञानत्वमेव मन्त्रो वदतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तुषाणामपनयनं समन्त्रकं विधत्ते–अथ निष्पुनातीति । तुषाणां राक्षसभागत्वात् तैस्तन्निरसनं विधत्ते–अथ तुषान्–प्रहन्त्यपहतमिति । 'प्रहन्ति' प्रक्षिपन्ति । एतन्मन्त्रद्वयस्य प्रयोजनमाह–तन्नाष्ट्रा एवैतदिति ॥ २१ ॥

वितुषीकृतानां तण्डुलानां व्रीहीणां च पृथक्करणं विधत्ते[18] अथापविनक्तीति । मन्त्रगतवायुशब्दस्या-

---

१ 'व'–इति क. । २ 'मु'–इति क. । ३ 'वर्द्धयति'–इति क्वचित् । ४ 'ꣳ'–इति ख. ग. । ५ 'इति' इति छ. । ६, ७, ८, ९, नास्ति ख. ग. झ. । १० 'स्यपहन्ति' इति क्वचित् । ११ 'वै' इति क.।१२ 'एवै' इति क । १३ 'न' 'न' इति झ. १४ "प्रति त्वेति हविरुद्वपति" श्रौ० सू० २. १०१ । १५ नैते पदे ज पुस्तके । १६ मनुसंहिता अ० २ श्लो० १४, १५ द्रष्टव्यौ । "एकार्थास्तु विकल्पेरन्" इत्यादि जैमिनीयसूत्राणि चेक्षितव्यानि । जै० सू० १२. ३. १०, १५ । १७ "परापूतमिति त्रिष्पुनाति "आहतमिति उपांशुनिरस्यति" श्रौ० सू० २, १०२, १०३ १८ "वायुर्व इति विविनक्ति"–(श्रौ० सू० २, १०४.) ।

अथानुमन्त्रयते—"देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना सुप्रतिगृहीतोऽ असन्नित्यथ ।त्रिः फलीकरोति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ २३ ॥

तद्धैके देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्वमिति फलीकुर्वन्ति । तदु तथा न कुर्यादादिष्टं वाऽ एतद्देवतायै हविर्भवत्यथैतद्वैश्वदेवं करोति यदाह देवेभ्यः शुन्धध्वमिति तत्समदं करोति तस्मादु तूष्णीमेव फली कुर्यात् ॥ २४ ॥ ४ ॥

इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ ४ ॥ प्रथमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

एतत्माप्नुवन्ति यत्रैनानध्यपविनक्ति ॥ अथानुमन्त्रयते—"देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना"—(१ अ० १६ मं०) । सुप्रतिगृहीता असन्निति । अथ त्रिः फलीकरोति—त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ तद्धैके "देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्व"मिति फलीकुर्वन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । आदिष्टं वा एतद्देवतायै हविर्भवति । अथैतद्वैश्वदेवं करोति यदाह—देवेभ्यः शुन्धध्वमिति । तत्समदं करोति । तस्मादु तूष्णीमेव फलीकुर्यात् ॥

र्थमाह—अयं वै वायुर्योऽयं पवत इति । तस्य विवेचनसामर्थ्यमुपपादयति एष वा इदं सर्वं विविनक्ति—इति । 'तत्' तस्मात् सर्वस्यास्य विवेचकत्वात् 'एष एव' वायुः 'एतान्' व्रीहींस्तण्डुलांश्च 'विविनक्ति' पृथक् करोति, अतस्तत्प्रार्थनं युक्तमित्यर्थः । स यदेत इति । 'यदा' यस्मिन् काले 'एते' व्रीहितण्डुलाः 'एतद्' विवेचनं प्राप्नुवन्ति, तस्मिन् समये 'यत्र' यस्यां पात्र्याम् 'अधि' उपर्येतानपविनक्ति ॥ २२ ॥

तत्पात्रीगतस्य हविषः समन्त्रकमनुमन्त्रणं विधत्ते—अथानुमन्त्रयते—इति । यथा चैते तण्डुलाः 'अच्छिद्रेण' छिद्ररहितेन पाणिना 'सुप्रतिगृहीताः' शोभनं प्रतिगृहीता भवेयुः, तथा प्रतिगृह्णात्विति मन्त्रार्थः । फलीकरणं विधत्ते —अथेति । तस्य त्रित्वं प्रशंसति—त्रिवृद्धि यज्ञः इति । सवनत्रयादिरूपेण त्रिरावृत्तो हि यज्ञः; अतस्तदनुसारेण फलीकरणमपि त्रिः कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मिन् फलीकरणे शाखान्तरीय मन्त्रविधिमनुवदति—तद्धैके देवेभ्य इति । तं निषेधति—तदु तथा न कुर्यादिति । एतदुपपादयति—आदिष्टं वा एतद्देवतायै—इति । "अग्नये जुष्टं गृह्णामि" इत्येवमग्न्यादिदेवतायै—आदिष्टमेवैतद्धविर्भवति । अत्र तु "देवेभ्यः शुन्धध्वम्"—इत्यनेन मन्त्रेण 'एतद्' हविः 'वैश्वदेवम्' विश्वदेवसम्बन्धि करोति । अतो देवानामेतन्मन्त्रप्रयोगे 'समदं' परस्परं कलहं करोति । अतो वैश्वदेवत्वापादकं मन्त्रं परित्यज्य तूष्णीमेव फलीकर्त्तव्यमिति निगमयति तस्मादु तूष्णीमेव फलीकुर्यादिति ॥ २४ ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्, प्रथमाध्यायश्च समाप्तः ॥ १ ॥

---

१ 'गृह्णातव'—इति क. । २ नास्ति ख. । ३ 'ज्ञः'- इति ख. ग. 'ज्ञः' इति ज. । ४ 'हविर्भ'—इति क. । ५ "देवो व इति पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते"— श्रौ० सू० २. १० ५ । ६ "त्रिः फलीकरोति देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्वमित्येके"— (श्रौ० सू० २. १०६) । ७ शाखान्तरीयोऽयं मन्त्रः । ८ "धान्याच्छादकदोषापनयनं फलीकरणम्" इति- तै. सं. १. १०५. भाष्ये सायणः । इह तु कणनिष्कासनं तदिति बोध्यम् । ९. "श्लोकोऽयं नास्ति" ग. ज. ।

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयाध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स वै कपालान्येवान्यतर[1] ऽउपदधाति। दृषदुपले ऽअन्यतरस्तद्वा ऽएतदुभयꣳ सह क्रियते तद्यदेतदुभयꣳ सह क्रियते ॥ १ ॥

शिरो ह वा[2] ऽएतद्यज्ञस्य यत् पुरोडाशः । स यान्येवेमानि शीर्ष्णः कपालान्येतान्येवास्य कपालानि मस्तिष्क[3] ऽएव पिष्टानि तद्वा[4] ऽएतदेकमङ्गमेकꣳ सह करवाव समानं करवावेति तस्माद्वा ऽएतदुभयꣳ सह क्रियते ॥ २ ॥

स यः कपालान्युपदधाति । स[5] ऽउपवेषमादत्ते धृ[6][7]ष्टिरसीति स यदेनेनाग्निं धृष्णिववोपचरति तेन धृष्टिरथ यदेनेन यज्ञ[8] ऽउपालभत[9] ऽउपेव वा[10] ऽएनेनैतद्वेवेष्टि तस्मादुपवेषो नाम ॥ ३ ॥

स वै कपालान्येवान्यतर उपदधाति, दृषदुपले अन्यतरः । तद्वा एतदुभयं सह क्रियते । तद्यदेतदुभयं सह क्रियते ॥ शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य–यत्पुरोडाशः । स यान्येवेमानि शीर्ष्णः कपालानि=एतान्येवास्य कपालानि, मस्तिष्क एव पिष्टानि । तद्वा एतदेकमङ्गम् । एकं सह करवाव, समानं करवावेति । तस्माद्वा एतदुभयं सह क्रियते ॥

स यः कपालान्युपदधाति, स उपवेषमादत्ते–धृष्टिरसि (१ अ० १७ मं०) इति । स

---

[11]यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एवं प्रथमाध्याये व्रतोपायनादि तण्डुलकरणान्तं प्रयोगजातमुक्तम्, अथ द्वितीये कपालोपधानादिरभिधीयते । तत्र कपालोपधानपेषणयोर्युगपदनुष्ठानं विधत्ते–(का. श्रौ. सू. २ । १०८) स वै कपालानीति । 'अन्यतरः' ऋत्विजां मध्ये एक आग्नीध्रः[12] 'सः' कपालानामुपधाता । 'अन्यतरः' अध्वर्युः, 'सः' पेषणार्थं दृषदुपले उपदध्यात् । उक्तं कर्त्तृभेदमुपपादयति–तद्वा एतदुभयꣳ सह क्रियते–इति । एककर्त्तृकत्वे हि पर्यायेणानुष्ठानं स्यात्, एतच्चोभयं सहानुष्ठेयम्; अतो विभिन्नावेव कर्त्तारौ युगपत् कुर्यातामित्यर्थः । एतत्सहानुष्ठानमुपपादयितुमनुवदति–तद्यदिति ॥ १ ॥

उपपादयति[13]–शिरो ह वा एतद् यज्ञस्य यत् पुरोडाश इति । पुरोडाशस्य प्रतिज्ञातं यज्ञशिरस्त्वं संपादयति–स यान्येवेमानीति । मस्तिष्क एवेति । शिरःकपालान्तर्गतं मांसम् 'मस्तिष्कः' । तद्वा एतदिति । 'तत्' एतत् कपालमस्तिष्करूपं मिलितं सच्छिरःसंज्ञकमेकमङ्गम् प्रसिद्धं लोके । तथात्रापि शिरःकपालमस्तिष्कसंस्तुतयोः कपालपिष्टयोः सह प्रयोगात्पुरोडाशात्मकस्य यज्ञशिरस एकीकरणं सेत्स्यतीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

तत्र कपालान्युपदधतः कृत्यमाह–स [14]उपवेषमादत्ते धृ[15]ष्टिरसीति । अङ्गारविभजनार्थं काष्ठमुपवेषः[16] ।

---

१ नास्ति ख. ग. । २ नास्ति छ. । ३ नास्ति ख. ग. छ. । ४ नास्ति छ. । ५ नास्ति ख. ग. । ६ 'सु' इति ख. ग. । ७ 'धृ'–इति ख. ग । ८–९ नास्ति ख. घ. । १० नास्ति छ. । ११नास्त्येतत्पद्य 'ज' पुस्तके । १२'आग्नीध्रादिः'–इति ज.।१३'तदुपपादयति'–इति पा० । १४'उपवेश'–इति तालव्यपाठोऽपि बहुत्र । एवमुत्तरत्राप्यवसेयम् । १५ "धृष्टिरसीत्युपवेषमादाय" (श्रौ० सू० २. १०९) । १६ 'पलाशशाखाया मूलदेशे छिन्नः काष्ठभाग उपवेष'–इति महीधरः ।

तेन प्राचो ऽङ्गारानुदूहति।अपाग्ने अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादꣳ सेधेत्ययं वा ऽआमाद्येनेदं मनुष्याः पक्त्वाश्नन्त्यथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्यादेतावेवैतदुभावतो ऽपहन्ति ॥ ४ ॥

अथाङ्गारमास्कौति । आ देवयजं वहेति यो देवयाट् तस्मिन् हवीꣳषि श्रपयाम तस्मिन् यज्ञं तनवामहा ऽइति तस्माद्वा ऽआस्कौति ॥ ५ ॥

यदेनेनाग्निं धृष्णिवोपचरति, तेन धृष्टिः । अथ यदेनेन यज्ञ उपालभते, उपेव वा एनेनैतद्वेवेष्टि । तस्मादुपवेषो नाम ॥ तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति अपाग्ने अग्निमामादं जहि निष्क्रव्याद् सेध (१ अ० १७ मं०) इति । अयं वा आमाद्- येनेदं मनुष्याः पक्त्वा अश्नन्ति । अथ येन पुरुषं दहन्ति,स क्रव्यात् । एतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति॥ अथाङ्गारमास्कौति आ देवयजं वह - (१अ०१७मं०) इति । यो देवयाट्, तस्मिन् हवींषि श्रपयाम; तस्मिन् यज्ञं तनवामहा—इति ।

धृष्टिशब्दं निर्वक्ति—स यदेनेनेति । 'धृष्णिवत्'—इति क्रियाविशेषणम् । ञिधृषा प्रागल्भ्ये स्वा० प० २६ , इत्यस्माद् धृष्णोत्यनेनेति धृष्टिरिति करणे क्तिन्नित्यर्थः । अत एवैतदुपवेषस्य सञ्ज्ञान्तरम् । तथा चान्यत्र श्रूयते—"धृष्टिरुपवेष—"इति । अथान्यापुपवेषस्य निर्वचनम् । अथ यज्ञे 'एनेन' काष्ठेन 'यत्' अङ्गारादिकम्, 'उपालभते' प्राप्नोति । 'तत्' एतत् 'एनेन' उपवेषेण 'वेवेष्टीव' । "विष्ऌ व्याप्तौ जु० उ० १३ ," इत्यस्मात् करणसाधनो घञन्त उपवेषशब्दः ॥ ३ ॥

अग्निगताशुद्धयंशस्य निरसन विधत्ते—तेनेति । 'प्राचः' इति विधेयविशेषणम् । प्राग्दिग्गतानित्यर्थः । मन्त्रगतयोरामात्क्रव्यात्छब्दयोर्विवक्षितमर्थमाह—अयं वा इति । आममपक्वमत्तीति 'आमात्', मनुष्याणामोदनपाकादिहेतुरग्निः । क्रव्यं पक्वमत्तीति 'क्रव्यात्' इति शवदहनोऽग्निः ॥ ४ ॥

एवमयज्ञियमग्निं मन्त्रेण निर्हृत्य शुद्धादग्नेः पुरोडाशश्रपणार्थमङ्गाराहरणं विधत्ते—अथेति । 'आस्कौति' विभजतीत्यर्थः । "स्कुञ् आप्रवणे" क्र्या० उ० ६ इति धातुः । इत्थं कुर्वतामभिप्रायमाह—य इति । देवान् यजतीति 'देवयाट्' 'यः' अग्निः तस्मिन् हविःश्रपणादिकं करवामहै- इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

१-२ नास्ति छ. । ३ 'मा' इति छ. । ४ नास्ति छ. । ५ '॰' इति ख. ग. । ६ नास्ति छ. । ७ धृष्टेरुपवेषवाचकत्वम् । (श्रौ०सू० २६. ५६.)द्रष्टव्यम् । ८ "अपाम इत्यङ्गारान् प्राचः करोति" श्रौ० सू० २. १०९ । ९ 'पल' इति ज. । १० 'शवदाहकोऽग्निः' इति पा० । ११ 'निर्हृत्य' इति ज. । १२ "आदेवयज इत्यङ्गारानाहृत्य" श्रौ० सू० २. ११० ।

तं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति। देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुर्नेन्नोऽधस्तान्नाष्ट्रा रक्षांᳬस्युपोत्तिष्ठानित्यग्निर्हि रक्षसामपहन्ता तस्मादेवमुपदधाति तद्यदेष एव भवति नान्य एष हि यजुष्कृतो मेध्यस्तस्मान् मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति ॥ ६ ॥

स उपदधाति। ध्रुवमसि पृथिवीं दृᳬंहेति पृथिव्या ऽ एव रूपेणैतदेव दृᳬंहत्येतेनैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधायेति बह्वी वै यजुःष्वाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्त ऽ उभे वीर्ये सजातवनीति भूमा वै सजातास्तद्भूमानमाशास्त ऽउपदधामि भ्रातृव्यस्य वधायेति यदि नाभिचरेद् यद्यु अभिचरेदमुष्य वधायेति ब्रूयादभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ७ ॥

तस्माद्वा आस्कोति ॥ तं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति । देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते असुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुः, नेन्नोऽधस्तान्नाष्ट्रा रक्षांस्युपोत्तिष्ठानिति । अग्निर्हि रक्षसामपहन्ता । तस्मादेवमुपदधाति । तद्यदेष एव भवति, नान्यः । एष हि यजुष्कृतो मेध्यः । तस्मान्मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति ॥ स उपदधाति **"ध्रुवमसि पृथिवीं दृंह—"** (१ अ० १७ मं०) इति । पृथिव्या एव रूपेणैतदेव दृंहति । **एतेनैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधते—ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय"** (१ अ० १७ मं०) इति। बह्वीर्वै यजुःष्वाशीः, तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्ते । उभे वीर्ये । सजातवनीति । भूमा वै सजाताः, तद् भूमानमाशास्ते । उपद-

---

तस्मिन्नङ्गारे मध्यमकपालस्योपधानं विधत्ते—**तमि**ति । अङ्गारस्योपरि विहित कपालोपधानं प्रशंसति—**देवा ह वा** इति । **नेन्न** इति । 'नः' अस्माकं हविषो भागेनैव राक्षसादय उपोत्तिष्ठेयुरित्यनेनाभिप्रायेणाङ्गारस्योपरि कपालोपधानं कृतवन्त इत्यर्थः । एवं सत्युक्तभयनिवृत्तिमाह—**अग्निर्ही**ति । "आ देवयजम्" इति मन्त्रेण स्थापितस्यैवाङ्गारस्योपरि कपालोपधान प्रशंसति—**तद्यदि**ति । यजुषा मन्त्रेण संस्कृतत्वादेष एव हि कपालोपधाने मुख्यो नान्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विहितमुपधानमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—**स उपदधाती**ति । **पृथिवीं दृं** हेति । पृथिवीसंबन्धश्रवणात् तत्संबन्धिरूपेणैतदेव कपालं दृढं करोति। दृढेन चैतेन कपालेन विद्वेषणं कुर्वन्तं शत्रुमवबाधते। एतन्मन्त्र-

---

१,२नास्ति छ ३'न्यऽए'इति छ. । ४ 'एष' इति । ५ 'थिवीं'—इति ख. ग. छ. ६ नास्ति छ. ७ 'दृᳬ हत्यनेनैव'—इति पा० 'दृᳬ हत्येतेनैव' इति ख. ग. छ. ८ नास्ति छ. ९ भे' इति क. १० नास्ति छ.।११ 'यु'इतिख. ग. छ. । १२ "कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति" (श्रौ. सू. २·११०) ।

अथाङ्गारमास्कौति । नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षाꣳस्याविशानिति ब्राह्मणो हि रक्षसामपहन्ता तस्मादभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ८ ॥

अथाङ्गारमध्यूहति । अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्वेति नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षाꣳस्याविशानित्यग्निर्हि रक्षसामपहन्ता तस्मादेवमध्यूहति ॥ ९ ॥

धामि भ्रातृव्यस्य वधायेति—यदि नाभिचरेत् । यद्यु अभिचरेद्—अमुष्य वधायेति ब्रूयात् । अभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ अथाङ्गारमास्कौति । नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षांस्याविशानिति । ब्राह्मणो हि रक्षसामपहन्ता । तस्मादभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ अथाङ्गारमध्यूहति—"अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व" (१ अ० १८ मं०) इति । नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षांस्याविशानिति । अग्निर्हि रक्षसामपहन्ता । तस्मादेवमध्यूहति ॥

शेषमनूद्य व्याचष्टे—**ब्रह्मवनीति । वह्नी वा** इत्यादि । यजुष्षु यजुर्मन्त्रेषु बहुविधा खलु 'आशीः' फल प्रार्थना, अतो बहुविध ब्रह्मक्षत्रादिसम्भंजनमनेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । मन्त्रगतयोर्ब्रह्मक्षत्रशब्दयोर्लक्षणया तद्वीर्यपरत्वं विवक्षितमिति व्याचष्टे—**उभे वीर्ये** इति । **भूमा वा** इति । समान जायन्त इति 'सजाताः' ज्ञातयः । तेषु च बहुभावस्य दर्शनात् धर्मिवाचिना सजातशब्देन तद्धर्मो विवक्षित इत्यर्थः । अभिचरतो विशेषं वक्तुमुक्तं नित्यपक्षमनुवदति—**उपदधामि भ्रातृव्यस्ये**ति । तमेव विशेष दर्शयति—**यद्यु अभिचरे-दि**ति । अभिचरणपक्षे 'भ्रातृव्यस्य वधाय—' इति स्थाने 'अमुष्य' वधाय इति शत्रोर्नाम षष्ठ्यन्तं निर्दिश्य ब्रूयादित्यर्थः । उपहितस्य कपालस्योपर्यङ्गुल्या अभिनिधानं विधत्ते—**अभिनिहितमेवे**ति ॥ ७ ॥

दक्षिणहस्तेनान्यस्याङ्गारस्याहरण विधत्ते—**अथे**ति । **नेदिह**त्यादि । यदि सव्यपाण्यङ्गुल्या अभिनिधान न कुर्यात्, तदा 'इह' अस्मिन् कपाले उपर्यङ्गारनिधानात् पुरस्तादेव [राक्षसाः प्रविशेयुः; नेव तथा स्यादित्यङ्गुल्या] अभिनिहितमेव भवेदित्यर्थः । तथा सत्युक्तदोषनिवृत्तिमाह—**ब्राह्मणो ही**ति । अग्निर्यथा दाहेन रक्षांसि हिनस्ति, एवं ब्राह्मणोऽपि मन्त्रसामर्थ्येन तेषां हिंसकः । अतोऽङ्गाराध्यूहनपर्यन्तमङ्गुल्याभिनिहितमेव भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

समन्त्रकं कपालस्योपर्यङ्गाराध्यूहन विधत्ते—**अथे**ति । **नेदिह पुरे**ति । 'पुरा' पुरोडाशाधिश्रयणात् प्रागित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ९ ॥

---

१ 'तस्मादेन'—इति ख. ग. । २ 'मन्त्रेण' इति ज. । ३ 'संभाजन' इति ज. । ४ उक्तमिति नास्ति ज. । ५ "अमुष्येति द्विषच्छब्देऽभिचरन्" "अन्यत्रापि" श्रौ० सू० २. १११, ११२. । ६ "सव्याङ्गुल्या शूल्येऽङ्गारं निदधात्यमे ब्रह्मेति" श्रौ०सू०२.११३.। ७ कोष्ठान्तर्गतस्यांशस्यस्थाने 'राक्षसाः प्रविशेयुः, अतः कपालस्योपर्यङ्गाराध्यूहनपर्यन्तमङ्गुल्या' इति पाठान्तरं क्वचित् । ८ श्रौ० सू० २. ११३. ।

अथ[1] यत्पश्चात् तदुपदधाति। धरुणमस्यन्तरिक्षं दृꣳहेत्यन्तरिक्षस्यैव रूपेणैतदेव दृꣳहत्येते[2]नैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधते ब्र[3]ह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधायेति[4] ॥ १० ॥

अथ यत्पुरस्तात् तदुपदधाति। धर्त्रमसि दिवं दृꣳहेति दिव[5] एव रूपेणैतदेव दृꣳहत्येतेनैव [द्वि[6]षन्तं भ्रातृव्यमवबाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य] वधायेति[7] ॥ ११ ॥

अथ यद्दक्षिणतस्तदुपदधाति। विश्वाभ्य[8]स्त्वाशाभ्य[9] उपदधामीति स यदिमांल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वा तेनै[10]वैतद् द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधतेऽनद्धा वै तद् यदिमांल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा[11] न वानद्धो तद्यद्विश्वा आशास्तस्मादाह विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य[12] उपदधामीति तूष्णीं वै वेतराणि कपालान्युपदधाति चितस्थोर्ध्वचित[13] इति वा ॥ १२ ॥

अथ यत्पश्चात्तदुपदधाति--"**धरुणमस्यन्तरिक्षं दृꣳह**"--(१अ०१८ मं०) इति। अन्तरिक्षस्यैव रूपेणैतदेव दृंहति। एतेनैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधते--"**ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय**"--(१ अ० १८ मं०) इति। अथ यत्पुरस्तात्तदुपदधाति--"**धर्त्रमसि दिवं दृꣳह**"-- (१अ०१८मं०) इति। दिव एव रूपेणैतदेव दृंहति। एतेनैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधते--"**ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय**"--(१अ० १८ मं०) इति। अथ यद्दक्षिणतस्तदुपदधाति--"**विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि**"--(१ अ० १८ मं०) इति। स यदिमाँल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वा। तेनैवैतद् द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधते। अनद्धा वै तद्--यदिमाँल्लोकानति

पाश्चात्यकपालस्योपधानं विधत्ते[15]--**अथे**ति। मध्यमकपालस्योपधानानन्तर्यमथशब्दार्थः। अन्यत् सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ १० ॥

मध्यमकपालात् पूर्वदेशे स्थाप्यस्य कपालस्योपधानं विधत्ते[16]--**अथ यदि**ति। **दिव एव रूपेणे**ति। दिवः संबन्धिना रूपेण 'एतत्' तृतीयं कपालं दृढीकरोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

दक्षिणभागस्थितस्य कपालस्योपधानं विधत्ते[17]--**अथ यदि**ति। मन्त्रस्य तात्पर्यमाह--**स यदि**त्यादिना पूर्वं[18] हि त्रिभिरुपहितैः कपालैः पृथिव्यादिलोकत्रयसकाशाच्छत्रोर्बाधः प्रतिपादितः, इदानीं तु 'इमान्'

---

१ 'अथ' इति छ.। २ 'त्येते' इति छ.। ३ 'ब्र' इति ख. ग. छ.। ४ 'वधायेति' इति ख. ग. झ.। 'वधायेति' इति छ.। ५ 'दिऽ ए' इति छ.। ६ कोष्ठान्तर्गतो भागो नास्ति ख. ग.। ७ 'वधायेति' इति ख. ग. झ.। 'वधायेति' इति छ.। ८-९ 'भ्य' इति छ. एवमग्रेऽपि। १० नास्ति छ.। ११ 'वा' इति ख. ग.। १२ 'भ्यऽउ' इति छ.। १३ 'तऽइ' इति १४ 'पश्चात्' इति ज.। १५ "धरुणमिति पश्चात्" श्रौ० सू० २. ११४। १६ "पुरस्ताद्धर्त्रमिति" श्रौ० सू० २ ११५.। १७ "विश्वाभ्य इति दक्षिणतः" श्रौ०सू० २. ११६.। १८ 'पूर्वैर्हि' इति ज.।

अथाङ्गारैरभ्यूहति। भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्येतद्वै तेजिष्ठं तेजो यद् भृग्वङ्गिरसाᳬसुतप्तान्यसन्निति तस्मादेवमभ्यूहति॥ १३॥

अथ यो दृषदुपले उपदधाति। स कृष्णाजिनमादत्ते शर्म्मासीति तदवधूनोत्यवधूतᳬरक्षोऽवधूता अरातय इति सोऽसावेव बन्धुस्तत् प्रतीचीनग्रीवमुपस्तृणात्यदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्त्विति सोऽसावेव बन्धुः॥ १४॥

चतुर्थमस्ति वा न वा। अनद्धो तद्-यद् विश्वा आशाः। तस्मादाह-'विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि'-इति। तूष्णीं वैवेतराणि कपालान्युपदधाति। "चितस्थोर्द्ध्वचितः"-(१ अ० १८मं०) इति वा। अथाङ्गारैरभ्यूहति-"भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम्"-(१ अ० १८मं०) इति। एतद्वै तेजिष्ठं तेजो यद् भृग्वङ्गिरसाम्। सुतप्तान्यसन्निति-तस्मादेवमभ्यूहति॥ अथ यो दृषदुपले उपदधाति-स कृष्णाजिनमादत्ते-"शर्म्मासि"-

---

त्रीँल्लोकान् 'अति' अतिक्रम्य यत् 'चतुर्थम्' स्थानम्, तदस्ति वा न वेति संदिग्धमेव; लोकत्रयवत् प्रसिद्ध्यभावात्। अतो मन्त्रे लोके वाचि शब्दविशेषं परित्यज्य "विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य"-इति सर्वशब्दपर्यायस्य विश्वशब्दस्य प्रयोगात् सदिह्यमानात् सर्वस्मादेव स्थानात् 'द्विषन्तम्' शत्रुं 'सः' यजमानः 'तेन' चतुर्थकपालोपधानेन बाधत इत्यर्थः॥ "विश्वाभ्यः" इति मन्त्रस्य लोकत्रयातिरिक्तपरत्वमुपपादयति-अनद्धा वा इत्यादि। लोकत्रयातिवर्तिनश्चतुर्थस्य सद्भावोऽसद्भावश्च 'अनद्धा वै' अस्माकमप्रत्यक्ष एव; यद् 'विश्वा आशाः' सर्वा दिशः, तदप्यनद्धा 'अनद्धैव' अप्रत्यक्षमेव, लोकत्रयवत् प्रसिद्ध्यभावात्। अतोऽप्रत्यक्षदिग्वाचिना 'विश्वाभ्य आशाभ्य' इति पदद्वयेन लोकत्रयव्यतिरिक्तं सकलमेवाप्रत्यक्षं विवक्षितमित्यर्थः। एवं कपालचतुष्टयस्य मन्त्रेणोपधानं प्रतिपाद्यावशिष्टकपालोपधाने पक्षद्वयमाह-तूष्णीं वैवेति॥ १२॥

उपहितेषु कपालेष्वङ्गाराध्यूहनं विधत्ते-अथेति। मन्त्रे भृगूणामङ्गिरसामिति तपसो यद् विशेषणं तद् व्याचष्टे-एतद्वा इति। यद् 'भृग्वङ्गिरसाम्' महर्षीणां तपोविशेषजनितं तेजः, 'एतत्' सर्वस्मादन्यादितेजोन्तरात् 'तेजिष्ठम्' तेजस्वितमम्, अतिशयेन दीप्तम्। तेजस्विशब्दादिष्ठनि "विन्मतोर्लुक्" पा० सू० ५. ३. ६५ इति लुक्। एवं वदतो मन्त्रस्याभिप्रायमाह-सुतप्तानीति। एतान्युपहितानि कपालानि भृग्वङ्गिरसां तपसा सुष्ठु-अतिशयेन तप्तानि भवेयुरित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः। 'असन्'-इत्यस्तेः पञ्चमलकारे रूपम्॥ १३॥

एवं सहानुष्ठेययोः कपालोपधानमभिधाय पेषणं विधातुमारभते-अथेति। अवहननवत् पेषणस्यापि

---

१ 'देवमभ्यूहति'-'देवमभ्यूहति' इति च ख. ग.। २-३ नास्ति छ.। ४ 'बन्धुस्तत्' इति क्वचित्। ५ नास्ति छ.। ६ 'वृद्धिमन्तं' इति ज.। ७ 'लोकत्रयवत् प्रसिद्ध्यभावात्'-इति नास्ति. ज.। ८ "समं विभज्य द्वे दक्षिणतः एवमुत्तरतश्चितस्येति"। "तूष्णीं। वा" श्रौ० सू० २-११७, ११८ तदग्रे च "एवमेकादशासीपर्मीयस्य"। "अधिकं दक्षिणतः" श्रौ० सू० २. ११९, १२०। स्मार्त्तं चैतत्कर्मेति तद्भाष्यम्। ९ "भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहति"-श्रौ० सू० २. १२१।

अथ दृषदमुपदधाति । धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वे-त्त्विति धिषणा हि पर्वती हि प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्त्विति तत् सञ्ज्ञामेवैतत् कृष्णाजिनाय च वदति नेदन्योऽन्य्ँ हिनसातऽ इतीयमेवैषा पृथिवी रूपेण ॥ १५ ॥

अथ शम्यामुदीचीनाग्रामुपदधाति । दिवस्कम्भनीरसीत्यन्तरिक्ष-मेव रूपेणान्तरिक्षेण हीमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे तस्मादाह दिवस्क-म्भनीरसीति ॥ १६ ॥

(१ अ० १९ मं०) इति । तदवधूनोति—"अवधूतꣳ रक्षोऽवधूता अरातयः"— (१ अ० १९ मं०) इति । सोऽसावेव बन्धुः । तत् प्रतीचीनग्रीवमुपस्तृणाति— "अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु—(१ अ० १९ मं०) इति । सोऽसावेव बन्धुः । अथ दृषदमुपदधाति—"धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग् वेत्तु"—(१अ० १९ मं०) इति । धिषणा हि, पर्वती हि, प्रति त्वादित्यास्त्वग् वेत्त्विति । तत्संज्ञामेवैतत् कृष्णाजिनाय च वदति—नेदन्योन्यं हिनसात इति । इयमेवैषा पृथिवी रूपेण । अथ शम्या-मुदीचीनाग्रामुपदधाति—"दिवस्कम्भनीरसि"—(१ अ० १९ मं०) इति । अन्तरिक्षमेव रूपेण । अन्तरिक्षेण हीमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे । तस्मादाह—दिवस्कम्भनीरसीति ।

कृष्णाजिनस्योपरिकर्त्तव्यतामभिप्रेत्य तदादानं विधत्ते[७]—स कृष्णाजिनमिति । सोऽसावेवेति । अवहनन-प्रकरणे कृष्णाजिनावधूननविधिशेषो यः प्रागाम्नातः—" तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षांस्यतोऽपहन्तीति—" स एवात्राप्यनुषज्य योजनीय इत्यतिदेशः । अस्य कृष्णाजिनस्य स्तरणं विधत्ते-तदिति । " इयं वै पृथिव्यदितिः—" इत्यादिना यत् प्रागाम्नातमेवं[८] मन्त्रव्याख्यानम्, तदत्रातिदिशति—सोऽसावेवेति ॥ १४ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्योपरि दृषदः समन्त्रकमुपधानं विधत्ते[९]—अथेति । धिषणा हीत्यादि । पेषणीय-तण्डुलानां धारणात् 'धिषणा', पर्वतावयवत्वात् 'पर्वता'—इत्येतदुभयं प्रसिद्धमिति 'हि'—शब्दयोरर्थः । गतमन्यत् । इयमेवेति । पार्थिवेन धारणाख्येन रूपेण योगात् 'एषा' दृषदियमेव पृथिवी स्तुतिः ॥१५॥

अथ दृषदः पश्चाद्भागे शम्याया उपधानं विधत्ते—अथ शम्यामिति । 'उदीचीनम्' उदगवस्थित-मग्रे यस्याः सा तथोक्ता । कात्यायनोऽप्याह[१०]—"पश्चाच्छम्यामुपाहत्युदीचीं दिव इति" (श्रौ० सू० २. १२५.) इति । शम्याया द्युलोकस्तम्भनहेतुत्वं[११] वक्तुमन्तरिक्षरूपतामाह—अन्तरिक्षमेवेति । द्यावा-पृथिव्यात्मना संस्तुतयोर्दृषदुपलयोर्मध्येऽवस्थानलक्षणेन रूपेण 'अन्तरिक्षमेव' अन्तरिक्षलोकात्मिकैव 'शम्या,' इमे च द्यावापृथिव्यावन्तरिक्षेण हि यस्माद् 'विष्टब्धे' विविधमधस्तादुपरिष्टाच्च धारिते, अतोऽन्त-रिक्षात्मिका शम्यापि दिवस्कम्भनीरसीति स्तूयते ॥ १६ ॥

---

१ 'हिनसात'—इति ख. ग. । २ नास्ति ख. ग. छ. । ३ "रूपेण"—इति झ 'रूपेण'—इति क्वचित् । 'रूपेण'—इति ख. ग. छ. । ४ 'दीची' इति छ. । ५ 'रूपेणा' इति छ. । ६ 'सीति' इति छ. । 'सीति' इति ख. ग. झ. । ७ "कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववत्प्रतिकृष्णाजिनम्"— श्रौ० सू० २. १२३ । ८ 'मेतन्मन्त्रव्याख्यानम्' इति ज. । ९ "तस्मिन् दृषदं धिषणासीति"—श्रौ० सू० २. १२४. । १० नास्ति ज. । ११ 'संभवहेतुत्वं' इति ज. ।

अथोपलामुपदधाति । धिषणासि पार्व्वतेयी प्रति त्वा पर्वती व्वेत्त्विति कुनीयसी ह्येषा दुहितेव भवति तस्मादाह पार्वतेयीति प्रति त्वा पर्व्वती व्वेत्त्विति प्रति हि स्वः सुञ्जानीते तत्सञ्ज्ञामेवैतद्दृषदुपलाभ्यां व्वदति नेदुन्योऽन्यꣳहिनुसात इति द्यौरेवैषा रूपेण हुनूऽ एव दृषदुपले जिह्वैव शम्या तुस्माच्छुम्यया समाहन्ति जिह्वया हि व्वुदति ॥ १७ ॥

अथ हविरधिवपति । धान्यमसि धिनुहि देवानिति धान्यꣳ हि देवान् धिनवदित्यु हि हविर्गृह्यते ॥ १८ ॥

अथोपलामुपदधाति–"धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तु"–(१ अ०१९मं०) इति । कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवति । तस्मादाह पार्वतेयीति । प्रति त्वा पर्वती वेत्त्विति । प्रति हि स्वः संजानीते । तत् संज्ञामेवैतद्दृषदुपलाभ्यां वदति नेदन्योन्यं हिनसात इति । द्यौरेवैषा रूपेण । हनू एव दृषदुपले । जिह्वैव शम्या । तस्माच्छम्यया समाहन्ति । जिह्वया हि वदति॥ अथ हविरधिवपाति–"धान्यमसि धिनुहि देवान्"–(१ अ० २० मं०) इति । धान्यं

दृषद उपर्युपलायाः स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते–**अथे**ति । 'पार्वतेयी'शब्दं व्याचष्टे–**कनीयसी**त्यादिना। यस्मादेषोपलातिशयेन दृषदः सकाशादल्पपरिमाणा, अतः 'एषा' दृषदः 'दुहितेव भवति' दुहिता हि लोके मातुरल्पीयसी भवति । तस्मादेषा पर्वत्याः पुत्री 'पार्वतेयी'–इति स्त्रीभ्यो ढक् (पा० सू० ४. १. १२०.)इति ढक् । 'प्रति त्वा पर्वती वेत्तु'–इति मन्त्रशेषेण परस्परहिंसापरिहारार्थं दृषदुपलयोर्मित्रीकरणमर्थ इति व्याचष्टे–**प्रति ही**ति । उपर्यवस्थानलक्षणेन रूपेण 'एषा' उपला 'द्यौरेव' द्युलोकात्मिकैवेत्यर्थः । तदेको दृषदुपले समाहन्तीति प्राग् यत्तयोः समाहननं विहितम्, तत्र शम्यायाः साधनत्वं प्रसङ्गादुपपादयति–**हनू एवे**ति । दृषदुपलयोरुभयत्रावस्थानाद्धनूत्वम् । तन्मध्येऽवस्थानाच्छम्याया जिह्वात्वम् । यस्माच्च जिह्वया लोको वदति तस्माज्जिह्वास्थानीयया शम्ययैव समाहननं कुर्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ पेषणार्थं दृषद उपरि समन्त्रकं तण्डुलप्रक्षेपं विधत्ते[10]–**अथ हवि**रिति । मन्त्रगतधान्यशब्दस्याभिप्रायमाह–**देवान् धिनवदि**ति । "धिवि प्रीणनार्थः" (भ्वा. प. ५९४) इति धातुः । यष्टव्यानग्न्यादिदेवान् 'धिनवत्' प्रीणयेदित्यनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गृह्यते, अतो धिनोति प्रीणयतीति 'धान्यम्' । यत एवमतो देवान् धिनुहीति मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

---

१ 'ते' इति छ. । २ 'हिनसाव' इति ख. ग. । ३ 'ऽइति' ख. ग. । ४ नास्ति छ. । ५ 'च्छम्यया' इति ख. ग. 'च्छुम्यया' इति छ. । ६ 'व्वदति' इति छ. 'व्वुदति' इति घ. । ७ 'गृह्यते' इति ख. ग. 'गृह्यते' इति छ. । ८ "दृषदुपलां धिषणासीति" श्रौ० सू० २. १२६. । ९ 'भवतीति' इति ज. । १० "धान्यमसीति तण्डुलानोप्य" इति श्रौ० सू० २. १२७. ।

अथ पिनष्टि। प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा दीर्घा-मनुप्रसितिमायुषे धामिति प्रोहति देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वेति ॥ १९ ॥ (शतम्[1] १००) ॥

तद्यदेवं पिनष्टि। जीवं वै[2] देवानाᳪं हविरमृतममृतानामथैतदुलू-खलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याᳪं हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ २० ॥

स यदाह । प्राणाय त्वोदानाय त्वेति तत्[3]प्राणोदानौ दधाति व्यानाय त्वेति तद् व्यानं दधाति दीर्घामनुप्रसितिमायुषे धाम्[4]इति तदायुर्दधाति देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना सुप्रतिगृहीतान्यसन्निति चक्षुषे त्वेति तच्चक्षुर्दधात्येतानि वै जीवतो भवन्त्येवमु हैतज्जीवमेव देवानाᳪं हविर्भवत्यमृतममृतानां तस्मादेवं पिनष्टि पिᳪंषन्ति पिष्टान्युभीन्धते कपालानि ॥ २१ ॥

हि देवान् धिनवदित्यु हि हविर्गृह्यते ॥ अथ पिनष्टि-"प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा दीर्घामनुप्रसितिमायुषे धाम्"-(१अ०२०मं०) इति । प्रोहति-"देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वा"-(१ अ०२० मं०) इति॥ तद्यदेवं पिनष्टि । जीवं वै देवानां हविरमृतममृतानाम् । अथैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ स यदाह-प्राणाय त्वोदानाय त्वेति, तत्प्राणोदानौ दधाति । व्यानाय त्वेति,

समन्त्रकं पेषणं विधत्ते-अथेति । 'पिनष्टि' संचूर्णयति । "पिष्लृ संचूर्णने" (रु. प. १५) इति धातुः । प्रकर्षेण-अनिति चेष्टत इति नासिकाभ्यां बहिर्निर्गच्छन्-श्वासरूपो वायुः 'प्राणः' । 'उत्' ऊर्द्ध्वादधोदेशं प्रत्यनिति चेष्टत इति 'उदानः'; नासिकाभ्यां देहे पुनः प्रविशन् वायुः । अन्नपानादिरसं विविधं सर्वासु नाडीष्वनिति प्रेरयतीति 'व्यानः'; ऊर्द्ध्वावाङ्वृत्तिविलक्षणो मध्यवृत्तिर्वायुः । एतन्मन्त्रार्थ उत्तरमन्त्रसापेक्ष इति तदुभयं समुच्चित्य व्याख्यातुमुत्तरमन्त्रं विनियुङ्क्ते-प्रोहति देवो व इति । अनेन मन्त्रेण कृष्णाजिने प्रक्षिपतीत्यर्थः । यत्तु प्रकारान्तरेण का[6]त्यायनेन सूत्रप्रणयनम्, तद् ब्राह्मणान्तरमूलम् । स ह्येव सूत्रयामास-"पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रम्", "दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहति", "चक्षुषे त्वेतीक्षते" (श्रौ. सू. २. १२७-१२८-१२९)-इति ॥ १९ ॥

प्राणायेति मन्त्रस्याभिप्रायमाविष्कर्त्तुमुक्तं पेषणमनुवदति-तद्यदिति । 'अमृतानां' मरणरहितानां देवानां हविः 'जीवम्' प्राणधारणं युक्तमेव सत् 'अमृतम्' मरणसाधनं न भवति । अथैवं सत्येतद्यज्ञ-साधनं हविरवहननपेषणाभ्यामृत्विजो मारयन्ति । तथा सति निर्जीवत्वात् तस्यामृतत्वसाधनत्वं न युक्त-मिति भावः ॥ २० ॥

मन्त्रप्रयोगेणास्य परिहारं दर्शयति—स यदाहेति । पेषणसमये प्राणाय त्वेत्यादिमन्त्रं प्रयुञ्जानः

१ अत्र हि कण्डिकानां शतसंख्या पूर्णा भवतीति तस्यैवायं संकेत एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । २ 'वै'-इति ख. ग. । ३ 'तत्' इति छ. । ४ "धाम्नि"-इति ख, ग. । ५ 'ऊर्ध्वाधोवृत्ति'-इति पा० । ६ 'कात्यायनसूत्रप्रमाणं तत् शाखान्तरमूलम्' इति ज. ।

अथैक आज्यं निर्वपति । यद्वा ऽआदिष्टं देवतायै हविर्गृह्यते यावद्देवत्यं तद्भवति तदितरेण यजुषा गृह्णाति न वा ऽएतत् कस्यै चन देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशति यदाज्यं तस्मादनिरुक्तेन यजुषा गृह्णाति महीनां पयो ऽसीति मह्य इति ह वा एतासामेकं नाम यद्गवां तासां वा ऽएतत् पयो भवति तस्मादाह महीनां पयोऽसीत्येवमु हास्यैतत् खलु यजुषैव गृहीतं भवति तस्माद्वेवाह महीनां पयोऽसीति ॥ २२ ॥ ५ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ २-१ ॥

तद् व्यानं दधाति । दीर्घामनुप्रमितिमायुषे धामिति, तदायुर्दधाति । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना, सुप्रतिगृहीतान्यमन्निति । चक्षुषे त्वेति, तच्चक्षुर्दधाति । एतानि वै जीवतो भवन्ति । एवमु हैतज्जीवमेव देवानां हविर्भवत्यमृतममृत नाम । तस्मादेवं पिनष्टि । पिंषन्ति पिष्टानि, अभीन्धते कपालानि ॥ अथैक आज्यं निर्वपति । यद्वा आदिष्टं देवतायै हविर्गृह्यते—यावद्देवत्यं तद् भवति । तदितरेण यजुषा गृह्णाति । न वा एतत्कस्यै चन

प्राणादीनेव पुनरस्मिन् हविषि स्थापयतीत्यर्थः । गतमन्यत् । **एतानि वै जीवत** इत्यादि । 'एतानि' प्राणोदानधारणादीनि 'जीवतः' पुरुषस्य लिङ्गानि । 'एवम्' अनेन मन्त्रप्रयोगेण प्राणोदानादिस्थापने सति हविरपि सजीवमेवेति युक्तं तस्यामृतत्वसाधनमित्यभिप्रायः । **पिंषन्तीति** । एवं समन्त्रकमध्वर्युणा पेषणे कृते सति यजमानपरिचारिका अवशिष्टं सर्वं चूर्णाकुर्युः । तथोपहितानि च कपालानि 'अभीन्धते' अङ्गारैः प्रदीप्तानि कुर्युरित्यर्थः ॥ २१ ॥

पेषणसमय एवाज्यस्य निर्वापं विधत्ते—**अथैक** इति । यदा चाध्वर्युः पिनष्टि, 'अथ' तस्मिन्नेव समये 'एकः' अन्य आग्नीध्रादिराज्यं निर्वपति अत एव सूत्रकृता पेषणाज्यनिर्वापयोः समसमयवर्त्तित्वं सूत्रितम्, "पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीनामित्याज्यम्" (श्रौ. सू. २. १३०.)—इति । तच्चाज्यं प्रसिद्धदेवतावाच्यग्न्यादिशब्दरहितेन मन्त्रेण ग्रहीतव्यमिति विधित्सुराह—**यद्वा** इति । '**यत्**' खलु हविः "अग्नये जुष्टं गृह्णामि" इत्येव देवतायै निर्दिष्टं भवति, 'तद्' ग्रहणसाधनं यजुश्च याव-

१ नास्ति छ. । २ 'यै'—इति ख. ग. । ३ नास्ति छ. । ४ 'वाऽ'—इति ख. ग. । ५ 'मेकं'—इति ख. ग. । ६ प्राणादीनेवेत्यस्य स्थाने 'मन्त्रप्रयोगेण तस्य निर्जीवत्वं परिहरन् प्राणादीनेव'—इति पा० । ७ "दासी पिनष्टि, पत्नी वा, अपि वा पत्न्यवहन्ति, शूद्रा पिनष्टि"—इति (आ० श्रौ० सू० १. २१. ८. ९.) । ८ 'आग्नीध्रादिरित्यर्थः' इति ज. ।

देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशति–यदाज्यम् । तस्मादनिरुक्तेन यजुषा गृह्णाति–"महीनां पयोऽसि"-(१ अ० २० मं०) इति । मह्य इति ह वा एतासामेकं नाम–यद् गवाम् । तासां वा एतत् पयो भवति । तस्मादाह–महीनां पयोऽसीति । एवमु हास्यैतत् खलु यजुषैव गृहीतं भवति । तस्माद्वेवाह–महीनां पयोऽसीति ॥

दैवत्यं भवति, तावद्दैवत्यमेव 'तत्' हविर्भवति । (आज्यं च सर्वदेवतासाधारणमिति देवतादेशनरहितेनैव यजुषा गृह्णीयादित्यर्थः) । तथा चाज्यस्य सर्वदेवतासाधारण्यं सेत्स्यतीत्याह–**न वा** इति । एवमनिरुक्तयजुषा ग्रहणमुपपाद्य तद् विधत्ते–**तस्मा**दिति । देवतानाम निःशेषेणोक्तं यस्मिन् तत् निरुक्तम्, तद्विलक्षणमनिरुक्तम् । तादृशं च "महीनामित्यादि यजुः", तत्र प्रसिद्धदेवतावाचिपदस्यानुपलम्भात् ॥

अथैतन्मन्त्रं व्याचष्टे–**मह्य** इति । "मह पूजायाम्"(भ्वा. प. ७३१)–मह्यन्ते पूज्यन्ते इति 'मह्यः' एतच्च 'एतासां' गवाम् 'एकं' साधारणं नामं । आज्यस्य पयःकार्यत्वात् 'पयोऽसीति' विकारे प्रकृतिशब्द इत्यर्थः । गृहीतव्याज्यप्रकाशकत्वात् 'असि'–मन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्याह–**एवमु** हेति । 'एवम्' अनेनैव मन्त्रेणाज्ये निरुक्ते सति तस्य तत्प्रकाशनसमर्थत्वात् । यजुषैव 'तत्' आज्यं गृहीतं भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ९ (२. १) ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

---

१ बन्धनीधृतपाठो 'ज' पुस्तके नास्ति । २ 'दपि मन्त्रः' इति ज. ।

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकः ।

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

पवित्रवति संव्वपति । पात्र्यां पवित्रे ऽअवधाय देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याᳬं संव्वपामीति सो ऽसावेवैतस्य यजुषो बन्धुः ॥ १ ॥

अथान्तर्वेद्युपविशति । अथैक उपसर्जनीभिरैति ता आनयति ताः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप ओषधीभिरिति सᳬं ह्येतदाप ओषधिभिरेताभिः पिष्टाभिः सङ्गच्छन्ते समोषधयो रसेनेति सᳬं ह्येतदोषधयो रसेनैताः पिष्टा अद्भिः सङ्गच्छन्त ऽआपो ह्येतासाᳬं रसः सᳬं रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्तामिति रेवत्य आपो जगत्य ओषधयस्ता उ ह्येतदुभय्यः सम्पृच्यन्ते सम्मधुमतीर्म्मधुमतीभिः पृच्यन्तामिति सᳬं रसवत्यो रसवतीभिः पृच्यन्तामित्येवैतदाह ॥ २ ॥

पवित्रवति संवपति, पात्र्यां पवित्रेऽवधाय–"**देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याᳬं संव्वपामि**"–(१ अ० २१ मं०) इति । सोऽसावेवैतस्य यजुषो बन्धुः ॥ अथान्तर्वेद्युपविशति । अथैक उपसर्जनीभिरेति । ता आनयति । ताः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति–"**समाप ओषधीभिः**"–(१ अ० २१ मं०) इति । सं ह्येतदाप ओषधिभिरेताभिः पिष्टाभिः सङ्गच्छन्ते । "**समोषधयो रसेन**"–(१ अ०२१मं) इति ।

अथ पिष्टानां पिण्डकरणार्थं पात्र्यां संवापं विधत्ते–**पवित्रवती**ति । सामान्योपक्रमान्नपुंसकनिर्देशः । पवित्रयुक्ते पात्रे–इत्यर्थः । तदेव विवृणोति—**पात्र्यां पवित्रेऽअवधाये**ति । **सोऽसावेवैतस्ये**ति । सविता वै देवानां प्रसवितेत्यादिना ग्रहणप्रकरणे प्रागाम्नात एव वाक्यशेषोऽस्यापि यजुषः शेषत्वेन योजनीय इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथान्तर्वेदीति । यद्याहवनीये हविःश्रपणं गार्हपत्ये वा, उभयथापि वेदिमध्ये–उपविशेदित्यर्थः । कात्यायनस्तु ब्राह्मणान्तराभिप्रायेण विकल्पमाह–"श्रपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा" (श्रौ. सू. २. १३२.) इति । **अथैक** इति । 'एकः' अन्य आग्नीध्रादिः । उपसृजत्याभिरिति व्युत्पत्त्या पिष्टसंसर्जनार्था आपः 'उपसर्जन्यः' ताभिः सहागच्छेदित्यर्थः । अथ तासां तूष्णीमासेचनं विधत्ते–**ता आनय-**

---

१ 'बाहुभ्यां' इति छ. । २ 'ऽउ' इति छ. । ३ 'ताः' इति ख. ग. । ४ 'ऊर्ज'–इति छ. । ५ 'ह' इति छ. । ६ 'मावापम्'–इति ज. । ७ "पात्र्यां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य त्वेति" श्रौ० सू० २.१३१. । ८ "उपसर्जनीरानयत्यन्यः" श्रौ० सू० २.१३३. ।

अथ संयौति । जनयत्यै त्वा संयौमीति यथा श्रियेऽन्नाद्यायेमाः प्रजा यजमानाय यच्छेदेवं वै तत् संयौत्यधिवक्ष्यन्नु वै संयौति यथा वाऽअधिवृक्तो ऽग्नेरधिजायेतैवं वै तत् संयौति[1] ॥ ३ ॥

सं ह्येतदोषधयो रसेनैताः पिष्टा अद्भिः संगच्छन्ते । आपो ह्येतासां रसः। "सꣳ रेवती-र्जगतीभिः पृच्यन्ताम्"–(१ अ० २१ मं०) इति । रेवत्य आपः, जगत्य ओषधयः; ता उ ह्येतदुभय्यः सम्पृच्यन्ते "सं मधुमतीर्म्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम्"–(१ अ० २१ मं०) इति । सं रसवत्यो रसवतीभिः पृच्यन्तामित्येवैतदाह ॥

अथ संयौति–"जनयत्यै त्वा संयौमि"–(१ अ०२२ मं०) इति । यथा–श्रियेऽन्नाद्यायेमाः प्रजा यजमानाय यच्छेत्–एवं वै तत् संयौति । अधिवक्ष्यन्नु वै संयौति । यथा वा

तीति । ताः पवित्राभ्यामित्यादि । आनीयमानाः 'ताः' "समाप" इति मन्त्रेण पिष्टानामुपरि पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः[2] । मन्त्रतात्पर्यमाह–सं ह्येतदिति । 'एतत्' एतर्हि, एता आनीयमानाः 'आपः' पिष्टरूपेणात्रस्थिताभिः 'ओषधिभिः' सङ्गच्छन्ते । अतो मन्त्रगतौषधिशब्देन तद्विकाराः पिष्टा विवक्षिताः । समित्युपसर्गश्रवणाद् योग्यक्रियाध्याहार इत्यर्थः । एवमपामोषधिभिः सङ्गतिं प्रतिपाद्य, व्यतिहारेणोषधीनामद्भिः सङ्गतिः प्रतिपाद्यत इति व्याचष्टे–समोषधय इति । पूर्ववदत्राप्योषधिशब्दः पिष्टपरः, रसशब्देन चापो विवक्षिता इत्याह–एताः पिष्टा अद्भिरिति । आपो हीति । उपष्टम्भकाप्यावयवयुक्ताः खल्वोषधय आर्द्रा रसवत्यो भवन्ति, अतस्तासामुदकमेव रस इत्यर्थः । मन्त्रगतरेवतीशब्दस्यार्थमाह–रेवत्य आप इति । रयिर्धनमासामस्तीति रेवत्य आपः । धनमूलत्वं च तासां नदीतटाकादिष्ववस्थितानां प्रसिद्धम् । अतो मन्त्रे रेवतीशब्देनापो विवक्षिताः । "रयेर्मतौ बहुलम्" इति संप्रसारणे "उगितश्च" (पा. सू. ४ १. ४६.) इति ङीप्[3] । गम्यन्ते, सर्वैः प्राणिभिः प्राप्यन्त[4][5][6] इति व्युत्पत्त्या जगतीशब्दोऽप्योषधिवाचक इति व्याचष्टे–जगत्य इति । सम्मधुमतीरित्यादि । अत्र मधुशब्देन माधुर्यरसो विवक्षित इत्याह–सꣳ रसवत्य इति ॥ २ ॥

आसिक्तजलेन[7] पिष्टानां समन्त्रकं मिश्रीकरणं विधत्ते–अथेति । 'संयौति' सम्यङ् मिश्रीकरोतीति[8] । "यु मिश्रणे" अ. प. २३) इति धातुः[9] । मन्त्रतात्पर्यकथनेनैतत् संयवनं प्रशंसति–यथेति । यथा खलु 'इमाः प्रजा यजमानाय' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । यजमानस्य श्रिये सम्पदर्थमन्नाद्यर्थं च नियच्छेद्, एवमेतदनुकूलमेव तत्पिष्टसंयवनमित्यर्थः । मन्त्रगत–'जनयत्यै' शब्दस्य जननायेति ह्यर्थः । तमुपजीव्य प्रशंसति–अधिवक्ष्यन्निति । अधिवर्जनं पुरोडाशस्याग्नावधिश्रयणं करिष्यन् खलु संयौति । यथा खल्वधिश्रितः पुरोडाशोऽग्नेः सकाशात् जायेत, एवं तदनुगुणमेव तत् संयवनं 'जनयत्यै' इति जननलिङ्गवतो मन्त्रस्य प्रयोगादित्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१ 'ति' इति क. । २ "पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इति" श्रौ० सू० २. १३४ । ३ ह्रस्वान्तोऽप्योषधिशब्दो दीर्घप्रतिशब्दत्वेनेहाश्रित. । ४ पा० सू० ६. १३४. अत्रत्यं वार्त्तिकम् । ५ 'गम्यते' इति ज. । ६ 'प्राप्यते'–इति ज. । ७ 'आक्षिप्तजलेन'–इति ज. । ८ "संयौति जनयत्यैत्वेति"–श्रौ० सू० २.१३५ । ९ 'युमिश्रणामिश्रणयोरिति धा. पा. ।

अथ द्वेधा करोति । यदि द्वे हविषी भवतः पौर्णमास्यां वै द्वे हविषी भवतः स यत्र पुनर्न सᳯंहरिष्यन्त्स्यात् तदभिमृशतीदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति नाना वा ऽएतदग्रे हविर्गृह्णन्ति तत् सहावघ्नन्ति तत् सह पिᳯंषन्ति तत् पुनर्नाना करोति तस्मादेवमभिमृशत्यधिवृणक्त्येवैष पुरोडाशमधिश्रयत्यसावाज्यम ॥ ४ ॥

तद्वा ऽएतत् । उभयᳯं सह क्रियते तद्यदेतदुभयᳯं सह क्रियते ऽर्द्धो ह वा ऽएष आत्मनो यज्ञस्य यदाज्यमर्द्धो यदिह हविर्भवति स यश्चासावर्द्धो य उ चायमर्द्धस्ताऽउभावग्निं गमयावेति तस्माद्वा ऽएतदुभयᳯं सह क्रियत ऽएवमु हैष आत्मा यज्ञस्य सन्धीयते ॥५॥

अधिवृक्तोऽग्नेरिधिजायेत, एवं वै तत् संयाति ॥ अथ द्वेधा करोति—यदि द्वे हविषी भवतः । पौर्णमास्यां वै द्वे हविषी भवतः । स यत्र पुनर्न संहरिष्यन्त्स्यात् । तदभिमृशति—"इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोः"-(१ अ० २२ मं०) इति । नाना वा एतदग्रे हविर्गृह्णन्ति । तत् सहावघ्नन्ति । तत् सह पिंषन्ति । तत् पुनर्नाना करोति । तस्मादेवमभिमृशति—अधिवृणक्त्येवैष पुरोडाशम्, अधिश्रयत्यसावाज्यम ॥ तद्वा एतदुभयं सह क्रियते । तद्यदे-

अथ द्वेधेत्यादिविभागविधिः । कुत्र तर्हि हविर्द्वयमिति तद्दर्शयति–**पौर्णमास्यामि**ति । 'पौर्णमासी' शब्देन कालवाचिना तत्कालानुष्ठेयं कर्म विवक्षितम् । तत्र ह्याग्नेयोऽष्टाकपालः अग्नीषोमीय एकादशकपाल इति 'द्वे हविषी' विहिते इत्यर्थः । एवं द्वेधा विभज्य, विभक्तयोस्तयोर्मन्त्रविभागेन विधत्ते **स यत्रे**ति । 'सः' खल्वध्वर्युः 'यत्र' यस्मिन् काले 'तत्' हविर्द्वयं 'पुनर्न संहरिष्यन्त्स्यात्' संहरणमेकीकरणम्, तत् करिष्यन् न भवेत्, 'तत्' तदानीम् "इदमग्नेः"-इत्येकं भागमभिमृशति "इदमग्नीषोमयोः"—इत्यपरम । तावेतौ यथासङ्ख्यमाग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशावित्यर्थः । कथं पुनरनयोर्द्वित्वम्, कुत्र वा तयोः संहरणम्, यद्व्यावृत्तये "न संहरिष्यन्"-इति विशेष्यत इति, तत् सर्वं दर्शयति–**नाना वा** इत्यादिना । अग्नेर्निर्वापसमये "अग्नये जुष्टं गृह्णामि" "अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि"- इति पृथक् पृथग् देवतादेशनाद् ग्रहणस्य नानात्वम् । अवहननादिसंस्कारे सहैवानुष्ठिते सति तद्धविरस्मिन् समये पुनरनेन मन्त्रेण यथास्व विभजतीत्यर्थः ।

पुरोडाशकपालस्याज्याधिश्रयणस्य च समानकालतां विवक्षुः कर्तृभेदमाह–**अधिवृणक्ती**ति । 'एषः' अध्वर्युः पुरोडाशम् 'अधिवृणक्ति' अङ्गारपर्यधिश्रयति । अथैक आज्यं निर्वपति–इति प्रागन्यशब्दपर्यायेण कशब्देन य आग्नीध्र आज्यनिर्वापे कर्तृतया प्रतिपादितः, सोऽत्र 'असौ' इत्यदःशब्देन विप्रकृष्टवाचिना परामृश्यते । पुरोडाशाधिश्रयणसमये 'असौ' आग्नीध्रः 'आज्यम्' अधिश्रयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेतदुभयोः सहानुष्ठानमुपपादयति–**अर्द्धो ह वा एष** इत्यादिना । आज्यं यज्ञशरीरस्यार्द्धभागः,

१ 'वृणक्त्ये' इति क. छ. । २ 'मधिश्रयत्यसा'-इति क्वचित् । ३ नास्ति स्व ग । ४ 'मृं' इति ञ. । ५ "समं विभज्यासंहरिष्यन्नालभत इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति"—(श्रौ० सू० २. १३६.) । ६ "यथादेवतमन्यत्"-(श्रौ० सू० २. १३७.) ७ 'देवतोद्देशेन'-इति ज. । ८ 'विवक्षितत्वात्' इति क. 'विवक्षितत्वात्कर्तृ'-इति ज । ९. 'श्रपयति' इति ज. ।

सो ऽसावाज्यमधिश्रयति । इषे त्वेति वृष्ट्यै तदाह यदाहेषे त्वेति तत् पुनरुद्वासयत्यूर्जे त्वेति यो वृष्टादूर्ग्ं रसो जायते तस्मै तदाह ॥ ६ ॥

अथ पुरोडाशमधिवृणक्ति । घर्म्मोऽसीति यज्ञमेवैतत् करोति यथा घर्म्मं प्रवृञ्ज्यादेवं प्रवृणक्ति विश्वायुरिति तदायुर्दधाति ॥ ७ ॥

तं प्रथयति । उरुप्रथा उरु प्रथस्वेति प्रथयत्येवैनमेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति यजमानो वै यज्ञपतिस्तद्यजमानायैवैतदाशिषमाशास्ते ॥ ८ ॥

तदुभयं सह क्रियते । अर्द्धो ह वा एष आत्मनो यज्ञस्य यदाज्यम् । अर्द्धो यदिह हविर्भवति । स यश्चासावर्द्धो य उ चायमर्द्धः, ता उभावग्निं गमयावेति । तस्माद्वा एतदुभयं सह क्रियते । एवमु हैष आत्मा यज्ञस्य सन्धीयते ॥ सोऽसावाज्यमधिश्रयति—"इषे त्वा"—(१अ०२२मं०) इति । वृष्ट्यै तदाह—यदाह 'इषे त्वेति ।' तत्—पुनरुद्वासयति । 'ऊर्जे त्वेति । यो वृष्टादूर्ग्ं रसो जायते तस्मै तदाह ॥ अथ पुरोडाशमधिवृणक्ति—"घर्म्मोऽसि"—(१ अ० २२ मं०) इति । यज्ञमेवैतत् करोति । यथा घर्म्मं प्रवृञ्ज्यात्—एवं प्रवृणक्ति । "विश्वायुः"—(१ अ० २२ मं०) इति । तदायुर्दधाति ॥ तं प्रथयति—"उरुप्रथा उरु-प्रथस्व"—(१ अ० २२ मं०) इति । प्रथयत्येवैनमेतत् । "उरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्"—(१ अ० २२ मं०) इति । यजमानो वै यज्ञपतिः । तद्यजमानायैवैतदाशिषमाशास्ते ॥

उपस्तरणाभिघारयोः प्रयाजादीनां च तत्साध्यत्वात् । इतरोऽर्द्धः पुरोडाशादिहविः । सहाधिश्रयणेन तदर्द्धद्वयमेकीकृत्याग्निं प्रापयावेत्यध्वर्योराग्नीध्रस्य चाभिप्रायः । एवमु हेति । आज्यहविषोरुभयोः सहा-धिश्रयणे सत्यर्द्धद्वयस्यैकीकरणाद् यज्ञशरीरं सन्धीयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

विहितमाज्याधिश्रयणमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—सोऽसाविति । इष्यत इति 'इट्' इति व्युत्पत्त्या—इट्-शब्देन वृष्टिर्विवक्षितेति व्याचष्टे—वृष्ट्या इति । वृष्टादूर्ग्रस इति । तस्मात् 'वृष्टात्' उदकाज्जायमानो यो बलकरोऽन्नरसो जायते, स 'ऊर्क्'—शब्देन विवक्षितः ॥ ६ ॥

अधिवृणक्तीति । अग्नावुपरि 'वृणक्ति' वर्जयति, श्रपणार्थं स्थापयतीत्यर्थः । यज्ञमेवैतदिति । घर्म्मोऽसीति घर्म्मतादात्म्यस्तवनात्, घर्मस्य च सोमयागाङ्गत्वात् तदात्मकमेवैतत्करोति । घर्मस्य यत् प्रवृञ्जनं सोमे, तत्सदृशमेवैतत् पुरोडाशस्य प्रवृञ्जनमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तं प्रथयतीति । उपहितेषु कपालेषु विस्तारयतीत्यर्थः । प्रथयत्येवैनमेतदिति विहितस्य प्रशंसा । 'प्रथयति' पृथु विस्तीर्णं प्रभूतं करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

---

१ 'जायुते' इति क्वचित् । २ 'ह' इति छ. । ३ "आद्यन्तयोराज्यम्" (श्रौ० सू० १. २३०) । ४ 'संधियत'—इति ज । ५ "इषे त्वेत्याज्यमधिश्रयत्यन्यः" (श्रौ० सू० २. १३८) । ६ गार्हपत्ये । रजोदोषप्रसव-प्रवासादिनाऽसन्निहितपत्नीकस्य मृतपत्नीकस्य चाहवनीयेऽधिश्रयणमाह कात्यायनः । "अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रा-पिणः" (श्रौ० सू० २. १३९.) । ७ "घर्मोऽसीति पुरोडाशौ युगपत्"—(श्रौ० सू० २. १४०) । ८ "उरुप्रथा इति प्रथयति । यावत्कपालमनति पृथुम्" (श्रौ० सू० २. १४१) । ९ 'तदित्यादिः' इति ज. ।

तं नु सत्रा पृथुं कुर्यात् । मानुषᳪं ह कुर्याद्युत् पृथुं कुर्याद् व्यृद्धं वै तद् यज्ञस्य यन्मानुषं नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्मान्न सत्रा पृथुं कुर्यात् ॥ ९ ॥

अश्वशफमात्रं कुर्यादित्यु हैक ऽआहुः । कस्तद्वेद यावानश्वशफो यावन्तमेव स्वयं मनसा न सत्रा पृथुं मन्येतैवं कुर्यात् ॥ १० ॥

तमद्भिरभिमृशति । सकृद्वा त्रिर्वा तद्यदेवास्यात्रावघ्नन्तो वा पिᳪंषन्तो वा क्षण्वन्ति[1] वा वि वा वृहन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति तस्माद्भिरभिमृशति[2][3] ॥ ११ ॥

सोऽभिमृशति[4] । अग्निष्टे त्वचं मा हिᳪंसीदित्यग्निना वा ऽएनमेतदभितप्स्यन् भवत्येष ते त्वचं मा हिᳪंसीदित्यु[5] वैतदाह ॥ १२ ॥

तं न सत्रा पृथुं कुर्यात् । मानुषं ह कुर्यात्-यत् पृथुं कुर्यात् । व्यृद्धं वै तद् यज्ञस्य-यन्मानुषम् । नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति, तस्मान्न सत्रा पृथुं कुर्यात् ॥ अश्वशफमात्रं कुर्यादित्यु हैक आहुः । कस्तद्वेद यावानश्वशफः । यावन्तमेव स्वयं मनसा न सत्रा पृथुं मन्येत, एवं कुर्यात् ॥ तमद्भिरभिमृशति-सकृद्वा त्रिर्वा । तद्यदेवास्यात्रावघ्नन्तो वा पिंषन्तो वा क्षण्वन्ति वा वि वा वृहन्ति, शान्तिरापः; तदद्भिः शान्त्या शमयति । तदद्भिः सन्दधाति । तस्मादद्भिरभिमृशति ॥ सोऽभिमृशति-"अग्निष्टे त्वचं मा हिंसीत"-(१ अ० २२ मं०) इति ।

पुरोडाशस्य स्वाभिमतपरिमाणं[6] विधित्सुः परिमाणान्तरं निषेधति-तन्नेति । सत्रेति निपातोऽनेकार्थत्वादत्रातिशयार्थः । 'सत्रा पृथुम्' अतिपृथुं न कुर्यात् । विपक्षे बाधमाह-मानुषं[7] हेति । अस्तु मानुषत्वं को दोष इत्यत आह-व्यृद्धं वा इति । 'व्यृद्धम्' विगतर्द्धिकमित्यर्थः ॥ ९ ॥

पक्षान्तरमुपन्यस्यति-अश्वशफेति । अयमपि पक्षो दुर्ज्ञानत्वान्न साधुरित्याह-कस्तदिति । स्वाभिमतं पुरोडाशपरिमाणमाह-यावन्तमिति । यत्परिमाणविशिष्टमेव पुरोडाशं स्वयं मनसैवातिपृथुं न मन्येत, किन्तु दैवतसौविष्टकृतेडाद्यवदानपर्याप्तमेव मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टं कुर्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

पुरोडाशस्याद्भिरभिमर्शनं विधत्ते-तमिति । 'क्षण्वन्ति' हिंसन्ति । "क्षणु हिंसायाम्" त०प०३)-इति धातुः । 'विवृहन्ति' विश्लेषयन्ति । "वृहू उद्यमने" तु० प० ६७ इति धातुः । शान्तिराप इति । दाहतृष्णादिशमनहेतुत्वेनापां शान्तिरूपता ॥ ११ ॥

सोऽभिमृशतीत्यादिविहिताभिमर्शनानुवादेन मन्त्रविधिः । मन्त्रेणाहिंसाप्रार्थनं युक्तमिति व्याचष्टे-अग्निना वा इति । अभितप्स्यन्निति । अभितः सर्वतस्तपनं करिष्यन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥

---

१ 'क्षिण्वन्ति' इति ख. ग. । २ 'भ्नं' इति छ. । ३ 'ति' इति झ. । ४ 'ति'-इति ख. ग. । ५ 'दित्ये'-इति क. । ६ 'अभिमतं परिमाणं' 'अभिमतपरिमाणं' चेति पा० । ७ 'मानुषम्' इति पा० । ८ 'मपवदति' इति पा० । ९ 'दुर्ज्ञेयत्वात्' इति प्रतिभाति । १० "षडङ्गुलवृत्ता कपालचितिर्यथा सम्पद्यते, तथा कपालपरिमाणमाश्रयणीयम्" श्रौ० सू० २. १४१ वृत्तौ याज्ञिकदेवः । ११ "अग्निष्ट इत्यद्भिरभिमृशति सकृत् त्रिर्वा"-(श्रौ० सू० २. १४२) ।

तं पर्यग्निं करोति । अच्छिद्रमेवैनमेतदग्निना परिगृह्णाति नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाꣳसि प्रमृशानित्यग्निर्हि रक्षसामपहन्ता तस्मात् पर्यग्निं करोति ॥ १३ ॥

तꣳ श्रपयति । देवस्त्वा सविता श्रपयत्विति न वा ऽएतस्य मनुष्यः श्रपयिता देवो ह्येष तदेनं देव एव सविता श्रपयति वर्षिष्ठेऽधिनाक इति देवत्रो एतदाह यदाह वर्षिष्ठेऽधिनाक ऽइति तमभिमृशति शृतं वेदानीति तस्माद्वा ऽअभिमृशति ॥ १४ ॥

सोऽभिमृशति मा भेर्मा संविक्था इति मा त्वं भैषीर्मा संविक्था यत् त्वाहममानुषꣳ सन्तं मानुषोऽभिमृशामीत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

अग्निना वा एनमेतदभितप्स्यन् भवति । एष ते त्वचं मा हिंसीदित्येवैतदाह ॥ तं पर्यग्निं करोति । अच्छिद्रमेवैनमेतदग्निना परिगृह्णाति-नेदेनं नाष्ट्रा रक्षांसि प्रमृशानिति । अग्निर्हि रक्षसामपहन्ता-तस्मात् पर्यग्निं करोति॥ तं श्रपयति-"**देवस्त्वा सविता श्रपयतु**"-(१ अ० २२ मं०) इति । न वा एतस्य मनुष्यः श्रपयिता । देवो ह्येषः, तदेनं देव एव सविता श्रपयति ।"**वर्षिष्ठेऽधिनाक**"-(१अ०२२मं०)इति । देवत्रो एतदाह यदाह-वर्षिष्ठेऽधिनाक इति । तमभिमृशति-शृतं वेदानीति । तस्माद्वाअभिमृशति ॥ सोऽभिमृशति-"**मा भेर्मा**

पर्यग्निकरणं विधत्ते[3]-**तमिति** । परितोऽग्निर्यस्य, सः 'पर्यग्निः' परितोऽग्निमन्तं पुरोडाशं करोतीत्यर्थः। तस्य प्रयोजनमाह-**अच्छिद्रमिति** । राक्षसादिसंस्पर्शाभावार्थं प्राकारवन्निरन्ध्रमग्निना वेष्टनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

समन्त्रकं श्रपण विधत्ते-**तमिति** । **वर्षिष्ठेऽधिनाक** इति । मन्त्रपाठे 'देवत्रो' देवान् प्रत्येवैतदाह । 'वर्षिष्ठे' वृद्धतमे 'नाके' स्वर्गे 'देवः' सविता श्रपयत्विति हि मन्त्रार्थः । तथा च तल्लोकवासिनो देवान् प्रत्येवैतद्वचनम् । "देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः" (पा. सू. ५. ४. ५६.)-इति द्वितीयार्थे 'त्रा'-प्रत्ययः । श्रपणानन्तरं तस्याभिमर्शनं विधत्ते[6]-**तमिति** । अभिमृशतोऽभिप्रायमाह-**शृतमिति** । 'शृतम्' पक्वं जानामीत्यर्थः । "श्रा पाके"-(अ. प. ४३) इत्यस्मान्निष्ठायाम् "शृतं पाके" (पा. सू. ६. १. २७.) इति निपातितम् । 'वेदानि'-इति "विद ज्ञाने" (अ. प. ५४) इत्यस्माल्लोटयुत्तमैकवचनम् ॥ १४ ॥

विहितमभिमर्शनमनूद्य मन्त्रं विधत्ते-**सोऽभीति** । मन्त्रगतम् 'भेः' इत्येतत्पदं व्याचष्टे-**मा त्वं भैषीरिति** । 'मा संविक्थाः'-इति मा च कम्पिष्ठा इत्यर्थः । भयकम्पयोः कारणमाह-**यत्त्वेति** ॥ १५॥

---

१ 'मृशति'-इति **ख. ग.** मृशति इति **झ.** । २ 'मेषीर्मा'-इति **ख. ग.** । ३ 'भि' इति **छ.** ।
४ **पर्यग्निकरणमन्त्रस्तु** "अन्तारितं रक्षोऽन्तारिता अरातयः"-इति (तै० सं० १. १. ८. १.) । **तथा च कात्यायनः** "**पर्यग्निकरोत्यन्तारितं रक्षोऽन्तारिता अरातय इति सहाज्यम्**"-(श्रौ० सू० २. १४३) । ५ "**देवस्त्वेति श्रपणम्**"-(श्रौ० सू० २. १४४) । ६ "**माभेरित्यालभते**"-(श्रौ० सू० २. १४५.) ।

यदा शृतोऽथाभिवासयति । नेदेनमुपरिष्टान्नाष्ट्रा रक्षाᳩस्यवपश्या-
निति नेद्वेव नग्न इव मुषित इव शयाता ऽइत्यु चैव तस्माद्वा ऽअभि-
वासयति[1] ॥ १६ ॥

सोऽभिवासयति । अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा [2]भूयादिति
नेदेतदनु यज्ञो वा यजमानो वा ताम्याद्यदिदमभिवासयामीति
तस्मादेवमभिवासयति[3] ॥ १७ ॥

अथ पात्रीनिर्णेजनम् । अङ्गुलिप्रणेजनमाप्त्येभ्यो निनयति तद्य-
दाप्त्येभ्यो निनयति ॥ १८ ॥ ६ (कण्डिकाः ३२१)

इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् (२.२.) ॥ समाप्तश्च प्रथमः प्रपाठकः ॥

संविक्थाः''–(१ अ० २३ मं०) इति । मा त्वं भैर्मामांविक्थाः–यत्त्वाहममानुषं सन्तं मानुषोऽभिमृशामीत्येवैतदाह ॥ यदा शृतः, अथाभिवासयति–नेदेनमुपरिष्टान्नाष्ट्रा रक्षांस्यवपश्यानिति । नेद्वेव नग्न इव मुषित इव शयाता इत्यु चैव, तस्माद्वा अभिवासयति ॥ सोऽभिवासयति–"अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात्"–(१अ० २३ मं०) इति । नेदेतदनु यज्ञो वा यजमानो वा ताम्याद्–यदिदमभिवासयामीति । तस्मादेवमभिवासयति ॥ अथ पात्रीनिर्णेजनमङ्गुलिप्रणेजनमाप्त्येभ्यो निनयति । तद्यदाप्त्येभ्यो निनयति ॥

यदा शृत इति । 'यदा' यस्मिन् काले स पुरोडाशः शृतः पक्वो भवति, 'अथ' अनन्तरमेव तस्योपरि 'अभिवासयति' साङ्गारेण भस्मनाच्छादयतीत्यर्थः । तस्य प्रयोजनमाह–**नेदि**ति । प्रयोजनान्तरं सदृष्टान्तमाह–**नेद्वेवे**ति । नग्नः स्वभावतो विवसनः । मुषितः चौरादिभिरपहृतवसनः । तावुभौ यथा निरावरणौ 'शयाते' तद्वत् पुरोडाशोऽप्यभिवासनाभावे निरावरणः शयीत । नैव तथा शयीतेत्यनेनैवाभिप्रायेणाभिवासनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

सोऽभिवासयतीत्यादिर्मन्त्रविधिः । 'अतमेरुः' अतमनशीलः । इज्यतेऽनेनेति 'यज्ञः' पुरोडाशः, स ग्लानिरहितोऽभूत् । अतो यजमानस्य पुत्रादिरपि तथा भूयादिति मन्त्रार्थः । इममर्थं प्रतिपादयति–**नेदेतादि**ति । यदिदमभिवासनम्, 'एतदनु' एतस्यानन्तरमित्यर्थः । **तस्मादि**ति । अतमेरुरिति–मन्त्रप्रयोगेणाभिवासनकृततमनाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनोदकस्य निनयनं विधत्ते–**अथे**ति । निर्णिज्यते शोध्यतेऽनेनेति 'निर्णेजनम्,' अङ्गुलिप्रक्षालनम्, पात्रीनिर्णेजनं चोदकम् । अद्भ्यो जातत्वात् 'आप्त्याः' त्रितादयस्तेभ्यो निनयेदित्यर्थः । विहितं निनयनं स्तोतुमनुवदति–**तद्यदि**ति ॥ १८ ॥ ६ । २. २.

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमकाण्डे
द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्, प्रपाठकश्च प्रथमः समाप्तः ।

---

१ 'ति'–इति ख. ग. । 'ति' इति छ. । २ 'त्रि' इति छ. । ३ नास्तीद क. । ४ "अतमेरुरिति शृतमभिवासयति भस्मना वेदेनोपवेषेण वा"–(श्रौ०सू०२.१४६.)। ५ "पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्त्येभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसंस्यन्दमानं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्रम्"–(श्रौ०सू०२.१४७.) । ६ त्रितादयस्त्वेते–त्रितः, द्वितः, एकतः इति । "अस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि साध्याश्चाप्त्याश्च देवाः" इति (ऐ० ब्रा० ८. ३.३.) । ७ "व्रताचरणमारभ्य पात्रीनिर्णेजनान्ततः । कर्मोक्तं प्राक् प्रपाठके (ठे) ऽन्यत्तु द्वितीयेऽभिधीयते ॥ श्लोक एष 'क.'–पुस्तक एवोपलभ्यते ॥

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

चतुर्द्धा विहितो ह वा ऽअग्रेऽग्निरास । स यमग्रेऽग्निꣳ होत्राय प्रावृणत स प्राधन्वद्यं द्वितीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वद्यं तृतीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वदथ योऽयमेतर्ह्यग्निः स भीषा निलिल्ये सोऽपः प्रविवेश तं देवा अनुविद्य सहसैवाद्भ्य आनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवावष्ठ्यूता स्थ या अप्रपदन[1] स्थ याभ्यो वो मामकामं नयन्तीति तत आप्त्याः सम्बभूवुस्त्रितो द्वित एकतः[2] ॥ १ ॥

चतुर्धा विहितो ह वा अग्रेऽग्निरास । स यमग्रेऽग्निं होत्राय प्रावृणत—स प्राधन्वत् । यं द्वितीयं प्रावृणत—स प्रैवाधन्वत् । यं तृतीयं प्रावृणत—स प्रैवाधन्वत् । अथ योऽयमेतर्ह्यग्निः—स

निर्णेजननिनयनस्याप्त्यभागत्वमुपपादयितुं तावत्तेषामुत्पत्तिमाह—**चतुर्द्धा** इत्यादिना[3] । पुरा खल्वग्निः शरीरचतुष्टयधारणेन चतुर्विधो बभूव । तत्र 'यम्' अग्निं 'सः' अध्वर्युः 'होत्राय' होतृकर्म्मणे 'प्रावृणत' प्रवृतवान् । व्यत्ययेन बहुवचनम्; यद्वा सुपां सुपो भवन्तीति तच्छब्दाज्जसः स्थाने सुः, ते देवा इत्यर्थः । 'सः' अग्निः 'प्राधन्वत्' प्रागच्छत्, अम्रियतेत्यर्थः । "धवि गमने" (भ्वा० प० ५९८)—इति धातुः । **अथ योऽयमि**त्यादि[4] । एवं त्रिष्वप्यग्निषु प्रगतेषु 'अथ' अनन्तरभावी 'योऽयम्' इदानीन्तनश्चतुर्थोऽग्निः, 'सः' अयम् 'भीषा' पूर्वाग्निवन्मरणभयेन 'निलिल्ये' निलीनोऽन्तर्हितो बभूव । स निलीय चापः प्रविवेश । 'तम्' अप्सु प्रविष्टं देवाः 'अनुविद्य' ज्ञात्वा, 'सहसैव' बलात्[5] 'अद्भ्यः' सकाशात् 'आनिन्युः' आजह्रुः । 'सः' च बलादानीयमानोऽग्निरपः 'अभि'—लक्ष्य 'तिष्ठेव' ष्ठीवनं कृतवान् । "ष्ठिवु निरसने" (भ्वा० प० ५६१)—इत्यस्माल्लिट् । केनाभिप्रायेण ष्ठीवनमिति तं दर्शयति—हे आपः ! 'याः' यूयं भीतस्य मम 'अप्रपदनं स्थ' अनाश्रयभूताः[6] स्थ, 'याभ्यः' च 'वः' पञ्चम्यर्थे चतुर्थी, युष्मत्सकाशात् 'अकामम्' इच्छारहितं मां बलान्नयन्ति, ता यूयम् 'अवष्ठ्यूताः स्थ' ष्ठीवनेन दूषिता भवतेति । यथा लोके परैः प्रार्थितं कार्य्यं कर्त्तुमक्षमः ष्ठीवनेन निन्द्यते, तद्वदपां निन्दा विवक्षिता । **तत** इत्यादि । 'ततः' निष्ठीवनलक्षणवीर्यधारणात् ताभ्योऽद्भ्यः सकाशात् त्रितादिसंज्ञका आप्त्या उत्पन्नाः । अद्भ्यो जातत्वाच्च तेषाम् 'आप्त्य' इति संज्ञा ॥ १ ॥

---

१ "अप्रदनव ५" इति क. । २ "एकतः"—इति ख. ग. झ. । ३ "पूर्वप्रपाठकान्ते आप्तेभ्यो निनयति"—इत्युक्तत्वादाप्तोत्पत्तिमाह—"चतुर्द्धेति"—इति पुस्तकान्तरेष्ववतरणम् । ४ अस्मादारभ्य—'योऽयमित्यादि' इत्येतदन्तस्य ग्रन्थस्य स्थाने—'ह'—"वै"—इति निपातो वेदप्रसिद्ध्यर्थे । अग्नेरेकस्मात्सकाशात्—अग्निश्चतुर्द्धा 'विहितः' कृतः 'आस' बभूव—इत्ययमर्थो वेदप्रसिद्धः । 'सः' प्रजापतिः 'अग्रे' सृष्ट्यारम्भे पूर्वकल्पे वा 'यम्' अग्निं 'होत्राय' होतृकर्मणे 'प्रावृणत' प्रकर्षेण वृतवान्, स 'प्राधन्वत्' मृतोऽभवत् । यं द्वितीयं प्रावृणत, स एव सोऽपि प्राधन्वत् । यं तृतीयं—'सोऽपि मृतोऽभवत्"—इति पुस्तकान्तरेषूपलभ्यते । ५ 'ज्ञात्वा सहसैव' इति नास्ति ज. । ६ 'अनाश्रयभूताः' इति पाठान्तरम् ।

त ऽइन्द्रेण सह चेरुः । यथेदं ब्राह्मणो राजानमनुचरति स यत्र त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान तस्य हैतेऽपि वध्यस्य विदाञ्चक्रुः शश्वद्धैनं त्रित एव जघानात्यह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः ॥ २ ॥

त उ हैत ऽऊचुः उपैवेम ऽएनो गच्छन्तु येऽस्य वध्यस्यावेदिषुरिति किमिति यज्ञ एवैषु मृष्टामिति तदेष्वेतद्यज्ञो मृष्टे यदेभ्यः पात्रीनिर्णेजनमङ्गुलिप्रणेजनं निनयन्ति ॥ ३ ॥

भीषा निलिल्ये । सोऽपः प्रविवेश । तं देवा अनुविद्य सहसैवाद्भ्य आनिन्युः । सोऽपोऽभितिष्ठेव—अवष्ठ्यूता स्थ—या अप्रपदनं स्थ, याभ्यो वो मामकामं नयन्तीति । तत आप्त्याः सम्बभूवुः—त्रितो, द्वित, एकतः ॥ त इन्द्रेण सह चेरुः यथेदं ब्राह्मणो राजानमनुचरति । स यत्र त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान—तस्य हैतेऽपि वध्यस्य विदाञ्चक्रुः । शश्वद्धैनं त्रित एव जघान । अत्यह तदिन्द्रोऽमुच्यत । देवो हि सः॥ त उ हैत ऊचुः—उपैवेम एनो गच्छन्तु—येऽस्य वध्यस्यावेदिषुरिति । किमिति । यज्ञ एवैषु मृष्टामिति । तदेष्वेतद्यज्ञो मृष्टे-यदेभ्यः

अथ तेषां पात्रीनिर्णेजनोदकभाग इत्येतत् प्रतिपादनायाह—**त इन्द्रेणेति** । यथेदानीम् 'ब्राह्मणः' पुरोहितो देशाधिपतिं 'राजानम्' 'अनु'—सृत्य चरति, तद्वदेव 'ते' त्रितादयोऽपीन्द्रेण सार्द्धं तदनुसारेणावस्थिता इत्यर्थः । 'सः' चेन्द्रः 'यत्र' यस्मिन् समये सोमपानादिसाधनैस्त्रिभिः शिरोभिरुपेतं त्वष्टुः पुत्रं 'विश्वरूपं' जघान, तस्मिन् समये ते त्रितादयोऽपि 'तस्य वध्यस्य' कर्मणि षष्ठी, तं 'वध्यम्' वधार्हम् 'विदाञ्चक्रुः' ज्ञातवन्तः । "उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्" (पा० सू० ३. १. ३८)—इति विदेर्ज्ञानार्थादाम् प्रत्ययः । अनन्तरं च 'एनम्' विश्वरूपं त्रित एवेन्द्रसहायार्थं जघान । इन्द्रश्च 'तत्' हननजनितात्पापात् 'अत्यमुच्यत' अतिमुक्तोऽभवत् । तत्र हेतुमाह—**देवो** हीति । यस्मात् स इन्द्रो देवः, अतोऽस्मिन् पापसंश्लेषो न युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं विश्वरूपहननानन्तरं जनैः कृतं संवादं दर्शयति—**त उ हेति** । 'ते' लौकिका जना [4]विश्वरूपहननानन्तरमेतदूचुः । एतच्छब्दपरामृश्यं दर्शयति—**उपैवेति** । ये खल्वस्य वध्यस्य 'अवेदिषुः' अज्ञासिषुः, इमे 'एनः' पापमुपगच्छन्तु । एवमुपगन्तव्यं तदेनः किंरूपमिति प्रश्नपूर्वकमाह—**किमितीति** । 'एषु' त्रितादिषु 'यत्' विश्वरूपवधजनितमेनः, यज्ञ एव 'तत्' एनः 'मृष्टाम्' मृजीत, अपनयेदित्यर्थः । अतः 'यत्' एषां त्रयाणां पात्रीनिर्णेजनादि निनयनम्, 'एतत्' एतेन 'एषु' त्रितादिषु 'तत्' विश्वरूपहननजनितमेनो यज्ञः 'विमृष्टे' संश्लेषयति । तस्मादवहननपेषणादिजनितस्थैनसो रूपं पात्र्यादि, निर्णेजनमाप्त्येभ्यो निनेतव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१ 'वृध्यस्य' इति ख. ग. ङ. । एवमग्रेऽपि । २ 'सः' इति ख. ग. ङ. । ३ 'वृध्यस्या'—इति क. ।
४ 'विश्वरूपहननानन्तरम्' इति नोपलभ्यते बहुत्र । ५ 'ततः' अग्रे च 'यत्' इत्यस्य स्थाने 'तत्' इति ज. पुस्तके ।

त उ हाप्त्या ऊचुः । अत्येव वयमिदमस्मत्परो नयामेति कम- भीति य एवादक्षिणेन हविषा यजाता इति तस्मान्नादक्षिणेन हविषा यजेताप्त्येषु ह यज्ञो मृष्ट आप्त्या उ ह तस्मिन् मृजते योऽदक्षिणेन हविषा यजते ॥ ४ ॥

ततो देवाः । एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन् । यदन्वाहार्यं नेददक्षिणꣳहविरसदिति तन्नाना निनयति तथैभ्योऽसमदं करोति तदभितपति तथैषाꣳ शृतं भवति स निनयति त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वेति पशुर्ह वा एष आलभ्यते यत् पुरोडाशः ॥ ५ ॥

पात्रीनिर्णेजनमङ्गुलिप्रणेजनं निनयन्ति ॥ त उ हाप्त्या ऊचुः—अत्येव वयमिदमस्मत्परो नयामेति । कमभीति । य एवादक्षिणेन हविषा यजाता इति । तस्मान्नादक्षिणेन हविषा यजेत । आप्त्येषु ह यज्ञो मृष्टे । आप्त्या उ ह तस्मिन् मृजते—योऽदक्षिणेन हविषा यजते ॥ ततो देवा एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन्—यदन्वाहार्यम । नेददक्षिणं हविरसदिति । तन्नाना निनयति । तथैभ्योऽसमदं करोति । तदभितपति—तथैषां शृतं भवति । स निनयति—"त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वा"—(१अ०२३मं०) इति । पशुर्ह—वा एष आलभ्यते—

अथ तस्यैनसस्तैरपि कृतां निष्कृतिं दर्शयन् दक्षिणावर्तेव यागेन यष्टव्यं नादक्षिणेनेति प्रसङ्गादाह—त उ हेति । वयमपि 'इदम्' एनः 'परः' परस्मादन्यत्राधारान्तरे 'अस्मत्' अस्मत्तो नयामेति योजना । कमभीति । 'कम्' पुरुषम् अभिलक्ष्येत्यर्थः । य एव दक्षिणारहितेन हविषा यजेत, तस्मिन्निति शेषः । अदक्षिणयागनिषेधं विपक्षबाधोपन्यासेनोपपादयति—आप्त्येष्विति । मृष्टे—इति । "मृज् शुद्धौ" (अ० प० ७६) इत्यस्माल्लट् अदादित्वाच्छपो लुक् ॥ ४ ॥

का तर्हि दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणेति तामाह—तत इति । दर्शपौर्णमासिकं हविर्दक्षिणारहितं नैव भवेदित्यन्वाहार्यरूपां दक्षिणामकल्पयन्नित्यर्थः । अन्वाहरति—यज्ञसम्बन्धिदोषजातं परिहरत्यनेनेति व्युत्पत्त्यान्वाहार्यो नाम ऋत्विग्भ्यो देय ओदनः । तथा च तैत्तिरीयकम्—"यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं, तदन्वाहार्येणान्वाहरति, तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वम"— तै० स० १. ७. ३. ९. इति । तन्नानेति । 'तत्' आप्त्यानां निनयनं पृथक् पृथगसंसृष्टमेव कर्तव्यम् । 'तथा' सति 'एभ्यः' आप्त्येभ्यः 'असमदम्' अकलहं करोति । संसर्गे हि मदीयं त्वदीयमिति कलहः स्यादित्यभिप्रायः । निर्नीतस्योदकस्याङ्गारेण प्रतपनं विधत्ते—तदभितपतीति । 'तथा' सत्येषां 'तत्' जलं 'शृतम्' पक्वं भवतीत्यर्थः । विहितं निनयनमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—स इति । एवं संस्कृतं पुरोडाशं पशुत्वेन स्तौति—पशुर्हेति ॥ ५ ॥

---

१ 'नयामेति' इति क. । २ 'गुंजता' इति क. । ३ नास्ति ख. ग. छ. झ. । ४ अन्यत्रास्मत्तो नयामीति ज. "अस्मत्तोऽन्यत्र नयामेति" इति च पा० । ५ 'तन्नाप्त्यानाम्' इति ज । ६ श्रौ० सू० २. १४७ द्रष्टव्यम् ।

पुरुषᳪ᳭ ह वै देवाः । अग्रे पशुमालेभिरे तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽश्वं प्रविवेश तेऽश्वमालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम स गां प्रविवेश ते गामालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽविं प्रविवेश तेऽविमालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽजं प्रविवेश तेऽजमालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम ॥ ६ ॥

स इमां पृथिवीं प्रविवेश । तं खनन्त ऽइवान्वीषुस्तमन्वविन्दंस्ताविमौ व्रीहियवौ तस्मादप्येतावेतर्हि खनन्त इवैवानुविन्दन्ति स यावद्वीर्यवद्ध वाऽअस्यैते सर्वे पशव आलब्धाः स्युस्तावद्वीर्यवद्धास्य हविर्हविरेव भवति य एवमेतद् वेदात्रो सा सम्पद् यदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥ ७ ॥

यत्पुरोडाशः ॥ पुरुषं ह वै देवा अग्रे पशुमालेभिरे । तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम । सोऽश्वं प्रविवेश । तेऽश्वमालभन्त । तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम । स गां प्रविवेश । ते गामालभन्त । तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम । सोऽविं प्रविवेश । तेऽविमालभन्त । तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम । सोऽजं प्रविवेश । तेऽजमालभन्त । तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम ॥ स इमां पृथिवीं प्रविवेश । तं खनन्त इवान्वीषुः । तमन्वविन्दन् । ताविमौ व्रीहियवौ । तस्मादप्येतावेतर्हि खनन्त इवैवानुविन्दन्ति । स यावद्वीर्यवद्ध वा अस्यैते सर्वे पशव आलब्धाः स्युः,

---

अस्य पशुरूपतामुपपादयितुमितिहासमुदाहरति-पुरुषᳪ᳭ हेति । मेधोऽपचक्रामेति । यज्ञियः सारांशो 'मेधः' 'तस्य' संज्ञप्तस्य पुरुषस्य सकाशादपक्रान्तो बभूवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

स इमामित्यादि । एव पुरुषाश्वादिपशुष्वालब्धेषु ततस्ततो निष्क्रान्तः 'सः' मेधोऽन्तेन इमां पृथिवीं प्रविष्टवान् । 'तम्' मेधं पृथिवीं 'खनन्तः' विदारयन्त इव 'अन्वीषुः' देवा अन्वैच्छन् । "इषु इच्छायाम्—" (तु० प० ७१)—इत्यस्माल्लिट् । ईदृग्विधं मेधं पृथिव्यां देवा अलभन्त । ताविमौ व्रीहियवाविति । स एव मेधो व्रीहियवरूपेण परिणत इत्यर्थः । तस्मादपीत्यादि । 'तस्मात्' मेधपरिणामरूपत्वादेव, इदानीमपि 'एतौ' व्रीहियवौ मेधवत्कर्षणलक्षणेन खननेन लभन्ते कर्षकाः । अतः खननप्राप्यत्वदर्शनान्मेधपरिणामरूपत्वं व्रीहियवयोः स्वध्यवसानमित्यर्थः । एतज्ज्ञानस्य फलमाह—स यावदिति । स इति पूर्ववद् बह्वर्थे—एकवचनम् । 'अस्य' यजमानस्य ते 'एते' पुरुषादयः सर्वे पशव आलब्धाः सन्तो यत्परिमाणविशिष्टवीर्यवद् हविः 'स्युः' भवेयुः 'अस्य' व्रीहियवयोः सर्वपशुसारत्वं विदुषो यजमानस्य तन्निष्पादितं पुरोडाशादिकं 'हविः' तावद्वीर्यवद् 'हविरेव' भवति । एवं सर्वपशुसारत्वात् पुरोडाशः पशुरूप एव संस्क्रियत इत्यर्थः । इत्थं सर्वपशुसारतया पुरोडाशस्य पशुत्वं प्रतिपाद्य सम्पत्त्यापि तद्दर्शयति—अत्रो सेति । लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगात् 'पाङ्क्तः पशुः'—इति यदाहुरभिज्ञाः 'सा' पाङ्क्तसंपत् 'अत्रो' अत्रापि पुरोडाशे विद्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

---

१ नास्ति ख. ग. छ. झ. । २ "हविरेव"—इति ख. ग. झ. । ३ "भवति"—इति क. । ४ नास्त्येतत्पदं क्वचित् । ५ 'सर्वे पशवः'—इति क्वचिन्नास्ति । ६ 'विशिष्टाः' ज. । ७ "एवम पशुरूपमेव संस्क्रियते"—इति पा० । ८ 'लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगाया पशौ पांक्तसंपदभिधीयते, साऽत्रापि पुरोडाशे विद्यते'—इति पा० ।

यदा पिष्टान्यथ लोमानि भवन्ति । यदाप[१] आनयत्यथ त्वग् भवति यदा संयौत्यथ माꣳसं भवति संतत[२] इव हि स तर्हि भवति सन्ततमिव हि माꣳसं यदा शृतोऽथास्थि[३] भवति दारुण[४] इव हि स तर्हि भवति दारुणमिव ह्यस्थ्यथ[५] यदुद्वासयिष्यन्नभिघारयति तं मज्जानं दधात्येषो सा सम्पद्यदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥ ८ ॥

स यं[६] पुरुषमालभन्त । स किम्पुरुषोऽभवद्यावश्वं च गां च तौ गौरश्च गवयश्चाभवतां यमविमालभन्त स उष्ट्रोऽभवद्यमजमालभन्त स शरभोऽभवत्तस्मादेतेषां पशूनां नाशितव्यमपक्रान्तमेधा ह्येते पशवः ॥ ९ ॥१॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । (२.३.)

तावद्वीर्यवद्धास्य हविः । हविरेव भवति–य एवमेतद् वेद । अत्रो सा सम्पद्–यदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥ यदा पिष्टानि, अथ लोमानि भवन्ति । यदाप आनयति, अथ त्वग् भवति । यदा संयौति, अथ मांसं भवति । संतत इव हि स तर्हि भवति, सन्ततमिव हि मांसम् । यदा शृतः, अथास्थि भवति । दारुण इव हि स तर्हि भवति, दारुणमिव ह्यस्थि । अथ यदुद्वासयिष्यन्नभिघारयति–तं मज्जानं दधाति । एषो सा सम्पद्–यदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥ स यं पुरुषमालभन्त–स किम्पुरुषोऽभवत् । यावश्वं च गाञ्च तौ गौरश्च गवयश्चाभवताम् । यमविमालभन्त–स उष्ट्रोऽभवत् । यमजमालभन्त–स शरभोऽभवत् । तस्मादेतेषां पशूनां नाशितव्यम् । अपक्रान्तमेधा ह्येते पशवः । (इति पुरोडाशप्रकरणम् ।)

तामेव सम्पत्तिं दर्शयति–यदेत्यादिना । यदा खलु पुरोडाशस्य पिष्टावस्था, 'अथ' अनन्तरमेव पिष्टेषु लोमसम्पत्तिः; लोमवत् पिष्टानां सूक्ष्मत्वाद्, बहुत्वाच्च । यदा खलु संयवनार्थमप आनयति, अथ तस्मिन् समये पुरोडाशस्य त्वग् भवति; त्वचीव श्लक्ष्णीभावदर्शनात् । संयवनावस्थायां मांसधातूत्पत्तिः । संयवनावस्थस्य पुरोडाशस्य, लौकिकमांसस्य च साम्यमाह–संतत इवेति । शृतावस्थस्य पुरोडाशस्यास्थ्युत्पत्तिः । तामुत्पत्तिं लौकिकास्थिसादृश्येन प्रतिपादयति–दारुण इवेति । शृतावस्थो हि पुरोडाशः 'दारुणः' कठिन इव हि तस्मिन् समये भवति । लौकिकमप्यस्थि कठिनम् । अतः शृतावस्थायां पुरोडाशोऽस्थिमान् भवतीत्यर्थः । उद्वासयिष्यन्निति । उद्वासनकाले यत् पुरोडाशस्य 'अभिघारणम्' अस्थ्यन्तर्गतं मज्जाख्यं धातुमेव तेन स्थापयतीत्यर्थः ॥ उक्तां पाङ्क्तत्वसम्पत्तिं निगमयति–एषो इति । 'एषा उ' एषैव ॥ ८ ॥

देवैरालब्धानामपक्रान्तमेधानां पुरुषादिपशूनां परिणामविशेषं दर्शयंस्तस्य प्रसङ्गादभक्ष्यतामाह–स यमित्यादिना । 'स'–इति पूर्ववद् बहुवचनस्थाने एकवचनम्; ते देवा इत्यर्थः । एतेषामिति । किम्पुरुषादीनां पशूनां मांसं 'नाशितव्यं' न भक्षितव्यम् । तत्र हेतुमाह–अपक्रान्तेति । अपक्रान्तमेधत्वेनायज्ञियत्वादित्यर्थः ॥ ९ । १ । २, ३.

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमकाण्डे

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

---

१ नास्ति ख. ग. छ. झ. । २ "संतत–इव" इति ख. ग. झ. । ३ नास्ति ख. ग. । ४ "दारुण–इव"–इति ख. ग. झ. । ५ "दारुणमित्यस्थ्यथ" इति ख. ग. झ. । ६ "य"–इति ख. ग. झ. । ७ 'पुरुष'इति–क. । ८ 'पुरुषो' इति छ. । ९ 'ते' इति छ. ।

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार । स प्रहृतश्चतुर्धाऽभवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा यूपस्तृतीयं वा यावद्वा रथस्तृतीयं वा यावद्वाथ यत्र प्राहरत्तच्छकलोऽशीर्यत स पतित्वा शरोऽभवत्तस्माच्छरो नाम यदशीर्यतैवमु स चतुर्द्धा वज्रोऽभवत् ॥ १ ॥

ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चरन्ति । द्वाभ्याᳬं राजन्यबन्धवः संव्याधे यूपेन च स्फ्येन च ब्राह्मणा रथेन च शरेण च राजन्यबन्धवः ॥ २ ॥

स यत् स्फ्यमादत्ते । यथैव तदिन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छदेवमेवैष एतं पाप्मने द्विषते भ्रातृव्याय वज्रमुद्यच्छति तस्माद्वै स्फ्यमादत्ते ॥ ३ ॥

(वेदिकाकरणम्)

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार । स प्रहृतश्चतुर्द्धाऽभवत् । तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा, यूपस्तृतीयं वा यावद्वा, रथस्तृतीयं वा यावद्वा । अथ यत्र प्राहरत्तच्छकलोऽशीर्यत । स पतित्वा शरोऽभवत् । तस्माच्छरो नाम—यदशीर्यत । एवमु स चतुर्द्धा वज्रोऽभवत् ॥ ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चरन्ति । द्वाभ्यां राजन्यबन्धवः संव्याधे। यूपेन च स्फ्येन च ब्राह्मणाः, रथेन च शरेण च राजन्यबन्धवः ॥ स यत् स्फ्यमादत्ते—यथैव तदिन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्,

अथ वेदिकरणार्थं स्फ्यादानविधिमनुसृत्य स्फ्यस्य वज्ररूपत्वं वक्तुमितिहासमाचष्टे—**इन्द्रो हेति**। **तस्ये**त्यादि । 'तस्य' चतुर्द्धाविभक्तस्य वज्रस्य स्फ्यस्तृतीयोंऽशः । न्यूनाधिकराहित्येन तृतीयांशत्वज्ञानं दुर्लभमित्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह—**यावद्वेति**। तृतीयाद् भागान्न्यूनमधिकं वा यावदेव किञ्चित्तावानेव स्फ्य इत्यर्थः। एवं **यूपस्तृतीयमित्यादौ** योजना । चतुर्थभागस्य परिणामप्रकारमाह—**अथ यत्रेति**। **तच्छकल इति**। 'तत्' तत्र देशे प्रहृतः स वज्रः शकलो भूत्वा 'अशीर्यत' शीर्णोऽभूत् । स च शीर्णो भूमौ पतित्वा शरात्मना परिणत इत्यर्थः। शरशब्दं निर्वक्ति—**तस्मादिति** । चतुर्द्धाभवनमुपसंहरति। **एवमिति** ॥ १ ॥

तेषां वज्रावयवानां स्फ्यादीनां ब्राह्मणराजन्ययोर्व्यवस्थया विनियोगमाह—**तत इति** । 'राजन्यबन्धवः' क्षत्रियजातीयाः 'संव्याधे' युद्धे चरन्तीत्यनुषङ्गः । द्वाभ्यामिति सङ्गृहीतं विभजति—**यूपेन चेति** ॥ २ ॥

अथ तस्य स्फ्यादानं विधत्ते—**स यदिति** । तच्छब्दयच्छब्दाभ्यां प्रसिद्धिरभिधीयते । 'सः' प्रसिद्धोऽध्वर्युरित्यर्थः ॥ **एवमेवैष** इत्यादि। वृत्रवधार्थमिन्द्रवद् विद्वेषणशीलं पापरूपं शत्रुं हन्तुं स्फ्यलक्षणं वज्रमुद्यच्छतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ एक एव वकारः ख. ग. ङ.-पुस्तकेषु एवमग्रेऽपि । । २ 'स्फ्युमादत्ते'—इति ख. ग. ङ. । 'स्फ्यमादत्ते' इति छ. । ३ 'सं व्याचष्टे' इति ज. ।

तमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत[1] एवैनमेतदादत्तेऽश्विनोर्बाहुभ्यामित्यश्विनावध्वर्यू तत्तयोरेव बाहुभ्यामादत्ते न स्वाभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामिति पूषा भागदुघस्तत्तस्यैव हस्ताभ्यामादत्ते न स्वाभ्यां वज्रो वाऽ एष तस्य न मनुष्यो भर्त्ता तमेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ४ ॥

आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति । अध्वरो वै यज्ञो यज्ञकृतं देवेभ्य इत्येवैतदाह तꣳ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनाभिमृश्य जपति सꣳश्यत्येवैनमेतद्यज्जपति ॥ ५ ॥

एवमेवैष एतं पाप्मनं द्विषतं भ्रातृव्याय वज्रमुद्यच्छति । तस्माद्वै स्फ्यमादत्ते ॥ तमादत्ते–देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददेऽध्वरकृतं देवेभ्यः–(१ अ० २४ मं०) इति । सविता वै देवानां प्रसविता, तत्सवितृप्रसूत एवैनमेतदादत्ते–अश्विनोर्बाहुभ्यामिति । अश्विनावध्वर्यू, तत्तयोरेव बाहुभ्यामादत्ते; न स्वाभ्याम् । पूष्णो हस्ताभ्यामिति । पूषा भागदुघः, तत्तस्यैव हस्ताभ्यामादत्ते; न स्वाभ्याम् । वज्रो वा एषः । तस्य न मनुष्यो भर्त्ता । तमेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति । अध्वरो वै यज्ञः, यज्ञकृतं देवेभ्य इत्येवैतदाह । तं सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेना-

विहितमादानमनूद्य मन्त्रं विधत्ते–**तमादत्त** इति । देवस्य त्वेति मन्त्रस्य प्रागाम्नातमपि ब्राह्मणं विधेयविशेषे योजयितुं पुनराम्नायते–**सविता वा** इत्यादिना । **न स्वाभ्यामि**ति । देवसम्बन्धिभ्यामेव बाहुभ्यां स्फ्यादानम्, न तु स्वकीयाभ्याम् ॥ युक्तश्चैतदित्याह–**वज्रो वा** इति । एष स्फ्यो वज्रः; तत्परिणामत्वात् । न हि मनुष्यस्तद्वज्रं भर्तुं शक्नोति, अतो देवस्य त्वेति मन्त्रं प्रयुञ्जानस्तं स्फ्यलक्षणं वज्रं सवित्राख्यादिदेवताभिरेव 'आदत्ते' आदानं कृतवान् भवति ॥ ४ ॥

आदद इति । **अध्वरो वा** इति । 'ध्वरः' हिंसाप्रत्यवायो न विद्यतेऽस्मिन्नित्यध्वरशब्दस्य यज्ञोऽर्थः । अध्वरं करोतीति 'अध्वरकृत्' । तथा च यज्ञकृतं देवेभ्य आदद इत्युक्तं भवतीत्यर्थः । **संश्यत्येवैनमि**ति । वक्ष्यमाणं मन्त्रं जपतीति यत्, 'एतत्' एतेनैनं 'संश्यत्येव' सम्यक् तनूकरोति, तीक्ष्णीकरोत्येव । "शो तनूकरणे–" (दिवा० प० ३९ –इति धातुः । "ओतः श्यनि–"(पा० सू० ७. ३. ७१.) इत्योकारलोपः ॥ ५ ॥

१ 'प्रसूत ऽएव' इति छ. । २ एतदादि न स्वाभ्यामित्येतदन्तो ग्रन्थो नास्ति ख. ग. ङ. । ३ 'मनुष्यो'–इति ख. ग. ङ. । ४ 'इ'–इति क. । ५ "देवस्य त्वेतिस्फ्यमादाय"–(श्रौ. सू. २. १५५.)–' ६ नास्ति ज. । '( ) ७ "इन्द्रस्य बाहु" ।रिति मन्त्रम् ।

स जपति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्येष वै वीर्य्यवत्तमो य इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्तस्मादाहेन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इति सहस्रभृष्टिः शततेजा इति सहस्रभृष्टिर्वै स वज्र आसीच्छततेजा यं तं वृत्राय प्राहरत्तमेवैतत्करोति ॥ ६ ॥

वायुरसि तिग्मतेजा इति । एतद्वै तेजिष्ठं तेजो यदयं योऽयं पवतऽ एष हीमांल्लोकांस्तिर्य्यङ्ङनुपवते सꣳ श्यत्ये वैनमेतद् द्विषतो वध इति यदि नाभिचरेद्यद्यु अभिचरेदमुष्य वध इति ब्रूयात्तेन सꣳशितेन नात्मानमुपस्पृशति न पृथिवीं नेदनेन वज्रेण सꣳशितेनात्मानं वा पृथिवीं वा हिनसानीति तस्मान्नात्मानमुपस्पृशति न पृथिवीम् ॥ ७ ॥

भिमृश्य जपति । संश्यत्येवैनमेतद्-यजपति ॥ स जपति-**इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः**-(१ अ० २४ मं०) इति । एष वै वीर्यवत्तमो य इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणः । तस्मादाह-इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इति । **सहस्रभृष्टिः शततेजाः** (१ अ० २४ मं०) इति । **सहस्रभृष्टिर्वै स वज्र आसीच्छततेजाः** । यं तं वृत्राय प्राहरत्, तमेवैतत् करोति ॥ "**वायुरसि तिग्मतेजाः**"-(१ अ० २४ मं०) इति । एतद्वै तेजिष्ठं तेजः-यदयं योऽयं पवते । एष हीमांल्लोकांस्तिर्यङ्ङनुपवते । संश्यत्येवैनमेतद्-**द्विषतो वधः**-(१ अ० २४ मं०) इति,

---

विहितं जपमनूद्य मन्त्रं विधत्ते-**स** इति । इन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरतिशयेन वीर्यवान्; वृत्राख्यासुरवधकारित्वात् । अतः स एव त्वमसीति स्फ्यस्य स्तुतिरिति व्याचष्टे-**एष वा** इति । द्वितीयं भागमनूद्य व्याचष्टे-**सहस्रभृष्टिरि**ति । सहस्रं भृष्टयोऽश्रयः, यद्वा भंजनानि हिंसाविशेषा वृत्रवधादिषु येन क्रियन्ते स वज्रः 'सहस्रभृष्टिः' । यः 'शततेजाः' अपरिमितदीप्तिः, तादृशो वज्रः । स एव त्वमसीति स्फ्यस्तुतिः । वज्रस्येमां प्रसिद्धिं द्योतयितुं 'वै'-शब्दः । **यं तमि**ति । 'तम' उक्तविधं 'यं' वज्रं वृत्रवधार्थमिन्द्रः प्राहरत्, 'तमेव' तदात्मकमेवानेन मन्त्रभागेन करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे-**वायुरसी**ति । यः 'तिग्मतेजाः' वायुः, स एव त्वमसीति स्तुतिः । वायोस्तिग्मतेजस्त्वमुपपादयति-**एतद्वा** इति । यः 'अयं' वायुः 'पवते' अन्तरिक्षे चरति, एतत् खलु तेजसां मध्ये तेजस्वितमं तेजः । इममेवातिशयमुपपादयति-**एषही**ति । अग्न्यादितेजोऽन्तरं हि कुत्रचिदेव परिच्छिन्नम्, 'एष हि' वायुरिमान् सर्वान्-लोकान् अनुक्रमेण तिर्यग्वृत्तिः 'पवते' युगपद्व्याप्नोतीत्यर्थः । अस्य प्रयोजनमाह-**संश्यती**ति । 'एतत्' एतेनोक्तविधवायुतादात्म्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः । **अमुष्य वध**

---

१ 'हुर्द'-इति ख. ग. घ. । २ 'इति' इति-छ. । ३ 'तं'-इति क. । ४ 'प'-इति ख. ग. । ५ 'ऽ'-इति ख. ग. । ६ "-स्तृणं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरिति" (श्रौ. सू. २. १५५). । ७ 'भर्जनानि' इति प्रतिभाति ।

देवाश्च वाऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ते ह स्म यद्दे-
वाऽअसुरान् जयन्ति ततो ह स्मैवैनान् पुनरुपोत्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

ते ह देवा ऊचुः । जयामो वाऽअसुरांस्ततस्त्वेव नः पुनरुपोत्ति-
ष्ठन्ति कथं न्वेनाननपजय्यं जयेमेति ॥ ९ ॥

स हाग्निरुवाच । उदञ्चो वै नः पलाय्य मुच्यन्तऽ इत्युदञ्चो ह
स्मैवैषां पलाय्य मुच्यन्ते ॥ १० ॥

यदि नाभिचरेद् यद्यु अभिचरेद् अमुष्य वध इति ब्रूयात् । तेन संशितेन नात्मानमुपस्पृशति, न पृथिवीम्; नेदनेन वज्रेण संशितेनात्मानं वा पृथिवीं वाहिनसानीति । तस्मान्नात्मानमुपस्पृशति, न पृथिवीम् । देवाश्च वा, असुराश्च; उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ते ह स्म यद्देवा असुरान् जयन्ति–ततो ह स्मैवैनान् पुनरुपोत्तिष्ठन्ति । ते ह देवा ऊचुः–जयामो वा असुरांस्ततस्त्वेव नः पुनरुपोत्तिष्ठन्ति, कथं न्वेनाननपजय्यं जयेमेति ॥ स हाग्निरुवाच–उदञ्चो

इति । अभिचारप्रयोगे "द्विषतो वधः"–इत्यस्य स्थाने 'अमुष्य' देवदत्तस्य वध इति शत्रोर्नाम निर्दिशेदित्यर्थः। एतेन मन्त्रजपात्तीक्ष्णीकृतेन स्फ्येनात्मनोऽन्यस्य च संस्पर्शं निषेधति[3]–तेनेति । 'हिनसानि' हिंसितं करवाणीत्यर्थः । "हिसि हिंसायाम्"–(रु० प० १९)—इत्यस्माल्लोटि रूपम् ॥ ७ ॥

अथ स्तम्बयजुर्हरणं विधित्सुस्तस्यासुरनिर्हरणलक्षणं प्रयोजनं वक्तुमाख्यायिकामाह–देवाश्चेति.। प्रजापतेर्हि द्वे स्त्रियौ–दितिरदितिश्च । तत्रादितेः पुत्रा देवाः, दितेः पुत्रा असुराः; अतः 'उभये' अपि 'प्राजापत्याः' प्रजापतेः पुत्राः। ते 'पस्पृधिरे' स्पर्द्धां कृतवन्तः। यदा खलु 'ते' देवा असुरान् जयन्ति, 'ततः' अनन्तरक्षणमेव 'एनान्' देवानभिलक्ष्य पुनरसुरा उत्तिष्ठन्ति । "उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" (पा० सू० १.३.२४.) –इतिपर्युदासादिह चोर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः ॥ ८ ॥

अथ देवैः कृतं जयोपायचिन्तनमुपन्यस्यति–ते हेति । 'अनपजय्यं' जेतुमशक्यम्[4] 'एनान्' असुरान् केन खलु प्रकारेण पुनरुत्थानरहितं जयेमेत्येवं विचारितवन्त इत्यर्थः । "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" (पा० सू० ६.१.८१)–इति जयतेर्यति निपात्यते ॥ ९ ॥

अथाग्निनोपदिष्टं जयप्रकारं दर्शयति–स हेति । 'नः' अस्माकं सकाशादुदङ्मुखाः सन्तः 'पलाय्य' पलायनं कृत्वा "अय गतौ" (भ्वा० आ० ४७९)–इत्यस्मात् क्त्वो ल्यप्, "उपसर्गस्यायतौ"– (पा० सू० ८. २. १९)—इति लत्वम् । अग्निनोक्तं वाक्यं सत्यमिति श्रुतिः स्वयमेवानुवदति–उदञ्चो हेति ॥ १० ॥

---

१ 'चु' इति छ। २ 'मुच्यन्ते'–इति क. ङ.। ३ "नोपस्पृशेत पृथिव्यात्मानौ तेन स्तम्बयजुर्हरिष्यन्" (श्रौ. सू. २. १५६) ४ 'जेतुमशक्यान्'।

स हाग्निरुवाच । अहमुत्तरतः पर्य्येष्याम्यथ यूयमित उपसंरोत्स्यथ तान्त्संरुध्यैभिश्च लोकैरभिनिधास्यामो यदुचेमांल्लोकानति चतुर्थं ततः पुनर्न संहास्यन्तऽइति[1] ॥ ११ ॥

सोऽग्निरुत्तरतः पर्य्यैत् । अथेमऽइत उपसमरुन्धंस्तान्त्संरुध्यैभिश्च लोकैरभिन्यदधुर्य्यदु[2] चेमांल्लोकानति चतुर्थं ततः पुनर्न्न समजिहत तदेतन्निदानेन यत् स्तम्बयजुः[3] ॥ १२ ॥

वै नः पलाय्य मुच्यन्त इति । उदञ्चो ह स्मैवैषां पलाय्य मुच्यन्ते ॥ स हाग्निरुवाच—अहमुत्तरतः पर्येष्यामि, अथ यूयमित उपसंरोत्स्यथ । तान् संरुध्यैभिश्च लोकैरभिनिधास्यामः—यदुचेमाँल्लोकानति चतुर्थम् । ततः पुनर्न संहास्यन्त इति ॥ सोऽग्निरुत्तरतः पर्यैत् । अथ मे इत उपसमरुन्धन् । तान् संरुध्यैभिश्च लोकैरभिन्यदधुः—यदु चेमांल्लोकानति चतुर्थम् । ततः पुनर्न समजिहत । तदेतन्निदानेन यत् स्तम्बयजुः ॥

एवमुत्तरतोऽवस्थितानसुरान् जेतुमग्निरेवोपायं देवान् प्रत्युपदिशति—स हेति । इत इत्यादि । 'इतः' अस्माद् वेदिलक्षणान् स्थानात् 'उपसंरोत्स्यथ' उपसंरुद्धान् प्रतिबन्धगतानसुरान्[4] करिष्यथ । 'अथ' अनन्तरमेव वयं 'एभिः' पुरोवर्त्तिभिः पृथिव्यादिभिस्त्रिभिर्लोकैः 'अभिनिधास्यामः' अभितः सर्वतो निरुद्धगतीन् निहितान् करिष्यामः । यद्वा, अभितो नितरां क्षिप्तान् त्याजितान् करिष्यामः । इमान् लोकान् 'अति' अतिक्रम्य यच्चतुर्थं लोके जातमस्ति, अस्माकमप्रत्यक्षम्, तेनापि त्याजितान् करिष्यामः । 'ततः' अनन्तरमसुराः पुनः 'न संहास्यन्ते' सङ्गता न भविष्यन्ति । विशीर्णा बाधिता एव भवेयुरित्यर्थः । "ओहाङ् गतौ"—जु० आ० ७) इति धातुः ॥ ११ ॥

इत्थमग्निनोक्तं वाक्यं श्रुत्वा तथैव तैर्देवैः कृतं श्रुतिरूपवभाति—सोऽग्निरिति । अग्निः 'उत्तरतः' उत्तरस्यां दिशि 'पर्य्यैत्' पर्य्यगच्छत् । अग्निवाक्ये हि चिकीर्षितार्थोपदेशनाद् भविष्यदर्थवाचिनो लृटः प्रयोगः । श्रुतिवाक्ये तु निर्वृत्तार्थप्रतिपादनाद् भूतानद्यतनवाचिनो लङः प्रयोग इत्येतावान् भेदः । तदेतदित्यादि । यदत्र स्तम्बयजुर्हरणं करिष्यते, एतत् 'निदानेन' मूलकारणेन निरूप्यमाणं सद् देवैः कृतं 'तत्' असुरनिरसनम् । अतो यज्ञविधानकामुकैर्निर्हरणार्थं स्तम्बयजुर्हरणमिति विधिरूह्यः ॥ १२ ॥

---

१ 'ति' इति क., 'ति'—इति ख. ग., 'ति' इति छ. । २ 'भिन्य'—इति ख. ग., 'भिन्यु' इति क. छ. । ३ 'जुः'—इति ख. ग. 'जु' इति क. । ४ 'प्रतिबद्धगतान्' इति क. । ५ 'लोकजात'—मिति पाठान्तरम् ।

स यो॒ऽसावग्नीदुत्तरतः पर्य्येति । अग्निरेवैष निदानेन तानध्वर्यु-रेवेत उपसꣳरुणद्धि तान्त्सꣳरुध्यैभिश्च लोकैरभिनिदधाति यदु चेमाँल्लोकानति चतुर्थं ततः पुनर्न सञ्जिहते तस्मादप्येतर्ह्यसुरा न सञ्जिहते येन ह्येवैनान् देवा अवाबाधन्त तेनैवैनानप्येतर्हि ब्राह्मणा यज्ञेऽवबाधन्ते ॥ १३ ॥

य उऽ एव यजमानायारातीयति । यश्चैनं द्वेष्टि तमेवैतदभिश्च लोकैरभिनिदधाति यदु चेमाँल्लोकानति चतुर्थꣳ स वा एभिश्च लोकैरभिनिदधद् यदु चेमाँल्लोकानति चतुर्थमस्या एव सर्वꣳ हरत्यस्याꣳ हीमे सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः किꣳ हि हरेद्यदन्तरि-क्षꣳ हरामि दिवꣳ हरामीति हरेत्तस्मादस्या एव सर्वꣳ हरति[२] ॥ १४ ॥

सः—योऽसावग्नीद् उत्तरतः पर्येति । अग्निरेवैष निदानेन । तानध्वर्युरेवेत उपसंरुणद्धि । तान् संरुध्यैभिश्च लोकैरभिनिदधाति—यदु चेमाँल्लोकानति चतुर्थम् । ततः पुनर्न सञ्जिहते । तस्मा-दप्येतर्ह्यसुरा न सञ्जिहते । येन ह्येवैनान् देवा अवाबाधन्त, तेनैवैनानप्येतर्हि ब्राह्मणा यज्ञेऽवबाधन्ते । य उ एव यजमानायारातीयति, यश्चैनं द्वेष्टि; तमेवैतदेभिश्च लोकैरभि-निदधाति—यदु चेमाँल्लोकानति चतुर्थम् । स वा एभिश्च लोकैरभिदधद्—यदु चेमाँल्लोकानति चतुर्थम्, अस्या एव सर्वं हरति । अस्यां हीमे सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः । किं हि हरेद्—यदन्तरिक्षं हरामि, दिवं हरामीति हरेत्; तस्मादस्या एव सर्वं हरति ॥

स योऽसाविति । स्तम्बयजुर्हरणसमये 'योऽसौ' आग्नीध्रो वेदेरुत्तरतः परीत्य वर्त्तते । 'एषः' 'निदानेन' मूलकारणेन निरूप्यमाणः सन् 'अग्निरेव' । योऽग्निः पुरा असुरान्निरोद्धुमुदक् पर्य्यैत्, तदात्मक एवाग्नीध्र इत्यर्थः । ननु तत्रोपसंरोधका देवाः, तत् स्थानीय ऋत्विजां मध्ये कः ? इति तं दर्शयति—तानध्वर्युरिति । येनोपायेन पुरा देवा असुरानबाधिषत, तेनैवोपायेन यज्ञानुष्ठानसमये तद्विघातिनोऽसुरा बाधितव्या इति निगमयति—तस्मादिति ॥ १३ ॥

न केवलं स्तम्बयजुषोऽसुरनिर्हरणं प्रयोजनम्, शत्रुनिर्हरणमपि तत्प्रयोजनमिति प्रतिपादयति—य उ एवेति । 'अरातीयति' अरातिरिवाचरति । "उपमानादाचारे" (पा० सू० ३. १. १०)—इति क्यच् । यश्च 'एनं' यजमानं साक्षादेव 'द्वेष्टि' बाधते । 'तम्' उभयविधं शत्रुम् । अन्यत् पूर्व-वत् । पृथिव्या एव सकाशात् स्तम्बयजुर्हरणं कर्त्तव्यम्, नान्तरिक्षादेरित्यभिप्रेत्याह—स वा इति । पृथि-व्यादिभिस्त्रिभिर्लोकैस्तदतिरिक्तेन चान्येन चतुर्थेन लोकेनासुरान्निरस्यन् 'असौ' अध्वर्युः 'अस्याः' पृथिव्या एव सकाशात् 'सर्वं' स्तम्बयजुर्हरति, नान्तरिक्षादेः । 'हि' यस्मात् 'अस्याम्' एव भूम्यां 'इमे' अन्तरिक्षादयः सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः, तस्मात् स्तम्बयजुर्हरणस्य प्रथमपर्यायवद् द्वितीयादिपर्यायाणामपि

१ 'त'—इति क । 'तमे' इति छ. । २ 'ति' इति—छ. ।

अथ तृणमन्तर्द्धाय प्रहरति । नेदनेन व्वज्रेण सᳪंशितेन पृथिवीᳪं हिनसानीति तस्मात्तृणमन्तर्द्धाय प्रहरति ॥ १५ ॥

स प्रहरति । पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं माहिᳪंसिषमित्युत्तरमूलामिव वाऽएनामेतत्करोत्याददानस्तामेतदाहौषधीनां ते मूलानि माहिᳪंसिषमिति व्व्रजं गच्छ गोष्ठानमित्यभिनिधास्युन्नेवैतदनपक्रमि कुरुते तद्ध्यनपक्रमि यद् व्व्रजेऽन्तस्तस्मादाह व्व्रजं गच्छ गोष्ठानमिति व्वर्षतु ते द्यौरिति यत्र वाऽअस्यै खनन्तः क्रूरीकुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति तस्मादाह व्वर्षतु ते द्यौरिति बधान देवसवितः परमस्यां पृथिव्यामिति देवमेवैतत्सवितारमाहान्धेतमसि बधानेति यदाह परमस्यां पृथिव्यामिति शतेन पाशैरित्यमुचे तदाह यो ऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च व्वयं द्विष्मस्तममुतो मा मौगिति यदि नाभिचरेद्यद्युऽअभिचरेदमुमतो मा मौगिति ब्रूयात् ॥ १६ ॥

अथ तृणमन्तर्द्धाय प्रहरति—नेदनेन वज्रेण संशितेन पृथिवीं हिनसानीति । तस्मात्तृणमन्तर्द्धाय प्रहरति ॥ स प्रहरति—**"पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिᳪंसिषम्"**—(१ अ. २५ मं.)इति । उत्तरमूलामिव वा एनामेतत्करोत्याददानः । तामेतदाह--ओषधीनां ते मूलानि मा हिंसिषमिति । **"व्रजं गच्छ गोष्ठानम्"**--(१ अ. २५ मं.) इति । अभि

पृथिव्या एव सकाशाद्धरणं युक्तमित्यर्थः । एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—**किं हीति** । 'यत्' यदि "अन्तरिक्षं हरामि" "दिवं हरामि"—इत्येवं स्तम्बयजुर्हरेत्, तदा 'किं' नाम 'हरेत्' ? अन्तरिक्षद्युलोकयोर्हर्त्तव्यस्य स्तम्बस्याभावान्न तत्र तद्धरणं सम्भवतीत्यर्थः । **तस्मादिति** । प्रागुक्तनिगमनं स्तम्बयजुर्हरणार्थम् ॥ १४ ॥

तृणान्तर्द्धानविशिष्टं स्फ्येन प्रहरणं विधत्ते—**अथेति** । तृणान्तर्द्धानस्य प्रयोजनमाह—**न हिनसानीति** । तृणानन्तर्द्धाने हि तीक्ष्णेन स्फ्य—रूपापन्नेन वज्रेण पृथिवी हिंसिता स्यात्, तद्धिंसानिवृत्तये प्रहरणसमये तृणमन्तर्द्धाय तस्योपरि प्रहर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

विहितं प्रहरणमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—**स प्रहरतीति** । ओषध्यास्त इति मन्त्रभागं व्याचष्टे—**उत्तरमूलामिति** । स्फ्यमाददानोऽध्वर्युः 'एनां' पृथिवीम् 'उत्तरमूलाम्' उपरिभागावस्थितमूलयुक्तामिव खल्वेतत् करोति । अत उत्तरमूलत्वेन प्रहरणात्तद्धिंसाशंकायां तदभावोऽनेन प्रार्थ्यत इत्यर्थः । मन्त्रगतौषधिशब्दस्य जात्यभिप्रायेणैकवचनान्ततेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**ओषधीनामिति** । प्रहरणनिष्पन्नस्य सतृणस्य

---

१ 'मेवै'-इति क. । २ "वेद्यां तृणं निदधात्युदक्पृथिव्यै वमांसीति" श्रौ. सू. २. १५७.) । ३ "पृथिवि देवयजनीति तृणेऽन्तर्हिते प्रहरति" (श्रौ० सू० २. १५८.)

अथ द्वितीयं प्रहरति । अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद् वध्यासमि-त्यररुर्ह वै नामासुररक्षसमास तं देवा अस्या अपाघ्नत तथोऽएवै-नमेतद्देषोऽस्या अपहते व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्या ᳪ शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगिति ॥ १७ ॥

निधास्यन्नेवैतदनपक्रमि कुरुते । तद्ध्यनपक्रमि यद् व्रजेऽन्तः । तस्मादाह व्रजं गच्छ गोष्ठान-मिति । "**वर्षतु ते द्यौः**"--(१ अ. २५ मं.) इति । यत्र वा अस्यै खनन्तः क्रूरीकुर्वन्ति-अपघ्नन्ति । शान्तिरापः, तदद्भिः शान्त्या शमयति, तदद्भिः सन्दधाति । तस्मादाह--वर्षतु ते द्यौरिति । **बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याम्**--(१ अ. २५ मं.) इति । देवमेवैतत्सवितारमाह ! अन्धे तमसि बधानेति--यदाह--परमस्यां पृथिव्यामिति । **शतेन पाशैः**--(१ अ. २५ मं.) इति । अमुचे--तदाह--"**योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म-स्तमतो मा मौक्**"--(१ अ. २५ मं.) इति, यदि नाभिचरेद् । यद्यु अभिचरेद् अमतो मा मौगिति ब्रूयात् ॥ अथ द्वितीयं प्रहरति--"**अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद् वध्यासम्**" (१ अ. २६ मं.) इति । अररुर्ह वै नामासुररक्षसमास । तं देवा अस्या अपाघ्नत । तथो

पांशोरादानमन्त्रमनूद्य व्याचष्टे--**व्रजं गच्छेति** । 'अभिनिधास्यन्' अभितो निक्षेप्स्यन् खल्वध्वर्युः 'एतत्' असुरजातम् 'अनपक्रमि' अपक्रमणरहितमितस्ततो गमनरहितं कुरुते । तत् खल्वनपक्रमि यत् 'व्रजे' गोष्ठेऽन्तर्निरुध्यते, अतोऽस्य मन्त्रप्रयोगस्यापक्रमणाभावः प्रयोजनमित्यर्थः ।

वेदिप्रेक्षणमन्त्रमनूद्य तात्पर्यमाह--**वर्षत्विति** । 'अस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । 'अस्याः' पृथिव्याः सम्बन्धिनि 'यत्र' स्थाने वेद्यर्थं खनन्तः 'क्रूरं' निष्ठुरं कुर्वन्ति; तेन च तां पृथिवीम् 'अपघ्नन्ति' हिंसन्ति; अतः खननजनितां हिंसामनेन मन्त्रप्रयोगेण शान्तिरूपाभिरेवाद्भिः पुनः प्रशमय्य सन्दधाती-त्यर्थः । व्रजं गच्छेत्यादिमन्त्राणां कात्यायनः स्पष्टं विनियोगमसूत्रयत्--"व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्ते," वर्षतु न इति वेदिं प्रेक्षते, "बधानेत्युत्करोति" (श्रौ० सू० २.१५९-१६०-१६१.)--इति । उत्करे निधानमन्त्रस्याभिप्रायमाविष्करोति--**देवमेवैतदित्या**दिना । "परमस्यां पृथिव्याम्"--इत्यस्य व्याख्यानम्--**अन्धेतमसी**ति । सर्वप्रकाशरहितेऽतिशयिते तमसि, यस्मिन् बद्धो न पुनरावर्त्तते, तादृशे स्थान इत्यर्थः । '**अमुचे**'--इति, अमोचनायेत्यर्थः । न हि शतसङ्ख्याकैः पाशैर्बद्धः स्वात्मानं मोचयितुमीष्ट इत्यभिप्रायः ॥

अभिचरतः प्रयोगे विशेषमाह--**यद्यु** इति । अनभिचरतः प्रयोगे मन्त्रगतस्तमिति यः शब्दः, तस्य स्थाने 'अभिचरतः' यजमानस्य, शत्रुनाम द्वितीयया निर्दिश्य मन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं स्तम्बयजुर्हरणस्य प्रथमपर्यायमभिधाय द्वितीयपर्यायार्थं प्रहरणादिकं समन्त्रकं विधत्ते--**अथेति** । मन्त्रप्रतिपादितमररुवधप्रार्थनमुपपादयति--**अररुर्हेति** । 'अररुः' नामासुररक्षसम्, सुराणां विरोधि रक्षो बभूव । 'रक्षः'--शब्दात् "अनसन्तात्"--(पा. सू. ५. ४. १०३)--इत्यकारः समासान्तः । देवव-देवेदानीन्तनोऽध्वर्युरप्यपाररुमित्यनेन मन्त्रेण पृथिव्याः सकाशादपहन्ति । व्रजं गच्छेत्यादिकस्य सर्वस्य द्वितीयपर्याये प्रयोज्यस्यापि प्रागुक्त एवार्थः इत्यभिप्रेत्यानुवदति--**व्रजं गच्छेति** ॥ १७ ॥

१ 'पांशो' इति क. । २ 'खननम्' इति ज. । ३ "वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षते, बधानेत्युत्करे करोति,"--इति ज पुस्तके सूत्रपाठेऽप्येतदेवोपलभ्यते । ४ "अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरणादि" (श्रौ० सू० २ १६३.) ।

तमग्नीदभिनिदधाति । अररो दिवं मा पप्त इति यत्र वै देवा अररुमसुररक्षसमपाघ्नत स दिवमपिपतिषत्तमग्निरभिन्यदधादररो दिवं मा पप्त इति स न दिवमपतत्तथोऽएवैनमेतदध्वर्युरेवास्माल्लोकादन्तरेति दिवोऽध्यग्नीत्तस्मादेवं करोति ॥ १८ ॥

अथ तृतीयं प्रहरति । द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन्नित्ययं वाऽअस्यै द्रप्सो यमस्या इम ᳪ रसं प्रजा उपजीवन्त्येष ते दिवं मा पप्तदित्येवैतदाह व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्या ᳪ शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगिति ॥ १९ ॥

एवैनमेतदेषोऽस्या अपहते। "व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक्"—(१ अ. २६ मं.) इति ॥ तमग्नीदभिनिदधाति—अररो ! दिवं मा पप्त इति । यत्र वै देवा अररुमसुररक्षसमपाघ्नत, स दिवमपिपतिषत् । तमग्निरभिन्यदधात्—अररो ! दिवं मा पप्त इति । स न दिवमपतत् । तथो एवैनमेतदध्वर्युरेवास्माल्लोकादन्तरेति । दिवोऽध्यग्नीत्—तस्मादेवं करोति ॥ अथ तृतीयं प्रहरति—द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन्निति । अयं वा अस्यै द्रप्सः—

उत्करे न्युप्तस्य स्तम्बयजुषोऽभिधानं समन्त्रकं विधत्ते—तमिति । 'अभिनिदधाति' उपरि हस्तनिधानेनाधस्तात् क्षिपतीत्यर्थः । 'मा पप्तः' इति पतनाभावप्रार्थनं समर्थयितुं पुरावृत्तमुदाहरति—यत्र वा इति । स दिवमिति । 'सः' देवैरपहतोऽररुः 'अपिपतिषत्' दिवं पतितुं गन्तुमैच्छत् । 'तं' तथाविधं पिपतिषुमररुम्, उत्तरतः परिगतः 'अग्निः' 'अभिन्यदधात्' उपरि हस्तनिधानेनाधस्तात् प्रेरितवान् । किं ब्रुवन् ? हे अररो ! 'दिवं' द्युलोकं 'मा पप्तः' मा प्राप्नुहीति । "पत्लृ गतौ"—(भ्वा०प० ८७०) इत्यस्माल्लुङि ऌदित्वादङ्, "पतः पुम्" (पा० सू० ७. ४. १९.) इति पुमागमः । एवमग्निनाभिनिधाने कृते सति, सोऽररुर्दिवं न प्राप्नोत् । तद्वदेवेदानीमप्यध्वर्युः स्तम्बयजुर्हरन् 'अस्माद्' भूलोकात् 'एनम्' अररुम् 'अन्तरेति' अन्तारितं [व्यवहितं करोति । आग्नीध्रश्चैतन्मन्त्रकरणकेनोत्कराभिनिधानेन 'दिवः' अन्तरिक्षात्तमसुरमन्तरितं] करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ तृतीयपर्यायं विधत्ते—अथेति । मन्त्रं व्याचष्टे—अयं वा इति । 'अस्याः' पृथिव्याः सम्बन्धिनं 'यमिमं' मधुरादिरसं सर्वाः प्रजा उपजीवन्ति, अयं खल्वस्याः पृथिव्याः 'द्रप्सः' । तथा च हे पृथिवि ! 'ते' त्वदीयः 'एषः' रसः 'दिवं' द्युलोकं 'मा पप्तत्' मा पतत्विति 'इमम्' अर्थम् 'एषः' मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः । अस्मिन् तृतीयेऽपि पर्याये व्रजं गच्छेत्यादिकं सर्वं पूर्ववत् प्रयोक्तव्यमित्यभिप्रेत्य तत्पठति—व्रजमिति ॥ १९ ॥

---

१ 'रेवा'—इति क. ङ. । २ 'ति'—इति ख. ग. झ. । ३ 'अ'—इति क. ङ. । ४ 'स्यै'—इति ख. ग. झ. । ५ "अभिन्यस्यत्यग्नीदुत्तरमररो दिवमिति" श्रौ० सू०२.१६४ । ६ कोष्ठान्तर्गतो ग्रन्थो ज. पुस्तके नास्ति । ७ "द्रप्सस्त इति तृतीयम्" (श्रौ० सू० २. १६५) ।

स वै त्रिर्यजुषा हरति । त्रयो वाऽइमे लोका एभिरेवैनमेतल्लोकैर-भिनिदधात्यद्धा वै तद्यदिमे लोका अद्धो तद्यद्यजुस्तस्मात् त्रिर्य-जुषा हरति ॥ २० ॥

तूष्णीं चतुर्थम् । स यदिमांल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वा तेनै वैतद् द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधतेऽनद्धा वै तद्यदिमांल्लोकानति चतुर्थ-मस्ति वा न वानद्धो तद्यत्तूष्णीं तस्मात्तूष्णीं चतुर्थम् ॥ २१ ॥२॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् । [२. ४.]

यमस्या इमं रसं प्रजा उपजीवन्ति । एष ते दिवं मा पप्तदित्येवैतदाह–"व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्या ँ शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यश्च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक्"–। (१ अ. २६ मं.) इति । स वै त्रिर्यजुषा हरति। त्रयो वा इमे लोकाः । एभिरेवैनमेतल्लोकैरभिनिदधाति ।' अद्धा वै तद्–यदिमे लोकाः, अद्धो तद्–यद्यजुः; तस्मात् त्रिर्यजुषा हरति ॥ तूष्णीं चतुर्थम् । स यदिमाँल्लोकानति चतुर्थ-मस्ति वा न वा, तेनैवैतद् द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधते । अनद्धा वै तद्–यदिमाँल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वा, अनद्धो तद्–यत् तूष्णीम्; तस्मात्तूष्णीं चतुर्थम् ॥

उक्तं समन्त्रकं त्रिर्हरणमनूद्य प्रशंसति–स वा इति । 'इमे' पृथिव्यादयः प्रसिद्धास्त्रयो लोकाः । तथा च त्रिष्कृत्वो हरणेन 'एभिः' त्रिभिरेव लोकैः 'एनम्' अररुम् 'अभिनिदधाति' अभितो निक्षिपति, बाधत इति यावत् । यजुर्मन्त्रेण हरणस्य लोकत्रयस्य च साम्यमाह–अद्धा वा इति । 'इमे' पृथिव्यादयः 'लोकाः' इति यत्, तत् 'अद्धा वै' प्रत्यक्षमेव खलु यदेतद्धरणसाधनं यजुः, तदपि 'अद्धो' अद्धैव प्रत्यक्ष-मेव; अनुष्ठेयार्थस्य साक्षात् प्रतिपादकत्वात् । अतो यजुषो लोकानां च प्रत्यक्षत्वसाम्यात्, त्रिवारं यजुषा हरणेन लोकत्रयादेवास्याररोर्बाधो युक्त इति निगमयति–तस्मादिति ॥ २० ॥

अमंत्रकं चतुर्थं पर्यायं विधत्ते–तूष्णीमिति । तस्य प्रयोजनमाह–स यदिति । 'इमान्' प्रागुक्तान् त्रीन्-लोकानतिक्रम्य, यत् 'चतुर्थं'लोकजातम्,तत् 'अस्ति वा न वा' इति सन्दिग्धम्; अत्यन्तविप्रकृष्टत्वे-नानुभवपथानवतारात् । एतच्चतुर्थहरणात्तेनैव सन्दिह्यमानेन लोकजातेन विद्वेषणं कुर्वन्तं शत्रुमवबाधते । एतदुपपादयितुं तूष्णीं–हरणस्य लोकत्रयव्यतिरिक्तस्य चतुर्थस्थानस्य च साम्यमाह–अनद्धा वा इति । 'अनद्धा' असत्पक्षमित्यर्थः । तूष्णीं हरणमप्यनुष्ठेयार्थप्रतिपादकमन्त्रप्रयोगाभावादस्पष्टत्वेन 'अनद्धा' अप्र-त्यक्षमेवेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

---

१ 'तद्य'–इति क. । २ 'र्थम्'–इति क्वचित् । ३ 'य'–इति क. । ४ 'र्थम्'–इति क.छ. । ५ 'निर्हरण'–इति ग्र. । ६ 'प्रतिबाधते'–इति पा० । ७ "तूष्णीं चतुर्थं सतृणम्" (श्रौ० सू० २. १६६) । ८ 'प्रत्यक्ष' इति ख. ।

देवाश्च वाऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवाऽअनुव्यमिवासुरथ हासुरा मेनिरेऽस्माकमेवेदं खलु भुवनमिति ॥ १ ॥

ते होचुः । हन्तेमां पृथिवीं विभजामहै तां विभज्योपजीवामेति तामौक्ष्णैश्चर्म्मभिः पश्चात् प्राञ्चो विभजमानाऽअभीयुः ॥ २ ॥

तद्वै देवाः शुश्रुवुः । विभजन्ते ह वाऽइमामसुराः पृथिवीं प्रेत तदेष्यामो यत्रेमामसुरा विभजन्ते के ततः स्याम यदस्यै न भजेमहीति ते यज्ञमेव विष्णुं पुरस्कृत्येयुः ॥ ३ ॥

देवाश्च वा असुराश्च–उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततो देवा अनुव्यमिवासुः । अथ हासुरा मेनिरे अस्माकमेवेदं खलु भुवनमिति । ते होचुः–हन्तेमां पृथिवीं विभजामहै, तां विभज्योपजीवामेति । तामौक्ष्णैश्चर्म्मभिः पश्चात् प्राञ्चो विभजमाना अभीयुः ॥ तद्वै देवाः शुश्रुवुः विभजन्ते ह वा इमामसुराः पृथिवीम्, प्रेत तदेष्यामो यत्रेमामसुरा विभजन्ते, के ततः

इत्थं स्तम्बयजुर्हरणं विधाय वेदिपरिग्रहं वक्तुमितिहासमुपन्यस्यति--देवाश्चेति । 'पस्पृधिरे' स्पर्द्धां कृतवन्तः । "अपस्पृधेथामानृचुरानृहुः" पा० सू० ६. १. ३६. इति सम्प्रसारणनिपातनस्योपलक्षणत्वमभिप्रेत्य लिटयपि सम्प्रसारण कृतम् । स्पर्द्धमानानां तेषां मध्ये 'देवाः' 'ततः' तेभ्योऽसुरेभ्यः 'अनुव्यम्' अनुगमनं न्यग्भूतिं प्राप्ता इव बभूवुः। 'अथ ह' अनन्तरमेव तेऽसुरा मन्यन्तेस्म । किमिति ? 'इदम्' सर्वं जगदस्माकमेवेति ॥ १ ॥

एवमुक्त्वा किमुक्तवन्त इति तद्दर्शयति--ते हेति । 'हन्त' इति हर्षे यत एव देवा न्यग्भूताः, अतो निष्प्रत्यूहं वयम् 'इमाम्' पृथिवीं विभजामहै । विभज्य च तां यथाभागमुपजीवामेति । एवमुक्त्वा किं कृतवन्त इति तदाह--तामिति । 'औक्ष्णैः' उक्ष्णैरनडुहः सम्बन्धिभिश्चर्म्मभिः । उक्षन्--शब्दात् "तस्येदम्" (पा० सू० ४. ३. १२० इत्यणि "षपूर्वहन्धृतराज्ञाम्" (पा० सू० ६. ४. १३५) इत्यलोपः । तैश्चर्मभिः 'पश्चात्' प्रतीचीं दिशमारभ्य 'प्राञ्चः' प्राङ्मुखा विभजमानाः 'अभीयुः' अभिजग्मुरित्यर्थः ॥ २ ॥

असुरेष्वेवं कृतवत्सु देवाः किं कृतवन्त इति तदाह-तद्वा इति । प्रेतेत्यादि । अस्माकं तूष्णीमवस्थानमनुचितम्, अस्माभिरपि तद्विषये प्रयतितव्यमिति, परस्परमभिमुखीकृत्येत्यर्थः प्रतिपाद्यते–हे देवाः ! यूयं 'प्रेत' गच्छत, प्रोत्सहध्वमिति यावत्। यस्मिन् स्थानेऽसुराः पृथिवीं विभजन्ते, तत् स्थानं गमिष्यामः । गत्वा च 'यत्' यदि 'अस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी 'अस्याः' पृथिव्याः सम्बन्धि स्थानं न प्राप्नुयामः, ('ततः' तर्हि वयमभागिनो भवेम; यदि तु प्राप्नुयामः तदा) भागिनः 'स्याम' भवेमेत्यर्थः । एवमालोच्य देवैः कृतं दर्शयति–त इति । यज्ञात्मकमेव 'विष्णुम्' पुरतो धारयित्वा 'ईयुः' गतवन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१-२-नास्ति ख. ग. ङ. । ३ "यजुर्मन्त्रको दर्भः 'स्तम्बयजुः' । तच्च स्तम्बरूपं स्फ्येन भित्त्वोत्करदेशे हरेत्"–इति तै० ब्रा० ३. २. ९. सा० भा० । (तै० सं० १. १. ९.) । "यजुषा मन्त्रेण हरणीयः पांशुसहितः स्तम्बः 'स्तम्बयजुः' तस्य हरणम्"–इति तै० सं० २. ६. ४. सा० भा० । तत्रैव "वेदिस्थानात्सतृणस्य पांशोर्मन्त्रेणान्यत्र हरणम्"–इत्यपि । ४ 'न्यक्कृतिं'–इति ज. । ५ 'न्यक्कृता' इति ज. ।

ते होचुः । अनु नोऽस्यां पृथिव्यामाभजतास्त्वेव नो[1]ऽप्यस्यां भागऽ[2]इति ते हासुराऽअसूयन्तऽ[3]इवोचुर्यावदेवैष[4] व्विष्णुरभिशेते[5] तावद्वो दद्मऽइति ॥ ४ ॥

व्वामनो ह व्विष्णुरास । तद्देवा न जिहीडिरे महद्वै नोऽदुर्य्ये[6] नो यँज्ञसम्मितमदुरिति[7] ॥ ५ ॥

ते प्राञ्चं व्विष्णुं निपाद्य । छन्दोभिरभितः पर्य्यगृह्णन् गायत्रेण त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामीति दक्षिणतस्त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामीति पश्चाज्जागतेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामीत्युत्तरत[8]ः[9] ॥ ६ ॥

स्याम-यदस्यै न भजेमहीति । ते यज्ञमेव विष्णुं पुरस्कृत्येयुः ॥ ते होचुः-अनु नोऽस्यां पृथिव्यामाभजत, अस्त्वेव नोऽप्यस्यां भाग इति । ते हासुरा असूयन्त इवोचुः-यावदेवैष विष्णुरभिशेते, तावद्वो दद्म इति । वामनो ह विष्णुरास । तद्देवा न जिहीडिरे-महद्वै नोऽदुर्ये नो यज्ञसम्मितमदुरिति ॥ ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य छन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन्-**गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि** (१ अ. २७ मं.) इति । दक्षिणतः । **त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि** (१ अ. २७ मं.) इति । पश्चात् । **जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि**

गत्वा चासुरान् प्रति किमुक्तवन्त इति, तदाह-**ते** हेति । 'अस्याम्' पृथिव्याम् 'नः' अस्मान् 'अन्वाभजत' संयोजयत । 'नः' अस्माकमप्यस्यां भागो भवत्विति । असुरैः कृतं प्रतिवचनं दर्शयति-**ते** हेति । 'असूयन्त इव' असूयां कुर्वन्त इव, असहमाना इति यावत् । यावन्तं देशं विष्णुर्व्याप्य वर्त्तते, तत्परिमाणं स्थानं युष्मभ्यं प्रयच्छाम इति ॥ ४ ॥

असुरैरभिहिते देवास्तदङ्गीचक्रुरित्याह-**वामनो** हेति । विष्णुर्हि तदानीम् 'वामनः' खर्वो बभूव । अत एवासुरास्तेनाक्रान्तं स्थानं प्रयच्छाम इत्यब्रुवन् । अथापि 'तत्' असुरैरुक्तं देवाः, न जिहीडिरे' न ह्यनादरं चक्रुः, किन्त्वाद्रियन्ते स्मेत्यर्थः । "हेडृ अनादरे" (भ्वा०आ० २८९) इति धातुः । आदरणप्रकारमाह-**महद्**इति । विष्णुर्हि यज्ञः, अतो 'यज्ञसम्मितम्' स्थानमस्मभ्यं दत्तवन्त इति यत्, तत् 'नः' अस्माकम् 'महत्' अधिकम् ॥ ५ ॥

एवं विचार्य्य देवैः कृतं दर्शयति-**ते** इति । यज्ञात्मकम् 'विष्णुम्' 'प्राञ्चम्' प्राक्शिरसं निपात्य दक्षिणतः, पश्चात्, उत्तरतश्च गायत्र्यादिच्छन्दोभिः सर्वतः पर्यगृह्णन् ॥ ६ ॥

---

१ 'नोऽप्यस्यां'-इति ख. ग., 'नुाऽप्यस्यां' इति झ. । २-३-४ नास्ति ख. ग. झ. । ५ 'शे'-इति क. । ६ नास्ति ख. ग. झ. । ७ 'यज्ञसम्मिताम्'-इति क्वचित् । ८ 'तः'-इति क. छ. । ९ [ ] नास्ति ज. ।

तं छन्दोभिरभितः परिगृह्य । अग्निं पुरस्तात् समाधाय तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तेनेमाꣳसर्वां पृथिवीꣳ सम[1]विन्दन्त तद्यदेनेनेमाꣳ सर्वाꣳ समविन्दन्त तस्माद् वेदिर्नाम तस्मादाहुर्यावती वेदिस्तावती[2] पृथिवीत्येतया हीमाꣳ सर्वाꣳ समविन्दन्तैवꣳ ह वाऽइमाꣳ सर्वाꣳ सपत्नानाꣳ संवृङ्क्ते निर्भजत्यस्यै सपत्नान्यऽएवमेतद्वेद[3] ॥ ७ ॥

सोऽयं विष्णुर्ग्लानः । छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमास स ततऽएवौ[4]षधीनां मूलान्युपमुम्लोच ॥ ८ ॥

(१ अ. २७ मं.) इति । उत्तरतः ॥ तं छन्दोभिरभितः परिगृह्य, अग्निं पुरस्तात् समाधाय, तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । तेनेमां सर्वां पृथिवीं समविन्दन्त । तद्‌ यदेनेनेमां सर्वां समविन्दन्त, तस्माद्वेदिर्नाम । तस्मादाहुः-यावती वेदिः, तावती पृथिवीति-एतया हीमां सर्वां समविन्दन्त । एवं ह वा इमां सर्वां सपत्नानां संवृंक्ते । निर्भजत्यस्यै सपत्नान्-य एवमेतद्वेद ॥ सोऽयं विष्णुर्ग्लानः, छन्दोभिरभितः परिगृहीतः, अग्निः पुरस्तात् नापक्रमणमास । स तत

तमिति । 'तम्' विष्णुं गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः सर्वतः परिगृह्य, पूर्वस्यां दिशि-आहवनीयाख्यम् 'अग्निम्' प्रज्वाल्य, 'तेन' विष्ण्वात्मकेन यज्ञेन 'अर्चन्तः' पूजयन्तः, 'श्राम्यन्तः' कर्मानुष्ठानजनितं श्रमं प्राप्नुवन्तः 'चेरुः' पूर्ववद् वैवृतिरे[5] । चरित्वा च 'तेन' यज्ञात्मकस्य विष्णोराधारभूतेन स्थानेन देवाः सर्वामेवेमां पृथिवीं सम्यगलभन्त । अतो विद्यते लभ्यते अनेनेति यज्ञस्थानस्य 'वेदि' नामधेयं निर्वक्ति-**तद्यदे**ति । उक्तं वेद्याः सर्वपृथिवीलाभरूपत्वम् 'इदानीं वेदिपृथिव्योस्तादात्म्यविषयामभियुक्तप्रसिद्धिमुदाहरति-**तस्मादि**ति । यत्परिमाणविशिष्टा खलु वेदिः, तत्परिमाणैव पृथिवी कुत इत्यत आह-**एतये**ति । 'हि' यस्मात् 'एतया' वेद्या इमाम् सर्वां पृथिवीमलभन्त, अतस्तल्लाभहेतुत्वात् ततोऽनन्येत्यर्थः । इत्थं पुरावृत्तमुदाहृत्य प्रकृते योजयति-**एवं हे**ति । यथैव हि वेदिपरिग्रहाद्देवा असुरसकाशात् कृत्स्नां पृथिवीमपहृतवन्तः, एवमेवायं यजमानोऽपि शत्रुसम्बन्धिनीं सर्वां भूमिमपहरति । तांश्च शत्रून् 'अस्याः' पृथिव्याः 'निर्भजति' निर्भक्तान् भागरहितान् करोतीत्यर्थः। तस्माद् गायत्रेणेत्यादिभिर्मन्त्रैः[6] स्फ्येन वेदिं दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च रेखया परिगृह्णीयादित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ वेदेः खननं विधित्सुः प्रकृतमितिहासशेषमनुक्रामति-**सोऽयमि**ति । 'सः' यज्ञात्मको 'विष्णुः' दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च छन्दोभिः परिगृहीतत्वात् पूर्वस्यां दिशि चाग्नेरवस्थानादितस्ततश्चलितुमशक्यत्वेन 'ग्लानः' श्रान्तः सन् 'अपक्रमणम्' अपगमनम् 'नास' न जगाम । "अस गतिदीप्त्यादानेषु"-(भ्वा० उ० ९११)-इत्यस्माल्लिटि रूपम् । यद्वा-अस्तेरेव लिटि च्छान्दसो भूभावाऽभावः ।

---

१ 'सम्'-इति क. । २ 'ती'-इति ख. ग. छ. झ. । ३ 'द्' इति क. । ४ नास्ति ख. ग. । ५ 'ववर्तिरे,' क. । ६ "पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रम् (श्रौ० सू० २. १६७)

ते ह देवाऽऊचुः । क्व नु विष्णुरभूत् क्व नु यज्ञोऽभूदिति ते होचुश्छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमस्त्यत्रैवान्विच्छतेति तं खनन्त इवान्वीषुस्तं त्र्यङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्मात् त्र्यङ्गुला वेदिः स्यात्तदु हापि पाञ्चिस्त्र्यङ्गुलामेव सौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे ॥ ९ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । ओषधीनां वै स मूलान्युपाम्लोचत्तस्मादोषधीनामेव मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयाद्यन्न्वेवात्र विष्णुमन्वविन्दंस्तस्माद्वेदिर्नाम ॥ १० ॥

एवौषधीनां मूलान्युपमुम्लोच । ते ह देवा ऊचुः—क्व नु विष्णुरभूत्, क्व नु यज्ञोऽभूदिति । ते होचुः—छन्दोभिरभितः परिगृहीतः, अग्निः पुरस्तात्, नापक्रमणमस्ति; अत्रैवान्विच्छतेति । तं खनन्त इवान्वीषुः । तं त्र्यंगुलेऽन्वविन्दन् । तस्मात् त्र्यंगुला वेदिः स्यात् । तदु हापि पाञ्चिः त्र्यंगुलामेव सौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे ॥ तदु तथा न कुर्यात् । ओषधीनां वै स मूलान्युपाम्लोचत्—तस्मात्—ओषधीनामेव मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयात् । यन्न्वेवात्र विष्णुमन्ववि-

---

ग्लानस्य तस्य विष्णोरपगमनं न बभूवेत्यर्थः । स च सर्वतः परिगृहीतो विष्णुः 'तत एव' तस्मिन्नेव स्थाने—ओषधीनां मूलान्युपेत्य भूम्यन्तर्गतः सन् 'मुम्लोच' अस्तङ्गतः,अदृश्यो बभूव ॥ ८ ॥

अनन्तरं च ते देवास्तत्र विष्णुमपश्यन्तो वितर्कितवन्तः, किमित्याह—ते ह देवा इति । विष्णुः 'क्व' कुत्राभूत् ? तदात्मको यज्ञश्च क्व वाभूदिति । एवं वितर्क्य तन्निर्णीतमर्थं दर्शयति—ते होचुरिति । अत्रैवेति । चतसृष्वपि दिक्षु परिवृतत्वेन गमनासम्भवात् 'अत्रैव' स्थाने तस्य विष्णोरन्वेषणं कुरुतेत्यर्थः । इत्थं परस्परं निश्चित्य भूमिं खनन्त इव 'तम्' विष्णुमन्विष्टवन्तः । अन्विष्य तं भूम्यन्तस्त्र्यङ्गुले 'अन्वविन्दन्' अलभन्त [यत एवम्, अत इदानीमपि यज्ञलाभाय वेदेस्त्र्यङ्गुलमात्रखननं कर्त्तव्यमिति विधत्ते] तस्मादिति । त्र्यङ्गुलपरिमाणेन खाता वेदिर्भवेदित्यर्थः । वेदेस्त्र्यङ्गुलखननमृषिसंवादेन द्रढयति—तदु हेति । 'पाञ्चिः' नाम कश्चित्, स खलु सोमयागस्यापि वेदिं त्र्यङ्गुलखातामेव कृतवान् । अतोऽत्रापि त्र्यङ्गुलखाता वेदिर्युक्तेति भावः ॥ ९ ॥

तमिमं पक्षं निरस्य पक्षान्तरमाह—तदु तथेति । 'सः' विष्णुरोषधीनां खलु मूलान्युपेत्यान्तर्हितोऽभवत् । तस्माद् यावति देशे भूम्यामन्तरोषधीनां मूलानि प्रसरन्ति, तावत्पर्यन्तं खात्वा तन्मूलान्येवोच्छेत्तुं ब्रूयात् । "तुमर्थे सेसेनः"—(पा० सू० ३. ४. ९)—इति तवै प्रत्ययः । पूर्वं कृत्स्नपृथिवीलाभहेतुतया वेदिनाम निरुक्तम्, यज्ञात्मकस्य विष्णोर्लाभाधिकरणतयापि तन्निर्वक्ति—यन्न्वेवेति ॥ १० ॥

---

१ नास्ति ख. ग. । २ 'भू'—इति ख. ग. । ३ 'पाञ्चि'—इति क. छ. । ४ 'ला'—इति ख. ग. झ. । ५ प्रतिबद्धो—इति पा० । ', ६ 'किमिति, विष्णुः क्व नु कुत्राभूत्' इत्येव ज. । ७ बन्धनीभूतपाठो नास्ति ज. । ८ 'खात्वा' ज. ।

तमनुविद्योत्तरेण परिग्रहेण पर्यगृह्णन्। सुक्ष्मा चासि शिवा चासीति दक्षिणत ऽइमामेवैतत् पृथिवीᳪं संविद्य सुक्ष्माᳪं शिवामकुर्वत स्योना चासि सुषदा चासीति पश्चादिमामेवैतत् पृथिवीᳪं संविद्य स्योनाᳪं सुषदामकुर्व्वतोर्ज्जस्वती चासि पयस्वती चेत्युत्तरत इमामेवैतत् पृथिवीᳪं संविद्य रसवतीमुपजीवनीयामकुर्वत ॥ ११ ॥

स वै त्रिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति । त्रिरुत्तरं तत् षट्कृत्वः षड्वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

न्दन्–तस्माद्वेदिर्नाम ॥ तमनुविद्योत्तरेण परिग्रहेण पर्यगृह्णन्–"**सुक्ष्मा चासि शिवा चासि**"–(१ अ. २७ मं.) इति। दक्षिणत इमामेवैतत् पृथिवीं संविद्य सुक्ष्मां शिवामकुर्वत। "**स्योना चासि सुषदा चासि**"–(१ अ. २७ मं.) इति । पश्चादिमामेवैतत् पृथिवीं संविद्य स्योनां सुषदामकुर्वत। "**ऊर्जस्वती चासि पयस्वती च**"–(१ अ. २७ मं.) इति । उत्तरत इमामेवैतत् पृथिवीं संविद्य रसवतीमुपजीवनीयामकुर्वत ॥ स वै त्रिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति, त्रिरुत्तरम् । तत् षट्कृत्वः, षड् वा ऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः;

अथ वेदेरुत्तरपरिग्रहः कर्त्तव्य इतीतिहासमुखेन विधिमुन्नयति–**तमि**त्यादिना । 'तम्' विष्णुम् 'अनुविद्य' लब्ध्वोत्तरपरिग्रहेण पर्यगृह्णन् । गायत्रेण त्वेत्यादिभिः प्राक् कृतः पूर्वपरिग्रहस्तदपेक्षयास्योत्तरत्वम् । तस्य स्वरूपमाह–**सुक्ष्मा चासी**त्यादिना । 'दक्षिणतः' वेदेर्दक्षिणस्यां दिशि "सुक्ष्मा चासि"–इति यजुषा स्फ्येन लेखया परिगृह्णीयात् । मन्त्रतात्पर्यमाह–**इमामि**ति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । तृतीयमन्त्रे 'ऊर्क्'–शब्देन बलकरो रसो विवक्षित इति व्याचष्टे–**रसवतीमि**ति । पयस्वतीत्यस्य व्याख्यानम्–**उपजीवनीयामि**ति । पयस्विनी हि गौर्लोके–उपजीव्यते ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः संख्यां समुच्चित्य प्रशंसति–**स वा** इत्यादिना । षड्ऋतुसमुदायात्मको यः संवत्सरः, तदात्मकः प्रजापतिः, संवत्सरकालभरणेन जातत्वादभेदोपचारः । आम्नायते ह्यत्र बृहदारण्यके–"तमेतावन्तं कालमबिभर्यावान्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत"–(१. २. ४) इति । यज्ञश्चाऽऽश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षरसाध्यत्वात् "एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः"–(तै० सं० १. ६. ११) इति श्रुतेः प्रजापत्यात्मकः । एवम् 'सः' यज्ञः 'यावान्' यत्परिमाणविशिष्टः, 'अस्य' च यज्ञस्य 'मात्रा' परिमाणं च यावत्, तत्परिमाणविशिष्टमेवैनं यज्ञं षट्सङ्ख्यासंपादनेन 'परिगृह्णाति' स्वीकरोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

---

१ नास्ति ख. ग. । २ "उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुक्ष्मास्योनोर्जस्वतीति प्रतिमन्त्रं पूर्ववत्–(श्रौ० सू० २. १७२) अस्मात् प्राक् लेखादिका वेदिसंस्काराः प्रोक्ताः कात्यायनेन । ३ शोभना क्ष्मा–सुक्ष्मेति महीधरः । ४ 'न्वायत्त' इति ज. ।

षड्भिर्व्याहृतिभिः । पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति षड्भिरुत्तरं तद् द्वादश-कृत्वो द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १३ ॥

व्याममात्री पश्चात् स्यादित्याहुः । एतावान् वै पुरुषः पुरुषसम्मिता हि त्र्यरत्निः प्राची त्रिवृद्धि यज्ञो नात्र मात्रास्ति यावतीमेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्यात् ॥ १४ ॥

अभितोऽग्निम् ꣳसाऽ उन्नयति । योषा वै वेदिर्वृषाग्निः परिगृह्य वै योषा वृषाणꣳ शेते मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते तस्मादभि-तोऽग्निमꣳसाऽ उन्नयति ॥ १५ ॥

स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत् परिगृह्णाति । षड्भिर्व्याहृतिभिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति, षड्भिरुत्तरम् । तद् द्वादशकृत्वः । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य, संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः । स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत् परिगृह्णाति ॥ व्याममात्री पश्चात् स्यादित्याहुः । एतावान् वै पुरुषः, पुरुषसम्मिता हि । त्र्यरत्निः प्राची । त्रिवृद्धि यज्ञः । नात्र मात्रास्ति, यावतीमेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्यात् ॥ अभितोऽग्निमंसावुन्नयति । योषा वै वेदिः, वृषाग्निः । परिगृह्य वै योषा वृषाणं शेते । मिथुनमेवैतत्प्रजननं

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोर्मन्त्रावयवसंख्यामनूद्य समुच्चित्य प्रशंसति—**षड्भिरि**ति । व्याह्रियन्त इति—व्याहृतयो मन्त्रावयवाः, ते च पूर्वपरिग्रहे षट् । गायत्रेण त्वेत्यादिकास्त्वान्तास्त्रयः, गृह्णाम्यन्तास्त्रयः; उत्तरपरिग्रहे च सुक्ष्मा चासीत्येवमस्यन्ताः षड् व्याहृतयः स्पष्टाः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १३ ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये सा वेदिरायामतो यजमानमात्री; सा च पश्चाद् विस्तृत्या चतुररत्निः, पुरस्तात् त्र्यरत्निः कार्येति विधत्ते—**व्याममात्री**ति । 'व्यामः' प्रसारितकरद्वयान्तरालक्षणः । 'पश्चात्' प्रत्यग्भागे—इत्यर्थः । **त्र्यरत्निः प्राची**ति । त्रिभिररत्निभिर्विस्तृता प्राग्भागे वेदिः कार्येत्यर्थः । **त्रिवृद्धी**ति । सवनत्रयादिरूपेण यज्ञस्य त्रिवृत्त्वम् । पक्षान्तरमाह—**नात्रे**ति । 'अत्र' वेद्यां परिमाणं नैवास्ति । 'यावतीम्' यत्परिमाणविशिष्टामेव वेदिं स्वयं मनसा हविरासादनादिकार्यपर्याप्तां मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टां वेदिं कुर्यात् । कात्यायनोऽपीमं पक्षद्वयमसूत्रयत्—''व्याममात्रीं पश्चात् त्र्यरत्नीं प्राचीमपरिमितां वा''—इति ॥ १४ ॥

वेद्यंसयोराहवनीयस्य स्पर्शं विधत्ते—**अभित** इति । 'अग्निमभितः' आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोर्वेद्यंसौ 'उन्नयति' ऊर्ध्वं प्रापयति । तदेतत् प्रशंसति—**योषा वा** इति । लोके हि योषित् पुमांसमंसाभ्यां परिष्वज्य शेते; अतो वेदेरप्यंसाभ्यामग्नेः परिष्वङ्गो युक्त इति भावः ॥ १५ ॥

---

१ '×'इति ख. ग. । २ 'ण ×' इति ख. ग. छ. झ. । ३ '×'–इति ख. ग. । ४ 'गायत्रेण त्वा' 'त्रैष्टुभेन त्वा' 'जागतेन त्वा' इति त्वान्ताः । ५ 'छन्दसा परिगृह्णामि' इति त्रिवारम् । ६ 'असि'–शब्दान्ताः । ७ ''अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति त्र्यङ्गुलखातां व्याममात्रीं पश्चात् त्र्यरत्नीं प्राचीमपरिमितां वा प्राक्प्रवणामुदक्प्रवणां मध्यसंगृहीतामग्निमभितोऽंसौ श्रौ० सू० २. १५० । ८ 'तदेव' इति ज. ।

सा वै पश्चाद्वरीयसी स्यात्। मध्ये सꣳह्वारिता पुनः पुरस्तादुर्व्येवमिव हि योषां प्रशꣳसन्ति पृथुश्रोणिर्विमृष्टान्तराꣳसा मध्ये संग्राह्येति जुष्टामेवैनामेतद्देवेभ्यः करोति ॥ १६ ॥

सा वै प्राक्प्रवणा स्यात्। प्राची हि देवानां दिगथो ऽउदक्प्रवणोदीची हि मनुष्याणां दिग् दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदूहत्येषा वै दिक् पितॄणाꣳ सा यद्दक्षिणाप्रवणा स्यात् क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकमियात्तथो ह यजमानो ज्योग् जीवति तस्माद्दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदूहति पुरीषवतीं कुर्वीत पशवो वै पुरीषं पशुमतीमेवैनामेतत् कुरुते ॥ १७ ॥

क्रियते। तस्मादभितोऽग्निमंसा उन्नयति ॥ सा वै पश्चाद्वरीयसी स्यात्, मध्ये संह्वारिता, पुनः पुरस्तादुर्वी। एवमिव हि योषां प्रशंसन्ति–पृथुश्रोणिः, विमृष्टान्तरांसा, मध्ये संग्राह्येति। जुष्टामेवैनामेतद्देवेभ्यः करोति ॥ सा वै प्राक्प्रवणा स्यात्–प्राची हि देवानां दिक्। अथो उदक्प्रवणा–उदीची हि मनुष्याणां दिक्। दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदूहति–एषा वै दिक् पितॄणाम्। सा यद्दक्षिणाप्रवणा स्यात्–क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकमियात्। तथो ह यजमानो ज्योग् जीवति। तस्माद्दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदूहति। पुरीषवतीं कुर्वीत–पशवो वै पुरीषं,

---

"योषा वै"–इति सिद्धवदुक्तं स्त्रीत्वं लौकिकस्त्रीसामान्येनोपपाद्य प्रशंसति–**सा वा** इति। 'वरीयसी' उरुतरा, विस्तीर्णतरा। उक्तं हि "व्याममात्री पश्चात् स्यादिति"। 'मध्ये' प्रत्यग्भागानन्तरभाविनि मध्यदेशे 'संह्वारिता' सङ्कुचिता। 'पुरः' पूर्वभागे 'उर्वी' विस्तीर्णा। त्र्यरत्निः प्राचीति विधानात्। एवं वेदिस्वरूपमभिधाय तत्साम्यं स्त्रियां योजयति–**एवमि**ति। **विमृष्टान्तरांसे**ति। श्रोणितो विमृष्टं न्यूनमन्तरमवकाशो ययोस्तौ 'विमृष्टान्तरौ' तथाविधावंसौ यस्याः सा तथोक्ता। **संग्राह्ये**ति। मध्यदेशे हस्तेन संग्रहीतुं शक्या, कृशोदरीति यावत्। एवम् 'एनाम्' प्रशस्तयोषिदाकारां वेदिं कुर्वन् देवेभ्यः प्रियां करोति ॥ १६ ॥

अथ सा वेदिः प्राक्प्रवणोदक्प्रवणा वा कार्येति विधत्ते–**सा वा** इति। 'प्राक्' प्राच्यां दिशि 'प्रवणम्' निम्नं यस्याः सा तथोक्ता। प्राच्या दिशो देवसम्बन्धित्वम्; दिग्विभजनसमये देवैरात्मीयतया स्वीकारात्। श्रूयते हि तैत्तिरीयके–"देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवाः"–(६.१.१.१.) इति। इमां प्रसिद्धिं द्योतयितुमत्र 'हि'–शब्दः। 'अथो'–इति पक्षान्तरं द्योत्यते। अत एव कात्यायनोऽपि पक्षद्वयमसूत्रयत्–"प्राक्प्रवणामुदग् वा"–(श्रौ० सू० २.१९०) इति। आपस्तम्बस्तु प्रागुदगुक्तोपजीवनेन विकल्पमसूत्रयत्–"प्राक्प्रवणां प्रागुदक्प्रवणां वा"–(आ० श्रौ० सू० २.२.९) इति। उदीच्या मनुष्यसम्बन्धः; शान्तस्वरूपत्वात्। अत एवान्यत्राम्नायते–"एषा वै देवमनुष्याणाꣳ शान्ता दिग्"–(तै०ब्रा० २.१.३.९.) इति। वेदेर्दक्षिणभागस्य पांसुभिरौन्नत्यकरणं विधत्ते–**दक्षिणत** इति।

---

१ 'पितॄणाꣳ' इति ख. ग.। २ 'पशुमती'–इति ख. ग. ङ.। ३ 'पांशु' इति क पुस्तके सर्वत्र।

तां प्रतिमार्ष्टि । देवा ह वै संग्रामꣳ सन्निधास्यन्तस्ते होचुर्हन्त यदस्यै पृथिव्या ऽअनामृतं देवयजनं तच्चन्द्रमसि निदधामहै स यदि न ऽइतोऽसुरा जयेयुस्तत ऽएवार्चन्तः श्राम्यन्तः पुनरभिभवेमेति स यदस्यै पृथिव्या ऽअनामृतं देवयजनमासीत्तच्चन्द्रमसि न्यदधत तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णं तस्मादाहुश्चन्द्रमस्यस्यै पृथिव्यै देवयजनमित्यपि ह वा ऽअस्यैतस्मिन् देवयजन ऽइष्टं भवति तस्माद्वै प्रतिमार्ष्टि ॥ १८ ॥

पशुमतीमेवैनामेतत् कुरुते ॥ तां प्रतिमार्ष्टि । देवा ह वै संग्रामं सन्निधास्यन्तस्ते होचुः—हन्त यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देवयजनं तच्चन्द्रमसि निदधामहै । स यदि न इतोऽसुरा जयेयुः, तत एवार्चन्तः श्राम्यन्तः पुनरभिभवेमेति । स यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देवयजनमासीत्तच्चन्द्रमसि न्यदधत । तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णम् । तस्मादाहुः—चन्द्रमस्यस्यै पृथिव्यै देवय-

---

'पुरीषम्' खातं पांसु 'प्रत्युदूहति' प्रतिक्षिपति । विहितमर्थमुपपादयितुं विपक्षे बाधमुपन्यस्यति—**एषा वा** इति । 'एषा' दक्षिणा दिक् पितॄणां स्वभूता । तथा च 'सा' वेदिर्यदि 'दक्षिणप्रवणा स्यात्' दक्षिणतो निम्ना भवेत्, तदा तत्रासिक्तोदकवद् यजमानोऽपि दक्षिणतोऽवस्थितं पितृलोकम् 'क्षिप्रे' क्षिप्रम् 'इयात्' प्राप्नुयात् । प्राचीनप्रवणायान्तु वेद्यां नैष दोष इत्याह—**तथो** हेति । तथा सति 'सः' यजमानः 'ज्योक्' चिरं जीवेत् । खाता वेदिर्नाद्भिः श्लक्ष्णीकरणीया, किन्तु पांसुलैव कार्येति विधत्ते—**पुरीषवतीमिति** । तत् प्रशंसति—**पशवो वा** इति । पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पुरीषस्य पशुत्वम् । 'पुरीषैः' पांसुभिः युक्तां वेदिं कुर्वन् पशुभिर्युक्तामेवैनां कुरुत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

"पुरा क्रूरस्य" इति मन्त्रेण यद्वेदेर्मार्जनम्, तद् विधत्ते[3]—**तामिति** । एतत्प्रशंसार्थमितिहासमाह—**देवा** हेति । पुरा खलु देवा असुरैः सह योत्स्यमाना एवमवोचन् । किमिति—अस्याः पृथिव्याः सम्बन्धि । 'अनामृतम्' आ समन्तान्मृतम्, सर्वदा नश्वरम् 'आमृतम्' तद्विपरीतम् 'अनामृतम्' सर्वदा बाधविधुरम् । ईदृग्विधं यद् 'देवयजनम्' देवयागाधिकरणभूतं स्थानम्, तत् 'चन्द्रमसि' चन्द्रमण्डलमध्ये निक्षिपाम । 'सः'—इति व्यत्ययेनैकवचनम् । तेऽसुरा यदि 'नः' अस्मान् 'इतः' अस्मात् स्थानात्—जयेयुः तदा वयमेतत् स्थानं परित्यज्य 'तत एव' चन्द्रमसि निहिते तस्मिन् स्थान एव, पुनर्यज्ञं कुर्वाणास्तेन यज्ञेनासुरान् पुनरभिभवेमेति । ईदृग्विधोपायजनितहर्षद्योतको 'हन्त'—शब्दः । एवं विचार्य्य तथैव देवैः कृतमिति दर्शयति—**स यदिति** । व्यत्ययेन पुँल्लिङ्गता । तद्यदस्याः पृथिव्याः सम्बन्धीत्यर्थः । 'न्यदधत' निहितवन्तो निक्षिप्तवन्तः । 'तत्' निहितं देवयजनम्, 'एतद्' इदानीं चन्द्रमसि कृष्णवर्णं सत् कलङ्कात्मतया दृश्यते । उक्तेऽर्थे लोकप्रसिद्धिमुदाहरति—**तस्मादिति** । यस्मादेवं पृथिव्या अनामृतं देवयजनं चन्द्रमसि निक्षिप्तम्, तस्मादेव कारणादस्याः पृथिव्याः सम्बन्ध्युदीरितलक्षणं देवयजनं चन्द्रमसि विद्यत इत्यभिज्ञाः कथयन्तीत्यर्थः । यदीदृग्विधं देवयजनम्, एतस्मिन्नेव "पुरा क्रूरस्य"—इति मन्त्रेण प्रतिमार्जनं कुर्वतः 'अस्य' यजमानस्यापि यज्ञेनेष्टं भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

---

१ 'मन्द्र'–इति ख, ग. । २ 'सिन्धु'–इति क. । ३ "पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टि"–(श्रौ० सू० २. १७३.) इति द्रष्टव्यम् ।

स प्रतिमार्ष्टि । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्निति संग्रामो वै क्रूरꣳ संग्रामे हि क्रूरं क्रियते हतः पुरुषो हतोऽश्वः शेते पुरा ह्येतत् संग्रामान्न्यदधत तस्मादाह पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नित्युदादाय पृथिवीं जीवदानुमित्युदादाय हि यदस्यै पृथिव्यै जीवमासीत्तच्चन्द्रमसि न्यदधत तस्मादाहोदादाय पृथिवीं जीवदानुमिति यामैरयꣳश्चन्द्रमसि स्वधाभिरिति यां चन्द्रमसि ब्रह्मणादधुरित्येवैतदाह तामु धीरासोऽअनुदिश्य यजन्त ऽइत्येतेनो ह तामनुदिश्य यजन्तेऽपि ह वाऽअस्यैतस्मिन् देवयजन ऽइष्टं भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ १९ ॥

जनमिति । अपि ह वा अस्यैतस्मिन् देवयजन इष्टं भवति । तस्माद्वै प्रतिमार्ष्टि ॥ स प्रतिमार्ष्टि—"पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्" (१ अ० २८ मं०) इति । संग्रामो वै क्रूरम् । संग्रामे हि क्रूरं क्रियते—हतः पुरुषः, हतोऽश्वः शेते । पुरा ह्येतत्संग्रामान्न्यदधत । तस्मादाह—पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्निति । "उदादाय पृथिवीं जीवदानुम्"—(१ अ० २८ मं०) इति । उदादाय हि यदस्यै पृथिव्यै जीवमासीत्, तच्चन्द्रमसि न्यदधत । तस्मादाह—उदादाय पृथिवीं जीवदानुमिति । "यामैरयꣳश्चन्द्रमसि स्वधाभिः"—(१ अ० २८

विहितं प्रतिमार्जनमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—स इति । मन्त्रगतक्रूरपदस्यार्थमाह—संग्रामो वै क्रूरमिति । कथं संग्रामस्य क्रूरशब्दाभिधेयतेत्याशङ्क्योपपादयति—संग्रामे हीति । क्रूरकरणमपि कथं संग्रामे विद्यत इत्यत आह—हतः पुरुष इति । पुरुषाश्वादेश्चतुरङ्गबलस्य तत्र हननलक्षणात् क्रूरकरणात् तदधिकरणभूतः संग्रामोऽप्यत्र क्रूरशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमुपपादयति—पुरा हीति । 'क्रूरस्य' संग्रामस्य 'विसृपः' विसर्पणादागमनात्पुरेति मन्त्रवाक्यार्थ इत्यभिप्रायः । मन्त्रस्य द्वितीयं भागमनूद्य 'जीवदानु'—पदस्य विवक्षितमर्थं दर्शयन् व्याचष्टे—उदादायेति । अस्याः पृथिव्याः 'जीवम्' जीवनरूपं जीवात्मभूतं वा यदनामृतं देवयजनमासीत्, तदित्यर्थः । तथा च 'जीवदानुम्' जीवनप्रदां जीवभूतां पृथिवीमिति मन्त्रपदाभिप्रायो वर्णितो भवति । वैयाकरणास्तु "जीवेरदानुक्" इति [४]जीरदानुपदं व्युत्पादयन्ति । तथैव तैत्तिरीयकैराम्नातम् । मन्त्रस्य भागान्तरमनूद्य व्याचष्टे—यामिति । 'ब्रह्मणा' मन्त्रेण । एतच्च स्वधाभिरित्यस्य व्याख्यानम् । मन्त्रस्यान्तिमं भागमनूद्य व्याचष्टे—तामिति । 'एतेन' इदानीन्तनेन देवयजनेन 'ताम्' चन्द्रमस्यवस्थिताम्, अनामृतां पृथिवीम् 'अनुदिश्य' तदेवमिति तादात्म्येनानुसन्धायेत्यर्थः । एतद्वेदनं प्रशंसति—अपि हेति ॥ १९ ॥

---

१ 'यामैरयंश्चन्द्रमसि' इति 'यामैरयँश्चन्द्रमसि'—इति वा पा० । २ नास्ति ख. ग. । ३ 'द्वेद'—इति छ. । 'द्वेद' ख. ग. झ. । ४ 'जीवदानु' इति क. । ५ 'अभिन्नो घर्मो जीरदानु' इत्यादि तै० सं० १. ५. १०. ४ द्रष्टव्या । तत्र च भाष्येऽप्येवमाह सायणः—"जीरं जीवनं पुरोडाशद्वारेण यज्ञस्य ददातीति जीरदानुः" इह तु जीवदानुशब्द एवमर्थकः ।

अथाह प्रोक्षणीरासादयेति । व्वज्रो वै स्फ्यो ब्राह्मणश्चेमं पुरा यज्ञमभ्यजूगुपतां व्वज्रो वा ऽआपस्तद् व्वज्रमेवैतदभिगुप्त्या ऽआसादयति स वा ऽउपर्युपर्येव प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्वथ स्फ्यमुद्यच्छत्यथ यन्निहित ऽएव स्फ्ये प्रोक्षणीरासादयेद् व्वज्रौ ह समृच्छेयातां तथो ह व्वज्रौ न समृच्छेते तस्मादुपर्युपर्य्येव प्रोक्षणीषु धार्य्यमाणास्वथ स्फ्यमुद्यच्छति ॥ २० ॥

मं०) इति । यां चन्द्रमसि ब्रह्मणादधुरित्येवैतदाह–"तामु धीरासोऽनुदिश्य यजन्ते"–(१ अ० २८ मं०) इति । एतेनो ह तामनुदिश्य यजन्ते । अपि ह वा अस्यैतस्मिन् देवयजन इष्टं भवति–य एवमेतद्वेद ॥ अथाह–"प्रोक्षणीरासादय"–(१अ० २८मं०) इति । वज्रो वै स्फ्यः, ब्राह्मणश्च; इमं पुरा यज्ञमभ्यजूगुपताम् । वज्रो वा आपः । तद् वज्रमेवैतदभिगुप्त्यै–आसादयति । स वा उपर्युपर्येव प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्वथ स्फ्यमुद्यच्छति । अथ यन्निहित एव स्फ्ये प्रोक्षणीरासादयेद्–वज्रौ ह समृच्छेयाताम् । तथो ह वज्रौ न समृच्छेते।

वेदिकरणानन्तरं कर्त्तव्यं विधत्ते–अथेति । प्रोक्षणीरासादयेत्यादिकं संप्रैषं ब्रूयादित्यर्थः । प्रोक्षत्याभिरिति–'प्रोक्षण्यः' आपः; तासामासादनं यज्ञरक्षार्थमिति व्याचष्टे–वज्रो वा इति । स्फ्यस्तावद् वज्रः; तदंशपरिणामरूपत्वात् । तथैव प्रागाम्नातम्–"तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद् वा"–इति । ब्राह्मणोऽपि वज्रात्मकः; तद्वन्मन्त्रसामर्थ्येन रक्षसां हन्तृत्वात् । तौ खलु पुरेमं यज्ञम् 'अभ्यजूगुपताम्' अभितोऽरक्षिष्टाम् । "गुपू रक्षणे" (भ्वा० प० ३९९) इत्यस्माल्लुङि, "गुपेश्छन्दसि"–(पा० सू० ३. १. ५०) इति चङि रूपम् । तत्र हि "आयादय आर्धधातुके वा" (पा० सू० ३. १. ३१)–इत्याय–प्रत्ययो विकल्प्यते । वज्रो वा इत्यादि । "तस्माद् येनैता यन्ति निम्नं कुर्वन्ति" इत्यपां वज्रत्वं प्रागेव श्रुत्या प्रतिपादितम् । वज्ररूपाणां तासामासादनं यज्ञस्याभितो रक्षायै सम्पद्यत इत्यर्थः । प्रोक्षणीनामासादनसमये–आग्नीध्रकर्तृकं स्फ्यस्योद्यमनं विधत्ते–स वा इति । "उपर्यध्यधसः सामीप्ये"–(पा० सू० ८. १. ७)–इत्युपरिशब्दस्य द्विर्वचनम् । 'उपर्युपरि' समीपे–उपरि देशे । आसाद्यमानासु 'प्रोक्षणीषु' 'धार्यमाणासु' सतीषु 'अथ' अनन्तरमासादनसमकालमेवाग्नीध्रः स्फ्यम् 'उद्यच्छति' धारयति । विपक्षे बाधमाह—अथ यदिति । उद्यमनमकृत्वा पूर्वं वेदिमध्ये निहितस्य स्फ्यस्योपरि सादने स्फ्याब्लक्षणौ 'वज्रौ' सङ्गतौ भवेताम् । तथा च वज्रद्वयसंगमाद् यजमानस्य बाधः स्यादित्याशयः । "समोगम्यृच्छिभ्याम्"–(पा०सू० १.३.२९)–इत्यात्मनेपदम् । अस्य दोषस्याभावं स्वपक्षे दर्शयति–तथो हेति । 'तथो' तथा च स्फ्यस्य वेदेः सकाशादुद्यमने सतीत्यर्थः । 'तस्मादिति' प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ २० ॥

---

१ नास्ति ख. ग. । २ 'प्रो'-इति ख. ग. । ३ 'अध्यधिवेदिं प्रोक्षणीर्धारयति' 'अन्योऽथ स्फ्यमुद्यम्याह–प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय स्रुचः समृड्ढि पत्नीं सन्नह्याज्येनोपदेहीति यदीच्छेत्' (श्रौ०सू० २. १७४, १७५) अग्रे च तत्रैतत्कर्तृनिर्णयस्त्रिभिः सूत्रैः । ४ 'स्फ्यलक्षणौ'–ज. । ५ 'स्फ्यस्यास्याः इति'–ज. ।

अथैतां वाचं वदति । प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय स्रुचः सम्मृड्ढि पत्नीᳬं सन्नह्याज्येनोदेहीति सम्प्रैष एवैष स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामयेताऽपि नाद्रियेत स्वयमु ह्येवैतद्वेदेदमतः कर्म कर्त्तव्यमिति ॥ २१ ॥

अथोदञ्चᳬं स्फ्यं प्रहरति । अमुष्मै त्वा वज्रं प्रहरामीति यद्यभिचरेद् वज्रो वै स्फ्यस्तृणुते हैवैनेन ॥ २२ ॥

अथ पाणी ऽअवनेनिक्ते । यद्ध्यस्यै क्रूरमभूत्तद्ध्यस्या ऽएतद्धार्षीत् तस्मात् पाणी ऽअवनेनिक्ते ॥ २३ ॥

तस्मादुपर्युपर्येव प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्वथ स्फ्यमुद्यच्छति ॥ अथैतां वाचं वदति--प्रोक्षणीरासादय, इध्मं बर्हिरुपसादय, स्रुचः सम्मृड्ढि, पत्नीं सन्नह्याज्येनोदेहि; इति । संप्रैष एवैषः । स यदि कामयेत-ब्रूयादेतत् । यद्यु कामयेत-अपि नाद्रियेत । स्वयमु ह्येवैतद्वेद-इदमतः कर्म कर्त्तव्यमिति॥अथोदञ्चं स्फ्यं प्रहरति-अमुष्मै त्वा वज्रं प्रहरामीति-यद्यभिचरेद् । वज्रो वै स्फ्यः, तृणुते हैवैनेन ॥ अथ पाणी अवनेनिक्ते । यद्ध्यस्यै क्रूरमभूत्-तद्ध्यस्या एतदहार्षीत् । तस्मात् पाणी अवनेनिक्ते ॥

प्रतीकग्रहणेन विहितं[१] सम्प्रैषमन्त्रं साकल्येनानुवदति-अथैतामिति । हे आग्नीध्र ! प्रोक्षणार्था अप आसादय । अग्निमिन्धनार्थम् 'इध्मम्' वेदिस्तरणार्थम् 'बर्हिः' च, आहवनीयसमीपे—आसादय । जुह्वाद्याः 'स्रुचः' सम्मार्जनसंस्कारेण संस्कुरु । यजमानस्य या पत्नी, तां योक्त्रेण 'सन्नह्य' यत् प्रागग्नावधिश्रितमाज्यम्, तेन 'उदेहि' आगच्छेति संप्रैषमन्त्रार्थः । एवमेष मन्त्रः परप्रत्यायनार्थप्रयुक्तत्वात् सम्प्रैष एव; न तु मन्त्रान्तरवददृष्टैकप्रयोजन इत्याह-सम्प्रैष इति । स यदीत्यादि । प्रोक्षण्यासादनादिकमाग्नीध्रेण कारयितुं यदि कामयेत, तदा 'एतत्' सम्प्रैषवाक्यं ब्रूयात्; यदि च तथा न कामयेत,-स्वयमेव कुर्यामित्येवमेव कामयेत, तदा 'तत्' सम्प्रैषवचनं नाद्रियेतापि, तद्विषयमादरमपि न कुर्यात् । तत्रोपपत्तिमाह-स्वयमिति । 'अतः' अस्मात् कर्मणोऽनन्तरमिदं कर्म कर्त्तव्यमिति 'हि' यस्मात् स्वयमेवैतद्वेद, तस्मात्परं प्रत्यज्ञातज्ञापनार्थः सम्प्रैषो निरर्थक इत्यर्थः ॥ २१ ॥

"द्विषतो वधः"-इति मन्त्रेण स्फ्यस्य बहिर्वेद्युदङ् निरसनं विधत्ते[६]-अथेति । अभिचरतो विशेषमाह-अमुष्मा इति । अस्मिन् मन्त्रे 'अमुष्मै' इति शत्रोर्नाम चतुर्थ्या निर्दिशेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

हस्तप्रक्षालनं विधत्ते[७]-अथेति । 'अवनेनिक्ते' शोधयति, प्रक्षालयेदित्यर्थः । "णिजिर् शौचपोषणयोः" (जु० उ० ११)-इति धातुः । "निजां त्रयाणाम्"-(पा० सू० ७.४.७५)-इत्यभ्यासस्य गुणः । अवनेजनस्य प्रयोजनमाह-यद्धीति । यत् 'खलु अस्याः' वेदेः खननादिकं 'क्रूरम्'

---

१ 'कामयेताऽपि'-इति ख. ग. । २ 'ग्ने'-इति क. । ३ 'मि'-इति क. । ४ 'न'-इति ख. ग. 'म'-इति छ. । ५ 'विवक्षितं'-इति पा० । ६ "द्विषतो वध इति स्फ्यमुदञ्चं प्रहरति"-(श्रौ० सू० २. १८३) "द्विषतो वधोऽसि"-इति मन्त्रभागो ब्राह्मणे तु न व्याख्यातः । ७ "अवनिज्य पाणी"-श्रौ० सू० २. १८४) ।

स ये हाग्र ऽईजिरे । ते ह स्मावमृशं यजन्ते ते पापीयाᳬंस आसुरथ ये नेजिरे ते श्रेयाᳬंस आसुस्ततोऽश्रद्धा मनुष्यान्विवेद ये यजन्ते पापीयाᳬंसस्ते भवन्ति यऽउ न यजन्ते श्रेयाᳬंसस्ते भवन्तीति तत ऽइतो देवान् हविर्न जगामेतः प्रदानाद्धि देवाऽ उपजीवन्ति ॥ २४ ॥

ते ह देवाऽऊचुः । बृहस्पतिमांगिरसमश्रद्धा वै मनुष्यानविदत्तेभ्यो विधेहि यज्ञमिति स हेत्योवाच बहस्पतिरांगिरसः कथा न यजध्व ऽइति ते होचुः किंकाम्या यजेमहि ये यजन्ते पापीयाᳬंसस्ते भवन्ति य ऽउ न यजन्ते श्रेयाᳬंसस्ते भवन्तीति ॥ २५ ॥

स ये हाग्र ईजिरे, ते ह स्मावमर्शं यजन्ते, ते पापीयांस आसुः । अथ ये नेजिरे ते श्रेयांस आसुः । ततोऽश्रद्धा मनुष्यान् विवेद–ये यजन्ते पापीयांसस्ते भवन्ति; य उ न यजन्ते श्रेयांसस्ते भवन्तीति । तत इतो देवान् हविर्न जगाम–इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्ति ॥ ते ह देवा ऊचुर्बृहस्पतिमाङ्गिरसम्–अश्रद्धा वै मनुष्यानविदत्, तेभ्यो विधेहि यज्ञमिति ।

कर्माऽभूत्, तदनेन स्फ्यस्योदङ्निरसनेन 'अस्याः' वेदेः 'अहार्षीत्' निरास्यत् । 'तस्मात्' पाण्योः क्रूरकर्मसंश्लेषादवनेजनेन शुद्धिः कार्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

श्रृतानां हविषां यागात् प्राग् निर्मिताया वेदेश्च बर्हिस्तरणात् पूर्वं स्पर्शनिषेधं विधित्सुस्तत्सिद्ध्यर्थमितिहासमाचष्टे–स ये हेति । पूर्ववद् बहुवचनस्थाने स इत्येकवचनम्, ते–'ये' प्रसिद्धा यजमानाः 'अग्रे' पुरा ह 'ईजिरे' इष्टवन्तः, 'ते' खलु यागसमये श्रृतानि हवींषि क्लृप्तां वेदिं च 'अवमर्शम्' अवमृश्य संस्पृश्य यजन्ते; 'ते' च तेनावमर्शजनितेन दोषेण 'पापीयांसः' पापिष्ठा निकृष्टा बभूवुः । यागमकुर्वाणास्त्ववमर्शजनितदोषविरहात्–श्रेष्ठा एव बभूवुः । 'ततः' अनन्तरमेवावमर्शनस्य दोषहेतुत्वमजानानान् 'मनुष्यान्' 'अश्रद्धा' यागविषयाऽरुचिः 'विवेद' प्राप्नोति । तामेवाश्रद्धां दर्शयति–य इति । यागस्यानर्थहेतुतामज्ञासिषुरित्यर्थः । तत इत्यादि । 'ततः' अश्रद्धाप्राप्त्यनन्तरं केनचिदपि यागस्याननुष्ठानात् 'इतः' अस्माद् भूलोकाद् देवान् प्रति चरुपुरोडाशादिकम् 'हविः' न जगाम । ननु मागमद्धविः; अमृतोपजीविनां देवानामनेन किं प्रयोजनमित्यत आह–इतः प्रदानाद्धीति । 'इतः' अस्माद् लोकात् प्रदीयमानं यद्धविः, तस्मादित्यर्थः । "कृत्यल्युटो बहुलम्"–(पा० सू० ३. ३. ११३)–इति प्रपूर्वाद् ददातेः कर्मणि ल्युट् ॥ २४ ॥

तत्रेतिहासमाह–ते हेति । हविरागमनाभावेन निराहाराः 'ते' देवा अङ्गिरसः पुत्रं बृहस्पतिमुक्तवन्तः । किमिति, 'अश्रद्धा' यागविषया मनुष्यान् प्राप्नोति । तां निरस्य तेभ्यो 'यज्ञम्' 'विधेहि' यजध्वमिति

---

१ 'ये'–इति ख. ग. छ. झ. । २ 'या ४'–इति ख. ग. छ. झ. । ३–४ नास्ति ख. ग. । ५ नास्ति ज. । ६ 'प्राप्नोत्'–इति पा० । ७ नास्ति ज. । ८ 'प्राप्नोत्' इति ज. । ९ तदिति पदं क्वचिन्नास्ति ।

स होवाच । बृहस्पतिराङ्गिरसो यद्वै शुश्रुम देवानां परिषूत तदेष यज्ञो भवति यच्छ्रुतानि हवीꣳषि कॢप्ता व्वेदिस्तेनावमर्श-मचारिष्ट तस्मात् पापीयाꣳसोऽभूत तेनानवमर्शं यजध्वं तथा श्रेयाꣳसो भविष्यथेत्या कियत ऽइत्या[2] बर्हिषस्तरणादिति बर्हिषा ह वै खल्वेषा शाम्यति स यदि पुरा बर्हिषस्तरणात् किञ्चिदापद्येत बर्हिरेव तत् स्तृणन्नपास्येदथ यदा बर्हिस्तृणन्त्यपि पदाभिति-ष्ठन्ति स यो हैवं व्विद्वाननवमर्शं यजते श्रेयान् हैव भवति तस्मा-दनवमर्शमेव यजेत ॥ २६ ॥ ३ ॥

इति प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् (२. ९.)

समाप्तश्च द्वितीयोऽध्यायः ।

स हेत्योवाच बृहस्पतिराङ्गिरसः–कथा न यजध्व इति । ते होचुः-किंकाम्या यजेमहि, ये यजन्ते-पापीयांसस्ते भवन्ति, य उ न यजन्ते–श्रेयांसस्ते भवन्तीति ॥ स होवाच बृहस्पतिराङ्गिरसः–यद्वै शुश्रुम देवानां परिषूतं तदेष यज्ञो भवति । यच्छ्रुतानि हवींषि, क्लृप्ता वेदिस्तेनावमर्शम-चारिष्ट तस्मात्पापीयांसोऽभूत । तेनानवमर्शं यजध्वम्, तथा श्रेयांसो भविष्यथेति । आ

विधिं कुर्या इत्यर्थः । स च बृहस्पतिरागत्योक्तवान्–हे मनुष्याः ! 'कथा' कथं–कस्माद्धेतोर्न यजध्वे–इति । "था हेतौ च च्छन्दसि"–(पा० सू० ५.३. २६)–इति था–प्रत्ययः । एवं पृष्टैस्तैरुक्तं यागाननुष्ठानकारणमुपन्यस्यति–**किङ्काम्या**–इति । किं कामनया ? कस्य फलस्येच्छ-येत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं यागानुष्ठानत्यागकारणमुक्तवत्सु तेषु बृहस्पतिरयथानुष्ठानजनितमेव तत् पापीयस्त्वम्, न तु सम्यग्यागानुष्ठानजमिति बोधयंस्तेषां [4]विपर्यस्ततां निरस्यति–**स होवाचे**ति । **यद्वै शुश्रुमे**ति । 'यत्' खलु वस्तु देवानामर्थम् 'परिषूतम्' परिगृहीतं शुश्रुम. 'तत्' एतदात्मक एव यज्ञः; तत्साध्यत्वात् । सामान्योक्तं विशिनष्टि–**यच्छ्रुतानी**ति । 'शृतानि' पक्वानि पुरोडाशादीनि 'हवींषि' पूर्वपरिग्रहादिभिः '**क्लृप्ता**' निर्मिता वेदिरिति यदस्ति, एतत्साध्यो हि देवार्थो यज्ञः, ('तेन' एवंविधेन यज्ञेन हे मनुष्याः । यूयम् '**अवमर्शम्**' अवमृश्य यागात् प्राक् पक्वानि हवींषि, बर्हिस्तरणात् पूर्वं वेदिं च संस्पृश्य,) 'अचा-रिष्ट' आचरणं कृतवन्तः; यागसाधनस्य च मनुष्यसंस्पर्शो न युक्तः; अतस्तस्मादेवावमर्शनात्

१ 'त' इति छ. । २ नास्ति ख. ग. । ३ 'ख'–इति क. । ४ 'विपर्ययमस्तताम्'–इति पा० । ५ ( ) 'तेनैतदेव संस्पृश्य' इत्येव ज. ।

कियत इति । आ बर्हिषस्तरणादिति । बर्हिषा ह वै खल्वेषा शाम्यति । स यदि पुरा बर्हिषस्तरणात् किञ्चिदापद्येत, बर्हिरेव तत् स्तृणन्नपास्येत् । अथ यदा बर्हिस्तृणन्ति—अपि पदाभितिष्ठन्ति । स यो हैवं विद्वाननवमर्शं यजते, श्रेयान् हैव भवति । तस्मादनवमर्शमेव यजेत ॥

हे मनुष्याः ! यूयं पापीयांसोऽभूत, न तु यागात् । अतोऽवमर्शं परित्यज्य तेन यज्ञेन यजध्वम् । तथा च श्रैष्ठ्यं वो भविष्यतीति बृहस्पतिना बोधितेऽवमर्शनपरित्यागस्यावधिं पृच्छति—**आ कियत** इति । कियत्कालपर्यन्तमेवावमर्शनपरित्याग इत्यर्थः । तस्योत्तरमाह—**बर्हिष** इति । बर्हिःस्तरणपर्यन्तम्, संस्कृतां वेदिं न स्पृशेदित्यर्थः । एतच्च हविषामप्युपलक्षणम्; अतः पक्वानि हवींष्यपि यागात् पूर्वं न स्प्रष्टव्यानीति द्रष्टव्यम् । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन—"प्राक् स्तरणाद् वेदिं नावमृशेत्" "शृतानि च हवींष्याप्रचरणात्"—(श्रौ० सू० २. १७९-१८०) इति । युक्तं चैतदित्याह—**बर्हिषेति** । बर्हिषः स्तरणात् पूर्वमशान्ता सती सा वेदिः स्तीर्यमाणेन 'बर्हिषा' खलु शान्ता भवति । अतोऽशान्तायाः स्पृष्टौ प्रागुक्तो दोषो युज्यत इत्यर्थः । **स यदी**त्यादि । बर्हिषः स्तरणात् पूर्वं यदि वेदिमध्ये 'किञ्चित्' तृणादिकमापद्येत, तदा तन्निरासार्थमपि न स्पृशेत् । किन्तु 'बर्हिः स्तृणन्' स्तरणसमये बर्हिषः स्तरणं कुर्वन्नेव 'तत्' तृणादिकं निरस्येत्[३] । । स्तरणप्रभृति वेदिस्पर्शो न दोषायेत्यभिप्रेत्याह—**अथे**ति । 'यदा' यस्मिन् काले बर्हिर्मुष्टिं स्तृणन्त्यध्वर्यवः, तदानीम् 'पदा' पादेनाप्यभितिष्ठन्ति; अतस्तस्मिन् समये स्पर्शो न दुष्यतीति भावः । एवमितिहासमुखेन प्रतिपादितमर्थमिदानीमप्यनुष्ठेयत्वेन विधत्ते—**स य** इति । 'एवं विद्वान्' उक्तमितिहासं जानन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥ ३ ॥ (२. ५.)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरहरिहर महाराज साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिन शतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणं द्वितीयाध्यायश्च समाप्तः ॥ २ ॥

---

१ 'नावमृशेद्' इति पा० । २ 'बर्हिषः स्तरणसमये' इति ज. । ३ 'आपन्नं स्तृणन्निरस्येत्' इति (श्रौ० सू० २. १८२)

अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स वै स्रुचः सम्मार्ष्टि । तद्यत् स्रुचः सम्मार्ष्टि यथा वै देवानां चरणं तद्वा ऽअनु मनुष्याणां तस्माद् यदा मनुष्याणां परिवेषणमुपक्लृप्तं भवति ॥ १ ॥

अथ पात्राणि निर्णेनिजति । तैर्निर्णिज्य परिवेविषत्येवं वा ऽएष देवानां यज्ञो भवति यच्छृतानि हवीꣳषि क्लृप्ता वेदिस्तेषामेतान्येव पात्राणि यत् स्रुचः ॥ २ ॥

स यत् सम्मार्ष्टि । निर्णेनेक्त्येवैना ऽएतन्निर्णिक्ताभिः प्रचराणीति तद्वै द्वयेनैव देवेभ्यो निर्णेनिजत्येकेन मनुष्येभ्योऽद्भिश्च ब्रह्मणा च देवेभ्य ऽआपो हि[3] कुशा ब्रह्म यजुरेकेनैव मनुष्येभ्योऽद्भिरेवैवम्वेतन्नाना भवति ॥ ३ ॥

अथ द्रव्यसंस्काराः ।

स वै स्रुचः सम्मार्ष्टि । तद्यत् स्रुचः सम्मार्ष्टि—यथा वै देवानां चरणं तद्वा अनु मनुष्याणाम् । तस्माद् यदा मनुष्याणां परिवेषणमुपक्लृप्तं भवति—अथ पात्राणि निर्णेनिजति । तैर्निर्णिज्य परिवेविषति । एवं वा एष देवानां यज्ञो भवति—यच्छृतानि हवींषि, क्लृप्ता वेदिः, तेषामेतान्येव पात्राणि—यत्स्रुचः ॥ स यत्सम्मार्ष्टि—निर्णेनेक्त्येवैना एतत्—निर्णिक्ताभिः प्रचराणीति । तद्वै द्वयेनैव देवेभ्यो निर्णेनिजति, एकेन मनुष्येभ्यः । अद्भिश्च ब्रह्मणा च

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

प्रोक्षणीरासादयेति प्रैषमन्त्रानुसारेण प्रथमं प्रोक्षणीनामासादनमुक्तम् । इध्माबर्हिषोरुपसादनमपि विशेषवक्तव्याभावात् सिद्धमित्यभिप्रेत्य क्रमप्राप्तं स्रुक्सम्मार्जनं विधत्ते—**स वा** इति । **यथा वा** इत्यादि । 'यत्' खलु देवानां वर्त्तनम्, तदनुसार्येव मनुष्यवर्त्तनम्; तत्कार्यत्वात् । मनुष्याणां च भोज्यान्नसूपशाकादौ पक्वे सति भोजनस्थाने शोधिते, तत्परिवेषणसाधनानि दर्व्यादीनि पात्राणि—अद्भिः प्रक्षालनेन शोध्यन्ते । अतो मानुषव्यवहारनिदानत्वाद् देवव्यवहारस्य देवानामन्ने हविषि पक्वे वेद्यां च संस्कृतायां तत्परिवेषणसाधनानां स्रुचां सम्मार्जनं युक्तमिति "यत् स्रुच"—इत्येवमन्तस्थवाक्यसन्दर्भस्याभिप्रेतोऽर्थः ॥ १ ॥

अथेति । निर्णेनिजतीति । "अदभ्यस्तात्" (पा० सू० ७ । १ । ४)—इति झस्यादादेशः । "परिवेविषति"—इत्यत्राप्येवम् ॥ २ ॥

ननु मानुषपात्रवद् देवपात्राणां स्रुचामप्यद्भिः प्रक्षालनेन भवितव्यम्, किमनेन सम्मार्जनेनेत्याह—**स यदि**ति । 'निर्णिक्ताभिः' प्रक्षालिताभिः स्रुग्भिः प्रचराणीत्यनेनाभिप्रायेण सम्मार्जनेन प्रक्षालनमेव

---

१ 'भवति' इति क्वचित् । २ नास्ति ख. ग. झ. । ३ 'हि' इति ख. ग. । ४ 'भवति'—इति क्वचित् ।
५ 'देवपात्राणां स्रुचां न मानुषपात्रवदद्भिः प्रक्षालनं केवलं करोति किन्तु सम्मार्जनेनैव सहितं प्रक्षालनमित्याह' इति झ.

अथ स्रुवमादत्ते । तं प्रतपति 'प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा ऽअरातयो निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता ऽअरातय ऽइति वा ॥ ४ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुस्तद् यज्ञमुखादेवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति ॥ ५ ॥

स वा ऽइत्यग्रेरन्तरतः सम्मार्ष्टि । अनिशितोऽसि सपत्नक्षिदिति यथानुपरतो यजमानस्य सपत्नान् क्षिणुयादेवमेतदाह वाजिनन्त्वा वाजेध्यायै सम्माज्र्मीति यज्ञियन्त्वा यज्ञाय सम्माज्र्मीत्येवैतदाहैतेनैव सर्वाः स्रुचः सम्मार्ष्टि वाजिनीन्त्वेति स्रुचं तूष्णीं प्राशित्रहरणम् ॥ ६ ॥

देवेभ्यः । आपो हि कुशाः, ब्रह्म यजुः । एकेनैव मनुष्येभ्यः–अद्भिरेव । एवम्वेतन्नाना भवति ॥ अथ स्रुवमादत्ते । तं प्रतपति–"**प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातयः**"–(१ अ० २९ मं०) इति वा ॥ देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुः, तद्यज्ञमुखादेवैतन्नाष्ट्रा रक्षांस्यतोऽपहन्ति ॥ स वा इत्यग्रेरन्तरतः सम्मार्ष्टि–"**अनिशितोऽसि सपत्नक्षित**"–(१ अ० २९ मं०) इति । यथानुपरतो यजमानस्य सपत्नान् क्षिणुयाद्, एवमेतदाह ।

करोतीत्यर्थः । देवपात्रस्य शोधनं मानुषपात्राद्विशेषमाह–**तद्वा** इति । "द्वयेनैकेनेति सामान्योक्तं विवृणोति–**अद्भिश्च ब्रह्मणा चेति** । **आपो हि कुशा** इति । अपां यज्ञियांशपरिणामरूपा हि कुशाः; तथैव हि प्रागाम्नातम्–"ता उपर्युपर्यतिपुप्लुविरेऽत इमे दर्भास्ता हैता अनापूयिता आपः"–इति । अतः कुशैः सम्मार्जनाद् यज्ञियाभिरद्भिरेव प्रक्षालनं कृतवान् भवतीत्यर्थः । **एवम्वेतादिति** । द्वयेनैकेनेत्येवं साधनभेदकृतं दैवमानुषपात्रसंस्काराणां नानात्वं भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रथमं स्रुवस्य सम्मार्जनं विधातुं तस्यादानप्रतपने विधत्ते[4]–**अथेति** ॥ ४ ॥

देवा इति । 'देवा ह वा–' इत्यादिकं समन्त्रकस्य प्रतपनस्य प्रयोजनप्रतिपादकम् । तच्च निर्वापप्रकरणे प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

अथ तस्य प्रतप्तस्य स्रुवस्य समन्त्रकं सम्मार्जनं विधत्ते–**स वा इतीति** । स्रुवस्यान्तरतो बिलमध्ये वेदाग्नेरिति प्राक्[5] सम्मार्ष्टि । सम्मार्जनप्रकाराभिनयार्थ 'इति' शब्दः । स च प्रकारः कात्यायनेन सूत्रितः–"वेदाग्रैरन्तरतः प्राक् सम्मार्ष्टी"ति (श्रौ० सू० २ । १८८) । मन्त्रस्य प्रयोजनमाह–**यथेति** । यथा खल्वयं स्रुवः 'अनुपरतः' उपरतिमप्राप्तः सन् यजमानस्य शत्रून् 'क्षिणुयात्' 'हिंस्यात्' । "रि क्षि–हिंसायाम्"–(स्वा० प० ३०) इति धातुः । एवमेवैतन्मन्त्रवाक्यमाह–**सपत्नानिति** । सपत्नान् क्षिणो-

---

१–२ नास्ति ख. ग. झ. । ३ नास्ति ख. ग. झ. । ४ 'ण ॐ'–इति ख. ग. छ. झ. । ५ "स्रुवं प्रतप्य पूर्ववत्"–श्रौ० सू० २ । १८८ । ६ नास्त्ययं शब्दः ज. ।

स वा ऽइत्युग्रैरन्तरतः सम्मार्ष्टीति । मूलैर्बाह्यत ऽइतीव वा ऽअयं प्राण ऽइतीवोदानः प्राणोदानावेवैतद्दधाति तस्मादितीवेमानि लोमानीतीवेमानि ॥ ७ ॥

"वाजिनन्त्वा वाजेध्यायै सम्मार्ज्मि"–(१ अ० २९ मं०) इति । यज्ञियन्त्वा यज्ञाय सम्मार्ज्मीत्येवैतदाह । एतेनैव सर्वाः स्रुचः सम्मार्ष्टि । वाजिनीन्त्वेति स्रुचम् । तूष्णीं प्राशित्रहरणम् ॥ स वा इत्यग्रैरन्तरतः सम्मार्ष्टि, इति मूलैर्बाह्यतः । इतीवं वा अयं प्राणः, इतीवोदानः ।

तीति 'सपत्नक्षित्'–इति मन्त्रपदस्याभिप्राय इति भावः । मन्त्रशेषमनूद्य व्याचष्टे–वाजिनं त्वेति । 'वाजः' हविर्लक्षणमन्नम्, तदेव यज्ञस्तदर्हत्वेन; तद्वन्तं त्वां 'वाजेध्यायै' वाजस्यान्नस्येन्धनं दीपनम्, भूयःकरणमनेन क्रियत इति 'वाजेध्या' यज्ञः, तस्यै सम्मार्ज्मीति मन्त्रशेषस्यार्थः । तदेतदाह–यज्ञियन्त्वेति । यज्ञमर्हतीति यज्ञियः । "यज्ञर्त्विग्भ्याम्"–(पा० सू० ५ । १ । ७१)–इति घः । जुह्वादीनां स्रुचां सम्मार्जनं विधत्ते–एतेनैवेति । अनिशितोऽसीति योऽयं स्रुवसम्मार्जनमन्त्रः, 'एतेनैव' अनिशितासीति स्त्रीलिङ्गत्वेन विपरिणमितेनेत्यर्थः । अत एव सूत्रकृतोक्तम्–"अनिशितेति स्रुचः"–(श्रौ० सू० २ । १९०) इति । स्रुचः स्त्रीत्वेन तत्प्रकाशनाय वाजिनं त्वेत्यस्यापि पुँल्लिङ्गशब्दस्य स्थाने वाजिनीं त्वेति स्त्रीलिङ्गतया प्रयोक्तव्यमित्याह–वाजिनीं त्वेति । सम्मार्जनक्रियापेक्षया 'स्रुचम्' इति द्वितीया । जुह्वादिवत् समन्त्रकसम्मार्जनस्य प्रसक्तस्य निवृत्त्यर्थमाह–तूष्णीमिति । प्राशित्राख्यो यो भागः, स ह्रियत अनेनेति 'प्राशित्रहरणं' गोकर्णाकृतिपात्रम्, तत् तूष्णीं सम्मार्ष्टीत्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेनापि–"तूष्णीं प्राशित्रहरणम्"–(श्रौ० सू० २ । १९१) इति । आपस्तम्बस्तु समन्त्रकपक्षमप्यसूत्रयत्–"प्राशित्रहरणं तूष्णीं वा"–(आप० श्रौ० सू० २ । ४ । ८) इति ॥ ६ ॥

स्रुचां सम्मार्जनप्रकारमभिनयेन दर्शयति–स वा इति । 'इति' अनेन प्रकारेण 'प्रागपवर्गं' वेदाग्रैः बिलमध्ये सम्मार्जनम् । 'इति' अनेन प्रकारेण 'प्रत्यपवर्गम्' आत्माभिमुखम् 'बाह्यतः' पृष्ठभागे वेदाग्रमूलैः सम्मार्जनं कार्यमित्यर्थः । तथैव सूत्रितम्–"वेदाग्रैरन्तरतः प्राक् सम्मार्ष्ट्यनिशित इति विपर्यस्य बर्हिर्मूलैः" इति (श्रौ० सू० २ । १८८) यदेतदन्तरतो बाह्यतश्च द्विविधं सम्मार्जनम्, तत्प्राणोदानात्मना प्रशंसति–इतीवेति । 'इति'–शब्दोऽत्राप्यभिनयार्थः । 'अयम्' प्राणवृत्त्यात्मको वायुः, 'इतीव' अनेनैव खलु प्रकारेण प्राक् सञ्चरति । उदानशब्दस्यापानवृत्त्यभिधायकत्वं प्राक् प्रतिपादितम् । अपानवृत्त्यात्मको वायुः 'इतीव' अनेन प्रकारेण प्रत्यक् सञ्चरति । अतः प्राक्–प्रत्यक्–सम्मार्जनाभ्यां स्रुक्षु प्राणापानावेव स्थापयतीत्यर्थः । तस्मादित्यादि । यस्मात् स्रुचामुपरिभागस्य सम्मार्जनं प्राचीनम्, पृष्ठभागस्य च प्रतीचीनम्; 'तस्मात्' अरत्न्युपरिभागस्य लोमानि 'इतीव' एवमेव प्राचीनानि भवन्ति । पृष्ठभागस्य च लोमानि 'इतीव' इत्थं प्रतीचीनानि भवन्तीत्यर्थः । अयमर्थस्तैत्तिरीयके विस्पष्टमाम्नायते–"तस्मादरत्नौ प्राञ्च्युपरिष्टाल्लोमानि प्रत्यञ्च्यधस्तात्"–(तै० ब्रा० ३।३।१।४)इति॥७॥

---

१ 'तः' इति क्वचित् । २ नास्ति ख. ग. झ. ।

स वै सम्मृज्य सम्मृज्य प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति । यथावमर्शं निर्णिज्यानवमर्शमुत्तमं परिक्षालयेदेवं तत्तस्मात् प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ ८ ॥

स वै स्रुवमेवाग्रे सम्मार्ष्टि । अथेतराः स्रुचो योषा वै स्रुग् वृषा स्रुवस्तस्माद् यद्यपि बह्व्य इव स्त्रियः सार्द्धं यन्ति य ऽएव तास्वपि कुमारक ऽइव पुमान् भवति स ऽएव तत्र प्रथम ऽएत्यनूच्य ऽइतरास्तस्मात् स्रुवमेवाग्रे सम्मार्ष्ट्यथेतराः स्रुचः ॥ ९ ॥

स वै तथैव सम्मृज्यात् । यथाग्निं नाभिव्युक्षेद् यथा यस्मा ऽअशनमाहरिष्यन्त्स्यात्तं पात्रनिर्णेजनेनाभिव्युक्षेदेवं तत् तस्माद् तथैव सम्मृज्याद् यथाग्निं नाभिव्युक्षेत् प्राङिवैवोत्क्रम्य ॥ १० ॥

प्राणोदानावेवैतद्दधाति । तस्मादितीवेमानि लोमानि, इतीवेमानि । स वै सम्मृज्य–सम्मृज्य, प्रतप्य–प्रतप्य प्रयच्छति । यथावमर्शं निर्णिज्यानवमर्शमुत्तमं परिक्षालयेत्–एवं तत् । तस्मात् प्रतप्य–प्रतप्य प्रयच्छति ॥ स वै स्रुवमेवाग्रे सम्मार्ष्टि, अथेतराः स्रुचः । योषा वै स्रुग्, वृषा स्रुवः–तस्मात् । यद्यपि बह्व्य इव स्त्रियः सार्द्धं यन्ति, य एव तास्वपि कुमारक इव पुमान् भवति–स एव तत्र प्रथम एति, अनूच्य इतराः । तस्मात् स्रुवमेवाग्रे सम्मार्ष्टि, अथेतराः स्रुचः ॥ स वै तथैव सम्मृज्याद् यथाग्निं नाभिव्युक्षेत् । यथा यस्मा अशनमाहरिष्यन्त्स्यात्, तं

समार्जनानन्तरं प्रतपनपुरस्सरं प्रदानं विधत्ते[11]–**स वा** इति । 'सः' खल्वाग्नीध्रस्तत्तत्सम्मार्गा[12]-नन्तरमेव सम्मृष्टं पात्रं पुनरग्नौ प्रताप्याध्वर्यवे दद्यादित्यर्थः । तदेतत्पुनः प्रतपनं लौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति–**यथेति** । यथा खलु कांस्यादिकं लौकिकं पात्रमवमृश्यावमृश्य निर्णिज्य प्रक्षाल्य, 'उत्तमम्' चरमं क्रियाविशेषणमेतत् । अन्ततः 'अनवमर्शम्' अवमर्शनमकृत्वैव केवलमुदकेनैव 'परितः' अन्तरतो बाह्यतश्च सर्वतः क्षालयेत्, एवं तत्सम्मार्जनानन्तरं पुनः[13] प्रतपनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

स्रुवसम्मार्जनस्य प्राथम्यं स्रुक्सम्मार्जनस्य तदानन्तर्यञ्च प्रागुक्तं लौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसितुमनुवदति–**स वा** इति । **योषा वा** इत्यादि । स्रुक् स्त्रीलिङ्गत्वाद् योषित्; स्रुवस्तु पुँल्लिङ्गत्वात् सेचनसमर्थः पुमान् । यस्मादेवम् 'वृष्णः' स्रुवस्य सम्मार्जने प्राथम्यम्, 'तस्मात्' एव कारणात् बह्व्योऽपि स्त्रियः सम्भूय गच्छन्त्यो बालमपि पुमांसं पुरस्कृत्य तस्य पश्चात् प्रयन्ति । तस्माद् दृष्टानुसारेण स्रुवस्य प्रथमं सम्मार्जनमुक्तम्, पश्चाच्च स्रुचामित्येतद् युक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

सम्मार्जने धर्मविशेषमाह–**स वा** इति । 'यथा' येन प्रकारेण सम्मार्जनसमये 'अग्निमभि न व्युक्षेत्' अग्नेरुपरि सम्मार्जनसाधनं कुशोदकादिकं न पतेत्[14], तथैव सम्मृज्यात् । तदेतल्लौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति–

---

१ 'सम्मृज्य'–इति ख. ग. । २ 'प्रतप्य' इति ख. ग. झ. । ३ 'मर्शं' इति ख. ग. झ. । ४ 'स्रुग्' इति ख. ग. झ. । ५–६–७–८–९ नास्ति ख. ग. झ. । १० 'क्षे' इति ख. ग. । ११ "प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति"–इति श्रौ० सू० २ । १८९ । १२ 'सम्मार्जनानन्तर'–इति ज. । १३ 'पुनः पुनः' इति क्वचित् । १४ 'स्थापयेत्' इति ज. ।

तद्धैके । स्रुक्सम्मार्जनान्यग्नावभ्यादधति वेदस्याहाभूवन्त्स्रुच एभिः सममार्जिषुरिदं वै किञ्चिद् यज्ञस्य नेदिदं बहिर्द्धा यज्ञाद् भवदिति तदु तथा न कुर्याद् यथा यस्मा ऽअशनमाहरेत् तं पात्रनिर्णेजनं पाययेदेवं तत् तस्मादु परास्येद्वैतानि ॥ ११ ॥

अथ पत्नीᳬं सन्नह्यति । जघनार्द्धो वा ऽएष यज्ञस्य यत् पत्नी प्राङ् मे यज्ञस्तायमानो यादिति युनक्त्येवैनामेतद् युक्ता मे यज्ञमन्वासाता ऽइति ॥ १२ ॥

पात्रनिर्णेजनेनाभिव्युक्षेत्–एवं तत् । तस्मादु तथैव सम्मृज्याद्–यथाग्निं नाभिव्युक्षेत् । प्राङिवैवोत्क्रम्य ॥ तद्धैके–स्रुक्सम्मार्जनान्यग्नावभ्यादधति । वेदस्याहाभूवन्–स्रुचः । एभिः सममार्जिषुः । इदं वै किञ्चिद् यज्ञस्य । नेदिदं बहिर्द्धा यज्ञाद् भवदिति । तदु तथा न कुर्यात् । यथा यस्मा अशनमाहरेत्–तं पात्रनिर्णेजनं पाययेद्–एवं तत् । तस्मादु परास्येद्वैतानि ॥ अथ पत्नीं

यथेति–यस्य खलु भोजनार्थमन्नमाहरति, तं भुक्त्यर्थपात्रप्रक्षालनोदकेन यथाभ्युक्षेत्, एवमेव तदग्नेरभ्युक्षणम् । अग्नेर्होमार्थं हि हविः; स्रुक्स्रुवादीनि च पात्राणि तत्साधनानि; अतस्तत्प्रक्षालनोदकेन तस्याभ्युक्षणं तादृगेव स्यात् । न हि लोके पात्रप्रक्षालनोदकेन भोक्ताभ्युक्षते । अतः पात्रसम्मार्जनोदकेनाग्नेरभ्युक्षणं न कार्यमित्यर्थः । कथं तर्हि सम्मार्जनं कार्यमित्याह–प्राङिवेति । प्राङ्मुख एवाग्नेः सकाशादुत्क्रम्य गत्वा–अग्नेरुपरि यथा न पतति तथा सम्मृजतीत्यर्थः ॥ १० ॥

स्रुक्सम्मार्जनानां वेदाग्राणामाहवनीये प्रहरणं शाखान्तराभिमतमुपन्यस्यति–तद्धैक इति । स्रुचः सम्मृज्यन्ते एभिरिति 'स्रुक्सम्मार्जनानि' वेदाग्राण्यग्नावभ्यादधाति । दधतामभिप्रायमाह–वेदस्येति । यज्ञसाधनो हि 'वेदः' वेदस्य सम्मार्जनादावुपयुक्तत्वात् । एतानि च वेदाग्राणि तस्यावयवा अभूवन् । 'अह'–इत्यवधारणे[१] न केवलं वेदावयवत्वादेव वेदाग्राणां यज्ञियत्वम्, अपि तु–एभिर्वेदाग्रैः स्रुचः 'सममार्जिषुः' सम्मृष्टवन्त ऋत्विजः, अत इदं वेदाग्रजातं यज्ञसम्बन्धि किञ्चिदङ्गम् । यदि 'चेत्' अग्नेरन्यत्र निरस्येत्, तदा तद्यज्ञाद् 'बहिर्धा' बाह्यतो भवेत्; अग्नौ प्रक्षिप्तं हि यज्ञेऽन्तर्भवति, नैवेत्थं भवेदित्यनेनाभिप्रायेणाग्नौ प्रक्षिपन्तीत्यर्थः । स्वमतं दर्शयितुमेकीयं मतं निषेधति–तदु तथेति । एतल्लौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति–यथेति । यथा खलु भोजनायोपविष्टं भोक्तारं ततः प्रागेव पात्रप्रक्षालनोदकं पाययेत्, एवमेव तद्धोमात् प्राक् सम्मार्जनतृणानामग्नौ प्रहरणम्; अतो नैतद्युक्तमित्यर्थः । स्वमतमुपन्यस्यति–तस्मादिति । यस्मादेकीयमते–उक्तरीत्या दोषः, 'तस्मात्' एतानि सम्मार्जनानि तृणानि–उत्करे प्रक्षिपेदित्यर्थः । पक्षद्वयमपि कात्यायनः सूत्रयामास–"सम्मार्जनान्यपास्यति" । "आहवनीये प्रासनमेके"–इति (श्रौ० सू० २ । १९२–१९३) ॥ ११ ॥

प्रेषक्रमप्राप्तं पत्नीसन्नहनं विधत्ते–अथेति । जघनार्द्धो वा इत्यादि । गार्हपत्यैमुष्टेषु पत्नीसंयाजादिषु पत्न्याः सम्बन्धात् सा यज्ञस्यापरार्धः । किं ततः ? इत्याह–प्राङिति । मदीयो यज्ञः प्रागपवर्गम्

---

१ 'भवेदिति' इति मायणः । २ 'ता' इति क. छ. । ३ 'व्युक्षेत्' इति क्वचित् । ४ 'प्रक्षालनलक्षणेनोदकेन'–इति ज. । ५ 'इवाग्नेः' इति ज. झ. । ६ "प्राङुत्क्रम्य"–इति (श्रौ०सू० २. १८८) । ७ 'वभ्याद्धतामभिप्राय' इति ज. ।८ नास्त्येतत्पदम् ज. । ९ 'तदग्ने' इति झ. । १० "पत्नीं संनह्यति प्रत्यग् दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य" इति–(श्रौ० सू० २ । १९४) । ११ 'गार्हपत्येऽनुष्टेयेषु' इति क्वचित् ।

योक्त्रेण सन्नह्यति । योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्त्यस्ति वै पत्न्या ऽअमेध्यं यदवाचीनं नाभेरथैतदाज्यमवेक्षिष्यमाणा भवति तदेवास्या ऽ एतद्योक्त्रेणान्तर्दधात्यथ मेध्येनैवोत्तरार्द्धेनाज्यमवेक्षते तस्मात् पत्नीᳬं सन्नह्यति ॥ १३ ॥

स वा ऽअभिवासः सन्नह्यति । ओषधयो वै वासो वरुण्या रज्जु-स्तदोषधीरेवैतदन्तर्दधाति तथो हैनामेषा वरुण्या रज्जुर्न हिनस्ति तस्मादभिवासः सन्नह्यति ॥ १४ ॥

स सन्नह्यति । अदित्यै रास्नासीतीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं देवानां पत्न्येषा वा ऽएतस्य पत्नी भवति तदस्या ऽ एतद्रास्नामेव करोति न रज्जुᳬं ह्विरो वै रास्ना तामेवास्या ऽ एतत्करोति ॥ १५ ॥

सन्नह्यति । जघनार्द्धो वा एष यज्ञस्य-यत्पत्नी । प्राङ् मे यज्ञस्तायमानो यादिति । युनक्त्येवैनामेतत्-युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति ॥ योक्त्रेण सन्नह्यति । योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति । अस्ति वै पत्न्या अमेध्यं यदवाचीनं नाभेः । अथैतदाज्यमवेक्षिष्यमाणा भवति । तदेवास्या एतद्योक्त्रेणान्तर्दधाति, अथ मेध्येनैवोत्तरार्द्धेनाज्यमवेक्षते । तस्मात् पत्नीं सन्नह्यति ॥ स वा अभिवासः सन्नह्यति । ओषधयो वै वासः, वरुण्या रज्जुः । तदोषधीरेवैतदन्तर्दधाति । तथो हैनामेषा वरुण्या रज्जुर्न हिनस्ति । तस्मादभिवासः सन्नह्यति ॥ स सन्नह्यति—

'तायमानः' विस्तार्यमाणो 'यात्' गच्छेत् । अतः परार्द्धमारभ्य यज्ञो विस्तारयितव्य इत्यनेनाभिप्रायेण पत्नीं सन्नह्येदित्यर्थः । यदेतत्सन्नहनं तदेतद्रथे—अश्वादीनामिव पत्न्या यज्ञेन सार्द्धं योजनं बन्धनमित्याह—**युनक्ती**ति । **युक्ता म** इति । योक्तुरभिप्रायाविष्करणम् । युक्ता च सा मदीयं यज्ञमनुलक्ष्य यज्ञसमाप्ति-पर्यन्तम् 'आसातै' आसीत, न ह्ययुक्तोऽश्वादी रथे नियमेनास्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं विहितं सन्नहनं प्रशस्य तत्साधनं विधत्ते—**योक्त्रेणे**ति । रथाद्यवयवस्य युगस्य धुरि बलीवर्दा-दियोजनार्थं दाम 'योक्त्रम्' तेन सन्नह्येदित्यर्थः । लौकिकोदाहरणेनैतद् द्रढयति—**योक्त्रेणे**ति । 'योग्यम्' योजनीयमनडुदश्वादिकमित्यर्थः । तच्च सन्नहनं नाभिप्रदेशे कार्यमित्यभिप्रेत्याह—**अस्ति वा** इति । 'अय-ज्ञियस्य' पत्न्या नाभेरधोभागस्य, 'यज्ञियस्य' उपरिभागस्य च मध्ये सन्नहनेन साङ्कर्यनिवारणाद् यज्ञि-येनैवोपरिभागेन विधास्यमानमाज्यावेक्षणं साधुकृतं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

परिहितस्य वाससः उपरि तत्सन्नहनं कार्यमिति विधत्ते—**स वा** इति । योक्त्र—पत्नीशरीरयोर्वाससा व्यवधानं प्रशंसति—**ओषधय** इति । ओषधिकार्यत्वाद् वाससस्तत्तादात्म्यव्यपदेशः । **वरुण्ये**ति । वरुण-सम्बन्धिनी, वरुणपाशात्मिका रज्जुः । स च वरुणपाशो निग्रहहेतुरिति तस्य व्यवधानेन केनचिद् भवितव्यमिति वासोलक्षणौषधिभिरन्तर्धानं युक्तमित्यर्थः । तस्य प्रयोजनमाह—**तथो** हेति ॥ १४ ॥

विहितं सन्नहनमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—**स** इति । मन्त्रं व्याचष्टे—**इयं वा** इति । 'अदितिः' अखण्डनीया देवानां पत्नी या पृथिवी 'सा' चैषापि 'योषित्' यजमानस्य पत्नी भवति । 'तत्' तस्मात् पृथिव्या

१-२ नास्ति ख. ग. झ. । ३ 'वा' क. । ४-५ नास्ति ख. ग. । ६ "मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता परिहरत्यधो वासोऽदित्यै रास्नेति" (श्रौ० सू० २. १५४)। ७ 'सैवैषापि' इति क्वचित् ।

स वै न ग्रन्थिं कुर्यात् । वरुण्यो वै ग्रन्थिर्वरुणो ह पत्नीं गृह्णीयाद् यद् ग्रन्थिं कुर्यात् तस्मान्न ग्रन्थिं करोति ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वमेवोद्गूहति । विष्णोर्वेष्योऽसीति सा वै न पश्चात् प्राची देवानां यज्ञमन्वासीतेयं वै पृथिव्यदितिः सेयं देवानां पत्नी सा पश्चात् प्राची देवानां यज्ञमन्वास्ते तद्धेमामभ्यारोहेत् सा पत्नी क्षिप्रेऽमुं लोकमियात्तथो ह पत्नी ज्योग्-जीवति तदस्या ऽएवैतन्निह्नुते तथो हैनामियं न हिनस्ति तस्माद् दक्षिणत ऽ[1]इवैवान्वासीत ॥ १७ ॥

अदित्यै रास्नासि (१ अ० ३० मं०) इति । इयं वै पृथिवी—अदितिः, सेयं देवानां पत्नी । एषा वा एतस्य पत्नी भवति । तदस्या एतद्रास्नामेव करोति न रज्जुम् । हिरो वै रास्ना, तामेवास्या एतत्करोति ॥ स वै न ग्रन्थिं कुर्यात् । वरुण्यो वै ग्रन्थिः । वरुणो ह पत्नीं गृह्णीयात्—यद् ग्रन्थिं कुर्यात् । तस्मान्न ग्रन्थिं करोति ॥ ऊर्द्ध्वमेवोद्गूहति—**विष्णोर्वेष्योऽसि** (१ अ० ३०मं०) इति । सा वै न पश्चात् प्राची देवानां यज्ञमन्वासीत । इयं वै पृथिवी—अदितिः, सेयं देवानां पत्नी । सा पश्चात् प्राची देवानां यज्ञमन्वास्ते, तद्धेमामभ्यारोहेत् । सा पत्नी क्षिप्रेऽमुं लोकमियात् । तथो ह पत्नी ज्योग् जीवति,

---

इवास्याः 'रास्नाम्' रशनामलङ्कारार्थां मणिमुक्तादिखचितां मेखलामेव बध्नाति; न रज्जुमिति मन्त्रप्रयोगाभिप्रायः । उक्तार्थपरतां 'रास्ना'—शब्दस्य दर्शयति—**हिर** इति । 'हिर'—शब्दो मेखलापर्यायः ॥ १९ ॥

योक्त्रस्य सन्नहनसमये ग्रन्थिकरणं निषेधति—**स वा** इति । विपक्षे बाधमाह—**वरुण्य** इति । वरुणपाशो हि ग्रन्थिमान्, अतो ग्रन्थिरपि वरुणसम्बन्धी; तत्करणे वरुणः पत्नीं गृह्णीयाद्, बाधेतेत्यर्थः॥१६॥

ननु ग्रन्थिकरणाभावे योक्त्रं विस्रस्तं स्यादित्यत आह—**ऊर्द्ध्वमि**ति । योक्त्रस्य मूलाग्रे संयोज्यैकीकृत्य '**ऊर्द्ध्वमुद्गूहेत्**' उपरिष्टाल्लम्बयेदित्यर्थः । तथा चोक्तं सूत्रकृता—"दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्द्ध्वमुद्गूहति"—(श्रौ० सू० २।१९९) इति । सन्नहनसमये गार्हपत्यस्य नैर्ऋत्यां दिशि पत्न्या अन्वासनं विधित्सुः साक्षात् पश्चात् प्राङ्मुखोपवेशनं निषेधति—**सा वा** इति । तदुपपादयति—**इयं वा** इति । '**इयम्**' हि पृथिवी देवानां पत्नी; सा गार्हपत्यस्य पश्चात् प्राङ्मुखी सर्वदोपविशति; अतः [3]तत्रान्वासीना इमामेव देवपत्नी[4]मभ्यारोहेत् । तथा च यो बाधस्तं दर्शयति—**से**ति । 'क्षिप्रे' अल्पकाल इत्यर्थः । "**तथो हे**ति । पश्चादुपवेशनपरित्यागे सति—उक्तदोषाभावाच्चिरकालं पत्नी जीवेत् । तेन पश्चादासनपरित्यागेन .'अस्याः' देवपत्न्या यदुपवेशनस्थानं तत् 'निह्नुते' अपलपति, तत्स्थानवर्जनेन तां प्रीणयतीत्यर्थः । तथा चेयं पृथिव्यपि 'एनाम्' पत्नीम् 'न हिनस्ति' न

---

१ नास्ति ख. ग. । २ "न ग्रन्थिं करोति" श्रौ० सू० २. १९९ ।३ 'तत्रासीना' इति क. । ४ 'मध्यारोहेत' इति ज. ।

अथाज्यमवेक्षते । योषा वै पत्नी रेत ऽआज्यं मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते तस्मादाज्यमवेक्षते ॥ १८ ॥

सावेक्षते । अदब्धेन त्वा चक्षुषावपश्यामीत्यनार्त्तेन त्वा चक्षुषावपश्यामीत्येवैतदाहाग्नेर्जिह्वासीति यदा वा ऽएतदग्नौ जुह्वत्यथाग्नेर्जिह्वा ऽइवोत्तिष्ठन्ति तस्मादाहाग्नेर्जिह्वासीति सुहूर्देवेभ्य ऽइति साधु देवेभ्य ऽइत्येवैतदाह धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुष ऽइति सर्व्वस्मै मे यज्ञायैधीत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

तदस्या एवैतन्निह्नुते । तथो हैनामियं न हिनस्ति । तस्मादु दक्षिणत इवैवान्वासीत ॥ अथाज्यमवेक्षते । योषा वै पत्नी, रेत आज्यम् । मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते । तस्मादाज्यमवेक्षते ॥ सावेक्षते—**अदब्धेन त्वा चक्षुषावपश्यामि** (१ अ० ३० मं०) इति । अनार्त्तेन त्वा चक्षुषावपश्यामीत्येवैतदाह । **अग्नेर्जिह्वासि** (१ अ० ३० मं०) इति । यदा वा एतदग्नौ जुह्वति, अथाग्नेर्जिह्वा इवोत्तिष्ठन्ति । तस्मादाह-अग्नेर्जिह्वासि-इति । **सुहूर्देवेभ्यः** (१ अ० ३० मं०) इति । साधु देवेभ्य इत्येवैतदाह । **धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुषे** (१ अ० ३० मं०) इति । सर्वस्मै मे यज्ञायैधीत्येवैतदाह ॥

बाधते । इदानीं स्थानविशेषे तस्या उपवेशनं विधत्ते—**तस्मादि**ति । 'तस्मात्' देवपत्नीस्थानाद् 'दक्षिणतः' दक्षिणभागे, गार्हपत्यस्य नैर्ऋत्यां दिशीत्यर्थः । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन—"पत्नीं सन्नह्यति प्रत्यग् दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्त्रेण"—(श्रौ० सू० २।१९४) इति ॥ १७ ॥

पत्न्या आज्यावेक्षणं विधत्ते—**अथे**ति । रेतसः पुरुषोपभुक्ताज्यपरिणामत्वात् कारणकार्ययोरभेदोपचारात्तादात्म्यम् ॥ १८ ॥

विहितमवेक्षणमनूद्य मन्त्रं विधत्ते,-**से**ति । मन्त्रगतमदब्धेनेति पदं व्याचष्टे—**अनार्त्तेने**ति । आर्त्तिर्हिंसा, तद्रहितेनेत्यर्थः । "अग्नेर्जिह्वासि" इति प्रतिपादितमाज्यस्य जिह्वारूपत्वमुपपादयति—**यदा वा** इति । जिह्वासदृशज्वालाहेतुत्वादाज्यं जिह्वेत्युच्यत इत्यर्थः । मन्त्रगतं सुहूरिति पदं व्याचष्टे—**साध्वि**ति । सुष्ठु हूयमानत्वात् 'सुहूः' अनेन च होमानुगुण्येन साधुत्वं लक्ष्यत इत्यर्थः । "धाम्ने धाम्ने" इति मन्त्रशेषं व्याचष्टे—**सर्वस्मा** इति । 'धाम्ने—धाम्ने' तत्तद्देवताशरीराय, यजुषे यजुषे, तत्तद्ग्रहणमन्त्राय च पर्याप्तं भवेति मन्त्रार्थः । अतः सर्वस्मै यज्ञाय 'एधि' भवेति तदर्थप्रतिपादनं ब्राह्मणेन क्रियते ॥ १९ ॥

---

१ 'यो' ख. ग. झ. । २ 'अ' ख. ग. । 'ऽदब्धेन' इति झ. । ३ 'षा' ख. ग. । ४ नास्ति ख. ग. झ. । ५ 'मे' इति क. । ६–७ नास्ति ख. ग. झ. । ८ 'अनेकपत्नीके सर्वासाम्' इति याज्ञिकदेवः । ९ "ऊर्जेत्याज्यमुद्वास्य पत्नीमवेक्षयत्यदब्धेनेति" श्रौ० सू० २. १९७ ।

अथाज्यमादाय प्राङ्[1]ुदाद्रवति । तदाहवनीयेऽधिश्रयति यस्याहवनीये हवीꣳषि श्रपयन्ति सर्वो मे यज्ञ [2]आहवनीये शृतोऽसदित्यथ यदमुत्राग्रेऽधिश्रयति पत्नीꣳ ह्यवकाशयिष्यन् भवति न हि तदवकल्पते यत्सामि प्रत्यग् घरेत् पत्नीमवकाशयिष्यामीत्यथ यत् पत्नीं[3] नावकाशयेदन्तरियाद्ध यज्ञात् पत्नीं तथो ह यज्ञात्पत्नीं[4] नान्तरेति तस्मादु सार्द्धमेव विलाप्य प्रागुदाहरत्यवकाश्य पत्नीं यस्यो पत्नी न भवत्यग्र एव तस्याहवनीयेऽधिश्रयति तत्तत [5]आदत्ते तदन्तर्वेद्यासादयति ॥ २० ॥

अथाज्यमादाय प्राङ्ुदाद्रवति । तदाहवनीयेऽधिश्रयति, यस्याहवनीये हवींषि श्रपयन्ति–सर्वो मे यज्ञ आहवनीये शृतोऽसदिति । अथ यदमुत्राग्रेऽधिश्रयति, पत्नीं ह्यवकाशयिष्यन् भवति । न हि तदवकल्पते–यत्सामि प्रत्यग् हरेत्–पत्नीमवकाशयिष्यामीति । अथ यत्पत्नीं नावकाशयेत्—अन्तरियाद्ध यज्ञात्पत्नीम् । तथो ह यज्ञात्पत्नीं नान्तरेति । तस्मादु सार्द्धमेव विलाप्य प्रागुदाहरति–अवकाश्य पत्नीम् । यस्यो पत्नी न भवति, अग्र एव तस्याहवनीयेऽधिश्रयति । तत्तत आदत्ते, तदन्तर्वेद्यासादयति॥

पुरस्ताद्धरणं विधत्ते–अथेति । पत्न्यवेक्षणानन्तर्य्यम् 'अथ'–शब्दार्थः । पुनस्तस्याहवनीयेऽधिश्रयणं विधत्ते–तदिति । हविः–श्रपणं हि–आहवनीयगार्हपत्ययोर्विकल्पितम् । तत्राहवनीये श्रपणपक्षे पत्न्यवेक्षणानन्तरमेवाज्यं पुर[6]स्ताद्धृत्वा–आहवनीयेऽधिश्रयेदित्यर्थः । एवं कुर्वतोऽभिप्रायमाह–सर्व इति । यागसाधनत्वाद्धविरत्र 'यज्ञ'–शब्दार्थः । आज्यपुरोडाशादिलक्षणं सर्वमपि मदीयं 'हविः' आहवनीये संस्कृतं भवेदित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे प्रथमतो गार्हपत्याधिश्रयणे कारणमाह–अथ यदमुत्रेति । 'अमुत्र' गार्हपत्ये, 'अग्रे' पशुपुरोडाशाधिश्रयणकाले 'पत्नीमवकाशयिष्यन्' पत्न्यावेक्षणाद्धेतोस्तत्सन्निधानाय गार्हपत्येऽधिश्रयणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । प्रथमत एवाज्यस्याहवनीयेऽधिश्रयणे दोषमाह–न हीति । पुरोडाशाधिश्रयणकाल एवाऽऽहवनीये यद्याज्यमधिश्रयेत्, तदा गार्हपत्यसमीपेऽन्वासीनायाः पत्न्यास्तदवेक्षणं न घटते; भिन्नदेशत्वात् । यदि च पत्नीम् 'अवकाशयिष्यामि' अवेक्षयिष्यामि 'इति' तदर्थं 'सामि' संस्कारमध्ये तत् 'प्रत्यक्' पश्चात् पत्न्याः समीपं हरेत्, तदा संस्कारविघातः स्यादिति तदपि न युज्यते । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया पत्नीं नावेक्षयेत्, तस्याः पत्न्या यज्ञादन्तरायो भवति । एतदुक्तं भवति । गार्हपत्ये हविःश्रपणपक्षे ह्याज्यमपि तत्रैवाधिश्रीयत इति तत्समीपोपविष्टायाः पत्न्यास्तदवेक्षणं घटत इति न काप्यनुपपत्तिः । आहवनीयश्रपणपक्षे प्रथमत एवाज्यस्यापि तत्रैवाधिश्रयणं हीदृग्विधो दोषः प्रसज्जेतेति । कथं तर्हि तस्मिन् पक्षे कार्यमिति चेत्, उच्यते । प्रथमतो गार्हपत्येऽधिश्रित्य पत्न्यवेक्षणानन्तरमाहवनीयसमीपं नीत्वा तत्राधिश्रयेत् । तथा सत्युक्तदोषाभावमाह–तथो इति ॥ तस्मादि-

---

१ 'प्राङुदाहरति' इति ख. ग. झ. । 'प्राङ्कुदाहरति' इति क्वचित् । २ नास्ति ख. ग. झ. ३–४ 'पत्नी' इति क्वचित् । ५ नास्ति ख.ग. झ. । ६ 'पुरस्तात्–हृत्वा' इति झ. । ७ नास्त्येतत्पदं क्वचित् । ८ 'प्राक्' इति ज. ।

तदाहुः[1]। नान्तर्वेद्यासादयेदतो वै देवानां पत्नीः संयाजयन्त्यवस-भाऽअह देवानां पत्नीः करोति परः पुंसो हास्य पत्नी भवतीति तदु होवाच याज्ञवल्क्यो यथादिष्टं पत्न्या[2]ऽअस्तु कस्तदाद्रियेत[3] यत्परः पुंसा वा पत्नी स्याद् यथा वा यज्ञो[4] वेदिर्य्यज्ञ ऽआज्यं यज्ञाद् यज्ञं निर्मिमा ऽइति तस्मादन्तर्वेद्येवासादयेत् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः । ते तत[5]ऽआदत्ते ताभ्यामाज्यमुत्पुनात्येको वा ऽउत्पवनस्य बन्धुर्मेध्यमेवैतत्करोति ॥ २२ ॥

तदाहुः–नान्तर्वेद्यासादयेत्–अतो वै देवानां पत्नीः संयाजयन्ति, अवसभा अह देवानां पत्नीः करोति, परः पुंसा-उ-हास्य पत्नी भवतीति । तदु होवाच याज्ञवल्क्यः–यथादिष्टं पत्न्या अस्तु । कस्तदाद्रियेत–यत्परःपुंसा वा पत्नी स्यात् । यथा वा यज्ञो वेदिः,यज्ञ आज्यम्–यज्ञाद्यज्ञं निर्मिमा इति । तस्मादन्तर्वेद्येवासादयेत् ॥ प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः । ते तत् आदत्ते'

त्यादि । यस्मादेवमाहवनीये प्रथमतोऽधिश्रयणे दोषः, 'तस्मात्' पत्न्या सार्द्धं गार्हपत्ये प्रथममाज्यस्य विलापनमित्यर्थः । यस्य तु पत्न्या रजोदर्शनादिनिमित्तवशेनासन्निधानात् तदीयकर्माण्याज्यावेक्षणादीनि न क्रियन्ते, तस्योक्तदोषाभावात् प्रथमत एवाहवनीये आज्याधिश्रयणं कार्यमित्याह–**यस्यो** इति ॥ २० ॥

तस्याज्यस्यान्तर्वेद्यासादनं केषाञ्चिन्मतेन निषेधति । **तदाहुरिति** । निषेधाभिप्रायमाह–**अत** इति । 'अतः' अस्मादेव खल्वाज्याद् देवपत्नीनां यागः, अतस्तत्सम्बद्धस्याज्यस्यान्तर्वेद्यासादने सति तदैव देवपत्नीः 'अवसभाः' अवगतजनसमूहाः करोति; यष्टव्यदेवसंघस्य वेद्यामवस्थानात् । 'अह' इति निपातो विनिग्रहे । अस्तु तथात्वं देवपत्नीनां किं तत इत्यत आह–**पर** इति । देवपत्नीनां सभाप्रापणात् 'अस्य' यजमानस्य पत्न्यपि 'परःपुंसा' भवति । 'परस्'–इत्ययं सकारान्तः, परस्तादित्यर्थे । स्वपुरुषादन्यत्र राजवीथ्यादौ पुरुषसमूहं प्राप्ता 'परः पुंसा'–इत्युच्यते । अचतुरादिसूत्रे (पा० सू० ५ । ४ । ७७)–स्त्रीपुंसेति निपातितत्वात् परः पुंसेत्युपपदान्तरेऽपि समासान्तोऽच्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । 'इति'–शब्द एकीयमतसमाप्त्यर्थः । याज्ञवल्क्यमतेनान्तर्वेद्यासादनमेव निगमयति–**तदिति** । 'यथादिष्टम्' यथादेशनं यथाशास्त्रम्, 'पत्न्याः' संबन्धि कार्यम्, 'अस्तु' भवतु; अतः पत्नीसंयाजार्थमन्तर्वेद्यनासादनमिति न युक्तम् । पत्न्यपि 'परः पुंसा वा' भवतु, प्रयाता 'यथा तथा वा' भवतु, तथापि किं प्रयोजनम् ? अतः परः पुंसेत्येतदपि दूषणं को वा आ-द्रियेतेत्यर्थः । एवमुक्तदूषणं निरस्य वेद्यासादनपक्षमुपपादयति–**यज्ञो वेदिरिति** । वेदिराज्यं चोभयमपि यज्ञसाधनत्वात् 'यज्ञः' तथा च वेद्यासादने वेदिरूपाद् यज्ञादाज्यरूपं यज्ञं 'निर्मिमे' निर्मितवान् भवतीत्यनेनाभिप्रायेण तत्रैवासादयेदित्यर्थः । 'तस्मात्'–इति उक्तार्थनिगमनम् ॥ २१ ॥

तस्याज्यस्योत्पवनं विधत्ते[7]–**प्रोक्षणीष्विति** । प्रोक्षण्युत्पवनं याभ्यां पवित्राभ्यां कृतम्, ते तत आदाय ताभ्यामेवाज्यस्योत्पवनं कार्यमित्यर्थः । उत्पवनविधिस्तावकं "वृत्रो ह वा इदं सर्वम्" इत्यादिकं

---

१ 'हुः' इति ख. ग. । २–३–४ नास्ति ख. ग. झ. । ५ 'त' इति ख. ग. । ५–५नास्ति ख. ग. ।
७ "सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनाति"–(श्रौ० सू० २. २००) ।

स ऽउत्पुनाति । सवितुस्त्वा प्रसव ऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सोऽसावेव बन्धुः ॥ २३ ॥ (शतम् २००)

अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । प्रोक्षणीरुत्पुनाति सवितुर्वः प्रसव ऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सोऽसावेव बन्धुः ॥ २४ ॥

तद्यदाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । प्रोक्षणीरुत्पुनाति तदप्सु पयो दधाति तदिदमप्सु पयो हितमिदं हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्त ऽओषधीर्जग्ध्वापः पीत्वा तत ऽएष रसः सम्भवति तस्मादु रसस्यो चैव सर्वत्वाय ॥ २५ ॥

ताभ्यामाज्यमुत्पुनाति । एको वा उत्पवनस्य बन्धुः—मेध्यमेवैतत्करोति ॥ स उत्पुनाति—**सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः** (१ अ० ३१ मं०) इति । सोऽसावेव बन्धुः ॥ अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षणीरुत्पुनाति—**सवितुर्वः प्रसवउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः** (१ अ० ३१ मं०) इति । सोऽसावेव बन्धुः ॥ तद्यदाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षणीरुत्पुनाति, तदप्सु पयो दधाति । तदिदमप्सु पयो हितम् । इदं हि यदा वर्षति, अथौषधयो जायन्ते; ओषधीर्जग्ध्वापः पीत्वा

प्रागाम्नातं ब्राह्मणम्, आज्यस्योत्पवनस्यापि समानमित्यत आह—**एको वा** इत्यादि ॥ उत्पवनसंस्कारेण पर्यवसितमर्थमाह—**मेध्य**मिति ॥ २२ ॥

विहितमुत्पवनमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—**स उत्पुनातीति** । आज्यस्यैकत्वात् 'त्वा'—इत्येकवचनान्ततैव प्रोक्षण्युत्पवनमन्त्रतोऽस्य विशेषः; अतस्तन्मन्त्रव्याख्यानरूपं "सविता वै देवानां प्रसविता" इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रातिदिशति—**सोऽसावि**ति ॥ २३ ॥

आज्योत्पवनानन्तरं ताभ्यामेव लेपसहिताभ्यां पवित्राभ्यां पुनः प्रोक्षण्युत्पवनं विधत्ते—**अथे**ति । प्रागाम्नातमेव मन्त्रं पठित्वा तद्ब्राह्मणमप्यतिदिशति—**सवितुर्व** इति ॥ २४ ॥

आज्यलेपसहिताभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षण्युत्पवनमुपपादयति—**तद्यदि**ति । 'तत्' तत्र 'यत्' इदमाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्यामपामुत्पवनम्, तेन पय एवाप्सु 'दधाति' स्थापयति संयोजयति; आज्यस्य पयःकार्यत्वात् । अप्सु हि परम्परया तत्कार्यत्वात् पयः प्रतिष्ठितम् । एतदेव पारंपर्येणोपपादयति—**इदं ही**ति । 'जग्ध्वा' भक्षयित्वा । "अदो जग्धिर्ल्यप्तिकिति" (पा० सू० २ । ४ । ३६)—इत्यदेर्जग्धादेशः । **तस्मादि**ति । यस्मादेवं गव्यं पयः परम्परयोदकरसपरिणामरूपम्, 'तस्मात्' कारणात् तत्कार्यस्याज्यस्यापां च यदुत्पवने संसर्जनम्, तद्रसस्यैव 'सर्वत्वाय' संपूर्णत्वाय कार्त्स्न्याय भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

---

१ नास्ति ख. ग. । २ अत्रकण्डिकानां द्वितीयाशतसंख्या पूर्णा भवति । ३ नास्ति ख. ग. । ४ 'त्वा' इति ख. ग. झ. । ५ "—प्रोक्षणीश्च पूर्ववत्" (श्रौ. सू. २. २००) ३ 'मुपपादयति'—इति प्रतिभाति ।

अथाज्यमुवेक्षते । तद्धैके युजमानमुवख्यापयन्ति तदु होवाच याज्ञवल्क्यः कथन्नु नु स्वयुमध्वर्य्यवो भवन्ति कथुꣳ स्वयं नान्वाहुर्य्यत्र भूयस्य ऽइवाशिषः क्रियन्ते कथुं न्वेषामुत्रैव श्रद्धा भवतीति यां वै कां च यज्ञ ऽऋत्विज ऽआशिषमाशासते युजमानस्यैव सा तुस्मादध्वर्य्युरेवावेक्षेत ॥ २६ ॥

सोऽवेक्षते । सत्यं वै चुक्षुः सत्यꣳ हि वै चुक्षुस्तुस्माद्युदिदानीं द्वौ व्विवदमानावेयातामहुमदर्शमहुमश्रौषमिति यु ऽएव ब्रूयादहुमदर्शमिति तुस्मा ऽएव श्रद्दध्याम तुत्सत्येनैवैतत्सुमर्द्धयति ॥ २७ ॥

तत एष रसः सम्भवति । तस्मादु रसस्यो चैव सर्वत्वाय ॥ अथाज्यमवेक्षते । तद्धैके यजमानमवख्यापयन्ति । तदु होवाच याज्ञवल्क्यः–कथं नु न स्वयमध्वर्यवो भवन्ति, कथं स्वयं नान्वाहुः; यत्र भूयस्य इवाशिषः क्रियन्ते । कथं न्वेषामत्रैव श्रद्धा भवतीति । यां वै कां च यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते–यजमानस्यैव सा । तस्मादध्वर्युरेवावेक्षेत ॥ सोऽवेक्षते । सत्यं वै चक्षुः । सत्यं हि वै चक्षुस्तस्मात्–यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयाताम्–'अहमदर्शम्' 'अहमश्रौषम्' इति, य एव ब्रूयात् 'अहमदर्शम्' इति–तस्मा एव श्रद्दध्याम । तत्सत्येनैवैतत्समर्द्ध-

---

अध्वर्योराज्यावेक्षणं विधत्ते –अथेति । एकीयमतमुपन्यस्य निरस्यति–तद्धैक इति । 'अवख्यापयन्ति'-ख्यातिरत्र पश्यतिकर्मा; अवेक्षयन्तीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यस्य मतमुपन्यस्यति–तदिति । य एवं यजमानमवेक्षयन्ति, ते स्वकीये यज्ञे 'कथम्' कस्मादेव 'स्वयम्' यजमाना एव सन्तोऽध्वर्यवो न भवन्ति ? कथं वा स्वयमेव होतारो भूत्वा याज्यानुवाक्यादीनि नानुब्रूयुः ? तेषामाध्वर्यवादिकरणे हेतुमाह–यत्रेति । 'यत्र' खल्वाध्वर्यवादौ तत्करणमन्त्रैर्बहुतरा इव 'आशिषः' फलप्रार्थनाः क्रियन्ते, तादृक्फलप्रतिपादकमन्त्रविशिष्टमाध्वर्यवादिकं कस्मान्न कुर्युः ? । तत्परित्यज्य 'एषाम्' एकेषां शाखिनामत्रैवावेक्षणं यजमानेनैव कर्त्तव्यमिति कस्मात् कारणाच्छ्रद्धा जातेत्यर्थः ॥ एवं यजमानावेक्षणादि प्रहस्याध्वर्युणैव तदवेक्षणं कार्यमिति प्रतिपादयति–यां वा इति । दक्षिणाभिः परिक्रीतत्वादृत्विग्भिर्यत्फलमाशास्यते, तद् यजमानस्यैवेति न तेन पृथगाशासनं कार्यम् । अतोऽध्वर्युरेवाज्यमवेक्षेतेत्यर्थः ॥ २६ ॥

तदवेक्षणमनूद्य प्रशंसति–स इति । अवेक्षणस्य करणं हि चक्षुः; तच्च यथाभूतमेव वस्तु विषयीकरोतीति 'सत्यम्' । एतदेव लोकव्यवहारेण संवादयन् द्रढयति–तस्मादिति । यस्मादेवं चक्षुः सत्यम्, तस्मादेव कारणात्–विवदमानयोर्मध्ये यश्चक्षुषा दृष्टवानस्मीति वदति, तद्वचनमेव श्रद्धार्हम्, न त्वितरस्य श्रुतवानस्मीति वचनमित्यर्थः ॥ २७ ॥

१–२ नास्ति ख ग ङ. । १ 'दा' इति ख. ग. ङ. । २ 'ह' इति क. । ३ नास्ति ख. ग. । ३ "आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति यजमानो वा (श्रौ. सू. २. २०१.) ।

सोऽवेक्षते । तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसीति स एष सत्य एव मन्त्र-स्तेजो ह्येतच्छुक्रं ह्येतदमृतं ह्येतत्तत्सत्येनैवैतत्समर्द्धयति ॥२८॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञो यदेनं पुरुषस्तनुत एष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान् विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

तस्येयमेव जुहूः । इयमुपभृदात्मैव ध्रुवा तद्वा आत्मन एवेमानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति तस्मादु ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति॥२॥

यति ॥ सोऽवेक्षते–तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि (१ अ० ३१ मं०) इति । स एष सत्य एव मन्त्रः ।–तेजो ह्येतत्, शुक्रं ह्येतद्, अमृतं ह्येतत्, तत्सत्येनैवैतत्समर्द्धयति ॥

पुरुषो वै यज्ञः । ॥ पुरुषस्तेन यज्ञः–यदेनं पुरुषस्तनुते । एष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान् विधीयते, तस्मात्पुरुषो यज्ञः । तस्येयमेव जुहूः, इयमुपभृत्; आत्मैव ध्रुवा । तद्वा आत्मन एवेमानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति । तस्मादु ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥

विदितमवेक्षणमनूद्य मन्त्रं विधत्ते–स इति । योऽयं "तेजोऽसीति मन्त्रः, 'स एषः' 'सत्यः' यथार्थ एव । कुत इत्यत आह–तेजो हीति । 'हि' यस्मात् 'एतत्' आज्यम् 'तेजः' तद्धेतुत्वात्, तथा 'शुक्रम्' निर्मलम्, 'अमृतं यागादिद्वारा–अमरणसाधनम्; यद्वा–अमृतवत्पुष्टिकरम् । 'एवम्' आज्यस्यैवंरूपत्वात्, विद्यमानार्थप्रकाशकत्वान्मन्त्रः सत्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ४ । (३. १) ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

अथ जुहूपभृद्ध्रुवास्वेतस्याज्यस्य स्रुवेण ग्रहणं विधित्सुस्तत्समुदायस्य पुरुषावयवकल्पनया स्तुत्यर्थं तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यमाह–पुरुषो वा इति । तादात्म्यमुपपादयति–पुरुषस्तेनेति । पुरुष-प्रयत्ननिर्वर्त्यत्वाद् यज्ञस्य पुरुषत्वमित्यर्थः । एष वा इत्यादि । यत एवं यज्ञः पुरुषः, अतः 'एषः' यज्ञो विस्तार्यमाणः, यदवयवपरिमाणविशिष्टः पुरुषः, तादृगवयवपरिमाणविशिष्ट एव विधीयते ॥ १ ॥

तादृगवयवक्लृप्तिमभिनयेन दर्शयति–तस्येति । या 'जुहूः' सा 'इयम्' अयम्, दक्षिणो बाहुरित्यर्थः। तथा या 'उपभृत्' सा 'इयम्' वामबाहुः । ध्रुवा 'आत्मा' मध्यदेह इत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके विस्पष्टमाम्नायते–"जुहूर्दक्षिणो हस्तः, उपभृत् सव्यः, आत्मा ध्रुवेति" (तै. ब्रा. ३।३।१) । ध्रुवाया आत्मत्वमुपपादयति–तद्वा इति । 'आत्मनः' मध्यदेहादेव 'इमानि' परितो वर्तमानानि हस्तपादादीन्यङ्गानि सर्वाणि 'प्रभवन्ति' उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं लोके 'तस्मात्' ध्रुवाया आत्मत्वात्, तस्या एव सकाशात् कृत्स्नोऽपि यज्ञः 'प्रभवति' उत्पद्यते । ध्रुवास्थस्याज्यस्य सर्वयागसाधारण्यमनेन प्रतिपादितं भवति ॥ २ ॥

---

१ 'स' इति क. । २ नास्ति ख. ग. । ३ 'यज्ञः' इति क. । ४ 'जुहूरियं'–इति संहितापाठे ब्र. पुस्तकेऽपि । ५ नास्ति ख. ग. ङ. । ६ "खादिरःस्रुवो भवति,पर्णमयी जुहूर्भवति, आश्वत्थी उपभृत, वैकङ्कती ध्रुवा भवति; एतद्वै स्रुचां रूपम्" (तै० सं० ३. ५. ७.) ७ 'एव' इति ज. ।

प्राण एव स्रुवः । सोऽयं प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनुसञ्चरति तस्मादु स्रुवः सर्वा अनु स्रुचः सञ्चरति ॥ ३ ॥

तस्यासावेव द्यौर्जुहूः । अथेदमन्तरिक्षमुपभृदियमेव ध्रुवा तद्वा अस्या एवेमे सर्वे लोकाः प्रभवन्ति तस्मादु ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ ४ ॥

अयमेव स्रुवो योऽयं पवते । सोऽयमिमान्त्सर्वाँल्लोकाननुपवते तस्मादु स्रुवः सर्वा अनु स्रुचः सञ्चरति ॥ ५ ॥

स एष यज्ञस्तायमानः । देवेभ्यस्तायत ऋतुभ्यश्छन्दोभ्यो यद्धविस्तद्देवानां यत्सोमो राजा यत्पुरोडाशस्तत्तदादिश्य गृह्णात्यमुष्मै त्वा जुष्टं गृह्णामीत्येवमु हैतेषाम् ॥ ६ ॥

प्राण एव स्रुवः ॥ सोऽयं प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनुसञ्चरति । तस्मादु स्रुवः सर्वा अनु स्रुचः सञ्चरति । तस्यासावेव द्यौर्जुहूः, अथेदमन्तरिक्षमुपभृत्, इयमेव ध्रुवा । तद्वा अस्या एवेमे सर्वे लोकाः प्रभवन्ति । तस्मादु ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति॥ अयमेव स्रुवो योऽयं पवते । सोयमिमान् सर्वान् लोकाननुपवते । तस्मादु स्रुवः सर्वा अनु स्रुचः सञ्चरति ॥ स एष यज्ञस्तायमानो देवेभ्यस्तायते । ऋतुभ्यः, छन्दोभ्यः । यद्धविः, तद्देवानाम् । यत्सोमो राजा,

---

जुह्वादिषु सर्वासु स्रुक्षु स्रुवस्य संचरणमुपपादयितुं तस्य प्राणरूपतामाह—**प्राण एवेति** । देहमध्येऽवस्थितः प्राणवायुर्यस्मात् सर्वाण्यङ्गानि नाडीभिः क्रमेण व्याप्नोति, तस्मात्तदात्मकः स्रुवोऽपि जुह्वाद्याः सर्वाः 'स्रुचः' अनु-लक्ष्य क्रमेण संचरति ॥ ३ ॥

एवं पुरुषावयवादिकल्पनया जुह्वादिसमुदायं प्रशस्य, लोकतादात्म्यप्रतिपादनेनापि तं प्रशंसति—**तस्येति** । 'तस्य' यज्ञस्य 'असौ' दूरदेशेऽवस्थिता द्यौरेव जुहूः; इदमेवान्तरिक्षमुपभृत्; 'इयमेव' भूमिर्ध्रुवा; जुह्वादयो लोकत्रयात्मिका इत्यर्थः । अस्त्वेवं किं तत इत्याह—**तद्वा** इति । 'तत्' तथा सति 'अस्याः' भूम्या एव सकाशाद् यस्मादिमे सर्वे लोकाः 'प्रभवन्ति' उत्पद्यन्ते, तस्मादेव कारणात् पृथिव्यात्मिकाया ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति । इतोऽपि ध्रुवास्थमाज्यं सर्वयागसाधारणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्मिन्नपि पक्षे स्रुवस्य सर्वासु स्रुक्षु संचरणमुपपादयति—**अयमेवेति** । 'योऽयं' लोकत्रये वायुः 'पवते' वाति, तदात्मक एव स्रुवः । स च बाह्यो वायुः, यथा सर्वान् लोकान् संचरति, तथैव तदात्मकस्य स्रुवस्यापि लोकत्रयात्मिकासु स्रुक्षु सञ्चरणं युक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ तासु स्रुक्षु—आज्यग्रहणं विधित्सुस्तस्य पुरोडाशादिहविरन्तरवत्प्रसक्तं देवतादेशनपूर्वकत्वं निवारयितुमाह—**स एष इति** । 'तायमानः' विस्तार्यमाणो यज्ञः, प्रथममग्न्यादिभ्यः प्रधानभूतेभ्यो 'देवेभ्यः' तादर्थ्ये चतुर्थी, देवतार्थं 'तायते' विस्तार्यते । ''तनुविस्तारे'' (त. प. १)—इत्यस्मात् कर्मणि यकि, ''तनोतेर्यकि''—(पा० सू० ६ । ४ । ४४) इत्यात्वम् ॥ ततः 'ऋतुभ्यः' वसन्तादिभ्यः प्रयाज-

---

१ नास्ति ख. ग. । २ 'स्रु' इति छ. । ३ 'जुहूरथेद्'—इति संहितापाठे । ४ नास्ति ख. ग. । ५ नास्ति ख. ग. । ६ 'मानोदेवेभ्य-' इति संहितापाठे झ. पुस्तके च । ७ 'त्त'इति क. । ८ 'हे' इति क. ।

अथ यान्याज्यानि गृह्यन्ते। ऋतुभ्यश्चैव तानि छन्दोभ्यश्च गृह्यन्ते तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति स वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ कृत्व उपभृति ॥ ७ ॥

स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति। ऋतुभ्यस्तद्गृह्णाति प्रयाजेभ्यो हि तद् गृह्णात्यृतवो हि प्रयाजास्तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि ह कुर्याद् यद्वसन्ताय त्वा ग्रीष्माय त्वेति गृह्णीयात्त- स्मादनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ ८ ॥

यत्पुरोडाशः, तत्तदादिश्य गृह्णाति—अमुष्मै त्वा जुष्टं गृह्णामीति। एवमु हैतेषाम् ॥ अथ यान्याज्यानि गृह्यन्ते—ऋतुभ्यश्चैव तानि, छन्दोभ्यश्च गृह्यन्ते। तत्तदनादिश्य—आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति। स वै चतुर्जुह्वां गृह्णाति, अष्टौ कृत्व उपभृति। स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति—ऋतुभ्यस्तद् गृह्णाति, प्रयाजेभ्यो हि तद् गृह्णाति। ऋतवो हि प्रयाजाः। तत्तदनादिश्य—आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति—अजामितायै। जामि ह कुर्याद्—यद्वसन्ताय त्वा ग्रीष्माय त्वेति गृह्णीयात्

देवताभ्यः,'छन्दोभ्यः' गायत्र्यादिभ्योऽनुयाजदेवताभ्यश्च; तायत इति शेषः। तत्र [पुरोडाशादिलक्षणं 'यद्धविः' तद्देवानां स्वभूतम्, अतस्तद्देवानामादेशपुरःसरं ग्रहीतव्यम्। कुत एतदित्यत आह—एवमिति। एवमेव हि 'तेषाम्' अग्न्यादिदेवतानां दर्शपूर्णमासादिषु सोमयागादिषु च नामादेशविशिष्टा मन्त्राः समाम्नाताः। "अग्नये त्वा जुष्टं गृह्णामि"—इति "अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि"—इति पुरोडाशनिर्वापे; सोमरसग्रहणेष्वैन्द्रवायवादिषु "उपयामगृहीतोऽसि वायव इन्द्रवायुभ्यां त्वा"—इति ॥ ६ ॥

अथेति। अथ तस्मिन् यज्ञे यदाज्यग्रहणम्, तत्प्रयाजानुयाजदेवतार्थम्; 'च'—शब्दादेव स्विष्टकृद्यागार्थं च। 'तत्' तथा सति 'तत्' आज्यं देवतानाम् 'अनादिश्य' अनुक्त्वा—आज्यसम्बन्धिनैव रूपेण गृह्णाति। आज्यसम्बन्धिरूपं च देवताया अनादेशनम्, न वा एतत्कस्यैचन देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशति—यदाज्यम् इत्यनादेशनस्य तद्धर्मतया प्रागाम्नातत्वात् (श० प० १।२।१।२२) ॥

अथ जुहूपभृतोराज्यग्रहणं विधत्ते—स वा–(इति का. श्रौ. सू. २।२०२—२०४)। जुह्वां चतुर्वारं स्रुवेणाज्यं गृह्णीयात्; उपभृत्यष्टवारम् ॥ ७ ॥

तत्र जुहूस्थमाज्यं किमर्थमित्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह—स यदिति। के पुनस्त ऋतवः, येभ्यो जुहूस्थमाज्यं भाग इत्यत आह—प्रयाजेभ्य इति। प्रयाजदेवता हि-ऋतवो वसन्ताद्याः। तेषां च नामादेशानरहितमेवाज्यं ग्रहीतव्यमित्युक्तम्; तदिदानीमनूद्य तस्य प्रयोजनमाह—तदिति। 'तत्' तथा सति 'तत्' अनादिश्य ग्रहणम् 'अजामितायै' जामितादोषराहित्याय सम्पद्यते; हविर्ग्रहणाज्यग्रहणयोर्देवतादेशने सत्येकरूपेणाजामिता स्यात्। तमिमं दोषं विपक्षे दर्शयति—जामि हेति ॥ ८ ॥

---

१ 'गृह्णात् तु' इति संहितापाठे। २ 'ह्वा' इति क.। ३ 'त' इति क.। ४ 'ति' छ.। ५ वा० सं० १–१०। ६ वा० सं० ७–८। ७ 'अवशिष्टकृत्स्नयागार्थं च' इति पाठान्तरम्। ८ 'आज्यस्वरूपसम्बन्धिनैव रूपेण' इति ज. ह्र.

अथ यदष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णाति । छन्दोभ्यस्तद्गृह्णात्यनुयाजेभ्यो हि तद् गृह्णाति छन्दाᳪंसि ह्यनुयाजास्तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि ह कुर्याद्यद्गायत्र्यै त्वा त्रिष्टुभे त्वेति गृह्णीयात्तस्मादनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति[4] ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति । सर्वस्मै तद् यज्ञाय गृह्णाति तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति कस्मा ऽउ ह्यादिशेद्यतः[5] सर्वाभ्य ऽएव[6] देवताभ्यो ऽवद्यति तस्मादनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥१०॥

यजमान एव जुहूमनु । योऽस्मा ऽअरातीयति स ऽउपभृतमन्वत्तैव जुहूमन्वाद्य ऽउपभृतमन्वत्तैव जुहूराद्य ऽउपभृत्स वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ कृत्व ऽउपभृति ॥ ११ ॥

तस्मादनादिश्य–आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ अथ यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णाति–छन्दोभ्यस्तद् गृह्णाति, अनुयाजेभ्यो हि तद् गृह्णाति ॥ छन्दांसि ह्यनुयाजाः । तत्तदनादिश्य–आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति–अजामितायै । जामि ह कुर्याद्–यद् गायत्र्यै त्वा त्रिष्टुभे त्वेति गृह्णीयात् । तस्मादनादिश्य–आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति । अथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति–सर्वस्मै तद् यज्ञाय गृह्णाति । तत्तदनादिश्य–आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति । कस्मा उ ह्यादिशेत्–यतः सर्वाभ्य एव देवताभ्योऽवद्यति । तस्मादनादिश्य–आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ यजमान एव जुहूमनु । योऽस्मा अरातीयति–स उपभृतमनु । अत्तैव जुहूमनु, आद्य उपभृतमनु । अत्तैव

औपभृताज्यस्य विनियोगमाह–**अथेति** । अत्र छन्दसां कः प्रसङ्ग इत्यत आह–**अनुयाजेभ्य** इति । गायत्र्यादिच्छन्दोरूपा ह्यनुयाजदेवताः; अतोऽनुयाजेभ्य एवोपभृति तदाज्यग्रहणम् । अत्रापि देवतानादेशनं पूर्ववजामितादोषराहित्यायेत्याह–**तदिति** । पूर्ववद्विपक्षे बाधमुपन्यस्यानादेशनमुपपादयति–**जामि हेति** ॥ ९ ॥

ध्रुवायां चतुर्ग्रहणविधिपुरःसरं तत्प्रयोजनमाह–**अथेति**–(का. श्रौ. सू. २ । २०८) । ध्रौवाज्यग्रहणमप्याज्यधर्मेण देवतानादेशनलक्षणेन कर्त्तव्यमित्युक्त्वात्र देवतादेशनस्य प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह–**कस्मा उ ह्यादिशेदिति** । 'यतः' यस्मात् कारणात् ध्रुवास्थमाज्यं यज्ञे यावत्यो देवताः सन्ति, तावतीभ्यः सर्वाभ्य एव देवताभ्यः 'अवद्यति' विभज्य गृह्णाति, 'अतः' सर्वदेवतासाधारण्यात्–देवताविशेषस्योद्देशनं न संभवतीत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके समाम्नायते–"यज् जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद् यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्, सर्वस्मै वा एतद् यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यम्"–इति (तै. ब्रा. ३ । ३ । ५।५)॥१०॥

अथ जुहूपभृतोराज्यग्रहणस्य चतुष्ट्वादिसंख्याविशेषमुपपादयितुमाह–**यजमान एवेति** । 'यजमानएव जुहूमनु' भागी, तस्य जुहूर्भाग इत्यर्थः । "लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु"–(पा० सू० १।४।९०)–इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्; "कर्मप्रवचनीययुक्त" (पा० सू० २ । ३ । ८)–इति द्वितीया । तथा यश्च 'अस्मै' यजमानाय 'अरातीयति' अरातिः शत्रुरिवाचरति, सः 'उपभृतमनु' उपभृत् तस्य भाग

१ नास्ति ख. ग. । २ 'त्रिष्टु' इति क. । ३ 'श्या' इति क. । ४ 'ति' इति छ. । ५–६–७–८ नास्ति ख. ग. । ९ 'गृह्णा' इति क्वचित् । १० नास्ति ख. ग. ।

स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति । अत्तारमेवैतद् परिमिततरं कनीयाᳬंसं करोत्यथ यदष्टौ कृत्व[2] ऽउपभृति गृह्णात्याद्यमेवैतदपरिमिततरं भूयाᳬंसं करोति तद्धि समृद्धं यत्रात्ता कनीयानाद्यो भूयान् ॥ १२ ॥

स वै चतुर्जुह्वां गृह्णन् । भूय[3] ऽआज्यं गृह्णात्यष्टौ कृत्व[4] ऽउपभृति गृह्णन् कनीय[5] ऽआज्यं गृह्णाति ॥ १३ ॥

स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णन् । भूय[6] ऽआज्यं गृह्णात्यत्तारमेवैतत् परिमिततरं कनीयाᳬंसं कुर्वंस्तस्मिन् वीर्यं बलं दधात्यथ यदष्टौ कृत्व[7] ऽउपभृति गृह्णन् कनीय[8] ऽआज्यं गृह्णात्याद्यमेवैतदपरिमिततरं भूयाᳬंसं कुर्वंस्तमवीर्यमबलीयाᳬंसं करोति तस्मादुत राजापारां विशं प्रावसायाप्येकवेश्मनैव जिनाति त्वद्यथा त्वत्कामयते तथा सचत ऽएतेनो ह तद्वीर्येण यज्जुह्वां भूय[9] ऽआज्यं गृह्णाति स यज्जुह्वां गृह्णाति[10] जुह्वैव तज्जुहोति यदुपभृति गृह्णाति जुह्वैव तज्जुहोति ॥ १४ ॥

जुहूः, आद्य उपभृत् । स वै चतुर्जुह्वां गृह्णाति, अष्टौ कृत्व उपभृति ॥ स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति—अत्तारमेवैतत्परिमिततरं कनीयांसं करोति । अथ यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णाति—आद्यमेवैतद्परिमिततरं भूयांसं करोति । तद्धि समृद्धम्—यत्रात्ता कनीयान्, आद्यो भूयान् ॥ स वै चतुर्जुह्वां गृह्णन् भूय आज्यं गृह्णाति, अष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णन्—कनीय आज्यं गृह्णाति ॥ स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णन् भूय आज्यं गृह्णाति—अत्तारमेवैतत् परिमिततरं कनीयांसं कुर्वंस्तस्मिन्

इत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयकम्—"यजमानदेवत्या वै जुहूः-भ्रातृव्यदेवत्योपभृत्"—इति (तै. ब्रा. ३ । ३ । ४) । तथा भोक्तृ[12]भोग्यस्य च क्रमेण जुहूपभृतौ भागावित्याह—अत्तेव जुहूमिति । तद्भागत्वेन तत्तादात्म्यमाह—अत्तैव जुहूरिति । प्राग्विहित तयोराज्यग्रहण स्तुत्यर्थमनुवदितुमनुसन्धत्ते—स वा इति ॥ ११ ॥

तत्र जुह्वां चतुर्ग्रहणमनूद्य संख्याल्पीयस्त्वं प्रशंसति—स यदिति । जुह्वा अत्तृरूपत्वादष्टसंख्यातश्चतु:संख्याया अल्पीयस्त्वेनात्तारमेव परिमिततरम्, अत एव 'कनीयांसं' अल्पीयांसं करोति । उपभृति—आज्यग्रहणसंख्यामनूद्य तद्भूयस्त्वं प्रशंसति—अथ यदिति । आद्यरूपा ह्युपभृत्, तत्र भोक्तृरूपजुहूःसंख्याबाहुल्यात् 'आज्यं' भोग्यवस्तुजातमेव 'अपरिमिततरम्' अधिकतरम् । अत एव 'भूयांसं' बहुतरम्, अतिशयेन बहुलं करोति । तद्धि समृद्धमित्यादि । यत् खलु भोक्तृणामल्पीयस्त्वम्, भोग्यवस्तुजातस्य च भूयस्त्वम्, तत् खलु समृद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥

जुहूपभृतोराज्यग्रहणे प्रतिनियतं धर्मविशेषं विधत्ते—स वा इति । 'भूयः' बहुतरमधिकमाज्यं जुह्वां यथा भवति तथा सम्यक् पूर्णेन स्रुवेण कर्त्तव्यम्; 'कनीयः' अल्पतरमुपभृति गृह्यमाणमाज्यं यथा भवति तथाऽर्द्धपूर्णस्रुवेण कार्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

जौहवाज्यस्य विहितं भूयस्त्वमनूद्य प्रशंसति—स यदिति । ग्रहणसंख्याह्रासेन भोक्तारं भोग्यजातादल्पीयांसं कुर्वन् भूयो ग्रहणेन 'तस्मिन्' भोक्तरि—अधिकं 'वीर्यं' सामर्थ्यं तद्धेतुभूतं 'बलं' च स्थापयति ।

---

१ 'गृह्णात्यत्तार'—इति संहितापाठे । २-३-४-५-६ नास्ति ख. ग. । ७ 'ह्वा' क. । ८-९-१० नास्ति ख. ग.
११ 'ह्वा' इति ख. ग. । १२ 'भोक्तृभोग्यस्य' इति ज. झ. ।

तुदाहुः । कुस्मा ऽउ तुर्ह्युपभृति गृह्णीयाद्युदुपभृता नु जुहोतीति स युद्धोपभृता जुहुयात् पृथग्घैवेमाः प्रजाः स्युर्न्नैवात्ता स्यान्नाद्यः स्यादुथ यत्तज्जुह्वैवं समानीय जुहोति तुस्मादिमा व्विशः क्षत्रियाय बलिंॐ हरन्त्युथ युदुपभृति गृह्णाति तुस्मादु क्षत्रियस्यैव व्वुशे सति व्वैश्यं पशुव ऽउपतिष्ठन्तेऽथ यत्तज्जुह्वैवं समानीय जुहोति तुस्माद्युदोत क्षत्रियः कामयतेऽथाह व्वैश्यमुपि युत्ते परो निहितं तदाहरेति तं जिनाति त्वद्युथा त्वत्कामयते तुथा सचत ऽएतेनो ह तुद्वीर्येण ॥ १५ ॥

वीर्यं बलं दधाति । अथ यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णन् कनीय आज्यं गृह्णाति—आद्यमेवैतदपरिमिततरं भूयांसं कुर्वंस्तमवीर्यमबलीयांसं करोति । तस्मादुत राजाऽपारां विशं प्रावसाय, अप्येकवेश्मनैव जिनाति । त्वद्यथा त्वत्कामयते तथा सचते—एतेनो ह तद्वीर्येण—यज्जुह्वां भूय आज्यं गृह्णाति । स यज्जुह्वां गृह्णाति—जुह्वैव तज्जुहोति, यदुपभृति गृह्णाति—जुह्वैव तज्जुहोति ॥ तदाहुः—कस्मा उ तर्ह्युपभृति गृह्णीयात् यदुपभृता न जुहोतीति । स यद्धोपभृता जुहुयात्—पृथग्घैवेमाः प्रजाः स्युः—नैवात्ता स्यात्, नाद्यः स्यात् । अथ यत्तज्जुह्वैव समानीय जुहोति—तस्मादिमा विशः क्षत्रियाय बलिं हरन्ति । अथ यदुपभृति गृह्णाति—तस्मादु क्षत्रियस्यैव वशे सति वैश्यं पशव उपतिष्ठन्ते । अथ यत्तज्जुह्वैव समानीय जुहोति—तस्माद्यदोत क्षत्रियः कामयते—अथाह वैश्यम्—'अपि यत्ते परो निहितम्, तदाहरेति, तं जिनाति ।

औपभृताज्यस्य विहितमल्पीयस्त्वमनूद्य प्रशंसति—**अथ यदिति** । संख्याधिक्येन भोग्यपदार्थमपरिमितं कुर्वन्, अल्पीयस आज्यस्य ग्रहणेन 'तम्' आद्यम् 'अवीर्यं' वीर्यरहितं बलरहितं च करोति। **तस्मादिति**। यस्मादेवमाद्यवर्गो बलरहितः 'अबलीयान्' तस्मादेव कारणात्, सार्वभौमो 'राजा' 'अपारां' 'निरवधिकां 'विशं' राज्यं 'प्रावसाय' प्राप्यापि 'एकवेश्मनैव' एकगृहात्मनैव 'जिनाति' जयति, स्वाधीनं करोति । तत्र च 'त्वत्—त्वत्' एकमेकं वस्तु यथा कामयते तथा 'सचते' समवैति, प्राप्नोति । 'त्वत्-शब्द एक-शब्द—समानार्थः । "उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचम्"—(ऋ. सं. मं. १०। ७१ । ४) इत्यादौ तथा दृष्टत्वात् । यद्वा त्वदिति निपातश्चार्थे; जिनाति च, यथा च कामयते'—इति योज्यम् । तदेतद्राज्ञः सामर्थ्यम्, एतेनैव वीर्येण जनितम्; 'यद्' वीर्यं जुह्वां भूयोग्रहणेन भोक्तुर्निष्पन्नमित्यर्थः । जुहूपभृद्धृतयोराज्ययोर्जुह्वैव होमः कर्त्तव्य इति विधत्ते—**स यदिति** ॥ १४ ॥

उपभृतो होमसाधनत्वाभावे तत्राज्यग्रहणं किमर्थमित्याक्षिपति—**तदाहुरिति** । उपभृति ग्रहणं समर्थयिष्यंस्तावत्तस्या होमसाधनत्वे दोषमाह—**स यद्धोपभृतेति** । होमसाधनत्वे जुहूवदुपभृतोऽपि स्वातन्त्र्यादन्नस्थानीयाः 'इमाः' सर्वाः प्रजाः राज्ञः सकाशात् 'पृथक्' स्वतन्त्रा एव भवेयुः; तथा च राजा

---

१ 'पृ' इति क. । २ 'जुह्वैव' इति ख. ग. ङ. । ३–४ नास्ति ख. ग. । ५ 'मयि' इति ख. ग. ङ. । ६ 'अन्नराज्ञः' इति ङ. ।

तानि वाऽएतानि । छन्दोभ्य ऽआज्यानि गृह्यन्ते स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति गायत्र्यै तद्गृह्णात्यथ यदष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णाति त्रिष्टुब्जगतीभ्यां तद्गृह्णात्यथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णात्यनुष्टुभे तद् गृह्णाति व्वाग्वा ऽअनुष्टुब् वाचो वा ऽइदꣳ सर्वं प्रभवति तस्माद् ध्रुवाया ऽएव सर्वो यज्ञः प्रभवतीयं व्वा ऽअनुष्टुबस्यै वा ऽइदꣳ सर्वं प्रभवति तस्माद् ध्रुवाया ऽएव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ १६ ॥

त्वद्यथा त्वत्कामयते तथा सचते—एतेनो ह तद्वीर्येण ॥ तानि वा एतानि छन्दोभ्य आज्यानि गृह्यन्ते । स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति—गायत्र्यै तद् गृह्णाति । अथ यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णाति— त्रिष्टुब्जगतीभ्यां तद् गृह्णाति । अथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति—अनुष्टुभे तद् गृह्णाति । वाग् वा अनुष्टुप् । वाचो वा इदं सर्वं प्रभवति । तस्माद् ध्रुवाया एव

नैवात्ता स्यात्, राज्यमपि नैव भोग्यं भवेदित्यर्थः । औपभृतमाज्यं जुह्वामानीय, तयैव होमे तु नोक्तदोष इत्याह—**अथ यदिति** । होमाभावे चोपभृति कस्माद् ग्रहणमित्यस्योत्तरमाह—**अथ यदिति** । यस्मादेव होमाय जुहूमपेक्षमाणायामुपभृत्याज्यं गृह्यते, तस्मादेव कारणात् 'क्षत्रियस्य वशे' रक्षार्थं क्षत्रियाधीनत्वे सत्येव, वैश्यं 'पशवः' गवाद्याः 'उपतिष्ठन्ते' उपभृति ग्रहणाद्वैश्यस्य धनसमृद्धिर्भवतीत्यर्थः ।

अथ यदित्यादि । यस्मादौपभृतमाज्यं समानीय जुह्वैव जुहोति, नोपभृता; तस्माद्यदेव स क्षत्रियः कामयते, 'अथ' अनन्तरमेतं वैश्यं ब्रूते । कथमिति, हे वैश्य ! 'ते' तव 'परः' परस्तादन्यत्र गोप्यस्थाने निहितं 'यत्' धनमस्ति, तदाहरेति । एवमुक्त्वा 'तं' वैश्यं 'जिनाति' धनापहारेण हीनं करोति । अन्यत् पूर्ववत् । **एतेनो ह तद्वीर्येणेति** । औपभृताज्यस्य जुहूसमानयनजनितवीर्येणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

ध्रौवस्याज्यस्य प्रागुक्तं सर्वयज्ञसाधारण्यं द्रढयितुं जुह्वादिष्वाज्यग्रहणं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—**तानि वा इति** । सामान्योक्तं विवृणोति—**स यदिति** । प्राथम्यसाम्यात् पादचतुष्टयोपेतत्वेन चतुःसंख्यासाम्याच्च जुह्वां ग्रहणं गायत्र्यर्थमित्यर्थः । ननु त्रिपदा गायत्री, कथमस्याश्चतुःसंख्यायोगः ? सत्यम् । अष्टाक्षरैः पादैस्त्रिपदा, षडक्षरैः पादैश्चतुष्पदापि भवति । अत एवान्यत्राम्नायते—"सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री"—इति । त्रिष्टुब्जगत्योर्मिलितयोः पादानामष्टसंख्या भवति । तथा चोपभृत्यष्टकृत्वो ग्रहणं ताभ्यामर्थे संपद्यते, एवमेव पादसंख्यासाम्यात् ध्रुवायां चतुर्ग्रहणमनुष्टुबर्थं भवतीत्यर्थः । अनेन ध्रुवाया अनुष्टुबर्थत्वोपजीवनेन तत्स्थस्याज्यस्य सर्वयज्ञसाधारण्यमभिप्रेत्याह—**वाग् वा इति** । 'अनुष्टुप् च वै सप्तदशश्च समभवतां सानुष्टुप् चतुरुत्तराणि छन्दांस्यसृजत षडुत्तरान्स्तोमान्त्सप्तदशः"—इति साम-ब्राह्मणे सर्वेषां छन्दसामनुष्टुप्सकाशात् सृष्टेराम्नातत्वात् सा वागात्मिका । **वाचो वा इत्यादि** । 'वाचः' शब्दस्य सकाशात् 'इदं' सर्वमर्थजातं प्रभवति । अत एव जगतः शब्दविवर्त्तत्वमाहुः—

"अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः"—इति ॥

तथान्यत्रापि शब्दानुवेधात्तत्कार्यत्वमर्थप्रपञ्चस्योक्तम्—

"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते"—इति ॥

१-२-३-४ नास्ति ख. ग. । ५ हरिकारिकेयम् । ६ इदं वाक्यपदीये ।

स गृह्णाति । धाम नामासि प्रियं देवानामित्येतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यं तस्मादाह धाम नामासि प्रियं देवानामित्यनाधृष्टं देवयजनमसीति वज्रो ह्याज्यं तस्मादाहानाधृष्टं देवयजनमसीति ॥ १७ ॥

स एतेन यजुषा । सकृज्जुह्वां गृह्णाति त्रिस्तूष्णीमेतेनैव यजुषा सकृदुपभृति गृह्णाति सप्तकृत्वस्तूष्णीमेतेनैव यजुषा सकृद् ध्रुवायां गृह्णाति त्रिस्तूष्णीं तदाहुस्त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात् त्रिवृद्धि यज्ञ इति तदु नु सकृत्सकृदेवात्रो ह्येव त्रिर्गृहीतꣳ सम्पद्यते ॥ १८ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् । (३. २.) ॥

सर्वो यज्ञः प्रभवति । इयं वा अनुष्टुप्, अस्यै वा इदं सर्वं प्रभवति १। तस्माद्ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ स गृह्णाति—**धाम नामासि प्रियं देवानाम्** (१ अ. ३१ मं.) इति । एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम—यदाज्यम् । तस्मादाह—धाम नामासि प्रियं देवानामिति । **अनाधृष्टं देवयजनमसि** (१ अ. ३१ मं.) इति । वज्रो ह्याज्यम् । तस्मादाह—अनाधृष्टं देवयजनमसीति ॥ स एतेन यजुषा सकृज्जुह्वां गृह्णाति, त्रिस्तूष्णीम् । एतेनैव यजुषा सकृदुपभृति गृह्णाति,सप्तकृत्वस्तूष्णीम् । एतेनैव यजुषा सकृद् ध्रुवायां गृह्णाति, त्रिस्तूष्णीम् । तदाहुः—त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात्—त्रिवृद्धि यज्ञ इति । तदु नु सकृत्सकृदेवं-अत्रो ह्येव त्रिर्गृहीतं सम्पद्यते ॥

यस्मादेवं वाचः सर्वजगदुत्पत्तिहेतुत्वम्, तस्मात् तत्सम्बन्धिन्या ध्रुवाया अपि सर्वयज्ञहेतुत्वं युक्तमित्यर्थः । इतोऽपि ध्रुवायाः सर्वयज्ञहेतुत्वमित्याह—"**इयं वा अनुष्टुप्**"—इति ॥ १६ ॥

विहितमाज्यग्रहणमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—**स** इति । मन्त्रगतस्य धामशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—**एतद्वा** इति । धामशब्दस्तेजोवाची, तद्धेतुत्वादाज्यमपि धामेत्युच्यत इत्यर्थः । मन्त्रशेषमनूद्य तत्रानाधृष्टपदस्य तात्पर्यगम्यमर्थमाह—**अनाधृष्टमिति** । 'हि' यस्मात् 'आज्यं वज्रः' "घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्"—इति श्रुतेः । वज्रश्च धर्षितुमशक्यत्वात् 'अनाधृष्टः' अतस्तदात्मकत्वादाज्यमप्यनाधृष्टमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अनेन मन्त्रेण ग्रहणे विशेषमाह—**स एतेनेति** । पक्षान्तरमाह—**तदाहुरिति** । 'तत्' तत्र ग्रहणविषये ब्रह्मवादिनः 'आहुः' अनेन मन्त्रेण जुह्वादिषु 'त्रिस्त्रिः' गृह्णीयात् । तथा च समन्त्रकग्रहणस्य प्रत्येकं त्रिरावृत्तत्वाद् यज्ञस्य त्रिवृत्त्वं सिध्यतीति तेषामाशयः । सकृत्त्वपक्षं निगमयति—**तदु न्विति** । सर्वास्वपि स्रुक्षु सकृत्सकृदेव मन्त्रेण गृह्णीयात् । अत्र सकृद्ग्रहणपक्षेऽपि हि ग्रहणस्य त्रित्वसंख्यासमाहारेण सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ५ (३. २.)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—संहितायामत्र प्रथमाध्यायः सम्पूर्णः ।

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स ऽइध्ममेवाग्रे प्रोक्षति कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तन्मेध्यमेवैतदग्नये करोति[१] ॥ १ ॥

अथ वेदिं प्रोक्षति । वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामीति तन्मेध्यामेवैतद् बर्हिषे करोति[२] ॥ २ ॥

अथास्मै बर्हिः प्रयच्छति । तत् पुरस्ताद् ग्रन्थ्या सादयति तत् प्रोक्षति बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तन्मेध्यमेवैतत् स्रुग्भ्यः करोति ॥ ३ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ताभिरोषधीनां मूलान्युपनिनयत्यदित्यै व्युन्दनमसीतीयं वै पृथिव्यदितिस्तदस्या ऽएवैतदोषधीनां मूलान्युपोनत्ति ता ऽइमा आर्द्रमूला ऽओषधयस्तस्माद्यद्यपि शुष्काण्यग्राणि भवन्त्यार्द्राण्येव मूलानि भवन्ति ॥ ४ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इध्ममेवाग्रे प्रोक्षति—"**कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि**" (२ अ. १ मं.) इति । तन्मेध्यमेवैतदग्नये करोति ॥ अथ वेदिं प्रोक्षति—"**वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामि**" (२ अ. १ मं०) इति । तन्मेध्यामेवैतद् बर्हिषे करोति ॥ अथास्मै बर्हिः प्रयच्छति । तत्पुरस्ताद्ग्रन्थ्यासादयति । तत् प्रोक्षति—"**बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि**" (२अ. १ मं.) इति । तन्मेध्यमेवैतत् स्रुग्भ्यः करोति ॥ अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते, ताभिरोषधीनां मूलान्युपनिनयति—**अदित्यै व्युन्दनमसि** (२ अ० २ मं.) इति । इयं वै पृथिवी—अदितिः, तदस्या एवैतदोषधीनां मूलान्युपोनत्ति । ता इमा आर्द्रमूला ओषधयः । तस्माद्यद्यपि शुष्काण्यग्राणि भवन्ति—

अथेध्मादीनां प्रोक्षणं विधत्ते—**प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त** इत्यादिना । **अग्नये करोतीति** । अग्नौ हीध्म आधास्यते, अतोऽग्न्यर्थं प्रोक्षणेनेध्मं मेध्यं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ वेदिमिति । बर्हिषे करोतीति । 'बर्हिषे त्वा'—इति मन्त्रलिङ्गात् स्तरिष्यमाणबर्हिरर्थं वेदिं शुद्धां करोति । प्रोक्षणेन बर्हिस्तरणयोग्यतां वेदेरापादयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथेति । पुरस्ताद्ग्रन्थीति । 'पुरस्तात्' पूर्वमणेः सन्नहनरज्जोर्ग्रन्थिर्यथा भवति तथाऽऽसादयतीत्यर्थः ।

स्रुग्भ्यः करोतीति । बर्हिष उपरि स्रुचामासाद्यमानत्वात् तद् योग्यतामेतन्मन्त्रकरणकेन प्रोक्षणेन बर्हिषः संपादयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अवशिष्टानां प्रोक्षणीनां विनियोगमाह—**अथेति । ओषधीनामिति** । स्तरणार्थमाहृतबर्हिर्लक्षणानामोषधीनामित्यर्थः । सूचितं हि कात्यायनेन—शेषं मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दनमिति (श्रौ. सू. २.२१०)।

---

१ 'र्' छ. । २ 'ति' इति क्वचित् । ३ 'मीति'—इत्यस्य स्थाने 'मि' इत्येव ख. ग. झ. । ४ 'तन्मेध्यमेवै' इति च । ५ 'ति' इति छ. । ६ 'प्रयच्छन्ति' इति घ. । ७ 'प्रोक्षामि'इत्येव ख. ग. झ. । ८ 'न्यु' इतिक. । ९ 'न्ति' इति छ. । 'न्ति.'इति क्वचित् । १० 'इध्मं प्रोक्षति.विस्रंस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद् ग्रन्थिं कृष्णोऽसीति प्रतिमन्त्रम् । (श्रौ.सू. २. २०९)

अथ विस्रꣳस्य ग्रन्थिम् । पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति विष्णोस्तूपोऽसीति यज्ञो वै विष्णुस्तस्येयमेव शिखा स्तुप एतामेवास्मिन्नेतद्दधाति पुरस्ताद् गृह्णाति । पुरस्ताद्ध्ययꣳ स्तुपस्तस्मात् पुरस्ताद् गृह्णाति[2] ॥ ५ ॥

अथ सन्नहनं विस्रꣳसयति । प्रक्लृप्तꣳ हैवास्य स्त्री विजायत ऽइति तस्मात् सन्नहनं विस्रꣳसयति तद्दक्षिणायाꣳ श्रोणौ निदधाति नीविर्हैवास्यैषा दक्षिणत ऽइव हीयं नीविस्तस्माद्दक्षिणायाꣳ श्रोणौ निदधाति तत्पुनरभिच्छादयत्यभिच्छन्नेव हीयं नीविस्तस्मात्पुनरभिच्छादयति ॥ ६ ॥

आर्द्राण्येव मूलानि भवन्ति ॥. अथ विस्रंस्य ग्रन्थिं पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति—**विष्णोस्तुपोऽसि**—(२ अ. २ मं.) इति । यज्ञो वै विष्णुः, तस्येयमेव शिखा स्तुपः । एतामेवास्मिन्नेतद्दधाति । पुरस्ताद् गृह्णाति । पुरस्ताद्ध्ययं स्तुपः, तस्मात् पुरस्ताद् गृह्णाति ॥ अथ सन्नहनं विस्रंसयति । प्रक्लृप्तं हैवास्य स्त्री विजायत इति । तस्मात् सन्नहनं विस्रंसयाति । तद्दक्षिणायां श्रोणौ निदधाति । नीविर्हैवास्यैषा । दक्षिणत इव हीयं नीविः । तस्माद्दक्षिणायां श्रोणौ निदधाति । तत्पुनरभिच्छादयति । अभिच्छन्नेव हीयं नीविः । तस्मात्पुनरभिच्छादयति ॥

मन्त्रस्य प्रयोजनमाह—**इयं वा** इति । पृथिव्याः संबन्धिन्यो या व्रीहियवाद्या ओषधयः, तासामेव मूलानि—आर्द्रीकरोति । "उन्दी क्लेदने" (रु. प.) इति धातुः । अनेनोदकेन ता इमा ओषधयः आर्द्रमूला भवन्ति; यस्मादेवं तस्मादेव कारणादोषधीनामग्रभागेषु शुष्केष्वपि मूलभागा आर्द्रतयैव दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रस्तरस्य ग्रहणं विधत्ते[5]—**अथेति** । बर्हिःसन्नहनरज्जोर्ग्रन्थिं विमुच्य 'पुरस्तात्' पूर्वदिग्भागे[6] करोति । "विष्णोः"—इति मन्त्रेण प्रस्तरं गृह्णीयात् । मन्त्रस्य प्रयोजनमाह—**यज्ञो वा** इति । आहवनीयसाध्यस्य यज्ञात्मकस्य 'विष्णोः' प्रस्तरमुष्टिरेव शिखारूपः 'स्तुपः' केशसंघातः । आहवनीयनिकटे तद्ग्रहणाच्छिखामेव तस्मिन् स्थापितवान् भवतीत्यर्थः । पुरस्ताद् ग्रहणमनूद्य प्रशंसति—**पुरस्तादिति** । 'अयं' पिण्डीभावेन बद्धो मानुषः 'स्तुपः' केशसङ्घातः शिरसः पूर्वभागे हि भवति; अतो यज्ञस्यापि पूर्वभागे स्तुपधारणाय पुरस्ताद् ग्रहणं युज्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

सन्नहनरज्जोर्विस्रंसनं विधाय प्रशंसति—**अथेति** । सन्नहनस्य विस्रंसने सति 'अस्य' यजमानस्य स्त्री 'प्रक्लृप्तं' प्रकर्षेण क्लृप्तं दशमाससंपूर्णावयवमपत्यं 'विजायते' प्रसूयते । 'इति'—शब्दो हेतौ । यस्मादेवं तस्मादित्यर्थः । तस्याः सन्नहनरज्जोर्देशविशेषे स्थापनं विधत्ते—**तदिति** । **नीविर्हैवेति** ।'अस्य' यजमानस्य

---

१ 'यन्नेव' इति क. । २ 'ति' इति छ. । 'ति' इति क्वचित् । ३ 'भि' इति क. । ४ 'ति' इति छ. ।
५ 'पवित्रे निधाय प्रणीतासु बर्हिर्विस्रंस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरिति' (श्रौ. सू. २. २११) । ६ नास्ति ज. ।
७ 'ग्रहणं प्रदाय सन्नहनं विस्रंस्य—' (श्रौ० सू० २. २१२) । ८ '—वेदिश्रोणौ निधाय—' (श्रौ. सू. २. २१२.)

अथ बर्हिः स्तृणाति । अयं वै स्तुपः प्रस्तरोऽथ यान्यवाश्चि लोमानि तान्येवास्य यदितरं बर्हिस्तान्येवास्मिन्नेतद्दधाति तस्माद् बर्हिः स्तृणाति ॥ ७ ॥

योषा वै[२] [३]वेदिः । तामेतद्देवाश्च पर्यासते ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रुवाꣳसोऽनूचानास्तेष्वेवैनामेतत् पर्यासीनेष्वनग्नां[४] करोत्यनग्नताया ऽएव तस्माद्बर्हिः स्तृणाति ॥ ८ ॥

यावती वै [५]वेदिः । तावती पृथिव्योषधयो बर्हिरतदस्यामेवैतत् पृथिव्यामोषधीर्दधाति ता ऽइमा ऽअस्यां पृथिव्यामोषधयः प्रतिष्ठितास्तस्माद्बर्हिः स्तृणाति ॥ ९ ॥

अथ बर्हिः स्तृणाति । अयं वै स्तुपः प्रस्तरः । अथ यान्यवाश्चि लोमानि, तान्येवास्य; यदितरं बर्हिः; तान्येवास्मिन्नेतद्दधाति । तस्माद् बर्हिस्तृणाति ॥ योषा वै वेदिः । तामेतद्देवाश्च पर्यासते, ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानाः । तेष्वेवैनामेतत् पर्यासीनेष्वनग्नां करोति–अनग्नताया एव । तस्माद्बर्हिः स्तृणाति ॥ यावती वै वेदिः,तावती पृथिवी; ओषधयो बर्हिः । तदस्यामेवैतत् पृथिव्यामोषधीर्दधाति । ता इमा अस्यां पृथिव्यामोषधयः प्रतिष्ठिताः ।

'एषा' रज्जुर्नीविरेव भवतीत्यर्थः । नीविरूपत्वं दृष्टान्तेनोपपादयति[८]–**दक्षिणत इवेति** । लोके हि वाससः परिधाने दक्षिणपार्श्व एव हि नीविः परिकल्प्यते, तस्माद् दक्षिणश्रोणौ सन्नहनरज्जुनिधानं नीविपरिकल्पनमेव भवतीत्यर्थः । सन्नहनस्योपरि दर्भान्तरैश्छादनं विधत्ते–**तत्पुनरिति** । तदुपपादयति–**अभिच्छन्नेवेति** । उपरि वाससा 'छन्नेव' आवृतेव हि लौकिकी नीविर्भवति तस्मादभिच्छादनं कार्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

बर्हिषः स्तरणं विधत्ते[१०]-**अथेति** । 'स्तृणातीति' वेदिं छादयतीत्यर्थः; तत् स्तरणं प्रशंसति–**अयं वा इति** । यः 'अयं' प्रस्तरः स ऊर्ध्वबद्धकेशसङ्घातात्मकः स्तुपः; अथ तद्व्यतिरिक्तानि श्मश्रुप्रभृतीनि यान्यवाङ्मुखानि लोमानि,–स्तीर्यमाणेन बर्हिषा 'अस्य' यज्ञस्य तान्येव सम्पाद्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

योषा वा इत्यादि । हविर्ग्रहणायागत्य ये देवा वेदेरुपरित उपविशन्ति, ये च 'शुश्रुवांसः' प्रयोगाभिज्ञानाः 'अनूचानाः' अनुष्ठातृरूपा ऋत्विग्रूपा ब्राह्मणाः समीपे वर्त्तन्ते; स्त्रीरूपा इयं वेदिः स्वयमप्रावृता सती तेभ्यो लज्जाविशिष्टा भवति; अतस्तस्या बर्हिषाच्छादनमनग्नतायै सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण स्तरणं प्रशंसति–**यावती वा** इति ॥ ९ ॥

---

१ 'णात्ययं' इति संहितापाठे । २ 'वै व्वेदिः' इति क्वचित् । ३ 'व्वेदिस्ता'–इति सं० पा० । ४ 'मां' इति ख. ग. छ. झ.। ५ 'वै व्वेदिः' इति क्वचित् । ६ 'व्वेदिस्ता'–इति सं० पा० । ७ 'ता'–इति ख. ग. छ. झ. । ८ 'दृष्टान्तेन द्रढयति' घ. ज. ९–'–अन्यैरवच्छाद्य'–(श्रौ०सू०२. २१२) । १० '–वेदिं स्तृणात्यूर्णम्रदसमिति त्रिधातु' (श्रौ०सू० २ २१२)।

तद्वै बहुलᳫं स्तृणीयादित्याहुः । यत्र वा ऽअस्यै बहुलतमा ऽओषधयस्तदस्या ऽउपजीवनीयतमं तस्माद् बहुलᳫं स्तृणीयादिति तद्वै तदाहर्त्तुर्येवाधि त्रिवृत् स्तृणाति त्रिवृद्धि यज्ञोऽथो ऽअपि प्रबर्हᳫं स्तृणीयात् ‘स्तृणन्ति बर्हिरानुषगिति’ ह्यृषिणाभ्यनूक्तमधरमूलᳫं स्तृणात्यधरमूला ऽइवु हीमा ऽअस्यां पृथिव्यामोषधयः प्रतिष्ठितास्तस्मादधरमूलᳫं स्तृणाति ॥ १० ॥

तस्माद्बर्हिः स्तृणाति ॥ तद्वै बहुलं स्तृणीयादित्याहुः । यत्र वा अस्यै बहुलतमा ओषधयः, तदस्या उपजीवनीयतमम् । तस्माद् बहुलं स्तृणीयादिति । तद्वै तदाहर्त्तुर्येवाधि । त्रिवृत् स्तृणाति, त्रिवृद्धि यज्ञः । अथो अपि प्रबर्हं स्तृणीयात् । ‘स्तृणन्ति बर्हिरानुषगिति ह्यृषिणाभ्यनूक्तम् । अधरमूलं स्तृणाति । अधरमूला इव हीमा अस्यां पृथिव्यामोषधयः

स्तरणस्य श्लक्ष्णतां विधत्ते—**तद्वा** इति । ‘बहुलं’ निरन्तरं यथा भूमिर्न दृश्यते तथा स्तृणीयादित्यभिज्ञाः कथयन्तीत्यर्थः । एवं वदतामभिप्रायमाह—**यत्र वा** इति । ‘अस्यै’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० सू० २।३।६२ वा० १) ‘अस्याः’ पृथिव्याः सम्बन्धिनि ‘यत्र’ यस्मिन् स्थाने ओषधीनां बाहुल्यमस्ति तदेव स्थानं सर्वैः प्राणिभिरतिशयेनोपजीवनीयं भवति, तस्मादुपजीवनीयत्वसिद्धये बहुलं स्तरणं कर्तव्यमित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । अस्तु भूमेरुपजीवनीयतमत्वम्, तावता यजमानस्य को लाभः ? तत्राह—**तद्वा** इति । ‘तस्य’ बर्हिषो यः ‘आहर्त्ता’ यजमानः, तस्मिन्नेव ‘तद्’ बहुलस्तरणकृतमुपजीवनीयतमत्वलक्षणं फलं भवति; अनुष्ठेयक्रियाफलस्य कर्त्तृगामित्वात् । अत एव जैमिनिः सूत्रयामास—“ शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात् ” इति । ‘आहर्त्तर्येवाधि’—इत्यधिशब्दो विभक्त्यर्थानुवादी ॥

स्तरणस्य त्रिवृत्त्वं विधत्ते—**त्रिवृत् स्तृणाती**ति । त्रिभिर्मुष्टिभिर्बर्हिस्त्रिधा यथा भवति तथा वेदिं छादयेत् तत्रैकं मुष्टिं वेदेः पूर्वभागे स्तीर्त्वा, द्वितीयं मुष्टिं तन्मध्यमभागे पूर्वमुष्टिना सम्बद्धं स्तृणीयात् । ततस्तृतीयं मुष्टिमपि वेदेरपरार्द्धे द्वितीयमुष्टिना सम्बद्धं स्तृणीयादिति । एवं स्तरणं प्रत्यक् परिसमाप्तिरित्येकः पक्षः । पक्षान्तरमाह—**अथो** इति । ‘प्रबर्हं’ प्रबृह्य प्रबृह्य प्रथममुष्टिं वेद्यपरार्द्धे स्तीर्त्वा, तस्याग्रमुद्यम्याधस्तात् तत्सम्बद्धं द्वितीयं मुष्टिं स्तृणीयात्, एवमेव तृतीयमपि । एवं मुष्टित्रयस्य परस्परसम्बन्धं ऋङ्मन्त्रपादोदाहरणेन द्रढयति—**स्तृणन्ती**ति । ‘आनुषक्’ अनुषक्तं परस्परसम्बद्धं बर्हिरध्वर्यवः स्तृणन्तीति ऋक्पादस्यार्थः । ‘अतः’ अस्मान्मन्त्रलिङ्गात् पूर्वं मुष्टिं प्रबृह्य तस्याधस्तात् तत्संसक्तमेवापरं मुष्टिं स्तृणीयादिति भावः । अस्मिन् पक्षे स्तरणस्य प्रागपवर्गता ।

कात्यायनः पक्षद्वयमपि सूत्रयामास—“ पश्चादपवर्गम्” (श्रौ. सू. २. २१६) प्रवृहन् वा (श्रौ. सू. २. २१७) इति । अस्मिन् पक्षद्वयेऽपि बर्हिर्मूलस्याधरत्वं विधाय प्रशंसति—**अधरमूलमि**ति ॥ १० ॥

---

१ ‘वृ’ इति ख. ग. छ. । २ ‘प्रब्बर्हि ᳫं’ इति, ‘प्रवर्हᳫं’ इति पाठान्तरम् । ‘प्रबर्हᳫं’ इति ख. ग. छ. झ. । ३ ‘त्तु’ इति ख. झ. । ४ ‘समाप्यत इत्येकः’ इति प्रतिभाति । ५ नास्ति ज । ६ ‘अधरमूलम्’ (श्रौ. सू. २. २१५) ।

स स्तृणाति[1] ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थां[2] देवेभ्य इति साध्वीं देवेभ्य इत्येवैतदाह यदा ह्योर्णम्रदसं त्वेति स्वासस्थां देवेभ्य इति स्वासदां देवेभ्य इत्येवैतदाह ॥ ११ ॥

अथाग्निं कल्पयति । शिरो वै यज्ञस्याहवनीयः पूर्वार्द्धो वै शिरः पूर्वार्द्धमेवैतद्यज्ञस्य कल्पयत्युपर्युपरि प्रस्तरं धारयन् कल्पयत्ययं वै स्तुपः प्रस्तर एतमेवास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादुपर्युपरि प्रस्तरं धारयन् कल्पयति[8] ॥ १२ ॥

प्रतिष्ठिताः । तस्मादधरमूलं स्तृणाति ॥ स स्तृणाति—ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थां देवेभ्यः (२ अ० २ मं०) इति । साध्वीं देवेभ्य इत्येवैतदाह—यदाह्योर्णम्रदसं त्वेति । स्वासस्थां देवेभ्य इति—स्वासदां देवेभ्य इत्येवैतदाह ॥

अथाग्निं कल्पयति । शिरो वै यज्ञस्याहवनीयः । पूर्वार्द्धो वै शिरः—पूर्वार्द्धमेवैतद्यज्ञं कल्पयति । उपर्युपरि प्रस्तरं धारयन् कल्पयति । अयं वै स्तुपः प्रस्तरः । एतमेवास्मिन्नेतत् प्रतिदधाति । तस्मादुपर्युपरि प्रस्तरं धारयन् कल्पयति ॥

विहितं स्तरणमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—**स स्तृणातीति** । ऊर्णम्रदसमिति । मन्त्रपदस्य पर्यवसितमर्थमाह— **साध्वीमिति** । ऊर्णा सूत्रनिर्मितकम्बलवन्मृदुभूतां त्वां हे वेदे ! स्तृणामीति हि तस्यार्थः । तथा च 'साध्वीं' शोभनां देवेभ्यः प्रीतिकरीमित्ययमर्थः सम्पद्यत इत्यर्थः । मन्त्रस्य द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे- **स्वासस्थामिति** । सुखेनासितुमुपवेष्टुं योग्यां 'स्वासस्थाम्' । एतस्य पदस्याभिप्रायकथनं 'स्वासदाम्'- इति । सुखेनासितुम् आसदनमुपवेशनं कर्त्तुं शक्या 'स्वासदा' तामित्यर्थः ॥ ११ ॥

अग्नेः प्रबलीकरणं विधत्ते—**अथाग्निमिति** । 'कल्पयति' क्लृप्तं हविर्दहनसमर्थं करोतीत्यर्थः । तच्च कल्पनमाहवनीयस्यैवेति प्रतिपादयति—**शिरो वा इति** । देहस्य पूर्वभागो हि शिरः ।अत आहवनीयोऽपि वेदेः पूर्वभागेऽवस्थानात् 'यज्ञस्य शिरः' । तथा च यज्ञस्य पूर्वार्द्धमाहवनीयं कल्पयन् शिर एव कल्पयति । तस्मिन् समये प्रस्तरस्योपरि धारणं विधत्ते—**उपर्युपरीति** । अग्नेरत्यन्तसन्निकृष्टोपरिभाग इत्यर्थः । "उपर्यध्यधसः सामीप्ये" (पा० सू० ८। १।७) इति द्विर्वचनम् । तद्धारणं प्रशंसति—**अयं वा इति** । योऽयं 'स्तुपः' केशसङ्घातः शिरसि दृश्यते, अयमेव खलु प्रस्तरः । यज्ञशिरस आहवनीयस्योपरि प्रस्तरं धारयन्, 'एतमेव' केशसङ्घातं तस्मिन् 'प्रतिदधाति' सन्दधाति ॥ १२ ॥

---

१ 'स्यूर्ण'—इति सं० पा० । २ 'स्वासंस्था' इति क्वचित् । ३ हा इति क्वचित् । 'ह' इति तु छ । ४ 'पूर्व्वोऽर्द्धो'—इति ख. ग. । 'पूर्व्वार्द्धो'—इति छ. । ५ 'मे' इति ख. ग. । ६ 'र्व्वे' इति छ. । ७ 'ति' इति छ. । ८ 'इध्मात्समिधमादायाहवनीयं कल्पयत्युपर्युपरि प्रस्तरं धारयन्' (श्रौ. सू. २.२१९) ।

अथ परिधीन् परिदधाति । तद्यत् परिधीन् परिदधाति यत्र वै देवा ऽअग्रेऽग्निꣳ होत्राय प्रावृणत तद्धोवाच न वा अहमिदमुत्सहे यद्वो होता स्यां यद्वो हव्यं वहेयन्त्रीन् पूर्वान् प्रावृढ्वं ते प्राधन्विषुस्तान्नु मेऽवकल्पयतार्थवा ऽअहमेतदुत्साक्ष्ये यद्वो होता स्यां यद्वो हव्यं वहेयमिति तथेति तानस्मा ऽएतानवाकल्पयंस्त ऽएते परिधयः ॥ १३ ॥

स होवाच । वज्रो वै तान् वषट्कारः प्रावृणग्वज्राद्वै वषट्कारद् बिभेमि यन्मा वज्रो वषट्कारो न प्रवृञ्ज्यादेतैरेव मा परिधत्त तथा मा वज्रो वषट्कारो न प्रवक्ष्यतीति तथेति तमेतैः पर्यदधुस्तन्न वज्रो वषट्कारः प्रावृणक् तद्वम्मैवैतदग्नये नह्यति यदेतैः परिदधाति ॥ १४ ॥

अथ परिधीन् परिदधाति । तद् यत्परिधीन् परिदधाति—यत्र वै देवा अग्नेऽग्निं होत्राय प्रावृणत, तद्धोवाच—"न वा अहमिदमुत्सहे, यद्वो होता स्याम्, यद्वो हव्यं वहेयम्; त्रीन् पूर्वान् प्रावृढ्वम् । ते प्राधन्विषुः; तान्नु मेऽवकल्पयत । अथ वा अहमेतदुत्साक्ष्ये—यद्वो होता स्याम्, यद्वो हव्यं वहेयमिति" । तथेति । तानस्मा एतानवाकल्पयन्—त एते परिधयः ॥ स होवाच—वज्रो वै तान् वषट्कारः प्रावृणक् । वज्राद्वै वषट्काराद्बिभेमि, यन्मा वज्रो वषट्-

---

परिधिपरिधानं विधत्ते—अथेति । परितो धीयन्त इति 'परिधयः' "उपसर्गे घोः किः" (पा० सू० ३. ३. ९२)—इति कर्मणि किप्रत्ययः । तदेतत् परिधानमुपपादयितुमनुवदति—तद्यदिति । इतिहासमुखेनैतत्परिधानमुपपादयति—यत्र वा इति । यत्रेमम् 'अग्निं' पुरा 'होत्राय' होतृकर्मणे देवाः 'प्रावृणत' प्रवृतवन्तः; 'तत्' तदानीं सोऽग्निः 'उवाच' उक्तवान् । कथमिति, तदुच्यते—"न खल्वहमिदानीमुत्साहं करोमि, 'वः' युष्माकं होता स्यां हव्यं च वहेयम्,—इति" । यदेतद्धोतृत्वहव्यवहनादिलक्षणं कार्यं युष्माभिः प्रार्थ्यते, तत्कर्तुं नोत्सह इत्यर्थः ।

अनुत्साहकारणमुपन्यस्यति—त्रीन् पूर्वानिति । "हे देवाः! यूयं मदीयान् पूर्वपुरुषान् त्रीन् 'प्रावृढ्वम्' प्रवृतवन्तः स्थः; ते च तत एव प्रवरणात् 'प्राधन्विषुः' प्रागमन्; प्रामृषतेत्यर्थः । एतच्च प्रागाम्नातम्—"चतुर्द्धा विहितो ह वा अग्नेऽग्निरास"—(शा० प० १।२।३।१) इत्यत्र ॥ तान्न्वित्यादि । प्राग्—गतान् 'तान्' मदीयान् पूर्वम् 'अवकल्पयत' अवक्लृप्तान् मूर्तिसामर्थ्ययुक्तान् कुरुत; 'अथ' अनन्तरमेव होता स्यामित्यादि 'यदेतदुत्साक्ष्येऽहम्' एतद्विषयमुत्साहं करिष्ये । ते च देवाः 'तथेति' अङ्गीकृत्य 'एतानवाकल्पयन्' समर्थान् मूर्त्यादियुक्तानकुर्वन् 'ते' चेमे 'परिधयः' सञ्जाताः ॥ १३॥

एवमाख्यायिकया परिधीनामुत्पत्तिं प्रतिपाद्य, तैरग्नेः परिधानं कार्यमित्येतदपि प्रतिपादयति—स हेति ।

---

१ 'धी' इति छ. । २ 'वा'—इति ख. ग. छ. झ. । ३ 'युता'—इति क । ४ 'तद्वर्मै'—इति क., 'तद्वर्मै' इति ख. ग. छ. । ५ 'परिधीन् परिदधात्यार्द्रानैकङ्कतीयान् बाहुमात्रान् पालाशवैकङ्कतकाश्मर्यबैल्वान् पूर्वालाभे पूर्वालाभ उत्तरान् खादरौदुम्बरान् वा मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रम्' (श्रौ० सू० २-२२१) ।

तु ऽउ हैतु ऽऊचुः । इदमु चेदस्मान् यज्ञे युङ्क्थास्त्वेवास्माकमपि यज्ञे भाग ऽइति ॥ १५ ॥

तथेति देवा ऽअब्रुवन् । यद्बहिष्परिधि स्कन्त्स्यति तद्युष्मासु हुतमथ यद्व उपर्युपरि होष्यन्ति तद्वोऽविष्यत्यथ यदग्नौ होष्यन्ति तद्वोऽविष्यतीति स यदग्नौ जुह्वति तदेनानवत्यथ यदेनानुपर्युपरि जुह्वति तदेनानवत्यथ यद्बहिष्परिधि स्कन्दति तदेतेषु हुतं तस्मादु ह नाग इव स्कन्नꣳ स्यादिमां वै ते पृथिवीं प्राविशन् यद्वा ऽइदं किञ्च स्कन्दत्यस्यामेव तत्सर्वं प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥

कारो न प्रवृञ्ज्यात् । एतैरेव मा परिधत्त, तथा मा वज्रो वषट्कारो न प्रवर्क्ष्यतीति । तथेति । तमेतैः पर्यदधुः । तन्न वज्रो वषट्कारः प्रावृणक् । तद्वमैवेतदग्नये नह्यति—यदेतैः परिदधाति ॥ त उ हैत ऊचुः—इदमु चेदस्मान् यज्ञे युङ्क्थ, अस्त्वेवास्माकमपि यज्ञे भाग इति ॥ तथेति देवा अब्रुवन्—"यद्बहिष्परिधि स्कन्त्स्यति तद्युष्मासु हुतम्, अथ यद्व उपर्युपरि होष्यन्ति तद्वोऽ-

---

एतद्देवान् प्रत्यग्निरुवाच 'प्रावृणक्' प्रकर्षेणावर्जयत् । वषट्काराद् भीतं मां 'यत्' येन परिधानेन हेतुना वषट्कारात्मको वज्रो न हिंस्यात्, तदेतत्परिधानं मम कुरुत; तथा च वषट्कारात्मको वज्रो मां 'न प्रवर्क्ष्यति' न हिंसिष्यति । एवमग्निनोक्ते देवा अपि 'तथेति' अङ्गीकृत्य तं परिधिभिः पर्यदधुः । 'अतः' देवैः परिधानकरणात् 'तम्' अग्निं वज्रात्मको वषट्कारो नाबाधिष्ट । अतः परिधिपरिधानमग्नेः कवचबन्धनमेव भवति । तस्मादवश्यं तत्कर्त्तव्यमिति भावः ॥ १४ ॥

अथ प्रसङ्गाद् "भुवपतये स्वाहा"—इत्यादिमन्त्रैः स्कन्नस्य हविषोऽभिमर्शनं विधित्सुः, परिधिरूपेणावस्थितानां भुवपत्यादिसंज्ञकानां तेषामग्नीनां स्कन्नद्रव्यभाक्त्वं प्रतिपादयति—**त उ हे**त्यादिना । ते परिधिरूपेणावस्थिताः पूर्वाग्नयः 'एतद्' वक्ष्यमाणम् 'ऊचुः' उक्तवन्तः । अस्माँश्चेद् 'इदम्' इदानीं यज्ञे पुनः 'युङ्क्थाः' युक्तान् कुरुथ, तर्ह्यस्माकमपि यज्ञे कश्चिद्भागोऽस्त्विति ॥ १५ ॥

तथेत्यादि । देवाश्च 'तथेति' प्रत्यशृण्वन्, प्रतिश्रुत्य चैवमब्रुवन् । कथमिति—'बहिष्परिधि' परिधीनां बाह्यदेशे 'यद्' हविः 'स्कन्त्स्यति' स्कन्नं भविष्यति, 'तद् युष्मासु हुतम्' अस्तु; तत् स्कन्नं हविरसाधारणो युष्मद्भागो भवत्वित्यर्थः । अथ च 'वः' युष्माकम् 'उपर्युपरि' अत्यन्तसमीपोपरिभागे 'यद्' हविः होष्यन्ति, तद् 'वः' युष्मान् 'अविष्यति' तृप्तान् करिष्यतीति, अवतिरत्र—तृप्त्यर्थः । अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमेषु—(भ्वा० प०) इति पठितत्वात् । यच्चाग्नौ होष्यन्ति, तदपि युष्माकं तृप्तिकरमस्त्विति । एवं देवैः तेषामग्नीनां भागो दत्तः । यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यग्नौ हवनादिकमेनांस्तर्पयतीत्याह—**स यदि**ति । 'सः'—इति व्यत्ययेन बह्वर्थे एकवचनम् । तथा च बहिष्परिधि 'यत्' हविः स्कन्दति, तत् 'एतेषु' अग्निषु हुतमेव भवति ।

स्कन्नस्य च तद्भागत्वं प्रत्यक्षतो दर्शयति—**तस्मादु हे**ति । यस्मादेवं परिधिरूपाग्नीनां स्कन्नं

---

१ 'ऊचुरिदमु'—इति सं० पा० । २ 'म्नं'—इति छ. । ३ 'प्मा' इति क. । ४ 'तद्वोऽविष्यत्यथ यदग्नौ होष्यन्ति' एतावान् पाठो नास्ति ख. ग. । ५ 'ष्यत्यु' इति छ. । ६ 'ते' इति ख. ग. झ. । ७ क्वचिन्नोपलभ्यते पदमेतत् । ८ धातुपाठे तु 'अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु' इत्युपलभ्यते ।

स स्कन्नमभिमृशति । भुवपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये स्वाहेत्येतानि वै तेषामग्नीनां नामानि यद् भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानां पतिस्तद् यथा वषट्कृतꣳ हुतमेवमस्यैतेष्वग्निषु भवति ॥ १७ ॥

तद्धैके । इध्मस्यैवैतान् परिधीन्परिदधति । तदु तथा न कुर्यादनवक्लृप्ता ह तस्यैते भवन्ति यानिध्मस्य परिदधात्यभ्याधानाय ह्येवेध्मः क्रियते तस्यो हैवैतेऽवक्लृप्ता भवन्ति यस्यैतानन्यानाहरन्ति परिधय इति तस्मादन्यानेवाहरेयुः ॥ १८ ॥

विष्यति । अथ यदग्नौ होष्यन्ति–तद्धोऽविष्यतीति" । स यदग्नौ जुह्वति–तदेनानवति, अथ यदेनानुपर्युपरि जुह्वति तदेनानवति, अथ यद्बहिष्परिधि स्कन्दति–तदेतेषु हुतम् । तस्मादु ह नाग इव स्कन्नं स्यात् । इमां वैते पृथिवीं प्राविशन् । यद्वा इदं किञ्च स्कन्दति–अस्यामेव तत्सर्वं प्रतितिष्ठति ॥ स स्कन्नमभिमृशति–"भुवपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये स्वाहा" (२ अ० २ मं०) इति । एतानि वै तेषामग्नीनां नामानि–यद् भुवपतिः, भुवनपतिः, भूतानां पतिः । तद् यथा वषट्कृतं हुतम्–एवमस्यैतेष्वग्निषु भवति ॥ तद्धैके–इध्मस्यैवैतान् परिधीन् परिदधति । तदु तथा न कुर्यात् । अनवक्लृप्ता ह तस्यैते भवन्ति–यानिध्मस्य परिदधाति । अभ्याधानाय ह्येवेध्मः क्रियते । तस्यो हैवैतेऽववलृप्ता भवन्ति–यस्यैतानन्यानाह-

---

हविर्भागत्वेन परिकल्पितम्, तस्मादेव कारणात्–हविः स्कन्नं स्यादिति यत्तत् 'आगः' अपराधो न भवति । कुत इत्यत आह–**इमामिति** । 'ते' प्रगता अग्नयः 'इमां' भूमिं खलु प्रविष्टाः यच्चाज्यादिकं किमपि हविः स्कन्दति, तत्सर्वं पृथिव्यामेव प्रतितिष्ठति । एवं च तेन स्कन्नेन तत्रत्यानामग्नीनां सम्बन्धात् तृप्तिर्भविष्यतीति न स्कन्नदोषः ॥ १६ ॥

एवंभूतं स्कन्नं हविः परिधिरूपेणावस्थितानां भूमौ प्रविष्टानामग्नीनां भाग इत्युपपाद्य तत्तदग्निनामधेययुक्तैर्मन्त्रैस्तस्याभिमर्शनं विधत्ते–**स स्कन्नमिति** । 'तत्' तत्रैवं नामोद्देशेनाभिमर्शने कृते सति, यथा 'वषट्कृतं' वषट्कारेण प्रत्तं हविस्तस्यै देवतायै हुतं भवति, एवमेव 'अस्य' यजमानस्य 'एतेषु' भुवपत्यादिनामकेषु परिधिरूपाग्निषु तत् स्कन्नं हविर्हुतमेव भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तेषां परिधीनामिध्मावयवत्वं केचिन्मन्यन्ते, तेषां मतमुपन्यस्य निरस्यति–**तद्धैक** इत्यादिना । 'इध्मस्य'–इत्यवयवावयविसम्बन्धार्था षष्ठी । इध्मस्यावयवभूतानित्यर्थः । अग्निसमिन्धनाय हीध्मः क्रियते, अतस्तदवयवानां समिन्धनसामर्थ्यमेव, न तु परिधानसामर्थ्यमस्तीत्यनवक्लृप्तिः । तदेतदाह–**अनवक्लृप्ता** इति । **तस्यो हैवे**त्यादि । 'यस्य' यजमानस्य परिधय इत्येवंरूपेणेध्मान् पृथक्, तानेवाहरन्त्यध्वर्यवः, तस्यैव यजमानस्यैते 'अववलृप्ताः' परिधानलक्षणकार्यक्षमा भवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं 'तस्मात्' इध्मानन्तर्भूतात् 'अन्यान्' एव परिधीनाहरेयुरिति विधत्ते–**तस्मादिति** ॥ १८ ॥

---

१ 'ग्नी' इति छ. । २ '.पु' इति छ. । । ३ 'सःअपराधो' ज झ । ४ नास्ति पदमिदं क. । ५ 'स्वल्पपरिधानसामर्थ्यम्' ज. ।

ते वै पालाशाः स्युः । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्माग्निरग्नयो हि तस्मा-
त्पालाशाः स्युः ॥ १९ ॥

यदि पालाशान् न विन्देत् । अथो ऽअपि वैकङ्कताः स्युर्यदि
वैकङ्कतान् न विन्देदथो ऽअपि कार्ष्मर्यमयाः स्युर्यदि कार्ष्मर्य-
मयान् न विन्देदथो ऽअपि बैल्वाः स्युरथो खादिरा अथो ऽऔदुम्बरा
एते हि वृक्षा यज्ञियास्तस्मादेतेषां वृक्षाणां भवन्ति ॥ २० ॥ ६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् । द्वितीयप्रपाठकश्च समाप्तः ।

कण्डिकासङ्ख्या ॥ १२२ ॥

ते वा ऽआर्द्राः स्युः । एतद्ध्येषां जीवमेतेन सतेजस ऽएतेन
वीर्यवन्तस्तस्मादार्द्राः स्युः ॥ १ ॥

रन्ति–परिधय इति । तस्मादन्यानेवाहरेयुः ॥ ते वै पालाशाः स्युः । ब्रह्म वै पलाशः, ब्रह्माग्निः । अग्नयो हि । तस्मात्पालाशाः स्युः ॥ यदि पालाशान् न विन्देत्–अथो अपि वैकङ्कताः स्युः । यदि वैकङ्कतान् न विन्देत्–अथो अपि कार्ष्मर्यमयाः स्युः । यदि कार्ष्मर्यमयात् न विन्देत्–अथो अपि बैल्वाः । स्युः अथो खादिराः, अथो औदुम्बराः । एते हि वृक्षा यज्ञियाः । तस्मादेतेषां वृक्षाणां भवन्ति ॥ ते वा आर्द्राः स्युः । एतद्ध्येषां जीवम्, एतेन सतेजसः, एतेन

परिध्युपादानभूतान् वृक्षानुत्तरोत्तराननुकल्पतयोपादेयान् विधत्ते–**ते वा** इति । 'ते' खलु परिधयः पलाशवृक्षजा भवेयुः । "ब्रह्म वै"–इत्यादि तत्प्रशंसा । ब्रह्मविषयस्य रहस्यस्य श्रवणात् पलाशवृक्ष-स्तावद् ब्रह्मात्मकः, तथा च तैत्तिरीयकम्–"देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत् पर्ण उपाशृणोदिति" । अग्निवा-य्वादित्यरूपेण हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मण एवावस्थानादग्निरपि–ब्रह्मात्मकः । तादृगग्न्यात्मकत्वं च परिधीनां प्रतिपादितम् । अतोऽग्निरूपब्रह्मात्मकानां परिधीनां पलाशरूपब्रह्मविकारत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

स्पष्टमन्यत् ॥ २० ॥ ६ ॥ (३. ३.) ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

इति प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः ।

अथ परिधीनामार्द्रतां विधाय प्रशंसति–**ते वा** इति । 'एतद्' आर्द्रत्वं खलु 'एषां' जीवत जीवनलिङ्गम् । स्थावरजङ्गमादिशरीरे यत्र खल्वार्द्रत्वमस्ति, 'तेन' ते ' सतेजसः' अवयवकान्तिलक्षणेन तेजसा युक्ताः, 'वीर्यवन्तः ' बलवन्तश्च भवन्ति । अतः सतेजस्त्वादिसिद्धये 'ते' परिधयोऽपि 'आर्द्राः' भवेयुरित्यर्थः । आर्द्रस्य च सजीवत्वं शुष्कस्य च निर्जीवत्वं छन्दोगैराम्नायते–"अस्य सोम्य ! महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्यार्ज्जीवन् स्रवेद्,.... अस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति" इति ॥१॥

---

१ 'ला' इति छ. । २ 'विन्देदुथो'–इति सं० पा० । ३ 'र्यं' इति छ. । ४ 'बैल्वाः' इति क. । ५ 'द्वैते' इति ख. ग. छ. । ६ 'स्युरे'–इति सं० पा० ।

स मध्यममेवाग्रे परिधिं परिदधाति । गन्धर्व्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडित ऽइति[1] ॥ २ ॥

अथ दक्षिणं परिदधाति[2] । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ऽईडित ऽइति[3] ॥ ३ ॥

अथोत्तरं परिदधाति । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्म्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ऽईडित ऽइ[4]त्यग्नयो हि तस्मादाहाग्निरिडॅं ऽईडित ऽइति[5] ॥ ४ ॥

अथ समिधमभ्यादधाति । स मध्यममेवाग्रे परिधिमुपस्पृशति तेनैतानग्रे समिन्धेऽथाग्नाँवभ्यादधाति तेनो ऽअग्निं प्रत्यक्षꣳ समिन्धे[7] ॥ ५ ॥

वीर्यवन्तः । तस्मादार्द्राः स्युः ॥ स मध्यममेवाग्रे परिधिं परिदधाति–"गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः" (२अ०३मं०) इति ॥ अथ दक्षिणं परिदधाति–इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः (२ अ० ३ मं) इति ॥ अथोत्तरं परिदधाति–मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः (२ अ. ३ मं.) इति । अग्नयो हि । तस्मादाह–अग्निरिड ईडित इति ॥ अथ समिधमभ्यादधाति । स मध्यममेवाग्रे परिधिमुपस्पृशति,

---

आहवनीयस्य पश्चिमभागे मध्यमपरिधिरेव प्रथमं परिधातव्य इति विधत्ते–स इति । मन्त्रः स्पष्टार्थ इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मणेन न व्याख्यायते । अस्मिन् मन्त्रे, दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रयोश्च, यद् "अग्निरिड ईडितः" इति तादात्म्यप्रतिपादनम्, तावन्मात्रं व्याख्यास्यते । अस्माभिस्तु संहितायामेव मन्त्रा व्याख्याता इति न पुनस्तेऽत्र व्याख्यातव्याः ॥ २ ॥

दक्षिणोत्तरपरिध्योरपि समन्त्रकं परिधानं विधत्ते–अथ दक्षिणमित्यादिना । अग्नयो हीत्यादि । यस्मात् प्रागुक्तरीत्या परिधयः 'अग्नयः' 'तस्मात्' कारणात् "अग्निरिड ईडितः"–इत्यग्निशब्देन परिधिरभिधीयत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

पूर्वाघारसमिधोऽभ्याधानं विधत्ते–अथ समिधमिति । वायव्यां दिशमारभ्याग्नेयदिग्भागपर्यन्तमविच्छिन्नधारया होमः पूर्वाघारः, स च यत्र परिसमाप्यते, तत्रैकां 'समिधम्' आदध्यादित्यर्थः । तत्र धर्म्मविशेषमाह–स मध्यममेवेति । 'अग्रे'अभ्याधानात्पूर्वं 'मध्यमं परिधिं' तया समिधा संस्पृशेदित्यर्थः । तस्य प्रयोजनमाह–तेनैतानिति । 'तेन' उपस्पर्शनेन परिधिरूपान् 'एतान्' अग्नीन् प्रथमं 'समिन्धे', 'अग्नौ' अभ्याधानेन 'तेन' आहवनीयरूपेण प्रत्यक्षस्याग्नेः समिन्धनमित्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१ 'ऽइ्ति'–इति ख. ग. छ. । 'इति'–इति क. । २ 'ति' इति छ. । 'तीन्द्रस्य'–इति सं० पा० । ३ 'इति' इति क. ऽइति ख. ग. छ. । ४ 'ड'–इति ख. ग. । ५ 'इति' इति क. 'ऽइति'–इति ख. ग. झ. । ६ 'मा' इति क. । ७ 'न्धे' इति झ. । ८ 'ब्राह्मणे न व्याख्यायते' ञ. ।

सोऽभ्यादधाति। व्वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तᳬ समिधीमहि। अग्ने बृहन्तमध्वर ऽइत्येतया गायत्र्या गायत्रीमेवैतत्समिन्धे सा गायत्री समिद्धान्यानि छन्दाᳬसि समिन्धे छन्दाᳬसि समिद्धानि देवेभ्यो यज्ञं व्वहन्ति ॥ ६ ॥

अथ यां द्वितीयाᳬ समिधमभ्यादधाति। व्वसन्तमेव तया समिन्धे स व्वसन्तः समिद्धोऽन्यानृतून्त्समिन्ध ऽऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति सोऽभ्यादधाति समिदसीति समिद्धि व्वसन्तः ॥ ७ ॥

अथाभ्याधाय जपति। सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु कस्याश्चिदभिशस्त्या ऽइति गुप्त्यै वा ऽअभितः परिधयो भवन्त्यथैतत् सूर्यमेव पुरस्ताद् गोप्तारं करोति नेत पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षाᳬस्यभ्यवचरानिति सूर्यो हि नाष्ट्राणाᳬ रक्षसामपहन्ता ॥ ८ ॥

तेनैतानग्ने समिन्धे। अथाग्नावभ्यादधाति, तेनो अग्निं प्रत्यक्षं समिन्धे ॥ सोऽभ्यादधाति—**वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि। अग्ने बृहन्तमध्वरे** (२ अ. ४ मं.) इत्येतया गायत्र्या। गायत्रीमेवैतत् समिन्धे। सा गायत्री समिद्धान्यानि छन्दांसि समिन्धे। छन्दांसि समिद्धानि देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति ॥ अथ यां द्वितीयां समिधमभ्यादधाति वसन्तमेव तया समिन्धे। स वसन्तः समिद्धोऽन्यानृतून् समिन्धे। ऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्ति, ओषधीश्च पचन्ति। सोऽभ्यादधाति—**समिदसि** (२ अ. ५ मं.) इति। समिद्धि वसन्तः ॥ अथाभ्याधाय जपति—**सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभिशस्त्यै** (२ अ. ५ मं.)

विहितमभ्याधानमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—**स** इति (का० श्रौ० सू० २।२२२)। 'अस्य' अभ्याधानसाधनमन्त्रस्य गायत्रीच्छन्दस्कत्वात् छन्दसां मध्ये गायत्र्याख्यमपि छन्दः प्रथमं 'समिन्धे' सन्दीपयति। समिद्धा च 'सा गायत्री' उष्णिगादीनि 'अन्यानि' चतुरुत्तराणि 'छन्दांसि' सन्दीपयति; समिद्धायाश्चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्यास्तत्र सर्वत्रानुगमात्। गायत्र्या 'समिद्धानि' तानि च 'छन्दांसि' 'देवेभ्यः' 'यज्ञं' 'वहन्ति' प्रापयन्ति ॥ ६ ॥

अथोत्तराघारसमिधोऽभ्याधानं विधत्ते—**अथ यामि**ति (का० श्रौ० सू० २।२२३)। द्वितीयाघारो हि नैर्ऋतिं दिशमारभ्यैशानीं दिशं प्रत्यनवच्छिन्नधारया होमः; स यत्र परिसमाप्यते, तत्रैकां समिधमादध्यात्। पूर्वाघारसमिदपेक्षया 'द्वितीयाम्'—इति व्यपदेशः। 'तया' च समिधा 'वसन्तः' ऋतुः सन्दीप्यते। निगदसिद्धमन्यत्।

अभ्याधानमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—**स** इति। समिद्धीति। "समिधो यजति"—इति तद्विधानात्। ईदृशी प्रसिद्धिरत्र 'हि'—शब्देन प्रतिपाद्यते ॥ ७ ॥

एवमाघारसमिदभ्याधानानन्तरं मन्त्रविशेषस्य जपं विधत्ते—**अथाभ्याधाये**ति (का० श्रौ० सू० २।२२४)। मन्त्रस्य प्रयोजनमाह—**गुप्त्यै वा** इति। राक्षसादिसञ्चरणनिरसनं गोपनम्। गुप्त्यर्थं हि

---

१ 'न्त'—इति छ.। २ 'व्वसन्तः' इति क्वचित्। 'वसन्तः' इति क.। ३ 'न्ता'—इति छ.। 'न्ता'—इति क.।

अथ यामेवामुं तृतीयाᳬं समिधमभ्यादधाति[1] । अनुयाजेषु ब्राह्मणमेव तया समिन्धे स ब्राह्मणः समिद्धो देवेभ्यो यज्ञं वहति[2] ॥९॥

अथ स्तीर्णां वेदिमुपावर्त्तते । स द्वे तृणे[3] आदाय तिरश्ची निदधाति सवितुर्बाहू[4] स्थ इत्ययं वै स्तुपः प्रस्तरोऽथास्यैते भ्रुवावेव तिरश्ची निदधाति तस्मादिमे तिरश्च्यौ भ्रुवौ क्षत्रं वै प्रस्तरो विश इतरं बर्हिः क्षत्रस्य चैव विशश्च विधृत्यै तस्मात्तिरश्ची निदधाति तस्माद्धैव विधृती नाम ॥ १० ॥

इति । गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्ति । अथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद् गोप्तारं करोति–नेत् पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षांस्यभ्यवचरानिति । सूर्यो हि नाष्ट्राणां रक्षसामपहन्ता ॥ अथ यामेवामुं तृतीयां समिधमभ्यादधाति–अनुयाजेषु, ब्राह्मणमेव तया समिन्धे । स ब्राह्मणः समिद्धो देवेभ्यो यज्ञं वहति ॥

अथ स्तीर्णां वेदिमुपावर्त्तते । स द्वे तृणे आदाय तिरश्ची निदधाति–**सवितुर्बाहू स्थः** (२अ.९ मं.) इति । अयं वै स्तुपः प्रस्तरः । अथास्यैते भ्रुवावेव तिरश्ची निदधाति । तस्मादिमे तिरश्च्यौ भ्रुवौ । क्षत्रं वै प्रस्तरः, विश इतरं बर्हिः । क्षत्रस्य चैव विशश्च विधृत्यै । तस्मात्तिरश्ची

परिधिपरिधानम् । पूर्वस्यां दिशि परिधिर्नास्ति, तथा च 'एतत्' एतेन "सूर्यस्त्वा"-इति मन्त्रोच्चारणेन तमुद्यन्तं 'सूर्यमेव' यज्ञस्य रक्षितारं करोति । शिष्टं स्पष्टम् । इममर्थं तैत्तिरीयके विस्पष्टमामनन्ति । "परिधीन्परिदधाति रक्षसामपहत्यै, संस्पर्शयति रक्षसामन्वनवचाराय, न पुरस्तात् परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षाᳬंस्यपहन्ति इति ॥ ८ ॥

अनुयाजप्राक्कालेऽभ्याधानायैका समिदवशेषयित०येत्यभिप्रेत्य तस्याः समिधोऽभिधास्यमानमभ्याधानमनूद्य प्रसङ्गात्तस्य प्रयोजनमाह–**अथ यामि**ति। अमूमिति । 'अदः' शब्दो विप्रकृष्टार्थवाची । विप्रकृष्टेऽनुयाजप्राक्कालेऽभ्याधानमित्यर्थः । **ब्राह्मणमेव तये**ति । "एषा तेऽग्ने समित्"–इत्यादिना मन्त्रेण यजमानगामिनो वर्द्धनाप्यायनादिलक्षणफलस्य प्रतिपादनात् तेनाभ्याहितया समिधा यजमानरूपं 'ब्राह्मणमेव' 'समिन्धे' सन्दीपयति । गतमन्यत् ॥ ९ ॥

एवमाहवनीये कर्तव्याः परिधिपरिधानादयो विहिताः; अथ वेद्यां हविरासादनार्थं प्रस्तरस्तरणं विधित्सुस्तदर्थं विधृत्योः सादनं विधत्ते–**अथे**ति (का० श्रौ० सू० २।२२९) । बर्हिषा '**स्तीर्णां वेदिम्**' उपलक्ष्याऽऽहवनीयसमीपादुपावर्त्ततेत्यर्थः । उपावृत्य च बर्हिषः सकाशाद् 'द्वे तृणे आदाय' बर्हिष उपरि 'तिरश्ची' तिर्य्यगग्रे 'निदधाति' "सवितुः"–इति मन्त्रेण ॥ तदेतत् तृणनिधानं प्रशंसति–**अयं वा** इति । 'प्रस्तरः' हि यज्ञस्य 'स्तुपः' कोशसङ्घातः । बर्हींषि श्मश्रुप्रभृतीनि लोमानि। तथा च प्रस्तरबर्हि-

---

१ 'दधाति'–इति क. । 'दधात्यनु'–इति सं० पा० । २ 'त्रि'–इति छ. । ३ नास्ति छ. । ४ 'ब्राहू'–इति ख. ग. ङ. ।

तत् प्रस्तरꣳ स्तृणाति । ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्य ऽइति साधुं देवेभ्य ऽइत्येवैतदाह—यदाहोर्णम्रदसं त्वेति स्वासस्थं देवेभ्य ऽइति स्वासदं देवेभ्य ऽइत्येवैतदाह ॥ ११ ॥

तमभिनिदधाति । आ त्वा वसवो रुद्रा ऽआदित्याः सदन्त्वित्येते वै त्रया देवा यद्वसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽएते त्वासीदन्त्वित्येवैतदाहाभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवति ॥ १२ ॥

अथ दक्षिणेन जुहूं प्रतिगृह्णाति । नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षाꣳस्याविशानिति ब्राह्मणो हि रक्षसामपहन्ता तस्मादभिनिहित ऽएव सव्येन पाणिना भवति ॥ १३ ॥

निदधाति । तस्माद्देव विधृती नाम ॥ तत् प्रस्तरं स्तृणाति—ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्यः (२ अ० ५ मं.) इति । साधुं देवेभ्य इत्येवैतदाह—यदाहोर्णम्रदसं त्वेति । स्वासस्थं देवेभ्य इति—स्वासदं देवेभ्य इत्येवैतदाह ॥ तमभिनिदधाति—आ त्वा वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु (२ अ. ५ मं.) इति । एते वै त्रया देवाः—यद्वसवो रुद्रा आदित्याः । एते त्वासीदन्त्वित्येवैतदाह । अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवति, अथ दक्षिणेन जुहूं प्रतिगृह्णाति—नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षांस्याविशानिति । ब्राह्मणो हि रक्षसामपहन्ता ।

र्षोर्मध्ये तिर्यङ्निहिते 'एते' तृणे 'भ्रुवावेव' भ्रूस्थानीये इत्यर्थः । लोकप्रसिद्ध्यैतद्द्रढयति—तस्मादिति । यस्मादेवं यज्ञे केशश्मश्रुरूपेण संस्तुतयोः प्रस्तरबर्हिषोर्मध्ये संस्थिते तृणे तिर्यङ् निधीयेते, 'तस्मात् कारणात् पुरुषशरीरस्य 'भ्रुवौ' 'तिरश्च्यौ' दृश्येते इत्यर्थः ॥ तिर्यङ्निधानस्य प्रयोजनमाह—क्षत्रं वा इति । क्षत्रियवैश्यजातिस्थानीये प्रस्तरबर्हिषी; अतस्तयोर्विविधं धारणाय तत्तिर्यक् तृणनिधानं सम्पद्यते; इतरथा हि प्रस्तरबर्हिषोः साङ्कर्यात् क्षत्रियवैश्ययोरपि सांकर्यं स्यात् । यस्मादेवमेते तृणे तिर्यङ्निहिते विधारणप्रयोजने, तस्मादनयोः 'विधृती' इति 'नाम' सम्पद्यत इति निर्ब्रूते—तस्मादिति ॥ १० ॥

प्रस्तरस्य समन्त्रकं स्तरणं विधत्ते—तदिति । (का० श्रौ० स० २।२३०) 'तत्' तत्र विधृत्योरुपरीत्यर्थः । प्रस्तरस्तरणमन्त्रस्तु बर्हिस्तरणमन्त्रवत् । तत्र स्तीर्यमाणाया वेदेरभिधेयत्वात् 'साध्वीं देवेभ्यः'—इत्येवं स्त्रीलिङ्गतया व्याख्यातः; अत्र तु प्रस्तर एवाभिधेय इति 'साधुं देवेभ्य' इति पुँल्लिङ्गतया व्याख्यायत इत्येतावानेव विशेषः । अन्यत् पूर्ववद् योज्यम् ॥ ११ ॥

स्तीर्णस्य प्रस्तरस्योपरि स्पर्शनं विधत्ते—तमभीति (का० श्रौ० सू० २।२३१) । "आ त्वा"-इति मन्त्रेण प्रस्तरस्योपरि हस्तं निदध्यादित्यर्थः । मन्त्रव्याख्यानं सुगमम् ॥ जुह्वादीनां सादनपर्यन्तं प्रस्तरस्यान्वारम्भं विधत्ते—अभिनिहित एवेति । सव्यहस्तेन प्रस्तरः 'अभिनिहितः' संस्पृष्टः 'एव' भवेत् ॥ १२ ॥

अथेति । 'अथ' अनन्तरमेव 'दक्षिणेन' हस्तेन 'जुहूं' प्रतिगृह्णीयात् । जुहूसादनपर्यन्तं प्रस्तरविमोको न युक्त इत्यर्थः । तस्य प्रयोजनमाह—नेदिहेति । उक्ताभिप्रायमेतत् ॥ १३ ॥

---

१ "स्तृणात्यूर्ण'-इति सं० पा० । २ 'दधात्या'-इति सं० पा० । ३ 'भवति'-इति ख. ग. झ. । 'भवति'-इति झ. । ४ 'भवति'-इति छ. । ५ 'संस्थिते' ज. ।

अथ जुहूँ प्रतिगृह्णाति । घृताच्यसि जुहूर्नाम्नेति घृताची हि जुहूर्हि नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद ऽआसीदेति घृताच्यस्युपभृन्नाम्नेत्युपभृतं घृताची ह्युपभृद्धि नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद ऽआसीदेति घृताच्यसि ध्रुवा नाम्नेति ध्रुवा घृताची हि ध्रुवा हि नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद ऽआसीदेति[2] यदन्यद्धविः[3] ॥ १४ ॥

स वा ऽउपरि जुहूꣳ सादयति । अथ ऽइतराः स्रुचः क्षत्रं वै[4] जुहूर्विश ऽइतराः स्रुचः क्षत्रमेवैतत् विश ऽउत्तरं करोति तस्मादुपर्यासीनं क्षत्रियमधस्तादिमाः प्रजा ऽउपासते तस्मादुपरि जुहूꣳ सादयत्यध इतराः स्रुचः ॥ १५ ॥

तस्मादभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवति, अथ जुहूं प्रतिगृह्णाति--"घृताच्यसि जुहूर्नाम्ना" (२ अ. ६ मं.) इति । घृताची हि जुहूर्हि, नाम्ना । सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद (२ अ. ६ मं.) इति । घृताच्यस्युपभृन्नाम्ना (२ अ. ६ मं.) इत्युपभृतम् । घृताची हि, उपभृद्धि नाम्ना । सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद (२ अ. ६ मं.) इति । घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना (२ अ. ६ मं.) इति ध्रुवाम् । घृताची हि, ध्रुवा हि, नाम्ना । सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद (२ अ. ६ मं.) इति-यदन्यद्धविः ॥ स वा उपरि जुहूँ सादयति, अथ इतराः स्रुचः । क्षत्रं

अथ जुह्वाः सादनं विधत्ते—अथ जुहूमिति । जुहूमादायानेन मन्त्रेण प्रस्तरे सादयेन्न तु ग्रहणमात्रम्; मन्त्रस्य सादनलिङ्गत्वात् । अत एवोक्तं कात्यायनेन—"जुहूं प्रतिगृह्य विदधाति, घृताचीत्येवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम्"—इति (का० श्रौ० सू० २।२३२-२३३) घृताची हीति । घृतमञ्चति प्राप्नोतीति 'घृताची' घृताचीत्येतत् प्रसिद्धमिति हेरर्थः; 'नाम्ना' नामधेयेन, एषा स्रुक् 'जुहूर्हि' न केवलं होमसाधनत्वादित्यभिप्रायः । मन्त्रशेषो निगदसिद्ध इत्यभिप्रेत्यानुवदति—सेदमिति ॥ अथोपभृतः सादनं विधत्ते—घृताच्यस्युपभृन्नाम्नेत्युपभृतमिति । वाक्यशेषः पूर्ववद्योज्यः ॥ ध्रुवायाः सादनं विधत्ते—घृताच्यसि ध्रुवा नाम्नेति ध्रुवामिति । अन्यत् पूर्ववत् । स्रुग्गताज्यव्यतिरिक्तस्य हविषः सादनं विधत्ते- प्रियेणेति । 'यद्' आज्यात् 'अन्यद्धविः' पुरोडाशादिकम् । "प्रियेण" इति मन्त्रेण तत् सादयेदिति शेषः ॥ १४ ॥

जुह्वादीनां सादने विशेषमाह—स वा इति । प्रस्तरस्योपरि जुहूमेव सादयेत् । तस्याधस्ताद् बर्हिषि 'इतराः' उपभृताद्याः 'स्रुचः' सादयेदित्यर्थः । अत एवोक्तं सूत्रकृता—"बर्हिष्युपभृतं ध्रुवायां च"

१ 'सेदं'—इति ख. ग. झ. । २ इति उत्तरं "प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीदेति" इत्यधिकः पाठः ख. ग, झ. पुस्तकेषु । ३ 'विः'—इति क. छ. । ४ 'सादयत्यध'—इति सं० पा० । ५ 'क्षत्रमे'—इति क. । 'क्षत्रमे'—इति छ. । ६ 'म्रध'—इति क्वचित् । ७ 'चुः'—इति क. 'चः' इति ख. ग. ॥

सोऽभिमृशति । ध्रुवा ऽअसदन्निति ध्रुवा ह्यसदन्नृतस्य योनाविति यज्ञो वा ऽऋतस्य योनिर्यज्ञे ह्यसदंस्ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिमिति तद्यजमानमाह पाहि मां यज्ञन्यमिति तदप्यात्मानं यज्ञान्नान्तरेति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतत्सर्वं परिददाति गुप्त्यै तस्मादाह ता विष्णो पाहीति ॥ १६ ॥ १ ॥ [३. ४]

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

वै जुहूः, विश इतराः स्रुचः । क्षत्रमेवैतत्–विश उत्तरं करोति । तस्मादुपर्यासीनं क्षत्रियमधस्तादिमाः प्रजा उपासते । तस्मादुपरि जुहूं सादयति, अधइतराः स्रुचः ॥ सोऽभिमृशति–**ध्रुवा असदन्** (२ अ. ६ मं.) इति । ध्रुवा ह्यसदन् । **ऋतस्य योनौ** (२ अ. ६ मं.) इति । यज्ञो वा ऋतस्य योनिः, यज्ञे ह्यसदन् । **ता विष्णो पाहि, पाहि यज्ञं, पाहि यज्ञपतिम्** (२ अ. ६ मं.) इति । तद्यजमानमाह । **पाहि मां यज्ञन्यम्** (२ अ. ६ मं.) इति । तदप्यात्मानं यज्ञान्नान्तरेति । यज्ञो वै विष्णुः, तद्यज्ञायैवैतत्सर्वं परिददाति गुप्त्यै । तस्मादाह–ता विष्णो पाहीति ॥

(श्रौ० सू० २. २३३) इति । तदेतदुपर्यधःसादनमुपपादयति–**क्षत्रं वा** इति । स्वातन्त्र्येण होमसाधनत्वाद्–जुहूः क्षत्रियजातिः । उपभृतादीनां तु जुहूवद्धोमे स्वातन्त्र्याभावात्, प्रत्युत तत्रस्थस्याज्यस्य जुह्वामानेयत्वात् ता वैश्यजातिस्थानीयाः । निगदसिद्धः शेषः ॥ १९ ॥

समन्त्रकमासन्नानां हविषामभिमर्शनं विधत्ते–**सोऽभिमृशती**ति । (का. श्रौ. सू. २।२१९) मन्त्रप्रतीकस्यार्थः प्रसिद्ध इति 'हि'–शब्देन व्याचष्टे–**ध्रुवा ही**ति । कर्म्मसमाप्तिपर्यन्तं नैश्चल्येन वेद्यां जुह्वाद्या उपसन्ना इत्यर्थः ॥

"ऋतस्य योनौ"–इत्यस्य विवक्षितमर्थमाह–**यज्ञो वा** इति । 'ऋत' शब्दः सत्यशब्दपर्यायः । सत्यफलकारणत्वात्, ऋतस्य योनिः 'यज्ञः' तादृगर्थपरत्वं युज्यत इत्याह–**यज्ञे ही**ति । 'यज्ञे' खल्वेता जुह्वाद्याः 'असदन्' आसादिताः स्थापिताः, अतः "ऋतस्य योनौ"–इत्यनेन यज्ञप्रतिपादनं युक्तमित्यर्थः । मन्त्रशेषमनूद्य व्याचष्टे–**ता विष्णो** इति । फलभोक्तृतया स्वामित्वाद् यज्ञपतिशब्देन यजमानो विवक्षित इत्याह–**तद्यजमानमि**ति । यज्ञं नयति निष्पादयतीति 'यज्ञनीः' अध्वर्युः[३] । अतो यज्ञन्यमितिपदस्याध्वर्युपरतां व्याचष्टे–**तदप्यात्मान**मिति (का० श्रौ० सू० २ । २४०) । 'तत्' येन 'यज्ञन्यमिति' अनेनाध्वर्युः स्वात्मानं यज्ञसकाशात् 'नान्तरेति' अन्तरितं वियुक्तं न करोति । सिद्धप्रायमन्यत् ॥ १६ ॥ १ ॥ (३. ४.)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

---

१ 'द्वि'–इति छ. । २ 'श्रा'–इति ख. ग. । ३ 'मन्त्रगतध्रुवाशब्दस्यार्थः' इति ज. ।

इन्धे ह वा ऽएतदध्वर्युः । इध्मेनाग्निं तस्मादिध्मो नाम समिन्धे सामिधेनीभिर्होता तस्मात् सामिधेन्यो नाम ॥ १ ॥

स ऽआह । अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्यग्नये ह्येतत् समिध्यमानायान्वाह ॥ २ ॥

तदु हैक ऽआहुः । अग्नये समिध्यमानाय होतरनुब्रूहीति तदु तथा न ब्रूयादहोता वा ऽएष पुरा भवति यदैवैनं प्रवृणीतेऽथ होता तस्मादु ब्रूयादग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्येव ॥ ३ ॥

सामिधेन्यनुवचनम् ।

इन्धे ह वा एतदध्वर्युरिध्मेनाग्निम्–तस्मादिध्मो नाम ।: समिन्धे सामिधेनीभिर्होता–तस्मात् सामिधेन्यो नाम ॥ स आह–"अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि" इति । अग्नये ह्येतत् समिध्यमानायान्वाह ॥ तदु हैक आहुः–अग्नये समिध्यमानाय, होतरनुब्रूहीति । तदु तथा न ब्रूयात् । अहोता वा एष पुरा भवति । यदैवैनं प्रवृणीते–अथ होता । तस्मादु ब्रूयात्-

अथेध्माधानाग्निसमिन्धनहेतुभूताः सामिधेनीर्विधास्यन् तासां नाम निर्वक्ति–**इन्धे ह वा** इति । पञ्चदशसमिदात्मकेनानेन 'इध्मेन' अध्वर्युः 'अग्निम्' 'इन्धे ह वै' सन्दीपयति खलु । 'एतद'–इति क्रियाविशेषणम् । 'तस्मात्' इन्धनसाधनत्वात्, तस्य 'इध्मः'–इति 'नाम' संपन्नम् । 'होता' च 'सामिधेनीभिः' "प्रवो वाजा" इत्यादिभिऋग्भिरग्निं 'समिन्धे' अतः समिन्धनसाधनत्वात् तासामपि 'सामिधेन्यः'–इति 'नाम' निष्पन्नम् । एवं नामनिर्वचनव्याजेनेध्मेन सामिधेनीभिश्च अग्निसमिन्धनं कार्यमिति प्रतिपादितं भवति ॥ १ ॥

अथ सामिधेनीर्वाचयितुरध्वर्योः संप्रैषमन्त्रोच्चारणं विधत्ते–**स आहेति** (का० श्रौ० सू० ३ । १) इध्मेन संदीप्यमानाय 'अग्नये' तत्समिन्धनार्था या ऋचो वक्तव्याः, ताः सामिधेनीः 'अनुब्रूहि' इति संप्रैषार्थः । तमिममर्थं श्रुतिः स्वयं दर्शयति–**अग्नये ह्येतदिति** ॥ २ ॥

एकीयं मतमुपन्यस्य निरस्यति–**तदु हैक** इति । एकेषां मते "होतः ! अनुब्रूहि"–'इति' कर्तुरुपादानं विशेषः (का० श्रौ० सू० ३ । २) ॥ ननु युक्तमेवैतत् किमिति "न ब्रूयादिति" निषिध्यते ? तत्राह–**अहोतेति**। प्रवरणात् पूर्वं सामिधेनीरनुब्रुवाणस्य होतृत्वं नास्ति; यदा खल्वेनं प्रवृणीते–"अग्निर्देवो दैव्यो होता" इति, 'अथ' अनन्तरमेवासौ 'होता' भवति; अतः सामिधेन्यनुवचनसमये होतृत्वाभावात् "होतरनुब्रूहि"--'इति' अपार्थकम् ॥ ३ ॥

---

१ नास्ति ख. ग. छ. । २ 'ध्वर्यूरिध्मे'–इति सं० पा० । 'ध्वर्यु' इति छ. । ३ 'आहग्नये'–इति सं० पा० । ४ 'आहुरग्नये'–इति सं० पा० । ५ 'ब्रूया' इति क्वचित् । ६ 'ब्रूहीत्येव'–इति ख. ग. झ. । ७ 'अथेध्मेनाग्नि' झ । ८ 'अध्वर्युसप्रैषार्थः'- झ । ९ 'प्रवरात्'-इति ज. झ. ।

आग्नेयीरन्वाह । स्वयैवैनमेतद्देवतया समिन्धे गायत्रीरन्वाह गायत्रं वा ऽअग्नेश्छन्दः स्वेनैवैनमेतच्छन्दसा समिन्धे वीर्यं गायत्री ब्रह्म गायत्री वीर्येणैवैनमेतत्समिन्धे ॥ ४ ॥

एकादशान्वाह । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब् ब्रह्म गायत्री क्षत्रं त्रिष्टुबे-ताभ्यामेवैनमेतदुभाभ्यां वीर्याभ्याᳪं समिन्धे तस्मादेकादशा-न्वाह ॥ ५ ॥

स वै त्रिः प्रथमामन्वाह । त्रिरुत्तमां त्रिवृत्प्रायणा हि यज्ञास्त्रिव-दुदयनास्तस्मात् त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् ॥ ६ ॥

अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्येव ॥ आग्नेयीरन्वाह । स्वयैवैनमेतद्देवतया समिन्धे । गायत्रीरन्वाह । गायत्रं वा अग्नेश्छन्दः । स्वेनैवैनमेतच्छन्दसा समिन्धे । वीर्यं गायत्री, ब्रह्म गायत्री; वीर्येणैवैनमेतत्समिन्धे ॥ एकादशान्वाह । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब् । ब्रह्म गायत्री, क्षत्र त्रिष्टुब्–एताभ्यामेवैनमेतदुभाभ्यां वीर्याभ्यां समिन्धे–तस्मादेकादशान्वाह ॥ स वै त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमाम् । त्रिवृत्प्रायणा हि यज्ञाः, त्रिवृदुदयनाः । तस्मात्–त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमाम् ॥

देवताविशेषविशिष्टानां सामिधेनीनामनुवचनं विधत्ते–**आग्नेयीरि**ति । अग्निदेवत्या ऋचः सामिधेनी-रनुब्रूयादित्यर्थः । तदेतदग्निदेवत्यत्वं प्रशंसति–**स्वयैवैनमि**ति । विहितमनुवचनमनूद्य छन्दोविशेषं विधाय प्रशंसति–**गायत्रीरि**ति । अग्नेर्गायत्र्याश्च प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वादग्निसम्बन्धिच्छन्दो गायत्रम् । प्रजा-पतिमुखात् सहोत्पत्तिश्च तैत्तिरीयकैराम्नाता–"तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रं छन्दः"–इति । प्रकारा-न्तरेण प्रशंसति–**वीर्यं गायत्री**ति । त्रिष्टुप्जगतीभ्यां कर्त्तुमशक्यस्य सोमाहरणलक्षणस्य वीर्यस्य करणाद् 'गायत्री' वीर्यात्मिका । तथा सा 'गायत्री' ब्रह्मरूपा । ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणजातिर्विवक्षिता । तस्याश्च गायत्रीछन्दसश्च प्रजापतिमुखादुत्पत्तिसाधारण्यात्तादात्म्यम् ॥ ४ ॥

सामिधेनीनां सङ्ख्याविशेषं विधाय प्रशंसति–**एकादशे**ति । **उभाभ्यां वीर्याभ्यामि**ति । छन्दो-द्वारा ये निर्दिष्टे ब्रह्मक्षत्रे, तयोर्यद् ब्राह्मं क्षात्रं चोभे वीर्ये, ताभ्यामित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रथमोत्तमयोस्त्रिरुच्चारणं विधत्ते–**स वै त्रिरि**ति । विहितं त्रिरुच्चारणं स्तौति–**त्रिवृत्प्रायणाही**त्यादि । "त्रिषत्या हि देवाः" (तै० सं० १०. ३. ६. ३ । तै० ब्रा० ३. २. ३. ८) इति श्रुतेः, तदीया यज्ञाः प्रारम्भपरिसमाप्त्योस्त्रिरावृत्तियुक्ताः । अत एव ज्योतिष्टोमस्याज्यप्रउगादिशस्त्रेषु प्रथमोत्तमयोस्त्रि-रावृत्तिर्दृश्यते । प्रारम्भपरिसमाप्त्योस्त्रिरावर्त्तनस्य यज्ञलिङ्गत्वादत्रापि प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्तिः कार्येत्य-भिप्रायः ॥ ६ ॥

---

१ 'हू'-इति छ. । 'हैका'-इति सं० पा० । २ 'एका'-इति क. । ३ 'वेता' इति ख. ग. । ४ 'मा' इति ख. ग. । ५ 'त्रिवृता हि देवाः' ज. झ. ।

ताः पञ्चदश सामिधेन्यः सम्पद्यन्ते । पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वीर्यमेवैतत्सामिधेनीरभि संपादयति तस्मादेतास्वनूच्यमानासु यं द्विष्यात्तमङ्गुष्ठाभ्यामवबाधेतेदमहममुमवबाध ऽइति तदेनमेतेन वज्रेणावबाधते ॥ ७ ॥

पञ्चदश वा ऽअर्द्धमासस्य रात्रयः । अर्धमासशो वै संवत्सरो-भवन्नेति तद्रात्रीराप्नोति ॥ ८ ॥

पञ्चदशानामु वै गायत्रीणाम् । त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि तदहान्याप्नोति तद्वेव संवत्सरमाप्नोति ॥ ९ ॥

ताः पञ्चदश सामिधेन्यः सम्पद्यन्ते । पञ्चदशो वै वज्रः, वीर्यं वज्रः, वीर्यमेवैतत्सामिधेनीरभिसंपादयति । तस्मादेतास्वनूच्यमानासु यं द्विष्यात् तमङ्गुष्ठाभ्यामवबाधेत—"**इदमहममुमवबाधे**" इति । तदेनमेतेन वज्रेणावबाधते ॥ पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः । अर्द्धमासशो वै संवत्सरो भवन्नेति, तद्रात्री राप्नोति ॥ पञ्चदशानामु वै गायत्रीणां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि । त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि । तदहान्याप्नोति, तद्वेव

ताः पञ्चदशेति । **पञ्चदशो वै वज्र** इति । पञ्चदशस्तोमस्येन्द्रस्य च सह प्रजापतिबाहुसकाशादुत्पत्तेरिन्द्रसम्बन्धाद् वज्रोऽपि पञ्चदशस्तोमात्मकः । **सामिधेनीरभीति** । "अभिरभागे"—(पा० सू० १. ४. ९१) इति लक्षणे अभेः कर्मप्रवचनीयत्वात् "कर्मप्रवचनीययुक्ते" (पा० सू० २. ३. ८) इति द्वितीया । शिष्टं सुगमम् ।

अङ्गुष्ठाभ्यामवबाधेतेति । द्वेष्यं मनसा स्मृत्वा "इदमहम्" (तै० सं० १. ६. ६. ३) इति मन्त्रेण पादाङ्गुष्ठाभ्यां भूमौ पीडयेदित्यर्थः (का० श्रौ० सू० ३ । ७–९) । 'अमुम्' इत्यदःशब्दस्य स्थाने द्वितीयया तन्नाम निर्देष्टव्यम् ॥ ७ ॥

पञ्चदशसंख्यां प्रकारान्तरेण प्रशंसति—**पञ्चदश वा** इति । **अर्द्धमासशो वा** इत्यादि । एकैकेनैवार्द्धमासेन हि 'संवत्सरः' 'भवन्' वर्द्धमानः 'एति' आगच्छति । एवमर्द्धमासरात्रिद्वारा संवत्सरसंबन्धिन्यो या रात्रयः, ताः सर्वा आप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सामिधेनीनामक्षरसङ्ख्योपजीवनेन संवत्सरसम्बन्धिनामह्नां प्राप्तिं दर्शयति—**पञ्चदशानामिति** । एवं सामिधेनीभिः संवत्सरसंबन्धिनामहोरात्राणां प्राप्तत्वात्तत्समुदायात्मकः कृत्स्न एव संवत्सरः प्राप्तो भवतीत्याह—**तद्वेवेति** ॥ ९ ॥

---

१ नास्ति छ. । २ नास्ति ख. ग. । ३ 'थोऽर्द्ध' इति सं० पा० ।

सप्तदश सामिधेनीः[1] । इष्ट्या ऽनुब्रूयादुपाꣳशु तस्यै देवतायै यजति यस्या ऽइष्टिं निर्वपति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तव ऽएष ऽएव प्रजापतिः सप्तदशः सर्वं ह्वै प्रजापतिस्तत्सर्वेणैव तं काममनपराधꣳ राध्नोति यस्मै कामायेष्टिं निर्वपत्युपाꣳशु देवतां यजत्यनिरुक्तं वा ऽउपाꣳशु सर्वं वा ऽअनिरुक्तं तत्सर्वेणैव तं काममनपराधꣳ राध्नोति यस्मै कामायेष्टिं निर्वपत्येष इष्टेरुपचारः[2] ॥१०॥

एकविꣳशतिꣳ सामिधेनीः । अपि दर्शपूर्णमासयोरनुब्रूयादित्याहुर्द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तवस्त्रयो लोकास्तद्विꣳशतिरेष ऽएवैकविꣳशो य एष तपति सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति । तस्मादेकविꣳशतिमनुब्रूयात् ॥ ११ ॥

संवत्सरमाप्नोति ॥ सप्तदश सामिधेनीरिष्ट्या अनुब्रूयात् । उपांशु तस्यै देवतायै यजति यस्या इष्टिं निर्वपति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य, पञ्चर्त्तवः । एष एव प्रजापतिः सप्तदशः । सर्वं वै प्रजापतिः। तत्सर्वेणैव तं काममनपराधं राध्नोति—यस्मै कामायेष्टिं निर्वपति। उपांशु देवतां यजति । अनिरुक्तं वा उपांशु। सर्वं वा अनिरुक्तम्। तत्सर्वेणैव तं काममनपराधं राध्नोति—यस्मै कामायेष्टिं निर्वपति । एष इष्टेरुपचारः ॥ एकविंशतिं सामिधेनीरपि दर्शपूर्णमासयोरनुब्रूया-

---

साप्तदश्यं विधत्ते—**सप्तदश सामिधेनीरिष्ट्या अनुब्रूयादि**ति । उपरिष्टाद् "दर्शपूर्णमासयोः"–इति विशेषणाद्, वाक्यशेषे च "तं काममनपराधं राध्नोति"—इति कामप्राप्तिश्रवणात्तद्विकृतिभूता काम्येष्टिरत्रेष्टि-शब्देन विवक्षिता । अत एवापस्तम्बो दर्शपूर्णमासव्यतिरिक्तेष्टिपशुबन्धानां सामिधेनीसाप्तदश्यं सूत्रयामास "पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोः, सप्तदशेष्टिपशुबन्धानाम्" इति ॥ अथ तासां काम्येष्टीनां प्रधानयागस्योपांशुत्वं विधत्ते—**उपांश्विति** । सामिधेनीसाप्तदश्यस्य कामप्राप्तिसाधनतामुपपादयति—**द्वादश वा** इत्यादिना । हेमन्तशिशिरयोरैक्यीकरणेन 'संवत्सरस्य पञ्चर्त्तवः' एवं मासर्त्वात्मको यः संवत्सरः 'एष एव प्रजापतिः'; कथमनयोरैक्यमित्यत आह—**सप्तदश** इति । यतो मासर्त्तुरूपेण सप्तदशावयवसमुदायात्मकः संवत्सरः, प्रजापतिश्च "आश्रावय"—इत्यादि–[5]सप्तदशाक्षरसमुदायात्मकः । अतस्तयोः सप्तदशावयवोपेतत्वसाम्यात्तादात्म्यम । अस्त्वेवं किं तत इत्याह—**सर्वं वा** इति । 'अनपराधम्'—अविकलम् । एवं साप्तदश्यं प्रशस्य विहितं यागस्योपांशुत्वमप्यनूद्य प्रशंसति—**उपांश्विति** । उपांशूच्चारणस्य पार्श्वस्थानामर्थविशेषाप्रत्यायकत्वादनिरुक्तत्वम् अनिरुक्तं च विशेषनिरुक्तिविरहात् सर्वात्मकम् तेन च सर्वात्मकेनानिरुक्तेनोपांशुत्वेन कार्त्स्न्येन कामप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः।प्रतिपादितस्यार्थस्य सर्वेष्टिसाधारण्यमभिप्रेत्याह—**एष** इति । यत् सामिधेनीसाप्तदश्यमुपांशुयजनं च 'एषः' सर्वस्याः 'इष्टेः' धर्म इत्यर्थः ॥१०॥

दर्शपूर्णमासयोरेव पक्षान्तरं विधाय प्रशंसति—**एकविंशतिमिति, सैषा गतिरि**त्यादि । मासाद्यपेक्षया 'यः' 'एकविंशः' सूर्यः, 'एषः' एव 'सा' प्रसिद्धा 'गतिः' । यागदानादिभिर्धर्मैर्यद्गन्तव्यतया

---

१ 'नी' इति क्वचित् । 'नीरिष्ट्या' इति सं० पा० । २ 'रः' इति क. ग. । 'रः' इति क्वचित् । ३ 'सामिधेनीरपि' इति सं० पा० । ४ 'द्वा' इति क. । ५ "ओ श्रावय, अस्तु श्रौषट्, यज, ये यजामहे, वौषट्" इत्येष सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः ॥

ता हैता गतश्रेरेवानुब्रूयात् । य इच्छेन्न श्रेयान्त्स्यान्न पापीयानिति यादृशाय हैवं स तेऽन्वाहुस्तादृङ् वा हैव भवति पापीयान्वा यस्यैवं विदुष ऽएता ऽअन्वाहुः सो ऽएषा मीमांसैव न त्वेवैता ऽअनूच्यन्ते ॥ १२ ॥

त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमामनवानन्ननुब्रूयात् । त्रयो वा ऽइमे लोकास्तदिमानेवैतल्लोकान्त्सन्तनोतीमांल्लोकान्त्स्पृणुते त्रय ऽइमे पुरुषे प्राणा ऽएतमेवास्मिन्नेतत्संततमव्यवच्छिन्नं दधात्येतदनुवचनम् ॥ १३ ॥

दित्याहुः । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य, पञ्चर्त्तवः, त्रयो लोकाः—तद्विंशतिः । एष एवैकविंशो य एष तपति । सैषा गतिः, एषा प्रतिष्ठा । तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति । तस्मादेकविंशतिमनुब्रूयात् ॥ ता हैता गतश्रेरेवानुब्रूयात् । य इच्छेन्न श्रेयान् स्यान्न पापीयानिति। यादृशाय हैव स तेऽन्वाहुः—तादृङ् वा हैवं भवति, पापीयान्वा—यस्यैवं विदुष एता अन्वाहुः । सो एषा मीमांसैव,नत्वेवैता अनूच्यन्ते॥त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमामनवानन्ननुब्रूयात् । त्रयो वा इमे लोकाः, तदिमानेवैतल्लोकान् सन्तनोति,इमान् लोकान् स्पृणुते।त्रय इमे पुरुषे प्राणाः । एतमेवास्मिन्ने-

प्रतिपाद्यते तदात्मक इत्यर्थः । तथा 'एषा' एव 'प्रतिष्ठा'; सर्वस्यापि लोकस्याश्रयभूत इत्यर्थः । तथा च सामिधेनीनामेकविंशतिसङ्ख्यया गतिप्रतिष्ठारूपं सूर्य्यमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

इमं पक्षमधिकारिविशेषे नियच्छति—**ता हैता** इति । गता प्राप्ता यस्य श्रीः, तस्यैव यजमानस्यैकविंशतिसामिधेनीरनुब्रूयात्; नान्यस्येत्यर्थः । गतश्रीव्यतिरिक्तस्यापीमं पक्षं कर्त्तव्यत्वेनाशङ्क्य निरस्यति—**य इच्छेदि**ति । 'यः' यजमानः श्रैष्ठ्यं नैकृष्ट्यं च न कामयेत, 'सः'यजमानः 'तादृङ् वा भवति'; 'यादृशाय' यथोपलब्धप्रकारेण नियतेन 'ते' होतारः सामिधेनीः 'अन्वाहुः', तत्प्रकारविशिष्ट एवं भवतीत्यर्थः । तादृक्—शब्देन सामान्येन प्रतिपादितं विशिनष्टि—**पापीयान् वे**ति । 'यस्य' खलु 'एवम्' अनियतमनुवचनप्रकारं 'विदुषः' यजमानस्य 'एताः' एकविंशतिसामिधेनीः 'अन्वाहुः', 'सः' 'पापीयान् वा' श्रेयान् वा भवतीत्यर्थः । य इच्छेन्न श्रेयानित्यादिना योऽर्थः प्रतिपादितः, सा 'एषा' 'मीमांसैव' विचार एव केवलम्, न तु तथानुवचनं कार्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

कथं तर्ह्यनुवक्तव्यमित्यत आह—**त्रिरेव प्रथमामि**ति । एवशब्दो भिन्नक्रमः । प्रथमोत्तमयोः 'त्रिः' अनुवचनं कुर्वन् 'अनवानन्नेव' अनुच्छ्वसन्नेव 'अनुब्रूयात्' । तत्तिसृणामृचां सन्तानं लोकत्रयसन्तत्यै भवतीति स्तौति—**त्रयो वा** इति । 'सन्तनोति' संदधाति । ततश्च 'इमान् लोकान्' परस्परसंयुक्तान् 'स्पृणुते' प्रीणयति, बलयति वा । "स्पृ प्रीतिबलयोः"—(स्वा० प० १३) इति । प्राणापानव्यानात्मकाः 'त्रयः' प्राणभेदाः, प्राणापानव्यानलक्षणवृत्तित्रयविशिष्टं प्राणमेव अनवानमनुब्रुवन् 'सन्ततं' परस्परसंबद्धम्, 'अव्यवच्छिन्नं' विच्छेदरहितं 'दधाति' । एवमेवानुवचनं कर्त्तव्यमित्यभिप्रेत्य निगमयति—**एतदि**ति ॥ १३ ॥

१ 'हैव सते' 'हैव सति'—'हैव सते'—इति क टिप्पण्याम् । अत्र संहितापाठे ऋजुपाठे च 'स' 'ते'—इति विच्छिद्य पाठोभाष्यानुरोधेनाक्रियत । वस्तुतस्तु—"सते"—इत्येकपदे चतुर्थ्यन्ते एवार्थस्वारस्यं पश्यामः । 'न१' इति ख. ग. । ३ कौमुद्यान्तु ' 'स्पृ प्रीतिपालनयोः' 'प्रीतिचलनयो'रित्यन्ये—' इति दृश्यते ।

स यावदस्य ॅवशः स्यात् । एवमेवानुविवक्षेत्तस्यैतस्य परिचक्षोत साम्यवान्यादनवानन्ननुविवक्षंस्तत्कर्म विवृह्येत सा परिचक्षा ॥ १४ ॥

स यद्येतन्नोदाशंसेत । अप्येकैकामेवानवानन्ननुब्रूयात्तदेकैकयैवेमांल्लोकान्त्सन्तनोत्येकैकयेमांल्लोकान्त्स्पृणुतेऽथ यत् प्राणं दधाति गायत्री वै प्राणः स यत् कृत्स्नां गायत्रीमन्वाह तेत् कृत्स्नं प्राणं दधाति तस्मादेकैकामेवानवानन्ननुब्रूयात् ॥ १५ ॥

तत्संततमव्यवच्छिन्नं दधाति । एतदनुवचनम् ॥ स यावदस्य वशः स्यात्–एवमेवानुविवक्षेत् । तस्यैतस्य परिचक्षा, उत साम्यवान्याद्, अनवानन्ननुविवक्षँस्तत्कर्म विवृह्येत । सा परिचक्षा ॥ स यद्येतन्नोदाशंसेत–अप्येकैकामेवानवानन्ननुब्रूयात् । तदेकैकयैवेमाँल्लोकान् सन्तनोति । एकैकयेमाँल्लोकान् स्पृणुते । अथ यत्प्राणं दधाति–गायत्री वै प्राणः, स यत् कृत्स्नां गायत्री-

---

तिस्र ऋचः सन्ततमनुवक्तुं यो न शक्नोति, तेन कथमनुवक्तव्यमिति, तदाह–**स यावदिति** । 'अस्य' होतुः 'यावत्' अनुवक्तुं 'स' वशः स्यात्', सा अनुवचनशक्तिः यावती, तावदित्यर्थः । 'एवमेव' 'अनुविवक्षेत्' अनुवक्तुमिच्छेत् । शक्त्यनुरूपमेवानुच्छ्वसनम्; शक्त्यभावे हि ऋङ्मध्येऽवसाने चोच्छ्वासे नास्ति दोष इत्यभिप्रायः । तदेतत्पक्षं निरस्यति–**तस्येति** । 'तस्यैतस्य' पक्षस्य 'परिचक्षा' निन्दा विद्यते । तामेव दर्शयति–**उत साम्यवान्यादिति** । 'अनवानन् अनुच्छ्वसन्, 'अनुविवक्षन्' अनुवक्तुमिच्छन्, होता 'उत' अपि 'सामि' ऋङ्मध्ये 'अवान्यात्' उच्छ्वासं कुर्यात्; तदा 'तत्कर्म' 'विवृह्येत' विश्लिष्येत, शिथिलं भवतीत्यर्थः । **सा परिचक्षेति** । यथाशक्त्यनुवचनपक्षे एषैव निन्देत्यर्थः ॥ १४ ॥

तिस्र ऋचः सन्ततमनुवक्तुमशक्तस्य कस्तर्ह्युपाय इति तं दर्शयति–**स यदीति** । 'एतद्' अनन्तरोक्तं यथाशक्त्यनुवचनं निन्दायुक्तत्वात् 'सः' होता 'न' कामयेत, तदा 'एकैकाम्' ऋचमनुच्छ्वसन्ननुब्रूयात् । अस्मिन्नपि पक्षे पूर्वोक्तलोकत्रय-प्राणत्रय-सन्तानमुपपादयति–**तदेकैकयेति** । त्रिपदा ह्येताः सामिधेन्यः; अत एकैकस्यामृचि पादत्रयस्य-सन्ततत्वात् 'एकैकयैव' ऋचा त्रीन् 'लोकान्' सन्तनोति । **गायत्री वै प्राण इति** । गायत्र्यास्त्रिपात्त्वात्, प्राणस्य प्राणापानव्यानलक्षणवृत्तित्रयात्मकत्वात्, त्रित्वसङ्ख्यायोगसाम्यात्तादात्म्यम् । तथा च कृत्स्नगायत्र्या संततानुवचनात् कृत्स्नप्राणसंतानमपि सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

---

१ 'वुचः' इति ख. ग. झ. । २ 'स्याद्' इति क । ३ 'प' इति ख. ग. छ. । ४ 'त' इति ख. ग. । ५ 'ताप्ये' इति सं० पा० । ६ 'तत्' इति क । ७ 'स्ववशः स्यात्' ज. 'स्ववशः शक्तिः स्यात्' झ. ।

ता वै सन्तता अव्यवच्छिन्ना ऽअन्वाह संवत्सरस्यैवैतदहोरात्राणि संतनोति तानीमानि संवत्सरस्याहोरात्राणि सन्ततान्यव्यवच्छिन्नानि परिप्लवन्ते द्विषत ऽउ चैवैतद् भ्रातृव्याय नोपस्थानं करोत्युपस्थानᳬं ह कुर्याद्यदसन्तता अनुब्रूयात् तस्माद्वै सन्तता अव्यवच्छिन्ना अन्वाह ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [३. ५.] ॥

तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

मन्वाह—तत् कृत्स्नं प्राणं दधाति । तस्मादेकैकामेवानवानन्ननुब्रूयात् ॥ ता वै सन्तता अव्यवच्छिन्ना अन्वाह । संवत्सरस्यैवैतदहोरात्राणि संतनोति । तानीमानि संवत्सरस्याहोरात्राणि सन्ततान्यव्यवच्छिन्नानि परिप्लवन्ते । द्विषत उ चैवैतद् भ्रातृव्याय नोपस्थानं करोति । उपस्थानं ह कुर्याद्—यदसन्तता अनुब्रूयात् । तस्माद्वै सन्तता अव्यवच्छिन्ना अन्वाह[१] ॥

एवमनुवचनस्यानवानलक्षणं धर्मविशेषं विधाय सान्तत्यादिकं विधत्ते—**ता वै सन्तता** इति । 'ताः' एताः सामिधेनीः 'सन्तताः' परस्परसंबद्धाः, अत एव 'अव्यवच्छिन्नाः' विच्छेदरहिता 'अन्वाह' । **संवत्सरस्ये**त्यादि । सामिधेनीनां संवत्सरसंबन्ध्यहोरात्ररूपता प्राक् प्रतिपादिता; अतस्तत्सान्तत्येन 'अहोरात्राणि' अप्येवं 'सन्ततानि' परस्परसंबद्धानि कृतवान् भवतीत्यर्थः । तदेतद्दृष्टानुसारेण द्रढयति—**तानीमानी**ति । यस्मादेवं सामिधेनीसान्तत्येन संवत्सरसंबन्धीनि 'अहोरात्राणि सन्ततानि', तस्मादिदानीमपि 'तानि सन्ततानि अव्यवच्छिन्नानि' पर्यावर्त्तन्त इत्यर्थः । सन्ततानुवचनस्य प्रयोजनान्तरमाह—**द्विषत** इति । 'द्विषते' द्वेषणं कुर्वते शत्रवे 'उपस्थानं न करोति'; सन्ततानुवचनेन छिद्ररहितत्वात् । छिद्रान्वेषणशीलाय राक्षसादये प्रवेशोपायभूतं द्वारं न प्रयच्छतीत्यर्थः । विपक्षे बाधमाह—**उपस्थानं हे**ति । उपतिष्ठते प्राप्नोत्यनेनेति 'उपस्थानं' प्राप्तिसाधनद्वारम् ॥१६ ॥ २ ॥ [३.५.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्, सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो, व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः, कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजाः, रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मण-
भाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

---

१ 'भ्रा' इति क. ।

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

हिङ्कृत्यान्वाह[1] । नासामा यज्ञोऽस्तीति वा ऽआहुर्न[2] वा ऽअहिङ्कृत्य साम गीयते स यद्धिङ्करोति तद्धिङ्कारस्य रूपं क्रियते प्रणवेनैव साम्नो रूपमुपगच्छत्योऽ३म् ओऽ३मित्येतेनो हास्यैष सर्व एव ससामा यज्ञो भवति ॥ १ ॥

यद्वेव हिङ्करोति । प्राणो वै हिङ्कारः प्राणो हि वै हिङ्कारस्तस्मादपि गृह्य नासिके न हिङ्कर्त्तुंं शक्नोति व्वाचा वा ऽऋचमन्वाह व्वाक् च वै प्राणश्च मिथुनं तदेतत्पुरस्तान्मिथुनं प्रजननं क्रियते सामिधेनीनां तस्माद्वै हिङ्कृत्यान्वाह ॥ २ ॥

स वा ऽउपांंशु । हिङ्करोति । अथ यदुच्चैर्हिङ्कुर्य्यादन्यतरदेव कुर्याद्वाचमेव तस्मादुपांंशु । हिङ्करोति ॥ ३ ॥

हिङ्कृत्यान्वाह । नासामा यज्ञोऽस्तीति वा आहुः । न वा अहिङ्कृत्य साम गीयते । स यद्धिङ्करोति, तद्धिङ्कारस्य रूपं क्रियते । प्रणवेनैव साम्नो रूपमुपगच्छति–ओ ३ म् ओ ३ म् इति । एतेनो हास्यैष सर्व एव ससामा यज्ञो भवति ॥ यद्वेव हिङ्करोति । प्राणो वै हिङ्कारः । प्राणो हि वै हिङ्कारः, तस्मात्–अपिगृह्य नासिके न हिङ्कर्त्तुं शक्नोति । वाचा वा ऋचमन्वाह । वाक् च वै प्राणश्च मिथुनम् । तदेतत्पुरस्तान्मिथुनं प्रजननं क्रियते सामिधेनीनाम् । तस्माद्वै हिङ्कृत्यान्वाह ॥ स वा उपांशु हिङ्करोति । अथ यदुच्चैर्हिङ्कुर्यात्, अन्यत-

---

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तस्मिन् सामिधेन्यनुवचने धर्मविशेषं विधत्ते–**हिङ्कृत्येति** । 'हिं'[4]–इतिशब्दमुच्चार्येत्यर्थः।**नासामे**त्यादि । सामरहितस्यायज्ञत्वात्, हिङ्कारप्रणवयोः सामावयवत्वात्, सामिधेनीषु तत्करणेन सामिधेनीयुक्तः सर्वोऽपि सामवान् यज्ञः संपद्यत इत्यर्थः । 'ओ'[5]३म्–ओ३म्'–इति वीप्सया सर्वासु सामिधेनीषु स्थितस्य प्रणवस्यानुकरणम् ॥ १ ॥

यद्वेत्यादिः हिङ्कारस्तुतिः । तस्य प्रतिज्ञातं प्राणात्मकत्वमुपपादयति–**प्राणो वा इति** । **हिङ्कृत्या**नुवचनम्, । मिथुनसंपत्त्या स्तौति–**वाचा वा** इत्यादिना । नासिकास्थप्राणात्मको हिङ्कारः, तन्निवर्त्त्यत्वात्, ऋक् च वागात्मिका, तयोच्चार्यमाणत्वात्, ('प्राणश्च[6] वाक् च' 'एतत्' एकं 'मिथुनम्'; स्त्रीपुंस्वरूपत्वात्[7]) । अतः सामिधेनीनां 'पुरस्तात्' यजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजनननिमित्तं 'हिङ्कृत्य' अनुवचनेन 'मिथुनमेव क्रियते' इत्यर्थः ॥ २ ॥

अन्यतरदेवेति । उच्चैर्हिङ्कारस्योच्चारणे हि सोऽपि वाचैव निवर्त्त्येत–इति तदात्मक एव स्यान्न प्राणात्मकः । तथा च मिथुनसंपत्तिर्न स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१ 'ह' ख. ग. । २ 'र्नं' ख. ग. झ. । ३ 'र्य्या' ख. ग. । ४ 'हिं' इति शब्दमुच्चार्य ज. । ५ 'ओमोमिति' ज. झ. । ६ बन्धनीधृतः पाठो नास्ति ज. । ७ स्त्रीपुंसरूपत्वादिति युक्तं प्रतिभाति ।

स वा ऽएति च प्रेति चान्वाह । गायत्रीमेवैतदर्वाचीं च पराचीं च युनक्ति पराच्युह देवेभ्यो यज्ञं वहत्यर्वाची मनुष्यानवति तस्माद्वा ऽएति च प्रेति चान्वाह ॥ ४ ॥

यद्वेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै प्राण एत्युदानः प्राणोदानावेवैतद्दधाति तस्माद्वा ऽएति च प्रेति चान्वाह ॥ ५ ॥

यद्वेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै रेतः सिच्यत ऽएति प्रजायते प्रेति पशवो वितिष्ठन्त ऽएति समावर्त्तन्ते सर्वं वा ऽइदमेति च प्रेति च तस्माद्वा ऽएति च प्रेति चान्वाह ॥ ६ ॥

रदेव कुर्यात्; वाचमेव । तस्मादुपांशु हिङ्करोति ॥ स वा एति च प्रेति चान्वाह । गायत्रीमेवैतदर्वाचीं च पराचीं च युनक्ति । पराच्यह देवेभ्यो यज्ञं वहति, अर्वाची मनुष्यानवति । तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ यद्वेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै प्राणः, एत्युदानः; प्राणोदानावेवैतद्दधाति । तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ यद्वेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै रेतः सिच्यते, एति प्रजायते । प्रेति पशवो वितिष्ठन्ते, एति समावर्त्तन्ते । सर्वं वा इदमेति

सामिधेनीनां लिङ्गविशेषं विधत्ते—**स वा एति चेति** । आ इति 'एति'; प्र इति 'प्रेति' । अत्र 'इति'—शब्देन प्रकृतविपर्यासकृता एतौ शब्दावर्थपरत्वात् प्रच्याव्य अर्वाची—शब्दपरतया व्यवस्थाप्येते । तथा च आङुपसर्गयुक्ताः प्रोपसर्गयुक्ताश्चर्चोऽनुब्रूयादित्यर्थः ।

तदेतल्लिङ्गद्वयं प्रयोजनकथनेन प्रशंसति—**गायत्रीमेवेति** । आङुपसर्गो ह्याभिमुख्ये वर्त्तते । अतस्तेन 'अर्वाचीम्' अभिमुखीं युनक्ति । परेतः प्रेत इति पर्यायदर्शनात् प्रशब्दस्य पराङ्मुखत्वेऽपि वृत्तिरस्ति, अतोऽत्र प्रशब्देन पराङ्मुखत्ववाचिना पराङ्मुखीमेव तां 'युनक्ति'—इत्यर्थः ॥

एवमुभयथा योजनस्य प्रयोजनमाह—**पराच्यहेति** । ईतो[1] देवयजनान्निष्क्रम्य 'पराची' पराङ्मुखी, अनिवर्त्तमानैव[2] गायत्री द्युलोकं प्रति 'यज्ञं' वोढुं शक्नोति[3] । सा तु सन्निधानात् 'मनुष्यान्' रक्षितुं शक्नोति । अतो लिङ्गद्वययुक्ता एवानुवक्तव्याः ॥ ४ ॥

तदेतल्लिङ्गद्वयं विधाय प्रशंसति—**यद्वेवे**त्यादिना । **प्रेति वै प्राण** इति । प्रशब्दस्य परागञ्चनार्थत्वात्, प्राणस्य च परागवृत्तित्वादुभयोरतादात्म्यम् । **एत्युदान** इति । आकारस्याभिमुख्यार्थत्वादुदानस्यान्तःप्रवेशिरूपत्वात्तादात्म्यम्[4] ॥ ५ ॥

यद्वेवेति चेति । प्रेति वै रेतः सिच्यत इति।सिच्यमानस्य रेतसः पराङ्मुखप्रवृत्तेः प्र—शब्दस्य तस्य च तादात्म्यम् । अपत्यरूपेण जायमानस्याभिमुखमावर्त्तनादाभिमुख्यवाचिन आकारस्य तादात्म्यम् । **प्रेति पशव** इत्यादि । पशूनां तृणादिभक्षणाय यद्वनं प्रति पराग् गमनम्, तत् प्रशब्दार्थः । यच्च सायं समागमनम्, तदाकारस्यार्थः । किं बहुना 'सर्वम्' अपि 'इदम्' जगत् प्रगमनस्वभावमावर्त्तनस्वभावं च । तस्मादेतल्लिङ्गद्वयमनुवचने संपादनीयमित्यर्थः ॥ ६ ॥[5]

---

१ 'इतो' ज. झ. । २ 'अवर्तमानैव' ज. 'प्रवर्तमानैव' झ. । ३ 'नार्वाची'—इत्यधिकं ज. । ४ 'प्रवेशवृत्तिरूपत्वात्' क. झ. ।५ नास्ति प्रतीकमेतत् ज. ।

सोऽन्वाह । प्र वो वाजा अभिद्यव इति तन्नु प्रेति भवत्यग्न ऽआयाहि वीतय ऽइति तद्वेति भवति ॥ ७ ॥

तदु हैक ऽआहुः । उभयं वा ऽएतत्प्रेति संपद्यत ऽइति तदु तदा-तिविज्ञान्यमिव प्र वो वाजा अभिद्यव ऽइति तन्नु प्रेत्यग्न ऽआयाहि वीतय ऽइति तद्वेति ॥ ८ ॥

सोऽन्वाह । प्र वो वाजा ऽअभिद्यव ऽइति तन्नु प्रेति भवति वाजा इत्यन्नं वै वाजा अन्नमेवैतदभ्यनूक्तमभिद्यव ऽइत्यर्धमासा वा ऽअभिद्यवोऽर्धमासानेवैतदभ्यनूक्तꣳ हविष्मन्त ऽइति पशवो वै हविष्मन्तः पशूनेवैतदभ्यनूक्तम् ॥ ९ ॥

च प्रेति च । तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ सोऽन्वाह—प्र वो वाजा अभिद्यव इति । तन्नु प्रेति भवति । अग्न आयाहि वीतय इति । तद्वेति भवति ॥ तदु हैक आहुः— उभयं वा एतत् प्रेति संपद्यत इति । तदु तदातिविज्ञान्यमिव । प्र वो वाजा अभिद्यव इति— तन्नु प्रेति । अग्न आयाहि वीतय इति- तद्वेति ॥ सोऽन्वाह—प्र वो वाजा अभिद्यव इति—तन्नु

तदेतदुदाहरणेन दर्शयति- सोऽन्वाहेति । प्र वो वाजा इति । एषा प्रशब्दलिङ्गयुक्ता सामिधेनी तै. ब्रा. ३।५।२।१। अग्न आयाहीत्याङुपसर्गलिङ्गयुक्ता तै. ब्रा. ३।५।२।२ ॥ ७ ॥

अनयोर्लिङ्गयोरैक्यमाशङ्क्य निरस्यति—तदु हेति। 'आयाहि'—इत्यनेन यदस्मान् प्रत्याभिमुख्यगमनं प्रति-पादितम्, 'तत्' स्वर्गवासिदेवतापेक्षया परागमनमेवेति 'एति' लिङ्गमपि 'प्रेति' लिङ्गं संपद्यते 'इति' एकीयमता-भिप्रायः। 'तत्' एतत् 'आतिविज्ञान्यं' विज्ञानपथातिवार्ति[6]। 'आयाहि' इत्युक्ते यस्मादागमनमेव शीघ्रं बुद्धावारोहति न तु प्रगमनम्। तस्मात् प्रेति संपत्तिर्दुरधिगमेत्यर्थः। लिङ्गद्वयं तथैव व्यवस्थितमित्यभिप्रेत्यानुवदति—प्र व इति॥ ८॥

विहितमनुवचनमनूद्य प्रथमतोऽनुवक्तव्यामृचं विधाय तत्पदानि व्याचष्टे—सोऽन्वाहेत्यादिना । अत्र

१–४ नास्ति ख. ग. झ. । ५ इत आरभ्यैताः सामिधेन्य उच्यमानास्तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नाताः-यथाः— "प्रवो वाजा अभिद्यवो हविष्मन्तो घृताच्या । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः ॥ १ ॥ अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ २ ॥ तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्द्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठ्य ॥ ३ ॥ स नः पृथुः श्रवाय्य मच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्य्यम् ॥ ४ ॥ ईडेन्यो नमस्यस्तिरस्तमाꣳसि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषा ॥ ५ ॥ वृषो अग्निः समिध्यते अश्वो न देववाहनः । तꣳ हविष्मन्त ईडते ॥ ६ ॥ वृषणं त्वा वयं वृषन् वृषाणः समिधीमहि । अग्ने र्दीद्यतं बृहत् ॥ ७ ॥ अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ८ ॥ समिध्यमानो अध्वरे अग्निः पावक ईड्यः । शोचिष्केशस्तमीमहे ॥ ९ ॥ समिद्धो अग्न आहुत देवान् यक्षि स्वध्वर । त्वꣳहि हव्यवाडसि ॥ १० ॥ आजुहोत दुवस्यताग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वꣳ हव्यवाहनम् ॥ ११ ॥ (कां० ३ । प्र० ५ । अ० २ ।)

"अग्ने महाꣳ असि ब्राह्मण भारत, [असावसौ,] देवेद्धो मन्विद्धं ऋषिष्टुतो विप्रानुमदितः कविशस्तो ब्रह्मसꣳशितो घृताहवनः, प्रणीर्यज्ञानाꣳ रथीरध्वराणाम् । अतूर्तो होता तूर्णिर्हव्यवाट् । आस्पात्रं जुहूर्देवानां चमसो देवपानः । अराꣳ इवाग्ने नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसि ॥ आवह देवान् यजमानाय, अग्निमग्न आवह, सोममावह, अग्निमावह, प्रजापतिमावह, अग्नीषो मावावह, इन्द्राग्नी आवह, इन्द्रमावह, महेन्द्रमावह, देवाꣳ आज्यपाꣳ आवह, अग्निं होत्रायावह, स्वं महिमानमावह, आ चाग्ने देवान् वह, सुयजा च यज जातवेदः ॥" (तै० ब्रा० का० ३ । प्र० ५ । अ०)

इत्थमेते "तं त्वा समिद्भिरिति तृतीयमन्त्रव्यतिरिक्ताः सामिधेन्यादिमन्त्राः प्रचलिते माध्यन्दिनीयसंहितापाठे नोपलभ्यन्ते । अपि च सप्तममन्त्रे वृषाण इति तैत्तिरीये पाठः इह तु ब्राह्मणे वृषण इति ह्रस्वः पठ्यते। अन्ते च—"आ च वह जातवेदः सुयजा च यज"—इत्येव माध्यन्दिनीयः पाठ इति विशेषः ॥ ० ॥ ६ क्वचित् 'न ज्ञानपथातिवर्ति' इति पाठस्तत्र नेत्यधिकं प्रतिभाति ।

घृताच्येति । व्विदेघो ह माथवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे बभार तस्य गोतमो राहूगण ऋषिः पुरोहित आस तस्मै ह स्मामन्त्र्यमाणो न प्रतिशृणोति नेन्मेऽग्निर्वैश्वानरो मुखान्निष्पद्याता ऽइति ॥ १० ॥

तमृग्भिर्ह्वयितुं दध्रे । व्वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तꣳ समिधीमहि अग्ने बृहन्तमध्वरे व्विदेघेति ॥ ११ ॥

स न प्रतिशुश्राव । उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ऽईरते तव ज्योतीꣳष्यर्चयो व्विदेघा ३ ऽइति ॥ १२ ॥

ग्नेति भवति । वाजा इति । अन्नं वै वाजाः, अन्नमेवैतदभ्यनूक्तम् । अभिद्यव इति । अर्धमासा वा अभिद्यवः, अर्धमासानेवैतदभ्यनूक्तम् । हविष्मन्त इति । पशवो वै हविष्मन्तः, पशूनेवैतदभ्यनूक्तम् ॥ घृताच्या इति । विदेघो ह माथवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे बभार । तस्य गोतमो राहूगण ऋषिः पुरोहित आस । तस्मै ह स्मामन्त्र्यमाणो न प्रतिशृणोति—नेन्मेऽग्निर्वैश्वानरो मुखान्निष्पद्याता इति ॥ तमृग्भिर्ह्वयितुं दध्रे—वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरे—विदेघ इति ॥ स न प्रतिशुश्राव । उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतींष्यर्चयो—विदेघा ३ इति ॥

'वाजाः' इति पदेनान्नं विवक्षितम्, वाजयति बलयतीति तच्छब्दव्युत्पत्तेः । अतः एतत्परोच्चारणेन 'अन्नमेव' 'अभ्यनूक्तम्' अभिलक्ष्यानुवचनं कृतं भवति । ''वस्तोः द्यौः भानुः वासरम्'' इत्यहर्नामसु पाठात् ''द्यु''—शब्दो दिनवचनः । द्यून् दिवसान् अभिगता इति व्युत्पत्त्या 'अभिद्यव' इत्यनेनार्धमासा उच्यन्त इति व्याचष्टे—**अर्धमासा वा अभिद्यवः**—इति । **पशवो वै हविष्मन्तः**—इति । क्षीरदध्याज्यादिहविर्जनकत्वाद् भाविना हविषा तद्वन्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

घृताच्येति । घृतशब्दोच्चारणस्याग्निसमिन्धनेऽतिशयितमानुकूल्यमाख्यायिकया दर्शयति—**विदेघो ह माथव** इत्यादिना । 'माथवः' मथुनाम्नः पुत्रो 'विदेघः' नाम राजा । स च स्वमुखे विश्वनरहितम् 'अग्निं' धारयामास । रहूगणस्य पुत्रो 'गोतमः' नाम ऋषिः, तस्य राज्ञः 'पुरोहितः' । स च राजा तेन ऋषिणा आहूयमानः 'तस्मै' न प्रत्युत्तरं ददौ । केनाभिप्रायेणेति चेद्, उच्यते—यद्यहं वदिष्यामि, मदीयात् 'मुखात्' सोऽग्निर्निष्पद्येत ? नैव निष्पद्यतामित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

तमृग्भिरित्यादि । स च ऋषिः ऋङ्मन्त्रैस्तस्य मुखगतमग्निं स्तुवन् 'तं' विदेघमाह्वातुं निश्चितवान् । निश्चित्य च ''वीतिहोत्रम्'' (वा. सं. २. ४.) इति मन्त्रेणाजुहाव । एवं स्तुतोऽप्यग्निस्तन्मुखे तूष्णीमेव स्थितवान् ॥ ११ ॥

स न इति । 'सः' विदेघोऽपि 'न' प्रत्युवाच । पुनरपि 'सः' ऋषिः ''उदग्ने शुचयः'' (तै. सं. १. ३. १४. २८; ४. ४६. १३; ५,५, १२; २, ४, १४, ११;) इति मन्त्रेणाग्निं स्तुवन् क्रोधेन विदेघमाकारयामास । 'विदेघा३'—इति प्लुतिरसूयार्था ॥ १२ ॥

---

१ नास्ति. ख. ग. झ. । २ 'वै' ख. ग. । ३ नास्ति ख. ग. झ. । ४ 'माख्यायिकया' ज. झ. ।

स हु नैव प्रतिशुश्राव । तन्त्वा घृतस्नवीमह ऽइत्युेवाभिव्याहरद॑थास्यघृतकीर्त्तावेवाग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्जज्वाल तन्न शशाक धारयितुꣳ सोऽस्य मुखान्निष्पेदे स इमां पृथिवीं प्रापाद॑ः ॥ १३ ॥

तर्हि विदेघो माथव आस । सरस्वत्याꣳ स तत एव प्राङ्दहन्नभीयायेमां पृथिवीं तं गोतमश्च राहूगणो विदेघश्च माथवः पश्चाद्दहन्तमन्वीयतुः स इमाः सर्वा नदीरतिददाह सदानीरेत्युत्तराद्गिरेर्निर्द्धावति ताꣳ हैव नातिददाह ताꣳ ह स्म तां पुरा ब्राह्मणा न तरन्त्यनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति ॥ १४ ॥

तत एतर्हि । प्राचीनं बहवो ब्राह्मणास्तद्धाक्षेत्रतरमिवास स्रावितरमिवास्वदितमग्निना वैश्वानरेणेति ॥ १५ ॥

स ह नैव प्रतिशुश्राव । तन्त्वा घृतस्नवीमहे इत्येवाभिव्याहरत्–अथास्य घृतकीर्त्तावेवाग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्जज्वाल । तं न शशाक धारयितुम् । सोऽस्य मुखान्निष्पेदे । स इमां पृथिवीं प्रापादः ॥ तर्हि विदेघो माथव आस सरस्वत्याम् । स तत एव प्राङ् दहन्नभीयायेमां पृथिवीम् । तं गोतमश्च राहूगणो विदेघश्च माथवः पश्चाद्दहन्तमन्वीयतुः । स इमाः सर्वा नदीरतिददाह । सदानीरेत्युत्तराद् गिरेर्निर्द्धावति, तां हैव नातिददाह । तां ह स्म तां पुरा ब्राह्मणा न तरन्ति, अनतिदग्धाऽग्निना वैश्वानरेणेति ॥ तत एतर्हि प्राचीनं बहवो ब्राह्मणाः ।

स ह नैवेति। एवमपि प्रतिश्रवणाभावे "तन्त्वा घृतस्नवीमहे"–'इति' इमामेवर्चम्, अग्निमभिलक्ष्योक्तवान् । 'सः' चाग्निर्मन्त्रगतघृतशब्दोच्चारणसमये एव माथवस्य मुखसकाशादूर्द्ध्वं ज्वलितोऽभूत्। 'तम्' अग्निं 'धारयितुं' सोऽपि 'न शशाक' ज्वालाधिक्येन दाहकत्वात्। 'स' च मुखान्निर्गतः सन् 'पृथिवीं' प्राप्तवान् ॥ १३॥

तर्हीति । तस्मिन् समये माथवश्च तापशमनाय 'सरस्वत्यां' नद्यां निमग्नोऽभूत् । 'सः' अग्निस्तस्मात् स्थानादारभ्य 'प्राङ् दहन्' 'इमां' सर्वां 'पृथिवीम्' अभितो व्याप्नोत् । माथवगोतमावुभावपि 'दहन्तं' 'तम्' अग्निं 'पश्चात्' अनुजग्मतुः । 'सः' च दहन्नग्निः पृथिव्यां यावत्यो नद्यः सन्ति, ताः 'सर्वा नदीः' अतिशयेन 'ददाह' शोषयामास । प्राचीनं दहतोऽस्य पुरस्तात् 'सदानीरा' नाम नदी 'उत्तरात्' उदक्प्रवाहा 'एति' गच्छति । तया च व्यवहितः सोऽग्निः । (एनमग्निम्, सापि निःशेषेण धारयति, इतस्ततो गमनं निवार्य धारितवतीत्यर्थः) । स चाग्निः, 'तां' नदीमितरनदीवत्, 'नातिददाह' । अत एव सदा–सर्वदा नीरं जलमस्यामस्तीति व्युत्पत्त्या 'सदानीरा'–इत्युच्यते । तथा च निर्घण्टुः–करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनीति 'तां ह' नदीं 'पुरा' तद्दहनोत्तरकाले 'ब्राह्मणाः' 'न तरन्ति' न स्पृशन्ति । अग्निदाहाभावेनाविशुद्धत्वादिति हेतुमाह–अनतिदग्धेति ॥ १४ ॥

तत एतर्हीति । 'ततः' तस्या नद्याः 'प्राचीनं' प्राग्देशम् । 'एतर्हि' इदानीं 'बहवो ब्राह्मणाः' निवसन्ति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्राग्देशः सर्वोऽपि ब्राह्मणवास इत्यर्थः । 'तत्' च स्थानम् 'अक्षेत्रतरमिव' अतिशयेन निवासायोग्यमिव 'आस' बभूव । तथा 'स्रावितरं' भग्नभाण्डे निक्षिप्तनीरवत्त-

१ 'माधवः' च । २ भाष्ये तु धारयतीति व्याख्यातम् । ३ बन्धनीधृतः पाठो नास्ति ज. । ४ 'कोशः' इति ज । दृश्यते च पद्यार्द्धमिदममरकोश एव ।

तदु हैतर्हि । क्षेत्रतरमिव ब्राह्मणा उ हि नूनमेनद्यज्ञैरसिष्वदन्त्सापि जघन्ये नैदाघे समिवैव कोपयति तावच्छीतानतिदग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण ॥ १६ ॥

स होवाच । विदेघो माथवः क्वाहं भवानीत्यत एव ते प्राचीनं भवनमिति होवाच सैषाप्येतर्हि कोसलविदेहानां मर्यादा ते हि माथवाः[1] ॥ १७ ॥

अथ होवाच । गोतमो राहूगणः कथं नु न आमन्त्र्यमाणो न प्रत्यश्रौषीरिति स होवाचाग्निर्मे वैश्वानरो मुखेऽभूत्स नेन्मे मुखान्निष्पद्याते तस्मात्ते न प्रत्यश्रौषमिति ॥ १८ ॥

तदु कथमभूदिति । यत्रैव त्वं घृतस्नवीमह इत्यभिव्याहार्षीस्तदेव मे घृतकीर्त्तावग्निर्वैश्वानरो मुखादुदज्वालीत्तं नाशकं धारयितुं स मे मुखान्निरपादीति ॥ १९ ॥

तद्धाक्षेत्रतरमिवास, स्त्रावितरमिवास्वदितमग्निना वैश्वानरेणेति ॥ तदु हैतर्हि क्षेत्रतरमिव । ब्राह्मणा उ हि नूनमेनद्यज्ञैरसिष्वदन् । सापि जघन्ये नैदाघे समिवैव कोपयति तावत्, शीताऽनतिदग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण ॥ स होवाच विदेघो माथवः—क्वाहं भवानीति । अत एव ते प्राचीनं भुवनमिति होवाच । सैषाप्येतर्हि कोसलविदेहानां मर्यादा । ते हि माथवाः ॥ अथ होवाच गोतमो राहूगणः—कथन्नु न आमन्त्र्यमाणो न प्रत्यश्रौषीरिति । स होवाच—अग्निर्मे वैश्वानरो मुखेऽभूत्, स नेन्मे मुखान्निष्पद्यातै, तस्मात्ते न प्रत्यश्रौषमिति । तदु कथम-

---

देशेऽनुष्ठितं यज्ञदानादिकमतिशयेन 'स्त्रावि' स्रवणशीलं फलप्रदानासमर्थं बभूवेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**अस्वदितमि**ति । यतो 'वैश्वानरेणाग्निना' 'अस्वदितम्' अनास्वादितम्, अतस्तत्स्थानमपवित्रमित्यर्थः १५॥

अस्य दोषस्य परिहारमाह—**तदु हे**ति। 'एतर्हि' एतस्मिन् समये 'तद्' अपि स्थानं 'क्षेत्रतरं' निवासयोग्यमेव भवति । कुत इत्यत आह- **ब्राह्मणा उ ही**ति। 'नूनम्' इति निश्चये; 'हि' यस्मात् 'एनत्' स्थानं ब्राह्मणा 'यज्ञैरसिष्वदन्' यज्ञानुष्ठानैरग्निनाऽऽस्वादितमकुर्वत, तस्मादित्यर्थः । 'सा' च नदी 'जघन्ये' निकृष्टे सर्वरसवर्जिते 'नैदाघे' ग्रीष्मसंबन्धिकालेऽपि सम्यक् 'कोपयाति' बहुजलतया प्रकुपिता भवति । 'तावत्' पर्यन्ते हि काले 'वैश्वानरेणाग्निना' 'दग्धा' तदा च तं निवारयितुं तस्याः प्रकोपो जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥

स होवाचेति । एवं सर्वेषु देशेषु दग्धेषु 'सः' च माथवोऽग्निमेव प्रतीक्ष्य 'उवाच'—'क्व' कुत्र देशे 'अहं भवानि' निवसेयम् ? 'इति' पृष्टे सोऽप्यग्निरेनम् । 'उवाच' किमिति । 'अतः' अस्याः, नद्याः 'प्राचीनं' यद् 'भुवनं' भूमिः, एतदेव 'ते' तव निवासोऽस्त्विति । अत एव कारणात्, एतस्मिन्नपि काले 'सैषा' सदानीरा नदी कोसलदेशस्य च विदेहस्य च मर्यादात्वेन दृश्यते । 'हि' यस्मादेवं माथवायाग्निरदात्, तस्मात्ते विदेहदेशा अपि माथवा इत्युच्यन्ते ॥ १७ ॥

उक्तं वृत्तान्तं गोतमेन पृष्टः सन् विदेहोऽनुवदति—**अथ होवाचे**त्यादिना । परोक्षत्वात्पूर्वं श्रुतिवाक्ये लिट्-प्रयोगः । गोतममाथवयोः प्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्ये तु भूताद्यतनत्वाल्लुङ्-प्रयोगो विशेषः १८॥ १९॥

---

१ 'माथवाः' ख. ग. झ. । २ 'म' च. ।

स यत् सामिधेनीषु घृतवत् । सामिधेनमेव तत्समुवेनं तेनेन्धे व्वीर्य्यमेवास्मिन् दधाति ॥ २० ॥

तदु घृताच्येति । देवाञ् जिगाति सुम्नयुरिति यजमानो वै सुम्नयुः स हि देवाञ् जिगीषति स हि देवाञ् जिघाꣳसति तस्मादाह देवाञ् जिगाति सुम्नयुरिति सैषाग्नेयी सत्यनिरुक्ता सर्वं वा ऽअनिरुक्तꣳ सर्वेणैवैतत प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥

अग्न ऽआ याहि व्वीतय ऽइति । तद्धेति भवति व्वीतय ऽइति समन्तिकमिव ह वा ऽइमेऽग्रे लोका आसुरित्युन्मृश्या हैव द्यौ-रास ॥ २२ ॥

भूदिति । यत्रैव त्वं 'घृतस्नवीमहे' इत्यभिव्याहार्षीः, तदेव मे घृतकीर्त्तावग्निर्वैश्वानरो मुखादुदज्वालीत्; तन्नाशकं धारयितुम्, स मे मुखान्निरपादीति ॥ स यत्सामिधेनीषु घृतवत्–सामिधेनमेव तत् । समेवैनं तेनेन्धे, वीर्यमेवास्मिन् दधाति ॥ तदु घृताच्येति । देवाञ् जिगाति सुम्नयु–इति । यजमानो वै सुम्नयुः, स हि देवाञ् जिगीषति, स हि देवाञ् जिघांसति । तस्मादाह–देवाञ् जिगाति सुम्नयुरिति । सैषाग्नेयी सत्यनिरुक्ता । सर्वं वा अनिरुक्तम्, सर्वेणैवैतत्प्रतिपद्यते ॥ अग्न आयाहि वीतये–इति । तद्धेति भवति । वीतय इति–समन्तिकमिव ह वा इमेऽग्रे लोका आसुः, इत्युन्मृश्या हैव द्यौरास ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृते योजयति–स यदिति । यस्माद् घृतशब्दोच्चारणेनाग्निः प्रज्वलितो बभूव, तस्मात् कारणात् 'सामिधेनीषु' 'यद्' घृतप्रातिपदिकयुक्तं पदम् 'तत्' 'सामिधेनमिव' अग्निसमिन्धनहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्माद् घृताच्येतत्पदं सामिधेनीषु युक्ततरमिति निगमयति–तद्विति । तैत्तिरीयकेऽपि नृमेधपरुच्छेपसंवादोदाहरणे घृतवत्पदस्याग्निजननहेतुत्वं प्रतिपादितम्–"यत्समावद्विद्व कथा त्वमग्निमजीजनो नाहमिति; सामिधेनीनामेवाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीद् यद्; घृतवत्पदमनूच्यते, स आसां वर्णः"–(तै. सं. २।५।८।५) इति । यजमानो वा इत्यादि । 'सुम्नं' सुखं स्वर्गादिलक्षणमात्मन इच्छतीति 'सुम्नयुः' यजमानः । जिगातीत्यस्याभिप्रायमाह–जिगीषतीति । जेतुमिच्छतीत्यर्थः ॥

ननु "गा स्तुतौ"–(जुहो. प. २४) इति धातुः । कथं तस्य जिगीषतीति व्याख्यानमित्यत आह–स हीति । 'हि' यस्माद् यजमानो देवान् स्तुत्या 'जिघांसति' हन्तुं प्राप्तुमिच्छति । हन्तिरत्र गत्यर्थः । 'तस्मात्' जिगीषतीति युज्यत इत्यर्थः । "अज्झनगमां सनि"–(पा० सू० ६।४।१६)–इति सनि दीर्घत्वम् । सर्वं वा अनिरुक्तमिति । यन्नामविशेषैरनिरुक्तम्, तत्सर्वात्मकमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अग्न आयाहीति । "वीतये"–इति पदं व्याख्यातुमितिहासमाह–समन्तिकमिवेति । सन्निकृष्टतरमिवेत्यर्थः । सन्निकर्षमेवाभिनयेन दर्शयति–इत्युन्मृश्येति । यथोर्ध्वबाहुना शाखाग्रं स्पृश्यते 'इति' एवमेव द्यौरपि हस्तस्पृश्येव बभूवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

---

१ 'नृजि' इत्येवं पाठः ख. ग. झ. । 'देवांजिगाति' च एवमग्रेऽपि ।

ते देवा अकामयन्त । कथन्नु न इमे लोका वितराᳫँ स्युः कथन्न इदं वरीय इव स्यादिति तानेतैरेव त्रिभिरक्षरैर्व्यनयन्वीतय ऽइति त ऽइमे विदूरं लोकास्ततो देवेभ्यो वरीयोऽभवद्वरीयो ह वा ऽअस्मै[2] भवति यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुर्वीतय ऽइति ॥ २३ ॥

गृणानो हव्यदातय ऽइति । यजमानो वै हव्यदातिर्गृणानो यजमानायेत्येवैतदाह नि होता सत्सि बर्हिषीत्यग्निर्वै होतायं लोको बर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोकेऽग्निं दधाति सोऽयमस्मिंल्लोकेऽग्निर्हितः सैषेममेव लोकमभ्यनूक्तेममेवैतया लोकं जयति यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुः २४॥

तन्त्वा समिद्भिरङ्गिर इति । समिद्भिर्ह्येतमङ्गिरस ऐन्धताङ्गिर-[4]ऽइत्यङ्गिरा उ ह्यग्निर्घृतेन वर्द्धयामसीति तत्सामिधेनं पदᳫँ समेवैनं तेनेन्धे वीर्य्यमेवास्मिन् दधाति[5] ॥ २५ ॥

ते देवा अकामयन्त—कथन्नु न इमे लोका वितरां स्युः, कथन्नु इदं वरीय इव स्यादिति । तानेतैरेव त्रिभिरक्षरैर्व्यनयन्—वीतय इति । त इमे विदूरं लोकाः, ततो देवेभ्यो वरीयोऽभवत् । वरीयो ह वा अस्मै भवति—यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुर्वीतय इति ॥

गृणानो हव्यदातये इति।यजमानो वै हव्यदातिः।गृणानो यजमानायेत्येवैतदाह।**नि होता सत्सि बर्हिषि** इति।अग्निर्वै होता,अयं लोको बर्हिः।अस्मिन्नेवैतल्लोकेऽग्निं दधाति।सोऽयमस्मिंल्लोकेऽग्निर्हितः। सैषेममेव लोकमभ्यनूक्ता,इममेवैतया लोकं जयति यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुः॥

तन्त्वा समिद्भिरङ्गिरः इति । समिद्भिर्ह्येतमङ्गिरस ऐन्धत। **अङ्गिर** इति । अङ्गिरा उ ह्यग्निः। **घृतेन वर्द्धयामसीति** । तत्सामिधेनं पदम्। समेवैनं तेनेन्धे,वीर्यमेवास्मिन्दधाति॥

ते देवा इति । **वितरां स्युः**रिति । अतिशयेन विप्रकृष्टा भवेयुरित्यर्थः । **वरीय इवेति** । उरुतरं विस्तीर्णतरमेवैतत्, त्रिरूपं स्थानं केन प्रकारेण स्यादित्यर्थः । विश्लिष्टा इतिः—वीतिः । तथा च वीतये—इत्यस्य विविधमानायेत्यर्थो भवति।एतदक्षरत्रयप्रयोगात् त्रयः 'इमे लोकाः' परस्परं 'विदूरं' विप्रकर्षं प्राप्ता इत्यर्थः। **एतामन्वाहुरि**ति । 'वीतये'—इति पदेन युक्ताम् "अग्न आयाहि" इत्यादिकामित्यर्थः ॥२३॥

अस्या ऋचो द्वितीयं पादमनूद्य व्याचष्टे—**गृणान** इति । हविषो दानाद् 'हव्यदातिः' यजमानः । अस्या ऋचोऽनुवचनं भूलोकजयहेतुत्वेन प्रशंसति—**अग्निर्वै होते**त्यादिना ॥ २४ ॥

तृतीयां सामिधेनीमनूद्य व्याचष्टे—**तन्त्वेति** । 'अङ्गिरसः' महर्षयो यत् 'समिद्भिः' 'अग्निम्' 'ऐन्धन्त' समिद्धमकुर्वन्, तस्मादग्निरपि 'अङ्गिर इति' सम्बोध्यते । तदेतन्नाम अग्नेः प्रसिद्धमित्याह—**अङ्गिरा उ हीति** । "इतरे येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति"—अङ्गिरसामङ्गारपरिणामरूपत्वात् 'अङ्गिर'—शब्दाभिधेयता । अग्निरप्यङ्गाररूप इति युक्तं तस्याप्यङ्गिरस्त्वमित्यर्थः ॥ २५ ॥

---

१ 'तद्य' ख. ग. । २ 'अस्य भवति' ख. ग. ङ. । ३ 'गृणानो' च । ४ नास्ति ख. ग. ङ. । ५ एतदग्रे "शतम् । ३००' इति ख. ग. ङ. च. ।

बृहच्छोचा यविष्ठ्येति । बृहद्धु ह्येष शोचति समिद्धो यविष्ठ्येति यविष्ठो ह्यग्निस्तस्मादाह यविष्ठ्येति सैषैतमेव लोकमभ्यनूक्तान्तरिक्षलोकमेव तस्मादाग्नेयीसत्यनिरुक्तानिरुक्तो ह्येष लोक एतमु हैतया लोकं जयति यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुः ॥ २६ ॥

स नः पृथु श्रवाय्यमिति । अदो वै पृथु यस्मिन् देवा एतच्छ्रवाय्यं यस्मिन् देवा अच्छा देव विवाससीत्यच्छ देव विवासस्वं तन्नो गमयेत्येवैतदाह ॥ २७ ॥

बृहदग्ने सुवीर्यमिति । अदो वै बृहद्यस्मिन् देवा एतत्सुवीर्यं यस्मिन् देवाः सैषैतमेव लोकमभ्यनूक्ता दिवमेवैतमु हैतया लोकं जयति यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुः ॥ २८ ॥

बृहच्छोचा यविष्ठ्य इति । **बृहद्धु ह्येष शोचति** समिद्धः । यविष्ठ्येति—यविष्ठो ह्यग्निः, तस्मादाह यविष्ठ्येति । सैषा एतमेव लोकमभ्यनूक्ता—अन्तरिक्षलोकमेव । तस्मादाग्नेयी सत्यनिरुक्ता । अनिरुक्तो ह्येष लोकः । एतमेवैतया लोकं जयति—यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुः ॥

"**स नः पृथु श्रवाय्यम्**" इति । अदो वै पृथु—यस्मिन् देवाः । एतत् श्रवाय्यम्—यस्मिन् देवाः । **अच्छा देव विवाससि** इति । अच्छ देव विवाससि- एतन्नो गमय—इत्येवैतदाह ॥ **बृहदग्ने सुवीर्यम्** इति । अदो वै बृहद्—यस्मिन् देवाः, एतत् सुवीर्यम्—यस्मिन् देवाः । सैषा एतमेव लोकमभ्यनूक्ता—दिवमेव । एतमेवैतया लोकं जयति—यस्यैवं

बृहच्छोचेति । **यविष्ठो ह्यग्निरिति** । 'यविष्ठः' युवतमो नित्यतरुणः; अजरामरत्वात् । अस्या ऋचोऽनुवचनमन्तरिक्षलोके जयहेतुत्वेन प्रशंसति-**सैषेति** । "एतमेव"—इति सामान्योक्तं विवृणोति—**अन्तरिक्षेति** । ऋचोऽन्तरिक्षलोकस्य साम्यमाह—**तस्मादिति** ॥ २६ ॥

चतुर्थीं सामिधेनीमनूद्य द्युलोकजयहेतुत्वेन व्याचष्टे—**स न** इत्यादिना । 'अदः' विप्रकृष्टं द्युस्थानं खलु 'पृथु' विस्तीर्णम् । तद्विशिनष्टि—**यस्मिन्निति** । 'यस्मिन्' लोके 'देवाः' सर्वे वसन्ति, तत् स्थानमत्र पृथुशब्दवाच्यम् । देवनिवासत्वादेव 'एतत्' 'श्रवाय्यं' श्रवणीयं प्रशस्यम् । पादान्तरमनूद्य व्याचष्टे—**अच्छा देवेति** । देवोषितं द्युलोकरूपं स्थानम् 'अच्छ' अभिलक्ष्य 'विवाससि' प्रकाशयेत्यर्थः । प्रकाशनं च प्राप्त्यर्थमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**एतन्नो गमयेति** ॥ २७ ॥

बृहदग्न इति । **अदो वा** इति । सर्वत्र हि विशेष्यरहित इदंशब्दो भूलोकवचनः, अदःशब्दश्च द्युलोकवचनः ॥ २८ ॥

---

१ 'मन्वाहुः' ख. ग. झ. । २ 'नित्यतरुणः-अजरणः । इति झ. । ३ लोकेतिपदं नास्ति ज. ।

सोऽन्वाह । ईडेन्यो नमस्य इतीडेन्यो ह्येष नमस्यो ह्येष तिरस्तमाꣳसि दर्शत इति तिर इव ह्येष तमाꣳसि समिद्धो ददृशे समग्निरिध्यते वृषेति सꣳहीध्यते वृषा वृषो ऽअग्निः समिध्यत ऽइति सꣳ हीध्यते ॥ २९ ॥

अश्वो न देववाहन इति । अश्वो ह वा ऽएष भूत्वा देवेभ्यो यज्ञं वहति यद्वै नेत्यृच्योमिति तत्तस्मादाहाश्वो न देववाहन इति ॥३०॥

तꣳ हविष्मन्त ईडत ऽइति । हविष्मन्तो ह्येतं मनुष्या ईडते तस्मादाह तꣳ हविष्मन्त ईडत ऽइति ॥ ३१ ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन् वृषणः समिधीमहीति । सꣳ ह्येनमिन्धतेऽग्ने दीद्यतं बृहदिति दीदयेव ह्येष बृहत् समिद्धः ॥ ३२ ॥

विदुष एतामन्वाहुः ॥ सोऽन्वाह—**ईडेन्यो नमस्यः**—इति । ईडेन्यो ह्येषः, नमस्यो ह्येषः । **तिरस्तमांसि दर्शतः**—इति । तिर इव ह्येष तमांसि समिद्धो ददृशे । **समग्निरिध्यते वृषा** इति । सं हीध्यते वृषा । **वृषो अग्निः समिध्यते**—इति । सं हीध्यते ॥ **अश्वो न देववाहनः**—इति । अश्वो ह वा एष भूत्वा देवेभ्यो यज्ञं वहति । यद्वै नेति ऋचि—ओमिति तत् । तस्मादाह—अश्वो न देववाहन इति ॥ **तं हविष्मन्त ईडते**—इति । हविष्मन्तो ह्येतं मनुष्या ईडते । तस्मादाह—तं हविष्मन्त ईडत इति ॥ **वृषणं त्वा वयं वृषन् वृष (षा) णः समिधीमहि** इति । सं ह्येनमिन्धते । **अग्ने दीद्यतं बृहद्** इति । दीदयेव ह्येष बृहत्

ऋगन्तरस्यानुवचनं विधत्ते—**सोऽन्वाहे**ति । 'ईडेन्यः' स्तोतव्यः, 'नमस्यः' नमस्कर्त्तव्य इत्ययमर्थः प्रसिद्ध इत्ति हेरर्थः । द्वितीयं पादमनूद्य व्याचष्टे—**तिरस्तमांसी**ति । 'एष' खल्वग्निः समिद्धः सन् तमांसि' तिरस्कृत्यैव दृश्यते । अनेन 'दर्शतः'—इति पदस्य कर्म्मणि व्युत्पत्तिर्दर्शिता । 'समग्निरिध्यते' इत्यादि निगदसिद्धम् ॥ २९ ॥

अश्वो नेति । "अश्वो न देववाहनः"—इत्यत्र 'न'—शब्दस्य निषेधार्थत्वमाशङ्क्य विवक्षितमर्थं दर्शयति-**यद्वा** इति । 'ऋचि' ऋङ्मन्त्रे 'यत्' 'न—इति' पदम् तत् 'ओमिति' अङ्गीकारार्थतया प्रतिपत्तव्यम् । "एवम्परमोमूपद"—इति हि निघण्टुः (?) 'अश्वो ह वा एष भूत्वा, अश्वरूपमास्थायेति यावत् ॥३०॥

तं हविष्मन्त इति । **हविष्मन्तो ह्येत**मित्यादि। चरुपुरोडाशादीनि 'हवींषि' संपाद्य,तद्युक्ता ऋत्विग्यजमानास्तानि हवींषि देवान् प्रापयितुमग्निं स्तुवन्तीत्यर्थः । "ईड स्तुतौ" (अदा.आ.) इति धातुः॥३१॥

वृषणन्त्वेत्यादि । निगदसिद्धम् । "दीद्यतं बृहत्"—इत्यत्र दीद्यच्छब्दस्याभिप्रायमाह—**दीदयेवे**ति । 'दीदयतिः' दीप्तिकर्मा, छान्दसो धातुः । पूर्वाभिः समिद्धः स च 'एषः' अग्निरस्मिन् समये 'बृहत्' अधिकं 'दीदयेव' दिदीप—इतीव हि यतो 'दीद्यतं' दीप्यमानं त्वामित्यग्निविशेषणं युक्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

---

१ 'इडेन्यो' ख. ग. झ. । २ 'इव' ख. ग. । ३ 'हीध्यते' ख.ग. झ. । ४ 'इति' च । ५ इह 'अर्द्धः।कं ६४' इत्यधिकं च । ६ 'प्रतिपादयति' ज. । ७ 'दीदेतिः दीप्तिकर्मा' इति झ. ।

तं व्वा एतम् । व्वृषण्वन्तं त्रिचमन्वाहाग्नेय्यो वा ऽएताः सर्वाः सामिधेन्यो भवन्तीन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेन्द्रो व्वृषैतेनो हास्यैताः सेन्द्राः सामिधेन्यो भवन्ति तस्माद्वृषण्वन्तं त्रिचमन्वाह ॥ ३३ ॥

सोऽन्वाह । अग्निं दूतं व्वृणीमह ऽइति देवाश्च वा ऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे तान्त्स्पर्द्धमानान् गायत्र्यन्तरा तस्थौ या वै सा गायत्र्यासीदियं वै सा पृथिवीयꣳ हैव तदन्तरा तस्थौ त ऽउभय ऽएव व्विदाञ्चक्रुर्यतरान् वै न इयमुपावर्त्स्यति ते भविष्यन्ति परेतरे भविष्यन्तीति तामुभय ऽएवोपमन्त्रयाञ्चक्रिरेऽग्निरेव देवानां दूत आस सहरक्षा इत्यसुररक्षसमसुराणाꣳ साग्निमेवानुप्रेयाय तस्मादन्वाहाग्निं दूतं वृणीमह ऽइति स हि देवानां दूत आसीद्धोतारं व्विश्ववेदसमिति ॥ ३४ ॥

समिद्धः ॥ तं वा एतं वृषण्वन्तं त्रिचमन्वाह—आग्नेय्यो वा एताः सर्वाः सामिधेन्यो भवन्ति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता, इन्द्रो वृषा । एतेन उ ह अस्यैताः सेन्द्राः सामिधेन्यो भवन्ति । तस्माद् वृषण्वन्तं त्रिचमन्वाह ॥ सोऽन्वाह—**अग्निं दूतं वृणीमहे** इति । देवाश्च वा असुराश्च-उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । तान् स्पर्द्धमानान् गायत्र्यन्तरा तस्थौ । या वै सा गायत्र्यासीद्—इयं वै सा पृथिवी । इयं हैव तदन्तरा तस्थौ । त उभय एव विदाञ्चक्रुः—'यतरान् वै न-इयमुपावर्त्स्यति, ते भविष्यन्ति, परेतरे भविष्यन्ति' इति । तामुभय एवोपमन्त्रयाञ्चक्रिरे । अग्निरेव देवानां दूत आस, सहरक्षा इत्यसुररक्षसमसुराणाम् । साग्निमेवानुप्रेयाय । तस्मा-

---

"ईडेन्यः"—इत्यस्य तृचस्य वृषण्वच्छब्दायातमुपजीव्य प्रशंसति—**तं वा** इत्यादि । अग्निविशेषण-भूतेनापि 'वृषन्'—शब्देनेन्द्रोऽप्युपस्थाप्यते, 'वृषन्'—शब्दस्य तन्नामधेयत्वात् । अतो 'वृषन्'—शब्दयुक्तस्य तृचस्यानुवचनादितरयज्ञवत् सामिधेनीनामपीन्द्रसम्बन्धः सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सामिधेन्यन्तरस्यानुवचनं विधत्ते—**सोऽन्वाहे**ति । अग्नेर्देवदूतत्वमुपपादयितुमितिहासमाह—**देवाश्च वा** इति । 'तान्' मिथः स्पर्द्धमानान् देवासुरान् 'अन्तरा' तेषामुभयेषां मध्यत इत्यर्थः । "अन्तरान्तरेण—" (पा० सू० २।३।४)—इति द्वितीया । **इयं वा** इत्यादि । योत्स्यमानांस्तानुभयविधान् निवारयितुं गायत्री मध्ये प्रादुर्भूता 'सेयं पृथिव्येव' इयमेव खलु पृथिवी तेषामुभयेषां मध्यवर्त्तिनी । युक्तं चैतत्;—मेरोरग्रभागे हि अमरावती नाम नगरी, तस्यां हि देवाः; तथा मेरोरधस्ताद्भागे च यदिरामुखं नाम नगरम्, तस्मिन् ह्यसुरा निवसन्ति । तयोर्मध्ये पृथिवी वर्त्तत इति 'ह'—शब्दयोगादस्ति शास्त्रप्रसिद्धिः । **यतरान् वा** इति । "किं यत्तदोर्निर्धारणे"—(पा० सू० ५।३।९२) इति यच्छब्दात् डतरच् । 'उपावर्त्स्यति' उपावृत्ता भविष्यति । 'उपमन्त्रयाञ्चक्रे' रहस्यं दूतमुखेनाहूतवन्त इत्यर्थः । "मन्त्रि गुप्तभाषणे"—

---

१ 'एतम्' ख.ग.झ. । २ 'त्रिच' च. एमग्रेऽपि. । ३ 'असुरा' ख. । ४ वृषंछन्देनेति झ. एवमग्रेऽपि । ५ प्रादुर्भूत्वा. झ. । ६ 'हशब्दयोतितशास्त्रप्रसिद्धिः' झ. ।

तदु हैकेऽन्वाहुः । होता यो विश्ववेदस इति नेदरमित्यात्मानं ब्रवाणीति तदु तथा न ब्रूयान्मानुषꣳ ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्माद्यथैवर्च्चाऽनूक्तमेवमेवानुब्रूयाद्धोतारं विश्ववेदसमित्येवास्य यज्ञस्य सुक्रतुमित्येष हि यज्ञस्य सुक्रतुर्यदग्निस्तस्मादाहास्य यज्ञस्य सुक्रतुमिति सेयं देवानुपाववर्त्त ततो देवा अभवन् परासुरा भवति ह वा ऽआत्मना परास्य सपत्ना भवन्ति यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुः ॥ ३५ ॥

ऽन्वाह—अग्निं दूतं वृणीमह इति । स हि देवानां दूत आसीद् । **होतारं विश्ववेदसम्** इति ॥ तदु हैकेऽन्वाहुः—'होता यो विश्ववेदसः' इति । नेद् अरमित्यात्मानं ब्रवाणीति । तदु तथा न ब्रूयाद् । मानुषं ह ते यज्ञे कुर्वन्ति, व्यृद्धं वै तद् यज्ञस्य—यन्मानुषम्; नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति । तस्माद्यथैवर्चाऽनूक्तमेवमेवानुब्रूयाद्—'होतारं विश्ववेदसम्' इत्येव । **अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम्** इति । एष हि यज्ञस्य सुक्रतुः—यदग्निः । तस्मादाह—अस्य यज्ञस्य सुक्रतुमिति । सेयं देवानुपाववर्त, ततो देवा अभवन्, पराऽसुराः । भवति ह वा आत्मना,

---

(चुरा. आ. १४६) इति धातुः; लिट् प्रत्ययान्तत्वादाम्प्रत्ययः । तस्मिन्नुपमन्त्रणे देवानां को दूतः, को वा असुराणामित्युभयं विविनक्ति—**अग्निरेवे**ति । 'सहरक्षाः' नाम यत् 'असुररक्षसम्' सुरविरोधि रक्षः । समासान्तो 'अ'—प्रत्ययः।'रक्षः'—शब्दस्य नियतनपुंसकत्वात् समासान्तस्यापि तथात्वम् । **स हि देवानामि**ति । 'हि' यस्मादुक्तरीत्या 'अग्निं दूतं वृणीमहे'—इति अनुवचनं युक्तमित्यर्थः । द्वितीयपादमनूद्य तत्र पाठान्तरमुपन्यस्य दूषयति—**होतारमि**त्यादिना ॥ ३४ ॥

तद्धेति । "होता यो विश्ववेदस इति" पाठान्तरमनुब्रुवतामभिप्रायमाह—यद्यपि होतारमिति 'होतृ'—शब्दो द्वितीयान्तः, तथापि 'होता अरम्' इत्यपि श्रुतिसामान्यात् प्रतीयते । स च 'अरं'—शब्दः 'अलं'—शब्दपर्यायः । "बाल—मूल—लघ्वलमङ्गुलीनाम्"—(पा० सू० ८।२।१८वा०२) इति लत्वस्य विकल्पितत्वात् । 'अरं'—शब्दोऽत्र निवारणार्थः । 'आत्मानं' निवारणविशिष्टं 'नेत्' नैव 'ब्रवाणि'—इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । "होता यः"—इति पाठे तु नेदृशी विरुद्धा प्रतिपत्तिरस्ति ॥

तत्पक्षनिराकरणं **तदु तथे**त्यादि । स्पष्टम् । "होतारम्"—इत्यार्षपाठं परित्यज्य "होता यः"—इति पाठविपरिणामस्य मनुष्यबुद्धिप्रभवतया मानुषत्वम् । यथैव वेदे पठितम्, तथैवानुवक्तव्यमित्युपसंहरति—**तस्मादि**ति । कीदृग्विधं तर्हि वेदे पठितमिति तदाह—**होतारमि**ति । एवकारः पक्षान्तरव्युदासार्थः ॥ प्रकृतमितिहासशेषमुपसंहरति—**सेयमि**ति । देवासुराणां मध्ये वर्तमाना या गायत्री, 'सेयं' रहस्यमाहूता सती 'देवान्' एव 'उपावर्त्तते' उपाजगाम । 'ततः' गायत्र्या उपावर्त्तनात् 'देवाः' 'अभवन्' अजयन् । 'असुरास्तु' तत्संबन्धविरहात् 'पराभूताः । उक्तेतिहासज्ञानपुरःसरमेतां गायत्रीं प्रयुञ्जानस्य फलमाह—**भवती**ति।'आत्मना'स्वयं'भवति'भूष्णुः, समर्थो भवति । 'अस्य' च शत्रवः 'पराभवन्ति' इत्यर्थः॥३५॥

---

१ 'नास्ति ख.ग.झ. अग्रे चैक एव चकारः । २ 'नूक्तमेवानु' इत्येव ख. ग. झ. । ३ 'सचशब्दोऽत्र' ज.झ. ।

तां वा ऽअष्टमीमनुब्रूयात् । गायत्री वा ऽएषा निदानेनाष्टाक्षरा वै गायत्री तस्मादष्टमीमनुब्रूयात् ॥ ३६ ॥

तद्धैके । पुरस्ताद्धाय्ये दधत्यन्नं धाय्ये मुखत ऽइदमन्नाद्यं दध्म इति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्यादनवक्लृप्ता हैं तस्यैषा भवति यः पुरस्ताद्धाय्ये दधाति दशमी वा हि तर्ह्येकादशी वा सम्पद्यते तस्यो हैवेषावक्लृप्ता भवति यस्यैतामष्टमीमन्वाहुस्तस्मादुपरिष्टादेव धाय्ये दध्यात् ॥ ३७ ॥

परा अस्य सपत्ना भवन्ति–यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुः ॥ तां वा अष्टमीमनुब्रूयात् । गायत्री वा एषा निदानेन–अष्टाक्षरा वै गायत्री । तस्माद् अष्टमीमनुब्रूयात् ॥ तद्धैके पुरस्ताद् धाय्ये दधति–'अन्नं धाय्ये, मुखत इदमन्नाद्यं दध्म' इति वदन्तः । तदु तथा न कुर्याद् । अनवक्लृप्ता हैं तस्यैषा भवति–यः पुरस्ताद्धाय्ये दधाति । दशमी वा हि तर्हि एकादशी वा संपद्यते । तस्यो ह एवैषा अवक्लृप्ता भवति–यस्यैतामष्टमीमन्वाहुः । तस्मादुपरिष्टादेव धाय्ये

अष्टसङ्ख्योपजीवनेन प्रशंसति–**तां वा** इति । 'निदानेन' मूलकारणेन विचार्यमाणा [१]ऋगक्षरात्मिका 'एषा गायत्री' सापि प्रतिपादम् 'अष्टाक्षरा'; या चाष्टसङ्ख्या, तत्पूर्त्तिहेतुत्वादप्येषा विशेषतो 'गायत्री'–इति । ताम् 'अष्टमीमनुब्रूयात्' इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यत्र सप्तदश सामिधेन्यः, तत्र ''पृथुपाजाः'' ''तं सबाधः''–इति द्वे धाय्याख्ये ऋचौ सामिधेनीषु प्रक्षेप्तव्ये । तयोः स्थानं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां दर्शयति–**तद्धैक** इति । 'पुरस्तात्' अष्टम्याः पूर्वमित्यर्थः । तथा कुर्वतामभिप्रायमाह–**मुखत** इति । अन्नं च तदाद्यं च 'अन्नाद्यम्' 'इदं' धाय्यारूपं 'मुखतः' मुखप्रदेश एव 'दध्मः' धारयामः 'इति वदन्तः' ॥

तदेतदेकीयं मतं दूषयति–**तदु तथे**ति । 'अनवक्लृप्ता' असमर्था, ऊर्द्ध्वं द्वयोर्धाय्ययोः प्रक्षेपात्–''अग्निं दूतम्''–इत्यष्टमी, 'दशमी' संपद्यते; तथा चाष्टमीत्वभङ्गेन ''गायत्री वा एषा निदानेन''–इति प्रतिपादितगायत्रीति[३] पदविरहादसमर्था स्यात् । [४]तथा समिद्ध्यमानवती–समिद्धवत्योर्मध्ये हि धाय्ये प्रक्षेप्तव्ये; [५]सा च साप्तदश्ये तूत्कर्षात् 'एकादशी' 'सम्पद्यते' । उभयत्र 'वा'–शब्दश्चार्थे । कथं तर्हि, अवक्लृप्तिरित्यत आह–**तस्यो** हेति । 'यस्य' यजमानस्य सा सामिधेनीषु ''अग्निं दूतम्''–इत्येषा अष्टमी । 'तस्यैषा' ('अवक्लृप्ता') अवक्लृप्तिः । समर्था 'भवति' इत्यर्थः । कुत्र तर्हि धाय्ययोः प्रक्षेप इति तदाह–**तस्मादि**ति । अष्टम्याः 'उपरिष्टात्' समिध्यमानवती–समिद्धवत्योर्मध्ये एव 'धाय्ये' प्रक्षिपेत् । उक्तं ह्यापस्तम्बेन–''समिद्ध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण पृथुपाजवत्यौ धाय्ये दधाति''–इति । आश्वलायनोऽप्यसूत्रयत्–''तृतीयै[६]स्यां सामिधेन्यावावपते प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे धाय्ये इत्युक्त एते प्रतीयात्''–इति ॥ ३७ ॥

---

१ 'नास्ति ख. ग. झ. । २ 'ऋगात्मिका' ज. । ३ 'प्रतिपादितं गायत्रीत्वमसमर्थं स्यात्' ज. झ. । ४ तस्मात्–झ. । ५ 'सा च समिध्यमानवती पाञ्चदश्ये नवमी साप्तदश्ये अष्टम्यासहोत्कर्षात् एकादशी संपद्यते' झ. एवमेव च प्रतिभाति ज. । ६ 'द्वितीयस्यां' ज. ।

समिध्यमानोऽअध्वरऽइति । अध्वरो वै यज्ञः समिध्यमानो यज्ञऽइत्येवैतदाहाग्निः पावक ईड्य इति पावको ह्येष ईड्यो ह्येष शोचिष्केशस्तमीमहऽइति शोचन्तीव ह्येतस्य केशाः समिद्धस्य समिद्धोऽअग्नऽआहुतेत्युतः प्राचीनꣳ सर्वमिध्ममभ्यादध्याद्यदन्यत्समिधोऽपवृङ्क्त ऽइव ह्येतद्धोता यद्वाऽअन्यत्समिध इध्मस्यातिरिच्यतेऽतिरिक्तं तद्यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विषन्तꣳ हास्य तद्भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते तस्मादतः प्राचीनꣳ सर्वमिध्ममभ्यादध्याद्यदन्यत्समिधः ॥३८॥

देवान्यक्षि स्वध्वरेति । अध्वरो वै यज्ञो देवान्यक्षि सुयज्ञियेत्येवैतदाह त्वꣳ हि हव्यवाडसीत्येष हि हव्यवाड् यदग्निस्तस्मादाह त्वꣳ हि हव्यवाडसीत्याजुहोता दुवस्यताग्निं प्रयत्यध्वरे वृणीध्वꣳ हव्यवाहनमिति सम्प्रेष्यत्येवैतया जुहुत च यजत च यस्मै कामाय समैन्धिढं तत् कुरुतेत्येवैतदाहाग्निं प्रयत्यध्वर ऽइत्यध्वरो वै यज्ञोऽग्निं प्रयति यज्ञ ऽइत्येवैतदाह वृणीध्वꣳ हव्यवाहनमित्येष हि हव्यवाहनो यदग्निस्तस्मादाह वृणीध्वꣳ हव्यवाहनमिति ॥ ३९॥

दध्यात् ॥ **समिध्यमानो अध्वरे इति**। अध्वरो वै यज्ञः। समिध्यमानो यज्ञे—इत्येवैतदाह । **अग्निः पावक ईड्यः** इति । पावको ह्येषः, ईड्यो ह्येषः । **शोचिष्केशस्तमीमहे इति** । शोचन्तीव हि एतस्य केशाः समिद्धस्य । **समिद्धो अग्न आहुत** इति । अतः प्राचीनं सर्वमिध्ममभ्यादध्याद्—यदन्यत्समिधः । अपवृङ्क्त इव ह्येतद् होता । यद्वा अन्यत्समिध इध्मस्यातिरिच्यते—अतिरिक्तं तद् । यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं—द्विषन्तं हास्य तद् भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते । तस्माद् अतः प्राचीनं सर्वमिध्ममभ्यादध्याद्—यदन्यत्समिधः ॥ **देवान् यक्षि**

एवमष्टमीं विधाय प्रशंसति—**समिद्ध्यमान** इति । निगदसिद्धमेतत् । **शोचन्तीव ह्येतस्येति** । दीप्यमानस्याग्नेर्ये ऊर्ध्वमुखा ज्वालाविशेषाः, ते केशाः; ते च 'शोचन्ति' दीप्यन्ते । इव शब्दोऽवधारणे; शोचिषः—दीप्यमानाः केशा यस्येति 'शोचिष्केशः' इत्यर्थः । दशम्याः सामिधेन्याः प्रागेवेध्मशेषस्य सर्वस्याग्नावभ्याधानं विधत्ते—**समिद्धो अग्न** इत्यादिना । तस्या दशम्याः सामिधेन्याः 'प्राचीनं' प्राक् ''विभाषाग्रेरदिक् स्त्रियाम्''–(पा० सू० ५।४।८) इति स्वार्थिकः ख–प्रत्ययः। **यदन्यत्समिध** इति अनुयाजार्थायाः 'समिधः' यदन्यत् तत्सर्वमित्यर्थः ॥ अस्मिन्नेव समये इध्मशेषस्य सर्वस्याभ्याधानं कुतो हेतोरित्याशङ्क्य हेतुमाह—**अपवृङ्क्त इवेति** । 'एतत्' एतर्हि अस्मिन् समये होता 'अपवृङ्क्त इव' अग्नेः समिन्धनं परिसमापयतीव । ''समिद्धो अग्न आहुतेति''—समिन्धनस्य भूतत्वप्रतिपत्तेः । समिन्धन हेतुत्वाच्च, सर्वस्येध्मस्य समिद्धावस्थायाः प्रागेवाभ्याधानं युक्तमित्यर्थः । प्रागनभ्याधाने दोषमाह—**यद्वा अन्यदिति**।अनुयाजसमिद्व्यतिरिक्तं 'यत्' इध्मसंबन्धि काष्ठं समिद्धावस्थायां वर्त्तते 'तदतिरिक्तम्' । तच्च शत्रुवर्द्धनहेतुरित्यपि। ''समिद्धो अग्न आहुत''—इत्यतः प्रागेवेध्मशेषः सर्वोऽपि प्रक्षेप्यः।अत एव कात्यायनेनोक्तम्—''समिद्ध इति प्रागतः सर्वमिध्ममेकवर्जमनुयाजार्थं''(श्रौ० सू० ३. ११) इति ॥ ३८ ।

: **देवान् यक्षीत्यादि**। निगदसिद्धम् । अन्तिमां सामिधेनीमनूद्य व्याचष्टे—**आ जुहोतेति** । ''आ जुहोत

---

१ 'ध्वरे'। 'वृणीध्वम्' ख. ग. ङ. । २, ३ 'इ' ख०।

तं वा ऽएतम् । अध्वरवन्तं त्रिचमन्वाह देवान् ह वै यज्ञेन यजमानान्त्सपत्ना असुरा दुधूर्षाञ्चक्रुस्ते दुधूर्षन्त एव न शेकुर्धूर्वितुं ते पराबभूवुस्तस्माद्यज्ञोऽध्वरो नाम दुधूर्षन् ह वा ऽएनꣳ सपत्नः पराभवति यस्यैवं विदुषोऽध्वरवन्तं त्रिचमन्वाहुर्यावद्धेव सौम्येनाध्वरेणेष्ट्वा जयति तावज्जयति ॥ ४० ॥ ३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् । (४. १.)

स्वध्वर इति । अध्वरो वै यज्ञः । देवान् यक्षि सुयज्ञिय इत्येवैतदाह । **त्वं हि हव्यवाडसि** इति । एष हि हव्यवाड् यदग्निः । तस्मादाह—त्वं हि हव्यवाडसीति । **आजुहोता दुवस्यत** । **अग्निं प्रयत्यध्वरे** । **वृणीध्वं हव्यवाहनम्** इति । सम्प्रेष्यत्येवैतया—आजुहुत च, यजत च, यस्मै कामाय समैन्धिढ्वं तत्कुरुतेत्येवैतदाह । **अग्निं प्रयत्यध्वर** इति । अध्वरो वै यज्ञः । अग्निं प्रयति यज्ञ इत्येवैतदाह । **वृणीध्वं हव्यवाहनमिति** । एष हि हव्यवाहनो—यदग्निः । तस्मादाह—वृणीध्वं हव्यवाहनमिति ॥ तं वा एतम् अध्वरवन्तं त्रिचमन्वाह । देवान् ह वै यज्ञेन यजमानान् सपत्ना असुरा दुधूर्षाञ्चक्रुः । ते दुधूर्षन्त एव न शेकुर्धूर्वितुम्, ते पराबभूवुः । तस्माद्यज्ञो ऽध्वरो नाम । दुधूर्षन् ह वा एनं सपत्नः पराभवति—यस्यैवं विदुषोऽध्वरवन्तं त्रिचमन्वाहुः । यावद्धेव सौम्येनाध्वरेणेष्ट्वा जयति तावज्जयति ॥

दुवस्यतेति'' अध्वर्युप्रमुखा ऋत्विजः संबोध्य हवनादिकार्ये प्रेर्यन्ते; अतः प्रोक्षणीरासादयेत्यादिवदयं मन्त्रः संप्रैषरूप एव ॥ आजुहोत दुवस्यतेति—पदयोरर्थमाह—**जुहुत च यजत चेति** । जुहुतेत्यत्र 'त'—शब्दस्य ''तप्तनप्तनथनाश्च'' (पा० सू० ७. १. ४५) इति तबादेशे गुणे च सति जुहोतेति रूपं भवति । 'दुवस्यतिः' परिचरणार्थः । 'दुवस्यत' परिचरत, यजतेत्यर्थः ॥

तात्पर्यार्थमाह—**यस्मै कामायेति** । फलसाधनतया काम्यमानाय 'यस्मै' यागहोमादिकर्मणे, हे ऋत्विजः ! 'समैन्धिढ्वम्,' अग्निसमिन्धनमकृढ्वम् । सोऽग्निः समिद्धः संपन्नः; अतोऽस्मिन् समये 'तत्कुरुतेत्येव' एवंरूपमर्थं मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः । अग्निं प्रयतीत्यादि स्पष्टम् ॥ ३९ ॥

तृचस्याध्वरशब्दयुक्तत्वं प्रशंसितुमनुवदति—**तं वा** इति । ''समिद्ध्यमानो अध्वरः''—इत्यादिकमृक्त्रयमध्वरशब्दोपेतमनुब्रूयात् । **दुधूर्षाञ्चक्रुरिति** । धूर्वितुमिच्छां कृतवन्त इत्यर्थः । ''धुर्वी हिंसायाम्''—(भ्वा० प०) इत्यस्मात् सनि, वलोपे, प्रत्ययान्तत्वादाम्—प्रत्ययः । 'दुधूर्षन्तः' 'ते' असुरा देवान् 'धूर्वितुं' हिंसितुं 'न शेकुः' न शक्ताः प्रत्युत पराहता एव बभूवुः 'तस्मात्' अहिंसाहेतुत्वाद् 'अध्वरः'—इति यज्ञस्य नाम संपन्नम् ॥

एवं पुरावृत्तमुदाहृत्यैतद्विदुषः फलमाह—**दुधूर्षन् हेति । यावद्धेवेति** । अध्वरशब्दो हि सोमयागे रूढः; स चात्र दर्शपूर्णमासविषये मन्त्रेण प्रस्तूयत इति सोमयागेन यावदेव फलं प्राप्नोति, तावद्दर्शपूर्णमासयागेनापि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ३ ॥ (४. १.)

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

---

१ 'र्ध्यावद्धेव' ख. ग. । २ 'तत्कुरुतेत्येवंरूपमर्थं' ज. ।

एतद्ध वै देवा अग्निं गरिष्ठे युञ्जन् । यद्धोतृत्व इदन्नो हव्यं वहेति तमेतद्गरिष्ठे युक्त्वोपामदन्वीर्यवान्वै त्वमस्यलं वै[2] त्वमेतस्मा ऽअसीति वीर्यं समादधतो यथेदमप्येतर्हि ज्ञातीनां यं गरिष्ठे युञ्जन्ति तमुपमदन्ति वीर्यवान्वै त्वमस्यलं वै त्वमेतस्मा ऽअसीति वीर्ये समादधतः स यदत ऊर्ध्वमन्वाहोपस्तौत्येवैनमेतद्वीर्यमेवास्मिन् दधाति[3] ॥ १ ॥

अग्ने महाँ[4] २॥ ऽअसि ब्राह्मण भारतेति । ब्रह्म ह्यग्निस्तस्मादाह ब्राह्मणेति भारतेत्येष हि देवेभ्यो हव्यं भरति तस्माद् भरतोऽग्निरित्याहुरेष उ वा ऽइमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा बिभर्त्ति तस्माद्वेवाह भारतेति२॥

निगदानुवचनम् ।

एतद्ध वै देवा अग्निं गरिष्ठे युञ्जन्–यद्धोतृत्वे 'इदं नो हव्यं वह' इति । तमेतद् गरिष्ठे युक्त्वोपामदन् 'वीर्यवान् वै त्वमसि, अलं वै त्वमेतस्मा असि' इति–वीर्ये समादधतः । यथेदमप्येतर्हि ज्ञातीनां यं गरिष्ठे युञ्जन्ति, तमुपमदन्ति–वीर्यवान्वै त्वमसि, अलं वै त्वमेतस्मा असीति वीर्ये समादधतः । स यदत ऊर्ध्वमन्वाह–उपस्तौत्येवैनमेतत्, वीर्यमेवास्मिन् दधाति ॥ **अग्ने महाँ २॥ असि ब्राह्मण भारत**–इति । ब्रह्म ह्यग्निः । तस्मादाह–ब्राह्मणेति । **भारतेति** । एष हि देवेभ्यो हव्यं भरति, तस्माद्, भरतोऽग्निरित्याहुः । एष उ वा इमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा बिभर्त्ति, तस्माद्वेवाह–भारतेति ॥

सामिधेन्यनुवचनानन्तरमग्ने महाँ असीति निगदस्यानुवचनं विधित्सुरततःप्रतिपाद्यायाः प्रशंसायाः कर्त्तव्यतां तदुपोद्घातत्वेन प्रतिपादयति–**एतद्ध वा** इति । 'गरिष्ठे' गुरुतमे । "प्रियस्थिर"–(पा० सू० ६. ४. १५७) इत्यादिना गुरुशब्दस्य गरादेशः । हविर्वहनार्थं गुरुतमे तस्मिन् होतृत्वे योजयित्वा तस्योत्साहं जनयितुम् 'उपामदन्' अस्तुवन् । "वीर्यवान् वै" इत्यादिः स्तुतिप्रकारः । अनया च स्तुत्या 'तम्' अग्निं 'वीर्ये' सम्यक् स्थापितवन्तः । इदं लौकिकेन दृष्टान्तेन प्रतिपादयति–**यथेदमिति** । निगदस्यानुवचनं विधत्ते–**स यदिति** । 'अतः' अस्मात् सामिधेन्यनुवचनादित्यर्थः ॥ १ ॥

अनुवक्तव्यं निगदं पठित्वा पदशो व्याचष्टे–**अग्ने महानि**त्यादिना । "स त्रेधात्मानं व्यकुरुताग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम्"–इत्यादिश्रुतेरग्निवाय्वादित्यात्मना ब्रह्मणस्त्रेधावस्थानात् । "ब्रह्म ह्यग्निः"–इति तादात्म्यप्रतिपादनम् । 'तस्मात्' ब्रह्मणो जातत्वाद् 'ब्राह्मणेति' अग्निः स्तूयत इत्यर्थः । 'भारत' इति पदमनूद्य द्वेधा निर्ब्रूते–**एष ही**त्यादिना ॥ २ ॥

---

१ 'युक्त्वा' ख. । २ 'वै' ख. एवमग्रेऽपि प्रायेण । ३ 'दधाति' ख. । ४ 'महां २॥' क्र. ।

अथार्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवैनमेतद्देवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तस्मादार्षेयं प्रवृणीते ॥ ३ ॥

परस्तादर्वाक् प्रवृणीते। परस्ताद्ध्यर्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते ज्यायसस्पतय ऽउ चैवैतं निह्नुत ऽइदꣳ हि पितैवाग्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तस्मात्परस्तादर्वाक् प्रवृणीते ॥ ४ ॥

स ऽआर्षेयमुक्त्वाह। देवेद्धो मन्विद्ध ऽइति देवा ह्येतमग्रे ऽऐन्धत तस्मादाह देवेद्ध ऽइति मन्विद्ध ऽइति मनुर्ह्येतमग्र ऽऐन्ध तस्मादाह मन्विद्ध ऽइति ॥ ५ ॥

ऋषिष्टुत ऽइति। ऋषयो ह्येतमग्रे स्तुवंस्तस्मादाहर्षिष्टुत ऽइति ६॥

विप्रानुमदित ऽइति । एते वै विप्रा यदृषय ऽएते ह्येतमन्वमदंस्तस्मादाह विप्रानुमदित ऽइति ॥ ७ ॥

आर्षेयानुवचनम् ।

अथार्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवैनमेतद्देवेभ्यश्च निवेदयति–'अयं महावीर्यो–यो यज्ञं प्रापदिति' । तस्मादार्षेयं प्रवृणीते ॥ परस्तादर्वाक् प्रवृणीते । परस्ताद्ध्यर्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते, ज्यायसस्पतय उ चैवैतं निह्नुते, इदं हि–पितैवाग्रे, अथ पुत्रः, अथ पौत्रः; तस्मात्परस्तादर्वाक् प्रवृणीते ॥

निवित्पाठः ।

स आर्षेयमुक्त्वाह–**देवेद्धो मन्विद्धः** (तै. ब्रा. ३. ५. ३. १) इति । देवा ह्येतमग्र ऐन्धत । तस्मादाह–देवेद्ध इति । मन्विद्ध इति । मनुर्ह्येतमग्र ऐन्ध । तस्मादाह–मन्विद्ध इति ॥ **ऋषिष्टुतः** (३. ५. ३. २) इति । ऋषयो ह्येतमग्रे स्तुवन् तस्मादाह–ऋषिष्टुत इति ॥ **विप्रानुमदितः** (३. ५. ३. ३) इति । एते वै विप्राः–यदृषयः । एते ह्येतम-

---

आर्षेयमित्यादि । होतृकर्त्तृकप्रवरविधिः ॥ ३ ॥

तत्र धर्मविशेषमाह–**परस्तादर्वागिति** । तस्मिन्नार्षेयप्रवरणे कूटस्थमृषिमारभ्य तत्पुत्रपौत्रादिक्रमेणार्वाचीनं वरणं कर्त्तव्यम् । यथा आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेत्यादि । तथा च 'ज्यायसः' भावपरो निर्देशः; ज्यैष्ठ्यस्य 'पतय एवैतं निह्नुते' अनेन प्रवरणेन निवेदयति । स्पष्टमन्यत् ॥ ४ ॥

'देवेद्धः' इत्यादिनिवित्पदानामनुवचनं विधत्ते–**स आर्षेयमुक्त्वेति** । तानि पदानि क्रमेण व्याचष्टे–

१–५ नास्ति ख. ग. झ. । ६ 'इति' ग । ७ एवमग्रेऽपि नामान्ते नास्ति विवृतिचिह्नम् । ८ 'ग्रेऽस्तु'. ख. ग. झ. । ९ नास्ति ख. ग. झ. । १० 'एवैतद् निह्नुते' क. ।

कविशस्त ऽइति। एते वै कवयो यदृषय ऽएते ह्येतमशꣳसंस्तस्मा-
दाह कविशस्त ऽइति ॥ ८ ॥

ब्रह्मसꣳशित ऽइति । ब्रह्मसꣳशितो ह्येष घृताहवन ऽइति घृताह-
वनो ह्येषः ॥ ९ ॥

प्रणीर्यज्ञानाꣳ रथीरध्वराणामिति। एतेन वै सर्वान् यज्ञान्प्रणयन्ति
ये च पाकयज्ञा ये चेतरे तस्मादाह प्रणीर्यज्ञानामिति ॥ १० ॥

रथीरध्वराणामिति । रथो ह वा ऽएष भूत्वा देवेभ्यो यज्ञं वहति
तस्मादाह रथीरध्वराणामिति ॥ ११ ॥

अतूर्त्तो होता तूर्णिर्हव्यवाडिति । न ह्येतꣳ रक्षाꣳसि तरन्ति
तस्मादाहातूर्त्तो होतेति तूर्णिर्हव्यवाडिति। सर्वꣳ ह्येष पाप्मानं
तरति तस्मादाह तूर्णिर्हव्यवाडिति ॥ १२ ॥

आस्पात्रं जुहूर्देवानामिति । देवपात्रं वा ऽएष यदग्निस्तस्मादग्नौ
सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति देवपात्रꣳ ह्येष प्राप्नोति ह वै तस्य पात्रं
यस्य पात्रं प्रेप्सति य एवमेतद्वेद ॥ १३ ॥

न्वमदन् । तस्मादाह—विप्रानुमदित इति ॥ कविशस्तः (३. ५. ३. ४) इति । एते वै कवयो यदृषयः । एते ह्येतमशंसन् । तस्मादाह—कविशस्त इति ॥ ब्रह्मसंशितः (३.५.३.५) इति । ब्रह्मसंशितो ह्येषः । घृताहवनः (३. ५. ३. ६) इति । घृताहवनो ह्येषः ॥ प्रणीर्यज्ञानाꣳ रथीरध्वराणाम् (३. ५. ३. ७) इति । एतेन वै सर्वान् यज्ञान् प्रणयन्ति, ये च पाकयज्ञाः, ये चेतरे । तस्मादाह—प्रणीर्यज्ञानामिति ॥ रथीरध्वराणामिति । रथो ह वा एष भूत्वा देवेभ्यो यज्ञं वहति । तस्मादाह—रथीरध्वराणामिति ॥ अतूर्त्तो होता तूर्णिर्हव्यवाट् (३. ५. ३. ८) इति । न ह्येतं रक्षांसि तरन्ति । तस्मादाह—अतूर्त्तो होतेति । तूर्णिर्हव्यवाडिति । सर्वं ह्येष पाप्मानं तरति । तस्मादाह—तूर्णिर्हव्यवाडिति ॥ आस्पात्रं जुहूर्देवानाम् (तै० ब्रा० ३. ५. ३. ९) इति । देवपात्रं वा एष यदग्निः । तस्मादग्नौ सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति । देवपात्रं ह्येषः । प्राप्नोति ह वै तस्य पात्रम्—यस्य पात्रं

देवा ह्येतामित्यादिना । स्पष्टोऽर्थः । ५।६।७।८।९।१०।११।१२ ॥

आस्पात्रमिति । आस्यरूपं पात्रम् 'आस्पात्रम्' । देवपात्रं वा इति । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य हविषो देवैरद्यमानत्वादग्नेर्देवपात्रत्वम् । एतद्वेदितुः फलमाह—प्राप्नोति हेति । 'यस्य' खलु भोज्यस्य वस्तुनः

---

१ 'वा ऽएष' ख. ग. ङ. । २ 'प्रेप्स्यति' ज. ।

चमसो देवपान ऽइति। चमसेन ह वा ऽएतेन भूतेन देवा भक्षयन्ति तस्मादाह चमसो देवपान ऽइति ॥ १४ ॥

अराँ २॥ ऽइवाग्ने नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसीति । यथाराग्नेमिः सर्वतः परिभूरेवन्त्वं देवान्त्सर्वतः परिभूरसीत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

आवह देवान्यजमानायेति । तदस्मै यज्ञाय देवानावोढवा ऽओंहा-ग्निमग्न ऽआवहेति तदाग्नेयायाज्यभागायाग्निमावोढवा ऽआह सोममावहेति तत्सौम्यायाज्यभागाय सोममावोढवा ऽआहाग्निमा-वहेति तद्य ऽएष ऽउभयत्राच्युत ऽआग्नेयः पुरोडाशो भवति तस्मा ऽअग्निमावोढवा ऽआह ॥ १६ ॥

प्रेप्सति, य एवमेतद्वेद ॥ **चमसो देवपानः** (३. ५. ३. १०) इति । चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्ति । तस्मादाह—चमसो देवपान इति ॥ **अराँ २॥ इवाग्ने नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसि** (३. ५. ३. ११) इति । यथाराग्नेमिः सर्वतः परिभूः, एवं त्वं देवान् सर्वतः परिभूरसि—इत्येवैतदाह ॥

देवतावाहनम् ।

आवह देवान्यजमानाय (तै. ब्रा. ३. ५. ३) इति । तदस्मै यज्ञाय देवानावोढवा आह ॥१॥ **अग्निमग्न आवह** (३।५।३) इति । तदाग्नेयायाज्यभागायाग्निमावोढवा आह॥२॥ **"सोममावह"** (३. ५. ३) इति । तत्सौम्यायाज्यभागाय सोममावोढवा आह **अग्निमावह** (३. ५. ३) इति । तद्य एष उभयत्राच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति ॥३॥

संबन्धि 'पात्रं' 'प्रेप्संति प्राप्तुमिच्छति, तद्वस्तुसंबन्धि 'पात्रं' 'प्राप्नोति' एवं वेदितेत्यर्थः॥१३॥१४॥

अराँ २॥ इवेति । **यथाराग्नेमिरिति** । यथा चक्रस्य नाभौ नेम्यां च संयोजिताः कीलकाः 'अराः' तान् 'यथा' 'नेमिः' परितो वर्त्तमानान् व्याप्नोति, तद्वद् 'देवान्' अग्निरपि संव्या-प्नोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

निवित्पदानन्तरं वक्तव्यमावाहननिगदमप्यनूद्य पदशो व्याचष्टे—**आवह देवानित्यादिना** । **देवाना-वोढवा** इति । आङ्पूर्वाद्वहतेः स्वार्थे तवैन्–प्रत्ययः । यष्टव्यान् देवान् आवोढुमानेतुमित्यर्थः । "आवह देवान्"—इति सामान्योक्तस्याऽऽवाहनस्य विवरणम् "अग्निमग्न आवह"—इत्यादि निगदसिद्धम् ॥ १६ ॥

---

१ 'राँ २॥' ग. । २'ओंहा' ग. । ३ 'प्रेप्स्यति' ज. । ४ प्रमादपतितं पदमिदमत्र प्रतिभाति । ५ नास्ति पदमिदं ज. ।

अथ यथादेवतम् । देवाँ २॥ ऽआज्यपाँ २॥ऽआवहेति तत्प्रयाजानुयाजानावोढवा ऽआह प्रयाजानुयाजा वै देवा ऽआज्यपा ऽअग्निꣳ होत्रायावहेति तदग्निꣳ होत्रायावोढवा ऽआह स्वं महिमानमावहेति तत्स्वं महिमानमावोढवा ऽआह वाग्वा ऽअस्य स्वो महिमा तद्वाचमावोढवा ऽआहा च वह जातवेदः सुयजा च यजेति तद्या ऽएवैतद्देवता ऽआवोढवा ऽआह ता ऽएवैतदाहा चैना वहानुष्ठ्या च यजेति यदाह सुयजा च यजेति ॥ १७ ॥

स वै तिष्ठन्नन्वाह । अन्वाह ह्येतदसौ ह्यनुवाक्या तदसावेवैतद्भूत्वान्वाह तस्मात्तिष्ठन्नन्वाह ॥ १८ ॥

तस्मा अग्निमावोढवा आह ॥४॥ अथ यथादेवतम् ॥ ५ ॥ **देवाँ२॥ आज्यपाँ२॥ आवह** (३.५.३) इति । तत्प्रयाजानुयाजानावोढवा आह । प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः ॥६॥ **अग्निꣳ होत्रायावह** (३.५.३) इति । तदग्निं होत्रायावोढवा आह ॥७॥ **स्वं महिमानमावह** (३. ५.३) इति तत्स्वं महिमानमावोढवा आह । वाग् वा अस्य स्वो महिमा । तद्वाचमावोढवा आह ॥ ८ ॥ **आ च वह जातवेदः सुयजा च यज** (३. ५. ३) इति । तद्या एवैतद्देवता आवोढवा आह, ता एवैतदाह । आ चैना वहानुष्ठ्या च यजेति । यदाह—सुयजा च यजेति ॥ ९ ॥ * स वै तिष्ठन्नन्वाह । अन्वाह ह्येतद्, असौ ह्यनुवाक्या, तदसावेवैतद्

अथ यथादेवतमिति । दर्शपूर्णमासयोरुभयत्र योऽग्निः पुरोडाशदेवता; तदावाहनानन्तरं निर्वापसमये यस्यै—यस्यै देवतायै येन क्रमेण निरुप्तम्, तेनैव क्रमेण तस्याः सर्वस्या देवतायाः “अग्नीषोमावावह”—इत्यादिवाक्यैरावाहनं कार्यमित्यर्थः ॥ **देवाँ २॥ ऽआज्यपा**निति । प्रयाजानुयाजदेवतावाहनं विवक्षितमिति व्याचष्टे—**तत्प्रयाजानुयाजा**निति। कर्मवाचिना प्रयाजानुयाजशब्देन तत्संबन्धिनो देवाँ लक्ष्यन्ते । ते हि हविर्भागाङ्गीकाराय वोढव्याः । तेषामाज्यमेव हि भागः; “यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत्, यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्”— इति जौहवौपभृतयोराज्ययोस्तद्धविष्ट्वश्रवणात् । “ अग्निं होत्राय”—इत्यनेन स्विष्टकृतोऽग्नेरावाहनं विवक्षितम् । **स्वं महिमान**मिति । देवताया अग्नेः स्वभूतो वाग्रूपो ‘महिमा’; तस्यावाहनम् । “आवह जातवेदः” इति वाक्येन । प्राक्प्रतिपादितस्याज्यभागादिदेवतानां सर्वासामावाहनस्य निगमनम् “**सुयजा च यजेति**”—इति । अस्य व्याख्यानम्—**अनुष्ठ्या च यजेति** इति । ‘अनुष्ठ्या’ अनुक्रमेण सम्यगित्यर्थः ॥ १७ ॥

यदेतत्सामिधेन्यादिकमनुवचनादि, तत्सर्वं तिष्ठतैव वक्तव्यमिति विधत्ते—**स वा** इति । कुत इत्यत

१–४नास्ति ख.ग. ङ्. । ५ ‘एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः,–एतेऽसोमपाः पशुभाजनाः’ इत्यैतरेयब्राह्मणे प्रयाजानां देवत्वमुक्तं द्रष्टव्यम् । ६ ‘अनुष्टया’ ङ्. ।

आसीनो याज्यां यजति । इयᳫं हि याज्या तस्मान्न कश्चन तिष्ठन्याज्यां यजतीयᳫं हि याज्या तदियमेवैतद्भूत्वा यजति तस्मादासीनो याज्यां यजति ॥ १९ ॥ ४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (४.२.) ॥

यो ह वा ऽअग्निः सामिधेनीभिः समिद्धः । [1]अतितराᳫं ह वै स इतरस्मादग्नेस्तपत्यनवधृष्यो हि भवत्यनवमृश्यः[2] ॥ १ ॥

स यथा हैवाग्निः । सामिधेनीभिः समिद्धस्तपत्येवᳫं हैव ब्राह्मणः सामिधेनीर्विद्वाननुब्रुवंस्तपत्यनवधृष्यो हि भवत्यनवमृश्यः ॥ २ ॥

भूत्वाऽन्वाह । तस्मात्तिष्ठन्नन्वाह ॥ आसीनो याज्यां यजति । इयं हि याज्या, तस्मान्न कश्चन तिष्ठन् याज्यां यजति । इयं हि याज्या, तदियमेवैतद् भूत्वा यजति। तस्मादासीनो याज्यां यजति ॥

शान्तिकर्म ।

यो ह वा अग्निः सामिधेनीभिः समिद्धः, अतितरां ह वै स इतरस्मादग्नेस्तपति, अनवधृष्यो हि भवति, अनवमृश्यः ॥ स यथा हैवाग्निः सामिधेनीभिः समिद्धस्तपति, एवं हैव ब्राह्मणः सामिधेनीर्विद्वाननुब्रुवंस्तपति । अनवधृष्यो हि भवति, अनवमृश्यः ॥

आह—अन्वाह ह्येतदिति । अनुवाक्या हि द्युलोकरूपा, तिष्ठतश्च द्युलोकसंबन्धो भवति । अतोऽनुवाक्या तावत्तिष्ठतैवानुवक्तुं योग्या । अनुवचनसाम्यात्सामिधेन्यादिकमपि तिष्ठतैव पठितुं युक्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥

याज्यायां विशेषमाह—आसीनो याज्यामिति । 'हि' यस्मात् 'इयं' पृथिव्यात्मिकैव 'याज्या' तस्मात् याज्यापाठस्तिष्ठता न कर्तव्यः, 'आसीनश्च' सन्निकर्षविशेषात् पृथिवीरूपापन्नो भवति; [3]तदियमित्युक्तम्—इयमेवैतद् भूत्वेति । १९ ॥ ४ ॥ (४.२) ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

सामिधेनीभिर्ऋग्भिः समिद्धस्याग्नेः लौकिकाग्निसकाशादतिशयमाह—यो ह वा इति । यस्मादतिशयेन 'तपति' 'अतः राक्षसादिभिः' धर्षितुं हिंसितुं, [4]मर्शितुं स्प्रष्टुं न शक्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

समिद्धाग्निदृष्टान्तेन एवं वेदितुर्होतुरपि तद्वेदनुवचनं[5] कुर्वतो यथोक्तविशेषापत्तिर्भवतीत्याह—स यथेति । 'अनवधृष्यः' 'अनवमृश्यः' इत्युभयत्र धृषेर्मृशेश्च—"ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः"—(पा.सू. ३.१.११०) इति कर्मणि क्यप् ॥ २ ॥

---

१ 'समिद्धोऽतितरां' ङ. च.। २ 'मृश्यः' ख. ग. झ. एवमग्रेऽपि । ३ 'तदिदमुक्तम्' इति युक्तं प्रतिभाति । ४ नास्ति'पदमिदं ज. । ५ तदनुवचनं- ज. ।

सोऽन्वाह । प्र व ऽइति प्राणो वै प्रवान् प्राणमेवैतया समिन्धेऽग्न ऽआयाहि व्वीतय ऽइत्यपानो वा ऽएतवानपानमेवैतया समिन्धे बृहच्छोचा यविष्ठ्येत्युदानो वै बृहच्छोचा ऽउदानमेवैतया समिन्धे ॥ ३ ॥

स नः पृथु श्रवाय्यमिति । श्रोत्रं वै पृथु श्रवाय्यꣳ श्रोत्रेण हीदमुरु पृथु शृणोति श्रोत्रमेवैतया समिन्धे ॥ ४ ॥

ईडेन्यो नमस्य ऽइति । व्वाग्वा ईडेन्या व्वाग्घीदꣳ सर्व्वमीट्टे व्वाचेदꣳ सर्व्वमीडितं व्वाचमेवैतया समिन्धे ॥ ५ ॥

अश्वो न देववाहन ऽइति । मनो वै देववाहनं मनो हीदं मनस्विनं भूयिष्ठं व्वनीवाह्यते मन ऽएवैतया समिन्धे ॥ ६ ॥

सोऽन्वाह–प्रवः इति । प्राणो वै प्रवान्, प्राणमेवैतया समिन्धे । अग्न आयाहि वीतये इति । अपानो वा एतवान्, अपानमेवैतया समिन्धे । बृहच्छोचा यविष्ठ्य–इति । उदानो वै बृहच्छोचा, उदानमेवैतया समिन्धे ॥ स नः पृथु श्रवाय्यम् इति । श्रोत्रं वै पृथु श्रवाय्यम्, श्रोत्रेण हीदमुरु पृथु शृणोति; श्रोत्रमेवैतया समिन्धे ॥ ईडेन्यो नमस्यः इति । वाग् वा ईडेन्या, वाग्घीदं सर्वमीट्टे । वाचेदं सर्वमीडितम् । वाचमेवैतया समिन्धे ॥ अश्वो न देववाहनः इति । मनो वै देववाहनम् । मनो हीदं मनस्विनं भूयिष्ठं वनीवाह्यते । मन

अथैताः सामिधेनीः प्रत्येकं तत्तल्लिङ्गोपन्यासेन प्राणापानश्रोत्रादिकरणग्रामविशिष्टात्मसंस्कारहेतुतया प्रशंसति–सोऽन्वाहेत्यादिना । प्राणो वै प्रवानिति । प्रगमनयुक्तत्वात् 'प्राणः' प्रशब्दवान् । प्राणवृत्तिर्हि इडापिङ्गलाभ्यां प्राचीनं निर्गच्छति, अतः 'एतया' प्रशब्दोपेतया प्रथमया सामिधेन्या प्रगमनवन्तं 'प्राणमेव' 'समिन्धे' दीपयति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । अपानो वा एतवानिति । बहिर्निर्गतस्य वायोरात्माभिमुखी वृत्तिर्ह्यपानः । अतः आगमनविशिष्टत्वाद् 'अपानः' आकारोपसर्गवानित्यर्थः । उदानो वै बृहच्छोचा इति । 'बृहत्' अधिकं 'शोचते' दीप्यत इति 'बृहच्छोचाः' अग्निः । उदानवायुरपि देहस्योत्क्षेपणात् अधिकतेजोयुक्तः । अतो 'बृहच्छोचाः'–इति शब्देन 'उदानः' उपस्थाप्यते ॥ ३ ॥

स न इति । श्रोत्रं वै पृथु श्रवाय्यमिति । 'पृथु' विस्तीर्णं श्रवणसाधनं 'पृथु श्रवाय्यम्' । अनेन शब्देन श्रोत्रेन्द्रियं विवक्षितमित्याह–श्रोत्रेण हीति । 'उरु'–इति पृथुशब्दव्याख्यानम् ॥ ४ ॥

ईडेन्य इति । वाग्वा ईडेन्येति । "ईडेन्यो नमस्य"–इत्यृचि 'ईडेन्य'–शब्देन वाग् विवक्षिता । कथमेतदित्याशङ्क्योपपादयति–वागिति । 'वाग्'एव खल्विदं 'सर्वं' जगत् 'ईट्टे' स्तौति। "ईड स्तुतौ"–(अदा० आ० ९) इति धातुः । यत्राप्यन्यः स्तोता, तत्रापि वाचैव करणभूतया सर्वमीडितं भवति ! ईट्टे, ईड्यते अनयेति वा कर्तृकरणव्युत्पत्त्या 'ईडेन्य'–शब्दस्य वाग्वाचकत्वमवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अश्वो न इति । मनो वै देववाहनमिति । "अश्वो न देववाहनः" इति देववाहन-शब्दो मनस

---

१ 'न्धे' ख. ग. झ. एवमग्रेऽपि । २ नास्ति ख. ग. झ. । ३ 'ग्वाऽईडेन्या' ख. ग. झ., 'ईडेन्यो' क. ख. । ४ 'मीट्टे' क. । ५ इड्यतीत्यधिकं ज. । ६ नास्ति पदमिदं ज. ।

अग्ने दीद्यतं बृहदिति । चक्षुर्वै दीदयेव चक्षुरेवैतया समिन्धे ॥ ७॥

अग्निं दूतं वृणीमह इति । य एवायं मध्यमः प्राण एतमेवैतया समिन्धे स हैषान्तस्था प्राणानामतो ह्यन्य ऊर्ध्वाः प्राणा अतोऽन्येऽवाञ्चोऽन्तस्था ह भवत्यन्तस्थामेनं मन्यन्ते य एवमेतामन्तस्थां प्राणानां वेद ॥ ८ ॥

शोचिष्केशस्तमीमह इति। शिश्नं वै शोचिष्केशꣳ शिश्नꣳ हीदꣳ शिश्निनं भूयिष्ठꣳ शोचयति शिश्नमेवैतया समिन्धे ॥ ९ ॥

एवैतया समिन्धे ॥ अग्ने दीद्यतं बृहत् इति । चक्षुर्वै दीदयेव । चक्षुरेवैतया समिन्धे ॥ अग्निं दूतं वृणीमहे इति । य एवायं मध्यमः प्राणः, एतमेवैतया समिन्धे । सा हैषान्तस्था प्राणानाम्, अतो ह्यन्य ऊर्ध्वाः प्राणाः, अतोऽन्येऽवाञ्चः । अन्तस्था ह भवति । अन्तस्थामेनं मन्यन्ते, य एवमेतामन्तस्थां प्राणानां वेद ॥ शोचिष्केशस्तमीमहे इति । शिश्नं वै शोचिष्केशम्, शिश्नं हीदं शिश्निनं भूयिष्ठं शोचयति । शिश्नमेवैतया समिन्धे ॥

उपलक्षकः । 'हि' यस्मात् ' मनः ' 'मनस्विनं' पुरुषं 'भूयिष्टम्' अत्यधिकं 'वनीवाह्यते' भृशं वहति, देवान् शीघ्रं प्रापयति । अतो देववाहनं मन इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अग्ने दीद्यतमिति । चक्षुर्वै दीदयेवेति । ' चक्षुः ' इन्द्रियं हि रूपादिप्रकाशकत्वात् " अग्ने दीद्यतम् " –इति दीद्यच्छब्देन दीप्तिवाचिनोपस्थाप्यते । अतोऽनया चक्षुःसमिन्धनम् ॥ ७ ॥

अग्निं दूतमिति । य एवायं मध्यमः प्राण इति । प्राणापानादिपञ्चवृत्त्याश्रयभूतो ' यः ' क्रियाशक्त्यात्मको देहमध्येऽवस्थितः ' प्राणः ' तस्य समिन्धनम् " अग्निं दूतम् " –इत्यनया । दूतो ह्यग्निः सर्वेषां देवानां मुखम् । तथा प्राणोऽपीति । तेन समिन्धनस्योपपत्तिः । सा हैषान्तस्थेत्यादि । 'एषा' ' अग्निं दूतं वृणीमहे ' इति सामिधेनी, मध्यमप्राणरूपेण प्राणापानादिसंस्तुतानामन्यासामृचाम् 'अन्तस्था' अन्तरवस्थिता भवति । 'अन्ये' हि 'प्राणाः' चक्षुःश्रोत्रादयः 'अतः' अस्मात्प्राणादारभ्य 'ऊर्ध्वाः' चरन्ति । पायूपस्थादयः 'अन्ये' प्राणाः 'अतः' अस्मान्मध्यमात्प्राणादेवारभ्य 'अवाञ्चः' अवाङ्मुखा अन्तरवस्थिता भवन्ति । एवं वेदितुः फलमाह–अन्तस्थामिति । 'अन्तस्थाम्' अन्तरवस्थितां प्राणदेवतामित्यर्थः ॥ ८ ॥

के पुनरेतेषां मध्येऽवाञ्चोऽन्तस्थाः प्राणा इति, तान् दर्शयति–शोचिष्केशस्तमीमह इत्यादिना । शिश्नं वै शोचिष्केशमिति । तदुपपादनम्–शिश्नं हीति । अभिलषितस्त्रीविरहे अतिशयेन शोकहेतुत्वात् शोचिष्केश–शब्देन 'शिश्नं' पुंव्यञ्जनं लक्ष्यते । तथा चैतच्छब्दोपेतयर्चा आनन्दनव्यापारस्य उपस्थाख्यस्येन्द्रियस्य समिन्धनं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

---

१ 'ग्निं दूतं' ग. ह्र. । २ नास्ति ग. ह्र. । ३ पायूपस्थयोन्यादयः–ह्र. ।

सुमिद्धो ऽअग्न ऽआहुतेति । य ऽएवायमवाङ् प्राण एतमेवैतया सुमिन्ध ऽआजुहोता दुवस्यतेति सर्वमात्मानॐ सुमिन्धे ऽआ नखेभ्योऽथो लोमभ्यः ॥ १० ॥

स युद्येनं प्रथमायाॐ सामिधेन्यामनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयात् प्राणं व्वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधाः प्राणेनात्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ ११ ॥

यदि द्वितीयस्यामनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादपानं व्वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधा अपानेनात्मन ऽआर्तिमारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १२ ॥

यदि तृतीयस्यामनुव्याहुरेत् । तं प्रतिब्रूयादुदानं व्वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधा उदानेनात्मन आर्त्तिमारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १३ ॥

समिद्धो अग्न आहुत–इति । य एवायमवाङ् प्राणः, एतमेवैतया समिन्धे । **आजुहोता दुवस्यत**–इति । सर्वमात्मानं समिन्धे–आ नखेभ्योऽथो लोमभ्यः ॥ स यद्येनं प्रथमायां सामिधेन्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्–**प्राणं वा एतदात्मनोऽग्नावाधाः, प्राणेनात्मन आर्त्तिमारिष्यसि** इति । तथा हैव स्यात् ॥ यदि द्वितीयस्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्–**अपानं वा एतदात्मनोऽग्नावाधा, अपानेनात्मन आर्त्तिमारिष्यसि** इति । तथा हैव स्यात् ॥ यदि तृतीयस्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्–**उदानं वा एतदा-**

स[1]**मिद्धो अग्न** इति । **य एवायमवाङ् प्राण** इति । प्राण–शब्द इन्द्रियवचनोऽवाङ्मुखः; अपानाख्यमिन्द्रियमित्यर्थः । **सर्वमात्मानमिति** । उक्तेन्द्रियसंघातमापादमस्तकव्याप्तं जीवात्मानमेवोत्तमया सामिधेन्या 'समिन्धे' । तस्या आत्मनश्चोक्तरीत्या सर्वोपरि वर्त्तनं साम्यम् ॥ १० ॥

एवमेकादश सामिधेनीः प्रत्यृचं लिङ्गविशेषोपन्यासेन प्राणापानादीनां समिन्धनहेतुतया प्रशस्य तत्र तदनुवचनसमये शपतो द्वेष्यस्य प्राणापानादिवियोजनहेतुत्वेन प्रशंसति–**स यद्येनमिति** । 'प्रथमायां सामिधेन्याम्' अनूच्यमानायाम् 'एनं' होतारं 'यदि' द्वेष्यः 'अनुव्याहरेत्' शपेत् । "अनुव्याहारः शापः"–इति हि धूर्त्तस्वामी भाष्यकारः । 'तम्' अनुव्याहरन्तं 'प्रति' होता 'ब्रूयात्'–'एतत्' एतर्हि 'आत्मनः' स्वसंबन्धिनं 'प्राणं' हे शत्रो ! 'अग्नौ' 'आधाः' निहितवानसि । 'ते' तव 'प्राणेन' निमित्तेन 'आ[4]त्मनः' स्वात्मनः 'आ[5]र्त्ति' पीडां प्राप्[6]स्यसीति । एवं होत्रा प्रतिवचने कृते तस्य द्वेष्यस्य यथोक्तं 'तथैव' सत्यं भवेत् । ऋचां च प्राणापानादिप्रतिपादकत्वं प्रागेव प्रतिपादितम् । एवमुत्तरत्रापि योजना ।

---

१ 'न्द्ध ग. ङ्ग. एवमन्यत्रापि । २ 'प्रति' क. । ३ प्रतीकमिदं नास्ति ज. एवं पूर्वमपि आरम्भप्रतीकानि नैव सन्ति । ४, ५ इमे पदे न स्तः ज. । ६ आरिष्यसीत्यस्य व्याख्यानमिदम् ।

यदि चतुर्थ्यामनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्छ्रोत्रं वा ऽएतदात्मनोऽन्नावाधाः श्रोत्रेणात्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसि बधिरो भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १४ ॥

यदि पञ्चम्यामनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्वाचं वा ऽएतदात्मनोऽन्नावाधा वाचात्मन ऽआर्तिमारिष्यसि मूको भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १५ ॥

यदि षष्ठ्यामनुव्याहरेत् । तं प्रतिब्रूयान्मनो वा ऽएतदात्मनोऽन्नावाधा मनसात्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसि मनोमुषिगृहीतो मोमुघश्चरिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १६ ॥

यदि सप्तम्यामनुव्याहरेत् । तं प्रतिब्रूयाच्चक्षुर्वा ऽएतदात्मनोऽन्नावाधाश्चक्षुषात्मन आर्त्तिमारिष्यस्यन्धो भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १७ ॥

यद्यष्टम्यामनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयान्मध्यं वा ऽएतत् प्राणमात्मनोऽन्नावाधा मध्येन प्राणेनात्मन ऽआर्त्तिमारिष्यस्युद्ध्मायमारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १८ ॥

त्मनोऽन्नावाधा, उदानेनात्मन आर्त्तिमारिष्यसि इति । तथा हैव स्यात् ॥ यदि चतुर्थ्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्—श्रोत्रं वा एतदात्मनोऽन्नावाधाः, श्रोत्रेणात्मन आर्त्तिमारिष्यसि बधिरो भविष्यसि इति । तथा हैव स्यात् ॥ यदि पञ्चम्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्—वाचं वा एतदात्मनोऽन्नावाधा, वाचात्मन आर्त्तिमारिष्यसि मूको भविष्यसि इति । तथा हैव स्यात् ॥ यदि षष्ठ्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्—मनो वा एतदात्मनोऽन्नावाधा, मनसात्मन आर्त्तिमारिष्यसि मनोमुषिगृहीतो मोमुघश्चरिष्यसि इति तथा हैव स्यात् ॥ यदि सप्तम्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्—चक्षुर्वा एतदात्मनोऽन्नावाधाश्चक्षुषात्मन आर्त्तिमारिष्यस्यन्धो भविष्यसि इति । तथा हैव स्यात् ॥ यद्यष्टम्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्—मध्यं वा एतत्प्राणमात्मनोऽन्नावाधा, मध्येन

अर्थो निगदसिद्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

यदि षष्ठ्यामिति । मनोमुषिगृहीत इति । मनसो मोषणं विपरिलोपः, तेन गृहीतः, अत एवातिशयेन मूढश्चरिष्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

यद्यष्टम्यामिति । उद्ध्मायेति । 'उद्ध्मानम्' ऊर्द्ध्वं श्वसनम् । तत्प्राप्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

---

१ 'हरेत्' ग. । २ 'छया' क. । ३ 'मोमुघ' च, 'मोमुग' इत्यपि क्वचित् । ४ 'स्युध्माय' ख. 'स्युन्माय' इत्यपि क्वचित् । ५ नास्ति प्रतीकमिदं ज. एवमन्यत्रापि ।

यदि नवम्यामनुव्याहरेत् । तं प्रतिब्रूयाच्छिश्नं वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधाः शिश्नेनात्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसि क्लीबो[1] भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १९ ॥

यदि[2] दशम्यामनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयादवाञ्चं वा ऽएतत् प्राणमात्मनोऽग्नावाधा ऽ[3]अवाचा प्राणेनात्मन आर्त्तिमारिष्यस्यपिनद्धो मरिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ २० ॥

यद्येकादश्यामनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयात् सर्व्वं वा ऽएतदात्मानमग्नावाधाः सर्व्वेणात्मनार्त्तिमारिष्यसि क्षिप्रेऽमुं लोकमेष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ २१ ॥

स यथा हैवाग्निꣳ । सामिधेनीभिः समिद्धमापद्यार्त्तिं न्येत्येवꣳ हैव ब्राह्मणꣳ सामिधेनीर्व्विद्वाꣳसमनुब्रुवन्तमनुव्याहृत्यार्त्तिं न्येति२२

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ (४.३)

प्राणेनात्मन आर्त्तिमारिष्यस्युद्ध्माय मरिष्यसि इति। तथा हैव स्यात् ॥ यदि नवम्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्–शिश्नं वा एतदात्मनोऽग्नावाधाः, शिश्नेनात्मन आर्त्तिमारिष्यसि क्लीबो भविष्यसि इति ।तथा हैव स्यात् ॥ यदि दशम्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्–अवाञ्चं वा एतत्प्राणमात्मनोऽग्नावाधा, अवाचा प्राणेनात्मन आर्त्तिमारिष्यस्यपिनद्धो मरिष्यसि इति।तथा हैव स्यात्॥यद्येकादश्यामनुव्याहरेत्,तं प्रति ब्रूयात्–सर्वं वा एतदात्मानमग्नावाधाः, सर्वेणात्मनार्त्तिमारिष्यसि क्षिप्रेऽमुं लोकमेष्यसि इति । तथा हैव स्यात् ॥ स यथा हैवाग्निं सामिधेनीभिः समिद्धमापद्यार्त्तिं न्येति, एवं हैव ब्राह्मणं सामिधेनीर्विद्वांसमनुब्रुवन्तमनुव्याहृत्यार्त्तिं न्येति ॥ * ॥

॥ १९ ॥

यदि दशम्यामिति । अपिनद्धो मरिष्यसीतीति । 'अपिनद्धः' बन्धनयुक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

यद्येकादश्यामिति । क्षिप्रेऽमुं लोकमिति । 'क्षिप्रे' अल्प एव काले, कालविलम्बमन्तरेण 'अमुं' द्युलोकं गमिष्यसीत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं सामिधेनीरनुब्रुवतो होतुरग्निसमानत्वात्तद्दृष्टान्तत्वेन होतृशापकारिणः प्रतिपादितामार्तिं निगमयति स यथेति । 'सामिधेनीभिः' करणैः 'समिद्धमग्निं' प्राप्य 'यथा आर्त्तिं' 'न्येति' नितरां प्राप्नोति, तथैव 'सामिधेनीः' विदुषो होतुर्द्वेष्यश्च तदनुव्याहारनिमित्तामुक्तविधां पीडां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥२२॥५ [४.३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

---

१ 'क्लीबो' क. । २ नास्ति ख. झ. ३ 'द्वाऽस्त्यऽवाच' ख. ग. झ. ।

तं व्वा ऽएतमग्निꣳ समैन्धिषत। समिद्धे देवेभ्यो जुहवामेति तस्मिन्नेते ऽएव प्रथमे ऽआहुती जुहोति मनसे चैव व्वाचे च मनश्च ह वै व्वाक् च युजौ देवेभ्यो यज्ञं व्वहतः ॥ १ ॥

स यदुपाꣳशु क्रियते । तन्मनो देवेभ्यो यज्ञं वहत्यथ यद्वाचा निरुक्तं क्रियते । तद्वाग्देवेभ्यो यज्ञं वहत्येतद्वा[1] इदं द्वयं क्रियते तदेते ऽएवैतत् सन्तर्प्पयति तृप्ते प्रीते देवेभ्यो यज्ञं व्वहात[3] ऽइति॥२॥

स्रुवेण तमाघारयति । यं मनस ऽआघारयति । व्वृषा हि मनो व्वृषा हि स्रुवः ॥ ३ ॥

स्रुचा तमाघारयति । यं व्वाच ऽआघारयति योषा हि व्वाग्योषा हि स्रुक् ॥ ४ ॥

आघारयोर्निदानम् ।

तं वा एतमग्निं समैन्धिषत—समिद्धे देवेभ्यो जुहवाम—इति । तस्मिन्नेते एव प्रथमे आहुती जुहोति—मनसे चैव वाचे च । मनश्च ह वै वाक् च युजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतः ॥ स यदुपांशु क्रियते—तन्मनो देवेभ्यो यज्ञं वहति । अथ यद्वाचा निरुक्तं क्रियते—तद् वाग् देवेभ्यो यज्ञं वहति । एतद्वा इदं द्वयं क्रियते; तदेते एवैतत् सन्तर्पयति । तृप्ते प्रीते देवेभ्यो यज्ञं वहात इति ॥ स्रुवेण तमाघारयति—यं मनस आघारयति । वृषा हि मनः, वृषा हि स्रुवः ॥ स्रुचा तमाघारयति—यं वाच आघारयति । योषा हि वाक्, योषा हि स्रुक् ॥

अथाघाराख्यौ होमौ विधातुं सिद्धमर्थमनुवदति—**तं वा एतमिति** । 'तमेतम्' प्रकृतमाहवनीयम् 'अग्निम्' 'समैन्धिषत' सम्यग् दीप्तमकुर्वन् । केनाभिप्रायेणेति तमाह—**समिद्ध** इति । 'तस्मिन्' संदीप्तेऽग्नौ 'एते एव' मुख्ये आघाररूपे 'आहुती' वाङ्मनसयोरर्थे 'जुहोति' । कुतः ? 'मनश्च वाक् च' इत्युभौ 'युजौ' मिथुनीभूतौ सन्तौ 'देवेभ्यः' यज्ञसंबन्धि हविः प्रापयत इति ॥ १ ॥

तयोः क्रमेण हविःप्रापणमुच्यते—**स यदिति** । 'यत्' एतद् इदम् 'उपांशु' निरुक्तरूपमाहुतिद्वयं 'क्रियते' एतदेव 'तत्' आहुतियुग्मम् 'एते' मनोवाचौ सन्तर्पयति । शेषं सुगमम् ॥ २ ॥

स्रुवस्रुग्भ्यां क्रमेणाघारौ कर्त्तव्याविति विधत्ते—**स्रुवेणेति** । मनसो हि कामोत्पत्तिद्वारा वृषत्वम्, इति तयोः साम्यम् । अतो मनःसंबन्धिन आघारस्य स्रुवसाध्यत्वम्; वाक्स्रुचोः स्त्रीत्वं समानम् । अतो वाक्संबन्धिन आघारस्यं स्रुक्साध्यत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

१ 'हैव' ख. ग. ङ. । २ नास्ति क. । ३ नास्ति ख. ग. ङ. । ४ 'हि' ग. ङ. ।

तूष्णीं तमाघारयति । यं मनस ऽआघारयति न स्वाहेति चनानिरुक्तᳬ हि मनोऽनिरुक्तᳬ ह्येतद्यत्तूष्णीम् ॥ ५ ॥

मन्त्रेण तमाघारयति । यं व्वाच ऽआघारयति निरुक्ता हि व्वाङ्निरुक्तो हि मन्त्रः ॥ ६ ॥

आसीनस्तमाघारयति । यं मनस ऽआघारयति तिष्ठंस्तं यं व्वाचे मनश्च ह वै व्वाक् च युजौ देवेभ्यो यज्ञं व्वहतो यतरो वै युजोर्ह्रसीयान् भवत्युपवहं वै तस्मै कुर्व्वन्ति व्वाग्वै मनसो ह्रसीयस्यपरिमिततरमिव हि मनः परिमिततरेव हि व्वाक् तद्वाच ऽएवैतदुपवहं करोति ते सयुजौ देवेभ्यो यज्ञं व्वहतस्तस्मात् तिष्ठन् वाच ऽआघारयति ॥ ७ ॥

तूष्णीं तमाघारति—यं मनस आघारयति, न स्वाहेति चन । अनिरुक्तं हि मनः, अनिरुक्तं ह्येतद्—यत्तूष्णीम् ॥ मन्त्रेण तमाघारयति—यं वाच आघारयति । निरुक्ता हि वाक्, निरुक्तो हि मन्त्रः ॥ आसीनस्तमाघारयति—यं मनस आघारयति, तिष्ठंस्तम्—यं वाचे । मनश्च ह वै वाक् च, युजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतः । यतरो वै युजोर्ह्रसीयान् भवति—उपवहं वै तस्मै कुर्वन्ति । वाग् वै मनसो ह्रसीयसी । अपरिमिततरमिव हि मनः, परिमिततरेव हि वाक् । तद्वाच एवैतदु-

---

अथैतयोराघारयोः क्रमेणामन्त्रकत्व—समन्त्रकत्व—लक्षणौ गुणौ विधत्ते—तूष्णीमित्यादिना । स्वाहेति चनेति । 'चन'—शब्दोऽप्यर्थे; स्वाहेत्यपि शब्दं न ब्रूयादित्यर्थः । मनोदेवतस्याघारस्य तूष्णीकत्वं युक्तमिति प्रतिपादयति—अनिरुक्तं हीति । निगदसिद्धमन्यत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

उपवेशनावस्थानलक्षणौ गुणौ क्रमेणाघारयोर्विधत्ते—आसीनस्तमिति । तिष्ठंस्तं यं वाच इति । 'आघारयति'—इत्युभयत्रानुषङ्गः। स्रुचाघारस्य तिष्ठता होतव्यत्वमुपपादयति—मनश्च ह वै वाक् चेत्यादिना । 'युजौ' रथाद्यवयवे युगेऽश्वादिवद् युक्तौ भूत्वेत्यर्थः । यतरो वा इत्यादि । लोके हि रथादिषु युक्तयोरश्वयोर्मध्ये 'यतरः' खलु 'ह्रसीयान्' अतिशयेन ह्रस्वोऽल्पकायो 'भवति' तस्य साम्येन वहनाय 'उपवहं' वहः स्कन्धप्रदेशस्तस्योपरि श्लिष्टमौन्नत्यकरं दारुमयं स्थूलपीठकादिकं लौकिकाः कुर्वन्ति । यस्मादेवं लोके, तस्मादल्पविषयत्वेनापरिमितविषयान्मनसो ह्रसीयस्या वाचः स्थितिक्रियाविशिष्टाघारेणौन्नत्यकरम् 'उपवहमिव' एतद् भवति । अतः 'ते' वाङ्मनसे उभे अपि 'सयुजौ' समानवहनप्रदेशौ भवत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

---

१ 'ष्णीम्' ख. ग. झ. । २ 'तद्वाचॢ' क. । ३ 'स्रुग्व्याघारस्य' ज. । ४ 'वहप्रदेशोपरि श्लिष्टम्' ज. झ. ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः। तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद् बिभयां-चक्रुस्त ऽएतद्दक्षिणतः प्रत्युदश्रयन्नुच्छ्रितमिव हि वीर्यं तस्माद्दक्षिण-तस्तिष्ठन्नाघारयति स यदुभयत ऽआघारयति तस्मादिदं मनश्च वाक् च समानमेव सन्नानेव शिरो ह वै यज्ञस्यैतयोरन्यतर आघा-रयोर्मूलमन्यतरः ॥ ८ ॥

स्रुवेण तमाघारयति। यो मूलं यज्ञस्य स्रुचा तमाघारयति यः शिरो यज्ञस्य ॥ ९ ॥

तूष्णीं तमाघारयति। यो मूलं यज्ञस्य तूष्णीमिव हीदं मूलं नो ह्यत्र वाग् वदति ॥ १० ॥

एवहं करोति। ते सयुजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतः। तस्मात् तिष्ठन् वाच आघारयति ॥ देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः। तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुः। त एतद्दक्षिणतः प्रत्युदश्रयन्। उच्छ्रितमिव हि वीर्यम्। तस्माद्दक्षिणतस्तिष्ठन्नाघारयति। स यदुभयत आघारयति-तस्मा-दिदं मनश्च वाक् च समानमेव सन्नानेव। शिरो ह वै यज्ञस्यैतयोरन्यतर आघारयोः, मूलमन्य-तरः ॥ स्रुवेण तमाघारयति-यो मूलं यज्ञस्य। स्रुचा तमाघारयति-यः शिरो यज्ञस्य ॥ तूष्णीं तमाघारयति- यो मूलं यज्ञस्य। तूष्णीमिव हीदं मूलम्, नो ह्यत्र वाग् वदति ॥

स्रुगाघारस्याऽऽहवनीय-दक्षिणभाग-स्थितिलक्षण-धर्मविशेषं विदधाति-**देवा ह वा** इत्यादिना। **दक्षिणतः प्रतीति**। आहवनीयस्य दक्षिणभागेऽसुरान् प्रत्युच्छ्रितवन्तः। कथमुच्छ्रायस्तेषामित्यत आह-**उच्छ्रितमिव हीति**। 'उच्छ्रितं' पर्वतादिकम्, तमिव वीर्यमपि दुरासदम्। तादृशवीर्ययोगात्तेषामु-च्छ्रितत्वमित्यर्थः। अथाघारयोर्दक्षिणोत्तरपरिधिसन्धिमारभ्यैवोभयतः करणं विधत्ते-**स यदिति**। 'उभ-यतः' दक्षिणत उत्तरतश्चेत्यर्थः। **समानमेव सन्नानेवेति**। मनश्च वाक् चेत्येतदुभयं समानविषयं समानाश्रयमेव 'सद्' भवदपि 'नानेव' भिन्नमिव भवतीत्यर्थः ॥

स्रुवेण तमाघारयतीत्यादिकं प्रागविहितं प्रकारान्तरेण स्तौति-**शिरो ह वै यज्ञस्येत्यादिना**। अर्थो निगदसिद्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥

मूलत्वेन शिरस्त्वेन स्रुक्स्रुवयोस्तदुपजीवनेन तूष्णीकत्वं निरुक्तत्वं च प्रागविहितमनूद्य प्रशंसति-**तूष्णीं तमित्यादिना**। **तूष्णीमिव हीति**। लोके हि यद् वृक्षादीनां मूलं तत् 'तूष्णीमिव हि', अदृश्यमान-त्वात्। एतदेवोपपादयति-**नो ह्यत्रेति**। 'न' 'उ' खलु 'अत्र' मूलविषये शब्दव्यापारोऽप्यस्ति, दूरे दृष्टिविषयत्वम्। अतो मूलभूताघारस्य लौकिकमूलवत् तूष्णीकत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

---

१ 'ना' इ. 'नास्तेऽसुर' क. ख.। २ 'रक्षसेभ्य' ख. ग. इ.। ३ 'स्तिष्ठन्ना' क.। ४ आहवनीयस्य दक्षिणभाग-इत्यादि ज.। ५ 'प्रत्युत्थितवन्तः' ज.। ६ 'पर्वतादिकमिव वीर्यमपि' इ.।

मन्त्रेण तमाघारयति । यः शिरो यज्ञस्य वागधि मन्त्रः शीर्ष्णो ह्ययमधि वाग्वदति ॥ ११ ॥

आसीनस्तमाघारयति । यो मूलं यज्ञस्य निषण्णमिव हीदं मूलं तिष्ठंस्तमाघारयति यः शिरो यज्ञस्य तिष्ठतीव हीदꣳ शिरः ॥१२॥

स स्रुवेण पूर्वमाघारमाघार्याह । अग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति यथा धुरमध्यूहेदेवं तद्यत्पूर्वमाघारमाघारयत्यध्युह्य हि धुरं युञ्जन्ति ॥ १३ ॥

मन्त्रेण तमाघारयति—यः शिरो यज्ञस्य । वागधि मन्त्रः । शीर्ष्णो ह्ययमधि वाग् वदति ॥ आसीनस्तमाघारयति—यो मूलं यज्ञस्य । निषण्णमिव हीदं मूलम् । तिष्ठंस्तमाघारयति—यः शिरो यज्ञस्य । तिष्ठतीव हीदं शिरः ॥

अग्निसंमार्जनम् ।

स स्रुवेण पूर्वमाघारमाघार्याह—अग्निमग्नीत्सम्मृड्ढि इति । यथा धुरमध्यूहेदेवं तत्—

मन्त्रेणेति । वागधि मन्त्र इत्यादि । वागिन्द्रियसाध्यत्वात् तदात्मको मन्त्रः । सा च वाक् 'शीर्ष्णः' उपरि ताल्वोष्ठपुटादिव्यापारेण शब्दमुच्चारयति, अतो वागात्मकस्य 'यज्ञस्य' शिरःश्रुतावाघारसम्बन्धो युक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्राग्विहितयोरासीनस्थितयोरपि मूलशिरस्त्वोपजीवनेन प्रशंसा क्रियते—आसीनस्तमित्यादिना । निषण्णमिव हीदमिति । 'इदं' वृक्षादिमूलं 'निषण्णमिव हि' एकत्रोपविष्टमिव हि भवति खातत्वेन चाञ्चल्यविरहात् । अतो मूलभूतस्याघारस्यासनसंबन्धो युक्त इत्यर्थः । तिष्ठतीव हीदमिति । 'हि' यतः 'इदं' मनुष्यादीनां 'शिरः' 'तिष्ठतीव' अस्तीति, स्थितिक्रियाविशिष्टमिवोर्ध्वमिव दृश्यते । अतः शिरः-संस्तुतस्याघारस्य तिष्ठता कर्त्रा निष्पादनं युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवमाघारयोः प्रतिनियतधर्मान् विधायाऽनुष्ठानक्रममाह—स स्रुवेणेति । पूर्वाघारानन्तरं, नोत्तराघारः, अपि तु "अग्निमग्नीत्"—इति, आग्नीध्रं प्रति सम्प्रैषं ब्रूयात् । तस्य चायमर्थः—हे 'अग्नीत्' आग्नीध्र ! आहवनीयाख्यम् 'अग्निं' 'सम्मृड्ढि' सम्मार्जनं कुर्विति ।

विधित्सितस्य सम्मार्जनस्याघारानन्तर्य्यमुपपादयति—यथेति । अनडुहः स्कन्धदेशे 'यथा' 'धुरम्' युगधुरम् 'अध्यूहेत्' योजयेत्, एवमग्नौ धुरोऽध्यूहनमेव पूर्वाघारहोमेन क्रियते । अस्मिन्नर्थे लोकप्रसिद्धि-माह—अध्युह्येति । 'हि' यतो रथादिवहनेऽनडुदश्वादिकं योज्यमानास्तदीयस्कन्धस्योपरि युगधुरम् 'अध्युह्य' पश्चात् पाशैः 'युञ्जन्ति' बध्नन्ति; अतो धुरोऽध्यूहनस्थानीयः पूर्वाघारहोम इत्यर्थः (का० श्रौ० सू० ३ । १२) ॥ १३ ॥

---

१ 'माघार्याहाग्नि' इति क्वचित्। २ 'देवं' ग. । ३ 'युञ्जन्ति' क. । ४ 'शिरःस्तुतो' ज. । ५ 'योक्ष्यमाणा' ज. ह. । क. । ६ 'ध्युहन'

अथ सम्मार्ष्टि । युनक्त्येवैनमेतद्युक्तो देवेभ्यो यज्ञं वहादिति तस्मात् सम्मार्ष्टि परिक्रामᳯं सम्मार्ष्टि परिक्रामᳯं हि योग्यं युञ्जन्ति त्रिस्त्रिः सम्मार्ष्टि त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ १४ ॥

स सम्मार्ष्टि । अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं (त्वा) वाजजितᳯं सम्मार्ज्मीति यज्ञं त्वा वक्ष्यन्तं (त्वा) यज्ञियᳯं सम्मार्ज्मीत्येवैतदाहाथोपरिष्टात्तूष्णीं त्रिस्तद्यथा युक्त्वा प्राजेत्प्रेहि वहेत्येवमेवैतत् कशयोपक्षिपति प्रेहि देवेभ्यो यज्ञं वहेति तस्मादुपरि-

---

यत्पूर्वमाघारमाघारयति । अध्युह्य हि धुरं युञ्जन्ति ॥ अथ सम्मार्ष्टि—युनक्त्येवैनमेतद्, युक्तो देवेभ्यो यज्ञं वहादिति । तस्मात् सम्मार्ष्टि । परिक्रामं सम्मार्ष्टि।परिक्रामं हि योग्यं युञ्जन्ति । त्रिस्त्रिः सम्मार्ष्टि । त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ स सम्मार्ष्टि—अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजजितᳲं सम्मार्ज्मि (२ अ. ७ मं.) इति । यज्ञं त्वा वक्ष्यन्तं यज्ञियं सम्मार्ज्मि,

---

अग्निसम्मार्जनं विधाय प्रशंसति—अथेति । 'एनम्' अग्निं हविर्वहनाय सम्मार्जनेन युनक्तीत्यर्थः । सम्मार्जने धर्मविशेषं विधत्ते—परिक्राममिति । परिक्रम्य—परिक्रम्य तत्तत्परिधिदेशं गत्वा तदनुसारेणाग्निं 'सम्मार्ष्टि' । अत एवोक्तं कात्यायनेन—'इध्मसन्नहनैरनुपरिधि सम्मार्ष्टयग्ने वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्रामम्'–(श्रौ० सू० ३. १३) इति । तत्रापि लोकप्रसिद्धिमुदाहरति—परिक्रामं हीति । एकैकस्मिन् परिधौ सम्मार्जनस्य त्रिरावृत्तिं विधाय प्रशंसति—त्रिस्त्रिरिति । "नित्यवीप्सयोः" (पा० सू०८.१.४) इति द्विर्वचनम् ॥ १४ ॥

विहितं सम्मार्जनमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—स सम्मार्ष्टीति । मन्त्रस्याभिप्रायमाह—यज्ञं त्वेति । यज्ञसाधनत्वाद्धविरत्र यज्ञशब्दाभिधेयम् । यज्ञसाधनं हविर्लक्षणमन्नं देवेभ्यो 'वक्ष्यन्तं' वहनं करिष्यन्तमिति "वाजं सरिष्यन्तम्"—इति पदद्वयस्यार्थः । 'वाजजितम्'—इत्यस्य व्याख्या 'यज्ञियम्'—इति । वाजं यज्ञसाधनं हविर्लक्षणमन्नं जयतीति 'वाजजित्' तथा च 'यज्ञ' यज्ञसाधनं हविर्हरतीति 'यज्ञियम्' इति शब्दार्थः सम्पद्यते ॥

उपरिष्टात् सम्मार्जनं विधत्ते—अथेति (का० श्रौ० सू० ३ । १४) । परिधित्रयानुसारेण परितोऽग्निं सम्मृज्य, तदनन्तरमग्नेः 'उपरिष्टात्' 'तूष्णीं' 'त्रिः' सम्मृज्यात् । तदेतत् स्तौति—तद्यथेति । 'तत्' तथा सति 'यथा' खलु लोके युगधुरेऽनड्वाहं संयोज्य 'प्रेहि' प्रगच्छ, वोढव्यं भारं 'वह' इत्येवं वदन् 'कशया' ताडनेन 'प्राजेत्' प्रेरयेत् एवं कशयोपक्षेपणमत्र तदुपरि सम्मार्जनमित्यर्थः । स्रौवस्रुग्व्यापारयोर्मध्येऽनुष्ठानं सम्मार्जनस्य प्रशंसति—तद्यदिति । मनोवाक्संस्तुतयोरनयोराघारयोर्मध्ये सम्मार्जनस्य

---

१ 'युक्तः' ख, ग, झ. । २ 'ष्यन्तं' क. । ३ नास्ति पदमिदं च. । ४ नास्ति पदमिदं ख, ग, झ. । ५ 'यज्ञं' क. । ६ 'हविर्हरतीति' ञ. । ७ 'स्पष्टमन्यदिति मध्येऽधिकम् ञ. ।

षट्रात्तूष्णीं त्रिस्तद्युदेतदुन्तरेण कुर्म्म क्रियते तुस्मादिदं मुनश्च व्वाक्
च समानुमेव सन्नानेव ॥ १९ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स स्रुचोत्तरमाघारमाघारयिष्यन् । पूर्वेण स्रुचावञ्जलिं निदधाति नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति तद्देवेभ्यश्चैवैतत्पितृभ्यश्चार्त्विज्यं करिष्यन्निह्नुते सुयमे मे भूयास्तमिति स्रुचावादत्ते सुभरे मे भूयास्तं भर्त्तुं व्वाᳬं शकेयमित्येवैतदाहास्कन्नमद्य देवेभ्य आज्यᳬं सम्भ्रियासमित्यविक्षुब्धमद्य देवेभ्यो यज्ञं तनवा ऽइत्येवैतदाह ॥ १ ॥

इत्येवैतदाह । अथोपरिष्टात् तूष्णीं त्रिः । तद्यथा युक्त्वा प्राजेत्–प्रेहि वहेति एवमेवैतत्कशयोपक्षिपति–प्रेहि देवेभ्यो यज्ञं वहेति । तस्मादुपरिष्टात्तूष्णीं त्रिः । तद्यदेतदन्तरेण कर्म क्रियते–तस्मादिदं मनश्च वाक् च समानमेव सन्नानेव ॥

उत्तराघारः ।

स स्रुचोत्तरमाघारमाघारयिष्यन् पूर्वेण स्रुचावञ्जलिं निदधाति–नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यः (२ अ० ७ मं०) इति । तद्देवेभ्यश्चैवैतत् पितृभ्यश्चार्त्विज्यं करिष्यन् निह्नुते । सुयमे मे भूयास्तम् (२ अ० ७ मं०) इति । स्रुचावादत्ते–सुभरे मे भूयास्तम् । भर्त्तुं वां शकेयमित्येवैतदाह । अस्कन्नमद्य देवेभ्य आज्यं सम्भ्रियासम् (२ अ० ८ मं०)

करणात् तद्व्यवधाने सति 'मनश्च वाक् च' एतदुभयं (समानमेव) समानविषयं समानाश्रयमपि 'नानेव' भिन्नमिव भवति ॥ १९ ॥ ६ ॥ (४. ४.) ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥
इति प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकः समाप्तः ॥

अथ स्रुच्याघारस्य प्रयोगः प्रतिपाद्यते–स स्रुचेत्यादिना । पूर्वेण स्रुचाविति । जुहूपभृतोः पूर्वभाग इत्यर्थः । समन्त्रकस्य अञ्जलिनिधानस्य प्रयोजनमाह–तद्देवेभ्यश्चेति (का० श्रौ० सू० ३ । १९) । 'आर्त्विज्यं करिष्यन्' तदतिक्रमजनितमपराधं तन्नमस्कारेण 'निह्नुते' शमयतीत्यर्थः । समन्त्रकं जुहूपभृतोरादानं विधत्ते–सुयमे इति (का० श्रौ० सू० ३ । १६) । एतस्य मन्त्रभागस्य विवक्षितमर्थमाह–सुभरे इति । सुष्ठुमनुनियन्तुं भर्तुं शक्ये 'सुयमे' हे जुहूपभृतौ ! युवामीदृश्यौ 'भूयास्तम्' 'भर्त्तुं वां शकेयम्'–इति तात्पर्यार्थकथनम् । मन्त्रस्य द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे–अस्कन्नमद्येति । यत्,

---

१ इहाग्रे 'कण्डिका संख्या १२०' इत्यधिकं ग. ङ. । 'ब्राह्मणम् ६. प्रपाठकः ३. निरवसानोयं प्रपाठकः कण्डिका १२८' इति ख. । २ 'ध्नन्' ख. ग. ङ. । ३ नास्तीदं ज. । ४ 'स्रुचाघारस्य' 'स्रुवाघारस्य' इति ङ. ज. । ५ सुखमनुनियन्तुमिति स्यात् ।'

अङ्घ्रिणा व्विष्णो मा त्वावक्रमिषमिति । यज्ञो वै व्विष्णुस्तस्मा ऽएवैतन्निह्नुते मा त्वावक्रमिषमिति व्वसुमतीमग्ने ते छायामुपस्थेषमिति साध्वीमग्ने ते छायामुपस्थेषमित्येवैतदाह ॥ २ ॥

व्विष्णो स्थानमसीति । यज्ञो वै व्विष्णुस्तस्येव ह्येतदन्तिकं तिष्ठति तस्मादाह व्विष्णो स्थानमसीतीत ऽइन्द्रो व्वीर्यमकृणोदित्यतो हीन्द्रस्तिष्ठन् दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षाᳬस्यपाहंस्तस्मादाहेत इन्द्रो व्वीर्यमकृणोदित्यूर्ध्वोऽध्वर ऽआस्थादित्यध्वरो वै यज्ञ ऽऊर्ध्वो यज्ञ ऽआस्थादित्येवैतदाह ॥ ३ ॥

इति । अविक्षुब्धमद्य देवेभ्यो यज्ञं तनवा इत्येवैतदाह॥**अङ्घ्रिणा विष्णो मा त्वावक्रमिषम्** (२ अ० ८ मं०) इति । यज्ञो वै विष्णुः, तस्मा एवैतन्निह्नुते—मा त्वावक्रमिषमिति। **वसुमतीमग्ने ते छायामुपस्थेषम्** (२ अ० ८ मं०) इति । साध्वीमग्ने ते छायामुपस्थेषमित्येवैतदाह ॥ **विष्णोस्थानमसि** (२ अ० ८ मं०) इति । यज्ञो वै विष्णुः, तस्येव ह्येतदन्तिकं तिष्ठति; तस्मादाह—विष्णो स्थानमसीति। **इत इन्द्रो वीर्यमकृणोत्** (२ अ० ८ मं०) इति। अतो हीन्द्रस्तिष्ठन् दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षांस्यपाहन्, तस्मादाह—इत इन्द्रो वीर्यमकृणोदिति। **ऊर्ध्वोऽध्वर आस्थात्** (२ अ० ८ मं०) इति । अध्वरो वै यज्ञः, ऊर्ध्वो यज्ञ आस्थादि-

---

जुहूपभृतोः स्थितमाज्यं तत् 'अस्कन्नं' यथा भवति तथा 'सम्भ्रियासम्' सम्भर्तुं शक्तो भूयासमिति मन्त्रवाक्यस्यार्थः । तदिदमाह—**अविक्षुब्धमद्येति** । आज्यस्य स्कन्दने हि यज्ञस्य विक्षोभः स्यात्, स च माभूदित्येवं प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

लिङ्गादेवातिक्रमणे विनियोगः सिद्ध इत्यभिप्रेत्य केवलं मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे—**अङ्घ्रिणेति** । हवीरूपेण वेद्यामवस्थितो यज्ञोऽत्र 'विष्णु'—शब्देन विवक्षितः । दक्षिणातिक्रमवेलायां तस्यातिक्रमशङ्का मा भूदिति तदभावः प्रतिपाद्यते— हे 'विष्णो' हवीरूप यज्ञ ! 'त्वा' त्वां 'मा अवक्रमिषम्' अवज्ञया त्वां नातिक्रमामि । अपि तु होमार्थं तत्रापराधो यथा न भवति तथैव सञ्चरदेशेनातिक्रमामीत्यर्थः । एतल्लिङ्गकल्पितमेव विनियोगं कात्यायनः सूत्रयामास—"दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विष्णविति, परिधीनपरेण सञ्चरः"—इति (का० श्रौ० सू० ३ । १६–१८) । स्रुग्व्याघारहोमार्थं यद्दक्षिणतोऽवस्थानम्, तदपि मन्त्रलिङ्गसिद्धमित्यभिप्रेत्य तं मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे—**वसुमतीमिति** । 'वसुमतीं' धनवतीं वासयोग्यां 'साध्वीं' त्वदीयां 'छायां' हे अग्ने ! 'उपस्थेषम्' उपेत्य तिष्ठेयमित्यर्थः ॥ २ ॥

मन्त्रशेषमनूद्य व्याचष्टे—**विष्णोरिति** । **तस्येव ह्येतदिति** यज्ञात्मको हि विष्णुराहवनीये निष्पद्यते । यत्र स्थित्वा अध्वर्युर्जुहोति । तत्र तस्यान्तिकमिति नेदीयस्त्वव्यपदेशः, एतल्लिङ्गसिद्धमवस्थाने मन्त्रस्य विनियोगं कात्यायनः सूत्रितवान्—"वसुमतीमित्यवस्थाय"—इति (का० श्रौ० सू० ३. १९.) । इत

१–४ नास्ति ख. ग. झ. । ५ 'जुह्वुपभृतोः'–ज. एवं पूर्वत्रापि सर्वत्र बोध्यम् । ६ 'स्रुवव्याघार' ज. ७ 'रिहाहवनीये'ज. । ८ 'नेदीयस्त्व' झ. युक्तं च तदेव ।

अग्ने व्वेर्होत्रं व्वेर्दूत्यमिति । [2]उभयं व्वा ऽएतदग्निर्देवानाᳯं होता च दूतश्च तदुभयं व्विद्धि यद्देवानामसीत्येवैतदाहावतां त्वां द्यावापृथिवी ऽअव त्वं द्यावापृथिवी ऽइति नात्र तिरोहितमिवास्ति स्विष्टकृद् देवेभ्य इन्द्र आज्येन हविषाभूत् स्वाहेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्र ऽआज्येनेति व्वाचे वा ऽएतमाघारमाघारयतीन्द्रो व्वागित्यु वा ऽआहुस्तस्माद्धेवाहेन्द्र ऽआज्येनेति ॥ ४ ॥

त्येवैतदाह ॥ **अग्ने वेर्होत्रं वेर्दूत्यम्** (२ अ० ९ मं०) इति । उभयं वा एतदग्निर्देवानाम्–होता च दूतश्च । तदुभयं विद्धि–यद्देवानामसीत्येवैतदाह । **अवतां त्वां द्यावापृथिवी अव त्वं द्यावापृथिवी** (२ अ० ९ मं०) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । **स्विष्टकृद् देवेभ्य इन्द्र आज्येन हविषाभूत् स्वाहा** (२ अ० ९ मं०) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता, तस्मादाह–इन्द्र आज्येनेति । वाचे वा एतमाघारमाघारयति । इन्द्रो वागित्यु वा

इन्द्र इत्यादेः स्वाहान्तस्य मन्त्रस्य होमे विनियोगो लिङ्गसिद्ध इत्यभिप्रेत्य तं मन्त्रं भागशोऽनूद्य व्याचष्टे–**इत इन्द्र** इति । 'हि' यस्मादस्मिन् स्थाने तिष्ठन्निन्द्रो दक्षिणदिगवस्थितान् राक्षसादीन् 'अपाहन्' अतः कारणात् 'इत इन्द्रो वीर्यमकृणोदिति' । मन्त्रभागे इन्द्रस्तुतिः । द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे–**ऊर्ध्वोऽध्वर** इति । इन्द्रवीर्येण राक्षसादीनां बाधितत्वान्निर्विघ्नः 'यज्ञः' ऊर्द्ध्वः प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भागान्तरमनूद्य व्याचष्टे–**अग्ने वेरिति** । हे अग्ने 'होत्रं' होतृकर्म 'वेः' बुध्यस्व । तथा 'दूत्यं' दूतकर्म 'वेः' बुध्यस्व 'इति' मन्त्रवाक्यार्थः । ''विद् ज्ञाने''–(अ० प०) इत्यस्माच् छान्दसो लङ्, सिपि ''दश्च''–(पा० सू० ८. २. ७५) इति दकारस्य रुत्वे वेरिति रूपम् । इममर्थमाह–**उभयं वा** इत्यादिना । 'देवानाम्' अर्थे आत्मनो यद् दूतत्वं होतृत्वं चाङ्गीकृतवान् 'असि' 'तदुभयं' 'विद्धि' जानीहीत्यर्थः । अवतान्त्वेत्यादि निगदसिद्धम् । अन्तिमं भागमनूद्य व्याचष्टे–**स्विष्टकृदिति** । 'देवेभ्यः' देवानामर्थे सोऽग्निः 'स्विष्टकृत्' शोभनयागस्य कर्त्ता । हे अग्ने ! त्वं यस्मादेवं भवसि, तस्मादनेन 'आज्येन हविषा' आहुतेन 'इन्द्रः' सङ्गतः 'अभूत्' भवतु, 'स्वाहा' स्वाहुतमिदमाज्यमस्त्विति मन्त्रवाक्यार्थः। **इन्द्रो वै यज्ञस्येत्यादि** स्पष्टम्॥ ननु 'मनसे चैव वाचे च'ति द्वितीयाघारस्य वाग्देवतार्थत्वं प्रागाम्नातम् (श०प० १।४।४।१)। तदिन्द्रार्थत्वे विरुद्धयत इत्याशङ्क्य, तयोस्तादात्म्यमाह–**इन्द्रो वागित्यु वा आहुरिति** । वाच इन्द्रेण व्याकृतत्वात् तत्तादात्म्यम् । अत एव तैत्तिरीयके ''इमां नो वाचं व्याकुरु''इत्युपक्रम्याम्नातम् । ''तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्'' (तै० सं० ६. ४. ७. ९.) इति । एषा प्रसिद्धिरत्र 'वै'–शब्देन द्योत्यते । **तस्माद्धेवाहेति** । वाच इन्द्रस्य भेदाभावादपीत्यर्थः । अस्य मन्त्रस्य लिङ्गसिद्धं होमे विनियोगमसूत्रयत् कात्यायनः–इत इन्द्र इति जुहोति (का० श्रौ०सू० ३. १९) इति ॥ ४ ॥

---

१ 'व्वेर्द्दूत्य' ख. झ. । २ 'त्युभयं' ङ. च. । ३ 'द्यावा' क. । ४ 'भूत्' ख. ग. झ. । ५ 'नेति' ग. झ. । ६ नास्ति पदमिदं ज. ।

अथासꣳस्पर्शयन्त्स्रुचौ पर्य्येत्य । ध्रुवया समनक्ति शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघारऽआत्मा वै ध्रुवा तदात्मन्येवैतच्छिरः प्रतिदधाति शिरो वै यज्ञस्योत्तर ऽआघारः श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तस्माद्योऽर्द्धस्य श्रेष्ठो भवत्यसावमुष्यार्द्धस्य शिर इत्याहुः ॥ ५ ॥

यजमान एव ध्रुवामनु । योऽस्मा ऽअरातीयति स ऽउपभृतमनु स यद्धोपभृता समञ्ज्याद्यो यजमानायारातीयति तस्मिञ्छ्रियं दध्यात् तद्यजमान ऽएवैतच्छ्रियं दधाति तस्माद् ध्रुवया समनक्ति ॥ ६ ॥

स समनक्ति । सञ्ज्योतिषा ज्योतिरिति ज्योतिर्वा ऽइतरस्यामाज्यं

आहुः । तस्माद्धेवाह—इन्द्र आज्येनेति ॥ अथासंस्पर्शयन्त्स्रुचौ पर्येत्य ध्रुवया समनक्ति । शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघारः । आत्मा वै ध्रुवा । तदात्मन्येवैतच्छिरः प्रतिदधाति । शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघारः । श्रीर्वै शिरः । श्रीर्हि वै शिरस्तस्मात्—योऽर्द्धस्य श्रेष्ठो भवति, असावमुष्यार्द्धस्य शिर इत्याहुः ॥ यजमान एव ध्रुवामनु । योऽस्मा अरातीयति स उपभृतमनु । स यद्धोपभृता समञ्ज्याद्—यो यजमानायारातीयति । तस्मिञ्छ्रियं दध्यात्, तद्यजमान एवैतच्छ्रियं दधाति; तस्माद् ध्रुवया समनक्ति ॥ स समनक्ति । संज्योतिषा ज्योतिः (२ अ०९ मं०)

होमानन्तरं प्रत्याक्रम्य ध्रुवासमञ्जनं विधत्ते—अथेति । ध्रुवयेति । ध्रुवामित्यर्थः । तदाह कात्यायनः—असंस्पर्शयन्स्रुचावेत्य जुह्वाध्रुवां[१] समनक्तीति (का०श्रौ०सू०३.२०) तदेतत् समञ्जनं प्रशंसति—शिरो वा इति । उत्तराघारस्य यज्ञशिरस्त्वं प्राक्प्रतिपादितम् । ध्रुवास्थस्याज्यस्य सर्वयज्ञसाधारण्याद् यज्ञस्य मध्यदेह एव ध्रुवा; आघारशेषस्य तस्यां समञ्जनात् 'शिरः' एव तस्मिन् 'प्रतिदधाति' इत्यर्थः । यज्ञशिरस्त्वमुपजीव्य श्रीरूपत्वेनाघारं प्रशंसति—शिरो वा इति । शिरसः श्रीत्वोपपादनम्—श्रीर्हि वै इति । 'हि'—शब्दद्योतितां प्रसिद्धिं लोके श्रीमिति शिरस्त्वं व्यवहारेणाविष्करोति । तस्मादिति । 'अर्द्धस्य' देशभागस्य ग्रामादेः 'यः श्रेष्ठो भवति' 'अमुष्य' ग्रामादेः 'असौ' देवदत्तः 'शिरः' 'इति' लौकिकाः कथयन्ति, अतः शिरसः श्रीरूपत्वम् ॥ ५ ॥

किं तत इत्याह—यजमान एवेत्यादिना । 'ध्रुवामनु'—अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्, "कर्मप्रवचनीययुक्ते"—(पा० सू० २. ३. ८) इति द्वितीया । ध्रुवाभागो यजमान इत्यर्थः । 'अस्मै' यजमानाय 'यः' 'अरातीयति' अरातिः शत्रुरिवाचरति । 'सः' उपभृद्भागः । 'उपभृता'—इति द्वितीयार्थे तृतीया । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

विहितं समञ्जनमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—स समनक्तीति । सञ्ज्योतिषाज्योतिरितिमन्त्रगतज्योतिःशब्दद्वयस्यार्थमाह—ज्योतिर्वा इति । ध्रुवापेक्षया 'इतरा' जुहूः, तस्यां यद् 'आज्यम्' तत् तृतीयान्तज्योतिः-

---

१ 'मनु' झ. । २ 'सुम' ग. । ३ 'तस्मिंछ्रियं' झ. । ४ 'संज्योतिषा' ख. झ. । ५ 'आघार्य'—इति पूर्वे—'संज्योतिषेति' इति चान्तेऽधिकं सूत्रे । ६ 'यज्ञस्य यज्ञशिरस्त्वम्' इति ज. । ७ शिरःपदेन श्रीमतो व्यवहारमाविष्करोतीति तात्पर्यम् ।

भुवति ज्योतिरितरस्यां तु ह्येतदुभे ज्योतिषी सङ्गच्छेते तस्मादेवꣳ सुमनक्ति ॥ ७ ॥

अथातो मुनसश्चैव व्वाचुश्च । अहंभद्र ऽउदितं मुनश्च ह वै व्वाक् चाहंभद्र ऽऊदाते ॥ ८ ॥

तद्ध मुन ऽउवाच । अहुमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न वै मुया त्वं किञ्च नानभिगतं व्वदसि सा यन्मुम त्वुं कृतानुकरानुवर्त्मास्यहुमेव त्वच्छ्रेयोस्मीति ॥ ९ ॥

अुथ ह व्वागुवाच । अहुमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि । यद्वै त्वं व्वेत्थाहं तद्विज्ञपयाम्यहꣳ सुञ्ज्ञपयामीति ॥ १० ॥

इति। ज्योतिर्वा इतरस्यामाज्यं भवति, ज्योतिरितरस्याम् । ते ह्येतदुभे ज्योतिषी सङ्गच्छेते । तस्मादेवं समनक्ति ॥

अथातो मनसश्चैव वाचश्चाहंभद्र उदितम् । मनश्च ह वै वाक् चाहंभद्र ऊदाते ॥ तद्ध मन उवाच—अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि, न वै मया त्वं किञ्चनानभिगतं वदसि । सा यन्मम त्वं कृतानुकरानुवर्त्मासि, अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति ॥ अथ ह वागुवाच—अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि,

---

शब्दार्थः । जुह्वपेक्षया 'इतरा' ध्रुवा तस्यां यद् 'आज्यम्' तत् प्रथमान्तज्योतिःशब्दार्थः । एते चाज्यज्योतिषी क्रमेण सूर्याग्न्यात्मके; तदुभये समञ्जनेन 'संगच्छेते' सङ्गते एव भवत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्राजापत्यस्य पूर्वाघारस्योपांशुत्वं प्रतिपादयितुं मनोवाग्भ्यां कृतं संवादमुपन्यसितुं प्रतिजानीते—**अथात** इति । 'अथ'—शब्दोऽधिकारार्थः । 'अतः' परम् 'अहं—भद्रे' निमित्ते,—अहमेव भद्रः, अहमेव भद्र इति स्वस्वोत्कर्षविषये, 'मनसो वाचश्च' यदुक्तं वचनं तदधिक्रियत इत्यर्थः । तमेवेतिहासमुदाहरति—**मनश्चे**ति । 'अहं—भद्रे' आत्मीयोत्कर्षविषये 'ऊदाते' विवादं चक्रतुः । वदेः किति लिटि यजादित्वात् (पा० सू० ६ । १ । १५) सम्प्रसारणम् ॥ ८ ॥

तत्र मनसो वाक्यमुदाहरति—**तद्धे**ति । श्रेयस्त्वकारणमाह—**न वा** इति । हे वाक् ! 'त्वं' 'मया' मनसाऽविषयीकृतं 'किम्' अपि 'न वदसि'; अतो विषयीकृतमेव वदसि । 'सा त्वं' 'मम' 'कृतानुकरा' मया यत्कृतं तदेवानुकुर्वती 'अनुवर्त्मा' अनुगन्त्री भवसीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथैतस्य प्रत्युत्तरमाह—**अथ वागुवाचे**ति । हे मनः ! 'अहमेव' त्वत्तः सकाशात् 'श्रेयसी' कुतः ? 'यद्वै त्वं' यद्वस्तु त्वं 'वेत्थ' जानासि । 'अहं तद् विज्ञपयामि' तदन्तर्गतविषयं परेषां विविधं प्रतिपादयामि । तत् 'सञ्ज्ञपयामि' सम्यग् ज्ञपयामि, प्रतिपादयामि । यतो विज्ञापन—सञ्ज्ञापन—साध्यं ममैव, अतस्त्वत्तः श्रेयसीत्यर्थः ॥ १० ॥

---

१ 'स्मीति' क. । २ 'ज्ञप' ग. ङ. । ३ 'ज्ञप्यामि' ज. । एवं पूर्वत्रापि ।

ते प्रजापतिं प्रति प्रश्नमेयतुः। स प्रजापतिर्मनस ऽएवानूवाच मन ऽएव त्वच्छ्रेयो मनसो वै त्वं कृतानुकरानुवर्त्मासि श्रेयसो वै पापीयान् कृतानुकरोऽनुवर्त्मा भवतीति ॥ ११ ॥

सा ह वाक् परोक्ता विसिष्मिये। तस्यै गर्भः पपात सा ह वाक् प्रजापतिमुवाचाहव्यवाडेवाहं तुभ्यं भूयासं यां मा परावोच ऽइति तस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्यं यज्ञे क्रियत ऽउपाꣳश्वेव तत् क्रियतेऽहव्यवाड्ढि वाक् प्रजापतय ऽआसीत् ॥ १२ ॥

तद्धैतद्देवाः। रेतश्चर्मन् वा यस्मिन् वा बभ्रुस्तद्ध स्म पृच्छन्त्यत्रैव त्या३दिति ततोऽत्रिः सम्बभूव तस्मादप्यात्रेय्या योषितैनस्व्येतस्यै हि योषायै वाचो देवताया ऽएते सम्भूताः ॥ १३ ॥ १ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्। (४. ९.)

चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

यद्वै त्वं वेत्थ—अहं तद्विज्ञपयामि, अहं संज्ञपयामीति ॥ ते प्रजापतिं प्रति प्रश्नमेयतुः। स प्रजापतिर्मनस एवानूवाच—मन एव त्वच्छ्रेयः, मनसो वै त्वं कृतानुकरानुवर्त्मासि; श्रेयसो वै पापीयान् कृतानुकरोऽनुवर्त्मा भवतीति ॥ सा ह वाक् परोक्ता विसिष्मिये। तस्यै गर्भः पपात। सा ह वाक् प्रजापतिमुवाच—अहव्यवाडेवाहं तुभ्यं भूयासम्, यां मा परावोच इति। तस्माद् यत्किञ्च प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, उपांश्वेव तत् क्रियते। अहव्यवाड्ढि वाक् प्रजापतय आसीत्॥ तद्धैतद्देवा रेतश्चर्मन् वा यस्मिन् वा बभ्रुः। तद्ध स्म पृच्छन्ति—अत्रैव त्या३दिति। ततोऽत्रिः सम्बभूव। तस्मादप्यात्रेय्या योषितैनस्वी। एतस्यै हि योषायै वाचो देवताया एते सम्भूताः॥

ते प्रजापतिमिति। एवं विवदमाने 'ते' मनश्च वाक् च 'प्रश्नं प्रति प्रजापतिम्' 'एयतुः' जग्मतुः। 'सः' च 'मनस एव' अनुकूलम् 'उवाच' तद्वाक्यमुदाहरति—**मन एवे**ति। कृतानुकरत्वस्य निष्कर्षहेतुत्वं लोकप्रसिद्धया दर्शयति—**श्रेयसो वा** इति ॥ ११ ॥

सा हेति। एवं प्रजापतिनोक्ते 'सा' वाक् पराजितत्वेन 'उक्ता' 'विसिष्मिये' विगतस्मया भग्नवीर्या बभूव। तस्मात् पराभवात् तस्या वाचो यो 'गर्भः' देवमनुष्यादीनामुत्पत्तिहेतुः, सोऽपि 'पपात'। 'सा वाक्' पराजयेन खिन्ना सती 'प्रजापतिम्' 'उवाच' उक्तवती। किमिति। हे प्रजापते! 'तुभ्यमहम्' 'अहव्यवाड्' हव्यवहनस्याहेतुभूतैव 'भूयासम्' 'यां मा' पराजितत्वेनोक्तवानसि। यस्मादेवं वाचोक्तम्, 'तस्मात्' एव कारणात्, यज्ञसंबन्धि यत्किमपि प्रजापतिदेवताकं कर्म, 'तत्' सर्वं वाग्व्यापारविरहेण, 'उपांश्वेव क्रियते' अहव्यवाड्ढि—इति प्रागुक्तार्थस्मारणम् ॥ १२ ॥

स पतितो वाचो गर्भः कथमासीदिति तदिदानीमनुसन्धत्ते—**तद्धैतदि**ति। 'तत्' 'ह' खलु 'एतत्' वाचः सकाशात् पतितं 'रेतः' 'चर्मन्' चर्मणि 'अन्यस्मिन् वा' यस्मिन् कस्मिंश्चित्पात्रे देवाः 'बभ्रुः' धृतवन्तः भृत्वा च 'तत्' प्रतिदिवसं 'पृच्छन्ति'—**अत्रैव त्या३दी**ति। 'अत्र' अस्मिन् पात्रे किं 'स्या३त्'

---

१ 'तस्यै' क.। २ 'वा' ख. ग. ङ.। ३ 'वान्यस्मिन्' क्वचित्।४ 'पृच्छन्त्य' क.। ५ 'त्रैव' ख ग ङ.। ६ 'स्व्ये' क.। ७ यो मामिति ज.। ८ प्रतीकमिदं नास्ति ज.।

अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स वै प्रवरायाश्रावयति । तद्युत् प्रवरायाश्रावयति । यज्ञो वा ऽआश्रा-

होतृप्रवरणम् ।

स वै प्रवरायाश्रावयति । तद् यत् प्रवरायाश्रावयति–यज्ञो वा आश्रा-

एतत्प्रसिद्धं रेतः कथंभूतम् ? 'इति' विचारयन्त इत्यर्थः । "विचार्यमाणानाम्"–(पा०सू०८. २.९७) इति प्लुतिः । यस्मादेवैर्विचारितम्, 'ततः' तस्मात् स गर्भः 'अत्रिः' सम्बभूव । अत्रैव त्यदित्यत्रिरिति शब्दव्युत्पत्तिरित्यर्थः । यतो गर्भाशयात् सृतो गर्भोऽत्रिः संपन्नः, तस्मात् सृतगर्भा रजस्वला स्त्री नाम्ना 'आत्रेयी'–इत्याख्यायते । तया 'योषिता' सह सम्भाषणादिकं कुर्वन् पुरुषः 'एनस्वी' भवति । तैत्तिरीयकेऽप्याम्नातम्–"तस्मान्मलवद्वाससा न संवदेत, न सहासीत"–(तै०सं०२. ५.१.५.) इति ।

ननु यस्या गर्भोऽत्रिः संजातः, सैव वागात्रेयी; सर्वस्त्रीणां कथमात्रेयीत्वमित्यत आह–एतस्या इति । 'ऐतस्यै' स्त्रीरूपधारिण्या एतस्याः खलु वाग्देवतायाः 'एते' लौकिकाः सर्वे गर्भाः 'सम्भूताः' । गर्भाशयलक्षणे चर्मणि धृतं रेतो हि गर्भात्मना परिणमति, तच्च वाक्संबन्ध्येवेति सिद्धं सर्वासामात्रेयीत्वमित्यर्थः ॥ १३ ॥ ९ ॥ (४. १.)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताब्धीन्पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रतितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मण-
भाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
चतुर्थे सामिधेन्यादिराघारान्तः प्रदर्शितः । प्रयोगः पञ्चमेऽथास्मिन् प्रवरादिर्निरूप्यते ॥

तत्र दैवहोत्रार्षेयमानुषहोतॄणां वरणं विवक्षुरादौ तदङ्गतया आश्रावणं विधत्ते–स वै प्रवरायाश्रावयतीति । 'सः' अध्वर्युः प्रवरार्थम् 'आश्रावयति' आश्रावयेत् । विहितमाश्रावणं प्रशंसति–तद्यत्

---

१ अत्रैव त्या३दिति यस्मादेवैर्विचारितम्–इति ज. झ. युक्तं चैतदेव । २ सम्भाषणादिकमिति ज. । ३ 'एनस्वी–'ज. ४ पदमिदं नास्ति ज. झ. । ५ वाक्यं बन्ध्येवेति–इत्यादि क. ।

वणं यज्ञमभिव्याहृत्याथ होतारं प्रवृणा ऽइति तस्मात् प्रवरायाश्रावयति ॥ १ ॥

स इध्मसंन्नहनान्येवाभिपद्याश्रावयति । स यद्धानारभ्य यज्ञमध्वर्युराश्रावयेद् वेपनो वा ह स्यादन्यां वार्तिमार्च्छेत् ॥ २ ॥

तद्धैके । वेदेस्तीर्णायै बर्हिरभिपद्याश्रावयन्तीध्मस्य वा शकलमपच्छिद्याभिपद्याश्रावयन्तीदं वै किञ्चिद्यज्ञस्येदं यज्ञमभिपद्याश्रावयाम ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यादेतद् वै किञ्चिद्यज्ञस्य यैरिध्मः सन्नद्धो भवत्यग्निं सम्मृजन्ति तद्धेव खलु यज्ञमभिपद्याश्रावयति तस्मादिध्मसन्नहनान्येवाभिपद्याश्रावयेत् ॥ ३ ॥

वणम्, यज्ञमभिव्याहृत्याथ होतारं प्रवृणै-इति । तस्मात्प्रवरायाश्रावयति॥ स इध्मसन्नहनान्येवाभिपद्य-आश्रावयति । स यद् ह अनारभ्य यज्ञमध्वर्युराश्रावयेद्-वेपनो वा ह स्याद्, अन्यां वाऽऽर्तिं वाऽऽर्च्छेत् ॥ तद्धैके वेदेः स्तीर्णायै बर्हिरभिपद्याश्रावयन्ति, इध्मस्य वा शकलमपच्छिद्याभिपद्याश्रावयन्ति-'इदं वै किञ्चिद् यज्ञस्य; इदं यज्ञमभिपद्याश्रावयामः' इति वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । एतद् वै किञ्चिद् यज्ञस्य-यैरिध्मः सन्नद्धो भवति, अग्निं संमृजन्ति; तद्धेव

प्रवरायेत्यादिना । आश्रावणस्य यज्ञनिर्वर्त्तकत्वाद्यज्ञत्वम् । **अथ होतारमि**ति । दैवं होतारम् अग्निमित्यर्थः ॥ १ ॥

आश्रावणाङ्गतयेध्मबन्धनदर्भाणां ग्रहणं विधत्ते-**स इध्मसन्नहनान्येवे**ति । एवकारो वक्ष्यमाणपक्षद्वयनिरासार्थः ।

विपक्षे बाधमाह-**स यद्धे**ति । यज्ञावयवस्य कस्यचिदनन्वालम्भे सति निरालम्बनत्वेन 'वेपनः' कम्पनशीलो 'वा स्यात्' 'अन्यां वा' पतनादिलक्षणाम् 'आर्तिम्' प्राप्नुयात् ॥ २ ॥

तत्र केषाञ्चित् पक्षमुपन्यस्यति-**तद्धैक** इति । स्तीर्णाया इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तेषामभिप्रायमाविष्करोति ।

इदं वा इति । स्तरणसमिन्धनलक्षणस्य कार्यस्य करणात् 'इदं' बर्हिरादिकं 'यज्ञस्य' 'किञ्चिद्' अङ्गम् । स्पष्टमन्यत् ॥ तन्निराकरोति-**तदु तथे**ति । पक्षान्तरादस्य विशेषमाह-**एतद्वा** इति । इध्मसन्नहनाग्निसम्मार्जनलक्षण-कार्यद्वयकरणाद् 'एतत्' इध्मसन्नहनात्मकमेव 'यज्ञस्य' 'किञ्चित्' प्रशस्तमङ्गम्; अतस्तद्धारणपक्ष एव श्रेयानित्यर्थः । अत एव कात्यायनः आदाविध्मसन्नहनान्येवाभिधाय पश्चात् पक्षान्तरं निर्दिदेश-"इध्मसन्नहनान्यादायो श्रावयेत्याहास्तु श्रौपडित्यग्नीद् वेदिबर्हिरिध्मशकलमपच्छिद्यैके" (का० श्रौ० सू० ३ । २१-२३) इति ॥ ३ ॥

---

१ 'राया' ख. ग. झ. । २ 'संनुह्ना' झ. । ३ 'यद्धाना' ख. ग. झ. । ४ 'यैव बर्हि' ख. । ५ 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थीवचनम्' इति (१५०९ वार्तिकपा.) वचनेनेति भावः ।

स ऽआश्राव्य । य एव देवानाᳫं होता तमेवाग्रे प्रवृणीतेऽग्निमेव तदग्नये चैवैतद्देवेभ्यश्च निह्नुते यदहाग्रेऽग्निं प्रवृणीते तदग्नये निह्नुतेऽथ यो देवानाᳫं होता तमग्रे प्रवृणीते तदु देवेभ्यो निह्नुते ॥ ४ ॥

स ऽआह[1] । अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यग्निर्हि देवानाᳫं होता तस्मादाहाग्निर्देवो दैव्यो होतेति तदग्नये चैवैतद्देवेभ्यश्च निह्नुते यदहाग्रेऽग्निमाह तदग्नये निह्नुतेऽथ यो देवानाᳫं होता तमग्र ऽआह तदु देवेभ्यो निह्नुते ॥ ५ ॥

देवान्यक्षद्विद्वाँश्चिकित्वानिति[3] । एष वै देवाननु विद्वान् यदग्निः स ऽएनाननु विद्वाननुष्ठ्या यक्षदित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

खलु यज्ञमभिपद्याश्रावयति; तस्मादिध्मसन्नहनान्येवाभिपद्याश्रावयेत् ॥ स आश्राव्य—य एव देवानां होता, तमेवाग्रे प्रवृणीते—अग्निमेव । तद् अग्नये चैवतद् देवेभ्यश्च निह्नुते । यदहाऽग्निं प्रवृणीते—तद् अग्नये निह्नुते, अथ यो देवानां होता, तमग्रे प्रवृणीते; तद् देवेभ्यो निह्नुते ॥ स आह—अग्निर्देवो दैव्यो होता इति । अग्निर्हि देवानां होता, तस्मादाह—अग्निर्देवो दैव्यो होतेति । तद् अग्नये चैवतद् देवेभ्यश्च निह्नुते । यदहाग्रेऽग्निमाह—तदग्नये निह्नुते । अथ यो देवानां होता—, तमग्रे आह—तदु देवेभ्यो निह्नुते ॥ देवान्यक्षद्विद्वाँश्चिकित्वान् इति । एष वै देवाननु विद्वान्—यदग्निः । स एनाननु विद्वान् अनुष्ठ्या यक्षद्—इत्येवैतदाह ॥

अथ देवहोतुरग्नेर्वरणं विधत्ते—स आश्राव्येति । 'अग्रे' आर्षेयहोतृवरण—मानुषहोतृवरणाभ्यां पूर्वम् । देवहोतारं विशिनष्टि—अग्निमेवेति ॥

वरणस्य प्रयोजनमाह—तदग्नय इति । 'निह्नुते' 'नि+ह्नुङ्—अपनये (धा० पा० अ० आ० ७२) अपनेतव्यश्चात्र तदसत्कारप्रयुक्तोऽपराधः । तस्य क्रियमाणत्वादग्नेर्निह्नवः । कथं देवानां निह्नवः स्यादिति तं प्रकारं विभज्य दर्शयति—यदहाग्रेऽग्निमित्यादिना । अग्नेर्देवहोतृत्वेन देवसम्बन्धात् तद्वरणेन तेषामपि निह्नव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अत्र मन्त्रपाठ एवाग्नेर्वरणमित्याह—स आहेति । तथैव कात्यायनोऽप्याह—"अथ प्रवृणीतेऽग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादिना" (का० श्रौ० सू० ३. २५) प्रवरविधिशेषार्थवादे यो देवानां निह्नवः सङ्ग्रहविवरणाभ्यामुक्तः, तं मन्त्रपदतात्पर्याभिधानद्वारेणापि प्रतिपादयति—अग्निर्हीत्यादिना । अग्नेर्देवहोतृत्वसमर्थनेन ॥ ५ ॥

द्वितीयं मन्त्रभागमनूद्य व्याचष्टे—देवान् यक्षदिति । विद्वान्—इत्यनेन यष्टव्यदेवतापरिज्ञानम्, 'चिकित्वान्'—इति परिज्ञातस्यार्थस्याविस्मरणम् । अग्नेस्तथाविधज्ञानवत्त्वं "विद्वाँ आ वक्षि विदुषो निषत्सि" इत्यादिमन्त्रेषु (ऋ० सं० ३. १४. २.) प्रसिद्धम् । 'अनुष्ठया' अनुक्रमेणेत्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१ 'आहाग्नि' ङ. । २ 'चैव देवेभ्यश्च' ख. ग. झ. । ३ 'नित्येष' ङ. । ४ 'ष्ठ्या' इति क्वचित् । ५—अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादयः प्रवरणमन्त्राः संहितायामत्र न दृश्यन्ते । ६ "—होता-देवान् यक्षद्विद्वाँश्चिकित्वान्मनुष्वद्भरतवत्" इति पूर्णो मन्त्रः सूत्रपाठे ।

मनुष्वद्भरतवदि॒ति । म॒नुर्ह॑ वा ऽअग्रे॑ य॒ज्ञेने॑जे तद॑नुकृ॒त्येमाः॑ प्र॒जा यज॑न्ते त॒स्मादा॑ह मनुष्वदि॒ति म॒नोर्य॒ज्ञ ऽइत्यु॑ वा॒ ऽआहु॒स्तस्मा॑द्वे॒वाह॑ म॒नुष्वदि॒ति ॥ ७ ॥

भरतवदि[1]ति ।[2] ए॒ष हि दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं भ॒रति॑ त॒स्माद्भ॑र॒तोऽग्नि॒रित्या॑हुरे॒ष ऽउ वा॒ ऽइमाः॑ प्र॒जाः प्रा॒णो भू॒त्वा बि॑भर्त्ति त॒स्माद्वे॒वाह॑ भरतवदि॒ति ॥ ८ ॥

अ॒थार्षे॒यं प्र॒वृणी॑ते । ऋ॒षिभ्य॑श्चै॒[3]वैनमे॒तद्दे॒वेभ्य॑श्च नि॒वेदय॑त्यय॒ं म॒हावी॑र्यो॒ यो य॒ज्ञं प्रा॒पदि॒ति त॒स्मादा॒र्षेयं प्र॒वृणी॑ते ॥ ९ ॥

परस्तादर्वाक्प्रवृणीते । प॒रस्ता॒द्ध्यर्वाच्यः प्र॒जाः प्र॒जाय॑न्ते ज्या॒यस-

---

मनुष्वद् भरतवद् इति । **मनुर्ह वा अग्रे यज्ञेनेजे**; **तदनुकृत्येमाः प्रजा यजन्ते**; **तस्मादाह—मनुष्वदिति** । **मनोर्यज्ञः**—**इत्यु वा आहुः**, **तस्माद्वेवाह—मनुष्वदिति** ॥ **भरतवदिति—एष हि देवेभ्यो हव्यं भरति**, **तस्माद्भरतोऽग्निरित्याहुः** । **एष उ वा इमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा बिभर्ति**, **तस्माद्वेवाह—भरतवदिति** ॥

अथार्षेयं प्रवृणीते । **ऋषिभ्यश्चैवैनम—एतद् देवेभ्यश्च निवेदयति—'अयं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापद्' इति**, **तस्मादार्षेयं प्रवृणीते** ॥ **परस्तादर्वाक् प्रवृणीते** । **परस्ताद्धि अर्वाच्यः**

मनुष्वदिति तृतीयमन्त्रभागगतस्य 'मनुष्वत्' पदस्य सामर्थ्यलब्धोऽर्थः—**तदनुकृत्ये**त्यादि । अयमर्थः—यथा मनुः स्वकीये यज्ञे देवान् अनुक्रमेणेष्टवान्, एवम् 'इमाः प्रजाः' अपि 'यजन्ते' तद्वदग्निरपि होता भूत्वा यजत्वित्यर्थः ॥ तस्यैवाभिप्रायान्तरमाह—**मनोर्यज्ञ** इत्यादिना । 'इति'—शब्दोऽप्यर्थे, 'वै'—शब्दः प्रसिद्धौ । अस्मिन् पक्षे 'मनुष्वत्'—इति "तत्र तस्येव" (पा०सू० ५.१.११६) इति षष्ठ्यर्थे वतिः । यस्मात् 'मनोर्यज्ञ इति' 'आहुः' सर्वे जनाः, अतो मनोर्यागकर्तृत्वम्; मनोर्यज्ञ इवास्मिन् यज्ञेऽपि देवान् यजत्वित्यर्थः। "नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसङ्ख्यानम्"—(पा०सू० १।४।१८ वा. १) इति भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञायां रुत्वाभावः ॥ ७ ॥

भरतवदितीति । भरतशब्दस्याग्न्यभिधायकत्वे द्वेधा व्युत्पत्तिं दर्शयति—**एषही**त्यादिना ॥ ८ ॥

यजमानस्यार्षेयवरणं विधत्ते—**अथार्षेयमिति** । 'अथ' दैवहोतृवरणानन्तरम्, 'आर्षेयम्' ऋषीणां सम्बन्धिनं तमध्वर्युः 'वृणीते' वरणं कुर्यात् । "अमुवदमुवत्" इति (का० श्रौ० सू० ३. २६) कीर्तयेत् । तत्प्रयोजनमाह—**ऋषिभ्यश्चे**ति । 'यः' यज्ञमुपक्रान्तवान् 'अयं' यजमानः शारीरश्रुताध्ययनसम्पत्त्या हि महासामर्थ्यवानित्येतदमुवदमुवदिति पुरातनप्रसिद्धऋषिदृष्टान्तेन गम्यते, अतस्तेभ्योऽस्य यजमानस्य सामर्थ्यमावेदितं भवति । अत्रान्वाधाने देवतापरिग्रहात् तन्निधानं सिद्धमित्यभिप्रेत्य 'ऋषिभ्यश्चैवैनमेतद्देवेभ्यश्च'—इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

विहितमार्षेयवरणमवरोहेण कर्तव्यमिति विधत्ते—**परस्तादर्वागि**त्यादिना । **ज्यायसस्पतय** इति ।

---

१ 'दिति' ख. ग. ङ. । २ 'द्धित्येष' ङ. । ३ 'णीत ऋषि' ङ. । ४ बाधादिति पदं त्रुटितं प्रतिभाति ।

स्पतय ऽउ चैवैतन्निह्नुत ऽइदꣳ हि पितैवाग्रे[1] ऽथ पुत्रो थ पौत्र-स्तस्मात् परस्तादर्वाक् प्रवृणीते ॥ १० ॥

स ऽआर्षेयमुक्त्वाह । ब्रह्मण्वदिति ब्रह्म ह्यग्निस्तस्मादाह ब्रह्मण्व-दित्या च वक्षदिति तद्या ऽएवैतद्देवता[2] ऽआवोढवा[3] ऽआह ता ऽएवैतदाहा[4] च वक्षदिति ॥ ११ ॥

ब्राह्मणा ऽअस्य[5] यज्ञस्य प्रावितारऽइति[6] । एते[7] वै ब्राह्मणा यज्ञस्य प्रावितारो येऽनूचाना ऽएते[8] ह्येनं तन्वत ऽएत ऽएनं जनयन्ति तदु तेभ्यो निह्नुते तस्मादाह ब्राह्मणा ऽअस्य[9] यज्ञस्य प्रावितार ऽइति[10] ॥ १२ ॥

प्रजाः प्रजायन्ते, ज्यायसस्पतय उ चैवैतन्निह्नुते । इदं हि—पितैवाग्रे, अथ पुत्रः, अथ पौत्रः । तस्मात्परस्तादर्वाक् प्रवृणीते ॥ स आर्षेयमुक्त्वा आह—'ब्रह्मण्वद्' इति । ब्रह्म ह्यग्निः, तस्मादाह—ब्रह्मण्वदिति । 'आ च वक्षद्' इति । तद्या एवै तद् देवता आवोढवा आह, ता एवैतदाह-आ च वक्षदिति ॥ ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारः इति । एते वै ब्राह्मणा यज्ञस्य प्रावितारो ये ऽनूचानाः । एते ह्येनं तन्वते, एत एनं जनयन्ति । तदु तेभ्यो निह्नुते ।

'ज्यायान्' वृद्धः, पूर्वमित्यर्थः, तस्य पतिः ततोऽपि ज्येष्ठः पूर्वपुरुषः । प्रत्येकविवक्षयैकवचनप्रयोगः, यः पूर्वः—पूर्वस्तस्मै—तस्मै तत्तन्नामग्रहणेन निह्नवं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥

परस्तादर्वाग्वरणमुपपादयति-**इदं हीति** । पिता, पुत्रः, पौत्रः, इत्यनेनैव क्रमेणोत्पत्तिरिति यत्, 'इदं हि' लोकसिद्धम्, अतस्तदनुसारेण आर्षे वरणेऽपि पूर्वपूर्वपुरुषमारभ्य[11] अर्वाक्त्वमेव युक्तमित्यर्थः । तथा च कात्यायनः प्रवराभिधानसमये अवरोहक्रमेणैव वरणमाह—"भृगुवच्च्यवनवदाप्नवानवदौर्ववज्जमदग्निव-दित्यादिना" ॥ १० ॥

आर्षेयमिति । प्रवरशेषस्य प्रथमभागमनूद्य व्याचष्टे-**ब्रह्मण्वदिति** । 'ब्रह्म' परिवृढं कर्म[12], । तत्साधकत्वाद् 'अग्निः' अपि 'ब्रह्म' स यथा आवहति, तद्वदित्यर्थः । **आ च वक्षदिति** । 'या एव देवताः' 'आवोढुम्' आह्वातुम् "अग्निमग्न आ वह"—इत्यादिना 'आह' होता, 'ता एव' आवहत्विति ॥ ११ ॥

तन्मन्त्रवाक्यमाह—**ब्राह्मणा** इति । साङ्गवेदाध्यायिनः 'अनूचानाः' 'ये' सन्ति, त एवात्र 'ब्राह्मण'—शब्दाभिधेया ऋत्विजः; ते 'प्रावितारः' कर्तारः । अवतिरत्र[13] क्रियावचनः । 'तन्वते'—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं 'जनयन्ति' इति । यस्मादेतद्भागपाठात् तेभ्यो निह्नवः कृतो भवति, तस्मादयं मन्त्रभागः पठनीय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

---

१ 'प्रेऽथ' ख. ग. झ. । २ 'देवता' ग. । ३–६ नास्ति ख. ग. झ. । ७ 'इत्येते वै' क. । ८, ९, १०, नास्ति ख. ग. झ. । ११ पूर्वपुरुषमारभ्य-इति ज. । १२ निरुक्तकारोऽप्याह 'ब्रह्मपरिवृढं सर्वतः' इति (१. ३. ३.) । १३ 'अवतिरत्र क्रियावचनः' इति झ. ।

असौ मानुषऽइति । तदिमं मानुषꣳ होतारं प्रवृणीतेऽहोता हैष पुराथैतर्हि होता ॥ १३ ॥

स प्रवृतो होता जपति । देवता ऽउपधावति यथानुष्ठ्या देवेभ्यो वषट्कुर्याद्यथानुष्ठ्या देवेभ्यो हव्यं वहेद्यथा न ह्वलेदेवं देवता ऽउपधावति ॥ १४ ॥

तत्र जपति ।[3] एतत्त्वा देव सवितर्वृणत ऽइति तत्सवितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविताग्निꣳ होत्रायेति तदग्नये चैवैतद्देवेभ्यश्च निह्नुते यद्हाग्रेऽग्निमाह तदग्नये निह्नुतेऽथ यो देवानाꣳ होता तमग्र ऽआह तदु देवेभ्यो निह्नुते ॥ १५ ॥

तस्मादाह—ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितार इति ॥ 'असौ मानुषः' इति तदिमं मानुषं होतारं प्रवृणीते । अहोता हैष पुरा; अथैतर्हि होता ॥

स्वस्त्ययनजपः ।

स प्रवृतो होता जपति, देवता उपधावति । यथानुष्ठ्या देवेभ्यो वषट्कुर्याद्, यथानुष्ठ्या देवेभ्यो हव्यं वहेद्, यथा न ह्वलेद्—एवं देवता उपधावति ॥ तत्र जपति—एतत्त्वा देव सवितर्वृणत इति । तत्सवितारं प्रसवायोपधावति । स हि देवानां प्रसविता । अग्निं होत्राय इति । तदग्नये चैवैतद् देवेभ्यश्च निह्नुते । यदहाग्रेऽग्निमाह—तद् अग्नये निह्नुते । अथ यो

आर्षेयवरणानन्तरं मानुषहोतृवरणं कर्तव्यम्, तत्र मन्त्रपाठ एव तद्वरणमित्याह—**असाविति** । 'तत्' तेन 'असौ'—इति मन्त्रपाठेन । असावित्यत्र होतुर्नाम प्रथमान्तं निर्दिशेत् । तथा च कात्यायनः—"असौ मानुष इति होतृनामग्रहणम्"—(का० श्रौ० सू० ३. ३१. ३२) इति । 'अहोता'—इति च्छेदः । 'एतर्हि' एतस्मिन् मन्त्रलक्षणे वरणे सति ॥ १३ ॥

इत्थमध्वर्युकर्तृकं होतृवरणमभिधाय तस्य स्वं जपं विधत्ते—**स प्रवृतो होता जपती**ति । 'देवता उपधावतीति' जपप्रयोजनकथनम्; 'तस्मात्' मन्त्रे सति पित्र्यग्न्यादीनां श्रवणात् । उपधावनप्रकारं योजयित्वा दर्शयति—**यथानुष्ठ्ये**ति । यथा याज्यासमये होता वषट्कर्तव्यदेवता अनुदिश्य[6] अनुदिश्य वषट्करोति, यथा वा अग्निस्तं तं देवमुदिश्य हव्यं वहति, तथा च स यज्ञो यथा 'न ह्वलेत्' न चलेत्, न भ्रंश्येत; एवं स होता देवेभ्य उपधावनं कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

तत्र जपतीति । 'तत्र' तस्मिन् वरणाख्ये कर्मणि । मन्त्रभागस्यायमर्थः—हे 'सवितः' सकलकर्मानुज्ञातः ! 'देव' 'एतत्' एतेन मम वरणेन मद्व्याजेन 'त्वा' त्वामेव 'वृणते' अध्वर्यवः 'तत्' तेन मन्त्रपाठेन सवितुरनुज्ञा लब्धा भवति । 'हि'—शब्देन "सविता वै प्रसवानामीशे" (ऐ० ब्रा० १. ३. ९) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिर्द्योतते ॥ **अग्निं [5] होत्रायेती**ति । होतुः कर्म 'होत्रं' स्व—स्व—मन्त्रपाठादि; तत [7] होत्रं

१–२, नास्ति ख. ग. ङ. । ३ 'जपत्येतत्त्वा' ङ. । ४ 'यदाह्वा' च. । ५ 'प्रवृणीतेऽहोता' इति मूल इति ह्येयम् । ६ 'अनुदिश्य वषट्करोति' ज. । ७ होत्रमिति ङ. ।

सह पित्रा वैश्वानरेणेति । संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिस्त[1]-त्संवत्सरायैवैतत्प्रजापतये निह्नुते[2]ऽग्ने पूषन् बृहस्पते प्र च वद[3] प्र च यजेत्यनुवक्ष्यन्वा ऽएतद्यक्ष्यन् भवति तदेताभ्य ऽएवैतद्देवताभ्यो निह्नुते यूयमनुब्रूत यूयं यजतेति ॥ १६[4] ॥

वसूनाᳬं रातौ स्याम । रुद्राणामुर्व्यायाᳬं[5] स्वादित्या ऽअदितये स्यामानेहस ऽइत्येते वै त्रया देवा यद्वसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽएतेषा-मभिगुप्तौ स्यामेत्येवैतदाह ॥ १७ ॥

देवानां होता तमग्रे आह—तदु देवेभ्यो निह्नुते ॥ सह पित्रा वैश्वानरेण इति । संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिः । तत्संवत्सरायैव एतत्प्रजापतये निह्नुते ॥ अग्ने पूषन् बृहस्पते प्र च वद, प्र च यज इति । अनुवक्ष्यन् वा एतद् यक्ष्यन् भवति; तदेताभ्य एवैतद् देवताभ्यो निह्नुते—'यूयमनुब्रूत, यूयं यजत' इति ॥ वसूनां रातौ स्याम, रुद्राणाम्—उर्व्याम्, स्वादित्या अदितये स्यामानेहसः इति । एते वै त्रया देवाः—यद् वसवो

कर्तुम् 'अग्निं' वृणते; न तु मामित्यर्थः ॥ मन्त्रगतं यदग्नि—पदम्, यच्च तद्विशेषणं देवहोतृपदम्, तदुभयं पूर्ववद् विभज्य प्रशंसति—तदग्नय इत्यादिना ॥ १५ ॥

सह पित्रेत्यादि । विश्वे च ते नराश्च विश्वनराः, तेषां सम्बन्धी वैश्वानरः; स च पालनात् 'पिता' उच्यते; तेन सह, अग्निं वृणत इति पूर्वत्र सम्बन्धः । वैश्वानरात्मकं देवमग्निं च वृणत इत्यर्थः । वैश्वानरशब्दस्याग्नौ प्रसिद्धेश्चाभिमतमर्थमाह—संवत्सरो वा इति । "संवत्सरो वै प्रजापतिः" (ऐ० ब्रा० ३. २. ७.) इति श्रुतेः । संवत्सरस्य प्रजापतित्वम्, तस्यैव सकलमनुष्योत्पादकत्वेन सम्बन्धाद् वैश्वानरत्वम् । अग्ने पूषन्निति मन्त्रभागस्याभिप्रायमाह—अनुवक्ष्यन् वा इति । होता ह्यनुवाक्याः पठिष्यन्, याज्याभिः 'यक्ष्यन्' च 'भवति' 'तत्' एतदनुवचनं यजनस्यैव 'एताभ्यः' अग्न्यादिदेवताभ्यः । निह्नवाय भवति । 'प्र च वद' 'प्र च यजेति' प्रवचनयजनयोस्तेष्वारोपः । इमामेव निह्नुतिं विशदयति—यूयमिति ॥ १६ ॥

वसूनामिति । रातिर्दानम्, तस्यां भवेम; धनं लभेमहीत्यर्थः । 'रुद्राणाम्' 'उर्व्याम्'— इति उरुत्वं, तेषां यन्महत्त्वम्—तस्मिन् स्यामेति सम्बन्धः । 'स्वादित्याः' तेषामुपसदनेन सुप्रीताः आदित्याः वयम् 'अदितये' देवमात्रे, एतन्नामिकायै देवतायै वा 'अनेहसः' अपापिनः-अनपराधिनो भवेम, अथ वा दितिः खण्डनं नाशः, तदभावाय चिरकालजीवनाय भवेमेत्यर्थः ॥

अत्र सङ्घविवक्षया "त्रया देवाः"—इत्युक्तम् । पृथक् पृथक् प्रार्थनायाः पर्यवसितं फलमाह—एतेषामिति ॥ १७ ॥

---

१ 'स्तत्संवत्सरा' ख. ग. ङ. २ 'निह्नुते' क. । ३ 'वद' ख. ग. ङ. । ४ इह 'शतम् ४००॥' इत्यधिकं ख. ग. च. ङ. । ५ 'मुर्व्यायाᳬं' ग. च. ङ. ।

जुष्टामद्य देवेभ्यो वाचमुद्यासमिति । जुष्टमद्य देवेभ्योऽनूच्यासमि-त्येवैतदाह तद्धि समृद्धं यो जुष्टं देवेभ्योऽनुब्रवत् ॥ १८ ॥

जुष्टां ब्रह्मभ्य इति । जुष्टमद्य ब्राह्मणेभ्योऽनूच्यासमित्येवैतदाह तद्धि समृद्धं यो जुष्टं ब्राह्मणेभ्योऽनुब्रवत् ॥ १९ ॥

जुष्टां नराशंसायेति । प्रजा वै नरस्तत्सर्वाभ्यः प्रजाभ्य आह तद्धि समृद्धं यश्च वेद यश्च न साध्वन्ववोचत् साध्वन्ववोचदित्येव विसृज्यन्ते यदद्य होतृवर्ये जिह्मं चक्षुः परापतत् अग्निष्टत् पुनराभ्रियाज्जातवेदा विचर्षणिरिति यथा यानग्रेऽग्नीन् होत्राय प्रावृणत ते प्राधन्वन्नेवं यन्मेऽत्र प्रवरेणामायि तन्मे पुनराप्यायये-त्येवैतदाह तथो हास्यैतत् पुनराप्यायते ॥ २० ॥

रुद्रा आदित्याः । एतेषामभिगुप्तौ स्याम—इत्येवैतदाह ॥ जुष्टामद्य देवेभ्यो वाचमुद्यासम् इति । जुष्टमद्य देवेभ्योऽनूच्यासमित्येवैतदाह । तद्धि समृद्धं—यो जुष्टं देवेभ्योऽनुब्रवत् ॥ जुष्टां ब्रह्मभ्यः इति । जुष्टमद्य ब्राह्मणेभ्योऽनूच्यासमित्येवैतदाह । तद्धि समृद्धं यो जुष्टं ब्राह्मणेभ्योऽनुब्रवत् ॥ जुष्टां नराशंसाय इति । प्रजा वै नरः । तत्सर्वाभ्यः प्रजाभ्य आह । तद्धि समृद्धम् । यश्च वेद, यश्च न, साध्वन्ववोचत्—साध्वन्ववोचद्—इत्येव विसृज्यन्ते । यदद्य होतृवर्ये जिह्मं चक्षुः परापतत, अग्निष्टत् पुनराभ्रियाज्जातवेदा विचर्षणिः इति । यथा यानग्रेऽग्नीन् होत्राय प्रावृणत—ते प्राधन्वन्; एवं यन्मेऽत्र प्रवरेणामायि,

---

मन्त्रभागे विशेष्यभूतस्य वाक्शब्दस्यार्थे 'उद्यासम्' इत्यत्र वदिधातुनैव उपात्तमित्यभिप्रेत्य तद्विशेषणी-भूतं जुष्टामिति पदं क्रियाविशेषणतया व्याचष्टे—जुष्टामित्यादिना । अत्र केवलोऽपि वदिरुच्चारणार्थे वर्तते । किमनेन वाचो जुष्टत्वप्रार्थनयेति तदुपपादयति—तद्धीति । 'यो जुष्टम्' 'अनुब्रवत्' अनुब्रूयात्, 'तत्' तदीयं कर्म 'समृद्धं' इत्यर्थः । ब्रूञो (धा० पा० अ० उ० ३४) लेट्यडागमः । (पा० सू० ३ । ४ । ७ । ९४) एवमुत्तरवाक्ययोरपि योजना ॥ १८ ॥

'ब्रह्मभ्य'—इति ब्रह्मशब्दस्य ब्राह्मणजातिरर्थ इति व्याचष्टे—जुष्टां ब्रह्मभ्य इति ॥ १९ ॥

जुष्टां नराशंसायेति । यथा सर्वेऽपि नराः 'आ' सर्वतः शंसन्ति, तथाविधशंसनाय 'जुष्टां' प्रियामित्यर्थः । अत्र साधारण्येन नराणां यो जोष आशंसितः, स युक्त एवेत्याह—प्रजा वै नर इत्यादिना । न केवलं तद्धि होत्रज्ञानामेव संलापोऽपेक्षितः, अपि तु यो जुष्टां वाचं जानाति, यश्च न, से सर्वेऽध्ययं साधु उक्तवानित्येवंरूपया वाचा 'विसृज्यन्ते' उच्चार्यन्ते, तदेव समृद्धमित्यर्थः ॥

इमानि मन्त्रवाक्यानि व्याख्याय ऋगात्मकं मन्त्रं व्याख्यातुं साकल्येनानुवदति—यदद्येति । मन्त्रस्यायमर्थः । 'होतृवर्ये' होतृवरणे निमित्तभूते सति 'यत्' 'चक्षुः' अक्षम् 'जिह्मम्' अंशोपरोधेन

---

१ 'होत्रपूर्वे' क. । २ 'विचर्षणि' ग. । ३ 'तदाह' ख. ग. ङ. । ४ तद्धोत्रज्ञानामेव—ज. ङ. । ५ नास्ति पदमिदं ज. ङ. । ६ रूपया वाचो—ज. रूपावाचो—ङ.—युक्तं च तदेव । ७ नास्ति पदमिदं ज. ।

अथाध्वर्युं चाग्नीध्रं च सम्मृशति । मनो वा ऽअध्वर्यु-
स्तन्मनश्चैवैतद्वाचं च सन्दधाति ॥ २१ ॥

तत्र जपति। षण्मोर्व्वीरᳫंहसस्पान्त्वग्निश्च पृथिवी चापश्च वाज-
श्चाहश्च रात्रिश्चेत्येता मा देवता ऽआर्तेर्गोपायन्त्वित्येवैतदाह तस्यो
हि न ह्वलास्ति यमेता देवता ऽआर्तेर्गोपायेयुः ॥ २२ ॥

अथ होतृषदनमुपावर्तते । स होतृषदनादेकं तृणं निरस्यति निरस्तः
परावसुरिति परावसुर्ह वै नामासुराणाᳫं होता स तमेवैतद्धोतृषद-
नान्निरस्यति ॥ २३ ॥

तन्मे पुनराप्यायय–इत्येवैतदाह । तथो हास्यैतत्पुनराप्यायते ॥ अथाध्वर्युं चाग्नीध्रं च संमृशति । मनो वा अध्वर्युः, वाग् होता । तन्मनश्चैवैतद् वाचं च सन्दधाति ॥ तत्र जपति–षण् मोर्वीरं हसस्पान्तु–अग्निश्च पृथिवी च आपश्च वाजश्च अहश्च रात्रिश्च इति। एता मा देवता आर्तेर्गोपायन्तु–इत्येवैतदाह। तस्यो हि न ह्वलास्ति–यमेता देवता आर्तेर्गोपायेयुः ॥ अथ होतृषदनमुपावर्तते । स होतृषदनादेकं तृणं निरस्यति–निरस्तः परावसुः इति । परावसुर्ह वै नामासुराणां होता, स तमेवै

कुटिलम् 'परापतत्' सन्निपतत् 'तत्' विशेषेण द्रष्टा 'अग्निः' पुनराभरतु । चक्षुर्वत् प्रधानं होत्रस्याङ्गं यद्भ्रष्टमभूत्, तदग्निः समादधात्विति तात्पर्यार्थः । मन्त्रस्य तात्पर्यार्थः प्रदर्श्यते–यथेत्यादिना । पुरा 'यान् अग्रेऽग्नीन् होत्राय' वृतवन्तः, 'ते' 'प्राधन्वन्' प्रगता नष्टा अभवन्; 'एवम्' इदानीं 'मे' मदङ्गम् 'प्रवरेण' निमित्तेन 'अमायि' हिंसितमभूत्; तत् समाधत्स्वेत्युक्तमिति ॥ २० ॥

अथ वृतस्य होतुः सम्मर्शनं विधत्ते–अथाध्वर्युमिति । सम्मर्शनेनेष्टं विवक्षुरनयोः संम्मर्शने कारणमाह-मनो वा इति । अध्वर्योः कर्तव्यविषयस्य मनोव्यापारस्य बाहुल्यान् मनोरूपत्वाभिधानम् । याज्यापुरोनुवाक्यादिकेवलवाग्व्यापाराद् होतुर्वागात्मकता, तदुभयात्मकत्वाद् यज्ञस्य; तयोः सम्मर्शनेन मनोवाचोः सन्धानं कृतं भवति । संस्पर्शप्रकारमाश्वलायनमाह–"अंसेऽध्वर्युमन्वारभेत पार्श्वस्थेन पाणिना आग्नीध्रमङ्गदेशेन" इति (आश्व० श्रौ० सू० १. ३. २९. २६) ॥ २१ ॥

तत्र जपतीति । अन्वारब्धेन जपितव्यं मन्त्रं सतात्पर्यमाह–षण्मोर्वीरित्यादिना । अग्न्यादीनामुरुत्वं लोकसिद्धम् । 'एताः' मां दुरितात् पान्त्विति तस्यार्थः । अंहःशब्दस्य तात्पर्याभिधानम् आर्तेरिति । आर्तिर्नाशः । अग्न्यादीनां प्रत्यक्षदेवतात्वात् तद्रक्षितस्य नाशाभावः प्रसिद्ध इत्याह–तस्यो हीति ॥ २२ ॥

अथेति । सम्मर्शनदेशात् 'होतृषदनं' प्रत्यागच्छेत् । उत्तरवेदिश्रोणेर्होतृषदनम् । 'सः' होता तस्मात् सदनात् 'एकं तृणं' "निरस्त"–इति मन्त्रेण निरस्येत् ॥ परावसोर्निरसने कारणमाह-परावसुर्हेति । 'परा' परागतं 'वसु' यज्ञाख्यं धनं यस्मात्, स तथोक्तः ॥ २३ ॥

---

१ 'स्पान्त्वग्निश्च' ख. ग. ङ. । २ 'पुरावसुर्ह' ख. ग. ङ. । ३ नास्ति पदमिदं ज. । ४ होत्रस्याङ्गमिति ज. ५ आश्वलायन आहेति युक्तं प्रतिभाति । ६ यस्येति ज. ।

अथ होतृषदन उपविशति । इदमहमर्वावसोः सदने सीदामी-
त्यर्वावसुर्वै नाम देवानाᳪ होता तस्यैवैतत् सदने सीदति ॥ २४ ॥

तत्र जपति । विश्वकर्मस्तनूपा असि मा मोदोषिष्टं मा मा
हिᳪसिष्टमेष वां लोक इत्युदङ्ङेजत्यन्तरा वा एतदाहवनीयं च गार्ह-
पत्यं चास्ते तदु ताभ्यां निह्नुते मा मोदोषिष्टं मा मा हिᳪसिष्ट-
मिति तथा हैनमेतौ न हिᳪस्तः ॥ २५ ॥

अथाग्निमीक्षमाणो जपति । विश्वेदेवाः शास्तन मा यथेह
होता वृतो मनवै यन्निषद्य । प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा
हव्यमा वो वहानीति यथा येभ्यः पक्वᳪ स्यात् तान् ब्रूया-

तद् होतृषदनाद् निरस्यति ॥ अथ होतृषदने उपविशति 'इदमहमर्वावसोः सदने सीदामि' इति । अर्वावसुर्वै नाम देवानां होता, तस्यैवैतत् सदने सीदति ॥ तत्र जपति–**विश्वकर्मस्तनूपा असि । मा मोदोषिष्टम् 'मा मा हिंसिष्टम् एष वां लोकः'** इति उदङ् एजति । अन्तरा वा एतद्–आहवनीयं च गार्हपत्यं चास्ते । तदु ताभ्यां निह्नुते–मा मोदोषिष्टम्–मा मा हिंसिष्टम्–इति । तथा हैनमेतौ न हिंस्तः ॥ अथाग्निमीक्षमाणो जपति–**विश्वेदेवाः शास्तन मा यथेह होता वृतो मनवै यन्निषद्य । प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानि'** (ऋ० सं. १०. ५२. १) इति । **यथा**

"**अथ होतृषदन** इति । उपवेशनमन्त्रमाह–**इदमहमि**ति । 'अर्वा' अर्वाक्–अभिमुखं 'वसु' यज्ञाख्यं धनं यस्य, स तथोक्तः । 'तस्य'; सीदत्यत्रेति 'सदनं' स्थानम् । तत्र संस्थितिभावनया स्वयमपि तत्सदृशो भवतीत्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

तत्रोपविष्टस्य मन्त्रजपं विधत्ते–**तत्रे**ति । हे विश्वकर्म्मन् ! कृत्स्नविषयव्यापारं करोतीति विश्वकर्मा, 'तनूपाः' तनोः पाता, महादेव ! त्वं शरीरस्य पाता भवसि । उपवेशनस्थानादीपदुत्तरतश्चलनं समन्त्रकं विधत्ते–**मा मे**ति । तस्यायमर्थः–हे उभा अग्नी ! युवां 'मा' माम् 'उत्' उत्कृष्टमाभिवयेन 'मा उषिष्टं' दाहं माकार्षम् । "उष दाहे"–इति (धा. पा. भ्वा. प. ६९७) धातुः । अस्यैव तात्पर्य-माह–'**मा हिंसिष्टम्**' इति । यतः 'एषः' 'लोकः' 'वां' सम्बन्धि स्थानम्, अतो हेतोर्मा मा हिंसिष्टमिति प्रार्थना युक्ता । होतृषदनाद् 'उदङ्' उदङ्मुखः 'एजति' । "एजृ–कम्पने" (धा. पा. भ्वा. प. २३४) जपन् कम्पते । 'अन्तरा वा' इत्यादिना दाहप्रसङ्गप्रदर्शनम् ॥ २५ ॥

अथ समन्त्रकं जपं विधत्ते–**अथाग्निमि**त्यादिना । मन्त्रस्यायमर्थः–हे 'विश्वेदेवाः !' 'इह' यज्ञे होतृत्वेन 'वृतः' अहं 'यथा' येन प्रकारेण, 'यथा' 'येन' च 'पथा' मार्गेण, 'वः' 'हव्यम्'

---

१ 'शतीदु' क. ख. । २ नास्ति ख. ग. ङ. । ३ 'तदु' ग. ङ. । ४ 'तथो' ख. । ५ 'हिंस्तः' ङ. । ६ 'यथेह' ख. ग. ङ. । ७ आरम्भादेवास्मिन् ब्राह्मणे श्रूयमाणा इमे मन्त्रा इहैवाम्नाता द्रष्टव्या., तनु संहितायां भृताः प्रायेण । ८ 'सम्मृष्टा उपविशतः' (श्रौ० सू० ३. ३१) ।

ऽनु मा शास्त यथा व ऽआहरिष्यामि यथा वः परिवेक्ष्यामीत्येवमेवै-तद्देवेषु प्रशासनमिच्छतेऽनु मा शास्त यथा वोऽनुष्ठ्या व्वषट्कुर्या-मनुष्ठ्या हव्यं व्वहेयमिति तस्मादेवं जपति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

अग्निर्होता व्वेत्त्वग्नेर्होत्रमिति । अग्निरिदꣳ होता व्वेत्त्वित्येवैत-दाहाग्नेर्होत्रमिति तस्यो हि होत्रं व्वेत्तु प्रावित्रमिति यज्ञो वै प्रावित्रं व्वेत्तु यज्ञमित्येवैतदाह साधु ते यजमान देवतेति साधु ते

येभ्यः पक्वं स्यात्, तान् ब्रूयात्—'अनु मा शास्त—यथा वऽ आहरिष्यामि, यथा वः परि-वेक्ष्यामि' इति । एवमेवैतद् देवेषु प्रशासनमिच्छते—'अनु मा शास्त,—यथा वोनुष्ठ्या वषट् कुर्याम्, अनुष्ठ्या हव्यं वहेयम्' इति । तस्मादेवं जपति ॥

पञ्च प्रयाजयागाः ।

"तत्र स्रुगादापननिगदः ।"

अग्निर्होता वेत्त्वग्नेर्होत्रम् इति । अग्निरिदं होता वेत्तु—इत्येवैतदाह । अग्नेर्होत्रमिति । तस्यो हि होत्रम् । 'वेत्तु प्रावित्रम्' इति । यज्ञो वै प्रावित्रम् । वेत्तु यज्ञमित्येवैतदाह ।

'आ' समन्ताद् 'वहानि' प्रापयानि; तदुभयं 'मे' अज्ञाय मह्यम् 'प्रब्रूत' । एतन्मन्त्रस्यार्थं लोकदृष्टान्त-प्रदर्शनपुरःसरं विशदयति—**यथा येभ्य** इत्यादिना । 'यथा' लोके कश्चित् पाचकः तत्स्वामिनं पृच्छति—'पक्वम्' अन्नं यथाऽऽनेष्यामि, यथा वानीतं पात्रे समर्पयामीति । एवम्प्रकारप्रश्नस्य लोके दृष्टत्वाद् उक्तमनुशासनप्रार्थनमित्यर्थः । दार्ष्टान्तिके योजयति—**एवमेवैतदि**ति । 'अनुष्ठ्या' आनुपूर्व्येण 'वषट्-कुर्याम्' वषडिति शब्दं ब्रूयाम् । वषट्—शब्दो हविःप्रदानसाधनः । "स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते"—इति श्रुतेः । सिद्धमन्यत् ॥ २६ ॥ २ [५. १.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

अथ स्रुगादापननिगदं नवधा विभज्य व्याचिख्यासुराद्यं भागमनूद्य तस्यार्थमाह—**अग्निर्होते**ति । वेदितव्यस्य मन्त्रेऽनिर्देशात् 'इदम्'—इति तत्कर्मप्रदर्शनम् । दैव्यो 'होता' 'अग्निः' 'इदम्' अनुष्ठेयं कर्म 'वेत्तु' जानातु । एतन्मन्त्रवाक्यम् । 'वेत्त्विति' किम् ? आह—इदं 'हौत्रं' कर्म जानात्वित्याह । किं तद्वेदनेनेति ? तस्य हौत्रेण प्रतिनियतं सम्बन्धमाह—**अग्नेरि**ति । 'तस्य उ हि' तस्यैव हि । स च सम्बन्धनियम एवकारार्थेन 'उ' शब्देन द्योत्यते । द्वितीयभागे प्रावित्रशब्दार्थमाह—**यज्ञो वा** इति । प्रकर्षेणावतीति 'प्रावित्रः' यज्ञः । अवतेरित्रप्रत्ययः (उणा. ४ । १७१) । यज्ञापरिज्ञाने हौत्रज्ञानमपि व्यर्थमिति तज्ज्ञानमाशास्यते ।

---

१ 'ऽनुमा' ख. । २ 'आहारिष्यामि' ख. ग. ङ. । ३ 'ऽनुष्ठ्या' क्वचित् । ४ 'ऽवेत्व' ग. ख. 'वेत्व' ङ. 'एव-मेवेऽपि । ५ 'होत्र' मिति भाष्यकाराभिमतः पाठः प्रतिभाति । ६ 'मित्यग्नि' क । ७ 'अग्निर्होतेति स्रुगादापनं प्रयाजेषु शमिधः' (श्रौ० सू० १. १४)

यजमान देवता यस्य तेऽग्निर्होतेत्येवैतदाह घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्वेति तदध्वर्युं प्रसौति स यदेकामिवाह ॥ १ ॥

यजमान एव जुहूमनु । योऽस्मा अरातीयति स उपभृतमनु स यद्द्वे इव ब्रूयाद्यजमानाय द्विषन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्यादत्तैव जुहूमन्वाद्य उपभृतमनु स यद् द्वे इव ब्रूयादत्राऽऽद्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्यात् तस्मादेकामिवैवाह ॥ २ ॥

देवयुवं[3] विश्ववारामिति[4] । उपस्तौत्येवैनामेतन्महयत्येव यदाह देवयुवं विश्ववारामितीडामहै देवाँ३ ऽईडेन्यान् नमस्याम नमस्यान्

'साधु ते यजमान ! देवता' इति । साधु ते यजमान देवता यस्य ते अग्निर्होता-इत्येवैतदाह । 'घृतवतीमध्वर्यो ! स्रुचमास्यस्व' इति । तदध्वर्युं प्रसौति । स यदेकामिवाह ॥—यजमान एव जुहूमनु, योऽस्मा अरातीयति—स उपभृतमनु । स यद् द्वे इव ब्रूयाद् यजमानाय द्विषन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्यात् । अत्तैव जुहूमनु, आद्य उपभृतमनु । स यद् द्वे इव ब्रूयाद्—अत्र आद्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्यात् । तस्मादेकामिवैवाह ॥ देवयुवं विश्ववाराम् इति । उपस्तौत्येवैनामेतद्, महयत्येव—यदाह, देवयुवं विश्ववारामिति । ईडामहै देवाँ३॥ ईडेन्यान्, नम-

---

तृतीयभागे सामान्येन निर्दिष्टां यजमानदेवतां विशिष्य व्याचष्टे—साधु त इति । हे 'यजमान' ! ते तव 'देवता' 'साधु' साध्वी । कथं साधुत्वम् ? कैषा सा ? तदाह—यस्य त इति । होतृत्वगुणकोऽग्निरेव तव देवतेत्याह स्म मन्त्रवाक्यम् ।

चतुर्थभागे वाक्यार्थस्य स्पष्टत्वात्तात्पर्यमाह—घृतवतीमिति । घृतपूर्णां 'स्रुचम्' 'आस्यस्व' हस्ते धारयेत्यर्थः । अनेनाध्वर्यवेऽनुज्ञां दत्तवान् भवति (का. श्रौ. सू. ३ । १९) । "उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम्" (पा. सू. ७ । १ । ७ अ. २)—इत्यात्मनेपदम् । मन्त्रे 'स्रुचम्'—इत्येकस्या एव निर्देशं द्वित्वनिर्देशपक्षनिन्दापुरःसरं द्रढयति—स यदित्यादिना । 'सः' होता 'एकामिव' स्रुचमित्येकामेव ब्रूयात् ॥ १ ॥

यजमान एवेति । 'जुहूमनु' जुह्वा अनुकूलः, तदभिमानीत्यर्थः । 'यः' च यजमानस्य 'अरातीयति' शात्रवमिच्छति, 'सः' 'उपभृतमनु' उपभृतोऽनुकूलः । यत एवमतो होता यदि 'द्वे इव' जुहूपभृतावास्यस्वेत्येवं 'ब्रूयात्', तदा 'यजमानाय' द्वेष्टारं शत्रुं 'प्रत्युद्यामिनं' प्रतिकूलोद्योगवन्तं 'कुर्यात्' । तथा च तैत्तिरीयकम्—"यजमानदेवत्या वै जुहूः, भ्रातृव्यदेवत्योपभृत्"—(तै. सं. २. ५. ९. ३) इति । दोषान्तरोपन्यासेनापि द्विवचनं निषेधति—अत्तैवेति । 'आद्यः' अदनीयो व्रीहियवादिपदार्थः; तम् 'अत्र' यजमानाय प्रतिकूलं कुर्यात् ॥ २ ॥

देवयुवमिति । देवानिच्छतीति 'देवयुः' "क्याच्छन्दसि" (पा. सू. ३. २. १७०)—इत्युप्रत्ययः।

---

१ 'मनु' झ. । २ 'दत्र' झ. । ३ 'देवयुवं' ख. ग. झ. एवमग्रेऽपि । ४ 'विश्व' ग. 'विष' झ एवमग्रेऽपि । ५ 'मिति' ख. ग. झ., 'मित्युप' ङ. । ६ 'देवाँ २॥ऽई' ख. ग. झ. 'देवाँ २॥ऽई' क्वचित् 'देवाँ३ई' इति क्वचित् 'देवा१ऽई' च. । ७ मन्त्रश्चैव तैत्तिरीयके श्रुतः । 'यजमानदेवता' इति मन्त्रभागस्याग्रे योऽग्निं होतारमुक्त्वा इत्येतावान् मन्त्रभागोऽन्यत्र दृश्यते ।

यजाम यज्ञियानितीडामहै तान् देवान्य ऽईडेन्या नमस्याम तान्ये नमस्या यजाम यज्ञियानिति मनुष्या वा ऽईडेन्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञियाः ॥ ३ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पराभूता वै ता ऽएवमेवैतद्या ऽइमाः प्रजाऽ अपराभूतास्ता यज्ञ ऽआभजति मनुष्याननु पशवो-देवाननु वयाꣳस्योषधयो वनस्पतयो यदिदं किञ्चैवम् तत्सर्वं यज्ञ ऽआभक्तम् ॥ ४ ॥

स्याम नमस्यान्, यजाम यज्ञियान् इति । ईडामहै तान् देवान्—य ईडेन्याः, नमस्याम तान्—ये नमस्याः, यजाम यज्ञियान्—इति । मनुष्या वा ईडेन्याः, पितरो नमस्याः, देवा यज्ञियाः ॥ या वै प्रजा यज्ञे अनन्वाभक्ताः—पराभूता वै ताः । एवमेवैतद्—या इमाः प्रजा अपराभूताः—ता यज्ञ आभजति । मनुष्यान् अनु पशवः, देवान् अनु वयांस्योषधयो

विश्वैरपि देवैर्वरणीया 'विश्ववारा' । आभ्यां स्रुग्विशेष्यते । 'एनां' स्रुचम् एतद् 'उपस्तीत्येव' श्लाघयत्येव । अत्र न कश्चिदपूर्वोऽर्थोऽभिधीयत इति । सापि किमर्थं स्तूयत इत्यत आह—'एतन्' 'महयत्येव' पूजयत्येव । 'यदाह' यदेतद्वाक्यं मन्त्र आहेत्यर्थः ॥ निगदस्य सप्तमादिभागत्रयं पृथक्—पृथग् व्याख्यातुमनुवदति—ईडामहा इत्यादि । 'ये' देवाः 'ईडेन्याः' स्तुत्याः, स्तुतिभाजनो इत्यर्थः 'ये' च 'नमस्याः' नमस्कारमिच्छन्ति; ये च 'यज्ञियाः' यष्टव्याः हविर्भाजः, तान् सर्वान् अविशेषेण स्तुति—नमस्कार—यागैः 'ईडामहै' पूजयामहै—इति संप्रहार्थः । 'ईडेन्यान्'—इति "ईड—स्तुतौ" (अदा. आ. ९) इत्यस्य 'केन्य' प्रत्ययः । ईडेन्यादीन् प्रशंसति—मनुष्या वा इत्यादिना । कुशलादिस्तुतिमात्रेण प्रायेण परितुष्यन्ते इति 'ईडेन्याः' मनुष्याः; "नमस्कारो हि पितणाम्" (तै. ब्रा. ३. ३. १०. ८) इति श्रुतेः 'नमस्याः' पितरः, हविःप्रदानमन्तरेणापरितोषाद् 'देवाः' यज्ञियाः ॥ ३ ॥

यजाम यज्ञियानितीति कीर्तने यज्ञस्य शुद्धिस्तुतया यागं तदनुप्रवेशेन प्रशंसति—या वा इत्यादिना । देवमनुष्यात्मकासु प्रजासु मध्ये 'याः' प्रजाः यष्टव्यत्वेन यज्ञमन्वभजन्, तत्प्रकारमाह—मनुष्यानन्विति । 'मनुष्यान्' अनुसृत्य 'पशवः' गवाद्याः क्षीरोधस्साधनत्वेनानुप्रविष्टाः । 'देवान्' अनुसृत्य 'वयांसि' पक्षिणोऽनुप्रविष्टाः; "वसन्ताय कपिञ्जलानालभते" (वा. सं. २४. २०. १) इति श्रुतेः । अथ वा एकहायनप्रभृति—पञ्चदशहायनान्ताः 'पशवो वयांसि', तान्यनुप्रविष्टानीत्यर्थः । तान्यनुप्रवेशाच्चरु-पुरोडाशाः, यूपादियज्ञसाधनद्वारेणौषधिवनस्पत्यादयः । किं बहुना 'यत् किं चेदं, प्रतीयमानं वस्तु अस्ति, 'तत्' 'सर्वम् उ' सर्वमप्येवमेव द्वारि द्वारया यज्ञमनुप्रविष्टमेव । अतो यज्ञसंस्पर्शवतां न कदाचित् पराभवोऽस्ति, तदसंस्पृष्टं च न किञ्चिदस्तीति यज्ञस्तुतिः ॥ ४ ॥

---

१ 'याड्' ख. ग. ङ. । २,३,४ नास्ति ख. ग. ङ. । ५ स्तुतिभाजनमित्यर्थः—ज. । ६ परितोषात्—ज. । ७ शुद्धिस्तुत्येति भवेत् ।

ता वा एताः। नव व्याहृतयो भवन्ति नवेमे पुरुषे प्राणा एतानेवा-स्मिन्नेतद्दधाति तस्मान्नव व्याहृतयो भवन्ति ॥ ५ ॥

यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम। तं देवा अन्वमन्त्रयन्ता नः शृणूप न आवर्तस्वेति सोऽस्तु तथेत्येव देवानुपाववर्त्त तेनोपावृत्तेन देवा अय-जन्त तेनेष्ट्वैतदभवन्यदिदं देवाः ॥ ६ ॥

स यदाश्रावयति। यज्ञमेवैतदनुमन्त्रयत आ नः शृणूप न आवर्त-स्वेत्यथ यत्प्रत्याश्रावयति यज्ञ एवैतदुपावर्ततेऽस्तु तथेति तेनोपा-वृत्तेन रेतसा भूतेनर्त्विजः सम्प्रदायं चरन्ति यजमानेन परोक्षं

वनस्पतयो यदिदं किञ्च—एवमु तत्सर्वं यज्ञे आभक्तम् ॥ ता वा एता नव व्याहृतयो भवन्ति। नवेमे पुरुषे प्राणाः—एतानेवास्मिन् एतद् दधाति। तस्मान्नव व्याहृतयो भवन्ति ॥

"आश्रावणप्रत्याश्रावणनिगदः।"

यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम। तं देवा अन्वमन्त्रयन्त—'आ नः शृणु, उप न आवर्तस्व' इति। सः 'अस्तु तथा' इत्येव देवानुपाववर्त्त। तेनोपावृत्तेन देवा अयजन्त। तेनेष्ट्वा एतद् अभवन्—यदिदं देवाः ॥ स यदाश्रावयति—यज्ञमेवैतदनुमन्त्रयते—'आ नः शृणु; उप न आवर्तस्व' इति। अथ यत्प्रत्याश्रावयति—यज्ञ एवैतदुपावर्तते—'अस्तु तथा' इति।

निगदविभागगतां नवसंख्यां प्रशंसति—**ता वा** इति। 'व्याहृतयः' उक्तवाक्यानि। तानि च 'नव'; सप्त शीर्षण्याः (ऐ. आ. १।२।६; ३।१।२) द्वाववाञ्चाविति (ऐ. आ. १।३।६) प्राणा अपि नव (तै. सं ३।५।१०।५)। तदेतेन नवविभागकरणेन अस्मिन् यजमाने 'पुरुषे' 'एतान्' प्राणान् 'नव' स्थापितवान् भवति ॥ ५ ॥

अथाश्रावणप्रत्याश्रावणे विधातुमाख्यायिकामाह—**यज्ञो** हेति। पुरा किल 'यज्ञः' केनचिद्व्याजेन 'देवेभ्यः' अपक्रान्तवान्। 'तं देवाः' 'अन्वमन्त्रयन्त' अनुनयेनाह्वयन्त।—हे यज्ञ! 'नः' अस्माकं वचनं 'शृणु' 'नः' अस्मान् 'उपावर्त्तस्व' प्रतिनिवर्त्तस्व। उपावर्त्तेति गुणश्छान्दसः। यद्वा उपावर्तनमुपावर्त्तः। आवर्तनाभावे यागासम्भवात्तस्य साधनत्वव्यपदेशः। 'देवाः' यजमानाः 'अयजन्त'। भाविगत्या तेषां देवत्वव्यवहारः। 'देवाः'—इति 'यदिदं' देवत्वमस्ति, 'एतत्' तस्यानुष्ठानेन 'अभवन्' प्राप्तवन्तइत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीमाश्रावणं विधत्ते—**स यदि**ति। यस्मादेवं, तस्मात् 'सः' अध्वर्युराश्रावयेत्। 'एतत्' एतेन यज्ञमे-वानुमन्त्रितवान् भवतीति तत्प्रकारप्रदर्शनम्। **आ न** इति। यत एतदेवं तस्मात्। "आनः शृणु"—इत्यस्य आश्रावणार्थत्वात् ॥ अथ प्रत्याश्रावणं विधत्ते—**अथ यदि**ति। तेनाग्नीध्रकर्तृकेन प्रत्याश्रावणेन 'तथास्त्विति' प्रतिनिवृत्तिः कृता भवति, प्रत्याश्रवणशक्त्या उक्तार्थप्रतीतेः॥ आश्रावणादिवषट्कारान्तमध्वर्य्वादेः स्व-स्व-समये मौनं विधित्सुराह—**तेने**ति। 'तेन' प्रत्यावृत्तेन 'रेतसा भूतेन' बीजभूतेन। स्वर्गाख्यफलोदयाद् बीजत्वं

---

१ 'एताः' ख. ग. ङ.। २ 'देवाः' ख. ग. ङ.। ३ 'पावर्तते' ख. ग. ङ.। ४ प्राणानेव स्थापितवान् भवति—ज.। ५ नास्ति पदमिदं ज.। ६ मूले तु न दृश्यत उपावर्त्त—इति पदम्—उपावृत्तेनेत्यस्य स्थान उपावर्त्तेनेति भाष्यसंमतः पाठः स्यादिति तु प्रतिभाति।

यथा पूर्णपात्रेण सम्प्रदायं चरेयुरेवमेनेनर्त्विजः सम्प्रदायं चरन्ति तद्वाचैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति वागिघ यज्ञो वागु हि रेतस्तदेतेनैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति ॥ ७ ॥

सोऽनुब्रूहीत्येवोक्त्वाध्वर्युः । नापव्याहरेन्नो ऽएव होतापव्याहरेदा-श्रावयत्यध्वर्युस्तदग्नीधं यज्ञ ऽउपावर्तते ॥ ८ ॥

सोऽग्नीन्नापव्याहरेत् । आ प्रत्याश्रावणात् प्रत्याश्रावयत्यग्नीत् तत्पुनरध्वर्युं यज्ञ ऽउपावर्तते ॥ ९ ॥

सोऽध्वर्युर्नापव्याहरेत् । आ यजेति वक्तोर्यजेत्येवाध्वर्युर्होत्रे यज्ञꣳ सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥

तेनोपावृत्तेन रेतसा भूतेन ऋत्विजः संप्रदायं चरन्ति; यजमानेन परोक्षम् । यथा पूर्णपात्रेण सम्प्रदायं चरेयुः—एवमनेन ऋत्विजः संप्रदायं चरन्ति । तद्वाचैवैतत् संप्रदायं चरन्ति, वाग् हि यज्ञः, वाग् उ हि रेतः; तदेतेनैवैतत् संप्रदायं चरन्ति ॥ सः 'अनुब्रूहि' इत्येवोक्त्वा अध्वर्युर्नापव्याहरेत्, नो एव होतापव्याहरेत् । आश्रावयति अध्वर्युः—तदग्नीधं यज्ञ उपावर्तते ॥ सोऽग्नीन्नापव्याहरेत्-आ प्रत्याश्रावणात् । प्रत्याश्रावयत्यग्नीत्-तत् पुनरध्वर्युं यज्ञ उपावर्तते ॥ सोऽध्वर्युर्नापव्याहरेत्—आ 'यज' इति वक्तोः । यजेत्येवाध्वर्युर्होत्रे यज्ञं सम्प्रयच्छति ॥

यज्ञस्य । 'ऋत्विजः' अध्वर्य्वादयः स्वस्मिन्नाश्रितं यज्ञं 'सम्प्रदायं' सम्यक् प्रदाय—प्रदाय, एकोऽन्यस्मै सोऽप्यन्यस्मा इत्येवं प्रकारेण 'चरन्ति' अनुतिष्ठन्ति । 'यजमानेन' 'परोक्षं' तमनपेक्ष्य तस्य तत्र व्यापाराभावात् । परस्परसमर्पणे दृष्टान्तमाह-**यथे**ति । यथा जलैरापूर्णं घटादिपात्रं गृहान्तर्गतप्रभूतभाण्डपूरणसमये परस्परहस्तेन सञ्चरन्ति, तद्वत् । एतदेव विशिनष्टि—**तद्वाचैवे**ति । 'तत्' तदा 'वाचैव' वाग्रूपेणैव, आश्रावणादिवाचमन्तरेण यज्ञासिद्धेस्तस्या यज्ञत्वव्यपदेशः । अस्त्वेवं किं तत आह—**वाग्घी**ति । वाचा मन्त्रात्मिकया यज्ञस्योत्पत्तेस्तस्या रेतस्त्वम्, तदित्याद्युपसंहारः ॥ ७ ॥

अथ सङ्ग्रहेणोक्तं यज्ञसम्प्रदानं विशिंषन्नध्वर्य्वादेः स्व—स्व—कालेषु मौनं विधत्ते—**सोऽनुब्रूही**त्यादिना । 'सोऽध्वर्युः' होतारं प्रति 'अनुब्रूहीत्युक्त्वैव' तत्समनन्तरमेव 'नापव्याहरेत्' प्रस्तुतानुपयोगि वचनं न ब्रूयात् । 'होता' अपि अनुवचनद्वारेण वाग्रूपयज्ञस्य स्वस्मिन् समावेशात् 'नो एव अपव्याहरेत्' पुनः 'अग्नीधं' प्रति 'अध्वर्युः' यदा 'आश्रावयति' तदानीं स वाग्यज्ञः तं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

अतः 'सः' अपि 'न व्याहरेत्' स्वप्रत्याश्रावणावधि । सः 'अग्नीत्' यदा 'अध्वर्युं' प्रति प्रत्याश्रावयेत्, तदैव 'यज्ञः' पुनः आगच्छेत् ॥ ९ ॥

अतः 'सः' अपि 'अध्वर्युः' 'आ यजेति' यजेतिवचनावधि 'न अपव्याहरेत्' । अथ पुनः 'अध्वर्युः' यदा 'यजेति' स्व-वाग्यज्ञं 'होत्रे' सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥

---

१ 'मेनेन' ख. । २ 'चरन्ति' ख. ग. झ. । ३ 'वागिघ' ख. ग. झ. । ४ 'चरुन्ति' क्वचित् । ५ 'ध्वर्युः' ग. एवमग्रेऽपि शब्देऽस्मिन् द्वौ यकारौ, 'ध्वयुः' झ. । ६ 'ध्वर्युनपि' क. । ७ 'स्तु' ख. ग. झ. । ८ 'ते' झ. । ९ 'व्याहरेद्वा' क. । १० 'ते' झ. । ११ इहाग्रे 'काण्डस्यार्द्धम् ॥४१९' इत्यधिकः पाठः ख. ग. च. झ. । १२ 'व्या' ख. ग. झ. । १३ 'आ' ख. ग. झ. । १४ पदमिदं नास्ति ज. । १५ मन्त्रामन्त्रात्मिकया—ज. । १६ नास्ति पदमिदं ज.

स होता नापव्याहरेत् । आ वषट्कारात् [1]तं वषट्कारेणाग्नावेव योनौ रेतोभूतᳪ सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य स ततः प्रजायत इति नु हविर्यज्ञेऽथ सौम्येऽध्वरे॥ ११ ॥

स वै ग्रहं गृहीत्वाध्वर्युः। नापव्याहरेदोपाकरणादुपावर्त्तध्वमित्येवा- ध्वर्युरुद्गातृभ्यो यज्ञᳪ सम्प्रयच्छति ॥ १२ ॥

त उद्गातारो नापव्याहरेयुः। ओत्तमाया एषोत्तमेत्येवोद्गातारो होत्रे यज्ञᳪ सम्प्रयच्छन्ति ॥ १३ ॥

स होता नापव्याहरेत् । आ वषट्कारात् तं व्वषट्कारेणाग्नावेव योनौ रेतोभूतᳪ सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य स ततः प्रजायते ॥ १४ ॥

स होता नापव्याहरेत्—आ वषट्कारात् । तं वषट्कारेणाग्नावेव योनौ रेतोभूतं सिञ्चति । अग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य—स ततः प्रजायते इति नु हविर्यज्ञे। अथ सौम्येऽध्वरे ॥ स वै ग्रहं गृहीत्वाध्वर्यु- र्नापव्याहरेद्—आ उपाकरणाद् । 'उपावर्त्तध्वम्' इत्येवाध्वर्युरुद्गातृभ्यो यज्ञं संप्रयच्छति ॥ त उद्गातारो नापव्याहरेयुः—आ उत्तमायाः । 'एषोत्तमा' इत्येवोद्गातारो होत्रे यज्ञं संप्रयच्छन्ति ॥ स होता नापव्याहरेत्—आ वषट्कारात् । तं वषट्कारेणाग्नावेव योनौ

तदा प्राप्तयज्ञः 'सः' 'होता' वषट्कारपर्यन्तं 'नापव्याहरेत्' । स वषट्कारेणेति । 'सोऽध्वर्युः' होतृकृतेन 'वषट्कारेण' हविःप्रदानसाधनेन 'अग्नौ' योनिभूते 'रेतोभूतं' हविः 'सिञ्चति' प्रयच्छति। यस्माद्य उत्पद्यते तत्तस्य योनिरिति प्रसिद्धिः 'वै' शब्देन उच्यते। उक्तं वाङ्नियमं विषयविशेषे व्यवस्थापयति—न्विति । अत्र सूत्रम् "अनुब्रूहीत्युक्त्वा नापव्याहरेद्धोता चाऽऽश्रावणात्", (का. श्री. सू. ३. ५६.) आश्राविते‌ऽग्नीदाप्रत्याश्रावणात्, (का. श्री. सू. ३. ५७) प्रत्याश्राविते‌ऽध्वर्युराहोतृप्रैषात्, (का. श्री. सू. ३. ५८) होतावषट्कारादिति (का.श्री.सू. ३.५९) । अथ सोमविषयं वाङ्नियमं प्रतिजानीते—अथ सौम्येऽध्वरे इति ॥ ११ ॥

स वा इत्यादि । 'अध्वर्युः' ग्रहग्रहणादनन्तरम् 'आ उपाकरणात्' । यदा चोद्गातारः स्तोत्रं प्रारभेरन्, तावत् 'नापव्याहरेत्' । यदा 'अध्वर्युः' उपावर्तध्वमिति ब्रूयात्, तदानीं तस्य यज्ञस्तान् 'उद्गातॄन्' प्राप्नोति ॥ १२ ॥

'ते उद्गातारः' अपि 'आ उत्तमायाः' 'नापव्याहरेयुः' । तत्प्रभृत्युत्तमस्तोत्रीयापर्यन्तं न वदेयुः । यदा च 'एषा' अन्तिमा स्तोत्रीयेति 'उद्गातारः' प्रज्ञापयन्ति ॥ १३ ॥

'होता' अपि तदा प्रभृति 'नापव्याहरेत्' 'आवषट्कारात्' । तं वषट्कारेणेत्यादि पूर्ववत् । अत्र सूत्रम्—"सोमे च ग्रहं गृहीत्वोपाकरणात्" (का. श्री. सू. ३. ६०) इति । उत्तमस्तोत्रीयां प्रस्तुत्य होतुरेवेति ब्रुवन्त उद्गातारः (का. श्री. सू. ३ । ६१, ६२) शंसिष्यते होत्रे यज्ञं प्रयच्छन्ति, तदा प्रभृति वषट्कारपर्यन्तं होता नापव्याहरेत् ॥ १४ ॥

१ 'स वषट्कारे' इति भाष्यकारेण व्याख्यातम् । २ 'रे' ख. 'रे' ग. । ३ 'ध्वर्युः' ग. । 'ध्वर्युः' ख.। ४ 'त्ये' क. । ५ 'युः' ख.। ६ 'त्ये' क.। ७ 'व्याहरेद्' क. । ८ नास्ति पदमिदं ज.। ९ अतो नापव्याहरेयुरित्येव ज ।

स यद्ध सोऽपव्याहरेत् ।[1] यं यज्ञ ऽउपावर्त्तते यथा पूर्णपात्रं परासिञ्चेदेवꣳ ह स यजमानं परासिञ्चेत् स यत्र हैवमृत्विजः संविदाना यज्ञेन चरन्ति सर्व्वमेव तत्र कल्पते न मुह्यति तस्मादेवमेव यज्ञो भर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

ता वा ऽएताः[2] । पञ्च व्याहृतयो भवन्त्यो[3] श्रावयास्तु श्रौषड्यज[4] ये यजामहे वौषडिति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्यैषैका यज्ञस्य मात्रैषा सम्पत्[5] ॥ १६ ॥

रेतोभूतं सिञ्चति । अग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य—स ततः प्रजायते ॥ स यद् ह सोऽपव्याहरेत्—यं यज्ञ उपावर्तते; यथा पूर्णपात्रं परासिञ्चेद्—एवं ह स यजमानं परासिञ्चेत् । स यत्र हैवमृत्विजः संविदाना यज्ञेन चरन्ति—सर्वमेव तत्र कल्पते, न मुह्यति । तस्मादेवमेव यज्ञो भर्तव्यः * ॥ ता वा एताः पञ्च व्याहृतयो भवन्ति—'ओ श्रावय,' 'अस्तु श्रौषट्', 'यज', 'ये यजामहे,' 'वौषट्' इति । पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्तः पशुः, पञ्चऽर्तवः संवत्सरस्य । एषैका

उक्तवाङ्नियमाभावे बाधमाह—**स यद्धेति** । सोमयागे तस्य ग्रहणादि—प्रदानावधि—काले 'यं यज्ञे उपावर्तते,' 'सः' 'यद्' यदि 'अपव्याहरेत्,' 'सः' 'यजमानं परासिञ्चेत्' । अत्र दृष्टान्तः—'यथा' 'पूर्णपात्रम्' अभिमतप्रदेशे घटादिषु प्रक्षेपमकृत्वा अन्यत्र '**परासिञ्चेत्**' तादृगेव तत् । अपव्याहारेण यज्ञभ्रंशे सति स्वर्गाख्यफलभ्रंशाद् यजमान एव परासिक्तो भवति । उक्तवैपरीत्ये को गुण इत्याह—**स यत्रेति** । एवं सर्वेऽध्वर्य्वादयः क्रमेण 'यत्र' यज्ञे 'संविदानाः' ऐकमत्यं प्राप्ताः स्व—स्व—कर्तव्यमेकाग्रेण जानन्तोऽनुतिष्ठन्ति, 'तत्र' तस्मिन् यज्ञे '**सर्वमेव**' अङ्गजातं 'कल्पते' फलजननसमर्थं भवति । एवं सत्येकोऽप्यृत्विक् 'न मुह्यति' स्वानुष्ठेयं न विस्मरति; अपव्याहारात्मकविक्षेपासम्भवात् ॥ निगमयति—**तस्मादिति** । 'एवमेव' अध्वर्य्वादिभिः यज्ञसम्प्रदानक्रमेण 'यज्ञः' 'भर्तव्यः' पोषयितव्यः ॥ १५ ॥

आश्रावणादिपञ्चकमनूद्य प्रशंसति—**ता वा** इति । व्याह्रियन्त इति 'व्याहृतयः' वाक्यानि । तानि आश्रावयेत्यादिकानि । पञ्चसङ्ख्यास्ति,[6] यज्ञोऽपि 'पाङ्क्तः'; धानाः करम्भ—इत्यादिहविर्गतपञ्चसङ्ख्यायोगात्[7] । अतः सङ्ख्यासाम्यद्वारा व्याहृतिपञ्चको यज्ञोऽस्तु, ततः किमित्यत आह—**पाङ्क्तः पशुरित्यादिना** । चत्वारः पादाः, शिर एकमिति वा, लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जभेदेन वा—पशोः पाङ्क्तत्वम् । हेमन्तशिशिरयोरेकत्वेन 'पञ्चर्तवः संवत्सरस्य' अयं यज्ञो व्याहृतिपञ्चकद्वारा पशुसंवत्सररूपाभ्यां शब्दाभ्यां परिमितो भवतीत्यर्थः । 'एषा' पशुसंवत्सरात्मिका 'यज्ञस्य' 'एका' 'मात्रा' इयत्ता । प्रकारान्तरमपेक्ष्योक्तम्—**एषा सम्पदिति** । सङ्ख्याद्वारा सम्पादितसमृद्धिर्यज्ञस्य विभुत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥

---

१ 'हरेयं' क. । २ 'एता' ग. ङ. । ३ 'भवन्त्यो' क. । ४ 'श्रौषड्यज' क. । ५ 'सम्पत्' ख. ग. ङ. ।
६ पञ्चसंख्यानीति युक्तं प्रतिभाति । ७—"धानाः, करम्भः, परिवापः, पुरोळाशः, पयस्येत्येष वै यज्ञो हविष्पङ्क्तिः" इति (ऐ० ब्रा० २. ३. ६)

तासाᳬं सप्तदशाक्षराणि । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञ-ऽएषैका यज्ञस्य मात्रैषा सम्पत् ॥ १७ ॥

ओ श्रावयेति वै देवाः । पुरोवातᳬं ससृजिरेऽस्तु श्रौषडित्यभ्राणि समप्लावयन्यजेति विद्युतं ये यजामह ऽइति स्तनयित्नुं वषट्कारेणैव प्रावर्षन् ॥ १८ ॥

स यदि वृष्टिकामः स्यात् । यदीष्ट्या वा यजेत दर्शपूर्णमासयोर्वैव ब्रूयाद् वृष्टिकामो वा ऽअस्मीति तत्रो ऽअध्वर्युं ब्रूयात् पुरोवातञ्च विद्युतञ्च मनसा ध्यायेत्यभ्राणि मनसा ध्यायेत्यग्नीधᳬं स्तनयित्नुञ्च वर्षञ्च मनसा ध्यायेति होतारᳬं सर्वाण्येतानि

यज्ञस्य मात्रा, एषा सम्पत् *॥ तासां सप्तदशाक्षराणि । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । एषैका यज्ञस्य मात्रा, एषा सम्पत् *॥ 'ओ श्रावय' इति वै देवाः पुरोवातं ससृजिरे । 'अस्तु श्रौषड्' इति अभ्राणि समप्लावयन् । 'यज' इति विद्युतम् । 'ये यजामहे' इति स्तनयित्नुम् । वषट्कारेणैव प्रावर्षन् ॥ स यदि वृष्टिकामः स्यात्, यदीष्ट्या वा यजेत,–दर्शपूर्णमासयोर्वैव ब्रूयाद्–'वृष्टिकामो वा अस्मि' इति । तत्रो अध्वर्युं ब्रूयात्–'पुरोवातं च विद्युतं च मनसा ध्याय' इति । 'अभ्राणि मनसा ध्याय' इति अग्नीधम् । 'स्तनयित्नुं

आश्रावणादिकं स्ववाक्यगतमङ्गल्याद्वारेण प्रशस्य, तद्गताक्षरमङ्ख्ययापि प्रशंसति–तासामिति । "ओ श्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम्, यजेति द्व्यक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्, द्व्यक्षरो वषट्कारः" इति सप्तदशाक्षरता; प्रजापतिरपि मासर्तुगतसङ्ख्यया सप्तदशः । यज्ञस्रष्टृत्वात्सोऽपि यज्ञः । 'एषा' अक्षरसङ्ख्या प्राप्ता प्रजापत्यात्मकत्वलक्षणा 'यज्ञस्य' सम्पत् ॥ १७ ॥

विहितेष्वाश्रावणादिषु वृष्ट्याख्यफलाय तत्र विशेषं विवक्षुस्तदुपोद्घातमाह–ओ श्रावयेतीति । 'अस्तु श्रौषट्'–'इति' अनेन 'अभ्राणि' उदक्–सञ्चरणसमर्थान् मेघान् 'समप्लावयन्' सर्वत्र–व्याप्तान-कुर्वन् । 'ससृजिरे'–इति सर्वत्र सम्बन्धः । एवमुत्तरत्रापि उद्देशिनामनुद्देशिनां च पूर्वपूर्वाभाव उत्तरोत्तरानुदयात् कार्यकारणभावाभिधानम् । अत उक्तवैपरीत्ये न तथा शङ्कनीयम् । स्तनयित्नुशब्दः स्तनयतीति व्युत्पत्त्या मेघवाची, तथाऽपि तस्य पृथगभिधानादत्र स्तननमात्रमभिधत्ते ॥ १८ ॥

अथौपोद्घातिकमाह–स यदीति । 'सः' यजमानो 'यदि वृष्टिकामः स्यात्'; स एव 'यदीष्ट्या' सौर्यादिकया फलान्तरसाधनभूतया 'यजेत', तत्र प्रकृतिभूतयोः 'दर्शपूर्णमासयोर्वा एव ब्रूयात्' ऋत्विजः 'वृष्टिकामः' अहम् 'अस्मीति' । कं प्रति किं ब्रूयादिति तद्विभज्याह–तत्रो इत्यादिना । 'तत्र' तेष्वेव कर्मसु 'अध्वर्युम्' 'ब्रूयात्', आश्रावणसमये पुरोवातविद्युतोर्ध्यानं 'मनसा कुर्यात्' इति । मनोव्यतिरेकेण ध्यानासम्भवाद्, एकाग्रमना इत्यर्थः । एवमुत्तरवाक्येष्वपि योज्यम् । आग्नीध्रहोत्रोः

---

१ 'वै' ख. ग. । २ 'सम्पत्' झ. । ३ 'यित्नुं ख. ग. झ. । ४ 'प्रावर्षयन्' ग. झ. । ५ 'स्यात्' ख. ग. झ., 'स्यादग्री' ङ. । ६ 'वर्षुं च' ग. । ७ नास्ति पदमिदं ज. । ८ कुर्या इतीति युक्तं प्रतिभाति । ९ अध्वर्युहोत्रोः–इति ज. ।

मनसा ध्यायेति ब्रह्माणं व्वर्षति हैव तत्र यत्रैवमृत्विजः संविदाना यज्ञेन चरन्ति ॥ १९ ॥

ओ श्रावयेति वै देवाः । व्विराजमभ्याजुहुवुरस्तु श्रौषडिति व्वत्समुपावासृजन्यजेत्युदनैयन्ये यजामह ऽइत्युपासीदन् वषट्कारेणैव व्विराजमदुहतेयं वै व्विराडस्यै वा एष दोह ऽएवꣳ ह वा ऽअस्मा ऽइयं व्विराट् सर्व्वान् कामान् दुहे य ऽएवमेतं व्विराजो दोहं व्वेद ॥ २० ॥ ३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

च वर्षं च मनसा ध्याय' इति होतारम् । 'सर्वाण्येतानि मनसा ध्याय' इति ब्रह्माणम् । वर्षति हैव तत्र–यत्रैवम् ऋत्विजः संविदाना यज्ञेन चरन्ति ॥*॥ 'ओ श्रावय' इति वै देवाः विराजमभ्याजुहुवुः । 'अस्तु श्रौषट्' इति वत्समुपावासृजन् । 'यज' इति उदनयन् । 'ये यजामहे' इति उपासीदन् । वषट्कारेणैव विराजमदुहत । इयं वै विराड्, अस्यै वा एष दोहः । एवं ह वा अस्मै इयं विराट् सर्वान् कामान् दुहे–य एवमेतं विराजो दोहं वेद ॥

प्रत्येकस्य व्याहृतिद्वये सम्भवाद् एकैकस्य द्वयोर्द्वयोर्ध्यानम् । "सर्वैर्ब्रह्मा"–इति ब्रह्मणः सर्वकर्तव्यानुसन्धानस्मरणात् सर्वविषयध्यानाभिधानम् । एवमङ्गेषु ध्याने सति वृष्टिफलं नियतमेवेत्याह–वर्षति हैवेति । 'संविदानाः' फलविषये परस्परमैकमत्यं प्राप्ताः ॥ १९ ॥

प्रकारान्तरेणाश्रावणादिपञ्चकं प्रशंसति–ओ श्रावयेतीति । चरुपुरोडाशादिना विशेषेण राजत इति 'विराट्' वेद्यात्मिका पृथिवी, सा धेनुत्वेन प्रकल्प्यते; "सा मे धुक्ष्व यजमानाय कामान्"–इत्यादिमन्त्रेषु दोहनसाधनत्वश्रवणात् । तां विराड्धेनुम् ओ श्रावयेत्यनेनाभिमुखमाह्वयन् । 'वत्समुपावासृजन्' स्तनपानाय वत्सस्य कण्ठगतं पाशं व्यश्लेपयन् । 'यजेति' अनेन तम् 'उदनयन्' अपरिवीतं वत्समूर्द्ध्वमुखसोऽभिमुखमनयन् । 'उपासीदन्' दोहाय गोः समीपे स्थिताः । 'वषट्कारेण' हविःप्रदानसाधनेन ताम् 'अदुहत' दोहनेनेमं यज्ञमुदपादयन्नित्यर्थः ॥ विराट्शब्दमाह–इयं वा इति । 'इयं' पृथिव्येव खलु 'विराट्' उक्तमर्थं समर्थयते–अस्यै वा इति । 'एषः' उक्तो 'दोहः' 'अस्यै वै' अस्या वेद्यात्मिकायाः पृथिव्याः सम्बन्धी खलु, चरुपुरोडाशादियज्ञसाधनानां तस्या एवोत्पत्तेः ॥ उक्तार्थवेदनं प्रशंसति–एवं ह वा इति । 'यः' एतदाश्रावणादिकम् 'एवं' दोहात्मकतया 'वेद' जानाति 'अस्मै' अस्याः उक्तार्थं वेदित्रे 'इयं विराट्' पृथिवी 'सर्वान्' धनादिकान् 'कामान्' 'दुहे' प्रयच्छतीति ॥ २० ॥ ३ ॥ [९१२] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

---

१ 'चरन्ति' झ. । २ 'देवा वि॒रा' ङ. । ३ 'जयन्ये' ख. ग.. झ. । ४ शब्दार्थमाहेति युक्तं प्रतिभाति ।

ऋतवो ह वै प्रयाजाः । तस्मात् पञ्च भवन्ति पञ्च ह्यृतवः ॥ १ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर ऽएतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सरेऽस्माकमयं भविष्यत्यस्माकमयं भविष्यतीति ॥ २ ॥

ततो देवाः । अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्त ऽएतान् प्रयाजान् ददृशुस्तैरयजन्त तैर्ऋतून्त्संवत्सरं प्राजयन्नृतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरायंस्तस्मात् प्रजयाः प्रजया ह वै नामैतद्यत्प्रयाजा ऽइति तथो ऽएवैष ऽएतैर्ऋतून्त्संवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् प्रयाजैर्यजते ॥ ३ ॥

ते वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । वज्रो वा ऽआज्यमेतेन वै देवा

"प्रयाजबन्धुः ॥"

ऋतवो ह वै प्रयाजाः । तस्मात्पञ्च भवन्ति, पञ्च हि ऋतवः ॥ देवाश्च वा असुराश्च-उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे--एतस्मिन् यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सरे 'अस्माकमयं भविष्यति, अस्माकमयं भविष्यति' इति ॥ ततो देवा अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः, त एतान् प्रयाजान् ददृशुः- तैरयजन्त । तैर्ऋतून् संवत्सरं प्राजयन्--ऋतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरायन्; तस्मात्प्रजयाः । प्रजया ह वै नामैतद्-यत्प्रयाजाः--इति । तथो एवैष एतैर्ऋतून् संवत्सरं प्रजयति,-ऋतुभ्यः संवत्सरात्सपत्नानन्तरेति । तस्मात् प्रयाजैर्यजते ॥*॥ ते वा आज्यहविषो भवन्ति । वज्रो वा

प्रयाजानुपरिष्टाद् विधास्यति; तत्रादौ तद्गतां सङ्ख्यां विधत्ते-**ऋतवो ह वा** इति । यस्माद् 'ऋतवः' हेमन्तशिशिरयोरैक्येन 'पञ्च' अतस्तदात्मका अपि 'प्रयाजाः' 'पञ्च' कर्तव्याः ॥ १ ॥

निर्वचनद्वारेण प्रशंसितुमाख्यायिकामाह-**देवाश्चेति** । स्पर्द्धाया विषयं दर्शयति-**एतस्मिन्निति** । 'एतस्मिन्' दर्शपूर्णमासात्मके 'यज्ञे' 'प्रजापतौ'; आश्रावयास्तु श्रौषडित्यादिसप्तदशात्मकस्य प्रजापतेर्यज्ञरूपत्वाद्-यज्ञे प्रजापतौ-इति सामानाधिकरण्यम् । स च सर्वोत्पादकत्वात् 'पिता'; तस्य च 'संवत्सरः प्रजापतिः' इति श्रुतेः (ऐ. ब्रा. २. २. ७) संवत्सरात्मकत्वम् । उक्तरूपे प्रजापतौ 'अयमस्माकमेव भविष्यति, अस्माकमेवेति' स्पर्द्धामकुर्वन् ॥ २ ॥

तत इति । ते 'देवाः' 'अर्चन्तः' तत्पूजयन्तः, 'श्राम्यन्तः' आत्मानं क्लेशयन्तः 'चेरुः' अन्वतिष्ठन्,-तत्साधनमन्वतिष्ठन् । 'तत एतान् प्रयाजान्' प्रजापतिजयलाभोपायत्वेन दृष्ट्वा, 'तैः' इष्ट्वा; तत्फलभूतान् 'ऋतून्', तद्द्वारा 'संवत्सरं' च प्राजयन् । जितेभ्यस्तेभ्यः सकाशात् स्वसपत्नान् असुरान् विरहितान् अकुर्वन् । 'तस्मात्' प्रजयसाधनत्वादेते 'प्रजयाः-प्रजयाः' इत्येतदभिन्नामत्, एतन्नामतः 'प्रयाजाः' खलु । यथा देवाः, 'तथा' एव 'एषः' इदानीन्तनोऽपि यजमानः 'एतैः' प्रयाजैः ऋतुसंवत्सरजयद्वारा स्वशत्रून् ऋतुसंवत्सरैर्व्यवहितान् करोति ॥ ३ ॥

ते वा इति । हूयत इति 'हविः' द्रव्यम्, तत्तेषामाज्यात्मकं कर्तव्यम् । सपत्नघातकत्वात् तदाज्यस्य

१ 'प्रयाजा' ग. झ. । २ 'जास्तुस्मात्' ङ । ३ 'देवाः' ख. ग. झ. । ४ 'रायँस्तुस्मात्' ग. । ५ 'प्रजाया' ग. । ६ नास्ति ख. ग. झ. । ७ 'तूंन्त्संव' क. । ८ समिधः, तनूनपात्, इडः, बर्हिः, स्वाहाकारः-इति पञ्च प्रयाजाः॥ द्वादशस्वाप्रीदेवतासु पञ्चैताः प्रयाजा उच्यन्ते ॥

वज्रेणाज्येनऽर्तून्त्संवत्सरं प्राजयन्नृतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरायंस्तथो ऽएवैष ऽएतेन वज्रेणाज्येनर्तून्त्संवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरेति तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ४ ॥

एतद्वै संवत्सरस्य स्वं पयः । यदाज्यं तत्स्वेनैवैनमेतत्पयसा देवाः स्व्यकुर्वत तथो ऽएवैनमेष ऽएतत् स्वेनैव पयसा स्वीकुरुते तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ५ ॥

स यत्रैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य ऽआश्रावयेत् । तत ऽएव नापक्रामेत सङ्ग्रामो वा ऽएष सन्निधीयते यः प्रयाजैर्यजते यतरो वै संयत्तयोः पराजयतेऽप वै स क्रामत्यभितरामु वै जयन् क्रामति तस्मादभितराममभितरामेवं क्रामेदभितराममभितरामाहुतीर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

आज्यम्, एतेन वै देवा वज्रेणाज्येन ऋतून् संवत्सरं प्राजयन्—ऋतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नान् अन्तरायन् । तथो एवैष एतेन वज्रेणाज्येन ऋतून् संवत्सरं प्रजयति—ऋतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नान् अन्तरेति । तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥*॥ एतद्वै संवत्सरस्य स्वं पयः—यदाज्यम् । तत् स्वेनैवैनमेतत्पयसा देवाः स्व्यकुर्वत । तथो एवैनमेष एतत् स्वेनैव पयसा स्वीकुरुते । तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥*॥ स यत्रैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य आश्रावयेत्, तत एव नापक्रामेत् । सङ्ग्रामो वा एष सन्निधीयते—यः प्रयाजैर्यजते; यतरो वै संयत्तयोः पराजयते—अप वै स क्रामति, अभितरामु वै जयन् क्रामति । तस्मादभितराममभितरामेव क्रामेद्,

---

वज्रत्वम् । वैशब्देन सूचितां वज्रत्वप्रसिद्धिमुपपादयति—यतः 'एतेन' ह्याज्येन प्रयाजयागद्वारा सपत्नानजयन्, अतोऽस्य वज्रत्वं सिद्धमित्यर्थः । "तथो"—इत्यादिर्दृष्टान्तः ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेणाज्यद्रव्यकत्वं प्रशंसति—एतद्वा इति । आज्यमिति यदस्ति, 'एतत्' खलु संवत्सरस्य 'स्वं पयः' । प्रतिनियतधनरूपं क्षीरम्; पयःकार्यत्वादाज्यमपि पयः; गोमहिष्यादीनां संवत्सरपर्यन्तं प्रायेण दोहात्मत्वम्[7] । 'तत्' तस्माद् 'देवाः' पूर्वम् 'एनं' प्रजापतिं 'स्वेनैव' स्वद्रव्यभूतेनैव 'पयसा' 'स्व्यकुर्वत' स्वकीयधनवत्तामगमयन् । 'तथा' एवेदानीमपि यजमानः प्रयाजानाज्येन यजन् प्रजापतिमेव स्वद्रव्यतां करोति । अतस्तेषामाज्यहविष्कत्वं प्रशस्तम् ॥ ५ ॥

प्रयाजहोमविषये स्थाननियममाह—स यत्रैवेति । 'प्रयाजेभ्यः' प्रयाजार्थं 'यत्रैव' प्रदेशे स्थितः 'आश्रावयेत्', 'ततः' पश्चात् 'नापक्रामेत्' । अनपक्रमे कारणमाह—सङ्ग्रामो वेति । 'यः प्रयाजैर्यजते', अयं युद्धाय 'सङ्ग्रामः सन्निधीयते' अतो युद्धाय 'सङ्गतयोः' मध्ये 'यः पराजयते', 'सोऽपक्रामति' पश्चात् पलायते । तस्मादपक्रमणं न युक्तमित्यर्थः ॥

अथ पुरोऽभिक्रमणपक्षमुपन्यस्य निराकरोति—अभितरामिवति । 'जयन्' कश्चिज्जिगीषुः 'अभितरामु

---

१ 'नर्तून्त्सं' ग. 'नऽर्तून्त्सं' क. । २ 'नऽर्तून्त्सं' ग. झ. । ३ 'सुंगतयोः' इति भाष्यकृद्व्याख्याने । ४ 'सङ्क्राम' ख. ग. झ. । ५ 'तरा' ख. ग. झ. । ६ 'माक्रामे' इति क्वचित् । ७ दोहात्मकत्वम्—इति ज. ।

तदु तथा न कुर्यात् । यत्रैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य ऽआश्रावयेत् तत ऽएव नापक्रामेद्यत्रो ऽएव समिद्धतमं मन्येत तदाहुतीर्जुहुयात् समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा ऽआहुतयः ॥ ७ ॥

स ऽआश्राव्याह । समिधो यजेति तद्वसन्तꣳ समिन्धे स वसन्तः समिद्धोऽन्यानृतून्त्समिन्ध ऽऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति तद्वेव खलु सर्वानृतून्निराहाथ यज-यजेत्येवोत्तराना-हाजामितायै जामि ह कुर्याद् यत्तनूनपातं यजेडो यजेति ब्रूयात् तस्माद् यज-यजेत्येवोत्तरानाह ॥ ८ ॥

अभितरामभितरामाहुतीर्जुहुयात् ॥ तदु तथा न कुर्यात् । यत्रैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य आश्रावयेत्-तत एव नापक्रामेद्; यत्रो एव समिद्धतमं मन्येत-तदाहुतीर्जुहुयात् । समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा आहुतयः *॥*

"उत्तरः प्रैषः"

स आश्राव्य आह—'समिधो यज' इति । तद् वसन्तं समिन्धे, स वसन्तः समिद्धो अन्यान् ऋतून् समिन्धे, ऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्ति, ओषधीश्च पचन्ति । तद्वेव खलु सर्वानृतून् निराह । अथ 'यज यज' इत्येव उत्तरानाह—अजामितायै । जामि ह कुर्याद्—यत् 'तनूनपातं यज, इडो यज' इति ब्रूयात् । तस्माद्यज यजेत्येवोत्तरानाह ॥

वे' शत्रोरत्यन्तमभिमुखं खलु 'क्रामति' यस्मादेवं 'तस्मात्' प्रयाजमभिमुखमभिमुखमीषदीषत्पुरस्तादा-क्रामेत् । आक्रमणानुसारेणाग्नावपि ईषदीषत्पुरस्तादाक्रम्य 'जुहुयात्' ॥ ६ ॥

अमुं पक्षं निषेधति—तद्विति । तर्हि कथमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव पक्षं निगमयति—यत्रैवेति । आश्रावणस्य प्रदानाङ्गतया तयोः प्रदेशैक्यलाभादित्यभिप्रायः ॥ पक्षान्तरमाह—यत्रो एवेति । आहवनीय-मध्ये यस्मिन्नेव प्रदेशेऽग्निं प्रज्वलितं मन्येत, तत्र पश्चापि 'आहुतीर्जुहुयात्' । 'हि' यस्मात् समिद्धाग्निदेश-होमात् 'आहुतयः' अपि 'समिद्धाः' प्रदीप्ताः, फलजननसमर्थाः स्युः, अतोऽयमेव पक्षः श्रेयान् ॥ ७ ॥

आश्रावणानन्तरं कर्तव्यमाह—स इति । हे होतः ! समिन्नामिका अग्निमूर्तीः प्रति तासां यागाय याज्यां पठेति प्रैषार्थः । तेन प्रैषेण साक्षाद् 'वसन्तम्' एव 'समिन्धे' दीप्तं करोति । न केवलं तस्यैव समिन्धनम्, अपि तु तद्द्वारा सर्वेषामप्यृतूनां समिन्धनं कृतं भवति । तथा च सति सर्वे ऋतवः स्व-स्व-कालोचिताः 'प्रजाः' सर्वा अप्युत्पादयन्ति, तदुपजीवनाय 'ओषधीश्च पचन्ति' । तद्वेवेति । यस्मादेव कारणात् वसन्तसमिन्धनेन स्वयमपि समिद्धाः सन्तः प्राण्युत्पादनमोषधिपाकं चैव कुर्वन्ति, तस्माद्वसन्तः समिद्धोऽन्यान् ऋतून् समिन्ध इति 'सर्वान् ऋतून् निराह' ॥ समिद्यागवदितरेषामपि नामनिर्देश-पूर्वकत्वप्रसक्तौ तन्निवारयति—अथ यजयजेति । तदनिर्देशस्य प्रयोजनमाह—अजामितायाः इति । अनतिरेकाय । "जाम्यातिरेकनाम"—इति यास्कः (निरु. ४. ३. ४.) एकस्मिन् प्रथमे समिद्यागे

---

१ 'सुमिद्धा' इति भाष्यकद्व्याख्यातपाठे । २ 'सुमिन्द्धे' ग. ङ. । ३ 'न्सुमिन्द्ध' ग. ङ. । ४ 'युजयजे' ख. ग. ङ. । ५ 'ध्रुवस्तिष्ठन्' (श्रौ. सू. ३. ३७) 'पूर्वं पूर्वं वाभिक्रामम्' (श्रौ. सू. ३. ३८) ।

स वै समिधो यजति । वसन्तो वै समिद् वसन्तमेव तद्देवा ऽअवृञ्जत वसन्तात्सपत्नानन्तरायन् वसन्तम्वेवैष ऽएतद् वृङ्क्ते वसन्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् समिधो यजति ॥ ९ ॥

अथ तनूनपातं यजति । ग्रीष्मो वै तनूनपाद् ग्रीष्मो ह्यासाम्प्रजानां तनूस्तपति ग्रीष्ममेव तद्देवा ऽअवृञ्जत ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरायन् ग्रीष्मम्वेवैष ऽएतद् वृङ्क्ते ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरेति तस्मात्तनूनपातं यजति ॥ १० ॥

अथेडो यजति । वर्षा वा ऽइड इति हि वर्षा ऽइडो यदिदं क्षुद्रं सरीसृपं ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्तं भवति तद्वर्षा ईडितमिवान्नमि-

"प्रयाजब्राह्मणम् ॥"

स वै (१) समिधो यजति । वसन्तो वै समिद् । वसन्तमेव तद्देवा अवृञ्जत–वसन्तात् सपत्नानन्तरायन् । वसन्तमु एवैष एतद् वृङ्क्ते–वसन्तात् सपत्नानन्तरेति । तस्मात्समिधो यजति ॥ अथ (२) तनूनपातं यजति । ग्रीष्मो वै तनूनपाद्–ग्रीष्मो हि आसां प्रजानां तनूस्तपति । ग्रीष्ममेव तद्देवा अवृञ्जत–ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरायन् । ग्रीष्ममु एवैष एतद् वृङ्क्ते–ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरेति । तस्मात्तनूनपातं यजति ॥ अथ (३) इडो यजति । वर्षा वा इडः । इति हि वर्षा इडः–यदिदं क्षुद्रं सरीसृपं ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्तं भवति–

नामनिर्देशे सतीतरेषामप्यूहयितुं शक्यत्वेन निर्देशप्रायत्वात् पुनर्नामनिर्देशे 'जामि' भवेत् । जामित्वपक्षमुदाहृत्य प्रदर्शयति–जामि हेति । अतस्तनूनपात्प्रभृतीन् 'यज–यजेति' एवं ब्रूयात् ॥ ८ ॥

"ऋतवो ह वै" इत्यत्र सङ्ख्यशो विहिताः पञ्च प्रयाजाः, तेष्वेकैकं विधाय प्रशंसति–स वै समिध इत्यादिना । अत्र समिदादीनां वसन्ताद्यात्मतया स्तुतौ सङ्ख्यासाम्यमेव साधारणम्, कारणविशेषस्तु तत्र प्रदर्श्यते–वसन्तो वा इत्यादि । वसन्तेऽपि निखिलवृक्षाणां कुसुमाद्युद्गमेन प्रदीप्ततास्तीति समिधो वसन्तत्वाभिधानम् । अतः 'तत्' तेन समिद्यागेन 'वसन्तमेव अवृञ्जत' स्वैर्लब्धत्वादसुरेभ्यस्तंवर्जितमकुर्वन् । तस्माद् 'वसन्तात्' 'सपत्नान्' असुरान् अन्तरायन् । यदेषां नास्ति, तेन तेऽन्तर्हिता इति प्रसिद्धम् ।

पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनस्य प्रयोजनमाह–वसन्तम्विति । 'उ' अपि च, इदानीमपीत्यर्थः, 'एतत्' एतेन समिद्यागेन 'वसन्तमेव वृङ्क्ते' वर्जयति, स्वसपत्नेभ्य इत्यर्थः । सिद्धमन्यत् । एवमुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥ ९ ॥

अथ तनूनपातमित्यादि । ग्रीष्मस्य तनूनपात्साम्यं दर्शयति–ग्रीष्मो हीति । अस्य सकलप्रजाशरीरतापकत्वेन तनूनां पालकत्वात् तनूनपात्त्वम्; अतोऽर्थतः साम्याद् ग्रीष्मस्तनूनपात् । शिष्टं पूर्ववत् ॥ १० ॥

अथेड इत्यादि । इड इत्येतद्देवता यजेत । इडो वर्षात्वेनोपचारे स्त्रीत्वं बहुत्वञ्च बीजम् । उक्तं साम्यं समर्थयते–इति हीति । 'हि' एवं खलु 'इडो वर्षाः' । कथमिति तत्राह–'यदिदं क्षुल्लकम्'

१ 'ह्यासां प्रजानां' ख. ग. म. । २ 'आवृञ्जत' ख. । ३ 'क्षुल्लकम्' इति पाठं केचिदाहुः । ४ 'भ्याभिनित्यक्तं' ग. । ५ 'यजयजति शेषम्' (श्रौ. सू. १.३६) ।

च्छमानं चरति तस्माद्वर्षा ऽइडो व्वर्षा ऽएव तद्देवा ऽअवृञ्जत वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरायन् वर्षा ऽउ ऽएवैष ऽएतद् वृङ्क्ते व्वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरेति तस्मादिडो यजति ॥ ११ ॥

अथ बर्हिर्यजति । शरद्धै बर्हिरिति हि शरद्बर्हिर्या ऽइमा ऽओषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति ता व्वर्षा व्वर्द्धन्ते[२] ताः शरदि बर्हिषो रूपं प्रस्तीर्णाः शेरे तस्माच्छरद्बर्हिः शरदमेव तद्देवा ऽअवृञ्जत शरदः सपत्नानन्तरायञ्छरदम्वेवैष[३] ऽएतद् वृङ्क्ते शरदः सपत्नानन्तरेति तस्माद्बर्हिर्यजति ॥ १२ ॥

अथ स्वाहा–स्वाहेति यजति । अन्तो वै यज्ञस्य स्वाहाकारोऽन्त ऋतूनाᳪ हेमन्तो व्वसन्ताद्धि पराद्ध्योऽन्तेनैव तदन्तं देवा ऽअवृञ्ज-

---

तद् वर्षा ईडितमिवान्नमिच्छमानं चरति–तस्माद्वर्षा इडः । वर्षा एव तद् देवा अवृञ्जत–वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरायन् । वर्षा उ एवैष एतद् वृङ्क्ते–वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरेति । तस्मादिडो यजति ॥ अथ (४) बर्हिः यजति । शरद्ध बर्हिः । इति हि शरद् बर्हिः–या इमा ओषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति, ता वर्षा वर्द्धन्ते, ताः शरदि बर्हिषो रूपं प्रस्तीर्णाः शेरे–तस्मात् शरद्बर्हिः । शरदमेव तद्देवा अवृञ्जत–शरदः सपत्नानन्तरायन् । शरदम्वेवैष एतद् वृङ्क्ते–शरदः सपत्नानन्तरेति । तस्माद्बर्हिर्यजति ॥ अथ (५) **स्वाहा–स्वाहा**–इति यजति । अन्तो वै यज्ञस्य स्वाहाकारः, अन्त ऋतूनां हेमन्तः–वसन्ताद्धि

प्राणिजातमित्यर्थः । 'सरीसृप' कृकलासगोधादिकम् । 'ग्रीष्महेमन्ताभ्यां' निमित्ताभ्यां 'नित्यक्तं' नितरां परित्यक्तशरीरं क्षीणं 'भवति'; हिमे सर्वपदार्थानां शीतनार्त्तत्वात्, ग्रीष्मे रसानां शोषणादिति भावः । 'तत्' सर्वं 'वर्षाः' द्वितीयाबहुवचनान्ताः–प्रति 'ईडितमिव' अहो विनष्टप्रायं सदिदानीं पुनश्चष्टत इति सर्वैः प्रशंसितमिव 'अन्नं' स्वोचितं तृणजलादिरूपम् 'इच्छमानम्' इच्छां कुर्वत्, इतस्ततः 'चरति'; वर्षासु तृणजलादिसमृद्धिसम्भवात् । यस्मादेवं 'तस्माद्' वर्षाणामिडत्वमुक्तमित्यर्थः । इष्यत इतीडिति–इष्शब्दव्युत्पत्तेर्वर्षास्वपि सम्भवात् । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ११ ॥

अथ बर्हिरित्यादि । **वर्षा** इति । उक्तप्रकारेण विनष्टाः, ता 'ओषधयः' वर्षासु प्रवृद्धाः सत्यः 'शरदि' प्राप्तायां 'बर्हिषः' आस्तीर्णस्य 'रूपम्' प्राप्नुवन्ति । ननु कुत इत्यत आह–'आस्तीर्णाः' अनुक्रमणसामान्येनाऽस्तृतदभवन् 'शेरे' शेरते । 'तस्माद्' उपपादितार्थतोः शरद् बर्हिः ॥ १२ ॥

अथ स्वाहेत्यादि । अन्त्यप्रयाजे 'स्वाहाग्निम्' 'स्वाहा सोमम्' इति (तै. ब्रा. ३ । ५ । ५ । ५) स्वाहाकृतिरस्ति; तां देवतां यजति स्वाहाकारेण हविःप्रदानात्, तत्प्रदानस्य च यागत्वात्, तस्य तद्देवत्वम् ।

---

१ 'हि' ख. ग. झ. । २ 'वर्धन्ते' झ. । ३ 'रायच्छरद' ग., 'रायंछरद झ. । ४ 'ऋतूनां' ख. ग. झ. ५ वर्षाः–द्वितीयाबहुवचनम्, ताः प्रति-इति झ. युक्तं च नदेव । ६ इडत्वं युक्तमित्यर्थः–ज. ।

तान्तेनान्तात् सपत्नानन्तरायन्[1]न्तेनो ऽएवैष ऽएतदन्तं वृङ्क्तेऽन्तेना-
न्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् स्वाहा-स्वाहेति यजति ॥ १३ ॥

तद्वा ऽएतत् । वसन्त ऽएव हेमन्तात् पुनरसुरेतस्माद्ध्येष पुनर्भ-
वति पुनर्ह वा ऽ[2]अस्मिंल्लोके भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ १४ ॥

स वै व्यन्तु वेत्विति यजति । अजामितायै जामि ह कुर्याद्
यद्व्यन्तु-व्यन्त्विति वैव यजेद् वेतु वेत्विति वा व्यन्त्विति वै योषा
वेत्विति वृषा मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते तस्माद्व्यन्तु वेत्विति
यजति ॥ १५ ॥

अथ चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि । प्रजा वै बर्ही रेत ऽआज्यं

पराद्ध्यर्थः । अन्तेनैव तदन्तं देवा अवृञ्जत-अन्तेनान्तात् सपत्नानन्तरायन् । अन्तेनो एवैष एतदन्तं वृङ्क्ते-अन्तेनान्तात् सपत्नानन्तरेति।तस्मात् स्वाहा-स्वाहेति यजति तद्वा एतद्-वसन्त एव हेमन्तात् पुनरसुः,एतस्माद्ध्येष पुनर्भवति।पुनर्ह वा अस्मिन् लोके भवति-य एवमेतद् वेद॥

स वै 'व्यन्तु, वेतु' इति यजति-अजामितायै । जामि ह कुर्याद्-यद् 'व्यन्तु-व्यन्तु'-इति वैव यजेद्; 'वेतु' वेतु इति वा । व्यन्तु-इति वै योषा, वेतु-इति वृषा; मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते । तस्माद् व्यन्तु वेतु-इति यजति ॥ * *

अथ चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि । प्रजा वै बर्हिः, रेत आज्यम् ।

हेमन्तोऽपि वसन्ताद्यृतूनामन्तिमः । तदेवोपपादयति-'हि' यस्माद् 'वसन्तात्' 'पराद्ध्यः' परस्मिन्-अर्द्धे भागे भवः । 'अन्तेन' स्वाहाकारेण 'अन्तं' हेमन्तमसुरेभ्यः 'अवृञ्जत' । गतमन्यत् ॥ १३ ॥

हेमन्तस्यान्तिमत्वं प्रकारान्तरेण प्रशंसति-**तद्वा** इति । 'तद्' वक्ष्यमाणप्रकारं 'वै' खलु 'एतत्', तदिदमपि हेमन्तप्राशस्त्यमस्तीत्यर्थः । किं तदेतत् ? 'वसन्त एव' 'पुनः' ऋत्वारम्भे आवर्तमानः सन्, 'हेमन्तात्' स्वपूर्वभाविनः सकाशात् 'पुनरसुः' पुनः प्राप्तप्राणो 'भवति' । कथमित्यत आह-**एतस्मादिति** । उक्तार्थवेदनं प्रशंसति-**पुनर्ह वा** इति ॥ १४ ॥

प्रयाजमन्त्रेषु तद्देवताबहुत्वैकत्वप्रयुक्तं 'व्यन्तु'-'वेतु'-इति बहुत्वमेकत्वं चास्ति, तदनूद्य प्रशंसति-**स वै व्यन्त्विति** । **उक्तो** जामिशब्दार्थो[3]ऽसकृत् । एकरूप्येण व्यन्त्विति वा वेत्विति वा पाठे सति शृण्वतां मनसि अनादरः स्यात्, अतस्तद् 'जामि' अधिकं भवति । प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति-**व्यन्त्विति वा** इति । एकस्य पुंसो जाया[4]बहुत्वसम्भवेऽपि स्त्रियास्त्वेक एव पतिरिति नियमाद् व्यन्तु-वेतु इति योषावृषणौ[5], अत 'एतत्' एतेन तथाविधपाठेनास्य पुत्रस्योत्पादनं 'मिथुनमेव' सम्पादितवान् भवति ॥ १५ ॥

तैत्तिरीयके ''यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदिति'' (तै. ब्रा. ३. ३. ६.) यदुभयार्थमाज्यग्रहण-

---

१ 'यन्नन्तेनोऽ' ख. ग. झ. । २ 'अस्मिँल्लोके' ख. ग., 'अस्मिलोके' झ. । ३ 'शब्दार्थः । असकृदेकरूपेण व्यन्त्विति' इत्यादि ज. । ४ 'जायाबहुत्वं संभवति, स्त्रियास्त्वेक एव पतिः' ज. झ. । ५ योषावृषौ-ज. ।

तत्प्रजास्वेवैतद्रेतः सिच्यते तेन रेतसा सिक्तेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तम्प्रजायन्ते तस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १६ ॥

सङ्ग्रामो वा ऽएष सन्निधीयते । यः प्रयाजैर्यजते यतरं वै संयत्तयोर्मित्रमागच्छति स जयति तदेतदुपभृतोऽधि जुहूं मित्रमागच्छति तेन प्रजयति तस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १७ ॥

यजमान ऽएव जुहूमनु योऽस्मा ऽअरातीयति स ऽउपभृतमनु यजमानायैवैतद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं बलिꣳ हारयत्यत्तैव जुहूमन्वाद्य ऽउपभृतमन्वत्र ऽएवैतदाद्यं बलिꣳ हारयति तस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति ॥ १८ ॥

तत् प्रजास्वेवैतद् रेतः सिच्यते । तेन रेतसा सिक्तेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते । तस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ * सङ्ग्रामो वा एष संनिधीयते—यः प्रयाजैर्यजते । यतरं वै संयत्तयोर्मित्रमागच्छति-स जयति । तदेतद्—उपभृतोऽधि जुहूं मित्रमागच्छति—तेन प्रजयति । तस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ * यजमान एव जुहूमनु; योऽस्मा अरातीयति-स उपभृतमनु । यजमानायैवैतद् द्विषन्तं भ्रातृव्यं बलिं हारयति । अत्तैव जुहूमनु, आद्य उपभृतमनु । अत्र एवैतद्—आद्यं बलिं हारयति । तस्मात् चतुर्थे प्रयाजे समानयति ॥ * *

मुक्तम्, तस्य विभागमाह- **अथ चतुर्थ** इति । 'चतुर्थे' बर्हिराख्ये 'प्रयाजे' होतव्ये सति, उपभृतः सकाशात् जुह्वां 'समानयति' आज्यम् (का. श्रौ. सू. ३ । ३०. एतत् प्रशंसति—**प्रजा वा** इत्यादिना । प्रजानां पुत्रादिद्वारा उपरिबृंहणसम्भवाद् बर्हिष्ट्वम् । तस्यास्य वृष्टिद्वारा प्रजादिरूपेणोत्पत्तेराज्य रेतः; अतो बर्हिष्यानयनात् 'प्रजासु' 'रेतः' सिक्तं भवति । 'सिक्तेन रेतसा' रेतोभूतेनाज्येन 'इमाः' परिदृश्यमानाः 'प्रजाः' 'अभ्यावर्तम्' अभ्यावृत्याभ्यावृत्य कर्मवशाद् देहसम्बन्धं प्राप्नुवन्ति । **तस्मादि**-त्युपसंहारः ॥ १६ ॥

जुह्वामुपभृतः प्राप्तमाज्य मित्रप्राप्त्यात्मना प्रशंसति—**सङ्ग्राम** इति । 'यः' च 'प्रयाजैः' समृष्टोऽध्वर्युः तेन सङ्ग्राम एव सन्निधापितो भवति । अतः 'संयत्तयोः' युद्धाय प्रयतमानयोर्मध्ये 'यतरम्' एव योद्धारं 'मित्रं' सम्वाय साहाय्यं कर्तुम् 'आगच्छति', 'स जयति' इति लोके प्रसिद्धम्; एवम् 'उपभृतः' सकाशाद् 'जुहूं' जुहूँगतमाज्यं 'मित्रं' सद् 'आगच्छति'; 'तेन' मित्रप्राप्तिकारणेन 'जयति' । 'तस्मात् समानयति' ॥ १७ ॥

यजमान एव जुहूमिति । "अत्तैव जुहूम्"—इत्याज्यानयनार्थवादद्वयम । "अध्वर्यो ! स्रुचमास्यम्व"—इत्येतस्य ब्राह्मणवद् व्याख्येयम । उपभृतः सकाशादाज्यस्य आनेताऽध्वर्युः, शत्रोः सकाशात् 'बलिम्' उपायनद्रव्यमदनीयमन्नं दात्रे यजमानाय प्रदापितवान् भवतीति सङ्ग्रहार्थः ॥ १८ ॥

---

१ 'वृत्तं प्रजा' ग.ङ. । २ 'संनिधीयते' ङ, 'सन्निधीयते' ख. ग. । ३ 'मित्रमाग' इति 'मित्रआग' इति वा क्वचित् । ४ 'मनु' ङ. । ५ 'तद्द्विषन्त' क. । ६ सखेत्येव युक्तं स्यात् । ७ 'सकाशाज्जुह्वागतमाज्यं'—ज. ।

स वा ऽअनवमृशन्त्समानयति । स यद्धावमृशेद् यजमानं द्विषता भ्रातृव्येणावमृशेदत्तारमाद्येनावमृशेत्तस्मादनवमृशन्त्समानयति १९॥

अथोत्तरां जुहूमध्यूहति । यजमानमेवैतद् द्विषति भ्रातृव्येऽध्यूहत्यत्तारमाद्येऽध्यूहति तस्मादुत्तरां जुहूमध्यूहति ॥ २० ॥

देवा ह वा ऽऊचुः । हन्त विजितमेवानु सर्वं यज्ञꣳ सꣳस्थापयाम यदि नोऽसुररक्षसान्यासजेयुः सꣳस्थित ऽएव नो यज्ञः स्यादिति ॥ २१ ॥

त ऽउत्तमे प्रयाजे । स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञꣳ समस्थापयन्त्स्वाहाग्निमिति तदाग्नेयमाज्यभागꣳ समस्थापयन्त्स्वाहा सोममिति

स वा अनवमृशन् समानयति । स यद्धावमृशेद्-यजमानं द्विषता भ्रातृव्येनावमृशेद्; अत्तारमाद्येनावमृशेत् । तस्मादनवमृशन् समानयति ॥ * अथोत्तरां जुहूमध्यूहति । यजमानमेवैतद् द्विषति भ्रातृव्येऽध्यूहति; अत्तारमाद्येऽध्यूहति । तस्मादुत्तरां जुहूमध्यूहति ॥

देवा ह वा ऊचुः—हन्त विजितमेवानु सर्वं यज्ञं संस्थापयाम, यदि नोऽसुररक्षसान्यासजेयुः—'संस्थित एव नो यज्ञः स्याद्' इति ॥ त उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञं समस्थापयन् । 'स्वाहाग्निम्' इति तदाग्नेयमाज्यभागं समस्थापयन् । 'स्वाहा सोमम्' इति

आज्यसमानयनसमये उपभृदेवमर्शने विपक्षे बाधदर्शनेन निषेधति—**स वा** इत्यादिना । **अत्तारमाद्येने**ति । अत्तुरन्नस्यावमर्शो युक्तः, तद्वैपरीत्येन 'आद्येन' अन्नेनावमर्शने भोक्तुर्यजमानस्य प्रतिकूलं कृतवान् भवति ॥ १९ ॥

अथोत्तरामिति । 'उत्तराम्' उपभृदुपरितनीं कृत्वा 'जुहूम्' 'अध्यूहति' विधारयेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ २० ॥

आज्यभागादिदेवता तदनुक्रमेण निर्दिश्य स्वाहाकारेण तत्र स्तोतुमाख्यायिकामाह—**देवा ह वे**ति । कृत्स्नयज्ञसमाप्त्युपायपरिज्ञानद्योतनार्थो निष्प्रत्यूहं प्रयाजलाभहर्षद्योतनार्थो वा हन्तशब्दः । 'हन्त ! विजितमेव' प्रयाजपञ्चकमपि असुरविघातमन्तरेण स्वाधीनं कृतमेव । 'अनु' तदनुसृत्य एतस्मिन्नेवान्त्यप्रयाजे 'सर्वं' प्रयाजव्यतिरिक्तं सकलमपि 'यज्ञं' 'संस्थापयाम' इति । तेषामभिप्रायं दर्शयति—**यदि न** इति । 'यदि' समापनात् प्रागेव असुरा राक्षसाश्च 'नः' अस्माकम् यज्ञमागच्छेयुः, तर्हि तस्य भङ्गः स्यात्; अतः प्रागेव समापित एवास्त्विति तेषामभिप्रायः ॥ २१ ॥

त इति । एवं विचार्य 'उत्तमे प्रयाजे' 'स्वाहाकारेणैव' स्वाहा—स्वाहेत्युक्त्यैव 'सर्वम्' अवशिष्टं 'यज्ञं' 'समस्थापयन्' । तत्प्रकारं विभज्य दर्शयति—**स्वाहाग्निमिती**त्यादिना । **'उभयत्राच्युत आग्नेयः**

---

१ 'णाव' ख. । २ 'उपभृदवमर्शनविपक्षे' ज. 'उपभृदवमर्शनं विपक्षे'—इति तु युक्तं स्यात् । ३ '-अनवमृशंश्चतुर्थम्' (श्रौ. सू. ३. ३९) ४ 'उत्तरां जुहूमध्युह्य प्राचीमवहृत्य जुहोति (श्रौ सू. ३.४२) 'एवं सर्वत्र' (श्रौ. सू. ३. ४३) 'नाभिदेशे धारणम्' (३. ४४) इति ख. ।

तत्सौम्यमाज्यभागᳬं समस्थापयन्त्स्वाहाग्निमिति तद्य ऽएष ऽउभयत्राच्युत ऽआग्नेयः पुरोडाशो भवति तᳬं समस्थापयन् ॥ २२ ॥

अथ यथादेवतᳬं । स्वाहा देवा ऽआज्यपा ऽइति तत्प्रयाजानुयाजान्त्समस्थापयन् प्रयाजानुयाजा वै देवा ऽआज्यपा जुषाणो ऽअग्निराज्यस्य वेत्विति तदग्निᳬं स्विष्टकृतᳬं समस्थापयन्नग्निर्हि स्विष्टकृत् स ऽएषोऽप्येतर्हि तथैव यज्ञः सन्तिष्ठते यथैवैनं देवाः समस्थापयंस्तस्मादुत्तमे प्रयाजे स्वाहा-स्वाहेति यजति यावन्ति हवीᳬंषि भवन्ति विजितमेवैतदनु सर्वं यज्ञᳬं सᳬंस्थापयति

तत् सौम्यमाज्यभागं समस्थापयन् । स्वाहाग्निमिति-तद्य एष उभयत्राच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति-तं समस्थापयन् ॥ अथ यथादेवतम् । 'स्वाहा देवा आज्यपाः' इति-तत् प्रयाजानुयाजान् समस्थापयन्; प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः । जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु (तै. ब्रा. ३. ५. ६. २) इति तदग्निं स्विष्टकृतं समस्थापयन्, अग्निर्हि स्विष्टकृत् । स एषोऽप्येतर्हि तथैव यज्ञः संतिष्ठते-यथैवैनं देवाः समस्थापयन् । तस्मादुत्तमे प्रयाजे स्वाहास्वाहेति यजति । यावन्ति हवींषि भवन्ति,-विजितमेवैतद्-अनु सर्वं यज्ञं संस्थापयति ।

पुरोडाशः' इति । "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति श्रुत आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो दर्शे पौर्णमास्यां च नित्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अथ यथादेवतमिति । पौर्णमास्याममावास्यायां च विष्णुः, अग्नीषोमौ, प्रजापतिश्चेति विकल्पिता उपांशुयाजदेवताः, (का. श्रौ. सू. ३ । ३ ७) एकादशकपालदेवताः; अग्नीषोमौ, अमावास्यायां चोभयत्र साधारणोऽष्टाकपालदेवोऽग्निः, इन्द्राग्नी-एकादशकपालदेवता, दधिपयोदेवते इन्द्रमहेन्द्राविति या दर्शपूर्णमास-प्रधानदेवताः सन्ति, ता अनतिक्रम्य (तत्तद्देवता अनतिक्रम्य) तत्तद्देवताकं यागं समस्थापयन्नित्यर्थः । अत्र देवतानामनियतत्वात् यथादेवतमिति सङ्ग्रहेणाभिधानम् ॥ 'आज्यपाः' 'प्रयाजानुयाजा देवाः' (ऐ. ब्रा. २ । २ । ८) समिदाद्याः स्वाहान्ताः (ऐ. ब्रा. २ । १ । ४) तेभ्य इदं हविः स्वाहुतमस्त्विति तस्यार्थः । "जुषाणो अग्निः" तै. ब्रा. ३ । ५ । ६।२२ । ३) इत्यत्र 'स्विष्टकृदग्निः' विवक्षितः, स्विष्टकृत्त्वाभावे जोषार्थस्यासम्भवात् । तेन 'स्विष्टकृतमग्निं' तद्देवताकं यागं 'समस्थापयन्' इत्यर्थः, सकलकर्मन्यूनातिरेकपरिहारायाग्नौ स्विष्टकृद्धोमस्यानुष्ठेयत्वात् । सैषा प्रसिद्धिः "अग्निर्हीति" 'हि'-शब्देनोच्यते ॥

विभज्यान्वाख्यानस्य तात्पर्यमाह-यथैवेति । 'यथा' कृत्स्नोऽपि 'यज्ञः' समाप्तो भवति, तथा 'देवाः' प्रतिपादितप्रकारेणान्त्यप्रयाज एव 'समस्थापयन्' । यदर्थमाख्यायिकात्र प्रपञ्चिता, तदिदानीं सार्थवादमाह-तस्मादिति । यावन्ति 'हवींषि' आज्यभागादिस्विष्टकृदन्तानि, तानि सर्वाणि प्रयाजयागेनैव सम्पादितवान् भवति ॥ समापनफलमाह-तस्माद्यदत ऊर्ध्वमिति । 'तस्मात्' समापनाद्धेतोः 'अतः'

१ 'देवतᳬं' ख. ग. झ. । २ 'वेत्विति ग । ३ 'सन्तिष्ठते' झ. । ४ 'स्वाहास्वाहे' ख.ग. झ. । ५ 'तथेन्द्राग्नी' ज. । ६ वन्धनीभूतः पाठो नास्ति. झ. ।

तुस्माद्यदुत ऽऊर्ध्वं व्विलोम युज्ञे क्रियेत न तदाद्रियेत सुᳲस्थितो मे यज्ञ ऽइति ह व्विद्यात् सु हैषु यज्ञो यातुयामेवास युथा व्वुषट्कृतᳲ हुतᳲ स्वाहाकृतम् ॥ २३ ॥

ते देवा ऽअकामयन्त। कथुं न्विमुं यज्ञं पुनराप्याययेमायातयामानं कुर्याम तेनायातयाम्ना प्रचरेमेति॥ २४ ॥

स युज्जुह्वामाज्यं परिशिष्टमासीत्। येन यज्ञᳲ समुस्थापयंस्तेनैव यथापूर्व्वᳲ हवीᳲष्युभ्यघारयन् पुनरेवैनानि तदाप्याययन्नयात-

तस्माद् यदत ऊर्ध्वं विलोम यज्ञे क्रियेत–न तदाद्रियेत; 'संस्थितो मे यज्ञः' इति ह विद्यात्। स ह एष यज्ञो यातयामेवास–यथा वषट्कृतम्, हुतम्, स्वाहाकृतम् ॥ ते देवा अकामयन्त–'कथं न्विमं यज्ञं पुनराप्याययेम, अयातयामानं कुर्याम, तेनायातयाम्ना प्रचरेम' इति ॥ स यद् जुह्वामाज्यं परिशिष्टमासीत्–येन यज्ञं समस्थापयन्;–तेनैव यथापूर्वं हवींष्यभ्यघारयन्,

अन्त्यप्रयाजाद् 'ऊर्ध्वं' 'विलोम' न्यूनं विपरीतप्रकारं वा, यदि 'क्रियेत', तद्विषयमादरं न कुर्यात्, तत्कथं समादध्यामिति चिन्तां न कुर्यादित्यर्थः। किन्तु 'यज्ञः संस्थितः' एव 'इति' जानीयात्। 'स एष' उक्तविधो 'यज्ञः', 'अयातयामेव' अगतसार एव; 'यथा' अपेक्षानतिक्रमेणैव यतो वषट्कारादिना उक्त आसीत्, अतो यातयामत्वशङ्का नास्तीत्यर्थः। अथवाऽपेक्षितस्य वषट्कारादेरसत्त्वात् 'स एष' शिष्टः 'यज्ञः' 'यातयामेव' निर्गतसार एव ॥ २३ ॥

अथ देवैः कृतमवशिष्टस्य यातयामत्वपरिहारं दर्शयति–**ते देवा** इति। केवलेनाङ्गेन फलानिष्पत्ते-रवश्यं प्रधानमनुष्ठेयम्; तच्च गतसारमभूत्; अतः कथं तत्परिह्रियत इति तेषां कामना; गतसारं हि 'पुनराप्याययेम' इति कस्तस्य प्रसङ्ग इति? तमाह–**अयातयामान**मिति। यामपर्यन्तमवस्थितमशना-दिकं यथा नीरसं भवति, एवमयमपीति; गतरसत्वसाम्यादस्यापि यातयामत्वम् ॥ २४ ॥

अत्र तैर्दृष्टमुपायं दर्शयति–**स यदि**ति। 'सः'–इत्यनर्थको वाक्यालङ्कारार्थः। 'आज्यं' जुह्वां 'परिशिष्टं' प्रयाजहोमेभ्योऽवशिष्टमभूत्, उपयुक्तादन्यः शेषः; अतोऽस्याज्यस्य क्वचिदुपयोग इति तं दर्शयति–**येने**ति। यं प्रति यस्य रसो निर्गतः, तस्य तत एव हि आप्यायनमुचितमिति संस्थापितावशे-षाज्योपादानाभिधानम्। **यथापूर्व**मिति। आग्नेयोऽग्नीषोमीयादिति हविषा पूर्वपूर्वमनतिक्रम्येत्यर्थः॥

अभिघारमेवाप्यायनमित्याह–**पुनरेवे**ति। आज्येनाप्यायनमेवायातयामत्वकरणम्। आज्यस्यायात-यामत्वप्रसिद्धिः 'हि' शब्देनोच्यते। यदर्थं पुरावृत्ताभिधानम्, तदिदानीं विधत्ते–**तस्मादुत्तम**मिति (का. श्रौ. सू. ३।९२)। अन्यत्रावत्तशेषस्य यातयामत्वपरिहाराय पुनरभिघारणप्रदर्शनेनाज्यस्यायातयामत्वं समर्थ्यते–**तस्मा**दिति। **यस्य कस्य चे**ति। चरोः पुरोडाशस्य वा, आज्यव्यतिरिक्तस्य 'हविषः' अवत्त-मिति शेषः, तमवत्तशेषमित्यर्थः। अवशिष्टस्य स्विष्टकृत्युपयोगात् 'तत्' तेनाभिघारणेन स्विष्टकृतमेवाप्या-यितवान् भवति, आप्यायनेन तदवशिष्टम् 'अयातयामं करोति'; शेषाभिघारणस्यावत्तहविषोऽभिघारणात्॥

१ पशोः–इति क्वचित्।

यामान्यकुर्वन्नयातयाम ह्याज्यं तस्मादुत्तमं प्रयाजमिष्ट्वा यथापूर्वꣳ हवीꣳष्यभिघारयति पुनरेवैनानि[1] तदाप्याययत्ययातयामानि करोत्ययातयाम[2] ह्याज्यं तस्माद्यस्य कस्य च हविषोऽवद्यति पुनरेव तदभिघारयति स्विष्टकृत ऽएव तत्पुनराप्याययत्ययातयाम करोत्यथ यदा स्विष्टकृतेऽवद्यति न ततः पुनरभिघारयति नो हि ततः काञ्चन[3] हविषोऽग्रावाहुतिꣳ होष्यन् भवति[4] ॥ २९ ॥ ४ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ [९. ३]

स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिधः प्राणानेवैतत्समिन्धे[5] प्राणैर्ह्ययं पुरुषः समिद्धस्तस्मादभिमृशेति ब्रूयाद्यद्युपतापी स्यात्स यद्युष्णः स्यादेव तावच्छꣳसेत समिद्धो हि स तावद्भवति यद्यु

पुनरेवैनानि तदाप्याययन्, अयातयामान्यकुर्वन् । अयातयाम ह्याज्यम् । तस्मादुत्तमं प्रयाजमिष्ट्वा यथापूर्वं हवींष्यभिघारयति, पुनरेवैनानि तदाप्याययति, अयातयामानि करोति । अयातयाम ह्याज्यम् । तस्माद् यस्य कस्य च हविषोऽवद्यति–पुनरेव तदभिघारयति, स्विष्टकृत एव तत् पुनराप्याययति, अयातयाम करोति । अथ यदा स्विष्टकृतेऽवद्यति–न ततः पुनरभिघारयति । नो हि ततः कांचन हविषोऽग्रावाहुतिं होष्यन् भवति ॥

'प्रयाजावृत' ।

स वै (१) समिधो यजति । प्राणा वै समिधः । प्राणानेवैतत्समिन्धे । प्राणैर्ह्ययं पुरुषः समिद्धः । तस्मादभिमृशेति ब्रूयाद्–यद्युपतापी स्यात् । स यद्युष्णः स्याद्–एव

साधारणत्वशङ्कां व्युदसितु व्यतिरेकमाह–अथ यदेति । 'स्विष्टकृति' स्विष्टकृदर्थं 'यदा' एतत्साधारणं स्यात्, तदा 'ततः' स्विष्टकृतोऽवशिष्टस्याभिघारणात् न तानि आप्याययेदित्यर्थः ॥

अनभिघारणे हेतुमाह–नो हीति । 'ततः हविषः' सकाशात् 'काञ्चन' प्रधानस्याङ्गस्य वा सम्बन्धिनीम् आहुतिम्, अध्वर्युः 'होष्यन्' भवति । अतोऽभिघारणस्याप्यायनार्थत्वमिति सिद्धम् ॥ २९ ॥ ४ ॥ [९. ३] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

अथ प्रयाजान् प्रकारान्तरेणानूद्य प्रशंसति–स वा इत्यादिना । 'एतत्' एतेन समिद्यागेन यजमानस्य 'प्राणानेव' समिन्धितवान् भवति । प्राणानां समिद्धत्वमुपपादयति–प्राणैर्हीति । 'अयं पुरुषः' क्षेत्रज्ञः । प्राणोपाध्यभावे शरीरसम्बन्धायोगात् तेषां पुरुषसमिन्धनहेतुत्वम् । सैषा प्रसिद्धिः 'हि' शब्देनोच्यते ॥ समिधः प्राणत्वसमर्थनाय[6] प्रासङ्गिकं नैमित्तिकमभिमर्शनमाह–तस्मादिति । यजमानो

---

१ 'पुन' ख. ग. झ. । २ 'त्ययात' ख. ग. झ. । ३ 'कां चन' झ. । ४ 'भवति' ख. ग. झ. ।
५ 'समिन्द्धे' ख. ग. झ. । ६ प्राणत्वधर्मसमर्थनाय–ज. ।

शीतः स्यान्नाशꣳसेत तत्प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मात्समिधो यजति ॥ १ ॥

अथ तनूनपातं यजति । रेतो वै तनूनपाद्रेत ऽएवैतत्सिञ्चति तस्मात्तनूनपातं यजति ॥ २ ॥

अथेडो यजति । प्रजा वा ऽइडो यदा वै रेतः सिक्तं प्रजायतेऽथ तदीडितमिवान्नमिच्छमानं चरति तत्प्रैवैतज्जनयति तस्मादिडो यजति ॥ ३ ॥

अथ बर्हिर्यजति । भूमा वै बर्हिर्भूमानमेवैतत्प्रजनयति तस्माद्बर्हिर्यजति ॥ ४ ॥

अथ स्वाहा–स्वाहेति यजति । हेमन्तो वा ऽऋतूनाꣳ स्वाहाकारो

तावत् शंसेत, समिद्धो हि स तावद् भवति । यद्यु शीतः स्यात्–नाशंसेत । तत्प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति, तस्मात् समिधो यजति ॥ अथ (२) तनूनपातं यजति । रेतो वै तनूनपात् । रेत एवैतत् सिञ्चति । तस्मात्तनूनपातं यजति ॥ अथ (३) इडो यजति । प्रजा वा इडः । यदा वै रेतः सिक्तं प्रजायते–अथ तदीडितमिवान्नमिच्छमानं चरति; तत् प्रैवैतज्जनयति–तस्मादिडो यजति ॥ अथ (४) बर्हिर्यजति । भूमा वै बर्हिः । भूमानमेवैतत् प्रजनयति; तस्माद् बर्हिर्यजति ॥ अथ (५) स्वाहास्वाहा इति यजति ।

ज्वरादिना उपतापवान् 'यदि स्यात्', तदाध्वर्युः समिद्यागसमये प्राणप्राबल्यायात्मना 'अभिमृशति' यजमानं 'ब्रूयात्' । 'स यदि' 'उष्णः' औष्ण्यवानित्यर्थः । 'तावत्–आशंसेत'[3] अस्योपतापः शाम्यत्विति; समिद्यागेषु प्राणदेवतामनुध्यायन् कामयेत् । 'तावता' तदाशंसनमात्रेणैव 'समिद्धः' प्रबलप्राणो गतोपतापो 'भवति' एव । तापाभावे तन्न कर्तव्यमित्याह–**यदी**ति । यस्मादेवं तस्मात् 'प्राणा एव समिधः'–इति सिद्धमित्यर्थः । **तत्प्राणानि**त्याद्युपसंहारः ॥ १ ॥

अथ तनूनपातमिति ।'रेतसः' सप्तमधातोः शरीरावष्टम्भकत्वेन तनूनां पालनात् तनूनपात्त्वम्; अतस्तद्यागेन स-प्राणे यजमाने 'रेत एव' स्थापितवान् भवति ॥ २ ॥

अथेड इति । इडयन्तीडोऽन्नानि; तदुपजीवनेन प्रजानामिड्रूपत्वम् । एतदेवोपपादयति–'यद्' 'आसिक्तं रेतः' 'प्रजायते'–उत्पद्यते, 'तद्' एव 'ईडितं' सर्वैः प्रशस्यमानम् 'अन्नम्'[4] इच्छत् 'चरति', 'तत्' तेन इडयागेन 'एतत्' रेतः 'जनयति' प्राणिरूपेणोत्पादितवान् भवति ॥ ३ ॥

अथ बर्हिरिति । बृंहतेर्वृद्ध्यर्थाद् बर्हिःशब्दः; अतो 'बर्हिर्भूमा' खलु. अतः प्रजायमानमेतेन बर्हिर्यागेन बहुकृतमुत्पादयति ॥ ४ ॥

अथ स्वाहेत्यादि । यः स्वाहाकाराख्यः प्रयाजः, स 'ऋतूनां हेमन्तः' अन्तिमत्वसाम्यात् । 'हेमन्तः' खलु 'इमाः' सर्वा अपि 'प्रजाः' स्वकीयं 'वशं' प्रापयति; इतरर्तुषु तथाविधप्रजापीडाभावात् । अत एव

---

१ 'त्तत्सिञ्चति' ख. ग. च. झ. । २ 'स्वाहास्वाहेति' ख. ग. झ. । ३ 'यावदाशंसेत–' ज. झ. ।
४ तदन्नमिच्छन्–ज. ।

हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते तस्माद्धेमन् म्लायन्त्योषधयः प्र वनस्पतीनां पलाशानि मुच्यन्ते प्रतितरामिव वयांसि भवन्त्यधस्तरामिव वयांसि पतन्ति विपतितलोमेव पापः पुरुषो भवति हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते स्वी ह वै तमर्द्धं कुरुते श्रियेऽन्नाद्याय यस्मिन्नर्द्धे भवति य एवमेतद्वेद ॥ ९ ॥

देवाश्च वा असुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ते दण्डैर्धनुर्भिर्न व्यजयन्त ते हाविजयमाना ऊचुर्हन्त वाच्येव ब्रह्मन् विजिगीषामहै स यो नो वाचं व्याहृतां मिथुनेन नानुनिक्रामात्स सर्वं

हेमन्तो वा ऋतूनां स्वाहाकारः । हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते । तस्माद्धेमन् म्लायन्त्योषधयः, प्र वनस्पतीनां पलाशानि मुच्यन्ते, प्रतितरामिव वयांसि भवन्ति, अधस्तरामिव वयांसि पतन्ति । विपतितलोमेव पापः पुरुषो भवति—हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते । स्वी ह वै तमर्द्धं कुरुते श्रियेऽन्नाद्याय—यस्मिन्नर्द्धे भवति—य एवमेतद्वेद ॥

'प्रयाजानुमन्त्रणम्' ।

देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ते दण्डैर्धनुर्भिर्न व्यजयन्त । ते हाविजयमाना ऊचुः, 'हन्त वाच्येव ब्रह्मन् विजिगीषामहै, स यो नो वाचं व्याहृतां

च यास्को हेमन्तपर्यायं हिमशब्दमिच्छन् व्युदपादयत्—"हिमं पुनर्हन्तेः" (निरु. ४. ४. ६) । वशीकरणप्रकारं स्पष्टं प्रदर्शयति—तस्मादित्यादिना । वशीकृतत्वाद्धेतोः 'हेमन्' हेम्नि, हेमन्ते हिमोपघातेन 'ओषधयः' वनस्पतयश्च म्लाना गलितपर्णाश्च भवन्ति । तथा 'वयांसि' पक्षिणः 'प्रतितरामिव' अत्यन्तं प्रतिकूला इव, हिमोपहतपक्षत्वादुपक्षीणा इवेत्यर्थः । 'अधस्तरामिव' पत्राणां प्रच्यवनादूर्ध्वं क्रन्तुमशक्ता इव अधः आपतन्ति । 'पुरुषः' सर्वोऽपि 'विपतितलोमेव' प्रलुप्तलोमेव कदर्थिताङ्गो 'भवति' ॥

उपसंहरति—हेमन्तो हीति । 'य एवमेतत्' कृत्स्नस्यापि हिमवशीकृतत्वं 'वेद' 'सः' वेदिता यस्मिन् 'अर्द्धे' अर्द्धभागे देशे 'भवति' सः 'तम्' 'अर्द्धं' देशं श्रियेऽन्नाद्याय च स्वीकुरुते खलु; स देशो धनकनकादिश्रिया, अन्नेन च समृद्धस्तदधीनो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्थं प्रयाजान् प्रशस्य तदनुमन्त्रणमन्त्रान् विधातुमाख्यायिकामाह—देवाश्च वा असुराश्चेति । 'प्राजापत्याः' प्रजापतेः पुत्राः 'देवाः असुराश्च उभये' स्पर्धित्वा, परस्परं दण्डधनुरादिभिर्हननसाधनैर्विजयं नालभन्त; सामर्थ्यस्य समानत्वात् । जयोपायपरिज्ञानहर्षद्योतनार्थो हन्तशब्दः, विजयप्राप्त्यै इत्थम् 'ऊचुः'—'वाच्येव ब्रह्मन् विजिगीषामहै' वाग्रूप एव मन्त्रे विवदमानाः जेतुमिच्छामहे इति । 'नः' अस्माकम् 'वाचम्' अस्मन्निरुक्तम पुँल्लिङ्गवचनं 'मिथुनेन' स्त्रीलिङ्गान्तप्रतिवचनाभिधानेन मिथुनं कृत्वा 'न अनुनिक्रामात्' अनुक्रमेण न निष्क्रामेत्, नितरां न आक्रामति 'स सर्वं' 'पराजयात्' पराजयं प्राप्नुयात् ।

१ एक एव वकारः ख.ग.झ. एवमन्यत्रापि पदादौ प्रायेण । २ 'नमर्धं' ग.झ. । ३ 'र्द्धनु' ग. । ४ 'र्धनुर्भि' ख. । ५ 'विजिगी' ग. । ६ 'नौ' ख. । ७ अस्माभिरुक्त—ज. झ. । ८ अनुक्रमेण नितरां न आक्रामतीत्येव झ. ।

पराजयाता ऽअथ सर्वमितरे जयानिति तथेति देवा ऽअब्रुवंस्ते देवा ऽइन्द्रमब्रुवन् व्याहरेति ॥ ६ ॥

स ऽइन्द्रोऽब्रवीत् । एको ममेत्यथास्माकमेकेतीतरेऽब्रुवंस्तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन्मिथुनꣳ ह्येकश्चैका च ॥ ७ ॥

द्वौ ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं द्वे ऽइतीतरेऽब्रवंस्तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन्मिथुनꣳ हि द्वौ च द्वे च ॥ ८ ॥

त्रयो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं तिस्र ऽइतीतरेऽब्रुवंस्तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन्मिथुनꣳ हि त्रयश्च तिस्रश्च ॥ ९ ॥

चत्वारो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं चतस्र ऽइतीतरेऽब्रुवंस्तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन्मिथुनꣳ हि चत्वारश्च चतस्रश्च ॥ १० ॥

पञ्च ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । तत इतरे मिथुनं नाविन्दन्नो ह्यत ऽऊर्द्ध्वं

मिथुनेन नानुनिक्रामात्--स सर्वं पराजयात, अथ सर्वमितरे जयान्' इति । 'तथा' इति देवा अब्रुवन् । ते देवा इन्द्रमब्रुवन् 'व्याहर' इति ॥ स इन्द्रोऽब्रवीत्-'एको मम' इति । अथ-'अस्माकमेका' इतीतरेऽब्रुवन् । तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन् । मिथुनं हि-एकश्च एका च ॥ 'द्वौ मम' इतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथ 'अस्माकं द्वे' इतीतरेऽब्रुवन् । तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन् । मिथुनं हि-द्वौ च द्वे च ॥ 'त्रयो मम' इतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथ 'अस्माकं तिस्रः' इतीतरेऽब्रुवन् । तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन् । मिथुनं हि-त्रयश्च तिस्रश्च ॥ 'चत्वारो मम' इतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथ 'अस्माकं चतस्रः' इतीतरेऽब्रुवन । तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन् । मिथुनं हि-चत्वारश्च चतस्रश्च ॥ 'पञ्च मम'

'अथ' 'सर्वं' जेतव्यम् 'इतरे' मिथुनेन वक्तारः, जेतृपक्षादन्ये सर्वेऽपि 'जयान्' जयेयुः । एवं सङ्केते कृते सति 'तथेति' अङ्गीकृत्य श्रेष्ठत्वाद् 'इन्द्रं व्याहर इत्यब्रुवन्' ॥ ६ ॥

स इन्द्र इति । 'सः' एवमुक्तः 'इन्द्रोऽब्रवीत्',-'एकः' पुत्रो 'ममेति' अस्त्विति शेषः । 'अथ' 'इतरे' असुराः 'अब्रुवन्'- 'अस्माकमेका इति' लिङ्गसामर्थ्यात् पुत्रीति गम्यते । अथ श्रुतिस्तेषां वचनप्रतिवचनस्य तात्पर्यमाह-'तदु' तदा 'तत्' तेन एवमभिहितत्वात् 'मिथुनमेव' प्रतिज्ञाऽविरोधेन 'अविन्दन्' लब्धवन्तः ।तत्कथमिति, तदुच्यते-'एकश्चैका च' मिलित्वा 'मिथुनं हि', लोके स्त्रीपुरुषयोर्मिथुनत्वव्यवहारात् ॥ ७ ॥

द्वौ ममेत्यादि-त्रयः पर्याया एवमेव योज्याः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

पञ्च ममेतीति । अथ 'इन्द्रः' 'पञ्च ममेत्यब्रवीत्'; 'तत' 'इतरे' असुराः 'मिथुनं' 'नाविन्दन्'; लिङ्गद्वयेऽपि रूपाविशेषात् । अलाभे कारणं श्रुतिरेवाह-**नो ही**ति । हिशब्दसूचितमर्थमाह-**पञ्च-पञ्चे**ति ।

---

१ 'देवा' ग. । २ 'व्याहरेति' च. । ३ 'द्वौ' च । ४ 'ब्रुवंतदु' च. । ५ 'चत्वारश्च च' ग. । ६ 'र्ध्वं' ख.ग.झ. ।

स्ति पञ्च-पञ्चेति ह्येवैतदुभयं भवति ततोऽसुराः सर्व्वं परा-
सर्व्वस्माद्देवा ऽअसुरानजयन्त्सर्वस्मात्सपत्नानसुरान्निर-
॥ ११ ॥

प्रथमे प्रयाज ऽइष्टे ब्रूयाद् एको ममेत्येका तस्य यमहं द्वेष्मी-
द्विष्याद्योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च व्वयं द्विष्म ऽइति ब्रूयात् ॥ १२ ॥

द्वितीये प्रयाजे । द्वे तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च व्वयं
॥ १३ ॥

ममेति तृतीये प्रयाजे । तिस्रस्तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च व्वयं द्विष्म ऽइति ॥ १४ ॥

चत्वारो ममेति चतुर्थे प्रयाजे । चतस्रस्तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च व्वयं द्विष्म ऽइति ॥ १५ ॥

इतीन्द्रोऽब्रवीत् । तत इतरं मिथुनं नाविन्दन्, नो ह्यत ऊर्ध्वं मिथुनमस्ति—पञ्च—पञ्च—इति ह्येवैतदुभयं भवति । ततोऽसुराः सर्वं पराजयन्त, सर्वस्माद् देवा असुरानजयन् । सर्वस्मात्सपत्नानसुरान् निरभजन् ॥ तस्मात् प्रथमे प्रयाज इष्टे ब्रूयाद्—'एको मम' इति । एका तस्य यमहं द्वेष्मि' इति । यञ्च न द्विष्याद्—'योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः' इति ब्रूयात् ॥ 'द्वौ मम' इति द्वितीये प्रयाजे—'द्वे तस्य—योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः' इति ॥ 'त्रयो मम' इति तृतीये प्रयाजे—'तिस्रस्तस्य—योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः' इति ॥ 'चत्वारो मम' इति चतुर्थे प्रयाजे—'चतस्रस्तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः' इति ॥

स्त्रियाः पुंसश्चोभयोरप्यभिधानं पञ्च पञ्चेत्येव, न व्यावर्तको रूपभेदोऽस्ति; 'ततः' पञ्चप्रभृतीनां मिथुनत्वस्यालाभात् 'असुराः' 'सर्वं' विवादास्पदं जयम् 'पराजयन्त' जेतु नाशक्नुवन्नित्यर्थः । अतो 'देवाः' 'सर्वस्माद्' अपि जयविपर्यात् 'असुरान् अजयन्' । जयशब्दार्थमाह—**सर्वस्मात्सपत्नानसुरान्निरभजन्निति** ॥ ११ ॥

इदानीमर्थवादसिद्धं प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रान् प्रतिप्रयाजं विभज्य योजयति—**तस्मादि**त्यादिना । यस्मादिन्द्रेणैको ममेत्युक्तम्, असुरेणैका ममेत्युक्तम्, 'तस्मात्' 'प्रथमे प्रयाजे' 'एको मम' इत्यादि 'ब्रूयात्' । एवं द्वितीयादिष्वपि—'द्वौ मम', 'द्वे तस्य' इत्यादि द्रष्टव्यम् । 'यं' च 'अहं' 'द्वेष्मि' अहं यस्य द्वेषं करोमि, 'तस्य' एका पुत्री स्यादिति ब्रूयादिति प्रथमप्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रशेषस्यार्थः । पुत्र्या रक्षणप्रदानादौ बहुतरदुःखसम्भवात् तच्छत्रोराशा स्यात् । यदि कस्मिंचिदपि द्वेषं न कुर्यात्, तदा 'योऽस्मानित्यादि ब्रूयात् । वस्तुतो द्वेषाभावेऽपि रागादिभिर्द्वेषाचरणात् तन्निबन्धनं द्वेषमभिप्रेत्य 'यं च वयं द्विष्मः' इत्यभिधानम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

---

१ 'न' ख. ग. च. झ. । २ 'ब्रूयात्' ग. च. झ. । ३ 'हं' च. । ४ 'प्रयाजे' ख. ग. झ. 'प्रयाजे' च. । ५ 'प्रयाजे' ख. ग. झ. एवमग्रेऽपि (१६ क.) । ६ 'द्वेष्टि' ख. ग झ. । ७ प्रयाजानुमन्त्रणं मन्त्रान् प्रतिप्रयाजं—इत्यादि युक्तं प्रतिभाति । ८ असुरैरेका—ज. । ९ यं चाहं द्वेष्मि, अप्रियं करोमीत्येव ज. ।

पञ्च ममेति पञ्चमे प्रयाजे । न तस्य किञ्चनु योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च व्वयं द्विष्म ऽइति स पञ्च-पञ्चेत्येव भवन् पराभवति तथास्य सुर्व्वᳪ संवृङ्क्ते सुर्व्वस्मात्सपत्नान् निर्भजति य ऽएवमेतद्वेद ॥ १६ ॥ ९ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [९ । ४]

पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

'पञ्च मम' इति पञ्चमे प्रयाजे-'न तस्य किंचन-योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः' इति । स पञ्च पञ्चेत्येव भवन् पराभवति । तथास्य सर्वं संवृङ्क्ते-सर्वस्मात् सपत्नान् निर्भजति-य एवमेतद्वेद ॥

पञ्च ममेतीति । 'पञ्चमे प्रयाजे पञ्च ममेति' ब्रूयात् । पूर्ववद्द्वेष्टरि विपरीतफलकामनायां प्राप्तायामाह-**न तस्य किञ्चने**ति । 'तस्य' द्वेषकृतः शत्रोः 'किञ्चन' पञ्च पुत्राः पञ्च कन्या वा स्युरिति 'न' ब्रूयादित्यर्थः । असुरैः पञ्चसङ्ख्यायां मिथुनरूपस्य वचनस्यादर्शनादिति भावः । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति-**पञ्चपञ्चेत्येवे**ति । 'सर्वं' 'संवृङ्क्ते' वर्जयति, स्वयं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ९ ॥ [९. ४.]

इति श्रीसायणचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥ पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ९ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं;
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो;
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः;
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा;
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे

पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

---

१ 'पुञ्च' च. । २ 'पञ्चमे' च. । ३ 'किं चन' ख. ग. च. । ४ उक्तमिदं सर्वं कात्यायनेनापि-'प्रयाजानुमन्त्रणमेको ममैका तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति' (श्रौ. सू. ३ ४५) 'एवं मिथुनैर्यथासंख्यम्' (श्रौ. सू. ३. ४६) 'न तस्य किंचनेति पञ्चमे' (श्रौ. सू. ३. ४७) अग्रे चात्रानुक्तः काम्यप्रयाजानुमन्त्रणविधिरपि-'त्विषिमानपचितिमान्यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यभवाद इति च' (श्रौ. सू. ३.४८) इति । अत्र च भूयासमित्यध्याहार उक्तो वृत्तिकारेण । ५ अग्रे 'स्पष्टमन्यत्' इत्यधिकं ज. । ६ श्लोका इमेऽत्र न सन्ति ज. ।

अथ प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

"प्रयाजानामिष्टौ प्राथम्यम्" ।

ऋतवो ह वै देवेषु यज्ञे भागमीषिरे । आ नो यज्ञे भजत मा नो यज्ञादन्तर्गतास्त्वेव नोऽपि यज्ञभाग इति ॥ १ ॥

तद्वै देवा न जज्ञुः । त ऋतवो देवेष्वजानत्स्वसुरानुपावर्त्तन्ताप्रियान् देवानां द्विषतो भ्रातृव्यान् ॥ २ ॥

ते हैतामेधतुमेधांचक्रिरे । यामेषामेतामनुशृण्वन्ति कृषन्तो ह स्मैव पूर्वे वपन्तो यन्ति लुनन्तोऽपरे मृणन्तः शश्वद्धैभ्योऽकृष्टपच्या एवौषधयः पेचिरे ॥ ३ ॥

तद्वै देवानामाग आस । कनीय इन्न्वैतो द्विषं द्विषतेऽरातीयति किम्न्वेतावन्मात्रमुपजानीत यथेदमितोऽन्यथासदिति ॥ ४ ॥

ऋतवो ह वै देवेषु यज्ञे भागमीषिरे, आ नो यज्ञे भजत, मा नो यज्ञादन्तर्गत, अस्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ तद्वै देवा न जज्ञुः । त ऋतवो देवेष्वजानत्स्वसुरानुपावर्तन्त–अप्रियान् देवानां द्विषतो भ्रातृव्यान् ॥ ते हैतामेधतुमेधाञ्चक्रिरे यामेषामेतामनुशृण्वन्ति । कृषन्तो ह स्मैव पूर्वे वपन्तो यन्ति लुनन्तोऽपरे मृणन्तः, शश्वद्धैभ्योऽकृष्टपच्या एवौषधयः पेचिरे ॥ तद्वै देवानामाग आस । 'कनीय इन्न्वतो द्विषन्, द्विषतेऽरातीयति; किमु एताव-

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥ निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ वसन्तादिप्रयाजदेवेषु कथमग्नेः सम्बन्ध इति तदुपपादनायाख्यायिकामाह–ऋतवो ह वा इति । 'ऋतवः' पुरा दर्शपूर्णमासादियज्ञे 'भागम्' 'ईषिरे' ऐच्छन् । ते देवान् प्रति अस्मानपि 'यज्ञे' भागिनः कुरुत । 'यज्ञाद्' अस्मान् 'अन्तरितान्' 'मा' कुरुत । अतोऽस्माकम् 'अपि' यज्ञे भागोऽस्त्वित्यब्रुवन् ॥ १ ॥

तद्वै देवा नेति । 'तत्' कार्यं 'देवाः' 'न' प्राजानन् । तेषु 'अजानत्सु' कैश्चिमेतैः । सह वामेनेति तद्वैरिभूतान् उपकारिणः 'असुरान्' ॥ उपागत्य–॥ २ ॥

ते हैतामिति । तेषु 'याम्' ऋद्धिं देवैः श्रुत्वा व्यथन्ते, तादृशीम 'एधतुम्' ऋद्धिमसुरेषु प्रवर्द्धयाञ्चक्रुः । तेषु प्रवर्द्धितेषु सत्सु असुराः केचन वपनात्पूर्वभागिनः सन्तः वृष्टिबाहुल्यात् 'कृषन्तो' 'यन्ति,' किल केचन कृष्टे क्षेत्रे बीजानि 'वपन्तो' यन्ति, उप्तबीजाश्च केचन सस्यानि सम्यक् फलितानीति परस्परमुच्चारयन्तः परिणतानि सस्यानि 'लुनन्तो' यन्ति, केचन लूनानि व्रीहिफलानि 'मृणन्तः' प्रहरन्तः खले बलीवर्दाक्रमणादिना स्तम्बाद्धान्य पृथक्कुर्वन्तः; तथा असुरदेशे खलु कर्षणानपेक्षिता नीवारादयो मुहुर्मुहुः सर्वदा परिपक्का आसन् ॥ ३ ॥

तद्वै देवानामिति । एवं वैरिष्वसुरेषु समृद्धेषु सत्सु 'देवानां' मनसि 'आगः' आसीत् । कथमिति

१ 'दन्तर्गीता' ख.–'दन्तर्यीता' इत्येव क्वचित् । २ 'यज्ञे भाग' इति ख. ग. च. झ. । ३ नास्ति ख. ग. झ. । ४ एक एव वकारः ग. । ५ नास्ति ग. । ६ नास्ति ख. ग. झ. । ७ 'न्व' च. । ८ 'द्विषन्' ख. ग. झ. भाष्यसंमतश्च । ९ 'य' ग. । १० कतमेतैः सहेति स्यात् । ११ देवेषु अन्वायन्ते–इति पाठान्तरम् । १२ वपनात्पूर्वं वृष्टीत्यादि पाठान्तरम् ।

ते होचुः । ऋतूनेवानुमन्त्रयामहा ऽइति केनेति प्रथमानेवैनान्यज्ञे यजामेति ॥ ५ ॥

स हाग्निरुवाच । अथ यन्मां पुरा प्रथमं यजथ क्वाहं भवानीति न त्वामायतनाच्च्यावयाम ऽइति ते यदृतूनभिह्वयमाना अथाग्निमायतनान्नाच्यावयंस्तस्मादग्निरच्युतो न ह वा ऽआयतनाच्च्यवते यस्मिन्नायतते भवति य ऽएवमेतमग्निमच्युतं वेद ॥ ६ ॥

ते देवा ऽअग्निमब्रुवन् । परेह्येनांस्त्वमेवानुमन्त्रयस्वेति स हेत्याग्निरुवाच ऽर्त्तवोऽविदं वै वो देवेषु यज्ञे भागमिति कथं नोऽविद ऽइति प्रथमानेव वो यज्ञे यक्ष्यन्तीति ॥ ७ ॥

न्मात्रमुपजानीत—यथेदमितोऽन्यथाऽसदिति' ॥ ते होचुः—'ऋतूनेवानुमन्त्रयामहे'—इति । केनेति । 'प्रथमानेवैनान् यज्ञे यजाम' इति ॥ स हाग्निरुवाच—'अथ यन्मां पुरा प्रथमं यजथ, क्वाहं भवानि' इति । 'न त्वामायतनात् च्यावयाम' इति । ते यदृतूनभिह्वयमाना अथाग्निमायतनात्—नाच्यावयन्—तस्मादग्निरच्युतः । न ह वा आयतनाच्च्यवते—यस्मिन्नायतते, भवति—य एवमेतमग्निमच्युतं वेद ॥ ते देवा अग्निमब्रुवन्—'परेहि, एनांस्त्वमेवानुमन्त्रयस्व' इति । स हेत्याग्निरुवाच—'ऋतवः ! अविदं वै वो देवेषु यज्ञे भागमिति' । 'कथं नोऽ-

---

सदुच्यते—'अतः' अस्मात्, इन्नु—इति अतिक्रमाद्धेतोः 'द्विषन्' द्वेषकार्येवासुरसंघो 'द्विषते' देवसङ्घाय 'अरातीयति' शात्रवमाचरितुमिच्छति । एतत् 'कनीयः इन्नु' निकृष्टं खलु । 'अतः' प्रवृद्धैः सह कलहो न कार्य्यः । किन्तु 'इदम्' ऋत्वतिक्रमलक्षणं विच्छिन्नं कार्यम् 'इतः' अस्मात् इदानीं प्रवृत्तप्रकारात् 'अन्यथा' प्रकारान्तरेण समाहितात्मना 'असद्' भवेत् । 'एतावन्मात्रम्' अवबुद्ध्यध्वमिति परस्परमब्रुवन् ॥ ४ ॥

ते होचुरिति । उक्त्वा च, 'ऋतूनेव अनुमन्त्रयामहे'—इति निश्चित्य तैरामुक्तो वः (!) 'केन' इतरदेवेभ्यः 'प्रथमानेव' 'यज्ञे' यजनमङ्गीचक्रुः ॥ ५ ॥

अथ प्राथम्ये तेभ्योवक्तृते सत्याह—**स हाग्निरि**ति । 'अग्निः' पूर्वं 'माम्' एव 'प्रथमम्' इष्टवन्तः इदानीं तं प्रथम यष्टव्याश्वत् 'अहं' कुत्र स्थाने यज्ञे 'भवानीति' अब्रवीत् । अथ तेनोक्तास्ते तमग्निं स्वस्थानात् 'न च्यावयाम इति' प्रतिश्रुत्य, ऋत्वाह्वानसमये 'अग्निं' स्वस्थानात् प्रच्युतं न चक्रुः । 'तस्मात्' 'अग्निः' स्वस्थानात् 'अच्युतः' अभूत् । 'एवं' 'यः' कोऽपि अग्नेरच्युतत्वप्रकारं जानाति, सोऽपि स्वस्थानान्न च्यवत इति उक्तार्थज्ञानफलम् ॥ ६ ॥

ते देवा इति । अथ 'ते देवा' अग्नेः स्थानस्य पालनदाक्षिण्यादृत्वनुमन्त्रणे अग्निमेव प्रेरयामासुः । 'सः' तथेत्यङ्गीकृत्य ऋतूनागत्य 'उवाच' आह—**ऋतव** इति । 'वः' युष्माकं 'यज्ञे' 'देवेषु' मध्ये 'भागं'

---

१ 'मु' ग. । २ नास्ति ग. । ३ 'त' ग. । ४ 'तने' ग. झ. । ५ एकवकार एव ग. । ६–७ नास्ति ख. ग. झ. । ८ तत इति शेषः ।

त ऽऋतवोऽग्निमब्रुवन् । आ[1] वयन्त्वा[2]मस्मासु भजामो यो नो देवेषु यज्ञे भागमविद[3] ऽइति स[4] ऽएषोऽग्निर्ऋतुष्वाभक्तः समिधोऽअग्ने तनूनपादग्न ऽइडो ऽअग्ने बर्हिरग्ने स्वाहाग्निमित्याभक्तो ह वै[6] तस्यां पुण्यकृत्यायां भवति यामस्य समानो ब्रुवाणः करोत्यग्निमते ह वा ऽअस्मा ऽअग्निमन्त[5] ऽऋतव ओषधीः पचन्तीदꣳ सर्व्वं य[7] ऽएवमेतमग्निमृतुष्वाभक्तं वेद[8] ॥ ८ ॥

तदाहुः । यदुत्तमान् प्रयाजानावाहयन्त्यथ कस्मादेनान् प्रथमान्यजन्तीत्युत्तमान्[9] ह्येनान् यज्ञे[10] वाकल्पयन् प्रथमान्वो यजामेत्यब्रुवंस्तस्मादुत्तमानावाहयन्ति प्रथमान् यजन्ति ॥ ९ ॥

विदः' इति, 'प्रथमानेव वो यज्ञे यक्ष्यन्ति' इति ॥ त ऋतवोऽग्निमब्रुवन्—'आ वयं त्वामस्मासु भजामो यो नो देवेषु यज्ञे भागमविद' इति । स एषोऽग्निर्ऋतुष्वाभक्तः—'समिधोऽअग्ने' 'तनूनपादग्न' 'इडोऽअग्ने' 'बर्हिरग्ने' 'स्वाहाग्निम' (तै. ब्रा. ३. ५. ५) इति । आभक्तो ह वै तस्यां पुण्यकृत्यायां भवति, यामस्य समानो ब्रुवाणः करोति, अग्निमते ह वा अस्मा अग्निमन्त ऋतव ओषधीः पचन्तीदं सर्वम्, य एवमेतमग्निमृतुष्वाभक्तं वेद ॥ तदाहुः—'यदु उत्तमान् प्रयाजानावाहयन्ति अथ कस्मादेनान् प्रथमान् यजन्ति' इति । 'उत्तमान् ह्येनान् यज्ञेऽवाकल्पयन्—प्रथमान् वो यजाम—इत्यब्रुवन्—तस्मादुत्तमानावाहयन्ति,

बुद्ध्यानस्मि ' इति ' । केन प्रकारेणेति पृष्टः, ' प्रथमानेव ' सतो युष्मान् ' यक्ष्यन्ति '— ' इति ' अब्रवीत् ॥ ७ ॥

त ऋतव इति । अथ सन्तुष्टा 'ऋतवः' हे अग्ने ! त्वं 'यज्ञे' अस्माकं प्रथमम् 'अविदः;' अतः 'त्वाम्' 'अस्मासु' मध्ये 'आभजामः'—इति 'अब्रुवन्' । यत एवमतः 'अग्निः' 'ऋतुषु' भागं लब्धवान् । 'समिधो अग्ने'—'तनूनपादग्ने'—'इडः' इत्याद्याभजनप्रकारप्रदर्शनम् । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति—**आभक्तो ह वा** इति । 'अस्य' ज्ञातुरह 'समानः' इति स्वात्मानं 'ब्रुवाणः' कश्चित्पुरुषो 'यां पुण्यकृत्यां' यत्पुण्यं कर्म दर्शपूर्णमासादिकं 'करोति' तत्रासावपि भागवान् भवति; तथा 'एवम्' उक्तप्रकारेण 'अग्निमृतुष्वाभक्तं' 'यो वेद' 'अस्मै' 'अग्निमते' उक्तार्थज्ञानसामर्थ्येन यागस्यावश्यं लाभादग्निमान् भवत्येव । अतोऽस्मै स्वदृक्तप्रकारेणाग्निना सहिता 'ऋतवः' 'ओषधीः' व्रीहियवादिकाः स्व-कालोचिताः पाकं कुर्वन्ति । कथं पक्तव्या ओषधयः ? कियन्त्यः ? इति, तत्राह—**इदं सर्वमिति** । यदस्मिंल्लोके परिदृश्यमानं तदिदं सर्वमोषधिजातमित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रयाजदेवतानां प्राथम्यं ब्रह्मवादिना चोद्यमुखेन प्रशंसति—**तदाहुरिति** । आवाहनक्रमेणैव सर्वत्र यागो दृष्टः; अत्र कथं वैलक्षण्यमिति तेषामाशयः । तदिदं तत्कारणं दर्शयन्ति—**उत्तमान् हीति** । 'हि' यस्मात् प्रथमभागकल्पनासमये 'एनान्' 'उत्तमान्' । चरमभाविन एव देवताः कल्पितवन्तः, पश्चादपगतानां तेषां पुनरा-

१ 'आ' ख. ग. झ. । २ 'वयं त्वा' ग. झ. । ३,४,५ नास्ति ख. ग. झ. । ६ 'वै' ग. झ. । ७ नास्ति ग. झ. । ८ 'व्वेदं' च. एवं बहुत्र प्रायेण । ९ 'मान्' इति क. 'मान्येना' च. । १० 'यज्ञेऽ' इति ख. ग. झ. । ११ प्रश्नोऽयम् । १२ इदमुत्तरम्—पूर्वप्रकरणोपसंहाररूपम् ।

चतुर्थेन वै प्रयाजेन देवाः । यज्ञमाप्नुवंस्तं पञ्चमेन समस्थापयन्नथ यदत ऊर्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य स्वर्गमेव तेन लोकꣳ समाश्नुवत १०॥

ते स्वर्गं लोकं यन्तः। असुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्बिभयाञ्चक्रुस्तेऽग्निं पुरस्तादकुर्व्वत रक्षोऽहणꣳ रक्षसामपहन्तारमग्निं मध्यतोऽकुर्व्वत रक्षोऽहणꣳ रक्षसामपहन्तारमग्निं पश्चादकुर्व्वत रक्षोऽहणꣳ रक्षसामपहन्तारꣳ ॥ ११ ॥

स यद्येनान् पुरस्तात् । असुररक्षसान्यासिसङ्क्षन्नग्निरेव तान्युपाहन्रक्षोहा रक्षसामपहन्ता यदि मध्यत ऽआसिसङ्क्षन्नग्निरेव तान्युपाहन्रक्षोहा रक्षसामपहन्ता यदि पश्चादासिसङ्क्षन्नग्निरेव तान्युपाहन्रक्षोहा रक्षसामपहन्तात ऽएवꣳ सर्व्वतो ऽग्निभिर्गुप्यमानाः स्वर्गं लोकꣳ समाश्नुवत ॥ १२ ॥

प्रथमान् यजन्ति' ॥ चतुर्थेन वै प्रयाजेन देवा यज्ञमाप्नुवन्, तं पञ्चमेन समस्थापयन्, अथ यदत ऊर्द्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य–स्वर्गमेव तेन लोकं समाश्नुवत ॥ ते स्वर्गं लोकं यन्तोऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुः । तेऽग्निं पुरस्तादकुर्वत–रक्षोहणं रक्षसामपहन्तारम्, अग्निं मध्यतोऽकुर्वत–रक्षोहणं रक्षसामपहन्तारम्, अग्निं पश्चादकुर्वत रक्षोहणं रक्षसामपहन्तारम् ॥ स यद्येनान् पुरस्तादसुररक्षसान्यासिसङ्क्षन्–अग्निरेव तान्यपाहन्–रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । यदि मध्यत आसिसङ्क्षन्–अग्निरेव तान्यपाहन्–रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । यदि पश्चादासिसङ्क्षन्–अग्निरेव तान्यपाहन्–रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । अत एवं सर्वतोऽग्नि-

---

गमनाय यतो 'वः'युष्मान् 'प्रथमान्' 'यजाम इत्यब्रुवन्'; 'तस्मात्' उक्तविधं वैलक्षण्यं सञ्जातमिति । अत्रैषामावाहनान्तिमत्वं ''देवाꣳआज्यपाꣳआ वह'' इत्यभिधानाद्द्रष्टव्यम् । आज्यपाः खलु प्रयाजानुयाजदेवाः॥९॥

आदिमध्यावसानेष्वनुष्ठेयानामाज्यभागप्रधानस्विष्टकृद्यागानामग्निदेवताकत्वमभिधातुमाह–**चतुर्थेने**ति । चतुर्थप्रयाजेनात्र पुरा 'देवाः' दर्शपूर्णमासाख्य 'यज्ञम्' आप्त्वा 'तं पञ्चमेन समस्थापयन्'; तत्र यष्टव्यान् देवान् क्रमेणोद्दिश्य स्वाहाकृतत्वात् । 'यदत ऊर्ध्वं' 'यज्ञस्य' अवशिष्टमाज्यभागाद्यस्ति, तेन स्वर्गं लोकं 'समाश्नुवत' ॥ १० ॥

ते स्वर्गमिति । असुरेभ्यो राक्षसेभ्यश्च तेषाम् 'आसङ्गाद्' निरोधाद्भीता आसन्; तत्परिहाराय 'रक्षोहन्तारम्' 'अग्निं' 'पुरस्तात्' पूर्वभागे रक्षसां वधाय स्थापितवन्तः । तथा मध्ये पश्चाच्च–अग्निमेव रक्षोहन्तारं चक्रुः ॥ ११ ॥

स यद्येनानिति । अतः कारणात् 'सः' रक्षोहा 'अग्निः', स्वर्गं प्रति गच्छतः 'एनान्' [13]देवानसुरराक्षसांश्च 'पुरस्तात्' पूर्वदेशे 'आसिसङ्क्षन्' आसङ्गं प्रतिबन्धमैच्छन्, 'तानि' असुररक्षांसि चापहतवान् । एवं मध्ये, पश्चाद्देशे च ॥ १२ ॥

---

१ 'भ्रुमन' ख.ग.ङ्ग. २–३ नास्ति ख.ग.ङ्ग. । ४ एकवकारः ख.ग.ङ्ग. एवमग्रेऽपि । ५–६ नास्ति ख.ग.ङ्ग. । ७ हन्तारम् ख.ग.च. । ८ 'रक्षसान्यासि' ग.ङ्ग. । ९ 'संक्षन्' ग.ङ्ग. एवमग्रेऽपि । १० 'आसि' ख.ग.ङ्ग. एवमग्रेऽपि । ११'श्चादासि' ग.ङ्ग.। १२'हन्तातए' ख.ग.ङ्ग.। १३ देवान्, असुरराक्षसांश्च, इत्यादियुक्तमिति प्रतिभाति ।

तथो ऽएवैष ऽएतत् । चतुर्थेनैव प्रयाजेन यज्ञमाप्नोति तं पञ्चमेन सᳯंस्थापयत्यथ यदत ऽऊर्द्ध्वमसᳯंस्थितं यज्ञस्य स्वर्गमेव तेन लोकᳯं समश्नुते ॥ १३ ॥

स यदाग्नेयमाज्यभागं यजति । अग्निमेवैतत्पुरस्तात्कुरुते रक्षोहणᳯं रक्षसामपहन्तारमथ यदाग्नेयः पुरोडाशो भवत्यग्निमेवैतन्मध्यतः कुरुते रक्षोहणᳯं रक्षसामपहन्तारमथ यदग्निᳯं स्विष्टकृतं यजत्यग्निमेवैतत्पश्चात् कुरुते रक्षोहणᳯं रक्षसामपहन्तारᳯं ॥ १४॥

स यद्येनं पुरस्तात् । असुररक्षसान्यासिसंक्षन्त्यग्निरेव तान्युपहन्ति रक्षोहा रक्षसामपहन्ता यदि मध्यत ऽआसिसक्षन्त्यग्निरेव तान्युपहन्ति रक्षोहा रक्षसामपहन्ता यदि पश्चादासिसक्षन्त्यग्निरेव तान्युपहन्ति रक्षोहा रक्षसामपहन्ता स ऽएवᳯं सर्व्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकᳯं समश्नुते ॥ १५ ॥

भिर्गुप्यमानाः स्वर्गं लोकं समाश्नुवत ॥ तथो एवैष एतच्चतुर्थेनैव प्रयाजेन यज्ञमाप्नोति, तं पञ्चमेन संस्थापयति, अथ यदत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य—स्वर्गमेव तेन लोकं समश्नुते ॥ स यदाग्नेयमाज्यभागं यजति—अग्निमेवैतत् पुरस्तात्कुरुते—रक्षोहणं रक्षसामपहन्तारम् । अथ यदाग्नेयः पुरोडाशो भवति—अग्निमेवैतन्मध्यतः कुरुते—रक्षोहणं रक्षसामपहन्तारम् । अथ यदग्निं स्विष्टकृतं यजति—अग्निमेवैतत् पश्चात्कुरुते—रक्षोहणं रक्षसामपहन्तारम् ॥ स यद्येनं पुरस्तादसुररक्षसान्यासिसक्षन्ति—अग्निरेव तान्यपहन्ति—रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । यदि मध्यत आसिसक्षन्ति—अग्निरेव तान्यपहन्ति—रक्षोहा रक्षसामपहन्ता। यदि पश्चादासिसक्षन्ति—अग्निरेव तान्यपहन्ति—रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । स एवं सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकं समश्नुते ॥

तथो एवैष इति । अत्र सर्वत्राग्निभिरादिमध्यान्तस्थितै रक्षिताः स्वर्गलोकं प्राप्ता यथा देवास्तथैवेदानीन्तनोऽपि यजमानः, चतुर्थेन प्रयाजेन यज्ञं स्वाधीनं कृत्वा पञ्चमेन समाप्य तदूर्ध्वभाविना असंस्थितेनावशिष्टेन यज्ञेन पुरस्तान्मध्ये पश्चाच्चाग्निनैव यज्ञविघातकान् घातयित्वा निर्बाधं स्वर्गमश्नुते ॥ १३ ॥

अग्नेः पुरस्तान्मध्ये पश्चाच्च स्थापनप्रकारं दर्शयति—**स यदाग्नेयमि**त्यादिना । सौम्यस्याप्याज्यभागस्य संभवाद् 'आग्नेयम्'—इति विशेषितम् । प्रथममाज्यभागमाग्नेयं कृतवान् यजमानः स्वर्गप्राप्तिसमये 'अग्निमेव' रक्षोहननाय 'पुरस्तात्' कृतवान् भवति । अनेन प्रथममाग्नेयाज्यभागं कुर्यादिति ह लभ्यते । एवमाग्नेयेनाष्टाकपालयोगेनाग्निं मध्यतः कुरुते आग्नेयेन स्विष्टकृता च पश्चात् ॥ १४ ॥

त्रिष्वपि यागेष्वाग्नेयत्वकरणस्य प्रयोजनमाह—**स यद्येनं पुरस्तादि**त्यादिना । एतत्पूर्ववाक्यवद् व्याख्येयम् ॥ १५ ॥

१–२ नास्ति ग. ङ. । ३ 'भुव' ख. ग. ङ. । ४ हन्तारम् ख. ग. ङ. । ५ 'सक्षन्त्य' ख. ग. ङ. । एवमग्रेऽपि । ६ 'मध्यत असुररक्षसान्यासिसंक्ष–' ख. ग. ङ. । ७ 'पश्चादसुररक्षसान्यासि' ख. ग. ङ. । ८ नास्ति ख. ग. ङ. । ९ एकवकारो ग. ङ. । १० रक्ष्यमाणः । ११ द्वादशकाण्डकार्थदिशर्थः ।

स युद्येनं पुरस्ताद्द् । यज्ञस्यानुव्याहुरेत्तं प्रति ब्रूयान्मुख्यामार्त्तिमारिष्यस्यन्धो वा बधिरो वा भविष्यसीत्येता वै मुख्या ऽआर्त्तयस्तथा हैव स्यात् ॥ १६ ॥

युदि मध्यतो यज्ञस्यानुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादप्रजा ऽअपशुर्भविष्यसीति प्रजा वै पशवो मध्यं तथा हैव स्यात् ॥ १७ ॥

युद्यन्ततो यज्ञस्यानुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादप्रतिष्ठितो दुरिद्रः क्षिप्रेऽमुं लोकुमेष्यसीति तुथा हैव स्यात्तुस्माद्दु ह् नानुव्याहारीव स्यादुतु ह्येवंविँत्परो भवति ॥ १८ ॥

स यद्येनं पुरस्ताद्यज्ञस्यानुव्याहरेत्–तं प्रतिब्रूयाद्–'मुख्यामार्तिमारिष्यसि–अन्धो वा बधिरो वा भविष्यसि' इति । एता वै मुख्या आर्तयः । तथा हैव स्यात् ॥ यदि मध्यतो यज्ञस्यानुव्याहरेत्–तं प्रति ब्रूयाद्–'अप्रजा अपशुर्भविष्यसि' इति । प्रजा वै पशवो मध्यम्, तथा हैव स्यात् ॥ यद्यन्ततो यज्ञस्यानुव्याहरेत्–तं प्रति ब्रूयाद्–'अप्रतिष्ठितो दरिद्रः क्षिप्रेऽमुं लोकमेष्यसि' इति । तथा हैव स्यात् । तस्माद्दु ह नानुव्याहारीव स्यात् । उत ह्येवंवित्परो भवति ॥

"स एवं सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानः"–इति यदग्निरक्षणमुक्तम्, तत्प्रशंसनाय कञ्चिद् दृष्टं प्रयोजनमाह–**स यद्येनमि**ति । 'सः' अनुव्याहारी निन्दकः 'एनम्' अग्निना रक्षितं यजमानं 'यज्ञस्य' 'पुरस्तात्' पूर्वभागे 'अनुव्याहरेत्' वैकल्यविषयं वाक्यं ब्रूयात्, 'तं' निन्दकं 'प्रति' स यजमानोऽपि 'ब्रूयात्'–'मुख्यामार्त्तिमारिष्यसि,–अन्धो वा बधिरो वा भविष्यसीति' । एषैव मुख्याऽऽर्त्तिरित्याह–'एताः' अन्धबधिरादयः । ज्वरशिरोव्यथादितात्कालिकीमार्त्तिमपेक्ष्यैतासां मुख्यत्वम् ॥ १६ ॥

यदि मध्यत इत्यादि । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

यद्यन्तत इति । 'क्षिप्रे' अविलम्बितस्वकाले भूमौ प्रतिष्ठारहितो 'दरिद्रः' सन् 'अमुं लोकम्' स्वर्गम् 'एष्यसि' 'इति' । अत्र स्वर्गस्य नाशात्मकत्वात् 'अमुं लोकम्' इत्येतदस्माल्लोकात्प्रच्युतिमात्रे पर्यवस्यति । किमेवमभिधानमात्रेण तथाविधाऽसुखप्राप्तिः सिद्धा स्यादित्याशङ्क्योक्तम्–**तथा हैव स्यादि**ति । उक्तप्रकारः स्यादेवेत्यर्थः । यस्मादेवमवश्यं फलम्, 'तस्मात्' 'अनुव्याहारीव न स्यात्' यज्ञस्य निन्दको न भवेदिति विधिः । उक्तार्थं प्रशंसति–न केवलं यष्टैव; अपि तु 'एवंविद्' अपि स्वदूषकात् स्वयं 'परः' उत्कृष्टो 'भवति' । अथवा–एवं वेदनायां तात्पर्य्यवान् भवेदिति व्याख्येयम् । तस्मादाज्यभागादीनामाग्नेयत्वकरणं प्रशस्तमिति तात्पर्यार्थः ॥ १८ ॥

---

१ 'त्' ग. ङ. । २ 'न्मु' ख. ग. ङ. । ३ नास्ति ग. ङ. । ४ नास्ति ग. ङ. । ५ 'त्था' ख. ग. ङ. । ६ 'युद्यंततो' ग. । ७ एकवकारो ग. ङ. । ८ वयं तु ब्रूमः । नेह मुख्यशब्दः प्रधानार्थः । किन्तु मुखे मुखप्रदेशे भवा पीडा मुख्या । यज्ञस्य मुखेऽनुव्याहरणादनुव्याहर्तुरपि मुखभागस्थेष्वक्षिकर्णादिष्वेव पीडा जायते–इति तात्पर्य्यम् ॥

संव्वत्सरꣳ ह वै[2] प्रयाजैर्ज्जयञ्जयति । स ह न्वेवैनं जयति योऽस्य द्वाराणि व्वेद किꣳ हि[4] स तैर्गृहैः कुर्याद्यानन्तरतो न व्यवव्विद्याद् यथायथास्य ते भवन्ति तस्य व्वसन्त एव द्वारꣳ हेमन्तो द्वारं तं वा एतꣳ संव्वत्सरꣳ स्वर्ग्गं लोकं प्रपद्यते सर्व्वं वै संव्वत्सरः सर्व्वं वा ऽअक्षय्यमेतेनो[6] हास्याक्षय्यꣳ सुकृतं भवत्यक्षय्यो लोकः ॥ १९ ॥

तदाहुः । किन्देवत्यान्याज्यानीति प्राजापत्यानीति ह ब्रूयादनिरुक्तो वै प्रजापतिरनिरुक्तान्याज्यानि तानि हैतानि यजमानदेवत्यान्येव यजमानो ह्येव स्वे यज्ञे प्रजापतिरेतेन ह्युक्ता ऽऋत्विजस्तन्वते [10]तं जनयन्ति ॥ २० ॥

संवत्सरं ह वै प्रयाजैर्जयन् जयति । स ह न्वेवैनं जयति—योऽस्य द्वाराणि वेद । किं हि स तैर्गृहैः कुर्याद्—यानन्तरतो न व्यवविद्याद्—यथा यथास्य ते भवन्ति । तस्य वसन्त एव द्वारम्, हेमन्तो द्वारम् । तं वा एतं संवत्सरं स्वर्गं लोकं प्रपद्यते । सर्वं वै संवत्सरः, सर्वं वा अक्षय्यम् । एतेनो हास्याक्षय्यं सुकृतं भवति, अक्षय्यो लोकः ॥

तदाहुः—'किंदेवत्यान्याज्यानि' इति । 'प्राजापत्यानि'—इति ह ब्रूयाद् । अनिरुक्तो वै प्रजापतिः, अनिरुक्तान्याज्यानि । तानि हैतानि यजमानदेवत्यान्येव, यजमानो ह्येव स्वे यज्ञे

प्रयाज एव किञ्चिद्वेदितव्यमित्याह—**संवत्सरं** हेति । 'प्रयाजैः' साधनैः साध्यं 'जयन्' संवत्सरं खलु 'जयति', जितप्रकारः पूर्वाध्याये "देवाश्च वा असुराश्च" इत्यत्र "ऋतूनसंवत्सरं प्राजयन्" इत्यादिनोक्तः । 'यः' 'अस्य' संवत्सरस्य 'द्वाराणि' जानाति—'सः' खल्वेव 'एनं' संवत्सरं 'जयति' नानभिज्ञः । 'यान्' प्रयाजान् 'अन्तरतः' मध्यतो 'हि' 'न' व्यवजानाति—'ते' च 'यथा' येन प्रकारेण 'अस्य' उपकारका 'भवन्ति'—'सः' अनुष्ठाता 'तैः' गृह्यमाणैरनुष्ठेयैः प्रयाजैः 'किं कुर्यात्' किं साधयेत् । 'संवत्सरः' यदेकैकं तत् क्षयिष्णु, यत् 'सर्वं' तदपरिच्छेदात् तावदक्षयि । एतत् परिज्ञानेन च 'सुकृतं' तत्फलभूतं पुण्यलोकश्च—उभावप्यक्षयौ भवतः ॥ १९ ॥

अथाज्यद्रव्यं प्राजापत्यत्वेन प्रशंसितुमाह—**तदाहुरिति** । प्रजापतेः सकलदेवतासमष्ट्यात्मकत्वेनायमसाविति निर्वक्तुमशक्यत्वादनिरुक्तत्वम् । अतः 'आज्यानि प्राजापत्यानीति ब्रूयात्' । आहुतिभेदेन बहुवचनम् । प्रजापतिशब्दस्यात्र विवक्षितमर्थमाह—**तानि** हेति । 'तानि एतानि' प्रयाजादियागसाधनद्रव्याण्याज्यानि 'यजमानदेवत्यानि' । एवकारेण प्रसिद्धः प्रजापतिरपोद्यते । एतदुपपादयति—**यजमानो हीति** । इतरेषामपरोऽस्त्येवेत्याशङ्क्याह—**एतेनेति** । ऋत्विजां दक्षिणादिदानेन पालनात् प्रजापतित्वम् । 'ऋत्विजः' तु 'एतेन' नियुक्ता एव यज्ञं 'तन्वते' स्व—स्वभागं विस्तारयन्ति । तदेवाह—**तं जनयन्तीति** । 'तं' यज्ञम् ॥ २० ॥

---

१ एकवकारो ग. ङ. एवमग्रेऽपि । २ 'वै' ख. ग. ङ. । ३ 'ज्जयं जयति' ग. घ., 'ज्र्जयन् जयति—' इति ङ. । ४ 'हि स तै' ग. ङ. । ५ 'विद्याद् ययास्यते' ग. ङ. । ६ 'मेतेन हा—' ख. ग. ङ. । ७ 'ः' ङ. । ८ 'वै' ग. ङ. । ९ नास्ति ग. ङ. । १० 'तं' ख. ग. ङ. ।

स ऽआज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति सैषाज्येन मिश्राहुतिर्हूयते यजमानेन हैवैषैतन्मिश्रा हूयते यदि ह वा ऽअपि दूरे सन् यजते यद्यन्तिके यथा हैवान्ते सत ऽइष्टꣳ स्यादेवꣳ हैवैवंविदुष ऽइष्टम्भवति यद्यु हापि बह्विव पापं करोति नो हैव बहिर्द्धा यज्ञाद् भवति य ऽएवमेतद् वेद ॥ २१ ॥ ६ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ १ ॥

इति चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

प्रजापतिः—एतेन युक्ता ऋत्विजस्तन्वते—तं जनयन्ति ॥ स आज्यस्योपस्तीर्य, द्विर्हविषोऽवदाय, अथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति । सैषाज्येन मिश्राहुतिर्हूयते । यजमानेन हैवैषैतन्मिश्रा हूयते । यदि ह वा अपि दूरे सन् यजते, यद्यन्तिके—यथा हैवान्ते सत इष्टं स्यात्, एवं हैवैवंविदुष इष्टं भवति । यद्यु हापि बह्विव पापं करोति—नो हैव बहिर्द्धा यज्ञाद्भवति—य एवमेतद् वेद ॥

इदमाज्यं यजमानदेवताकत्वेन प्रशस्तम्, अतस्तेनोपस्तरणाभिघारणादि कर्त्तव्यमित्याह—**स आज्यस्येति** । 'सः' अध्वर्युः 'आज्यस्य उपस्तीर्य्य' पुरोडाशस्थापनदेशमाज्येनास्तृतं कृत्वा, 'हविषः' हविः—पुरोडाशादि 'द्विरवदाय' अवत्तस्य 'आज्यस्य' 'उपरि' आज्यम् 'अभिघारयति' 'सैषा' उपस्तृताभिघारिता 'आज्येन मिश्रा' सती अध्वर्युणा 'हूयते,' आज्यस्य यजमानदेवताकत्वस्य प्रतिपादितत्वात् 'यजमानेन एव मिश्रा हूयते' । यत एवमत आज्येनोपस्तरणाभिघारणं कृत्वा जुहुयादित्यर्थः ॥

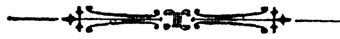
उक्तार्थज्ञं प्रशंसति—**यदि हेति** । 'यथा हैव' यथैव खलु 'अन्तेसदः' सदसो देवयजनस्य सन्निधौ 'इष्टं' साङ्गं 'स्यात्,' 'एवम्' आज्यस्य यजमानदेवत्यत्वप्रकारं जानतो यजमानस्य देशान्तरस्थस्यापि 'इष्टं भवति' व्यवधानदोषो नास्तीत्यर्थः । न केवलं विप्रकर्षदोषाभावः—किन्तु वैकल्यदोषोऽपि नास्तीत्याह—**यद्यु हेति** । 'य एतदेवं वेद' सः 'पापम्' अङ्गभ्रंशादिलक्षणं 'यदि' 'बहु अपि' कुर्य्यात्, स 'यज्ञात्' साङ्गात् 'नैव' 'बहिर्द्धा' बाह्यो 'भवति' । अथवा—उक्तार्थज्ञानेन बहुपापोऽपि यज्ञाधिकारी भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ ६ ॥ [६. १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

---

१ नास्ति ग. ङ. । २ 'सद्' इति भाष्यसंम॰ पाठः । ३ नास्ति ग. ङ. । ४ एकवकारः ग. ङ. । ५ नास्ति ग. ङ. । ६ 'इष्टं भवति' ग. । ८ नास्ति ग. । ९ 'इह कण्डिका १२१' इत्यधिकं ख. ।

अथ पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
अपि वा ।
षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषामियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनाभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास ॥ १ ॥

यज्ञेन ह वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषामियं जितिस्ते होचुः कथं न ऽइदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्निति तमन्वेष्टुं दध्रिरे ॥ २ ॥

(आवाप-प्रदेशः)

यज्ञेन वै देवा इमां जितिं जिग्युः–यैषामियं जितिः।ते होचुः–'कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यं स्याद्' इति । ते यज्ञस्य रसं धीत्वा–यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुः–विदुह्य यज्ञं, यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन् । अथ यदेनेनायोपयन्–तस्माद् यूपो नाम । तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास–'यज्ञेन ह वै देवा इमां जितिं जिग्युः–यैषामियं जितिः । ते होचुः–कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यं स्याद्–इति । ते यज्ञस्य रसं धीत्वा–यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुः– विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्' इति । तमन्वेष्टुं दध्रिरे ॥

आग्नेयं पुरोडाशं विधातुमाख्यायिकामाह–**यज्ञेन वा** इत्यादिना । पुरा किल 'देवाः' 'इमां जितिम्' इदानीं परिदृश्यमानप्रकारं स्वर्गजयं 'यज्ञेन' एव साधनेन 'जिग्युः' जितवन्तः; 'ते' देवाः स्वैर्जितं स्वर्गस्थानं तुच्छैर्मनुष्यैः 'कथम्' आरोहणार्हं न भवेदिति परस्परमुक्त्वा, 'यज्ञस्य रसं' 'धीत्वा' पीत्वा 'यथा' सरघाः 'मधु' निःशेषेणास्वाद्य गतसारमेव परिशेषयन्ति–एवं 'यज्ञं' । 'विदुह्य' विदोहं कृत्वा तं 'यूपेन' आच्छाद्य तिरोहिता 'अभवन्' । अतो योपनसाधनत्वाद्यूपस्य 'यूप' नाम संपन्नम् । 'तत्' देवैः कृतं यज्ञविमोहनम् 'ऋषीणामनुश्रुतमास' ऋषयोऽन्वशृण्वन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

अनुश्रुतप्रकारं पुनरनुवदति–**यज्ञेन ह वै देवा** इति । 'तं' यूपेन योपितं यज्ञम्, ऋषयः 'अन्वेष्टुम्' अन्वेषणे मतिं कृत्वा ॥ २ ॥

---

१ 'कथुम' ग. । २ 'रनभ्यारो' ख. ग. घ. ङ. । ३ 'मधु मधुकृ–' इति क्वचित् । ४ 'निधुयेयुर्विदुह्य' ग. ङ. एवमग्रेऽपि । ५ 'तद्वाऽऋषीणां' ख. ग. ङ. । ६ नास्ति ग. ङ. । ७ 'यथोक्तदेवतां प्रति हविष्ट्वेन प्रदेयद्रव्यरूपः पक्वः पिष्टपिण्डः पुरोडाश इत्युच्यते' इत्यैतरेयब्राह्मणभाष्ये (१. १. १.) माधवेनैवोक्तम् ।

तेऽर्च्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । श्रमेण ह स्म वै तद्देवा जयन्ति यदेषां जय्यमासुऽर्षयश्च तेभ्यो देवा नैव प्ररोचयाञ्चक्रुः स्वयं वैव दध्रिरे प्रेत तदेष्यामो यतो देवाः स्वर्गं लोकꣳ समाश्नुवतेति ते किं प्ररोचते किं प्ररोचत ऽइति चेरुरेतत्पुरोडाशमेव कूर्म्मं भूत्वा सर्प्पन्तं ते ह सर्व्वे ऽएव मेनिरेऽयं वै यज्ञ ऽइति ॥ ३ ॥

ते होचुः । अश्विभ्यां तिष्ठ सरस्वत्यै तिष्ठेन्द्राय तिष्ठेति स ससर्प्पैवाग्नये तिष्ठेति ततस्तस्थावग्नये वा ऽअस्थादिति तमग्नावेव परिगृह्य सर्व्वहुतमजुहवुराहुतिर्हि देवानां तत ऽएभ्यो यज्ञः प्रारोचत तमसृजन्त तमतन्वत सोऽयं परोऽवरं यज्ञोऽनूच्यते पितेव पुत्राय ब्रह्मचारिणे ॥ ४ ॥

ते ऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । श्रमेण ह स्म वै तद्देवा जयन्ति–यदेषां जय्यमास–ऋषयश्च । तेभ्यो देवा नैव प्ररोचयाञ्चक्रुः, स्वयं वैव दध्रिरे; 'प्रेत तदेष्यामः–यतो देवाः स्वर्गं लोकं समाश्नुवतेति । ते–'किं प्ररोचते किं प्ररोचते' इति चेरुः । एतत् पुरोडाशमेव कूर्मं भूत्वा सर्पन्तम् । ते ह सर्व एव मेनिरे–'अयं वै यज्ञः' इति ॥ ते होचुः 'अश्विभ्यां तिष्ठ, सरस्वत्यै तिष्ठ, इन्द्राय तिष्ठ' इति, स ससर्पैव । 'अग्नये तिष्ठ' इति–ततस्तस्थौ । अग्नये वा अस्थाद्–इति तमग्नावेव परिगृह्य सर्वहुतमजुहवुः । आहुतिर्हि देवानाम् । तत एभ्यो यज्ञः प्रारोचत, तमसृजन्त, तमतन्वत, सोऽयं परोऽवरं यज्ञोऽनूच्यते–पितेव पुत्राय ब्रह्मचारिणे ॥

तेऽर्च्चन्त इति । तदन्वेषणेन 'अर्चन्तः' अन्वेष्टव्यं पूजयन्तः, अन्वेषणप्रयासेनात्मानं खेदयन्त इतस्ततः संचेरुः । कथमित्याशङ्क्याह–श्रमेणेति । देवा ऋषयश्च पूर्वं जेतुं शक्यमर्थं श्रमेणैव 'जयन्ति' अतः श्राम्यन्तश्चेरुरित्येतद्युक्तमित्यर्थः । अथ तदन्वेषण एतेषां देवा अपि रुच्युत्पादनमकुर्वन् । तेऽपि स्वयमपि तदर्थं मतिं कृत्वा परस्परं यूयं प्रगच्छन्त ''यस्मात् स्वर्गं लोकं देवाः प्राप्ताः, 'तत्' साधनम् 'एष्यामः' 'इति' उक्त्वा (इदमन्वेषणं कार्यं 'कि प्ररोचते') किं तव मतम्, किं तव मतम्'' 'इति' ब्रुवाणाः 'चेरुः' । परिभ्रम्य च 'पुरोडाशमेव' कूर्मरूपं धृत्वा 'सर्पन्तम्' ('पुरोडाशम्') 'आ इत्' आ–इत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः; तमाजग्मुरेवेत्यर्थः । 'ते सर्वे' अपि 'अयं' कूर्म एवास्माभिरन्वेष्टव्यो 'यज्ञ इति' निश्चिताः ॥ ३ ॥

ते होचुरिति । 'ते' ''हे यज्ञावयव–पुरोडाश ! 'त्वम्' 'अश्विभ्याम्' अर्थाय 'तिष्ठ' स्थितिं कुरु–मा पलायिष्ट'' इति 'ऊचुः' । तथापि (तथैव) 'सरस्वत्यै' तिष्ठ इति 'इन्द्राय तिष्ठ'–इति चाब्रुवन् । तस्मिन् सर्पति सति 'अग्नये तिष्ठति' ऊचुः । 'ततः' स स्थितवान् । अथ ते ''अयं पुरोडाशोऽग्नये

---

१ 'जयन्तिय' ग । २ 'मास ऋषयश्च' इति क. । ३ 'यां चक्रुः' झ. । ४ दधिरे' इति क्वचित् । ५ 'वै' ग. झ. । ६ 'ते होचुरश्विभ्यां' इति क्वचित् । ७ एकपकारः ख. ग. झ. । ८ नास्ति ख. ग. झ. । ९ 'तमसृजन्त' ख. ग. झ. । १० 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' (पा. सू. ६. १. ८१) इति जय्यशब्दस्य शक्यार्थ एव साधुत्वबोधनात् । ११ ( ) चिह्नान्तर्गतः पाठः क्वचिन्नास्ति । १२ 'अतुह्नमनपूपाकृतिं कूर्मस्येव प्रतिकृतिमथशफमात्रं करोति यावन्तं वा मन्यते' इति पुरोडाशविषये आपस्तम्बः । १३ अधिकमिदं प्रतिभाति ।

स वा ऽएभ्यस्तत्पुरोऽदाशयत् । य एभ्यो यज्ञं प्रारोचयत्तस्मात्पुरोडाशः पुरोडाशो ह वै नामैतद्यत्पुरोडाश ऽइति स ऽएष ऽउभयत्राच्युत ऽआग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ५ ॥

स न पौर्णमासꣳ हविः । नामावास्यमग्नीषोमीय ऽएव पौर्णमासꣳ हविः सान्नाय्यमामावास्यं यज्ञ ऽएवैष ऽउभयत्रावक्लृप्तो नेद्यज्ञादयानीति न्वेव पुरस्तात् पौर्णमासस्य क्रियत ऽएवम्वामावास्यस्यैतन्नु तद्यस्मादत्र क्रियते ॥ ६ ॥

स वा एभ्यस्तत् पुरोऽदाशयत्—य एभ्यो यज्ञं प्रारोचयत्, तस्मात्पुरोदाशः, पुरोदाशो ह वै नामैतद्—यत् पुरोडाश इति । स एष उभयत्राच्युत आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । स न पौर्णमासं हविः, नामावास्यम् । अग्नीषोमीय एव पौर्णमासं हविः, सान्नाय्यमामावास्यम् । यज्ञ एवैष उभयत्रावक्लृप्तः, 'नेद् यज्ञादयानि'-इति न्वेव पुरस्तात् पौर्णमासस्य क्रियते, एवम्वामावास्यस्य । एतन्नु तद्-यस्मादत्र क्रियते ॥

स्थितः'' इति 'तम्' अग्न्यर्थमेव 'परिगृह्य' यथा देवतान्तरसम्बन्धराहित्येन सः 'अग्नये' एव 'अस्थात्', तथा 'सर्वहुतमजुहवुः' ॥ किमेकस्मै सर्वस्यापि प्रदानमिति तत्राह—**आहुतिर्हि देवानामिति** । प्रियेति शेषः । यतः प्रियस्य वस्तुनोऽसाकल्येन प्रदानमनुचितम्, अतः सर्वहोमो युक्त इत्यर्थः । 'ततः' अग्नेः प्रदानात् कारणात् 'एभ्यः' ऋषिभ्यो मनुष्येभ्यः 'प्रारोचत' रुचिमुदपादयत् । 'तम्' 'असृजन्त' उदपादयन्, 'तम्' एव 'अतन्वत' अङ्गकलापैर्विस्तारितवन्तः । 'सोऽयं' यज्ञः 'परोऽवरम् अनूच्यते' यथा परभावी सन् कस्यचिदुपादिष्टः सन्मुखादन्यस्योपदेशनात् अयमेव 'अवरः' पश्चाद्भावी भवति, तथानुक्रमेणोच्यत इत्यर्थः । तदेवाह—**पितेव पुत्रायेति** । 'ब्रह्मचारिणे' उपनीतस्यैव वेदविद्याधिकारात् ब्रह्मचारिण इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

अथ पुरोडाशं नामनिर्वचनद्वारेण स्तौति—**स वा** इति । यतः 'सः' कूर्मरूपेणाच्छन्नो मनुष्यैर्दृष्टः, 'तत्' ततः यागसमये 'पुरः' पूर्वस्मिन् काले यज्ञमुखे 'अदाशयत्' फलमदापयत् । तथा 'यः' पुरोडाशः 'एभ्यः' मनुष्येभ्योऽर्थं 'यज्ञं प्रारोचयत्', यस्मात् पुरोऽदाशयत्, 'तस्मात्' सः 'पुरोदाशः' वस्तुतः एतन्नाम । 'यत्' सर्वैरिदानीन्तनैः 'पुरोडाश इति' व्यवह्रियते ।

इत्थमर्थवादेन प्रशस्येदानीं तं विधत्ते—**स एष** इति । 'सः' देवैराच्छादितः 'एषः' मनुष्यैर्लब्धः 'पुरोडाशः' 'आग्नेयः' अग्निदेवताकः । 'सः' 'उभयत्र' दर्शे पौर्णमास्यां च 'अच्युतः' नित्यं कर्तव्यः, 'भवति' ॥ ५ ॥

उभयसाधारण्यमेव स्थापयति—**स नेति** । पौर्णमास्यां भवं 'पौर्णमासम्' एवं 'आमावास्यम्' उभयात्मकस्यान्यतरत्वाभावात्, ते हि प्रतिनियतैकहविषी इति तं आह—**अग्नीषोमीय एवे**त्यादिना । उभयत्रापि नियमेनानुतिष्ठतामभिप्रायमाह—**यज्ञ एवैष** इति । यज्ञसाधनत्वात्, 'एषः' पुरोडाशः 'यज्ञ एव' । स उभयकालेऽपि नियमेन देवैः 'अयानि'—'इति' उभयत्रावक्लृप्तमतिक्रम्य नैव गच्छानि, यदा अन्यदनुतिष्ठानि, तदा 'नेत्' परिभयं भवति । ''नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये'' (नि. १-३-६) इति हि, निर्वचनेन खल्वभिप्रायेण 'पौर्णमासस्य' 'आमावास्यस्य' च यागस्य 'पुरस्तात्' पूर्वकाले 'क्रियते' 'यस्माद्' दर्शे पौर्णमास्यां च यस्मात्कारणादनुष्ठीयते, 'तत्' तत्कारणम् 'एतन्नु' उभयं निमित्तं खलु ॥ ६ ॥

१-२-३ नास्ति ख. ग. झ. । ४ एक एव णकारः ख. ग. झ. एवमग्रेऽपि । ५ 'विः' झ. । ६ 'एवं वामा'-ग.-'एवं म्वा' इति क्वचित् । ७ तत्रेति क्वचित् ।

यद्यु ऽएनमुपधावेत् । इष्ट्या मा याजयेत्येतयैव याजयेद्यत्कामा वा ऽएतमृषयोऽजुहवुः स ऽएभ्यः कामः [1]समर्द्ध्यत यत्कामो ह वा ऽएतेन यज्ञेन यजते सोऽस्मै कामः समृद्ध्यते यस्यै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यतेऽग्नौ वै तस्यै जुहत्यग्ना ऽउ चेद्धोष्यन्त्स्यात्किमन्यस्यै देवताया ऽआदिशेत्तस्मादग्नय ऽएव[2] ॥ ७ ॥

अग्निर्वै[3] सर्वा[4] देवताः । अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति तद्यथा सर्वा देवता [5]ऽउपधावेदेवं तत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ ८ ॥[6]

अग्निर्वै देवानामद्धातमाम्[7] । यं वा ऽअद्धातमां मन्येत तमुपधावेत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ ९ ॥

यद्यु एनमुपधावेत्—'इष्ट्या मा याजय' इति—एतयैव याजयेत् । यत्कामा वा एतमृषयो ऽजुहवुः—स एभ्यः कामः समर्द्ध्यत । यत्कामो ह वा एतेन यज्ञेन यजते—सोऽस्मै कामः समृद्ध्यते । यस्यै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते—अग्नौ वै तस्यै जुह्वति । अग्ना उ चेद्धोष्यन् स्यात्—किमन्यस्यै देवताया आदिशेत् । तस्मादग्नय एव ॥ अग्निर्वै सर्वा देवताः—अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति । तद्यथा सर्वा देवता उपधावेद्—एवं तत् । तस्मादग्नय एव ॥ अग्निर्वै देवानामद्धातमाम् । यं वा अद्धातमां मन्येत—तमुपधावेत् ।

अस्यैवाग्नेयस्य[8] ऋद्धिफलार्थं पृथक्—प्रयोक्तव्यतामाह—यद्यु इति । 'एनम्', अध्वर्युम् । 'एतयैव' । आग्नेयेष्ट्यैव । यत्कामा वा इति । पुरा 'एतम्' आग्नेयाष्टाकपालपुरोडाशम् 'ऋषयः' यं काममपेक्ष्य 'अजुहवुः' अन्वतिष्ठन्, 'एभ्यः' 'स कामः' समृद्धोऽभूत् । अत इदानीमपि यः 'एतेन यजते' 'अस्मै' अपि 'स कामः' भवत्येव ।

यत्सम्बन्धादष्टाकपालेष्टिरेवंविधसामर्थ्याऽभूत्—तमग्निं बहुधा प्रशंसति—यस्यै वै कस्यै चेत्यादिना । यां काञ्चिद्देवतामुद्दिश्याज्यसोमादि 'हविः' 'गृह्यते' तत् 'अग्नौ' एव 'जुह्वति' नान्यत्र; अतः सर्वं वा सर्वस्य 'अग्नाऽउ' अग्नावेव 'होष्यन्' यदि भवेत्, तर्हि किमर्थम् 'अन्यस्यै' इन्द्रादिदेवतायै—अमुष्या इदमिति 'आदिशेत्'; 'तस्माद्' अग्नौ होमस्यावश्यकत्वाद् 'अग्नय एव' होमः प्रशस्त इति शेषः ॥ ७ ॥

इतोऽप्यग्नय एव प्रदानं युक्तमित्याह—अग्निर्वा इति । उक्तप्रकारेण अग्नावेव सर्वदेवतार्थहवनात्तदुपधावितत्वात् 'सर्वाः' 'अग्निः' एव । 'तत्' तस्मात् सर्वदेवतोपधावनाद् यद्भवति, तदग्नेरुपधावनेनैव स्यात् । 'तस्मादग्नय एव' हविरादेशः प्रशस्तः ॥ ८ ॥

अग्निर्वै देवानामिति । किं यथा लोके यम् 'अद्धातमाम्' अतिशयेन प्रत्यक्षफलदं मन्येत; 'तम्' एव 'उपधावेत्', एवमग्नेः प्रत्यक्षदेवत्वात् 'अग्नय एव' ॥ ९ ॥

१ 'समर्ध्यत' ख. ग. झ. एवमुत्तरत्र—एकधकार एव 'समार्ध्यत' च. । २ 'ऽएव' इति ख. ग. झ. । एवमुत्तरासां कण्डिकानामन्त्येऽपि । ३ एकवकार एव ग. झ. एवमुत्तरत्रापि । ४ एकवकारः ख. ग. झ. । ५ नास्ति ग. झ. । ६ । ८ । शतम् ५००' । इति ग. झ. । ७ 'मद्धातमाम्' ग. 'मद्धातमाम्' झ. । ८ 'अस्या आग्नेयेष्टेः' इति क्वचित्पाठः । ९ अद्धा इत्यव्ययं सत्यनामसु निघण्टौ पठितम् ।

अग्निर्व्वै देवानां मृदुहृदयतमः । यं वै मृदुहृदयतमं मन्येत तमुपधावेत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ १० ॥

अग्निर्व्वै देवानां नेदिष्ठम् । यं वै नेदिष्ठमुपसर्त्तव्यानां मन्येत तमुपधावेत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ ११ ॥

स यदीष्टिं कुर्व्वीत । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादुपांशु देवतां यजति तद्धीष्टिरूपं मूर्द्धन्वत्यौ याज्यानुवाक्ये स्यातां वार्त्रघ्नावाज्यभागौ व्विराजौ संयाज्ये ॥ १२ ॥ १ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६ । २]

त्वष्टुर्ह वै पुत्रः । त्रिशीर्षा षडक्ष ऽआस तस्य त्रीण्येव मुखान्यासुस्तद्यदेवंरूप ऽआस तस्माद्विश्वरूपो नाम ॥ १ ॥

तस्मादग्नय एव ॥ अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः । यं वै मृदुहृदयतमं मन्येत–तमुपधावेत् । तस्मादग्नय एव ॥ अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम् । यं वै नेदिष्ठमुपसर्त्तव्यानां मन्येत–तमुपधावेत् । तस्मादग्नय एव ॥ स यदीष्टिं कुर्वीत–सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् । उपांशुदेवतां यजति–तद्धीष्टिरूपम् । मूर्द्धन्वत्यौ याज्यानुवाक्ये स्याताम्, वार्त्रघ्नावाज्यभागौ, विराजौ संयाज्ये ॥ त्वष्टुर्ह वै पुत्रस्त्रिशीर्षा षडक्ष आस । तस्य त्रीण्येव मुखान्यासुः । तद्यदेवंरूप आस–

तथा–इतरदेवताभ्योऽग्नेरेव शीघ्र प्रसादाय मृदुहृदयत्वात् प्रत्यक्षदेवत्वेन समीप एव सेव्यत्वाच्चाग्नय एव होमो युक्त इत्याह–अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतम इति । अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठमिति च ॥ १० ॥ ११ ॥

अथ पृथक्प्रयोक्तव्याया आग्नेयेष्टेर्वैशेषिकमङ्गजातमाह–स यदीत्यादिना । 'यदि' 'इष्टिं' दर्शपूर्णमासात् पृथगेव 'कुर्वीत', 'स' 'सामिधेनीः' 'सप्तदश' 'अनुब्रूयात्'; तथा प्रधानदेवता उपांशु यजेत । 'तद्' उपांशुत्वं काम्येष्टिरूपं खलु; उपांशु काम्या इष्टयः क्रियन्त इति । एवं 'मूर्द्धन्वत्यौ' "अग्निर्मूर्द्धा,-भुवो यज्ञस्य (य. सं. १३–१४, १५)" इत्येते मूर्द्धशब्दवत्यौ प्रधानस्य याज्ये स्विष्टकृद्याज्यापुरोनुवाक्ये, 'विराजौ' विराट्छन्दस्के "प्रेद्धो अग्न, इमो अग्ने (य. स. १७, ७६)" इत्येते भवतः ॥ १२ ॥ १ ॥ [६. २]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

अग्नीषोमीयमेकादशकपालं विधातुमाख्यायिकामाह–त्वष्टुर्ह वै पुत्र इति । पुरा किल 'त्वष्टुः' शिरस्त्रयेण युक्तः कश्चित् 'पुत्रः' बभूव । यतोऽयमुक्तरीत्या बहुरूपः, अतः सः 'विश्वरूपः' इत्यन्वर्थनामा अभूत् ॥ १ ॥

१–२ एकवकारः– ख. ग. झ. । ३ संयाज्यशब्दार्थस्त्वेतस्यब्राह्मणभाष्ये (१. १. ५.) "स्विष्टकृत्सम्बन्धिन्यौ याज्यानुवाक्ये इत्यर्थः" इत्येवं माधवेन निरूपित । ४ 'पुत्रः' ग. झ. । ५ नास्ति ग. । ६ अत्र सामिधेन्याः सप्तदशत्वाख्यानं मतान्तराभिप्रायेणोक्तम्, वस्तुतस्तु पञ्चदशैव सामिधेनीरनुब्रूयादिति सिद्धान्तः । "सो एषा मीमांसैव न त्वेवैता, अनूच्यन्ते" (श. प. १।३।५।१२) इति वाक्यशेषेण सप्तदशसंख्याया एकविंशतिसंख्यायाश्च प्रागेव प्रत्याख्यातत्वात् । ७ अत्र निर्वचनम् 'त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्ताः, त्विषेर्वा स्याद् दीप्तिकर्मणः, त्वक्षतेर्वा स्यात् करोतिकर्मणः' इति यास्केनाभिहितम्–(नि. ८–२–१०) अन्यदप्येतदितिहासविषये तत्रतत्रोक्तं निरुक्ते ।

तस्य सोमपानमेवैकं मुखमास । सुरापाणमेकमन्यस्मा ऽअशनायैकं तमिन्द्रो दिद्वेष तस्य तानि शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ २ ॥

स यत्सोमपानमास । ततः कपिञ्जलः सम[1]भवत्तस्मात्स[2] बभ्रुक[3] ऽइव बभ्रुरिव हि सोमो राजा[4] ॥ ३ ॥

अथ यत्सुरापाणमास । ततः कलविङ्कः समभवत्तस्मात्सोऽभिमाद्यत्[5] क[6] ऽइव व्वँदत्यभिमाद्यन्निव हि सुरां पीत्वा व्वँदति ॥ ४ ॥

अथ यदन्यस्मा ऽअशनायास । ततस्तित्तिरिः समभवत्तस्मात्स व्विश्वरूपतम[9] ऽइव सन्त्येव घृतस्तोका ऽइव त्वन्मधुस्तोका ऽइव त्वत्पर्णेष्वाश्चतिता[10] ऽ[11]एवं[12]रूपमिव हि स तेनाशनमावयत ॥ ५॥

तस्माद् विश्वरूपो नाम ॥ तस्य सोमपानमेवैकं मुखमास, सुरापाणमेकम्, अन्यस्मा अशनायैकम् । तमिन्द्रो दिद्वेष—तस्य तानि शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ स यत् सोमपानमास—ततः कपिञ्जलः समभवत् । तस्मात् स बभ्रुक इव । बभ्रुरिव हि सोमो राजा ॥ अथ यत् सुरापाणमास—ततः कलविङ्कः समभवत् । तस्मात् सोऽभिमाद्यत्क इव वदति—अभिमाद्यन्निव हि सुरां पीत्वा वदति ॥ अथ यदन्यस्मा अशनायास—ततस्तित्तिरिः समभवत् । तस्मात्स विश्वरूपतम इव । सन्त्येव घृतस्तोका इव त्वत्, मधुस्तोका इव त्वत् पर्णेष्वा-

---

तस्येति । 'तस्य' शिरस्त्रयगतेषु मुखत्रयेषु मध्ये 'एकं मुखं' 'सोमपानं' सोमः पीयतेऽनेनेति करणे ल्युट्, सोमपानायाभूत् । अन्यन्मुख 'सुरापाण' सुरापानसाधनम् । 'वा भावकरणयोः' (पा.सू.८-४-१०) इति णत्वम् । 'अन्यस्मै' पानव्यतिरिक्ताय 'अशनाय' भोजनाय 'एकं मुखमासीत्' 'तं' विश्वरूपं दृष्ट्वा 'इन्द्रः' 'दिद्वेष' द्वेषमकरोत् । द्वेषणं तैत्तिरीयके समाम्नातम् "स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमवदत् । परोक्षमसुरेभ्यः" (तै. स. २. ५.१.१.) इति। स क्रुद्ध इन्द्रः—'तानि' त्रीण्यपि शिरांसि प्रचिच्छेद॥२॥

स यत्सोमपान इति । तेषु त्रिषु मुखेषु मध्ये 'यत्' सोमपानाय मुखं 'ततः' 'कपिञ्जलः' पक्षी 'समभवत्' "कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः, कपिरिव जवते, ईषत्पिङ्गलो वा" (नि. ३, ४, १) इति यास्कः । उक्तार्थविश्वासाय पक्षिणः सोमस्य च साम्यमाह—**तस्मात् स बभ्रुक इवेति** ॥ ३ ॥

अथ यत् सुरापाणमिति । तथा कलविङ्कोऽपि शब्दयति, अतः—ततस्तदुत्पत्तिर्युक्ता ॥ ४ ॥

अथ यदन्यस्मा । इति 'अथ' पानात् 'अन्यस्मा' 'अशनाय' यन्मुखम् 'ततस्तित्तिरिः' । यतो बहुरूपादन्नभक्षकान्मुखात् सम्बभूव; अतः सोऽत्यन्तं बहुरूपवान् दृश्यते । कथं तस्य तथात्वमिति तद्दर्शयति—**सन्त्येवेति** । त्वच्छब्दस्त्वशब्दसमानार्थः[14] सर्वनामसु विकल्पेन[15] पठितः, 'त्वत्' एकस्मिन्नर्थे

---

१ 'मास' ग. झ. । २ 'सुम' ग. झ. । ३ 'त्स' ग. झ. । ४ 'राजा' ग. झ. । ५ नास्ति ग. । ६ 'क-इव' ग. झ. । ७ एकवकारः-ग. झ. । अग्रेऽपि । ८ 'वदति' ग. झ. । ९ 'तम-इव' ग. झ. । एवमग्रेऽपि 'ऽ' स्थाने '-' चिह्न उभयत्र । १० एकणकारः-ग. । ११ नास्ति ग. झ । १२ 'एव ॅ रूप ॅ हि' ग. झ. । १३ 'तित्तिरिस्तरणात्, 'तिलमात्रचित्र इति वा' इति निरुक्तम् (३. ४. १.) १४ अन्यार्थ इति यावत् । १५ केषाञ्चिन्मतेऽकारान्तावेव द्वावपि त्वशब्दौ, केषाञ्चित्तु तान्तोऽपीति विकल्पार्थः ।

स त्वष्टा चुक्रोध। कुविन्मे पुत्रमवधीदिति सोऽपेन्द्रमेव सोममाजह्रे स यथायꣳ सोमः प्रसुत ऽएवमपेन्द्र ऽएवास ॥ ६ ॥

इन्द्रो ह वा ऽईक्षाञ्चक्रे । इदं वै मा सोमादन्तर्यन्तीति स यथा बलीयानबलीयस ऽएवमनुपहूत ऽएव यो द्रोणकलशे शुक्र ऽआस तं भक्षयाञ्चकार स हैनं जिहिꣳसु सोऽस्य विष्वङ्ङेव प्राणेभ्यो दुद्राव मुखाद्धैवास्य न दुद्रावाथ सर्वेभ्योऽन्येभ्यः प्राणेभ्योऽद्रवत्तदद्ः सौत्रामणीतीष्टिस्तस्यां तद्व्याख्यायते यथैनं देवा ऽअभिषज्यन् ॥ ७ ॥

श्चुतिताः । एवंरूपमिव हि स तेनाशनमावयत् ॥ स त्वष्टा चुक्रोध—'कुविन्मे पुत्रमवधीद्'—इति । सोऽपेन्द्रमेव सोममाजह्रे । स यथायं सोमः प्रसुत एवमपेन्द्र एवास ॥ इन्द्रो ह वा ईक्षाञ्चक्रे—'इदं वै मा सोमादन्तर्यन्ति' इति । स यथा बलीयानबलीयसः—एवमनुपहूत एव—यो द्रोणकलशे शुक्र आस—तं भक्षयाञ्चकार । स हैनं जिहिंस । सोऽस्य विष्वङ्ङेव प्राणेभ्यो दुद्राव, मुखाद्धैवास्य न दुद्राव—अथ सर्वेभ्योऽन्येभ्यः प्राणेभ्योऽद्रवत् । तददः 'सौत्रामणी' इतीष्टिः, तस्यां तद् व्याख्यायते—यथैनं देवा अभिषज्यन् ॥ स

'घृतस्तोका इव' घृतबिन्दवः परिदृश्यन्ते । तथा 'स्वत्' एकत्राङ्ग मधोर्बिन्दव इव । एतदपि कुत इत्यत आह—'पर्णेषु' चटकपक्षेषु 'आश्रुतिना' आक्षरं प्राप्ताः, बहुरूपाणि दृश्यन्ते । कार्यगतं वैरूप्यं तत्कारणेऽपि संभावयति—'एवंरूपमिव' घृतस्तोकादिरूपमिव खलु 'सः'—'तेन' मुखेन 'अशनं' 'जठरम्' 'आवयत्' अवतिरत्र गत्यर्थः अगमयत् ॥ ५ ॥

स त्वष्टेति । एवं पुत्रशिरस्सु छिन्नेषु 'स त्वष्टा' असाविन्द्रो 'मे' 'पुत्रं' 'कुवित्' बहुप्रकारम् 'अवधीत्'—'इति' क्रुद्धो भूत्वा 'अपेन्द्रमेव' इन्द्रेण विरहितमेव 'सोममाजह्रे' । 'सः' च 'सोमः' 'यथा' अपेन्द्रः 'प्रसुतः' 'एवं' प्रदानेऽपि 'अपेन्द्र एव' अभूत् ॥ ६ ॥

इन्द्रो ह वा इति । स च 'इन्द्रः' 'इमे' एव सर्वेऽपि 'मा' 'सोमात्' व्यवहितं कुर्वत 'इति' विचार्य—'यथा' प्रबलो दुर्बलस्य धनमननुज्ञात एवापहरति,—'एवम्' 'अनुपहूत एव' द्रोणकलशे स्थितं सोममभक्षयत्। 'सः' च भक्षितः सोमः सात्म्यमप्राप्नुवन् तमेव 'जिहिंसे' हिंसितवान्—पीडामकरोत् । ततः सर्वतो[15] नासाद्यमुख्यप्राणेभ्यो मुखव्यतिरिक्तेभ्यश्च्युतोऽभूत् । अथ कर्कन्ध्वादिपदार्थरूपेण सृतेभ्य-स्तेभ्यः सकाशात् 'सौत्रामणी' सुत्राम्णः संबन्धिनी इष्टिः' निष्पन्ना । सोमे सृते येन प्रकारेण तमिन्द्रं सृतसोमं 'देवाः' विचिकित्सितवन्तः 'तत्' सर्वं सौत्रामणीप्रकरणे विस्पष्टमाम्नायते ॥ ७ ॥

१, २, ३ नास्ति ग. । ४ 'स' ग. झ. । ५, ६, ७ नास्ति ख. ग. झ. । ८ 'विष्वङ्ङेव' ख. ग. 'विष्वङ्केव' इति च. । ९ एकवकारः ख. ग. झ. । १० 'ह्यायु' ग. । ११ 'यथैनं' ग. । १२ नास्ति ख. ग. झ. । १३ अयतिरत्रेति क्वचित्पाठः । १४ 'इमेऽपि च सर्वेऽपि मां सोमाद् व्यवहितं कुर्वन्तीति विचार्य' इति ज. । १५-१६ नास्ति ज. ।

स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्मेऽनुपहूतः सोममवभक्षदिति स स्वयमेव यज्ञवेशसं चक्रे स यो द्रोणकलशे शुक्रः परिशिष्ट आस तं प्रवर्त्तयाञ्चकारेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति सोऽग्निमेव प्राप्य सम्बभूवान्तरैव सम्बभूवेत्यु हैक आहुः सोऽग्नीषोमावेवाभिसम्बभूव सर्वा विद्याः सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यꣳ सर्वाꣳ श्रीꣳ ॥ ८ ॥

स यद्वर्त्तमानः समभवत् । तस्माद्वृत्रोऽथ यदपात्समभवत्तस्मादहिस्तं दनुश्च दनायूश्च मातेव च पितेव च परिजगृहतुस्तस्माद्दानव इत्याहुः ॥ ९ ॥

त्वष्टा चुक्रोध—'कुविन् मे ऽनुपहूतः सोममवभक्षद्' इति । स स्वयमेव यज्ञवेशसं चक्रे । स—यो द्रोणकलशे शुक्रः परिशिष्ट आस—तं प्रवर्त्तयाञ्चकार—'इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व' इति । सोऽग्निमेव प्राप्य संबभूव । अन्तरैव संबभूवेत्यु हैक आहुः । सोऽग्नीषोमावेवाभिसंबभूव—सर्वा विद्याः, सर्वं यशः, सर्वमन्नाद्यम्, सर्वां श्रीम् ॥ स यद् वर्त्तमानः समभवत्—तस्माद् वृत्रः, अथ यदपात् समभवत्—तस्मादहिः । तं दनुश्च दनायुश्च मातेव च पितेव च परिजगृहतुः—

स त्वष्टेति । अथ 'स त्वष्टा' मम 'सोमम्' अतिप्रसूतमनाकारितमेवापिबदिति क्रुद्धः सन् ''स्वयमेव'' नष्टस्य यज्ञस्य 'यज्ञवेशसं' यज्ञहिंसापरिहारं कृतवान् । कथं? 'यो द्रोणकलशे' 'शुक्रः' सोमः 'परिशिष्टः' आसीत्, 'तम्'—आदाय प्रवर्त्तयामास—''इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्व—'' इत्युच्चार्य हुतवान् । 'सः' च हुतः सोमः—अग्निप्राप्तिसमकाल एव पुरुषरूपेण 'सम्बभूव' केचित् प्रवर्त्तनसामर्थ्यादग्निमस्पृशन्नेव मध्ये 'संबभूव' इति 'आहुः' । 'सः' च संभवन् 'अग्नीषोमावेव' अभिव्याप्नुवन् भक्षयन् संबभूव । न केवलं जगत्कारणभूतौ तावेव किन्तु लोके याः 'विद्याः' यद् 'यशः' यद् अदनीयमन्नम्, या च 'श्रीः' तानि सर्वाण्यभिलक्ष्य भक्षयन् 'सम्बभूव' ॥ ८ ॥

स यद् वर्त्तमान इति । तथा 'सः' सम्भवन् 'वर्त्तमानः' सर्वं व्याप्नुवन्नेव यतः 'समभवत्' 'तस्मात्' तस्य नाम—सर्वं व्याप्य वर्तत इति व्युत्पत्त्या 'वृत्रः' 'इति' संपन्नम् । तथा यस्माद् 'अपात्' अपादः सन् सम्भूतः—'तस्मात्' अतः सर्पणसाम्याद् 'अहिः' इत्यपि तन्नामासीत् । 'तं' 'दनुश्च दनायूश्च' मातृ—पितृ—स्थानीयौ भूत्वा रक्षणाय 'परिजगृहतुः' यस्मात्ताभ्यां परिजगृहतुः 'तस्माद्दानव इत्याहुः' सर्वे जनाः ॥ ९ ॥

---

१ 'सोममव' झ. । २ एकवकारः—ख. ग. झ. । ३ 'श्रीम्' ख. ग. 'श्रीं' झ. 'श्री' च. । ४ 'मानः समा' ग. । ५ 'दनायुश्च' इति पाठः क्वचित् । ६ नास्ति ख. ग. । ७ 'अतिप्रसूतमनाकारित एवापिबद्' इति ज. । ८ 'सोमः शिष्ट आसीद्' इत्येव ज. । ९ 'वृत्रो वृणोतेर्वा, वर्ततेर्वा, वर्द्धतेर्वा, इत्यादि निरुक्ते (२. ५. ३.) १० 'सर्पसाम्यात्' ज. । ११ परिजगृहे इति स्यात् ।

अथ यदब्रवीदिन्द्रशत्रुर्व्वर्द्धस्वेति । तस्मादु ह्वैनमिन्द्र ऽएव जघान । अथ यद्ध शश्वदवक्ष्यदिन्द्रस्य शत्रुर्व्वर्द्धस्वेति शश्वदु ह स ऽएवेन्द्रमहनिष्यत् ॥ १० ॥

अथ यदब्रवीद्वर्द्धस्वेति । तस्मादु ह स्मेषुमात्रमेव तिर्यङ् वर्द्धत ऽइषुमात्रं प्राङ्क्सोऽवैवावरꣳ समुद्रं दधावव पूर्वꣳ स यावत्स ऽआस सहैव तावदन्नाद ऽआस ॥ ११ ॥

तस्मै ह स्म पूर्वाह्णे देवाः । अशनमभिहरन्ति मध्यन्दिने मनुष्या ऽअपराह्णे पितरः ॥ १२ ॥

स वा ऽइन्द्रस्तथैव नुत्तश्चरन् । अग्नीषोमा ऽउपमन्त्रयाञ्चक्रेऽग्नीषोमौ युवं वै मम स्थो युवयोरहमस्मि न युवयोरेष किञ्चन कं म ऽइमं दस्युं व्वर्द्धयथ ऽउप मा वर्त्तेथामिति ॥ १३ ॥

तस्माद् 'दानव' इत्याहुः ॥ अथ यदब्रवीद् 'इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व' इति–तस्मादु हैनमिन्द्र एव जघान, अथ यद्ध शश्वदवक्ष्यद् 'इन्द्रस्य–शत्रुर्वर्धस्व' इति–शश्वदु ह स एवेन्द्रमहनिष्यत् ॥ अथ यदब्रवीद् 'वर्धस्व' इति–तस्मादु ह स्मेषुमात्रमेव तिर्यङ् वर्धते, इषुमात्रं प्राङ् । सोऽवैवावरं समुद्रं दधौ, अव पूर्वम् । स यावत् स आस, सहैव तावदन्नाद आस ॥ तस्मै ह स्म पूर्वाह्णे देवा अशनमभिहरन्ति, मध्यन्दिने मनुष्याः, अपराह्णे पितरः ॥ स वा इन्द्रस्तथैव नुत्तश्चरन्नग्नीषोमावुपमन्त्रयाञ्चक्रे–"अग्नीषोमौ ! युवं वै मम स्थो, युवयोरहमस्मि, न

अथ यदब्रवीदिति । तथा स त्वष्टा ग्रहप्रचारसमय (इन्द्रशत्रुरिति पूर्वपदोदात्ततया–) इन्द्रः शत्रुर्यस्येति बहुव्रीहिसमासं कृत्वा मन्त्रं प्रयुक्तवान्, अतः, तम् 'इन्द्रो जघान' । यद्यसौ–अन्तोदात्ततया तत्पुरुषसमासेन वा 'इन्द्रस्य शत्रुः–'इति व्यस्तनिर्देशेन वा ब्रूयात्, तदा निश्चितमेव 'स इन्द्रं' हन्यात् ॥१०॥

अथ यदिति । तथा वर्द्धस्वेति प्रयोगसामर्थ्यात् 'सः' वृत्रः 'इषुमात्रम्–इषुमात्रम्' धनुषः सकाशाद् बलात्प्रमुक्तेषुर्यावद् दूरं गच्छति तावन्मात्रं प्रतिक्षणं 'तिर्यङ्' उभयपार्श्वतः 'वर्द्धते' । 'प्राङ्' हि 'इषुमात्रम्' अवर्द्धत । एतत् पश्चाद्वृद्धेरप्युपलक्षणम् । 'अवरं' 'पूर्वं' च 'समुद्रं' तथा प्राक्पश्चात्समुद्रावपि 'अवदधौ' । शरीरवृद्ध्या–अवाक् चकारेत्यर्थः । यावद्यावत् प्रवृद्ध आस, तावत्तावत् प्रवृद्धोऽन्नभक्षक एवाभूत् ॥ ११ ॥

तस्मै ह स्मेति । एवं बह्वाशिने 'तस्मै' 'देवाः' 'मनुष्याः' 'पितरश्च,' पूर्वमध्यन्दिनापराह्णेषु क्रमेण सर्वतः 'अशनम्' प्रयच्छन्ति ॥ १२ ॥

स वा इन्द्र इति । इन्द्रस्तु वृत्रशरीरवृद्धिक्रमानुसारेणैवेषदीपत्प्रणुन्नो दूर एव 'चरन्' ओदनमसह-

---

१ नास्ति ख.ग. । २ 'शत्रु' ख. ग. झ. । ३ नास्ति ख.ग. । ४ नास्ति ख.ग. एवमन्यत्रापि विसर्गलोपः । ५ 'देवाः' झ । ६ 'मध्यु' ख. ग. झ. । ७ 'षोमौ' ख. ग. झ. । ८ 'वर्धयथ' ख. ग. । ९ नास्ति ख.ग. । १० नास्ति कोष्ठधृतः । पाठः ज. । ११ शातयितेत्यर्थः । १२ 'यदि समासान्तोदात्ततया' ज. । १३ महाभाष्ये पस्पशायां व्याकरणप्रयोजनेषु विवृतमेतत् । १४ 'दूरादूरा एव चरन्' इति ज. ।

तौ होचतुः । किमावयोस्ततः स्यादिति ताभ्यामेतमग्नीषोमीय-मेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत्तस्मादग्नीषोमीय ऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १४ ॥

तावेनमुपाववृततुः।तावनु सर्व्वे देवाः प्रेयुः सर्व्वा विद्याः सर्व्वं यशः सर्व्वमन्नाद्यꣳ सर्व्वा श्रीस्तेनेष्ट्वेन्द्र ऽएतदभवद्यदिदमिन्द्र एष उ पौर्णमासस्य बन्धुः स यो हैवंविद्वान् पौर्णमासेन यजत ऽएताꣳ हैव श्रियं गच्छत्येवं यशो भवत्येवमन्नादो भवति ॥ १५ ॥

युवयोरेष किञ्चन, कं म इमं दस्युं वर्धयथ । उप मावर्त्तेथाम्'' इति ॥ तौ होचतुः— ''किमावयोस्ततः स्याद्'' इति । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत् । तस्मादग्नीषोमीय एकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ तावेनमुपाववृततुः, तावनु सर्वे देवाः प्रेयुः, सर्वा विद्याः, सर्वं यशः, सर्वमन्नाद्यम्, सर्वा श्रीः । तेनेष्ट्वेन्द्र एतदभवद्—यदिदमिन्द्रः । एष उ पौर्णमासस्य बन्धुः । स यो हैवंविद्वान्

मानो वृत्रमनुगतौ 'अग्नीषोमौ' इच्छन्नुपमन्त्रयामास । कथं ? हे 'अग्नीषोमौ !' युवां 'मम' स्वम् भवथः, युवयोरहं स्वं भवामि । यथाहं युवयोस्तथा 'एषः' वृत्रो 'न किञ्चन' किमपि न भवति । अतः 'कम्' कीदृङ्महत्त्वोपेतं 'दस्युं' 'वर्द्धयथ' ? अतोऽमुं परित्यज्य मां प्रति 'उपावर्त्तेथाम्'। 'इति—' शब्दः उपमन्त्रणप्रकारसमाप्त्यर्थः[१] ॥ १३ ॥

तौ होचतुरिति । अथ 'तौ' 'इन्द्रम्' 'ऊचतुः'—'''ततः' वृत्रवदननिर्गमनात् 'आवयोः' 'किं' फलं लब्धं 'स्यात्' ?'' 'इति' । स एव—मुक्तः 'ताभ्याम्' 'एतम्' इदानीं विधीयमानम् 'एकादशकपालं पुरोडाशम्' अग्नीषोमदेवताकं कृत्वा निरुक्तवान्,—तयोरिदमिति कल्पितवानित्यर्थः ॥

इदानीं तं यागं विधत्ते—**तस्मादिति** । अग्नीषोमौ देवते यस्य सः 'अग्नीषोमीयः', एकादशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः 'एकादशकपालः' स भवेत्, पौर्णमास्यां कर्त्तव्यः ॥ १४ ॥

तावेनमिति । अथ 'तौ' 'एनम्' इन्द्रं प्रत्युपावृत्तावभूताम् । 'तावनु' । 'सर्वे' अपि वृत्रमुखान्त-र्गताः 'देवाः' 'प्रेयुः'[१०] निरीयुः । तथा वृत्रेण भक्षिता विद्यायशोऽन्नश्रियः 'सर्वाः' अपीन्द्रं प्रति निर्गताः । 'यत्' 'इदम्' इदानीं परिदृश्यमानप्रकारमिन्द्रस्य सर्वाधिपत्यमस्ति, तत् 'तेन' अग्नीषोमीयै-कादशकपालयागेन 'इष्ट्वा' 'अभवत्' । उक्तमर्थं निगमयति—**एष उ** इति । 'एषः' एव ''त्वष्टुर्हवै—'' इत्याद्युपक्रम्य ''तेनेष्ट्वेन्द्र एतदभवत्''—इत्यन्तेनोक्त एव 'पौर्णमासस्य' पौर्णमास्यामसाधारण्येनानुष्ठेयस्य हविषो 'बन्धुः' बन्धकोऽर्थनियामकः । एतदेव ब्राह्मणमित्यर्थः । विहितमर्थमनूद्य प्रशंसति—**यो हैवं विद्वानिति** । अत्र यद्यपि पौर्णमासीशब्देन कालवाचिना तत्कालक्रियमाणं सर्वं कर्म्माश्रयणीयम् । तथाप्याग्नेयाष्टाकपालस्य साधारण्याद्, वाक्यशेषे श्रीप्रभृतेरेव फलत्वेन श्रवणाच्चाग्नीषोमीय एकादश-

---

१ 'निर' ख. ग. ङ. । २ नास्ति ख. ग. ङ. । ३ एक एव वकारः ख. ग. एवमग्रेऽपि, शब्दान्तरेष्वपि च । ४ 'प्रेयुः' ख. ग. ङ. । ५ 'यशः' ख. ग. ङ. । ६ नास्ति ख. ग. ङ. । ७ एकणकारः ख. ग. अग्रेऽपि । ८ 'हैवंवि' ख. ग. ङ. । ९ तैत्तिरीयसंहितायामत्रैव प्रजापतेर्वैश्वकाभादिकमप्याम्नातम् (२. ५. २)। १० नास्ति ज. । ११ 'तदग्नीषोमीयैकादश' ज. ।

तद्धेव खलु हतो वृत्रः । स यथा दृतिर्निष्पीत एवᳬ संलीनः शिश्ये यथा निर्धूतसक्तुर्भस्त्रैवᳬ संलीनः शिश्ये तमिन्द्रोऽभ्यादुद्राव हनिष्यन् ॥ १६ ॥

स होवाच । मा नु मे प्रहार्षीस्त्वं वै तदेतदसि यदहं व्येव मा कुरु मामुया भूवमिति स वै मेऽन्नमेधीति तथेति तं द्वेधान्वभिनत्तस्य यत्सौम्यं न्यक्तमास तं चन्द्रमसं चकाराथ यदस्यासुर्यमास तेनेमाः प्रजा उदरेणाविध्यत्तस्मादाहुर्वृत्र एव तर्ह्यन्नाद आसीद्वृत्र एतर्हीतीदᳬ हि यदसावापूर्यतेऽस्मादेवैतल्लोकादाप्यायतेऽथ यदिमाः प्रजा अशनमिच्छन्तेऽस्मा एवैतद्वृत्रायोदराय बलिᳬ हरन्ति स यो हैवमेतं वृत्रमन्नादं वेदान्नादो हैव भवति ॥ १७ ॥

पौर्णमासेन यजते—एतां हैव श्रियं गच्छति, एवंयशो भवति, एवमन्नादो भवति ॥ तद्धेव खलु हतो वृत्रः, स यथा दृतिर्निष्पीतः,—एवं संल्लीनः शिश्ये । यथा निर्धूतसक्तुर्भस्त्रा—एवं संल्लीनः शिश्ये । तमिन्द्रोऽभ्यादुद्राव हनिष्यन् ॥ स होवाच—"मा नु मे प्रहार्षीः, त्वं वै तदेतदसि—यदहम्; व्येव मा कुरु, मामुया भूवम्" इति । स वै "मे ऽन्नमेधि" इति । "तथा" इति । तं द्वेधा ऽन्वभिनत्, तस्य यत् सौम्यं न्यक्तमास—तं चन्द्रमसं चकार । अथ यदस्यासुर्यमास—तेनेमाः प्रजा उदरेणाविध्यत् । तस्मादाहुः—'वृत्र एव तर्ह्यन्नाद आसीद्, वृत्र एतर्हि' इति। इदं हि यदसावापूर्यते—अस्मादेवैतल्लोकादाप्यायते। अथ यदिमाः प्रजा अशनमिच्छन्ते—अस्मा एवैतद् वृत्रायोदराय बलिं हरन्ति । स यो हैवमेतं वृत्रमन्नादं

कपाल एव परिगृह्यते । 'यः' यजमानः 'एवम्' उक्तमर्थं 'विद्वान्' जानन्, 'पौर्णमासेन' पौर्णमास्यां क्रियमाणेनाग्नीषोमीयेन 'यजते' अनुतिष्ठति, सः 'एताम्' इन्द्रेणानुभूतां 'श्रियम्' तथाविध यशोऽन्नं च प्राप्नोति ॥ १५ ॥

तद्धेव खल्विति । अथ तदानीमग्नीषोमादिनिर्गमनानन्तरमेव 'वृत्रो' 'हतः', निष्पीतो दृतिरिव चर्मनिर्मितपात्रमिव,सः यथा'संल्लीनः' सङ्कुचितैःकुक्षिभिरिति, एवं संल्लीनो भूमाववशयिष्ट, तथा 'निर्धूत-सक्तुका भस्त्रा' चर्म्ममयी संल्लीना, 'तद्वत्' 'संल्लीनः' शेते; कुक्षिगतानां सक्तुस्थानीयानां देवानाम्,—उदकस्थानीयानामसृगादीनां च स्रावात् दृष्टान्तद्वयाभिधानम । अथैवं शयानं वृत्र हननेच्छयेन्द्रः शीघ्रमाजगाम ॥ १६ ॥

स होवाचेति । तं दृष्ट्वा वृत्रोऽब्रवीत्—"इदानीमेतत् सर्वं त्वमेव भवसि, पूर्वं यदह सर्वमभवम्; अतो व्याकुर्वेव शरीरं विविधम्; आ सर्वतो मर्मपर्यन्तं कुरु, विदारयेत्यर्थः । 'अमुया' इदानीमनुभूयमानप्र-

१ 'वृत्रः' ख. ग. झ. । २ एकनकारः ख. ग. । ३ 'सुंलीनः' ख. ग. झ. 'संल्लीनः' संलीनः इति च, क्वचित् (सँल्लीनः) च एवमग्रेऽपि । ४ 'हनिष्यन्' ख. ग. झ. । ५ 'मा आकुरु' इति क्वचित्पाठः । ६ 'चन्द्र' ख. ग. झ. । ७ 'सुर्य्यं' क. । ८ नास्ति ख. ग. । 'ऽउदरेणायुध्यत्' इति क्वचित् । ९ एकवकारः ख. ग. झ. एवमग्रेऽपि । १०–११ नास्ति ख.ग. । १२ 'वेदान्नादो' ख. ग. झ. । १३ 'संलीनः' इति ज. एवमग्रेऽपि । १४ 'संकुचितकुक्षितनुः पतति' इति ज. । १५ 'अथ रिक्तं शयानं हननेच्छया' इति ज. । १६ 'मर्मं कुरु' क्वचित्।

ता ऽउ हैता देवता ऽऊचुः । या ऽइमा ऽअग्नीषोमावन्वाजग्मुरग्नीषोमौ युवं वै नो भूयिष्ठभाजौ स्थो ययोर्वामिदं युवयोरस्मानन्वाभजतमिति ॥ १८ ॥

तौ होचतुः । किमावयोस्ततः स्यादिति यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपांस्तद्वां पुरस्तादाज्यस्य यजानिति तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपन्ति तत्पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति तन्न सौम्येऽध्वरे न पशौ यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपानिति ह्यब्रुवन् ॥ १९ ॥

वेद—अन्नादो हैव भवति ॥ ता उ हैता देवता ऊचुः—या इमा अग्नीषोमावन्वाजग्मुः । "अग्नीषोमौ! युवं वै नो भूयिष्ठभाजौ स्थः, ययोर्वामिदम् । युवयोरस्मानन्वाभजतम्" इति ॥ तौ होचतुः—"किमावयोस्ततः स्याद्" इति । "यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपान्—तद् वां पुरस्तादाज्यस्य यजान्" इति । तस्माद् यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपन्ति—तत्पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति । तन्न सौम्ये ऽध्वरे, न पशौ । 'यस्यै कस्यै च देवतायै

कारया स्थित्या 'मा भूवम्' सर्वदा न भवामि, 'इति' । 'सः' एवमुक्तः इन्द्रः, "तर्हि ममान्नं भव" इत्युवाच । 'तथा' अस्तु 'इति' उक्तम् । 'तम्' इन्द्रो 'द्वेधा' 'अन्वभिनत्' तदनुक्रमेण व्यदारयत् । तेन 'यत्[८]' सौम्यं श्रेष्ठं श्रुतमासीत्, 'तं चन्द्रमसं चकार' प्रति निर्देशापेक्षया पुँल्लिङ्गता । 'यत्' 'असुर्यम्' असुरेभ्यो हितम्—उच्छिष्टमासीत्, 'तेन' 'इमाः' सर्वा अपि प्रजा उदरप्रदेशेन अयुज्यत्[९]—तद्रूपेणोपस्थापयामासेत्यर्थः । यस्मादेवं 'तस्माद्' यः कश्चिद् यदि बह्वन्नं भक्षयेत्, 'तर्हि' तदा सर्वेऽपि जनाः इदानीं वृत्र एतर्हि—अन्नाद आसीद्—'इत्याहुः' । प्रसिद्धेः सार्वत्रिकत्वप्रदर्शनाय दृष्टान्तः । उक्तमर्थं समर्थयते—एतर्हीति । 'असौ' चन्द्रः पूर्वपक्षे 'आपूर्यते'—इति यत् तत् 'इदं हि' किमिदम् ? तदाह—'अस्मात्' 'लोकादेव[१०]' चन्द्रः 'आप्यायते' अस्माल्लोकाच्चन्द्रस्याप्यायनप्रकारमुपरिष्टाद् वक्ष्यते—"तदेनमद्भ्य ओषधिभ्यः सम्भृत्याहुतिभ्योऽधिजनयति, स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्ददृशे"—इ[११]ति । यदा 'इमाः' बुभुक्षिताः 'प्रजाः' 'अशनमिच्छन्ति' तदा 'अस्मा एव वृत्राय' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । वृत्ररूपाय 'उदरायैव' 'बलिं हरन्ति' । अतो वृत्रभागविशेषस्यान्नरूपेण स्थापनं युक्तमित्यर्थः । 'स यो हैवमिति' ज्ञानफलम् ॥ १७ ॥

प्रयाजानन्तरमाज्यभागौ वक्तव्यावन्तरितौ, अतस्तावग्नीषोमीयपुरोडाशप्रसङ्गेन विधातुमाह—"ता उ हेति । वृत्रदेहाद् 'अग्नीषोमावनु' निर्गताः सर्वाः 'देवताः' 'तौ' अग्नीषोमौ प्रतीदमब्रुवन्—"यतो वृत्रदेहान्निर्गतयोर्युवयोरिदं पुरोडाशद्रव्यं प्रातिस्विकमभूत्, अतो युवामेव प्रभूतभागभाजौ भवथः, 'युवयोः' मध्ये 'अस्मान्' अपि 'अन्वाभजतम्[१२]'" 'इति' ॥ १८ ॥

तौ होचतुरिति । अथ 'तावूचतुः'—" 'ततः[१३]' युष्मदनुप्रवेशाद् 'आवयोः' 'किं' 'स्यात्?'" 'इति'

१–४ नास्ति ख. ग. । ५ 'निर्वपां' ख. ग. झ. । ६ 'हविर्' इति पदं नास्ति ख. ग. झ. । ७ 'यद्वस्तु सौम्यं' इत्यादि ज. । ८ विधेयस्य चन्द्रमसोऽपेक्षयेत्यर्थः । 'उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तत्तल्लिङ्गमुपाददते' इति न्यायादिति भावः । ९ 'अयुष्यत्' ज. । १० 'यस्माद्भूलोकादेव' ज. । ११ इहैवाग्रे (६–४–१५) । १२ नास्ति ज. । १३ 'ततः' इति नास्ति ज. ।

स हाग्निरुवाच । मय्येव वः सर्वेभ्यो जुह्वतु तद्वोऽहं मय्याभजामीति तस्मादग्नौ सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता ऽइति ॥ २० ॥

अथ ह सोम ऽउवाच । मामेव वः सर्वेभ्यो जुह्वतु तद्वोऽहं मय्याभजामीति तस्मात्सोमꣳ सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्मादाहुः सोमः सर्वा देवता ऽइति ॥ २१ ॥

अथ यदिन्द्रे सर्वे देवास्तस्थानाः । तस्मादाहुरिन्द्रः सर्वा देवता ऽइन्द्रश्रेष्ठा देवा ऽइत्येतद्ध वै देवास्त्रेधैकदेवत्या ऽअभवन्त्स यो हैवमेतद्वेदैकधा हैव स्वानाꣳ श्रेष्ठो भवति ॥ २२ ॥

हविर्निर्वपान्' इति ह्यब्रुवन् ॥ स हाग्निरुवाच—"मय्येव वः सर्वेभ्यो जुह्वतु, तद्वोऽहं मय्याभजामि" इति । तस्मादग्नौ सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति—तस्मादाहुः—'अग्निः सर्वा देवताः' इति ॥ अथ ह सोम उवाच—"मामेव वः सर्वेभ्यो जुह्वतु, तद्वोऽहं मय्याभजामि" इति। तस्मात् सोमं सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति, तस्मादाहुः—'सोमः सर्वा देवता' इति॥ अथ यदिन्द्रे सर्वे देवास्तस्थानास्तस्मादाहुः—'इन्द्रः सर्वा देवताः, इन्द्रश्रेष्ठा देवा' इति । एतद्ध वै देवास्त्रेधैकदेवत्या अभवन् । स यो हैवमेतद् वेद, एकधा हैव स्वानां श्रेष्ठो भवति ॥

उक्ता देवतास्तयोः—"हे अग्नीषोमौ ! लोके यष्टारो 'यस्यै कस्यै च देवतायै' इन्द्रादिदेवतानां मध्ये यां कांचिद्देवतां प्रति 'हविः' 'निर्वपान्' निर्वपेयुः, तत्र च निरुक्तप्रधानदेवताभ्यः पूर्वम् 'आज्यस्य' अंशं 'यजान्' यजेयुः" इदानीं विधत्ते—तस्मादिति । 'तस्माद्' देवैर्दत्तत्वाद् यत्र निर्वपति, तत्र 'आज्यभागावग्नीषोमाभ्याम्' अनुष्ठेयौ । आज्यभागौ प्रशंसति—तत्र सौम्ये इति । पशुसोमयोराज्यभागौ 'न' कुर्यात् । निर्वापाभावादेव पशुसोमयोरप्राप्तस्याज्यभागस्य पुनर्निषेधेनैष्टिकमाज्यभागविधानं स्तूयते । यथा दशमाध्यायस्याष्टमे पादे द्वितीयाधिकरणे—'न सौम्येऽध्वर इत्यत्र किं निषिध्यते, उत पर्युदस्यते, अथार्थवादः ?' इति त्रेधा विकल्प्यार्थवाद इति राद्धान्तितम् । सोमपश्वोस्तदप्राप्तौ कारणमाह—यस्यै कस्यै चेति 'निर्वपानिति ह्यब्रुवन्' इति निर्वापस्य विशेषितत्वात्, तयोस्तदभावादिति भावः ॥ १९ ॥

इदानीं ताभ्यां देवताभ्यः कृतमुपकारं दर्शयति सहाग्निरित्यादिना । अथ ह सोम इत्यादिना च । अग्निः सर्वदेवार्थमाहुत्याधारतालक्षणम्—सोमस्तु सर्वदेवतानामाहुतिलक्षणम्, उपकारं कृतवन्तौ । यस्मादेवं 'तस्माद्' वेदवादिनः—अग्नेः सोमस्य च सर्वदेवतात्मकताम् 'आहुः' ॥ २० ॥ २१ ॥

अथ यदिन्द्र इति । 'यद्' यस्माच्च 'इन्द्रे' सर्वे देवाः । 'तस्थानाः' । स्थितवन्तः, अतः 'इन्द्रः सर्वा देवताः' अत्र कारणमाह—इन्द्रज्येष्ठा देवा इतीति । ज्येष्ठत्वं तु "तावेनमुपावर्ततुस्तावनु सर्वे देवाः"—इत्यादिनोक्तत्वादवगन्तव्यम् । 'एतद्ध' एतेनैव खलु कारणेन सर्वेऽपि 'देवाः' 'त्रेधा' त्रिप्रकारेण अग्निसोमेन्द्रात्मकाः 'एकदेवत्याः' एकैकदेवतार्थाः । 'अभवन्' तादर्थ्ये यत् ॥ उक्तार्थज्ञं प्रशंसति—स य इति। अग्न्यादीनामेकदेवत्वलक्षणश्रेष्ठत्वपरिज्ञानेन स्वयमपि स्वकीयानां मध्ये एक एव 'श्रेष्ठो भवति' ॥ २२ ॥

१ 'इति' ग. झ. । २ 'अथाह' च. । ३ 'सर्वेभ्यो' ख. ग. । ४ 'देवता इति' ख. ग. झ. । ५ 'स्थानाः' ख. ग. झ. । ६ नास्ति ख. ग. । ७ 'ज्येष्ठा' इति भाष्यसंमतः पाठः । ८-९ नास्ति ख. ग. । १० 'आज्यभागम्' इति क्वचित्पाठः । ११ मीमांसादर्शने १०-८-५ । १२ 'श्रेष्ठत्वं तावेनमुपावर्ततुः' इत्यादि ज. ।

द्वयं ह्वा ऽइदं न तृतीयमस्ति । आर्द्रञ्चैव शुष्कञ्च यच्छुष्कं तदाग्नेयं यदार्द्रं तत्सौम्यमथ यदिदं द्वयमेवाथ[1] किमेतावत्क्रियत ऽइत्यग्नीषोमयोरेवाज्यभागावग्नीषोमयोरुपाᳪंशुयाजोऽग्नीषोमयोः पुरोडाशो यदत एकतमेनैवेदᳪं सर्वमाप्नोत्यथ किमेतावत्क्रियता ऽइत्यग्नीषोमयोर्ह्येवैतावती विभूतिः प्रजातिः ॥ २३ ॥

सूर्य[2] ऽएवाग्नेयः । चन्द्रमाः सौम्योऽहरेवाग्नेयᳪं रात्रिः सौम्या य[3] ऽएवापूर्यतेऽर्द्धमासः स[4] ऽआग्नेयो[5] योऽपक्षीयते स सौम्यः[6] ॥ २४ ॥

आज्यभागाभ्यामेव । सूर्याचन्द्रमसावाप्नोत्युपाᳪंशुयाजेनैवाहोरात्रे ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवार्द्धमासावाप्नोतीत्यु हैक ऽआहुः ॥ २५ ॥

द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति-आर्द्रं चैव,शुष्कं च। यच्छुष्कं-तदाग्नेयम्,यदार्द्रं तत्सौम्यम्। अथ यदिदं द्वयमेव–अथ किमेतावत् क्रियते ? इति । अग्नीषोमयोरेवाज्यभागौ, अग्नीषोमयोरुपांशुयाजः, अग्नीषोमयोः पुरोडाशः । यदत एकतमेनैवेदं सर्वमाप्नोति–अथ किमेतावत् क्रियता ? इति । अग्नीषोमयोर्हिवैतावती विभूतिः-प्रजातिः । सूर्य एवाग्नेयश्चन्द्रमाः सौम्यः (१) । अहरेवाग्नेयम्, रात्रिः सौम्या (२) । य एवापूर्यते अर्द्धमासः स आग्नेयोऽपक्षीयते स सौम्यः (३)। आज्यभागाभ्यामेव सूर्याचन्द्रमसावाप्नोति, उपांशुयाजेनैवाहोरात्रे आप्नोति, पुरोडाशेनैवा-

---

आज्याभागोपांशुयाजपुरोडाशानां यदग्नीषोमदेवताकत्वमस्ति, तत् प्रशंसितुमाह–**द्वयं वा** इत्यादि । लोके पदार्थाः सर्वेऽपि शुष्कार्द्रभावेन द्विविधाः, अतः, तृतीयविधस्याभावाद्–'यच्छुष्कं तदाग्नेयम्' भविष्यति, यच्चार्द्रं 'तत्सौम्यम्' अतो लोके विद्यमान वस्तुद्वयमेव, अस्मादेव कारणात्–अग्नीषोमयोर्योगेन समाप्तं भविष्यति । 'किम्' 'एतावद्' बहु 'क्रियते' 'इति' ब्रह्मवादिनां चोद्यम् । एतावदिति संग्रहेणोक्तस्य विवरणम् **अग्नीषोमयो**रिति । अग्नीषोमयोरेवाज्यभागावित्यादित्रयाणामपि प्रदानस्योपपत्तिमाह–**अग्नीषोमयोर्हेत्या**दिना । 'एतावती' सूर्यचन्द्रादिभेदेन त्रेधा 'विभूतिः' विभवो[7] बहुभावः । विभूतिरित्यस्य व्याख्यानं प्रजातिरिति । 'प्रजातिः' प्रकर्षेणोत्पत्तिः ॥ २३ ॥

सूर्यादियुगलत्रयस्याग्नीषोमात्मकतां विभज्य योजयति **सूर्य एवे**ति । सूर्याह्नोश्चन्द्ररात्र्योश्चाग्निसोमात्मकतायामुष्णत्वशीतत्वे हेतू । आपूर्यमाणपक्षस्याग्नेयत्वमग्नेर्भिन्नस्य सवितुः किरणानामनुक्रमेण चन्द्रमस्यनुप्रवेशात्; अपक्षीयमाणपक्षस्य सौम्यत्वं च क्रमेण सूर्यांशापनये सति स्वकीयकारणोपवापादिति[8] द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

अस्त्वेवं किं तत इत्यत आह–**आज्यभागाभ्यामेवे**ति । अतस्त्रिविधविभूत्याप्तये त्रयाणामपि यागानामग्नीषोमीयत्वं युक्तमिति केचिदाहुः ॥ २५ ॥

---

१ 'द्वयमेवाप्य' इति ख. ग. ङ. । २ एकवकारः ख. ग. । ३–४–५ नास्ति ख. ग. । ६ 'सौम्यः' ख.ग.ङ. । ७ विभावः इति क्वचित्पाठः । ८ स्वकीयकिरणोपवापाद्–इति क्वचित्पाठः ।

तदु होवाचासुरिः । आज्यभागाभ्यामेवातो यतमे वा यतमे वा द्वे ऽआप्नोत्युपाᳬशुयाजेनैवातो (यतमे वा यतमे वा द्वे) ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवातो (यतमे वा यतमे वा द्वे ऽआप्नोति) सर्वं म ऽआप्तमसत्सर्वं जितᳬ सर्वेण वृत्रᳬ हनानि सर्वेण द्विषन्तं भ्रातृव्यᳬ हनानीति तस्माद्वा ऽएतावत्क्रियत ऽइति ॥ २६ ॥

तदाहुः । किमिदं जामि क्रियतेऽग्नीषोमयोरेवाज्यस्याग्नीषोमयोः पुरोडाशस्य यदनन्तर्हितं तेन जामीत्यनेन ह त्वेवाजाम्याज्यस्येतरं पुरोडाशस्येतरं तदन्यदिवेतरमन्यदिवेतरं भवत्यृचमनूच्य जुषाणेन यजत्यृचमनूच्यर्चा यजति तदन्यदिवेतरमन्यदिवेतरं भवत्यनेन ह त्वेवाजाम्युपाᳬश्वाज्यस्य यजत्युच्चैः पुरोडाशस्य स यदुपाᳬशु तत्प्राजापत्यᳬ रूपं तस्मात्तस्यानुष्टुभमनुवाक्यामन्वाह वागध्यनुष्टुब् वाग्घि प्रजापतिः ॥ २७ ॥

र्द्धमासावाप्नोति,—इत्यु हैक आहुः॥ तदु होवाचासुरिः—आज्यभागाभ्यामेवातो यतमे वा यतमे वा द्वे आप्नोति । उपांशुयाजेनैवातो यतमे वा यतमे वा द्वे आप्नोति । पुरोडाशेनैवातो यतमे वा यतमे वा द्वे आप्नोति । सर्वं मे आप्तमसत्, सर्वं जितम्, सर्वेण वृत्रं हनानि, सर्वेण द्विषन्तं भ्रातृव्यं हनानि, इति । तस्माद् वा एतावत् क्रियते—इति ॥ तदाहुः—किमिदं जामि क्रियते—अग्नीषोमयोरेवाज्यस्य, अग्नीषोमयोः पुरोडाशस्य, यदनन्तर्हितं तेन जामि—इति । अनेन ह त्वेवाजामि-आज्यस्येतरम्,पुरोडाशस्येतरम्-तदन्यदिवेतरमन्यदिवेतरं भवति । ऋचमनूच्य जुषाणेन यजति, ऋचमनूच्य ऋचा यजति—तदन्यदिवेतरमन्यदिवेतरं भवति । अनेन ह त्वेवाजामि—उपांश्वाज्यस्य यजति, उच्चैः पुरोडाशस्य । स यदुपांशु—तत् प्राजापत्यं रूपम् । तस्मात्तस्यानुष्टुभमनुवाक्यामन्वाह । वागह्यनुष्टुब्, वाग् हि प्रजापतिः ॥

तदु होवाचेति । 'आसुरिः' त्वेवम् 'उवाच' उभयेषु त्रिषु योगेष्वाज्यभागाभ्यामेव सूर्याहोऽर्द्धमासयुगलत्रयात्मिकासु त्रिविधासु विभूतिषु 'यतमे वा यतमे वा' 'द्वे' वस्तुनी, 'यतमे वा' अहोरात्ररूपे वा, शुक्लकृष्णपक्षरूपे वा, द्वे 'आप्नोति' वीप्सया त्रिविधान्यपि युगलानि परिगृह्यन्ते । आज्यभागपुरोडाशाभ्यां-मग्नीषोमाग्नीषोमदेवताकानामप्येवं त्रिष्वपि यागेष्वेकैकेनैव त्रिविधामप्यग्नीषोमयोर्विभूतिमाप्तवान् भवतीत्यासुरिराचार्यो मन्यते । आसुरिपक्षं निगमयति—**तस्मादिति** । 'तस्माद्' यस्मादेकैकेन सर्वविभूतिराप्ता भवति, तस्मात् कारणाद् 'एतावत्' यागत्रयमप्यग्नीषोमीयमेव 'क्रियते' ॥ २६ ॥

अथाज्यभागादियागत्रयद्रव्ययोराज्यपुरोडाशयोरेकदेवतात्वप्रयुक्तं जामितादोषमाक्षिप्य द्रव्यमन्त्रधर्माणां भेदेन तत्परिहरति—**तदाहुरित्यादिना** । आज्यपुरोडाशस्य प्रदानमिति शेषः । अथवा 'आज्यस्य'

---

१ 'ऽहोरात्रे' इत्येतावत् ख. ग. झ.। २ 'ऽर्धमासावाप्नोति' इत्येतावत् ख. ग. झ.। ३ 'वृत्रᳬ हनानि' ख. ग. झ.। ४ एकवकारः ख. ग.। ५ 'वागध्यनुष्टुब्वाग्घि' ख. ग. झ.। ६ 'उभयेषु क्रियायागेषु' ज.। ७ 'अग्नीषोमदेवतानामप्येवं' इत्यादि ज.। ८ 'त्रिविधा अप्यग्नीषोमयोर्विभूतीराप्तवान्' इत्यादि ज.। ९ 'त्रेधा तत्परिहरति' ज.।

एतेन वै देवाः । उपा॑ᳪंशुयाजेन यं यमसुराणामकामयन्त तमुपत्सर्य वज्रेण वषट्कारे ॥घ्नंस्तथो ऽएवैष ऽएतेनोपा॑ᳪंशुयाजेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यमुपत्सर्य वज्रेण वषट्कारेण हन्ति तस्मादुपाᳪंशुयाजं यजति ॥ २८ ॥

एतेन वै देवा उपांशुयाजेन यं यमसुराणामकामयन्त—तमुपत्सर्य वज्रेण वषट्कारेणाघ्नन्, तथो एवैष एतेनोपांशुयाजेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यमुपत्सर्य वज्रेण वषट्कारेण हन्ति । तस्मादुपांशुयाजं यजति ॥

'पुरोडाशस्य' वा पश्चावपि 'अग्नीषोमयोः' एव दीयत इत्यर्थः । कथमेतावता जामितेति, तत्राह—**यदिति** । एकरूप 'यद्' वस्तुद्वयं तद्विलक्षणेन वस्त्वन्तरेणाव्यवहितम्, 'तेन' अव्यवधानेन तद्वस्तु 'जामि' भवति । अत्र तु व्यवधानमाग्नेयेन 'अनेन' वक्ष्यमाणेन च खल्वजामि । केनेति—उच्यते—'आज्यस्य' द्रव्यस्य 'इतरम्' इतरत् कर्म—उपांशुयाजाख्यम्, तथा 'पुरोडाशस्येतरं' आज्याख्यम्; अन्योन्यापेक्षयोरुभयोरितरत्वम् । **अन्यदिवेति** । द्रव्यभेदादेकदेवत्वमपि कर्मद्वयम् 'अन्यदिवान्यदिव' भवतीत्यर्थः, अतोऽन्ययोर्न जामितास्ति । द्वितीयः परिहारः—आज्यभागः प्रधानद्वयं वेति कोटिद्वयं विषयीकृत्य प्रवृत्त इति द्रष्टव्यम् । (मन्त्रभेदेन चाज्यभागप्रधानद्वययोरजामित्वम्,) प्रधानद्वययोः 'जुषाणः'— इत्यस्यासम्भवात् । यद्यप्याज्यभागप्रधानयोर्दैवतैक्यम्, तथाप्याज्यभागस्य 'ऋचम्' "अग्निर्वृत्राणि"—"त्वं सोमासि"—इत्यादिकामनुवाक्यां कृत्वा "जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु"—"जुषाणः सोमः"—(तै० ब्रा० ३।५।६।१,२) इति 'जुषाणेन यजति;' प्रधानाभ्यां तु क्रमेण "अग्नीषोमा यो अद्यवाम्" (ऋ० १. ९. ३, २.) "अग्नीषोमा सवेदसा"—(ऋ. सं. १. ९३. ९ । तै. ब्रा. ३. ५. ७. ४.) इत्यनूच्य, "आन्यं दिवो मातरिश्वा जभार—" (ऋ. १. ९३. ६) "युवमेतानि"—(ऋ. सं. १. ९३. ५. तै. ब्रा. ३. ५. । ७. ४) इत्यृग्भ्यां यजति । **अन्यदिवेत्यादि** । पूर्ववन्न दोषः । तथाज्यपुरोडाशयोरुपांशुत्वोच्चैस्त्वभेदादप्यजामित्वम् । "तावब्रूतादग्नीषोमा॰ वाज्यस्यैव तावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति"—श्रुत्यन्तरादुपांशुत्वविधानं युक्तम् । विहितमाज्यस्योपांशुत्वं प्रशंसति—**स यदुपांश्विति** । उपांशुत्वस्यानिरुक्तत्वात्—प्रजापतेरपि सर्वात्मकत्वेन तथात्वात्प्रजापतिरूपत्वम् । 'तस्मात्'—उपांशोः प्रजापतिरूपत्वात् 'तस्य' प्रजापतेरुचितामनुष्टुप्छन्दस्काम् "अग्नीषोमा यो अद्य वाम्"—इत्येताम्, 'अनुवाक्याम्' अनुब्रूते । एतावता कथं साम्यप्रतीतिरित्यत आह—**वाग्धीति** । "अनुष्टुप् च वै सप्तदशश्च समभवतां सानुष्टुप् चतुरुत्तराणि छन्दांस्यसृजत"—इति सामब्राह्मणे (१ प्र. २ ख.) श्रवणादनुष्टुभो वाग्रूपत्वम् । ततोऽपि किमित्यत आह—**वाग्घि प्रजापतिरिति** । "आश्रावयास्तु श्रौषडित्यादि"—"एष वै सप्तदशः, प्रजापतिरिति" श्रुतेः—प्रजापतिरूपत्वम् ॥ २७ ॥

सिद्धवद्व्यवहृतमुपांशुयाजमिदानीं सार्थवादं विदधाति—**एतेन वै देवा** इति । 'एतेन' उपांशुयाजेन, 'असुराणां' मध्ये 'यं—यम्' असुरं हन्तुमैच्छन्, 'तं—तम्' उपत्सार्य उप पार्श्वे च गत्वा,

१ 'देवाः । ऽउपा॑' क. । २-५ 'उपत्सर्य्य' 'उपत्सार्य्य'—इति वा पाठो लभ्यते । सायणभाष्यसंमत्या तु 'उपोत्सार्य्य'—इति पाठो युक्तः प्रतीयते । अथवा—उपोपसृष्टो वैदिकः प्रकृते 'त्सृ'—धातुः स्यात् । त्सरुः खड्गादिमुष्टिरित्यादौ तद्धातुप्रयोगस्य दृष्टत्वात् ॥ ३ एकवकारः ख. ग. । एवमग्रेऽपि शब्दान्तरेऽपि च । ४ नास्ति ख. ग. घ. ६ 'द्वितीयः' परिहारः'—इत्यादिकं नास्ति क्वचित् । ७ नास्त्येतत् ज. । ८ 'इत्यनयर्चा 'अग्नीषोमावान्यं दिवो मातरिश्वाजभार' 'अग्नीषोमौ युवमेतानि' इत्यृग्भ्यां यजति' इति ज. । ९ 'एतेनोपांशुयाजेन' इति ज. ।

स वाऽऋचमनूच्य जुषाणेन यजति। तदन्विमाऽअन्यतरतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि ह्यृगस्थि हि दन्तोऽन्यतरतो ह्येतदस्थि करोति ॥ २९ ॥

अथर्च्चमनूच्यऽर्च्चा यजति। तदन्विमाऽउभयतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि ह्यृगस्थि हि दन्तऽउभयतो ह्येतदस्थि करोत्येता वाऽइमा द्वय्यः प्रजाऽअन्यतरतोदन्ताश्चैवोभयतोदन्ताश्च स यो हैवं विद्वानग्नीषोमयोः प्रजातिं यजति बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति ॥ ३० ॥

स वै पौर्णमासेनोपवत्स्यंन्। न सत्रा सुहितऽइव स्यात्तेनेदमुदरमसुर्यं क्लिनात्याहुतिभिः प्रातर्हैवमेषऽउ पौर्णमासस्योपचारः ॥ ३१ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेत्। सम्प्रति वृत्रꣳ हनानि सम्प्रति द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हनानीति ॥ ३२ ॥

स वा ऋचमनूच्य जुषाणेन यजति, तदन्विमा अन्यतरतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्ते। अस्थि हि ऋग्, अस्थि हि दन्तः, अन्यतरतो ह्येतदस्थि करोति ॥ अथ ऋचमनूच्यर्चा यजति, तदन्विमा उभयतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्ते। अस्थि हि ऋग्, अस्थि हि दन्तः–उभयतो ह्येतदस्थि करोति। एता वा इमा द्वय्यः प्रजाः–अन्यतरतोदन्ताश्चैवोभयतोदन्ताश्च। स यो हैवंविद्वानग्नीषोमयोः प्रजातिं यजति–बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति ॥

पूर्णमासोपचारः।

स वै पौर्णमासेनोपवत्स्यन्न सत्रा सुहित इव स्यात्–तेनेदमुदरमसुर्यं क्लिनात्याहुतिभिः प्रातर्हैवम्। एष उ पौर्णमासस्योपचारः। स वै संप्रत्येवोपवसेत्–संप्रति वृत्रं हनानि,

---

उच्चैरुच्चार्य्यमाणेन वषट्काराख्येन चै 'वज्रेण' 'अघ्नन्'। वषट्कारस्य वृत्रशिरश्छेदनसाधनत्वाद्वज्रत्वम्। तथो एवेत्यादि स्पष्टम्। तस्माद्–उपांशुयाजं यजेदिति विधिः। उपांश्विज्यते देवता अत्र यागे इति 'उपांशुयाजः' ॥ २८ ॥

आज्यभागोपांशुयाजयोर्जामितापरिहाराय याज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्वैलक्षण्यमुक्तम्, तदेव विधाय प्रशंसति–स वा ऋचमनूच्य जुषाणेनेत्यादिना। उदाहृतौ जुषाणशब्दयुक्तौ मन्त्रौ, 'तत्' तादृगनुष्ठानम् 'अनु' तत्सामर्थ्यादित्यर्थः। 'अन्यतरतः' तयोरन्यत्र ऋक्करणादेतत् कर्म्म 'अन्यतरतः' 'अस्थि' अस्थिवद् दृढं करोति। तस्मादन्यतरत ऋक्करणं युक्तमित्यर्थः ॥ २९ ॥

(अथर्च्चमनूच्यर्चेति) एवम् 'ऋचमनूच्य ऋचा'–इत्येतद् व्याख्येयम्। 'उभयतोदन्ताः' पुरुषाश्वादयः प्रसिद्धाः। द्विविधप्रजाव्यतिरेकेण प्रजान्तराभावात् सर्वप्रजालाभाय याज्यानुवाक्यायुग-

---

१ 'करोति' ख. ग. ङ.। २ एकचकारः ख. ग. ङ.। ३–४ नास्ति ख. ग.। ५ 'ऽइमा' ख. ग. ङ.। ६ नास्ति ख. ग.। ७ एकवकारः ख. ग.। ८ 'प्रजातिं' ख. ग. ङ.। ९ एकणकारः ख. ग. ङ., एवमग्रेऽपि। १० 'वत्स्यन्' ख. ग. ङ.। ११ 'सुहित–इव' ख. ग. ङ.। १२ नास्ति ख. ग. ङ.। १३ 'पचारः' ख. ग. ङ.। १४ चकारो नास्ति ज. नोचितश्च। १५ 'गायत्रीशिरश्छेदनसाधनत्वाद्' इति ज.। आम्नातं च वषट्कारस्य गायत्रीशिरश्छेदसाधनत्वं कृष्णयजुःसंहितायाम्। १६ प्रतीकं नास्ति ज., नोचितं च। १७ 'ऋचमनूच्यर्चेत्येतद् व्याख्येयम्' ज.

स वा ऽउत्तरामेवोपवसेत् । संमिव वा ऽएष क्रमते यः सम्प्रत्युपवसत्यनद्धा वै संक्रान्तयोर्यदीतरो वेतरमभिभवतीतरो वेतरमथ य ऽउत्तरामुपवसति यथा पराञ्चमावृत्तꣳ सम्पिꣳष्यादप्रत्यालभमानꣳ सोऽन्यतोघात्येव स्यादेवं तद्य ऽउत्तरामुपवसति ॥ ३३ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसद् । यथा वा ऽअन्यस्य हतꣳ सम्पिष्यादेवं तद्य ऽउत्तरामुपवसति सोऽन्यस्यैव कृतानुकरोऽन्यस्योपावसायी भवति तस्मादु सम्प्रत्येवोपवसेत् ॥ ३४ ॥

संप्रति द्विषन्तं भ्रातृव्यं हनानीति । स वा उत्तरामेवोपवसेत् । समिव वा एष क्रमते—यः सम्प्रत्युपवसति; अनद्धा वै संक्रान्तयोर्यदीतरो वेतरमभिभवति, इतरो वेतरम् । अथ य उत्तरामुपवसति—यथा पराञ्चमावृत्तं संपिष्यादप्रत्यालभमानम्—सोऽन्यतोघात्येव स्याद्, एवं तद्,—य उत्तरामुपवसति ॥ स वै संप्रत्येवोपवसेत् । यथा वा अन्यस्य हतं संपिष्याद्; एवं तद्—य उत्तरामुपवसति । सोऽन्यस्यैव कृतानुकरः, अन्यस्योपावसायी भवति; तस्मादु

त्योरुक्तं वैलक्षण्यम् । उक्तार्थज्ञानपूर्वकानुष्ठानं प्रशंसति—**स य** इति । अग्नीषोमयोः प्रजापतिसूर्यसोमादिरूपं त्रिविधवैभवम्, तदाप्तिकारणमाज्यभागोपांशुयाजाग्नीषोमीयपुरोडाशाख्यं यागत्रयमनुतिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

पक्षान्तरमाह—**स वा उत्तरा**मिति । न पूर्वां पौर्णमासीमुपवसेत् 'उत्तरामेव' । उत्तरोपवासपक्षे[६] गुणमाह—**अथ य उत्तरा**मिति । यथा कश्चित्परराष्ट्रं प्राप्य प्रतिमुखं, पलायमानं हननोद्योगरहितं सम्यक्चूर्णितं करोति, तदुत्तरं पेषणमप्येवं भवति; प्रतिनिवृत्तस्योत्तरपक्षस्याक्रान्तप्रायत्वात् । 'य उत्तराम्' इति पुनरुपसंहारः ॥ ३३ ॥

इत्थं पक्षान्तरं सोपपत्तिकमभिधाय प्रथमं पक्षं सिद्धान्तयितुं पुनरुपादत्ते—**स वै सम्प्रत्येवोपवसे**दिति । ननु द्वितीयपक्षानादरे किं कारणमिति तदाह—**यथा वा अन्यस्ये**ति । 'यथा' कश्चिन्मन्दोऽन्येन पूर्वमेव पातितम्, पुनः स्वयम् 'पिंष्यात्', 'एवं' 'तद्' उत्तरपेषणं भवति । स्वत एव प्रतिनिवृत्तस्य पक्षस्य स्वेनाक्रान्तत्वात् । उत्तरानादरे कारणान्तरमाह—**सोऽन्यस्यैवे**ति । किञ्च उत्तरोपवासी 'अन्यस्य' अन्येन यत्कृतं कार्यं तस्य 'अनुकरः' अनुकारी—कृतस्यैव कार्यस्य पुनः करणशीलो भवति । तथा 'अन्यस्य उपावसायी', अन्येनाध्यवसितस्य पुनरध्यवसायी 'भवति' । सम्प्रत्युपवसन्तं दृष्ट्वा, तदनुकर्त्तुं स्वयमपि परेद्युरसावुपवसतीत्येवं प्रतिभानात् । 'तस्मादु' संप्रति—इति स्वपक्षनिगमनम् ॥ ३४ ॥

---

१ 'सुमिव' ख. ग. झ. । २-३ नास्ति ख. ग. । ४ 'पवसेत्' ख. ग. झ. । ५ नास्ति ख. ग. । ६ पक्षान्तरमाहेत्याद्येतत्पर्यन्तो ग्रन्थो नास्ति ज. । ७ 'तदुत्तरं पोषणम्' इत्यादि ज. । ८ 'उत्तरपोषणं' ज. ।

प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ससृजानस्य । पर्वाणि विसस्रꣳसुः स वै संव्वत्सर ऽएव प्रजापतिस्तस्यैतानि पर्व्वाण्यहोरात्रयोः सन्धी पौर्ण्णमासी चामावास्या चऽर्त्तुमुखानि ॥ ३५ ॥

स विस्रस्तैः पर्व्वभिः । न शशाक सꣳहातुं तमेतैर्हविर्यज्ञैर्देवा ऽअभिषज्यन्नग्निहोत्रेणैवाहोरात्रयोः सन्धी तत्पर्व्वाभिषज्यंस्तत्समदधुः पौर्ण्णमासेन चैवामावास्येन च पौर्ण्णमासीं चामावास्यां च तत्पर्व्वाभिषज्यंस्तत्समदधुश्चातुर्म्मास्यैरेवऽर्त्तुमुखानि तत्पर्व्वाभिषज्यंस्तत्समदधुः ॥ ३६ ॥

स सꣳहितैः पर्व्वभिः । इदमन्नाद्यमभ्युत्तस्थौ यदिदं प्रजापतेरन्नाद्यꣳ स यो हैवं विद्वान्त्सम्प्रत्युपवसति सम्प्रति हैव प्रजा-

संप्रत्येवोपवसेत् ॥ प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ससृजानस्य पर्वाणि विसस्रंसुः । स वै संवत्सर एव प्रजापतिः, तस्यैतानि पर्वाणि—अहोरात्रयोः सन्धी, पौर्णमासी च अमावास्या च, ऋतुमुखानि ॥ स विस्रस्तैः पर्वभिर्न शशाक संहातुम्, तमेतैर्हविर्यज्ञैर्देवा अभिषज्यन्—अग्निहोत्रेणैवाहोरात्रयोः सन्धी, तत्पर्वाभिषज्यन्—तत्समदधुः । पौर्णमासेन चैवामावास्येन च पौर्णमासीं च अमावास्यां च, तत्पर्वाभिषज्यन्—तत् समदधुः ॥ चातुर्मास्यैरेवर्तुमुखानि तत्पर्वाभिषज्यन्—तत् समदधुः ॥ स संहितैः पर्वभिरिदमन्नाद्यमभ्युत्तस्थौ—यदिदं प्रजापते-

सम्प्रति—पक्षमेव सिद्धान्तयितुमाख्यायिकामाह—**प्रजापतेर्हेति** । पुरा 'प्रजाः' सृजतः 'प्रजापतेः' सन्धयो विस्रस्ता आसन् किल । ननु कः प्रजापतिः ? कानि पर्वाणि ? इति, उच्यते—संवत्सरं सकलप्रजोत्पत्तेः 'स संवत्सर एव प्रजापतिः,' 'तस्य' कालात्मकस्य 'पर्वाणि' 'अहोरात्रयोः सन्धी' प्रातस्सायङ्कालौ तथा एतौ 'सन्धी' 'पौर्णमासी च अमावास्या च' कालौ । 'ऋतुमुखानि' वसन्तादीनि, तानि विस्रस्तानि ॥ ३५ ॥

स विस्रस्तैरिति । 'सः' विस्रस्तपर्वा 'संहातु' सङ्गतो भवितुं शक्तो नाभूत् । 'तम्' अशक्तं 'एतैर्हविर्यज्ञैः' 'देवाः' 'अभिषज्यन्' भेषजमकुर्वन् । सोमव्यतिरिक्तान्यैःपुरोडाशादिसाध्याः 'हविर्यज्ञाः' । विभज्य योजयति—सायं प्रातश्च—क्रियमाणेनाग्निहोत्रेण 'अहोरात्रयोः' 'सन्धी' एतदात्मकं प्रजापतेः 'तत् पर्व' चिकित्सन्, 'समदधुः' समाहितमकुर्वन् । तथा 'पौर्णमासीञ्चामावास्याञ्च' पौर्णमास्यमावास्यारूपे पर्वणी । वैश्वदेवादि—चातुर्मास्यैरेव वसन्ताद्यृतुमुखानि 'समदधुः' ॥ ३६ ॥

स सꣳहितैरिति[12] । 'सः' एव कालात्मकः प्रजापतिः दृढपर्वा संवत्सरमध्ये यदन्नं व्रीह्यादिरूपं पक्वं भवति—तत् सर्वमभिलक्ष्य भोक्तुमुत्थितवान् । कालावयवानां विच्छेदाभावात् तत्तत्कालोचितमन्नं भोगयोग्यमासीदित्यर्थः ।

१ एकवकारः ख. ग., एवमग्रेऽपि सर्वेषु शब्दान्तरेष्वपि च । २ नास्ति ख. ग. । ३ एकणकारः ख. ग., एवमग्रेऽपि । ४ 'तमेतै' ख. ग. झ. । ५ 'यज्ञैर्देवा' ग. । ६ नास्ति ख. ग. । ७ एकमकारः ख.ग. । ८ एकवकारः ख. ग., एवमग्रेऽपि शब्दान्तरेऽपि च । ९ 'सोमव्यतिरिक्तपुरोडाशादि' इत्येव क्वचित् । १० 'तत्पर्वाचिकित्सन्—समाहितमकुर्वन्—' इति ज. । ११ 'एव' इति नास्ति ज. । १२ 'पश्चात्सदृढपर्वासंवत्सरमध्ये' इत्यादि ज. ।

पतेः पर्व्व भिषज्यत्यवति हैवं प्रजापतिः स ऽएवमेवान्नादो भवति य ऽएवं विद्वान्त्सम्प्रत्युपवसति तस्मादु सम्प्रत्येवोपवसेत् ॥ ३७ ॥

चक्षुषी ह वा ऽएते यज्ञस्य यदाज्यभागौ । तस्मात्पुरस्ताज्जुहोति पुरस्ताद्धीमे चक्षुषी तत्पुरस्तादेवैतच्चक्षुषी दधाति तस्मादिमे पुरस्ताच्चक्षुषी ॥ ३८ ॥

उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे हैके । आग्नेयमाज्यभागं जुह्वति दक्षिणार्द्धपूर्वार्द्धे सौम्यमाज्यभागमेतत्पुरस्ताच्चक्षुषी दध्म ऽइति वदन्तस्तदु तदा- विज्ञान्यमिव हवीꣳषि ह वा ऽआत्मा यज्ञस्य स यदेव पुरस्ताद्धविषां जुहोति तत्पुरस्ताच्चक्षुषी दधाति यत्रो ऽएव समिद्धतमं मन्येत तदाहुतीर्जुहुयात्समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा ऽआहुतयः ॥ ३९ ॥

रन्नाद्यम् । स यो हैवं-विद्वान् संप्रत्युपवसति-संप्रति हैव प्रजापतेः पर्व भिषज्यति; अवति हैनं प्रजापतिः, स एवमेवान्नादो भवति-य एवंविद्वान् सम्प्रत्युपवसति । तस्मादु सम्प्रत्येवोवपसेत् ॥

चक्षुषी ह वा एते यज्ञस्य-यदाज्यभागौ । तस्मात्पुरस्ताद् जुहोति । पुरस्ताद्धीमे चक्षुषी-तत्पुरस्तादेवैतच्चक्षुषी दधाति-तस्मादिमे पुरस्ताच्चक्षुषी ॥ उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे हैके आग्नेयमाज्यभागं जुह्वति, दक्षिणार्द्धपूर्वार्द्धे सौम्यमाज्यभागम्-एतत्पुरस्ताच्चक्षुषी दध्मः-इति वदन्तः । तदु तदा अविज्ञान्यमिव । हवींषि ह वा आत्मा यज्ञस्य । स यदेव पुरस्ताद्धविषी जुहोति-तत्पुरस्ताच्चक्षुषी दधाति । यत्रो एव समिद्धतमं मन्येत तदाहुतीर्जुहुयात् । समि-

---

इदानीमुपवासयोग्यं पर्व विधत्ते-**सम्प्रती**ति । 'सम्प्रति' 'हैव' पर्वविस्रंसनसमकाल एव 'प्रजापतेः पर्व' सम्प्रति उपवसन् चिकित्सितवान् भवति । तथैव सम्प्रत्युपवासिनं रक्षति; प्रजापतिवत् स्वयमपि सर्वान्नादो भवति 'य एवंविद्वान्'-इत्युपसंहारः । तस्मादिति स्वाभिमतपक्षनिगमनम् । कात्यायनस्तु ब्राह्मणे सोपपत्तिकाभिधानमभिप्रेत्य पक्षद्वयमपि विकल्पेनोवाच-"पूर्वां पौर्णमासीमुपवसेत्, उत्तरां वा"-(का. श्रौ. सू. २. १) इति ॥ ३७ ॥

आज्यभागस्थाननियममाह-**चक्षुषी ह वा** इति । 'यत्' यतः 'आज्यभागौ' चक्षुःस्थानीयौ-अतः पुरस्तात्' कर्तव्यौ; तयोः पुरस्तात्करणेन 'यज्ञस्य चक्षुषी 'पुरस्तात्' कृतवान् भवति । यतो यज्ञे ते, 'पुरस्तात् क्रियेते, अत इदानीमपि प्राणिनां चक्षुषी' पुरस्ताद् वर्तेते ॥ ३८ ॥

अत्र केषाञ्चित् पक्षमाह-**उत्तरार्द्धपूर्वार्द्ध** इति । तेषामभिप्रायमाह-**एतदि**ति । 'एतत्' एतेन-पूर्वभागेऽप्युत्तरदक्षिणभागयोर्होमेन 'पुरस्तात्' साक्षात् 'चक्षुषी' स्थान एव स्थापयाम इति । अस्य पक्षस्य दुरवगमत्वमाशङ्क्य पूर्वोक्तमेव पक्षं सिद्धान्तयति-**तदु तदे**त्यादिना । 'अविज्ञान्यमिव' विज्ञानेन

१-२ नास्ति ख. ग. । ३ 'उत्तरार्धपूर्वार्धे' ख. ग. एवमग्रेऽपि । ४ नास्ति ख. ग. । ५ एकवकारः ख. ग. । ६ 'तदातिविज्ञान्य' इति क्वचित् । ७ 'हुतीर्ज्जुहुया' ग. । ८ नास्ति ख. ग. ।

स वा ऽऋचमनूच्य जुषाणेन यजति । तस्मादिमे ऽअस्थन्त्सत्यनस्थिके चक्षुषी ऽआश्लिष्टे ऽअथ यदृचमनूच्यऽर्चा यजेदस्थि हैव कुर्यान्न चक्षुः ॥ ४० ॥

ते वा ऽएते । अग्नीषोमयोरेव रूपमन्वायत्ते यच्छुक्लं तदाग्नेयं यत्कृष्णं तत्सौम्यं यदि वेतरथा यदेव कृष्णं तदाग्नेयं यच्छुक्लं तत्सौम्यं यदेव वीक्षते तदाग्नेयꣳ रूपꣳ शुष्के ऽइव । हि वीक्षमाणस्याक्षिणी भवतः शुष्कमिव ह्याग्नेयं यदेव स्वपिति तत्सौम्यꣳ रूपमार्द्रे इव हि सुषुपुषोऽक्षिणी भवत ऽआर्द्रे ऽइव हि सोम आज-

द्वहोमेन ह्येव समृद्धा आहुतयः ॥ स वा ऋचमनूच्य जुषाणेन यजति । तस्मादिमे अस्थन् सत्यनस्थिके चक्षुषी आश्लिष्टे । अथ यदृचमनूच्यर्चा यजेद्—अस्थि हैव कुर्याद् न चक्षुः ॥ ते वा एते अग्नीषोमयोरेव रूपमन्वायत्ते । यत् शुक्लम्—तद् आग्नेयम्, यत् कृष्णं तत् सौम्यम् । यदि वेतरथा—यदेव कृष्णं तदाग्नेयम्, यत् शुक्लं तत् सौम्यम् । यदेव वीक्षते तदाग्नेयं रूपम्—शुष्के इव हि वीक्षमाणस्याक्षिणी भवतः, शुष्कमिव ह्याग्नेयम् । यदेव स्वपिति तत्सौम्यं रूपम्—आर्द्रे इव हि सुषुपुषो ऽक्षिणी भवतः, आर्द्र इव हि

हीनमिव, वैषम्याभावेन साक्षात् स्थानविज्ञानस्याशक्यत्वात् । तस्य कस्य पुरस्तादित्यत आह—**हवींषीति** । यागशरीररूपस्य द्रव्यत्यागात्मकत्वाद् यत्र प्रधानानि हवींषि हूयन्ते,—तेषां पुरोभागमात्रपवनात् स्वस्थाने चक्षुःस्थानं भवतीत्यर्थः । उक्तपुरोभागविशेषमाह—**यत्रो एवेति** । उत्तरपूर्वार्द्धादिस्थानमनपेक्ष्य प्रधानहविःपुरोभागे यत्रकुत्राग्नौ समिद्धे होतव्यम्; तथा सति 'आहुतयः' अपि 'समृद्धाः' स्युः । अत्र कात्यायन "आग्नेयमुत्तरपूर्वार्द्धे, दक्षिणपूर्वार्द्धे सौम्यम् समिद्धतमे वा"—इति ॥ ३९ ॥

आज्यभागयाज्यानुवाक्ययोर्यादृग् जुषाणवैलक्षण्यं पूर्वमुक्तम्, तदपि तयोश्चक्षुष्ट्वप्रयुक्तमित्याह—**स वा ऋचमनूच्येति** । 'अस्थन्' अस्थनि,—मुखेऽस्थिमये सति ऋग्जुषयोः काठिन्यमृदुत्वात् साम्यादस्थ्यनस्थ्यात्मता । यद्वै यज्ञस्य समाम्नातेन यजुषा क्रियते, तत् शिथिलितम्; यदृचा तद् दृढमिति । 'ऋचा' "अग्निर्वृत्राणि"—इत्यादिकया; 'यजुषा' "जुषाणो अग्निर्जुषाणः सोमः"—इति, ऋग्यजुषोश्च मृदुशिथिलत्वे समाम्नाते । उक्तप्रकारतामर्थान्यभावे दोषदर्शनेन समर्थयते—**यदृचमनूच्येति** । अप्यृचावेव कुर्वन् प्राणिनां यज्ञस्य वा 'अस्थि' अस्थिस्थानं मुखं केवलं 'कुर्यात्,' 'न चक्षुः' चक्षुस्तु वर्जयत्येव ॥ ४० ॥

आग्नेयसौम्ययोराज्यभागयोर्यज्ञचक्षुष्ट्वं लौकिकचक्षुस्साम्येन समर्थयते—**ते वा एते इति** । 'ते' चक्षुषी प्रत्येकम् 'अग्नीषोमयोः रूपम्' 'अन्वायत्ते' अनुप्राप्ते । कथम्? चक्षुषि 'यच्छुक्लं तदाग्नेयम्' सितभास्वरत्वसाम्यात्; चन्द्रमसि कार्ष्ण्यस्य वृद्धयनुसारेण स्फुटं प्रतिभासाद् 'यत्कृष्णं तत् सौम्यम्' । अथ "आग्नेयः कृष्णग्रीवः"—(य० वा० सं० २९. २८) इत्यादिषु कार्ष्ण्यस्याग्नेयत्वश्रवणादक्षिमध्यस्य प्रकाशकाग्निधर्मत्वाच्च सोमे भूयसः शौक्ल्यस्य दर्शनाच्च—उक्तवैपरीत्यमाशङ्क्याह—**यदि वेतरथेति** । इदानीं दर्शि-

१ 'अस्थुन्त्स' ख. ग. । २ 'युच्छुक्लं' ख. ग. ङ. । ३ एकवकारः ख. ग. एवमग्रेऽपि । ४ 'शुष्के-ऽइव' ख. ग., शुष्केव' इति क्वचित् । ५ 'मार्द्रेऽइव' ख. ग. ङ. । ६ नास्ति ख. ग. । ७ 'आर्द्र-इव' ख. ग. । ८ यत्रेति नास्ति ज. । ९ 'ऋग्जुषाणयोः' 'ऋग्यजुषोः' इति च क्वचित्पाठः । १० मन्यथान्यभावे-ज. ।

रसᳪं ह वा ऽस्मिँल्लोके चुक्षुष्मान्भवति स चेक्षुरमुष्मिँल्लोके सम्भवति य ऽएवमेतौ चुक्षुषी ऽआज्यभागौ वेद ॥ ४१ ॥ २ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६०३] ॥

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार । सोऽबलीयान् मन्यमानो नास्तृषीतीव बिभ्यन्निलयाञ्चक्रे स पराः परावतो जगाम देवा ह वै विदाञ्चक्रुर्हतो वै वृत्रोऽथेन्द्रो न्यलेष्टेति ॥ १ ॥

सोमः । आजरसं ह वा अस्मिन् लोके चक्षुष्मान् भवति, सचक्षुरमुष्मिन् लोके संभवति–य एवमेतौ चक्षुषी आज्यभागौ वेद ॥

दर्शोपचारः ।

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार । सोऽबलीयान् मन्यमानो नास्तृषीतीव बिभ्यन्निलयाञ्चक्रे । स पराः परावतो जगाम । देवा ह वै विदांचक्रुः–हतो वै वृत्रः–अथेन्द्रो न्यलेष्टेति ॥

नादर्शनांशभेदेनाग्नीषोमात्मकतामाह–**यदेव वीक्षत** इति । 'यदेव' चक्षुरुन्मीलनकाले सर्वं पश्यति । एतदुपपादयति–**शुष्के इवेति** । सर्वमपि वस्त्वग्निसम्बन्धे शुष्कं भवतीति प्रसिद्धम् । स्वपितिरप्यदर्शनमुपलक्षयति–**यदेवेति** । दर्शनं न करोतीत्यर्थः, 'सुषुपुषः' सुप्तवतः–स्वपेः क्वसुः (पा० सू० ३।२।१०७, ६।१।१९) सोमोऽप्यार्द्रप्रसवः आप्यमण्डलत्वात् ॥ वेदितुः प्रशंसा–**आ जरस**मिति । वयोहानिपर्यन्तं 'चक्षुष्मान् भवति' इत्यर्थः । 'अमुष्मिन्' स्वर्गलोकेऽपि 'स चक्षुः' एव 'सम्भवति' । आज्यभागयोश्चक्षुष्ट्ववेदिता ॥ ४१ ॥ २ ॥ [६. ३] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

''अथामावास्यानि हवींषि विधातुमाख्यायिकामाह–**इन्द्रो ह यत्रेति** । 'यत्र' यस्मिन् देशे 'इन्द्रः' वृत्राय' वृत्रवधार्थम् 'वज्रम्' 'प्रजहार' तदा स्वयं बलवान् सन्नपि 'अबलीयान्' अहमिति मत्वा 'नास्तृषि' । ''स्तृञ्‌ हिंसायाम्'' (नि० २।११।१२) लुङ् । अहं न हिंसितवानस्मीति भीतः सन् पुनर्बाधशङ्कया निलीनोऽभूत् । एतदेवाह–'पराः परावतो जगाम' अत्यन्तं विप्रकृष्टदेशं गतवान् । परावदिति दूरनाम (निघण्टु, ३।२६।१.) । तस्य ''उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे'' (पा० सू० ५. १. ११८.) इति मतुप् । ततो 'देवाः' वृत्रे हते 'इन्द्रः' तज्जीवनशङ्कया कुत्र विलीनः ? 'इति' विदित्वा, अन्वेषणे मतिं कृत्वा देवऋषिछन्दसां मध्ये अग्निहिरण्यस्तूपबृहत्याख्यास्त्रयोऽप्यन्वयिषुः । तत्र 'अग्निः' 'अनुविवेद' अनुसृत्यालब्धवान् । लब्धेनेन्द्रेण सह 'एताम्' रात्रिम् । रात्रिशब्दो दिनस्योपलक्षणः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कृष्णमप्यमावास्यादिवसं सहोषितवान् किं कारणं तत्र तस्य वास इति, तदाह–**स वा** इति । 'सः' इन्द्रो 'देवानाम्' 'वसुः' धनरूपः, (या० निरु० ६।२।४) वासयिता वा (या० निरु० १२।४।७ , एवं 'हि' यतः 'एषाम्' देवानां मध्ये 'वीरः,' अतस्त-

---

१ 'वा ऽअस्मिंल्लोके' ख. ग. झ. । 'वा ऽअस्मिन्लोके' क्वचित् 'वा अस्मिंल्लोके' च–एवमग्रे 'अमुष्मिंल्लोक' इत्यत्रापि । २ 'सुचक्षु' ख. ग. झ. । ३ नास्ति ख. ग । ४ 'व्वज्रम्' इति क. । ५ 'सोऽबलीयान्' इति क. 'सोबलीयान्' इति घ. । अन्यत्रापि पूर्वसवर्णस्थाने घपुस्तके विवृतिर्नोपलभ्यते । ६ एतदग्रे–(॥ १ ॥ तमन्वेष्टुमिति ।) इति कपुस्तकेऽधिकमुपलभ्यते । ७ निरुक्तम् १२. ४. ७. द्रष्टव्यम् ।

तमुन्वेष्टुं दध्रिरे । अग्निर्देवुतानाꣳ हिरण्यस्तूपं ऽऋषीणां बृहती च्छन्दसां तमग्निरनुविवेद तेनैताꣳ रात्रिꣳ सहाजगाम स वै देवानां व्वसुर्व्वीरो ह्येषाम् ॥ २ ॥

ते देवा ऽअब्रुवन् । अमा वै नोऽद्य व्वसुर्व्वसति यो नः प्रावात्सीदिति ताभ्यामेतद्यथा ज्ञातिभ्यां वा सखिभ्यां वा सहागताभ्याꣳ समानमोदनं पचेदजं वा तदह मानुषꣳ हविर्देवानामेवमाभ्यामेतत्समानꣳ हविर्निरवपन्नैन्द्राग्नं द्वादशकपालं पुरोडाशं तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ३ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीत् । यत्र वै व्वृत्राय व्वज्रं प्राहरं तद्व्यस्मये स कृश ऽइवास्मि न वै मेदं धिनोति यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुतेति तथेति देवा अब्रुवन् ॥ ४ ॥

तमन्वेष्टुं दध्रिरे—अग्निर्देवतानां, हिरण्यस्तूप ऋषीणां, बृहती छन्दसाम् । तमग्निरनु विवेद । तेनैतां रात्रिं सहाजगाम । स वै देवानां वसुः, वीरो ह्येषाम् ॥ ते देवा अब्रुवन्—अमा वै नोऽद्य वसुर्वसति, यो नः प्रावात्सीदिति । ताभ्यामेतद्—यथा ज्ञातिभ्यां वा सखिभ्यां वा सहागताभ्यां समानमोदनं पचेदजं वा । तदह मानुपं हविः । देवानामेवमाभ्यामेतत् समानं हविर्निरवपन्—ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं पुरोडाशम् । तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ स इन्द्रोऽब्रवीत् । यत्र वै वृत्राय वज्रं प्राहरं, तद् व्यस्मये । स कृश इवास्मि । न वै मेदं धिनोति । यन्मा धिनवत् तन्मे कुरुतेति । तथेति देवा अब्रुवन् ॥

दागमनायाग्नेर्विलम्बो युक्तः । "इन्द्रो हि देवानां वसुः"—इति तैत्तिरीयके समानप्रकरणेऽभिधानात् "स वै"—इति तच्छब्देनेन्द्र एव परामृष्टव्यः ॥ १ ॥ २ ॥

ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं विधातुमाह—**ते देवा** इति । 'ते देवाः' 'नः' अस्माकं सम्बन्धी 'यः' इन्द्रः प्रवासमकरोत्, स 'नः' 'वसुः', 'अद्य' 'अमा' अग्निना सह 'वसति'—'इति' उक्त्वा, 'ताभ्याम्' सखिभावेन सह वसद्भ्यामिन्द्राग्निभ्याम्, द्वादशकपालं हविरिति शेषः; प्रयच्छाम इत्यर्थः ॥

ननु देवताभेदेन हविर्भेदः किं न स्यात् ? इत्यत आह—**यथा ज्ञातिभ्यामि**ति । परस्परमुच्छिष्टता नास्तीत्यवगमयितुं ज्ञातिसख्योरुपन्यासः । 'समानम्' एकमेव पचन्ति; पक्त्वा समानं प्रयच्छन्तीत्यर्थः । 'मानुषम्' मनुष्येभ्यः कर्तव्यं सत्, उपकरणमिति शेषः । अस्त्वेवं देवानां किमायातमित्याह—**हविर्देवानामि**ति । 'देवानां' तु सहागतानां 'हविः समानमेव' उपकरणमित्यर्थः । एवं पूर्वाचारानुसारेणैव इदानीं विधत्ते—**तस्मादैन्द्राग्न** इति ॥ ३ ॥

अथ सान्नाय्यं विधातुमाह—**स इन्द्र** इत्यादिना । 'यत्र' यस्मिन्काले 'वज्रम्' 'प्राहरम्' प्राक्षिपम्, 'तत्' तदा 'व्यस्मये' विस्मितोऽभवम्, विगतप्रबले स्मयदर्शनात् । यतः 'कृशोऽस्मि', तस्मात् 'इदं' कठिनं पुरोडाशम् 'मा' मां 'न धिनोति' न प्रीणयति, अतो मम प्रीतिकरं हविः सम्पादयत 'इति' ॥ ४ ॥

---

१ 'स्तूप ऋषी'—इति घ. । २ 'व्वसुर्व्वीरो' इति क. । ३ 'नमा' इति घ. । ४ 'व्वसुर्व्वसति' इति क. । ५ 'ऽब्रवीदू' इति क. । ६ नास्ति क. ।

ते देवा ऽअब्रुवन् । न वा ऽइममन्यत्सोमाद्धिनुयात्सोममेवास्मै सम्भरामेति तस्मै सोमꣳ समभरन्नेष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैष ऽएताꣳ रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदिमं लोकमागच्छति स ऽइहैवापश्चौषधीश्च प्रविशति स वै देवानां व्वस्वन्नꣳ ह्येषां तद्यदेष ऽएताꣳ रात्रिमिहामा व्वसति तस्मादमावास्या नाम ॥ ५ ॥

तं गोभिरनुविष्ठाप्य समभरन् । यदोषधीराशनंस्तदोषधिभ्यो यदपोऽपिबंस्तदद्भ्यस्तमेवꣳ सम्भृत्यातच्य तीव्रीकृत्य तमस्मै प्रायच्छँन् ॥ ६ ॥

ते देवा अब्रुवन् । न वा इममन्यत् सोमाद्धिनुयात् । सोममेवास्मै संभरामेति । तस्मै सोमं समभरन् । एष वै सोमो राजा देवानामन्नं—यच्चन्द्रमाः । स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे, तदिमं लोकमागच्छति । स इहैवापश्चौषधीश्च प्रविशति । स वै देवानां वसु, अन्नं ह्येषाम् । तद् यदेष एतां रात्रिमिहामा वसति—तस्मादमावास्या नाम ॥ तं गोभिरनु विष्ठाप्य समभरन् । यदोषधीराश्नन्—तदोषधिभ्यः । यदपोऽपिबन्—

ते देवा इति । उक्ता 'देवाः' 'इमम्' इन्द्रं प्रीणयितुं 'सोमादन्यत्' 'न' शक्नोतीति विचार्य, तस्मै 'सोममेव' सम्भृतवन्तः । कथं सम्भरेयुरिति तत्प्रकार उच्यते—चन्द्रमा इति । 'यत्' योऽस्ति 'एषः' एवाभिषूयमाणः 'सोमो राजा', 'सः' एवोभयतश्चन्द्रदर्शनरहितायां सम्पूर्णामावास्यायां भूलोकमागत्याप्स्वोषधीषु च प्रविशति । 'सः' प्रविष्ट एव चन्द्रमाः 'देवानां वसु' देवधनम् । कुतः ? यतः 'एषाम्' व्रीहियवसोमादिरूपेण 'अन्नम्' भवति, अतो वसुरित्यर्थः । चन्द्रमसोऽब्ओषधिसहवासप्रसङ्गात् 'अमावास्या'—शब्दं निर्वक्ति—तद्यदेष इति । 'इह' भूलोके 'एतां रात्रिम्' अपरिदृष्टचन्द्रायां रात्रौ साकल्येन 'अमा वसति' अमासह वसति; अब्ओषधिचन्द्रमसामस्यां तिथौ सहवासात् सा तिथिः 'अमावस्यां नाम' अभवत् ॥ ५ ॥

तं गोभिरिति । 'तम्' अनुप्रविष्टं सोमं 'गोभिः' अनुक्रमेण विविधं स्थापयित्वा धारयित्वैव 'समभरन्' । तत्प्रकारमाह—यदोषधीरिति । 'ओषधीः' 'आश्नन्' अभक्षयन् गावः, 'तत्' तेन 'ओषधिभ्यः' सोममभरन् । तथा—अनुप्रविष्टसोमा अपः पिबन्ति गावः, तेन 'अद्भ्यः' । अबुपलक्षितानां तृणपयसां क्षीरतया परिणामादिति भावः । एवंप्रकारेण सम्भरणमेव सोमस्य तीव्रीकरणम् । अथवा 'तीव्रीकृत्य' अन्यदातञ्चनं कृत्वेत्यर्थः । अथ 'तम्' सम्भृतम् 'अस्मै'[१४] इन्द्राय 'प्रायच्छन्' ॥ ६ ॥

---

१. २. ३. नास्ति ख. ग. ङ. । प्रायशः सर्व्वत्रापि विसर्गलोपस्थले विवृतिर्नोपलभ्यते ख. ग. ङ. । ४ 'इहैवा' इति क. । 'इहापश्चौषधीश्च' इति घ. । ५ 'व्वसति' इति क. । ६ 'संभत्य' इति क. । ७ 'प्रायच्छन्' इति क. ग. 'प्रायच्छन्' इति ख. 'प्रायच्छंत्'इति घ. । ८ नास्त्येतत् प्रतीकं ज. । ९ 'सोमात्—न—अन्यत्शक' इति ज. । १० नास्ति ज. । ११ 'उपलक्षितानाम्' इति ज. । १२ (च्यवत इति लोगाक्षिना वु इति देवदत्तो !) इति ज. । १३. १४. नास्ति ज. ।

सोऽब्रवीत् । धिनोत्येवमेदं नेव तु मयि श्रयते यथेदं मयि श्रयाते तथोपजानीतेति तᳪ᳭ शृतेनैवाश्रयन् ॥ ७ ॥

तद्वा ऽएतत् । समानमेव सत् पय ऽएव सदिन्द्रस्यैव सत्तत्पुनर्नानेवाचक्षते । यदब्रवीद्धिनोति मेति तस्माद्दध्यथ यदेनᳪ᳭ शृतेनैवाश्रयंस्तस्माच्छृतᳪ᳭ ॥ ८ ॥

स यथाᳪ᳭शुराप्यायेत । एवमाप्यायताप पाप्मानᳪ᳭ हरिमाणमहतैष ऽउ ऽआमावास्यस्य बन्धुः स यो हैवंविद्वान्त्संनयत्येवᳪ᳭ हैव प्रजया पशुभिराप्यायतेऽप पाप्मानᳪ᳭ हते तस्माद्वै संनयेत् ॥ ९ ॥

तदद्भ्यः । तमेवं संभृत्यातच्य तीव्रीकृत्य तमस्मै प्रायच्छन् ॥ सोऽब्रवीत् । धिनोत्येव मेदं, नेव तु मयि श्रयते । यथेदं मयि श्रयाते, तथोपजानीतेति । तं शृतेनैवाश्रयन् ॥ तद्वा एतत् समानमेव सत्, पय एव सद्, इन्द्रस्यैव सत्, तत् पुनर्नानेवाचक्षते । यदब्रवीद्-धिनोति मेति । तस्माद्दधि । अथ यदेनं शृतेनैवाश्रयन्-तस्माच्छृतम् ॥ स यथांशुराप्यायेत, एवमाप्यायत, अप पाप्मानं हरिमाणमहत । एष उ आमावास्यस्य बन्धुः । स यो हैवंविद्वान् संनयति, एवं हैव प्रजया पशुभिराप्यायते । अप पाप्मानं हते । तस्माद्वै संनयेत् ॥

सोऽब्रवीदिति । 'सः' इन्द्रः स्वीकृत्येदम् 'अब्रवीत्' । 'इदम्' हविः 'मा' मां 'धिनोत्येव', 'तु' परन्तु 'मयि' 'नैव श्रयते' न तिष्ठति, न सात्म्य भजत इत्यर्थः । अतो 'मयीदं' 'यथा' 'श्रयाते' श्रयेत, 'तथा' उपायं बुध्यध्वमिति । तेपि 'तं' इन्द्रं 'शृतेनैव' पक्वक्षीरेणैव 'अश्रयन्' । यद्यपि तैत्तिरीयैके प्रथमं शृतं पश्चाद् दधीतिक्रमः तथाप्यत्र सायम्प्रातर्दोहाभ्यां दधिपयसोः सम्भवादनेन क्रमेणाभिधानमिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

तत् प्रशंसति-तद्वा एतदिति । 'तत्' प्रथमतश्चेन्द्रात्मकम् 'एतत्' शृतरूपेण परिणतम्, वस्तुतः 'समानमेव' एकरूपमेव ॥ ८ ॥

सान्नाय्यस्य सोमात्मकतामभिधाय, आप्यायनसाम्यादपि तदात्मकतामाह-स यथांशुरिति । 'अंशुः', सोमः, 'स यथा' आप्याययेत्, 'एवम्' सान्नाय्यमपि । तथा पीतवतां 'पाप्मानम्' 'अप' हन्ति' 'हरिमाणं' शरीरहरितत्वमपहन्तीति । प्राकरणिकमर्थमुपसंहरति-एष उ इति । 'एषः' इन्द्रो ह यत्र वृत्रायेत्यादिकः 'आमावास्यस्य' कर्मणः 'बन्धुः' ब्राह्मणम् । उक्तार्थज्ञानप्रशंसापूर्वकं सान्नाय्यं विधत्ते-स यो हैवंविद्वानिति ॥ ९ ॥

---

१ 'हिनोत्येव' इति क. । 'ध्रिनोत्येव' इति घ. । २ 'यथेद' इति ङ. । ३ 'समान' इति ख. । ४ 'नैवाश्रयं' इति क. । ५ 'घृत' इति क. । 'छृतः' इति ख. ग. । ६ अत्र 'घ' पुस्तके 'अर्द्धप्रपाठकः'. इत्यधिकमुपलभ्यते । ७ 'राप्यायेते । वमाप्यायताय' इति घ. । ८ 'राप्यायते' इति क. । ९ नास्ति ज. । १० 'श्रयते' इति ज. । ११ तै० ब्रा० १. ४. ८. ६ द्रष्टव्यम् । १२ 'प्रथमं चन्द्रात्मकम्' इति ज. ।

तदाहुः । नासोमयाजी सन्नयेत्सोमाहुतिर्वा ऽएषा सानवरुद्धा सोमयाजिनस्तस्मान्नासोमयाजी सन्नयेदिति ॥ १० ॥

तदु समेव नयेत् । नन्वत्रान्तरेण शुश्रुम सोमेन नु मा याजयताथ म ऽएतदाप्यायनꣳ सम्भरिष्यथेत्यब्रवीदिति न वै मेदं धिनोति यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुतेति तस्मा ऽएतदाप्यायनꣳ समभरंस्तस्मादप्यसोमयाजी समेव नयेत् ॥ ११ ॥

वार्त्रघ्नं वै पौर्णमासम् । इन्द्रो ह्येतेन वृत्रमहन्नथैतदेव वृत्रहत्यं यदामावास्यं वृत्रꣳ ह्यस्मा ऽएतज्जघ्नुष ऽआप्यायनमकुर्वन् ॥ १२॥

तद्वा ऽएतदेव वार्त्रघ्नम् । यत्पौर्णमासमथैष ऽएव वृत्रो यच्चन्द्रमाः स यत्रैष ऽएताꣳ रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदेनमेतेन

तदाहुः । नासोमयाजी संनयेत् । सोमाहुतिर्वा एषा । सानवरुद्धा सोमयाजिनः । तस्मान्नासोमयाजी संनयेदिति ॥ तदु समेव नयेत्, नन्वत्रान्तरेण शुश्रुम—सोमेन नु मा याजयत, अथ म एतदाप्यायनं संभरिष्यथेति । अब्रवीदिति—न वै मेदं धिनोति, यन्मा धिनवत् तन्मे कुरुतेति । तस्मा एतदाप्यायनं समभरन् । तस्मादप्यसोमयाजी समेव नयेत् ॥ वार्त्रघ्नं वै पौर्णमासम् । इन्द्रो ह्येतेन वृत्रमहन् । अथैतदेव वृत्रहत्यं, यदामावास्यम् । वृत्रं ह्यस्मा एतज्जघ्नुष आप्यायनमकुर्वन् ॥ तद्वा एतदेव वार्त्रघ्नं, यत् पौर्णमासम् । अथैष एव

विहितस्य सान्नाय्यस्याधिकारितां निश्चेतुं केषांचिन्मतमाह—**तदाहुरिति** । 'तत्' तत्र सान्नाय्यविषये 'आहुः' ब्रुवते । तेषामभिप्रायमाह—**सोमाहुतिरिति** । सान्नाय्याहुतिः परम्परया 'सोमाहुतिः' खलु; 'सा एषा' पूर्वं सोमेनानिष्टत्वात् 'अनवरुद्धा' न सम्पन्ना; अतः 'असोमयाजी न सन्नयेदिति' ॥ १० ॥

स्वाभिमतं पक्षं प्रतिजानीते—**तद्विति** । असन्नयने कारणं स्मारयन् पुनराक्षिपति—**नन्वत्रान्तरेणेति** । 'ननु' 'अत्र' विषये 'अन्तरेण' मध्ये एव श्रुतवन्तः स्म । कथम्? 'नु' निश्चयेन 'मा' मामिन्द्रं 'सोमेन' 'याजयत', 'अथ' पश्चात् 'मे' मम, 'एतत्' सान्नाय्यलक्षणम् 'आप्यायनम्' 'भरिष्यथ'[11]—'इति' इन्द्रेणोक्तं वचनमिति । स्वाभिमतसन्नयनपक्षे पूर्वोदाहृतं वाक्यं प्रमाणत्वेन पुनः श्रावयन्निगमयति—**न वै मेदमित्यादिना** । पूर्ववद्व्याख्येयम् । अतः सन्नयेदिति स्वपक्षनिगमनम् ॥ ११ ॥

अमावास्योपवासस्य काल विधित्सुः पुराकल्पमाह—**वार्त्रघ्नं वा** इति । पौर्णमास्यां क्रियमाणं यद्धविरस्ति, तद् 'वार्त्रघ्नं' वृत्रहननसम्बन्धि; वृत्रहननाय तदन्तर्गतनिगमनावसरम् एकादशकपालोपांशुयाजहविषोः प्रदानात् । हननसाधनत्वमेव दर्शयति—**इन्द्रो हीति** । आमावास्यन्तु हविः 'वृत्रहत्यं' वृत्रहननमेव; वृत्रं हतवत इन्द्रस्याप्यायनार्थं कृतत्वात् ॥ १२ ॥

वक्ष्यमाणोपायेन वृत्रशब्दार्थमाह—**तद्वा एतदिति** । उक्तप्रकारेण 'पौर्णमासं' हविः 'वार्त्रघ्नम्' । **चन्द्रमा** इति । स यथास्थित एव 'वृत्रः' "तस्य यत् सौम्यं न्यक्तमास, तं चन्द्रमसं चकार" इति

---

१ 'वा एषा' इति घ. । २ 'सोमयाजिन'—इति क. । ३ 'सनयेदिति' इति ख. । ४ 'नु' इति क. । ५ 'धिनवत्' इति क. । ६ इह वार्त्रघ्नशब्दे द्विवकारपाठो नावकल्पते । ७ 'पौर्णमासम्' इति क. । ८ 'न' इति क. । ९ नास्ति ज. । १० 'तस्या 'अनवरुद्धा' न संपन्ना, अतो न संनयेदिति' इति ज. । ११ मूले तु 'संभरिष्यथ' इत्येवोपलभ्यते । १२ अस्मिन्नेव ब्राह्मणे सप्तमी कण्डिका द्रष्टव्या ।

स॒र्व॑ᳪं हन्ति॒ नास्य किञ्चन प॒रिशिनष्टि स॒र्व॑ᳪं ह वै पाप्मा॒नᳪं हन्ति न॒ पाप्म॒नः कि॒ञ्चन प॒रिशिनष्टि य॒ ए॒वमेतद्वेद ॥ १३ ॥

तद्धैके दृष्ट्वोपवसन्ति । श्वो॒ नोदेते॒त्यदो॒ हैवं देवा॒ना॒म॒विक्षीणमन्नं भवत्य॒थैभ्यो व्व॒यमित॒ ऽउप प्रदास्याम ऽइति तद्धि स॒मृद्धं य॒द॒क्षीण ऽएव पू॒र्वस्मिन्नन्नेऽथापरम॒न्नमागच्छति स॒ ह बह्व॒न्न ऽए॒व भवत्यसोमयाजी त॒ क्षीरया॒ज्यदो॒ हैव सो॒मो राजा भवति ॥ १४ ॥

वृत्रो, यच्चन्द्रमाः । स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे, तदेनमेतेन सर्वं हन्ति, नास्य किञ्चन परिशिनष्टि । सर्वं ह वै पाप्मानं हन्ति. न पाप्मनः किञ्चन परिशिनष्टि—य एवमेतद्वेद ॥ तद्धैके दृष्ट्वोपवसन्ति । श्वो नोदेतेति । अदो हैव देवानामविक्षीणमन्नं भवति, अथैभ्यो वयमित उप प्रदास्याम इति । तद्धि समृद्धं यदक्षीण एव पूर्वस्मिन्नन्नेऽथापरमन्नमागच्छति । स ह बह्वन्न एव भवति । असोमयाजी तु क्षीरयाजी । अदो हैव सोमो

प्रागुक्तत्वात् । स उक्तरूपो वृत्रः 'यत्र' यस्मिन् दिवसे 'पुरस्तात् पश्चात्' च 'न' दृश्यते, 'तत्' तेन 'एनं' वृत्रम् एतेन हविषा 'सर्वं' साकल्येन 'हन्ति', 'न किञ्चन', अवशेषयति । अतः सर्वपापक्षयाय चन्द्रदर्शनरहितायां शुद्धामावस्यायामेवोपवसेदित्यर्थः । उक्तार्थज्ञान प्रशमति—सर्वं ह वा इति ॥ १३ ॥

उपवासतिथिविषये केषाञ्चित्पक्षमाह—तद्धैक इति । केचन चन्द्रदर्शनयुक्तायां चतुर्दशीयुक्तामावास्यायामेवोपवसन्ति । एषामभिप्रायमाह—'श्वः' परस्मिन्नहनि 'नोदेतेति' अव्यवहित एव भविष्यति काल उदयं न प्राप्नोतीति; अतोऽदर्शनोपवासपक्षो न युक्त इत्यभिप्रायः । तत्पक्षे को लाभ इत्यत आह—अदो हैवेति । 'अदः' अविप्रकृष्टं प्रत्यक्षं चैन्द्रारूयं खलु 'देवानामविक्षीणमन्नं भवति'; अतो यथा न विक्षीणं भवेत्, तथा कर्तव्यम् । 'अथ' चन्द्रक्षयसमनन्तरमेव 'एभ्यः' देवेभ्यः 'वयम्' 'इतः' लोकात् 'प्रदास्याम इति' अविक्षीणत्वमेव दर्शयति—तद्धीति । पूर्वार्जितान्नेऽवशिष्टे पुनरन्नसञ्चये सत्यन्नसातत्यात् 'तत् समृद्धम्' तथाविधान्न एव प्रवृद्धान्नो भवति । तस्मात् चन्द्रदर्शनयुक्ततिथावेवोपवासो युक्त इति ॥

दृष्टोपवासपक्षे दोषाभिधानपुरःसरमदर्शनोपवासमेव समर्थयते—असोमयाजी त्वित्यादिना । 'तु'—शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । 'असोमयाजी क्षीरयाजी भवति'; "मैमेव नयेत्"—इति निगमितत्वात् । 'अदो हैव' आहुतं क्षीरमेव लोकान्तरवर्त्ति सत्, 'सोमो राजा भवति;' "स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्ददृशे"—इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥

१ 'नोदेते' इति क. । २ 'हैव' इति ग. । ३ इहैव षष्ठाध्याये तृतीयब्राह्मणस्य समदशी कण्डिका द्रष्टव्या । ४ 'चन्द्रारूयं' इति ज. झ. । ५ कपुस्तकादन्यत्र नोपलभ्यते पदमेतत् । ६ अत्रैव ब्राह्मणे एकादशी कण्डिका द्रष्टव्या । ७ 'हुतम्' इति ज. । ८ एतदग्रिमकण्डिकायामेवेति शेषः ।

अथ यथैव पुरा । केवलीरोषधीरश्नन्ति केवलीरपः पिबन्ति ताः केवलमेव पयो दुह्र ऽएवं तदेष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैष ऽएताᳪं रात्रिन्न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदिमं लोकमागच्छति स ऽइहापश्चौषधीश्च प्रविशति तदेनमद्भ्य ऽओषधिभ्यः सम्भृत्याहुतिभ्योऽधि जनयति स ऽएष ऽआहुतिभ्यो जातः पश्चाद्ददृशे ॥ १९ ॥

तद्वा ऽएतद् । अविक्षीणमेव देवानामन्नाद्यं परिप्लवतेऽविक्षीणᳪं ह वा ऽअस्यास्मिँल्लोकेऽन्नं भवत्यक्षय्यममुष्मिँल्लोके सुकृतं य ऽएवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

राजा भवति ॥ अथ यथैव पुरा केवलीरोषधीरश्नन्ति, केवलीरपः पिबन्ति, ताः केवलमेव पयो दुह्रे; एवं तत् । एष वै सोमो राजा देवानामन्नं, यच्चन्द्रमाः । स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे, तदिमं लोकमागच्छति । स इहापश्चौषधीश्च प्रविशति । तदेनमद्भ्य ओषधिभ्यः संभृत्याहुतिभ्योऽधि जनयति । स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्ददृशे ॥ तद्वा एतदविक्षीणमेव देवानामन्नाद्यं परिप्लवते । अविक्षीणं ह वा अस्यास्मिँल्लोकेऽन्नं भवति,

---

अस्तु, ततः किमत्यत आह—**अथ यथैवेति** । 'यथा' 'पुरा' चन्द्रस्यौषध्युदकेषु प्रवेशरहितकाले, अमावास्यातः पूर्वदिवस इत्यर्थः । तत्र यथा गावः 'केवलीः' चन्द्रानुप्रवेशरहिताः 'ओषधीः' 'अपः' चाहारं कृत्वा, 'केवलं' चन्द्ररहितम् 'एव' 'पयो दुह्रे' दुहते । (धा० पा० ३०४) ''लोपस्त आत्मनेपदेषु''–(पा० सू० ७. १. ४१.) इति त—लोपः, ''बहुलं छन्दसि'' (पा० सू० ७. १. ८.) इति रुट् । 'एवम्' 'तत्' क्षीरयजनं भवति; चन्द्रानुप्रवेशरहितं केवलं भवतीत्यर्थः । अतो दृष्टोपवासे चन्द्रस्यौषधीष्वननुप्रवेशेन केवलत्वात् तदानीं क्षीरस्य चन्द्रात्मकान्नत्वाभावात् स पक्षो न युक्त इत्यर्थः । अस्तु, को दोष इत्याशङ्क्यावश्यं चँन्द्रानुप्रवेशवता क्षीरेण भवितव्यमित्याह—**एष वा इति** । एतत् सांनाय्यब्राह्मणवद् व्याख्येयम् । 'एनम्' अमावास्यायामप्स्वोषधीष्वनुप्रविष्टम्—ताभ्य 'आहुतिभ्यः' सकाशात् क्षीररूपेण 'सम्भृत्य' 'अधिजनयति' पुनरुत्पादयति क्षीरयाजी । 'स एषः' अमुं लोकमागतः, पुनराहुतिद्वारा अन्तरिक्षे उत्पन्नः 'पश्चात्' प्रतीच्यां दिशि 'ददृशे' दृश्यते ॥ १९ ॥

तद्वा एतदिति । 'तद्' एतच्चन्द्राख्यमन्नं 'परिप्लवते' परिभ्रमति । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति—**अविक्षीणं ह वा अस्यास्मिन्निति** ॥ १६ ॥

---

१ 'पुरा' इति क. । २ 'मुंभं' इति क. । ३ 'पुरस्तान्न' इति क. । ४ 'एत । दविक्षीण'—इति घ. । 'एतत्' इति क. । ५ 'ममुष्मिंल्लोके सुकृतं य' इति क. । ६ 'केवलाः' इति ज. झ. । ७ 'चन्द्रानुप्रवेशता' इति क. । ८ इहैव ब्राह्मणे पञ्चमी कण्डिका तद्व्याख्या च द्रष्टव्या । ९ 'क्षीररूपेण 'संभृत्य' 'आहुतिभ्यः' सकाशात्' इति क. । १० 'द्वारेण' इति ज. झ. । ११ 'परिभ्रमति' इति क. ।

तद्वा ऽएताᳬं रात्रिम् । देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रच्यवते तदिमं लोकमागच्छति ते देवा ऽअकामयन्त कथन्नु न ऽइदं पुनरागच्छेत्कथन्न ऽइदं पुरागेव नं प्रणश्येदिति तद्य ऽएव सन्नयन्ति तेष्वाशᳬंसन्त ऽएत ऽएव नः सम्भृत्य प्रदास्यन्तीत्याह वा ऽअस्मिन्त्स्वाश्च निष्ट्याश्च शᳬंसन्ते य ऽएवमेतद्वेद यो वै परमतां गच्छति तस्मिन्नाशᳬंसन्ते॥ १७॥

तद्वा ऽएष ऽएवेन्द्रः । य ऽएष तपत्यथैष ऽएव वृत्रो यच्चन्द्रमाः सोऽस्यैष भ्रातृव्यजन्मेव तस्माद्यद्यपि पुरा विदूरमिवोदितोऽथैनमेताᳬं रात्रिमुपैव न्याप्लवते सोऽस्य व्यात्तमापद्यते ॥ १८ ॥

अक्षय्यममुष्मिन् लोके सुकृतं, य एवमेतद्वेद ॥ तद्वा एतां रात्रिं देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रच्यवते । तदिमं लोकमागच्छति । ते देवा अकामयन्त । कथं नु न इदं पुनरागच्छेत् । कथं न इदं परागेव न प्रणश्येदिति । तद् य एव संनयन्ति तेष्वाशंसन्त—एत एव नः संभृत्य प्रदास्यन्तीति । आह वा अस्मिन् स्वाश्च निष्ट्याश्च शंसन्ते य एवमेतद्वेद । यो वै परमतां गच्छति तस्मिन्नाशंसन्ते ॥

तद्वा एष एवेन्द्रो य एष तपति । अथैष एव वृत्रो यच्चन्द्रमाः । सोऽस्यैष भ्रातृव्यजन्मेव । तस्माद् यद्यपि पुरा विदूरमिवोदितः, अथैनमेतां रात्रिमुपैव न्याप्लवते । सोऽस्य

अन्नस्याविक्षीणत्वाच्च सान्नाय्यस्यावश्य दातव्यतामाह—**तद्वा एतां रात्रिमिति** । चन्द्रोपक्षय एवान्नप्रच्यवः; च्युतस्य च भूलोकप्रवेश उक्तः; प्रच्युतञ्च तदन्नं तथैव प्रणाशमप्राप्य यथा पुनराग-च्छेदिति कामयित्वा सान्नाय्ययाजिष्वेतेऽस्माकं क्षीररूपेण पुनः सम्पाद्य दास्यन्तीत्याशासां कुर्वन्ति । अतोऽवश्यं चन्द्रदर्शनरहिततिथौ सान्नाय्य कर्तव्यमित्यर्थः ।

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति—**आह वा** इति । 'निष्ट्याः' नीचाः, "समानीयश्च निष्ट्यः" (तै० ब्रा० २. ४. १. २.) इत्यादिमन्त्रवर्णात् । उक्तार्थज्ञान्निकृष्टतराः । त ज्ञानिनमयमशनाच्छादनादिकं प्रय-च्छतीत्याशंसनीयत्वं युक्तमेवेत्याह—**यो वा** इति ॥ १७ ॥

चन्द्रस्य क्षयोदयकारणाभिधानव्याजेन चन्द्रदर्शनरहिताममावास्यां प्रशंसति—**तद्वा एष एवेन्द्र** इत्या-दिना । तपन्नादित्य एवेन्द्रः, परमैश्वर्ययोगात् । चन्द्रस्य वृत्रत्वं प्रतिपादितम् । 'स चन्द्रमाः' 'अस्य' सूर्यस्य शत्रुजन्मेव भवति । अनेन सूर्याचन्द्रमसोरिन्द्रवृत्रत्वे समर्थिते भवतः । भ्रातृव्यत्वं समर्थयते—**तस्मादिति** । यस्मादयं तस्य भ्रातृव्यः, 'तस्मात्' 'पुरा' अमावास्यातः पूर्वदिवसेषु अत्यन्तं दूरं यथा भवति तथा 'उदितः' अपि 'अथैनं' सूर्याख्यमिन्द्रं प्रति 'एतां रात्रिम्' अमुममावास्यादिवसं प्रति 'उपैव' समीप एव 'न्याप्लवते' आगच्छति । अथ 'सः' एव 'अस्य' इन्द्रस्य 'व्यात्तं' विवृतं मुखं प्राप्नोति ॥ १८ ॥

१ 'प्रप्रणश्येदिति' इति घ. । २ नास्ति क. । ३ 'गुच्छति' इति क. । ४ 'एवेन्द्रो' इति घ. ।
५ 'दूरमिवोच्चितोदितो'—इति घ. ।

तं ग्रसित्वोदेति। स न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे ग्रसते ह वै द्विषन्तं भ्रातृव्यमयमेवास्ति नास्य सपत्नाः सन्तीत्याहुर्य ऽएवमेतद्वेद ॥ १९ ॥

तं निर्द्धीय निरस्यति। स ऽएष धीतः पश्चाद्ददृशे स पुनराप्यायते स ऽएतस्यैवान्नाद्याय पुनराप्यायते यदि ह वा ऽअस्य द्विषन् भ्रातृव्यो वणिज्यया वा केनचिद्वा सम्भवत्येतस्य हैवान्नाद्याय पुनः सम्भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ २० ॥

तद्धैके[1]। महेन्द्रायेति कुर्वन्तीन्द्रो वा ऽएष पुरा वृत्रस्य वधादथ वृत्रꣳ हत्वा यथा महाराजो विजिग्यान ऽएवं महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्महेन्द्रायेति तद्विन्द्रायेत्येव कुर्यादिन्द्रो वा ऽएष पुरा वृत्रस्य वधादिन्द्रो वृत्रं जघ्निवांस्तस्माद्विन्द्रायेत्येव कुर्यात् ॥ २१ ॥ ३ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६.४.] ॥

व्यात्तमापद्यते ॥ तं ग्रसित्वोदेति । स न पुरस्तान्न पश्चाददृशे । ग्रसते ह वै द्विषन्तं भ्रातृव्यम्—अयमेवास्ति, नास्य सपत्नाः सन्तीत्याहुर्य एवमेतद्वेद ॥ तं निर्द्धीय निरस्यति । स एष धीतः पश्चाद्ददृशे, स पुनराप्यायते । स एतस्यैवान्नाद्याय पुनराप्यायते । यदि ह वा अस्य द्विषन् भ्रातृव्यो वणिज्यया वा केनचिद् वा संभवति, एतस्य हैवान्नाद्याय पुनः संभवति य एवमेतद्वेद ॥ तद्धैके महेन्द्रायेति कुर्वन्ति । इन्द्रो वा एष पुरा वृत्रस्य वधात् । अथ वृत्रं हत्वा यथा महाराजो विजिग्यान एवं महेन्द्रोऽभवत् । तस्मान्महेन्द्रायेति तद्विन्द्रायेत्येव कुर्य्यात् । इन्द्रो वा एष पुरा वृत्रस्य वधात् । इन्द्रो वृत्रं जघ्निवान् । तस्माद्विन्द्रायेत्येव कुर्य्यात् ॥

तं ग्रसित्वेति । 'त' मुखान्तर्गतं शत्रु गिरन्नेव सूर्य उदेति । 'सः' तस्मिन्दिवसे 'न पुरस्तात्' दृश्यते । उक्तार्थज्ञं प्रशंसति—**ग्रसते ह वा** इति । चन्द्राख्यभ्रातृव्यस्यात्यन्तमदर्शनात् तद्रात्रौ 'सपत्ना न सन्ति' एव 'इत्याहुः' ॥ १९ ॥

एव सपत्नं चन्द्रं निःशेषेण पीत्वा पुनर्निगमयति—**तं निर्द्धीये**ति । पूर्वस्यां दिशि भक्षितः, 'पश्चात्' भागे निर्गतो रेखामात्रो दृश्यते; 'सः' च 'पुनः' कलाक्रमेण तस्यैव सूर्यस्यान्नत्वाय प्रवर्द्धते ॥

ज्ञातुः फलमाह—**यदि** हेति । 'अस्य' शत्रुरपि अनेन हृतधनोऽपि कृषिवाणिज्यादिकया कयाचिद्वृत्त्या समृद्धो भवन् 'एतस्य' ज्ञातुरन्नार्थमेव वर्द्धते ॥ २० ॥

सान्नाय्यस्येन्द्रत्वमाख्यायिकया प्रतिपादितम्, तत्र केषाञ्चित्पक्षमुपन्यस्य पुनरिन्द्रत्वमेव सिद्धान्तयति—**तद्धैक** इति । 'तत्' सान्नाय्यम । महेन्द्रत्वे कारणमाह—**एष पुरे**ति । पूर्वं केवलमिन्द्रः सन्नपि; यथा कश्चिद्राजमात्रः सन् पश्चाच्छत्रून् जित्वा महाराजतां प्राप्नोति । यत एवं वृत्रं हत्वा महेन्द्रोऽभवत्, अत एवं युक्तमित्यर्थः । स्वपक्षे युक्तिमाह—**वृत्रस्य वधा**दिति । वृत्रवधात् प्राक् यतोऽयं केवलः

---

१ 'तद्धैके महेन्द्रायेति कुर्वन्ति । इन्द्रो वाऽ' इति क. ।

अथ प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स वै पर्णशाखया व्वत्सानपाकरोति । तद्यत्पर्णशाखया व्वत्सानपाकरोति यत्र वै गायत्री सोममच्छापतत्तदस्या ऽआहरन्त्या ऽअपादस्ताभ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञस्तत्पतित्वा पर्णोऽभवत्तस्मात्पर्णो नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यसदिति तस्मात्पर्णशाखया व्वत्सानपाकरोति ॥ १ ॥

सान्नाय्यसंपादनम् ।

स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति । तद्यत्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति यत्र वै गायत्री सोममच्छापतत्, तदस्या आहरन्त्या अपादस्ताभ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञः । तत् पतित्वा पर्णोऽभवत् । तस्मात्पर्णो नाम । तद् यदेवात्र सोमस्य

'इन्द्रः', तथाविध एव स 'वृत्रं' हतवान्; अतः पश्चादागत महत्त्वमप्रयोजकमिति 'इन्द्रायेत्येव कुर्यात्' इति ॥ २१ ॥ ३ ॥ [६. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृतमुदा पात्रमात्मिसिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मण-
भाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठाध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

प्रधानयागः सकलः साङ्ख्यानः सम्प्रकीर्तितः । प्राधान्येनाथ तद्धर्मा निरूप्यन्तेऽथ सप्तमे ॥ ७ ॥

प्रधानयागः सकलः साङ्गयानः सम्प्रकीर्तितः । प्राधान्येनाथ तद्धर्मा निरूप्यन्तेऽथ सप्तमे ॥ ७ ॥

तत्रादौ सन्निहितत्वात् सान्नाय्यधर्माः प्रथममुच्यन्ते । तत्र वत्सापाकरणाय शाखाच्छेदं विधास्यन् तदुचितं शाखायाः पर्णत्वं सार्थवादमाह—**स वै पर्णशाखयेति** । 'सः' वत्सानामपाकर्ता । शाखायाः

१–'नपकरोति' इति घ. । २–'सोममच्छापतत्' इति घ । ३ 'व्वत्सानित्यादिषु वकारद्वयं' क. घ. इति पुस्तकद्वय एव दृश्यते । ४ इत आरभ्य दर्शेष्ट्याः पूर्वेद्युरमावास्यायां सान्नाय्यदधिसम्पादनं विधीयते । ५ अपाधस्ता इति वक्तव्ये अपादस्ता इत्यार्षः प्रयोगः । अधस्तादित्यर्थः । ६ सम्यङ्नीयते होमार्थमग्निं प्रति इति सान्नाय्यं हविर्विशेषः 'तच्च दधिपयोलक्षणं' 'सान्नाय्यं' दुग्धदधिरूपं हविरिति कात्यायनोक्तेः ।

तामाच्छिनत्ति । इषे त्वोर्ज्जे त्वेति वृष्ट्यै तदाह यदाहेषे त्वेत्यूर्ज्जे त्वेति यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाह ॥ २ ॥

अथ मातृभिर्व्वत्सान्त्समवार्ज्जन्ति । स वत्सꣳ शाखयोपस्पृशति व्वायव स्थेत्ययं वै व्वायुर्योऽयं पवत ऽएष वा ऽइदꣳ सर्व्वं प्रप्यायति यदिदं किञ्च व्वर्षत्येष वा ऽएतासां प्रप्याययिता तस्मादाह व्वायव स्थेत्युपायव स्थेत्यु हैके आहुरुप हि द्वितीयोऽयतीति तदु तथा न ब्रूयात् ॥ ३ ॥

न्यक्तं तदिहाप्यसदिति—तस्मात् पर्णशाखया वत्सानपाकरोति ॥ तामाच्छिनत्ति—'**इषे त्वा**' '**ऊर्जे त्वा**'—(वा.सं.१।१)इति। वृष्ट्यै तदाह—यदाह इषे त्वेति। ऊर्ज्जे त्वा इति। यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाह ॥ अथ मातृभिर्वत्सान्त्समवार्ज्जन्ति । स वत्सं शाखयोपस्पृशति—**वायवः स्थ** इति । अयं वै वायुर्योऽयं पवते । एष वा इदं सर्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च वर्षति । एष वा एतासां प्रप्याययिता । तस्मादाह—वायवः स्थ—इति। **उपायवः स्थ**—इत्यु हैके आहुः

पर्णत्वं प्रशंसितुमनुवदति—**तद्यत्पर्णशाखये**ति । 'यत्र' यस्मिन् देशे 'गायत्री' पक्षिरूपेण 'सोमम्' अभिलक्ष्य आनयनाय अगच्छत्, 'तत्' 'अस्या आहरन्त्याः' 'अपोधस्ता' अधस्तात् प्रदेशे 'अभ्यायत्य' यत् 'पर्णं' तत् 'प्रचिच्छेद' । कस्येत्याह—**गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञ** इति । 'वा'—शब्दश्चार्थे, 'गायत्र्याः' 'सोमस्य' चेत्यर्थः; अननुष्ठानत्वेन विकल्पस्यानुचितत्वात् । पतितात् पर्णात् उत्पन्नः पलाशः, तस्य 'पर्णत्वम्' । अस्त्वेवं तथाप्यस्यैव शाखाकरणे कोऽभिप्राय इत्यत आह—**तद्यदेवे**ति । 'तस्मात्' सोमांशस्यैव सम्पादितप्रायत्वात् 'पर्णशाखया' एव मातृभ्यः सकाशात् 'वत्सान्' 'अपाकुर्यात्' पृथक्कुर्यात्। कात्यायनस्तु शमीशाखामपि विकल्पेनात्रावोचत्—"पर्णशाखां छिनत्ति शामीलीं वा" इति (का. श्रौ. सू. ४. ३०) "शम्याः ष्लञ्" इति (पा. सू. ४. ३. १४२) विकारेष्वपि ॥ १ ॥

इदानीं छेदने मन्त्रं विधत्ते—**तामि**ति । **तदि**ति । इष्यत इतीट् । यदिट्, तद्वाक्यमित्यर्थः । पृथग्—योगस्य विवक्षितत्वात् वाक्ययोरपि पौर्वापर्यं विवक्षितमिति गम्यते । स्पष्टमन्यत् ॥

सूत्रकारस्तु मन्त्रभेदपक्षमप्यङ्गीकृत्य शाखाच्छेदे एव विकल्पितम्, छेदनसन्नमनयोर्वेति योगभिन्नतां चाह—"पर्णशाखां छिनत्ति शामीलीं वेषे त्वेति, ऊर्जे त्वेति वा, (का. श्रौ. सू. ४. ३०) छिनद्मीति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात्, (का. श्रौ. सू. ४. ३१) "सन्नमयामीति वोत्तरे" (का. श्रौ. सू. अ. ४. सू. ३२) इति ॥ २ ॥

अथ वत्सानां मातृसंयोजनम् । तत्रैकस्य शाखया समन्त्रकमुपस्पर्शनञ्चाह—**अथ मातृभिरि**ति । 'समवार्जन्ति' संयोजयन्ति । हे वत्स ! गावश्च ! यूयं 'वायवः स्थ' प्रवर्द्धकत्वेन वायुसम्बन्धाद् यूयमपि वायवो भवथेति मन्त्रार्थः । (का. श्रौ. सू. ४. ३६) कथमेतेषां वायुत्वव्यवहार इति तत्समर्थना-

---

१ 'तम्राच्छिनत्ति' इति ख.ग.झ. । २ 'हैक ऽआहुः' इति ख.ग.घ.झ. । ३—'द्वितीयोऽवतीति' ख.ग.झ. । ४—एके चरकाः, तैत्तिरीयसंहितायामेवंविधः पाठो दृश्यते । ५'आनयनायागच्छन्नाहरन्त्या अपावस्ता' इति ज.झ. ।

अथ मातॄणामेकाᳩं शाखयोपस्पृशति। व्वत्सेन व्याकृत्य देवो वः सविता प्रार्प्पयत्विति सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूता यज्ञᳩं सम्भरानिति तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्प्पयत्विति ॥ ४ ॥

श्रेष्ठतमाय कुर्मण ऽइति। यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म्म यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कुर्मण ऽइति ॥ ५ ॥

आप्यायध्वमघ्न्या ऽइन्द्राय भागमिति। तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येवमेवैतद्देवताया ऽआदिशति यदाहाप्यायध्वमघ्न्या ऽइन्द्राय भागमिति ॥ ६ ॥

उप हि द्वितीयोऽयतीति-तदु तथा न ब्रूयात्। अथ मातॄणामेकां शाखयोपस्पृशति वत्सेन व्याकृत्य-**देवो वः सविता प्रार्प्पयतु**-(वा० सं० १।१) इति। सविता वै देवानां प्रसविता। सवितृप्रसूता यज्ञं सम्भरान्-इति-तस्मादाह-"देवो वः सविता प्रार्प्पयतु"-इति ॥ **श्रेष्ठतमाय कर्मणे**-(वा० सं० १।१) इति। यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म्म। यज्ञाय हि। तस्मादाह-"श्रेष्ठतमाय कर्मणे"-इति ॥ **आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागम्**-(वा० सं० १।१) इति। तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशति। एवमेवैतद्देवताया आदिशति-यदाह-

---

याह-**अयं वा** इत्यादि। वायोर्गवां वर्द्धकत्वसमर्थनाय सर्वजगद्वर्धकतामाह-**एष वा इदं सर्व**मिति। एतन्मन्त्रशेषत्वेन शाखान्तरे पठितं (तै. सं. १।१।१।) मन्त्रमनूद्य निराचष्टे-**उपायव स्थेत्यु हैक** इति (तै. सं. १, १, ३.) (का. श्रौ. सू. ४. १७)। यदेनं भागं ब्रूयात्, यजमानस्य 'द्वितीयः' शत्रुरुपागच्छति, अतो 'न ब्रूयात्' ॥ ३ ॥

प्रस्तुतानां गवां मध्ये एकस्या वत्सात् पृथक् स्पर्शनम्, तन्मन्त्रं (का. श्रौ. सू. ४. १८.) चाहे-**अथ मातॄणा**मिति। 'वत्सेन' 'व्याकृत्य' पृथक्कृत्य। प्रेर्पणकर्मणि सवितुः प्रयोजकत्वे कारणमाह-**सविता वा** इति। 'यज्ञं' यज्ञसाधनं क्षीरम्, तत् 'सम्भरान्' सम्भरेयुः ॥ ४ ॥

किं तत् श्रेष्ठतमं कर्म? इति, तदाह-**यज्ञो वा** इति। साक्षात्स्वर्गसाधनत्वादितरकर्मभ्यः 'श्रेष्ठतमत्वम्' ॥ ५ ॥

मन्त्रभागे यद्देवताविशेषनामनिर्देशपूर्वकमादेशनम्, तत्प्रशंसति-**आप्यायध्वमघ्न्या** इति। यथा अग्नये हविर्ग्रहणादौ अग्नये जुष्टमितीति (श. अ. १ ब्रा. २ कं. १७) नामविशेषतो देवतादेशनं क्रियते, तद्वदिदमपि पाठेनैव कृतं भवतीत्यर्थः (का. श्रौ. सू. ४. १९) ॥ ६ ॥

१-'कुर्मण ऽइति' क.। 'कर्मण ऽइति' इति ख. ग.। २, ३-'मध्न्या इन्द्राय' इति ख. ग. घ. ङ.। ४-'यादृशं भागं' इति ज.। ५-'तन्मन्त्रमाह' इति ज.। ६-'प्रकर्षेण' इति ज.। ७ 'मघ्निया इति' इति क.।

प्रजावतीरनमीवा ऽअयक्ष्मा ऽइति । नात्र तिरोहितमिवास्ति मा वस्तेन ऽईशत माघशꣳस ऽइति मा वो नाष्ट्रा रक्षाꣳसीशतेत्येवै-तदाह ध्रुवा ऽअस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीरित्यनपक्रमिण्योऽस्मिन् यजमाने बह्व्यः स्यातेत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथाहवनीयागारस्य वा पुरस्तात् । गार्हपत्यागारस्य वा शाखा-मुपगूहति यजमानस्य पशून् पाहीति तद्ब्रह्मणैवैतद्यजमानस्य पशून् परिददाति गुप्त्यै ॥ ८ ॥

तस्यां पवित्रं करोति वसोः पवित्रमसीति यज्ञो वै वसुस्तस्मा-दाह वसोः पवित्रमसीति ॥ ९ ॥

"आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागम्"–इति ॥ **प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा**–(वा० सं० १।१) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति। **मा वस्तेन ईशत माघशंसः**–(वा.सं. १।१)इति। **मा वो नाष्ट्रा रक्षांसीशत**–इत्येवैतदाह । **ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीः**–(वा० सं० १।१) इति । अनपक्रमिण्योऽस्मिन् यजमाने बह्व्यः स्यात–इत्येवैतदाह ॥ अथाहवनी-यागारस्य वा पुरस्ताद्गार्हपत्यागारस्य वा शाखामुपगूहति । **यजमानस्य पशून् पाहि**–(वा० सं०१।१)इति। तद् ब्रह्मणैवतद्यजमानस्य पशून् परिददाति गुप्त्यै ॥ तस्यां पवित्रं करोति–**वसोः पवित्रमसि**–(वा० सं० १।२) इति । यज्ञो वै वसुः । तस्मादाह–"वसोः पवि-

---

प्रजावतीरित्यादि । स्पष्टार्थतामाह–**नात्रे**ति । 'मा वः' इत्यस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यमाह–**नाष्ट्रे**ति । 'नाष्ट्रा' नाष्ट्राणि नाशकारीणि, 'रक्षांसि' । रक्षन्ति याभ्य इति रक्षणापादानभूतानि स्तेनव्याघ्रादीनि 'नाष्ट्रा' । ध्रुवशब्दगोपतिशब्दयोरर्थमाह–**ध्रुवा अस्मिन्नि**ति ॥ ७ ॥

शाखागूह्यप्रदेशविशेषम्, तत्र समन्त्रकं गूहनञ्चाह–**अथाहवनीयागारस्ये**ति । अग्निपुरोदेशे स्थाप-यन्नध्वर्युः अमुं मन्त्रं ब्रूयात्–**यजमानस्ये**ति (का. श्रौ. सू. ४. ४०) हे शाखे ! त्वं 'यजमानस्य पशून्' रक्ष । एतन्मन्त्रपाठतात्पर्यमाह–**तद्ब्रह्मणैवे**ति । एतन्मन्त्रपाठेन शाखायै पशूनां परिदानं तदधीनत्वेन रक्षणार्थम् ॥ ८ ॥

इदानीं दोहनार्थं शाखायां समन्त्रकं पवित्रबन्धनं विधत्ते–**तस्यां पवित्रमि**ति । (दोहनार्थं[6]) 'तस्यां' शाखायां 'पवित्रं' कुशद्वयात्मकं त्रिवृतं वा 'करोति' बध्नीयात् । [7]तथा च सूत्रम्–"वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ (का. श्रौ. सू. ४. ४४. सू.) त्रिवृद्वा" इति–(का. श्रौ. सू. ४.४५ सू.) 'वसु' शब्दार्थमाह–**यज्ञो वा** इति । पुनात्यनेनेति (पा. सू. ३. २. १८६.) पवित्रम्, तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥

---

१ 'रनमीवा अयक्ष्मा इति' इति ख. ग. घ. ङ. । २ 'स्तेन ईशत' खादिपुस्तकेषु । ३ 'स इति' इति ख. ग. घ. ङ. । ४ 'ध्रुवा अस्मिन्' इति ख. ग. घ. ङ. । ५ 'गूहनमाह' इति ज. । ६ 'दोहनार्थं' इति पदं ङ. । पुस्तकादन्यत्र नास्ति। ७ "त्रिवृद्दर्भमयं पवित्रं" इत्यापस्तम्बः । "हस्तप्रादेशमात्रं तु त्रिवृतं कृत्वा पवित्रकम्" इति च ।

अथ यवाग्वैताᳬ रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति । आदिष्टं वा ऽएतद्देवतायै हविर्भवति यत्पयः स यत्पयसा जुहुयाद्यथान्यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तदन्यस्यै जुहुयादेवं तत्तस्माद्यवाग्वैताᳬ रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति जुह्वत्यग्निहोत्रमुपक्लृप्तोखा भवत्युथाहोपसृष्टां प्रब्रूतादिति यदा प्राहोपसृष्टे[1]ति ॥ १० ॥

अथोखामादत्ते । द्यौरसि पृथिव्यसीत्युपस्तौत्येवैनामेतन्महयत्येव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसीति मातरिश्वनो घर्मोऽसीति यज्ञमेवैतत्करोति यथा घर्म्मं प्रवृञ्ज्यादेवं प्रवृणक्ति विश्वधा[2] ऽअसि परमेण

ब्रमसि"–इति ॥ अथ यवाग्वैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति । आदिष्टं वा एतद्देवतायै हविर्भवति यत् पयः । स यत् पयसा जुहुयाद्–यथान्यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तदन्यस्यै जुहुयाद्–एवं तत् । तस्माद्यवाग्वैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति । जुह्वत्यग्निहोत्रम् उपक्लृप्तोखा भवति–अथाह–"उपसृष्टां प्रब्रूतात्" इति । यदा प्राह–उपसृष्टेति ॥ अथोखामादत्ते–द्यौरसि पृथिव्यसि–(वा० सं० १।२) इति । उपस्तौत्येवैनामेतत्, महयत्येव, यदाह–"द्यौरसि पृथिव्यसि"–इति । मातरिश्वनो घर्मोऽसि–(वा० सं० १।२) इति । यज्ञमेवैतत् करोति । यथा घर्मं प्रवृञ्ज्याद्–एवं प्रवृणक्ति । विश्वधा असि परमेण

अमावास्यायां रात्रौ सन्नयतः क्षीरस्या[4]न्यार्थत्वेन नियोगादग्निहोत्रस्य द्रव्यान्तरं विधत्ते–अथ यवाग्वेति । एतच्छब्दार्थमाह–यत्पय इति । विपक्षबाधपुरःसरं स्वपक्षमुपसंहरति–स यत्पयसेति । इन्द्रार्थस्य दुग्धस्य अग्न्यर्थत्वस्या[5]प्युक्तत्वात् । यद् यवाग्वैव होतव्यम् । "यवाग्वाग्निहोत्रहोमः सन्नयतः"–(का. श्रौ. सू. ४ अ. ४६ सू.) इति कात्यायनः । जुह्वत्यग्निहोत्रमिति । दोहकालोपलक्षणार्थम्, जुह्वति समकालम्; तद्धोमे परिसमाप्त एव 'उखा' सान्नाय्यस्थाली सा अध्वर्युणा श्रपणप्रदेशे 'उपक्लृप्ता[6]' भवति । तस्याः समानयनानन्तरम् 'उपसृष्टां' वत्सेन सङ्गताम् 'प्रब्रूतात्'–'इति' दोग्धारं प्रत्यध्वर्युः[7] । 'यदा' उपसृष्टा, तदा 'उपसृष्टेति' दोग्धा 'प्राह' ब्रूयादित्यर्थः । दोग्धा च शूद्रव्यतिरिक्तो भवेत्; "वाग्यतो मोहयत्यशूद्र[9]णं"–(का. श्रौ. सू. ४।९१ सू.) इति सूत्रात् ॥ १० ॥

अध्वर्योः समन्त्रकं स्थाल्यादानं विधत्ते–अथोखामिति । उखायाः द्यु-पृथिव्यात्मकत्वस्य कदाचिदप्यसम्भवात् उपस्तुतिमात्रमिदमित्याह–उपस्तौत्येवेति । सापि किमर्थेत्यत आह–महयत्येवेति । स्तुत्या पूजनं लोके प्रसिद्धम् । अधिश्रयणे मन्त्रमाह–मातरिश्वन इति । 'मातरि' अन्तरिक्षे श्वसितीति 'मात-

१–'सृष्टेति' ख. ग. । 'मृष्टेति' इति क. । २ 'विश्वुधा असि' इति ख. ग. ङ. । ३–यो यवाग्वैव नित्यमग्निहोत्रं जुहोति न तस्मा एतद्विधीयते, अपि तु यः पयसा नित्यमग्निहोत्रं जुहोति तस्य दर्शेष्टयाः पूर्वेद्युरमायां पयसः स्थाने यवागूर्विधीयते । येन द्रव्येणाग्निहोत्रमुपक्रमते तेनैव हविर्द्रव्येण यावज्जीवनं जुहुयादिति नियमस्यानेन शास्त्रेणापवादः । ४ 'अन्यार्थत्वेन' इति ज. ङ. । ५ 'स्यायुक्त'इति ज. ङ. । ६–'उपसृष्टा' इति ज. । ७–'प्राह' इति ज.पुस्तके विशेषः । ८–'वत्सेन संगता' इत्यपि विशेषः ज. । ९ शूद्रपर्युदासात् क्षत्रियवैश्ययोरभ्यनुज्ञा इति कर्कभाष्ये ।

धाम्ना दृꣳहस्व माह्वारिति दृꣳहत्येवैनामेतदशिथिलां करोति मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीदिति यजमानो वै यज्ञपतिस्तद्यजमानायैवैतदह्वलामाशास्ते ॥ ११ ॥

अथ पवित्रं निदधाति । तद्वै प्राङ् निदध्यात्प्राची हि देवानां दिगथो ऽउदगुदीची हि मनुष्याणां दिगयं वै पवित्रं योऽयं पवते सोऽयमिमाँल्लोकांस्तिर्यङ्ङनुपवते तस्माद्गुदङ् निदध्यात्[1] ॥ १२ ॥

तद्यथैवादः[2] । सोमꣳ राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येवमेवैतत् सम्पावयत्युदीचीनदशं वै तत्पवित्रं भवति येन तत्सोमꣳ राजानꣳ सम्पावयन्ति तस्मादुदङ् निदध्यात् ॥ १३ ॥

धाम्ना दृंहस्व मा ह्वाः–(वा० सं० १।२) इति । दृंहत्येवैनामेतद्–अशिथिलां करोति॥ **मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीद्**–(वा० सं० १।२) इति–यजमानो वै यज्ञपतिः । तद्यजमानायैवैतदह्वलामाशास्ते ॥ अथ पवित्रं निदधाति । तद्वै प्राङ् निदध्यात् । प्राची हि देवानां दिक् । अथो उदक् । उदीची हि मनुष्याणां दिक् । अयं वै पवित्रम्, योऽयं पवते । सोऽयमिमाँल्लोकांस्तिर्यङ्ङनुपवते । तस्मादुदङ् निदध्यात् ॥ तद्यथैवादः सोमं राजानं पवित्रेण सम्पावयन्ति–एवमेवैतत् सम्पावयति । उदीचीनदशं वै तत् पवित्रं भवति–येन तत् सोमं राजानं सम्पा-

---

रिश्वा' वायुरादित्यो वा (निरुक्त. ७।७।४) (धा. पा. भ्वा. प. ९३१) तस्य घर्म्मस्त्वमसि; तेन दीप्यमानत्वात् एतत्पाठेन 'यज्ञमेव' कृतवान् भवति । तत्कथमिति, तदुपपादयति–**यथे**ति । यज्ञे 'यथा' 'घर्मं' प्रवर्ग्यं 'प्रवृञ्ज्यात्', 'एवं' स्थाल्यधिश्रयणेन 'प्रवृणक्ति' प्रवर्ग्यं कृतवान् भवति; अतो यज्ञसम्पादनम् । ''विश्वधायाः''–इति मन्त्रभागस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् । ''मा ते''–इति मन्त्रभागे 'यज्ञपति'–शब्दार्थमाह–**यजमानो वा** इति । 'ह्वला' नाशः, तदभावम् 'आशास्ते'–'मा ह्वार्षीत्'–इत्यनेन । ''ह्वृ–कौटिल्ये'' (धा. पा. भ्वा. प. ९३१) इति धातुः ॥ ११ ॥

अथ पवित्रस्थापनं तदग्रनियमञ्चाह–**अथ पवित्रमि**ति । वत्सापाकरणानन्तरं यत् शाखापवित्रं कृतम्, तत् प्रागग्रं स्थाल्यां 'निदध्यात्'[3] । दैव्यस्य पवित्रस्य देवदिगाभिमुख्यं युक्तम्; प्राच्या इन्द्राधिष्ठितत्वात्, इन्द्रस्य च सर्वदेवतात्मकत्वात्, तद्दैवत्यं पवित्रम् । दिगन्तरमाह–**अथो ऽउदगुदीची ही**ति । उत्तरस्यां प्रायेण मनुष्यप्राचुर्यात् । किञ्च यस्माज्जगत्पवित्रभूतो वायुरपि 'तिर्यङ्ङनुपवते' तिर्यग् गच्छति; अतोऽस्यापि पवित्रत्वात् तत्सौम्याय 'उदङ् निदध्यात्' ॥ १२ ॥

सान्नाय्यस्य सोमात्मकत्वात् तत्पवनसाधनदशापवित्रवदस्याप्युदगग्रत्वं युक्तमिति सदृष्टान्तमाह–**तद्यथैवाद** इति ॥ १३ ॥

---

१ 'निदधात्' इति क. । २–'वादः' इति ख. ग. । 'वादः' इति क. । ३ 'साधनम्' इति ज. । ४–'निदधानम्' इति ज. ।

तन्निदधाति व्वसोः पवित्रमसीति यज्ञो वै व्वसुस्तस्मादाह व्वसोः पवित्रमसीति शतधारꣳ सहस्रधारमित्युपस्तौत्येवैनदेतन्महयत्येव यदाह शतधारꣳ सहस्रधारमिति ॥ १४ ॥

अथ वाचंयमो भवति । आ तिसृणां दोग्धोर्व्वाग्वै यज्ञो व्विक्षुब्धो यज्ञं तनवा ऽइति ॥ १५ ।

तदानीयमानमभिमन्त्रयते । देवस्त्वा सविता पुनातु व्वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वेति तद्यथैवादः सोमꣳ राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येवमेवैतत्सम्पावयति ॥ १६ ॥

अथाह का मधुक्ष ऽइति । अमूमिति सा व्विश्वायुरित्यथ द्वितीयां पृच्छति कामधुक्ष ऽइत्यमूमिति सा विश्वकर्मेत्यथ तृतीयां पृच्छति कामधुक्ष ऽइत्यमूमिति सा विश्वधायां ऽइति तद्यत्पृच्छति व्वीर्या-

---

वयन्ति । तस्मादुदङ् निदध्यात् ॥ तन्निदधाति–**वसोः पवित्रमसि** (वा० सं० १।३) इति । यज्ञो वै वसुः । तस्मादाह–"वसोः पवित्रमसि"–इति । **शतधारं सहस्रधारम्**–(वा० सं० १।३)इति ; उपस्तौत्येवैनदेतद्, महयत्येव, यदाह–"शतधारं सहस्रधारम्" इति॥ अथ वाचंयमो भवति–आ तिसृणां दोग्धोः । वाग्वै यज्ञः । अविक्षुब्धो यज्ञं तनवा–इति ॥ तदानीयमानमभिमन्त्रयते–**देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा**–(वा० सं० १।३) इति । तद् यथैवादः सोमं राजानं पवित्रेण सम्पावयन्ति–एवमेवैतत् सम्पावयति ॥ अथाह–**कामधुक्षः**–(वा० सं० १।३) इति । अमूमिति । **सा विश्वायुः**–(वा० सं० १।४) इति । अथ द्वितीयां पृच्छति–कामधुक्ष–इति । अमूम्–इति । **सा विश्वकर्मा**–(वा० सं० १।४) इति । अथ तृतीयां पृच्छति–"कामधुक्ष"–इति । अमूमिति । **सा विश्वधायाः**–(वा० सं० १।४) इति। तद्यत्पृच्छति–वीर्या-

---

पवित्रनिधानस्य मन्त्रमाह–**तन्निदधाति वसोरि**ति (का. श्रौ. सू. ४ अ. ९२) ॥ १४ ॥

मौनकालनियमावधिमाह–**अथे**ति । 'तिसृणां दोग्धोः' तिसृणां गवां दोहावधि । 'वाचा' मन्त्रेण साध्यत्वात् 'वाग्–यज्ञः' । अथ वाक्शब्देन नियता वाग् विवक्षिता । वाचि यज्ञोपयोगिन्यां सत्यां मनसि विक्षेपो भवति, तत्परिहाराय वाङ्नियमविधानम् ॥ १५ ॥

पयस आसेचनसमये अध्वर्योर्जपं विधत्ते–**तदानीयमान**मिति । 'अभिमन्त्रणम्' आभिमुख्येन जपः; "आसिच्यमाने जपति" इति सूत्रात् (का. श्रौ. सू. ४ अ. ९२) 'सुप्वा' सुष्ठु पवित्रेण पावयित्वा । स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥

अथाहेति । अध्वर्युः प्रथमायां गवि दुग्धायां 'कां' गाम् 'अधुक्षः' दुग्धवानसीति (का. श्रौ. सू. ४ अ. ९३ सू.) ब्रूयात् । सोऽपि दोग्धा गङ्गां गौरीमिति दुग्धाया गोर्नाम 'अमूम्' इति निर्दिशेत् ।

---

१ 'यज्ञोऽविक्षुब्धो' इति ख. ग. ङ. । २ द्विवकारः पाठो नावकल्पते । 'अविक्षुब्ध'–इत्येव युक्तः पाठः । ३ 'कामधुक्ष' इति इति ख. ग. घ. ङ. । ४. ५. 'कामधुक्ष इत्यमूमिति' इति ख. ग. घ. ङ. । ६ 'विश्वधाया इति' इति ख. ग. घ. ङ. । ७–'वाग्यज्ञोपयोगिन्यां' इति ङ. ।

ण्येवास्वेतद् दधाति तिस्रो दोग्धि त्रयो वा ऽइमे लोका ऽएभ्य ऽएवैनदेतल्लोकेभ्यः सम्भरत्यथ कामं वदति ॥ १७ ॥

अथोत्तमां दोहयित्वा । येन दोहयति पात्रेण तस्मिन्नुदस्तोकमानीय पल्यङ्ग्च्य प्रत्यानयति यदत्र पयसोऽहायि तदिहाप्यसदिति रसस्यो चैव सर्व्वत्वायेदꣳ हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्त ऽओषधीर्जग्ध्वापः पीत्वा ततं ऽएष रसः सम्भवति तस्मादु रसस्यो चैव सर्वत्वाय तदुद्वास्यातनक्ति तीव्रीकरोत्येवैनदेतत्तस्मादुद्वास्यातनक्ति ॥ १८ ॥

ण्येवास्वेतद्दधाति । तिस्रो दोग्धि । त्रयो वा इमे लोकाः । एभ्य एवैनदेतल्लोकेभ्यः सम्भरति, अथ कामं वदति ॥ अथोत्तमां दोहयित्वा येन दोहयति पात्रेण—तस्मिन्नुदस्तोकमानीय, पल्यङ्ग्य, प्रत्यानयति । यदत्र पयसोऽहायि तदिहाप्यसदिति । रसस्यो चैव सर्वत्वाय । इदं हि यदा वर्षति—अथौषधयो जायन्ते । ओषधीर्जग्ध्वा, अपः पीत्वा, तत् एष रसः सम्भवति । तस्मादु रसस्यो चैव सर्वत्वाय तदुद्वास्यातनक्ति । तीव्राकरोत्येवैनदेतत् । तस्मा-

अथ सोऽध्वर्युस्तां 'सा विश्वायुः'—'इति' ब्रूयात् । (का. श्रौ. सू. ४. ५४ सू.) एवमुत्तरयोरपि व्याख्या । 'विश्वायुः' बह्वन्ना, बहुक्षीरेत्यर्थः । 'विश्वकर्मा' बहुतृप्तिसाधनदोहकर्मोपेता (का. श्रौ. सू. ४. ५५ सू.) 'विश्वधायाः' धीयत इति 'धायाः' अन्नम् बह्वन्ना (का. श्रौ. सू. ४ अ. ५५) एवं प्रश्नपूर्वकं तासां गुणकथनेन तासु वीर्यमवस्थापयति । दोग्धव्यगवां सङ्ख्यां विधत्ते—**तिस्रो दोग्धीति** । तिसृभ्यः क्षीरसम्भर्त्ता त्रिभ्यो लोकेभ्य एव सम्भृतवान् भवति, अतः तिस्रो दुह्यात् । अत्र "यावत्स्त्रमधिकारात्, (का. श्रौ. सू. ४ अ. ५७ सू.) तिस्रो वा नित्यत्वात्" इत्यादि (का. श्रौ. सू. ४. अ. ५८—६० सू.) सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥ अतः परं वाङ्नियमं विसृजेदित्याह—**अथ कामं वदतीति** ॥ १७ ॥

दोहनपात्रक्षालनोदकस्य पुनः क्षीरे समर्पणमाह—**अथोत्तमामिति** । 'उदस्तोकम्' उदकबिन्दुधारामित्यर्थः । 'पल्यङ्ग्य' परितो गमयित्वा, दोहपात्र उदकमासिच्य प्रक्षाल्येत्यर्थः । 'पयसः' अवशिष्टं 'यत्' 'अहायि' हृतमभूत् । **तदिहापीति** । 'अपि'—शब्दो भिन्नक्रमः,—तदपीह 'असत्' भवेदिति । एतत् सङ्क्षालनोदकानयनप्रयोजनम् । तदपि किमर्थमित्यत आह—**रसस्यो चैवे**[4]ति । 'उ, च, एव' इति निपातत्रयम् । 'रसस्य' क्षीरस्यैव 'सर्वत्वाय' कात्स्न्र्याय । अस्तु नाम क्षीरांशेन सर्वत्वम्, तत्संयुक्तेन क्षालितोदकेन कथं सर्वत्वमित्युदकस्यापि क्षीरोपादानतामाह—**इदं हि यदेति** । परिक्षालनानयनमन्त्रः (तै. सं. १ कां. १ प्र. ३. १) सूत्रे दर्शितः परिक्षालनमानयति "सम्पृच्यध्वमृतावरी"रित्यादिना (का. श्रौ. सू. ४ अ. ६१) **तदुद्वास्ये**त्यादि । आतञ्चनेनैतत् क्षीरं तीव्रीकृतवान् भवति । तीव्रीकरणं सारत्वकरणम् । क्षीरादपि दध्नो[6] बलकरत्वं लोके दृष्टम्,—"यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुत"—इति ह्युक्तम् (श. ब्रा. ६ अ. ४ ब्रा. ११ कं.) । आतञ्चनद्रव्यं सूत्रकार आह—"प्राग्घुतशेषेण"—इति (का. श्रौ. सू. ४ अ. ६२ सू.) यवाग्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥

१ 'लोका एभ्य एवैन' इति ख. ग. घ. ङ. । २ 'पल्यङ्ग्य' इति ख. ग. ङ. । ३ 'तत एष' इति ख. ग. घ. ङ. । ४—'रस्येति' इति ज. । ५ 'उचैवेति' इति ज. । ६ 'दध्ना' इति ज. ।

स ऽआतनक्ति । इन्द्रस्य त्वा भागꣳ सोमेनातनच्मीति तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येवमेवैतद्देवताया ऽआदिशति यदाहेन्द्रस्य त्वा भागमिति सोमेनातनच्मीति स्वदयत्येवैनदेतद्देवेभ्यः ॥ १९ ॥

अथोदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति । नेदेनदुपरिष्टान्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यवमृशानिति वज्रो वा ऽआपस्तद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति तस्मादुदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति ॥ २० ॥

सोऽपिदधाति । विष्णो हव्यꣳ रक्षेति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतद्धविः परिददाति गुप्त्यै तस्मादाह विष्णो हव्यꣳ रक्षेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम [७. १]

दुद्वास्यातनक्ति ॥ स आतनक्ति-इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेनातनच्मि-(वा० सं० १।४) इति । तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशति-एवमेवैतद्देवताया आदिशति-यदाह-"इन्द्रस्य त्वा भागम्"-इति । "सोमेनातनच्मि"-इति । स्वदयत्येवैनदेतद्देवेभ्यः ॥ अथोदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति । नेदेनदुपरिष्टान्नाष्ट्रा रक्षांस्यवमृशानिति । वज्रो वा आपः । तद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षांस्यतोऽपहन्ति । तस्मादुदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति॥ सोऽपिदधाति-विष्णो हव्यं रक्ष-(वा. सं० १।४) इति । यज्ञो वै विष्णुः । तद्यज्ञायैवैतद्धविः परिददाति गुप्त्यै । तस्मादाह-"विष्णो हव्यं रक्ष"-इति ॥

तत्र मन्त्रमाह-"स आतनक्ति इन्द्रस्य त्वेति" । मन्त्रे देवतानामनिर्देशं प्रशमति-तद्यथेति । पूर्वत्र-द्व्याख्येयम् (श. ब्रा. ७ अ. १ ब्रा. ६ कं.) सोमस्य देवतानामतिप्रियत्वात् कातिनेन एतद्धव्य तेभ्यः स्वादु कृतवान् भवति ॥ १९ ॥

अथोदकवतेति । पिधानपात्रस्योदकपूर्णत्वे प्रयोजनमाह-नेदिति । 'नेत्'-इति परिभये (निरु० १ ३।६) यद्युदकपूर्णं न कुर्यात्, न तु क्षीरमुपरिभागे, 'रक्षांसि' 'अवमृशान्' अवमृशेयुः; एतद्भयावहमित्यर्थः । कथं तत्परिहार इति तदाह-वज्रो वा आप इति ॥ २० ॥

सोऽपिदधातीति । पिधानमन्त्रे (का. श्रौ. सू. ४ अ. ६२ सू.) विष्णुशब्दार्थमाह-यज्ञो वा इति । स च त्रय्यात्मना व्यापित्वात् 'यज्ञो विष्णुः' ॥ २१ ॥ ४ ॥ [७. १]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

---

१ 'स आतनक्ति' इति ख. ग. घ.ङ. । २-'देवेभ्यः' इति ख. ग. । 'देवेभ्यः' इति क. । ३-'देवस्येति' इति ज. । ४-'द्रव्यं' इति ज. झ. । ५ 'सोदकत्वे कथं' इति . ज।

ऋणꣳ ह वै जायते योऽस्ति । स जायमान ऽएव देवेभ्य ऽऋषिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यः ॥ १ ॥

स यदेव यजेत । तेन देवेभ्य ऽऋणं जायते तद्ध्येभ्य ऽएतत् करोति यदेनान् यजते यदेभ्यो जुहोति ॥ २ ॥

अथ यदेवानुब्रुवीत । तेनऽर्षिभ्य ऽऋणं जायते तद्ध्येभ्य ऽएतत्करोत्यृषीणां निधिगोपं इति ह्यनूचानमाहुः ॥ ॥ ३ ॥

अथ यदेव प्रजामिच्छेत । तेन पितृभ्य ऽऋणं जायते तद्ध्येभ्य ऽएतत्करोति यदेषाꣳ सन्तताव्यवच्छिन्ना प्रजा भवति ॥ ४ ॥

अवदानक्लृप्तिः ।

ऋणं ह वै जायते योऽस्ति । स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यः॥ स यदेव यजेत–तेन देवेभ्य ऋणं जायते । तद्ध्येभ्य एतत् करोति–यदेनान् यजते, यदेभ्यो जुहोति॥ अथ यदेवानुब्रवीत–तेन ऋषिभ्य ऋणं जायते । तद्ध्येभ्य एतत् करोति–ऋषीणां निधिगोपः–इति ह्यनूचानमाहुः ॥ अथ यदेव प्रजामिच्छेत–तेन पितृभ्य ऋणं जायते । तद्ध्येभ्य

अवदानस्वरूपं (श. प. ब्रा. ७ । २ । ६) विवक्षुराख्यायिकामाह–**ऋणं** हेति । 'यः' द्विजातिः 'स जायमान एव' देवादिभ्यश्चतुर्भ्योऽपि 'ऋणवान्' अधमर्णिको 'जायते' ऋणित्वे जननमेव निमित्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

सङ्ग्रहोक्तं विवृणोति–**स यदेवे**ति । 'यजेत'–इति 'यत्', 'तेन' कारणेन यागेन निमित्तेन 'देवेभ्यः' 'तद् ऋणं जायते' । 'हि' यस्माद् यागकर्मभ्यः 'एभ्यः' देवेभ्यः 'एतत्' इदानीं 'करोति'; अतस्तेभ्यः तद् ऋणमित्यर्थः । तच्छब्दार्थमाह–**यदेनानि**ति । यागहोमावुभावपि नियमेन देवार्थमेव यतः क्रियते; अतस्तेषां तौ स्वम्, तस्यावश्यप्रदानत्वादृणी जायत इत्यर्थः । एवमुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥ २ ॥

अथेति । 'अनुब्रवीत' अनुवचनं कुर्यात्, अधीयेतेत्यर्थः । **निधिगोप इती**ति । उपभुज्यमानोऽपि यो न विनश्यति, स 'निधिः' । तादृशः ऋषीणां सम्बन्धी यो वेदाख्यो निधिः, तस्य गोपायिता 'इति' वेदम् 'अनूच्यमानम्' 'आहुः' बुधाः । अतस्तेषां प्रवचनं धनमिति गम्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥

१–'देवेभ्य ऋषिभ्यः' इति ख. ग. घ. ञ. । २–'देवेभ्य ऋणं' इति ख. ग. घ. ञ. । ३–'तद्ध्येभ्य एतत्' इति ख. ग. घ. ञ. । ४–'जुहोति' इति ख. ग. । 'जुहोति' इति क. । ५–'ब्रुवीत्' इति ख. ग. । ६–'तेन ऽऋषिभ्य ऋणं' इति ख. ग. घ. ञ. । ७–'तद्ध्येभ्य एतत्' इति ख. ग. घ. ञ. । ८–'गोप इति' इति ख. ग. घ. ञ. । ९–'माहुः' इति ख. ग. । 'माहुः' इति क. । १०–'पितृभ्य ऋणं' इति ख. ग. घ. ञ. । ११–'तद्ध्येभ्य एतत्' इति ख. ग. घ. ञ. । १२–"जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी" (तै. सं. ६. ३. १०. ५) मं. सं. ६. ३५–३७; ४. २५७ । रामा॰ २. ३. १३ । म. भा. १. ४६. ५८ ।

Mādhyandina

अथ यदेव व्वासयेत । तेन मनुष्येभ्य ऽऋणं जायते तद्धयेभ्य ऽएतत्करोति यदेनान् व्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति स य ऽएतानि सर्व्वाणि करोति स कृतकर्मा तस्य सर्व्वमाप्तᳫं सर्व्वं जितम् ॥ ५ ॥

स येन देवेभ्य ऽऋणं जायते । तदेनांस्तदवदयते यद्यजतेऽथ यदग्नौ जुहोति तदेनांस्तदवदयते तस्माद्यत्किञ्चाग्नौ जुह्वति तदवदानं नाम ॥ ६ ॥

तद्वै चतुरवत्तं भवति । इदं वा ऽअनुवाक्याथ याज्याथ व्वषट्कारोऽथ सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै हविर्भवत्येवᳫं हि देवता ऽअवदानान्यन्वायत्ता ऽअवदानानि वा देवता ऽअन्वायत्तान्यु-

---

एतत् करोति—यदेषां सन्तताऽव्यवच्छिन्ना प्रजा भवति ॥ अथ यदेव वासयेत—तेन मनुष्येभ्य ऋणं जायते । तद्धयेभ्य एतत् करोति—यदेनान् वासयते, यदेभ्योऽशनं ददाति । स य एतानि सर्वाणि करोति, स कृतकर्मा, तस्य सर्वमाप्तं, सर्वं जितम् ॥

स येन देवेभ्य ऋणं जायते—तदेनांस्तदवदयते—यद् यजते । अथ यदग्नौ जुहोति तदेनांस्तदवदयते । तस्माद् यत्किञ्चाग्नौ जुह्वति तदवदानं नाम ॥ तद्वै चतुरवत्तं भवति । इदं वा अनुवाक्या, अथ याज्या, अथ वषट्कारः, अथ सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै हविर्भवति । एवं हि देवता अवदानान्यन्वायत्ता । अवदानानि वा देवता अन्वायत्तानि ।

अथ यदेवेति । 'वासयेत' गृहे; अन्नादिप्रदानेनेदानीमवकाशं प्रयच्छेत् । 'यः' जायमानो ब्राह्मणः 'एतानि' यागानुवचनादीनि 'सर्वाणि' अपि 'करोति' । 'सः' 'कृतकर्मा' कृतकृत्यः । तस्मात् आप्तव्यं 'सर्वमाप्तं' भवति, देवादिसर्वस्थानं 'सर्वं' जेतव्यं 'जितं' भवति ॥ ५ ॥

स येनेति । इत्थं तेषामृणत्वं प्रति तेन 'अवदयते' दयतिर्दानार्थः; (धा. पा. भ्वा. आ. ४८१) अवप्रत्यर्पणम्, देवानां स्वभूतमृणम्, विभज्य दत्तवान् भवति । तच्छब्दार्थमाह—**यद्यजत** इति । यदस्ति तत्तेन यागेनेत्यर्थः; एवं होमेनापि । 'यस्मादेव' तस्मात् 'यत् किञ्च' चरुपुरोडाशादिकं 'अग्नौ जुह्वति', 'तत्' अवत्तं हविः '**अवदानम्**'—इति प्रसिद्धं भवति ॥ ६ ॥

तस्यावदेयस्य चतुष्ट्वं विधत्ते—**तद्वा** इति । तत्र कारणमाह—**इदं वा** इति । 'इदं वा' अनुवाक्यात्मकमिदं खलु प्रथमम्; 'अथ' पश्चाद् 'याज्या', 'अथ' प्रधानसाधनो 'वषट्कारः' । पश्चाद्धविस्स्वामिनी 'देवता' 'चतुर्थी' भवति । 'एवं' क्रमेण पुरोऽनुवाक्यायाज्यावषट्कारा 'देवताः', क्रमेण चत्वारि 'अवदानानि अन्वायत्ताः' । 'हि'शब्दश्चार्थे (निरु. १. २. ४., १. ४. २.); अवदानानि च चत्वारि, चतस्रः पुरोऽनुवाक्यायाज्यादिदेवताः 'अन्वायत्तानि' अनुप्राप्तानि । अत उभयेषां समसङ्ख्याकत्वात्

१–'मनुष्येभ्य ऋणं' इति ख. ग. घ. ञ । २–'तद्धेभ्य एतत्' इति ख. ग. घ. ञ. । ३–'जितम्' इति ख. ग. घ. ञ. । ४–'देवेभ्य ऋणं' इति ख. ग. घ. ञ. । ५–'देवता अवदाना' इति ख. ग. घ. ञ. । ६–'न्यन्वायत्ता अवदानानि' इति ख. ग. घ. ञ. । ७–'देवता अन्वायत्ता' इति ख. ग. घ. ञ. । ८ 'अग्नौ' इति ञ. ।

तिरिक्तꣳ ह तदवदानं यत्पञ्चमं कस्मा ऽउ हि तदवद्येत्तस्माच्चतुरवत्तं भवति ॥ ७ ॥

उतो पञ्चावत्तमेव भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्त्तवः संव्वत्सरस्यैषो पञ्चावत्तस्य सम्पद्बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति यस्यैवंव्विदुषः पञ्चावत्तं क्रियत ऽएतद्ध न्वेव प्रज्ञातं कौरुपाञ्चालं यच्चतुरवत्तं तस्माच्चतुरवत्तं भवति ॥ ८ ॥

स वै यावन्मात्रमिवैवावद्येत् । मानुषꣳ ह कुर्याद्यन्महदवद्येद् व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्माद्यावन्मात्रमिवैवावद्येत् ॥ ९ ॥

अतिरिक्तं ह तदवदानम्, यत् पञ्चमम् । कस्मा उ हि तदवद्येत् । तस्माच्चतुरवत्तं भवति ॥ उतो पञ्चावत्तमेव भवति । पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्तः पशुः, पञ्चर्त्तवः, संवत्सरस्य एषो पञ्चावत्तस्य संपत् । बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति—यस्यैवंविदुषः पञ्चावत्तं क्रियते । एतद्ध न्वेव प्रज्ञातं कौरुपाञ्चालं यच्चतुरवत्तं, तस्माच्चतुरवत्तं भवति ॥ स वै यावन्मात्रमिवैवावद्येत् । मानुषं ह कुर्याद्—यन्महदवद्येद् । व्यृद्धं वै तदयज्ञस्य—यन्मानुषं, नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति । तस्माद् यावन्मात्रमिवैवावद्येत् ॥

तन्न्यूनाधिकभावो न युक्त इत्यर्थः । चतसृभ्योऽवदानचतुष्टयस्यावश्यकत्वात् न्यूनसङ्ख्याकत्वं न शक्यम् । अधिकत्वदोषात् पञ्चममाशङ्क्य परिहरति—**अतिरिक्तं** हेति । अतिरेकमेव दर्शयति—**कस्मा** इति । 'कस्मै' प्रयोजनाय 'पञ्चमम् अवद्येत् ?' तदभिमानिन्याः पञ्चम्या देवताया अभावादिति भावः ॥ ७ ॥

अथाभ्युपगम्याधिक्यदोषं यज्ञादिसम्पत्तिलाभाय पञ्चावदानपक्षमप्याह—**उतो** इति । यज्ञस्य पाङ्क्तत्वं धानाकरम्भादिहविःपञ्चकादिनावगन्तव्यम्[3] (तै. सं. ६ । ५ । ११) । ऐतरेयकेऽपि—"यो वै यज्ञम्" इत्यादिना (ऐ. ब्रा. २. ३. ६.) हविरक्षरसङ्ख्यादिभिर्बहुधा[4] यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमुपपादितम् । पशोः पाङ्क्तत्वं लोमत्वगादिभिरिति प्रागुक्तम् । (श. प. १।२।३।७) हेमन्तशिशिरयोरैक्याभिप्रायेण संवत्सरः पाङ्क्तः । (ऐ० ब्रा० १. १. १) । एवन्तु पञ्चावत्ते सति तद्गतपञ्चसङ्ख्याद्वारा 'सम्पत्' यज्ञात्मकं धनं सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

एतज्ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलमाह—**बहुर्हैवे**ति ॥

अथ पुनश्चतुरवत्तमेव स्थापयति—**एतदि**ति । एतदेव 'चतुरवत्तं' 'कौरुपाञ्चालं' कुरुपञ्चालदेशे प्रसिद्धम्; अतस्तत्र प्रज्ञातत्वादनुष्ठानसम्प्रदायानुरोधेन 'चतुरवत्तम्' एव कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

अवदानस्येयत्तां विधत्ते—**स वा** इति । 'यावन्मात्रमिव' 'इव'—शब्दोऽनर्थको वाक्यालङ्कारे (निरु. १. ३. ५.) 'यावन्मात्रमिव' अङ्गुष्ठपर्वमात्रमेवेत्यर्थः ॥

आधिक्ये दोषमाह—**मानुषं ह** इति । मनुष्याणां शरावादिपरिमितत्वादाधिक्यं मानुषत्वकरणम् ॥ ९ ॥

१—'पुष्वर्तव' इति ख. ग. घ. । २—'न पञ्चममबाधेत' इति ज. । ३—'धानाः, करम्भः, परिवापः, पुरोडाशः, पयस्या' इति । ४—'हविष्पङ्क्तिः, अक्षरपङ्क्तिः, नराशंसपङ्क्तिः, सवनपङ्क्तिः' इति ।

सँ ऽआज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टाद्राज्यस्याभिघारयति द्वे वा ऽआहुती सोमाहुतिरेवान्याज्याहुतिरन्या तुतं ऽएषा केवली यत्सोमाहुतिरथैषाज्याहुतिर्यद्धविर्यज्ञो यत्पशुस्तदाज्यमेवैतत्करोति तस्मादुभयत आज्यं भवत्यतद्वै जुष्टं देवानां यदाज्यं तज्जुष्टमेवैतद्देवेभ्यः करोति तस्मादुभयतं ऽआज्यं भवति ॥ १० ॥

असौ वा ऽअनुवाक्येयं याज्या । ते ऽउभे योषे तयोर्मिथुनमस्ति वषट्कार एव तद्वा ऽएष एव वषट्कारो यं ऽएष तपति सं ऽउद्यन्नेवामूमधिद्रवत्यस्तं यन्निमामधिद्रवति तदेतेन वृषोमां प्रजातिं प्रजायतं यैनयोरियं प्रजातिः ॥ ११ ॥

स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति । द्वे वा आहुती सोमाहुतिरेवान्या–आज्याहुतिरन्या । तत एषा केवली यत् सोमाहुतिः । अथैषाज्याहुतिः–यद्धविर्यज्ञः, यत् पशुः । तदाज्यमेवैतत् करोति–तस्मादुभयत आज्यं भवति । एतद्वै जुष्टं देवानां यदाज्यम्, तज्जुष्टमेवैतद्देवेभ्यः करोति–तस्मादुभयत आज्यं भवति ॥

हवनक्लृप्तिः ।

असौ वा अनुवाक्या, इयं याज्या–ते उभे योषे । तयोर्मिथुनमस्ति वषट्कार एव । तद्वा एष एव वषट्कारः–य एष तपति । स उद्यन्नेवामूमधिद्रवति, अस्तं यन्निमामधि-

इदानीं चतुरवदानप्रकारं दर्शयति–स आज्यस्येति । पुरोडाशशौ द्वौ; तदध उपरि चोपस्तृताभिघारिताज्याभ्यां (श. प. ६ अ. १ ब्रा. २१) चतुरवत्तत्वम् ॥

पुरोडाशस्योभयत आज्यकरणं प्रशंसितुमाह–द्वे वा इति । सर्वाप्याहुतिः सोमाज्यभेदेन द्विविधा; तत्र सोमस्यँ स्वरूपेणाहुतित्वादाज्यापेक्षैव नास्ति; अवशिष्टौ हविर्यज्ञपशुयज्ञावाज्याहुतिकौ भवितव्यौ; अतस्तत्र तयोः 'एतत्' एतेनोपस्तरणाभिघारणेन आज्यमेव कृतवान् भवति ॥ 'एतद्वै जुष्टम्'–इत्यादि स्पष्टम् ॥ १० ॥

अवदानाय धर्ममुक्त्वा प्रधानधर्मं विधातुमाह–असौ वा इति । अनुवाक्या याज्ययोः क्रमेण देवताह्वानहविःप्रदानसाधनत्वं वक्ष्यते (श. प. ब्रा ७ अ. २ ब्रा. १७) आह्वानस्यान्तः देवानां द्युलोकसम्बन्धात्, प्रदानस्यैवैतल्लोकसम्बन्धात्, तयोः क्रमेण द्युस्थानात्मकता । तयोः, स्त्रीलिङ्गत्वाद् द्वन्द्वे, वषट्कारस्य पुँल्लिङ्गत्वात् सह मिथुनतास्ति । उभयोरन्तराले तपन्नादित्य एव वषट्कारः

१-'स ऽआज्यस्य' ख. ग. घ. ङ. । २–'तुत एषा' इति ख. ग. घ. ङ. । ३–'उभयत आज्य' इति ख. ग. ङ. । ४–'यु एष' इति ख. ग. घ. ङ. । ५–'सु उद्यन्' इति ख. ग. घ. ङ. । ६–'प्रजातिः' इति ख. । 'प्रजातिः' इति क. । 'प्रजाति' इति ग. । ७–'अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशिमांस्ततः । वाजपेयोऽतिरात्रश्चाप्तोर्यामात्र सप्तमः । इत्येते सुत्याः' इति गो० ब्रा. १. ५. २३ । सुत्याः सोमसंस्थाः सोमयज्ञाः इत्येतेऽभिप्रायाः । ८–'अग्न्याधेयमग्निहोत्रं पौर्णमास्यमावास्ये । नवेष्टिश्चातुर्मास्यानि पशुबन्धोऽत्र सप्तमः । इत्येते हविर्यज्ञाः' इति गो. ब्रा. १. ५. २३. "अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः" । अत्र–अष्टका, पार्वणः, श्राद्धम्, श्रावण्याग्रहायणी, चैत्र्याश्वयुजीति सप्तपाकयज्ञसंस्थाः. इत्येवमासां समानामपि पाकयज्ञसंस्थानां पशुयज्ञसंस्थात्वं ब्रुवन् सत्यव्रतसामश्रमिर्नितान्तं बभ्राम । "तत्रापि पाकयज्ञेनेजे स घृतं दधि मस्त्वामिक्षामित्यप्सु जुहवांचकार" इति (श. प. १ । ८ । १ । ७) शतपथश्रुत्या घृतदध्यादिद्रव्यसाधनयज्ञस्य पाकयज्ञतयाख्यानात्, पशुपुरोडाशकयज्ञस्य पशुयज्ञताया अन्यत्राख्यानाच्च पाकयज्ञपशुयज्ञयोर्भेदस्य सुप्रसिद्धत्वात् । विशेषस्त्वत्र मत्कृतस्य "आर्यसर्वस्व"–ग्रन्थस्य द्वितीये यज्ञविभागाध्याये द्रष्टव्यः ।

सोऽनुवाक्यामनूच्य । याज्यामनुद्रुत्य पश्चाद्वषट्करोति पश्चाद्वै परीत्य व्वृषा योषामधिद्रवति तदेने ऽउभे पुरस्तात् कृत्वा व्वृष्णा वषट्कारेणाधिद्रावयति तस्मादु सह वैव वषट्कारेण जुहुयाद् वषट्कृते वा ॥ १२ ॥

देवपात्रं वा[1] एष यद्वषट्कारः । तद्यथा पात्र[3] उद्धृत्य प्रयच्छेदेवं तदथ यत्पुरा व्वषट्काराज्जुहुयाद्यथाधो भूमौ निदिग्धं तदमुया स्यादेवं तत्तस्मादु सह वैव व्वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कृते वा ॥ १३ ॥ (शतम् १००)

द्रवति । तदेतेन वृष्णेमां प्रजातिं प्रजायते—यैनयोरियं प्रजातिः ॥ सोऽनुवाक्यामनूच्य, याज्यामनुद्रुत्य, पश्चाद् वषट्करोति । पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषामभिद्रवति । तदेने उभे पुरस्तात् कृत्वा वृष्णा वषट्कारेणाधिद्रावयति । तस्मादु सह वैव वषट्कारेण जुहुयाद्, वषट्कृते वा ॥ देवपात्रं वा एष यद्वषट्कारः । तद्यथा पात्र उद्धृत्य प्रयच्छेत्—एवं तत् । अथ यत्पुरा वषट्काराज्जुहुयाद्-यथाधो भूमौ निदिग्धं तदमुया स्यात्—एवं तत् । तस्मादु सह वैव वषट्कारेण

स चोदयास्तमयसमये दिवं पृथिवीं चाधिकृत्य गच्छति (ऐ. ब्रा. ३. ४. ६) । 'तत्' तस्मात् 'एतेन वृष्णा' अनेन वर्षकेण, आदित्येन सह सङ्गते सत्यौ, ते एवमिदानीं प्रसिद्धाम् 'इमां प्रजातिं' 'प्रजायेते';सर्वेषामप्युत्पद्यमानानां भावानां तत्रैवोत्पत्तेः, उत्पद्यमानपदार्थात्मना ते एव प्रकृष्टे जायेत इत्यर्थः॥ ११॥

पुरोऽनुवाक्यायाज्यानां[4] युग्मात्मकताभिधानस्य[5] प्रयोजनमाह—**सोऽनुवाक्या**मिति । तयोः समनन्तरं वषट् कुर्यादिति विधिः । उक्तेऽर्थे लोकाचरणं प्रमाणयति—**पश्चाद्वा** इति । 'पश्चात् परीत्य' स्त्रियाः पश्चाद्देशादागत्य 'अधिद्रवति' अभिगच्छति । 'तत्' तेन याज्यापुरोऽनुवाक्यानन्तरं वषट्कारकरणेन 'एने उभे' द्यावापृथिव्यात्मिके याज्यापुरोऽनुवाक्ये 'पुरस्तात् कृत्वा' 'वृष्णा' सेक्त्रा 'वषट्कारेण' तत्सूर्यात्मकेन द्रवणमाकारितवान् भवति । "तस्मात्"-इति स्पष्टम् । वौषडित्युच्चारणकाले वा, समनन्तरं वा प्रदानमस्तु; सर्वथा वषट्कारात् प्राङ् न जुहुयादित्यर्थः । अनेनैव पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोर्वषट्कारात् पूर्वभावित्वं सिद्धम् ॥ १२ ॥

प्रदानस्य वषट्कारानन्तरत्वं प्रकारान्तरेणोपपादयति—**देवपात्रं वा** इति । पिबन्त्यनेन देवा इति 'देवपात्रं' 'वषट्कारः' । 'तत्' वषट्कारावसानं[6] प्रदानम् 'एवं' भवति, पात्रोद्धारपूर्वकप्रदानमिव भवति । उक्तवैपरीत्ये दोषमाह—**अथ यत्पुरे**ति । 'अधोभूमौ निदिग्धम्[7]' भूमौ प्रास्तम् दुष्टत्वेनोपयोगाभावात् दग्धमित्युपचर्यते 'अमुया' अनेन वषट्कारात्पूर्वकालेहोमेन 'स्यात्' दग्धं स्यादित्यर्थः । 'तस्माद्'-इत्युपसंहारः ॥ १३ ॥

१-'वा ऽएष' इति ख. ग. झ. । २-'वषट्कारः' इति ख. ग. । ३-'पात्र ऽउद्धृत्य' इति ख. ग. झ. । ४-"पुरोऽनुवाक्यायाज्यादीनां' इति ज. । 'पुरोऽनुवाक्यादीनां' इति झ. । ५ 'युग्मात्मकता' इति झ. । ६-'वषट्कारावसानं' इति ज. । ७-'निदग्धं' इति ज. झ. ।

तद्यथा योनौ रेतः सिञ्चेत् । एवं तदथ यत्पुरा व्वषट्काराज्जुहुयाद्यथा योनौ रेतः सिक्तं तदमुया स्यादेवं तत्तस्मादु सह वैव व्वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कृते वा ॥ १४ ॥

असौ वा ऽअनुवाक्येयं याज्या । सा वै गायत्रीयं त्रिष्टुबसौ स वै गायत्रीमन्वाह तदमूमनुब्रुवन्नसौ ह्यनुवाक्येमामन्वाहेयꣳ हि गायत्री[1] ॥ १५ ॥

अथ त्रिष्टुभा यजति तदनया यजन्नियꣳ हि याज्यामुष्यां ऽअधि[2] व्वषट्करोत्यसा ऽउ हि त्रिष्टुप्तदेने सयुजौ करोति तस्मादिमे सम्भुञ्जाते ऽनयोरनुसम्भोगमिमाः सर्व्वाः प्रजा ऽअनुसम्भुञ्जते[3] ॥ १६ ॥

तद् यथा योनौ रेतः सिञ्चेत्—एवं तत् । अथ यत्पुरा वषट्काराज्जुहुयाद, वषट्कृते वा ॥ तद् यथा योनौ रेतः सिक्तं तदमुया स्यात्—एवं तत् । तस्माद् सह वैव वषट्कारेण ज्जुहुयाद्—यथा योनौ रेतः सिक्तं तदमुया स्यात्—एवं तत् । तस्माद् सह वैव वषट्कारेण जुहुयात्, वषट्कृते वा ॥ असौ वा अनुवाक्या, इयं याज्या । सा वै गायत्रीयम्, त्रिष्टुबसौ । स वै गायत्रीमन्वाह । तदमूमनुब्रुवन्—"असौ ह्यनुवाक्या"—इमामन्वाह । इयं हि गायत्री ॥ अथ त्रिष्टुभा यजति । तदनया यजन्—"इयं हि याज्या"—अमुष्या अधिवषट्करोति । असा उ हि त्रिष्टुप् । तदेने सयुजौ करोति । तस्मादिमे सम्भुञ्जाते । अनयोरनुसम्भोगमिमाः

तद्यथा योनौ—इत्यादि स्पष्टम् ॥ १४ ॥

पुरोऽनुवाक्यायाज्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ कर्तव्ये इति विधातुमाह—**असौ वा** इति । 'अनुवाक्या' 'असौ' द्युलोकः, तत्स्थाना; 'याज्या' तु 'इयम्' भूः । 'सेयं' पृथिवी गायत्र्यात्मिका, 'असौ' द्युलोकः त्रिष्टुबात्मकः । तथा सति "गायत्रीमन्वाह"—इति यत्, 'तत्' तेन अनुवाक्यात्मकम् 'अनुब्रुवन्' गायत्रीछन्दोद्वारा 'इमां' पृथिवीमेवोक्तवान् भवति । द्युलोकस्य कथमनुवक्तव्यतेत्याशङ्क्य अनुवाक्यात्मकत्वं वाक्यमध्य एव स्मारयति । पृथिव्या अप्यनुवक्तव्यत्व गायत्र्यात्मकत्वादित्याह—**इयꣳ ही**ति । एवमनुवाक्याया गायत्रीत्वे द्यावापृथिव्यावुभे[4] अपि योजितवान् भवतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

याज्यायास्त्रिष्टुप्त्वसम्पादनेऽपि तथैव योजितवान् भवतीत्याह—**अथे**ति । 'त्रिष्टुभा यजति' त्रैष्टुभ याज्यां कुर्यात् । तत्र याज्यया ऋचा यजतीति यत्, 'तत्' तेन 'अनया' पृथिव्यैव यजति । तत्कथमित्यत आह—**तदि**ति । 'तत्' तेन त्रिष्टुप्त्वकरणेनानया यजति । एतां भुवमेव याज्यां कृतवान् भवतीत्यर्थः । उत्तरार्थसमर्थनाय पूर्वोक्तं स्मारयति—**इयं हि याज्ये**ति । अतः 'अमुष्या अधि' द्युलोकस्योपर्येव 'वषट्'—कृतवान् भवति । एतत्समर्थनायाह—**त्रिष्टुबि**ति । 'तत्' तेन, पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोर्गायत्री-

१—'गायत्री' इति ख. ग. । 'गायत्री' इति क. । २—'अमुष्या अधि' इति ख. ग. घ. झ. । ३—'प्रजा अनुसम्भुजते' इति ख. ग. घ. झ. । ४—'द्यावपृथिव्या उभौ' इति ज. ।

स वा॑ अङ्ख्यन्नि॒वैवानु॑वा॒क्याम॒नुब्रू॑यात् । अ॒सौ ह्य॑नुवा॒क्या बृ॑ह॒द्द्य॒सौ बा॑र्हतꣳ हि त॒द्रूपं॑ क्षि॒प्र ऽए॒व या॒ज्यया॑ त्वरे॒तेयꣳ हि या॒ज्या र॑थन्त॒रꣳ ही॒यꣳ रा॑थन्त॒रꣳ हि त॒द्रूपꣳ ह्वय॑ति वा ऽअनु॒वा॒क्य॑या प्र॒यच्छ॑ति या॒ज्यया॑ त॒स्माद॑नुवा॒क्या॑यै रू॒पꣳ हु॒वे ह॒वाम॑ह ऽआ॒गच्छे॒दम्ब॒र्हिः सी॑दे॒ति य॒द्ध्वय॑ति हि त॒या प्र॒यच्छ॑ति या॒ज्यया॑ त॒स्मा॑द्या॒ज्या॑यै रू॒पं व्वी॒हि ह॒विर्जु॒षस्व ह॒विरा॒व्वृषा॑यस्वा॒द्धि पि॒ब प्रे॒ति य॒त्प्रं॑ हि त॒या य॒च्छ॑ति ॥ १७ ॥

सर्वाः प्रजा अनुसम्भुञ्जते ॥ स वा अङ्ख्यन्निवैवानुवाक्यामनुब्रूयात् । असौ ह्यनुवाक्या, बृहद्द्यसौ । बार्हतं हि तद्रूपम् । क्षिप्र एव याज्यया त्वरेत । इयं हि याज्या, रथन्तरं हीयम्, राथन्तरं हि तद्रूपम् । ह्वयति वा अनुवाक्यया, प्रयच्छति याज्यया । तस्मादनुवाक्यायै रूपम्–हुवे, हवामहे, आगच्छ, इदम्बर्हिः सीद–इति । यद् ह्वयति हि तया । प्रयच्छति याज्यया–तस्माद् याज्यायै रूपम्–वीहि, हविर्जुषस्व, हविरावृषायस्व, अद्धि, पिब, प्र, इति । यत्प्र हि तया यच्छति ॥

त्रिष्टुप्त्वकरणेनानेन 'एने' द्यावापृथिव्यौ प्रतिपादितप्रकारेण 'सयुजौ' परस्परं संयुक्तौ कृतवान् भवति । 'तस्मात्' सायुज्यात् 'इमे' सहाभ्यवहरतः, "द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा"–इति (ऐ० ब्रा० १.३.५।) सहप्रदानात् । अथवा वृष्ट्यन्नयोः परस्परसापेक्षत्वात् (श० प० कां० १ अ० ५ ब्रा० ३. कं. ५) सहभागैः । अतस्तयोः सहभागम् 'अनु' 'सर्वाः' अपि 'प्रजाः' तत्सम्बन्धिन्यः 'अनुसम्भुञ्जते' अनुसृत्य भुञ्जते । अत उभयोः सभागलोकात्मकत्वात्, तयोश्च परस्परसाहित्याद् याज्यानुवाक्ययोः साहित्येनापि भवितव्यमित्यर्थो लभ्यते ॥ १६ ॥

अथानुवाक्याया उच्चारणधर्ममाह—**स वा अङ्ख्यन्निवैवेति** । 'अङ्ख्यन्निव' वर्णानालोडयन्निव शनैरनुवाक्यां ब्रूयात् । अङ्खतिर्गत्यर्थः (ऋ० मं० १० सू० १६ ऋ० ७) । उक्तविधानुवचनं 'बृहत्' साम्ना (सा० सं० आ० गा० १. १. २७ ।) स्तौति–**असौ हीति** । 'अनुवाक्या' 'असौ' द्यौः, एवं 'बृहत्' सामापि द्यौः (ता० ब्रा० १६ । ११ ।) (तै० ब्रा० ३. ९. १३) । 'हि' यतो द्युभागोऽनुवाक्या बृहत्साम, 'तत्' तस्मात् तद्गतं मन्द्रत्वं 'बार्हतं' बृहतीसम्बन्धि 'रूपम्' ॥

याज्याया उच्चारणे धर्ममाह–**क्षिप्र एव याज्ययेति** । 'याज्यया' निमित्तया उच्चारणे वर्णविषयां त्वरां कुर्यात् । **इयं हीत्यादि** (सा० सं० आ० गा० २० १. २१ ।) (तै० ब्रा० ३. ९. १३ ।) पूर्वापेक्षया त्वरतीति 'तत्' क्षिप्रोच्चारणं 'राथन्तरम्' रथन्तरसम्बन्धि 'रूपम्' (ता०ब्रा० १६.११।)॥

अथ पुरोनुवाक्यायाज्ययोर्लक्षणान्यन्यानि वक्तुं कार्यभेदमाह–**ह्वयति वा इति** । 'अनुवाक्यया' यष्टव्यदेवान् आह्वयति, तानेव 'याज्यया' यजति । 'तस्मात्' आह्वानार्थत्वात्, आह्वानार्थं यल्लिङ्गम्, तत्

१–'वा ऽअङ्ख्यन्' इति ख. ग. झ. । २-'यत्प्रहितया' इति क. । ३ –'सहभावः' इति ज. । 'सहभोगः' इति झ. । ४ 'कार्यभेदमाह' इति झ. ।

सा या पुरस्ताल्लक्षणा। सानुवाक्या स्यादसौ ह्यनुवाक्या तस्या ऽअमुष्या ऽअवस्ताल्लक्ष्म चन्द्रमा नक्षत्राणि सूर्यः ॥ १८ ॥

अथ योपरिष्टाल्लक्षणा सा याज्या स्यादियꣳ हि याज्या तस्या ऽअस्या ऽउपरिष्टाल्लक्ष्मौषधयो वनस्पतय ऽआपोऽग्निरिमाः प्रजाः ॥ १९ ॥

सा ह न्वेव समृद्धानुवाक्या । यस्यै प्रथमात्पदाद्देवतामभिव्याहरति सो ऽएव समृद्धा याज्या यस्या ऽउत्तमात पदाद्देवताया अधि वषट्करोति वीर्यं वै देवतऽर्चस्तदुभयत ऽएवैतद्वीर्येण परिगृह्य यस्यै देवतायै हविर्भवति तस्यै प्रयच्छति ॥ २० ॥

सा या पुरस्ताल्लक्षणा-सानुवाक्या स्यात् । असौ ह्यनुवाक्या । तस्या अमुष्या अवस्ताल्लक्ष्म,- चन्द्रमा, नक्षत्राणि, सूर्यः ॥ अथ योपरिष्टाल्लक्षणा-सा याज्या स्यात् । इयं हि याज्या । तस्या अस्या उपरिष्टाल्लक्ष्म-ओषधयः, वनस्पतयः, आपः, अग्निः, इमाः प्रजाः ॥ सा ह न्वेव समृद्धानुवाक्या-यस्यै प्रथमात् पदाद्देवतामभिव्याहरति । सो एव

'अनुवाक्याया रूपम्' । तानि लिङ्गानि दर्शयति-हुव इत्यादिना । 'हि' यस्मात् 'तया' अनुवाक्यया यष्टव्यदेवान् आह्वयति, तस्मादाह्वानप्रकाशक "हुवे"-इत्यादि यल्लिङ्गजातम, तद्वत्येव सर्वत्रानुवाक्या कार्येत्यर्थः ॥

प्रयच्छति याज्ययेत्यादि । यस्माद याज्या हविःप्रदानसाधनम्, 'तस्मात्' तस्याः तत्प्रदान-प्रकाशकं लिङ्गं 'रूपम्' । अभिहितलिङ्गानि दर्शयति-वीहीति । 'हि' यस्मात् 'तया' याज्यया प्रयच्छति हविः, 'तस्मात्' प्रदानप्रकाशक यद् "वीहि"-इत्यादिलिङ्गम, तद्वत्येव सर्वत्र याज्या कार्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

लक्षणान्तरमाह-सा या पुरस्ताल्लक्षणेति । 'पुरस्तात्' मन्त्रस्य पुरोभागे 'लक्षण' यष्टव्यदेवनाम यस्यां 'सा' 'अनुवाक्या' पुरोऽनुवाक्या । तस्या अवस्ताल्लक्षणत्वे कारणमाह-तस्या इति । 'तस्याः' पुरोऽनुवाक्यायाः 'अमुष्याः' "असौ हि अनुवाक्या" इत्युक्तत्वात् (श० प० का० १. अ० ७. ब्रा० २. क० १७), सामानाधिकरण्यम् । तस्याः चन्द्रनक्षत्रसूर्याः ('अवस्ताल्लक्ष्म') अवस्ताल्लक्ष्माणीव; अधोभागे तेषां परिभ्रमणात् । अतोऽस्या अपि तथात्व युक्तम ॥ १८ ॥

अथ योपरिष्टाल्लक्षणेति वाक्य पूर्ववाक्यवद्व्याख्येयम् । 'तस्याः' याज्यारूपायाः 'अस्याः' भूम्याः ॥ १९ ॥

उक्तं पुरस्तादुपरिष्टाल्लक्षणत्व विशिनष्टि-सा ह न्वेवेति । 'यस्यै' यस्या अनुवाक्यायाः 'प्रथमात् पदात्' "अग्निः प्रत्नेन सोमगीर्भिः" इत्यादिलक्षणाद् (ऋ० म० ८. ४४.१२.। तै० ब्रा० ३. ९.

१-'लक्षणा' इति ख. । 'लक्षणा' इति क. ग. । २-३-'तस्या अमुष्या अवस्ता' इति ख. ग. ङ. । ४-'सूर्यः' इति क. । 'सूर्यः' इति ख. । 'सूर्यः' । इति ग. । ५-'स याज्या' इति क. । ६-७-'तस्या अस्या उपरिष्टात्' इति ख. ग. घ. ङ. । ८-'वनस्पतय आपो' इति ख. ग. घ. ङ. । ९-'प्रजाप' इति ख. ग. ज. ङ. १०-'तदुभयत एवैतद्' इति ख. ग. घ. ङ. ।

स वै व्वौगिति करोति व्वाग्वै व्वषट्कारो वाग्रेतो रेतं ऽएवैतत्सि-ञ्चति षडित्यृतवो वै षट् तदृतुष्वे्वैतद्रेतः सिच्यते तदृतवो रेतः सिक्तमिमाः प्रजाः प्रजनयन्ति तस्मादेवं व्वषट्करोति ॥ २१ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपे-युरेतावेवार्द्धमासौ यं ऽएवापूर्यते तं देवा ऽउपायन् योऽपक्षीयते तमसुराः ॥ २२ ॥

समृद्धा याज्या—यस्या उत्तमात् पदाद्देवताया अधि वषट्करोति । वीर्यं वै देवतर्चः । तदुभयत एवैतद् वीर्येण परिगृह्य यस्यै देवतायै हविर्भवति-तस्यै प्रयच्छति ॥ स वै वौगिति करोति । वाग्वै वषट्कारः, वाग्रेतः, रेत एवैतत्सिञ्चति । षडिति । ऋतवो वै षट् । तदृतुष्वेवैतद्रेतः सिच्यते । तदृतवो रेतः सिक्तमिमाः प्रजाः प्रजनयन्ति । तस्मादेवं वषट्करोति ॥

दर्शपूर्णमासनिर्वचनम् ।

देवाश्च वा असुराश्च—उभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपेयुः—एतावेवार्द्धमासौ ।

---

६. ३. । तै० सं० २. ६. २. २ ।) यद्यन्यदेवता ब्रूयात्, 'सा एव समृद्धा अनुवाक्या' । 'याज्या' तु सा समृद्धा, 'यस्या उत्तमात् पदात्' "जिह्वा अग्ने चक्रुषे" इत्यादिकात् (ऋ० सं० १०. ८. ६. । तै० ब्रा० ३. ९. ७. २ । तै० सं० २. ६. २. ८. ।) तैरभिहितायाः 'देवतायाः' उपरि 'वषट्करोति' । ननु कथं देवतासद्भावमात्रेण समृद्धत्वमिति, तदाह—वीर्यं वा इति । 'देवता वै वीर्यम्' ऋगाम्नानस्य तत्प्रकाशनार्थत्वात् (ऋ० सं० १. ९९. ३.) ॥ २० ॥

अथ याज्यानन्तरभाविनं वषट्कारं विभज्य विधाय प्रशंसति—स वै वौगितीति । 'वौगिति' उच्चारणं कुर्यात् । तत्प्रशंसति—वाग्वा इति । 'वौग्'—इत्येतदौकारस्थाने आकारे कृते 'वाग्'—इति भवति, अतो 'वषट्कारो वाक्' । सा च 'वाक्' 'रेतः' सेचनसाधनत्वात् । उच्चारणमेव तत्सेकः । तथा षडिति करोतीत्यनुषज्यते, ब्रूयादित्यर्थः । सङ्ख्याया ऋतुष्वपि सम्भवात् 'ऋतवः' एव 'षट्'—इत्यनेन विवक्षिताः; प्राक् षडित्यतः वौगित्येतस्य स्थापनात् । तेन 'सिक्तं' 'रेतः' 'इमाः' सर्वाः 'प्रजाः' उत्पादयन्ति । 'तस्मात्' 'एवं' वौषडिति 'वषट्' कुर्यात् ॥ २१ ॥

इत्थं दर्शपूर्णमासोभयसाधारणमवदानादिकं वषट्कारान्तं धर्ममभिधाय तत्प्रसङ्गाद्यत्रादिशब्दाभिधान-द्वारेण दर्शपूर्णमासयागं प्रशंसति—देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । 'प्राजापत्याः' प्रजापतेः पुत्राः 'दायं' पैतृकं वित्तम् (मं० सं० ९. १६४. । ऋ० सं० १० । ११४ । १० । ऐ० ब्रा० ७ । ३ । ९ । ता० ब्रा० १६ । ४ । तै० सं० ३ । १ । ९ । ४ ।) 'उपेयुः' । किं तत् ? 'एतावेव' प्रसिद्धावेव 'अर्धमासौ' मासस्यार्द्धौ शुक्लकृष्णपक्षौ । "अर्धं नपुंसकम्" (पा० सू० २ । २ । २ ।) इत्येकदेशिसमासः । विभज्याह—य एवापूर्यत इति । प्रजापतेः कालात्मकत्वादनयोस्तद्दायत्वम् ॥ २२ ॥

१–'रेत एवैतत्' इति ख. ग. घ. ङ. । २–'ष्वेवैतद्रेत.' इति क. । ३–'य एवापूर्यते' इति ख. ग. घ. ङ. । ४–'देवा उपायन्' इति ख. ग. घ. ङ. ।

ते देवा ऽअकामयन्त । कथं न्विममपि संवृञ्जीमहि योऽयमसुराणामिति तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्त ऽएतᳪं हविर्यज्ञं ददृशुर्यद्दर्शपूर्णमासौ ताभ्यामयजन्त ताभ्यामिष्टैतमपि समवृञ्जत ॥ २३ ॥

य ऽएषोऽसुराणामासीद् । यदा वा ऽएता ऽउभौ परिप्लुवेते ऽअथ मासो भवति मासशः संव्वत्सरः सर्व्वं वै संव्वत्सरः सर्व्वमेव तद्देवा ऽअसुराणाᳪं समवृञ्जत सर्व्वस्मात्सपत्नानसुरान्निरभजन्त्सर्व्वम्वेवैष ऽएतत्सपत्नानाᳪं संवृङ्क्ते सर्व्वस्मात्सपत्नान्निर्भजति य ऽएवमेतद्वेद ॥ २४ ॥

स यो देवानामासीत् । स यवायुवत हि तेन देवा योऽसुराणाᳪं सोऽयवा न हि तेनासुरा ऽअयुवत ॥ २५ ॥

य एवापूर्यते–तं देवा उपायन् । योऽपक्षीयते तमसुराः ॥ ते देवा अकामयन्त–"कथं न्विममपि संवृञ्जीमहि, योऽयमसुराणामिति" । तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । त एतं हविर्यज्ञं ददृशुः–यद्दर्शपूर्णमासौ । ताभ्यामयजन्त । ताभ्यामिष्ट्वैतमपि समवृञ्जत–य एषोऽसुराणामासीत् । यदा वा एता उभौ परिप्लुवेते–अथ मासो भवति । मासशः संवत्सरः । सर्वं वै संवत्सरः । सर्वमेव तद्देवा असुराणां समवृञ्जत, सर्वस्मात्सपत्नानसुरान् निरभजन् । सर्वम्वेवैष एतत्सपत्नानां संवृङ्क्ते, सर्वस्मात्सपत्नान्निर्भजति–य एवमेतद्वेद ॥ स यो देवानामासीत् स यवा । अयुवत हि तेन देवाः । योऽसुराणां सोऽयवा । न हि तेनासुरा अयुवत ॥

एवं विभागे सति 'देवाः' 'कथम्' असुरेभ्यः, तदीयमपि भागं 'संवृञ्जीमहि' ? अपहरेमहि । एवं कामयित्वा तत्साधनं प्रयासेनान्विष्य 'दर्शपूर्णमासौ' यागावेवापश्यन् । 'ताभ्यां' ('एतमपि') कृष्णपक्षमपि स्वयमलभन्त ॥ २३ ॥

तद्द्वारा तदुभयावर्तनात्मकं मासम्, तदावर्तनात्मकं संवत्सरं च असुरेभ्यः 'समवृञ्जत' स्वाधीनं कृतवन्तः । अतो न्यूनाधिककालावयवानां संवत्सरेऽन्तर्भावात् 'संवत्सरः सर्वम्' संवत्सरात्मकात् 'सर्वस्मात्' कालात् 'सपत्नान् असुरान्' भागरहितान् अकुर्वन् । 'निरभजन्'–इति तात्पर्याभिधानम् । 'सर्वम् एव एषः'–इति वेदितुः फलम् । अतो दर्शपूर्णमासानुष्ठानं सपत्नसर्वस्वहरणमिति प्रशंसा ॥ २४ ॥

स यो देवानामिति । 'सः यः' इति वाक्यालङ्कारे । 'सः' आपूर्यमाणपक्षः पुरा 'देवानामासीत्' । 'सः' 'यवायुवत' । यौतीति (पा० धा० अदा० प० २२ ।) यवः, तस्य यवेति नाम । कथम् ? 'हि' यस्मात् 'तेन' आपूर्यमाणपक्षेण सह 'देवाः' 'अयुवत' समसृज्यन्त । 'असुराणां' कृष्णपक्षस्तु 'अयवा' । कथम् ? 'हि' यस्मात् 'तेन' कृष्णपक्षेण सह 'नायुवत' तस्य देवैरपहृतत्वात् ॥ २५ ॥

१–'देवा अकामयन्त' इति ख. ग. घ. ङ. । २–'न्विममपि' इति क. । ३–'य एषो' इति ख. ग. घ. ङ. । ४–'तद्देवा असुराणाᳪं' इति ख. ग. घ. ङ. । ५–'समवृञ्जत' इति ग. । ६–'संवृङ्क्ते' इति क. । ७–'य एवमेतद्वेद' इति ख. ग. घ. ङ. । ८–'तेनासुरा अयुवत' इति ख. ग. घ. ङ. ।

अथो ऽइतरथाहुः । यँ ऽएव देवानामासीत्सोऽयवो न हि तमसुरो ऽअयुवत योऽसुराणाᳫं स यवायुवत हि तं देवाः सब्दमहः सगरा रात्रिर्यव्या मासाः सुमेकः संव्वत्सरः स्वेको ह वै नामैतद्यत्सुमेकं ऽइति यवा च हि वा ऽअयवा यवेतीवाथ येनैतेषाᳫं होता भवति तद्याविहोत्रमित्याचक्षते ॥ २६ ॥ ५ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [७ । २]

अथो इतरथाहुः । य एव देवानामासीत् सोऽयवा । न हि तमसुरा अयुवत । योऽसुराणां स यवा । अयुवत हि तं देवाः । सब्दमहः । सगरा रात्रिः । यव्या मासाः । सुमेकः संवत्सरः । स्वेको ह वै नामैतत्—यत्सुमेक इति । यवा च हि वा अयवा—यवेतीव । अथ येनैतेषां होता भवति, तद् याविहोत्रमित्याचक्षते ॥

शुक्लकृष्णपक्षयोर्नामधेयव्यत्यासमाह—**अथो** इति । 'देवानां' स्वभूतो 'यः' असौ 'अयवा', देवानां प्रतिनियतस्वभूतत्वेनासुरसम्बन्धाभावात् । अतोऽयवनादमिश्रणादयवा शुक्लपक्षः । 'असुराणां' स्वभूतः कृष्णपक्षो 'यवा', उपायेनापहृत्य देवैर्मिश्रितत्वात् ॥

अनयोरेवायवायवप्रशंसार्थमहोरात्रमाससंवत्सराणामपि नाम दर्शयति—**सब्दमि**त्यादिना । यव-शब्दाभिधेयान् शुक्लकृष्णपक्षान् अर्हतीति[5] (पा० सू० ५ अ० १ पा० ६६ सू०) 'मासः यव्यः' 'स्वेकः'—इत्यस्य मकारोपजनेन[6] 'सुमेकः'—इति संवत्सरस्य नाम सम्पन्नम् । 'सु' सुष्ठु 'एकः' 'स्वेकः' । "सर्वं वै संवत्सरः"—इत्युक्तत्वेन (श० प० ७ अ० २ ब्रा० २४ कं.) सर्वस्यापि कालस्य तत्रैवान्तर्भावात् संव्वत्सर एक एव कालः । अतस्तस्यैतन्नाम युक्तम्, तस्यैव परोक्षेण[7] (तै० ब्रा० १ । ५ । ९ । २ । ऐ० ब्रा० ३ । ३ । ९ ।) '**सुमेकः**'—इति व्यवहारः ॥

प्रसङ्गादहरादिनामाभिधाय प्रकृतमुपसंहरति—**यवा चे**ति । 'यवा अयवा च हि' 'यवेतीव' यवेत्येव भवति, यवनस्योभयानुगतत्वात् । अथवा देवैरेवायवात्मकस्य कृष्णपक्षस्यापि यवनात् पक्षद्वयमपि 'यवा' । अतः 'एतेषां' यवादीनां मध्ये 'येन' निमित्तेन 'होता' भवेत्, 'तत्' कार्यं 'याविहोत्रम्' । तैत्तिरीयकेऽपि "ऋतव्या उपदधाति"—इत्यत्र (तै० सं० ५. ४. २. १.) चयनप्रकरणे यवादयो व्याख्याताः (तै० सं० ४. ४. ७ ।) ॥ २६ ॥ [७. २]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः समाप्तः ॥

१—'यु एवु' इति ख. ग. घ. ङ. । २—'सोऽयवु' इति क. । ३—'तमसुरा अयुवत' इति ख. ग. घ. ङ. । ४—'सुमेक इति' इति ख. ग. घ. ङ. । ५—'अ (य) तीति मासो यव्यः' इति ङ. । ६—'मकारोप (यु) जनेन' इति ङ. । ७—'परोक्षनाम' इति ङ. ।

अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
अपि वा ।
सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

यज्ञेन वै देवाः । दिवमुपोदक्रामन्नथ योऽयं देवः पशूनामीष्टे स ऽइहाहीयत तस्माद्वास्तव्यं ऽइत्याहुर्वास्तौ हि तदहीयत ॥ १ ॥

स येनैव देवा दिवमुपोदक्रामन् तेनो ऽएवार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुरथ योऽयं देवः पशूनामीष्टे य ऽइहाहीयत ॥ २ ॥

स ऽऐक्षत । अहास्य हान्तर्यन्त्यु मा यज्ञादिति सोऽनूच्चक्राम स ऽआयतयोत्तरत ऽउपोत्पेदे य ऽएष स्विष्टकृतः कालः ॥ ३ ॥

स्विष्टकृदाहुतिः ।

यज्ञेन वै देवा दिवमुपोदक्रामन् । अथ योऽयं देवः पशूनामीष्टे स इहाहीयत । तस्माद्वास्तव्य इत्याहुः । वास्तौ हि तदहीयत ॥ स येनैव देवा दिवमुपोदक्रामन्, तेनो एवार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । अथ योऽयं देवः पशूनामीष्टे–य इहाहीयत स ऐक्षत–"अहास्य हान्तर्यन्त्यु मा यज्ञाद्" इति । सोऽनूच्चक्राम । स आयतयोत्तरत उपोत्पेदे य एष स्विष्टकृतः कालः ॥

अथाग्नये स्विष्टकृद्यागम्, तस्य प्रधानयागसमानन्तर्यञ्च विधातुमाख्यायिकामाह–**यज्ञेन वा** इति । पुरा खलु 'देवाः' 'यज्ञेन' साधनेन 'दिवं' प्राप्ताः; तथा पश्वभिमानी 'देव.' रुद्रः 'इह' यज्ञवास्ता-वुषित्वा द्युलोकाद्धीनोऽभूत् । अत एव 'वास्तौ' एव स्थितत्वाद्रुद्रो 'वास्तव्य इति' वेदविदः कथयन्ति ॥ १ ॥

रुद्रस्येहैव हीनभावे कारणाभिधानायाह–**स येनैवे**ति । 'अथ' रुद्राः 'देवाः' 'येन' यज्ञेन साधनेन 'दिवं' गताः, 'तेनैव' साधनेन । तत्साधयितुं साधनमतिदुस्सम्पादमिति ब्रुवन् आत्मानमन्तरेण क्लेशाप-नयनाय स्वर्गसाधनमन्वतिष्ठत् ? ॥ २ ॥

स ऽऐक्षतेति । "(भवतः) स चाहं देवैस्त्यक्तोऽभूवम् । मां यज्ञादन्ते व्यवहितं कुर्वन्तीत्येवेति विचार्य स्वयं यज्ञप्रदेशं प्रत्युच्चक्राम । स क्रुद्धो भूत्वोत्तरस्यां दिशि स्विष्टकृत्काले यज्ञं प्रतिरोद्धुमुत्तस्थौ ॥ ३ ॥

१–'देवा' इति ख. झ. । २–'स इहाहीयत' इति ख. ग. घ. झ. । ३–'स्तव्य इत्याहुः' इति ख. ग. घ. झ. । ४–'य इहाहीयत' इति ख. ग. घ. झ. । ५–'स ऐक्षत' इति ख. ग. घ. झ. । ६–'स आयत' इति ख. ग. घ. झ. । ७–'त उपोत्पेदे' इति ख. ग. घ. झ. । ८–'स एष' इति ख. ग. झ. । ९–'कालः' इति ख. ग. । 'काल' इति क. । १०–'यज्ञवास्तवरोषित्वा' इति ज. । ११–बन्धनीस्थः पाठोऽनन्वितः कपुस्तकस्थः । १२–'प्रत्युत्तमासन्नद्धो' इति क. ।

ते देवा॑ ऽअब्रुवन् । मा व्वि॒स्र॑क्षीरि॒ति ते वै मा य॒ज्ञान्मा॒न्तुर्ग॑ता॒हुतिं मे कल्पयते॒ति तथे॒ति स स॒मवृहत् स॒ नास्यत् स न क॒श्च॒नाहि॒नत् ॥ ४ ॥

ते देवा॑ ऽअब्रुवन् । या॒वन्ति नो हवी॑ᳫँषि गृहीतान्य॒भूवन्त्स॒र्व्वेषां॒ तेषा॑ᳫँ हुतमु॒पजानीत य॒थास्मा ऽआ॒हुतिं कल्प॒यामे॒ति॒ ॥ ५ ॥

तेऽध्वर्यु॒मब्रुवन् । यथापू॒र्वᳫँ हवी॑ᳫँष्यभि॒घारयै॒कस्मा ऽअव॒दानाय पुनरा॒प्याययया॒तयामानि कुरु त॒तँ ऽए॒कैकमवदा॒नम॒वद्ये॒ति॒ ॥६॥

ते देवा अब्रुवन्—मा विस्रक्षीरिति । ते वै मा यज्ञान्मान्तर्गत; आहुतिं मे कल्पयतेति । तथेति । स समवृहत्, स नास्यत्, स न कश्चनाहिनत् ॥ ते देवा अब्रुवन् ''यावन्ति नो हवींषि गृहीतान्यभूवन्, सर्वेषां तेषां हुतमुपजानीत, यथास्मा आहुतिं कल्पयाम''—इति ॥ तेऽध्वर्युमब्रुवन् यथापूर्वं हवींष्यभिघारय, एकस्मा अवदानाय पुनराप्यायय, अयातयामानि

तथा च सति—ते देवा अब्रुवन्निति । 'ते देवाः' अमुं यज्ञं विसृष्टं मा कार्षीरित्यब्रुवन् । अथ स रुद्रोऽपि हे देवाः ! 'ते' यूयं 'मा' मां 'यज्ञात्' अन्तर्हितं 'मा' कार्ष्ट, अत एव आहुतिं 'मे' मदर्थं 'कल्पयतेति' उक्तवान् । तैः 'तथा' अस्तु 'इति' उक्ते 'सः' रुद्रो यज्ञं 'समवृहत्' उर्द्धं प्रापयत्; न च हविरादिकं बहिः क्षिप्तवान् । तथा 'कश्चन' किमपि यज्ञावयवं न हिंसितवान् ॥ ४ ॥

ते देवा इति । अथ 'ते देवाः' परस्परमित्थम् 'अब्रुवन्' अस्माकं प्रदानाय 'यावन्ति हवींषि गृहीतानि', 'तेषां' पूर्वमाहुतानां 'हुतं' शिष्टम् 'उपजानीत' 'यथा' येन प्रकारेण द्रव्येण 'अस्मै' रुद्राय 'आहुतिं कल्पयाम' 'इति' ॥ ५ ॥

एवमुक्त्वा, ''तेऽध्वर्युमब्रुवन्'' इति । हे अध्वर्यो ! त्वमस्माकमवत्तानि 'हवींषि' आग्नेयादिक्रमेण अभिघारणं कुरु । तथा चैकस्मै, ततोऽप्यवशिष्टायावदानाय, 'पुनः' तदवत्तशेषम्, 'पुनः' अभिघारणेन 'आप्यायय', ततः अयातयामं कृत्वा सर्वाण्यप्यवत्तशेषाणि अगतसाराणि कुरु 'ततः'. 'एकैकं' यावन्तः प्रधानशेषास्तेष्वेकैकमवदानं कुरु ॥ ६ ॥

१—'देवा अब्रुवन्' इति ख. ग. झ. । २—'विस्राक्षीः' इति घ. । ३—'मान्तर्गता' इति ख. ग. झ. । ४—'देवा अब्रुवन्' इति ख. ग. झ. । ५—'कल्पयामेत्ति' इति क. ग. । 'कल्पयामेति' इति ख. । ६—'येकस्मा' इति क. । ७—'तत एकैकं' इति ख. ग. घ. झ. । ८—'ति' इति क. ग. । 'ति' इति ख. । ९—'पूर्वमाहुतिहुतां' इति ज. । 'सर्वेषामाहुतिहुता' इति झ. ।

सोऽध्वर्युः । यथापूर्वꣳ हवीꣳष्यभ्यघारयदेकस्मा ऽअवदानाय पुनराप्याययदयातयामान्यकरोत्तत ऽएकैकमवदानमवाद्यत्तस्माद्वास्तव्यं ऽइत्याहुर्व्वास्तु हि तद्यज्ञस्य यद्धुतेषु हविष्षु तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते सर्व्वत्रैव स्विष्टकृदन्वाभक्तः सर्व्वत्र ह्येवैनं देवा ऽअन्वाभजन् ॥ ७ ॥

तद्वा ऽअग्नय ऽइति क्रियते । अग्निर्वै स देवस्तस्यैतानि नामानि शर्व्व ऽइति यथा प्राच्या ऽआचक्षते भव ऽइति यथा बाहीकाः पशूनाम्पती रुद्रोऽग्निरिति तान्यस्याशान्तान्येवेतराणि नामान्यग्निरित्येव शान्ततमं तस्मादग्नय ऽइति क्रियते स्विष्टकृत ऽइति ॥ ८ ॥

ते होचुः । यत्त्वय्यमुत्र सत्ययक्ष्महि तन्नः स्विष्टं कुर्व्विति तदेभ्यः स्विष्टमकरोत्तस्मात् स्विष्टकृत ऽइति ॥ ९ ॥

कुरु, तत एकैकमवदानमवद्य,–इति ॥ सोऽध्वर्युर्यथापूर्वं हवींष्यभ्यघारयत्, एकस्मा अवदानाय पुनराप्याययत्, अयातयामान्यकरोत्, तत एकैकमवदानमवाद्यत् । तस्माद्वास्तव्य इत्याहुः । वास्तु हि तद् यज्ञस्य–यद्धुतेषु हविष्षु । तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते, सर्वत्रैव स्विष्टकृदन्वाभक्तः, सर्वत्र ह्येवैनं देवा अन्वाभजन् ॥ तद्वा अग्नय इति क्रियते । अग्निर्वै स देवः । तस्यैतानि नामानि शर्व इति यथा प्राच्या आचक्षते, भव इति यथा बाहीकाः, पशूनां पती रुद्रः, अग्निरिति । तान्यस्याशान्तान्येवेतराणि नामानि, अग्निरित्येव शान्ततमम् । तस्मादग्नय इति क्रियते स्विष्टकृत इति ॥ ते होचुः–"यत्त्वय्यमुत्र सत्ययक्ष्महि तन्नः स्विष्टं कुर्विति" । तदेभ्यः स्विष्टमकरोत् । तस्मात् स्विष्टकृत इति ॥

देवैरभिहितमर्थमध्वर्युणा तथैवानुष्ठितमर्थं श्रुतिभूतार्थेन लेटानुवदति–**सोऽध्वर्यु**रित्यादिना । इदानीमत्रशिष्टभाक्त्वेन रुद्रस्य वास्तव्यत्वप्रसिद्धिमाह–**तस्मादि**ति । आख्यायिकासिद्धमर्थमिदानीं विधत्ते–**तस्माद् यस्यै कस्यै चे**ति । हविर्ग्रहणवत्सर्वप्रदेशेष्वपि स्विष्टकृतो नियतत्वे कारणाभिधानं–**सर्वत्र-हीति** । रुद्रः 'अन्वाभक्तः' ॥ ७ ॥

कथमग्नये स्विष्टकृति क्रियत इत्याशङ्क्याह–**तद्वा अग्नय इती**ति । प्राच्यादिदेशभेदेन शर्वादिनामभेदेऽपि देवतैकैवेत्यर्थः । यद्येवं तर्हि अन्यन्नाम किन्न स्यादित्यत आह–**तान्यस्ये**ति । 'अस्य' रुद्रस्य अग्निनामाभिधेयस्य अस्तु पावकादिनाम; सर्वलोकोपकारित्वात् 'तस्मात्' तत्र सर्वत्र 'अग्नये–इति क्रियते' ॥ ८ ॥

अथ किमर्थं स्विष्टकृत इति विशेषणं हविर्दातृभिः क्रियते ? तत्र कारणमाह–**ते होचुरि**ति । 'यद्' यस्मात् 'त्वयि' 'अमुत्र' आहवनीयदेशे आहुत्याधारभूते 'सति' 'अयक्ष्महि' इष्टवन्तः, तस्मात् ।

१–'तत एकं' इति ख. ग. घ. ङ. । २–'मवाय' इति क. । ३–'स्तव्य इत्याहु' इति ख. ग. घ. ङ. । ४-'देवा अन्वाभजन्' इति ख. ग. ङ. । ५–'अन्वाभजन' इति ख. । ६–'शर्व इति यथा प्राच्या आचक्षते भव इति' ह्रीं । ख. ग. घ. ङ. । ७–'स्विष्टमक' इति क. । ८–'इति' क. ग. । 'इति' ख. । ९–'स्विष्टकृत ऽइति विशेषणस्य कारणमाह' इति ङ. ।

सोऽनुवाक्यामनूच्य सम्पश्यति । ये तथाग्निꣳ स्विष्टकृतमयाड-ग्निरग्नेः प्रिया धामानीति तदाग्नेयमाज्यभागमाहायाट् सोमस्य प्रिया धामानीति तत्सौम्यमाज्यभागमाहायाडग्नेः प्रिया धामानीति तद्ध्यु ऽएष ऽउभयत्राच्युत ऽआग्नेयः पुरोडाशो भवति तमाह ॥ १० ॥

अथ यथादेवतम् । अयाड् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानीति तत्प्रयाजानुयाजानाह प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपा यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानीति तदग्निꣳ होतारमाह तदस्मा ऽएतां देवा आहुतिं कल्पयित्वाथैनेनैतद्भूयः समशाम्यन् प्रिय ऽएनं धामन्नुपाह्वयन्त तस्मादेवꣳ सम्पश्यति ॥ ११ ॥

सोऽनुवाक्यामनूच्य संपश्यति—ये, तथाऽग्निं स्विष्टकृतम् । **अयाडग्निरग्नेः प्रिया धामानि**—इति तदाग्नेयमाज्यभागमाह । **अयाट् सोमस्य प्रिया धामानि**—इति तत्सौम्यमाज्यभागमाह । **अयाडग्नेः प्रिया धामानि**—इति । तद्य एष उभयत्राच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति तमाह ॥ अथ यथादेवतम् । **अयाड् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि**—इति तत्प्रयाजानुयाजानाह । प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः । **यक्षदग्नेर्होतुः**

अथ वा 'यत्' हविर्जातम् 'अयक्ष्महि' 'तत्' सर्वं 'स्विष्टम्' अवैकल्येनेष्टं 'कुरु'; यथा साङ्गं फलवद्भवति, तथा कुर्वित्यर्थः । यस्मादूचुः, 'तस्मात्' स तथैव 'स्विष्टमकरोत्' सर्वत्रापि विशेषणत्वेन 'स्विष्टकृत इति' क्रियते । तस्मात् ''अग्नये स्विष्टकृते'' इति स्विष्टकृद्यागसमये ब्रूयादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ स्विष्टकृन्निगदमभिधातुमाह[6]—**सोऽनुवाक्याम्**इति । 'सः' होता । स्विष्टकृदनुवाक्यानन्तरं 'ये' आनन्तर्येण प्रयाजाज्यभागादिदेवाः स्विष्टाः, तान्, तं 'स्विष्टकृतमग्निं' च 'सम्पश्यति' संस्मरेत् सम्भूयानुवदेदित्यर्थः ॥ सन्दर्शनप्रकारमनूद्य क्रमेण व्याचष्टे-**अयाडग्नि**[7]रित्यादिना । 'अयं' स्विष्टकृत् 'अग्निः' 'अग्नेः' प्रथमाज्यभागदेवस्य 'प्रिया' प्रियाणि 'धामानि' 'इति' निःशेषाणि 'अयाट्' इष्टवान् । 'तत्' तेनैतन्मन्त्रभागपाठेन प्रथमम् 'आज्यभागं' स्विष्टं कृतवानित्युक्तवान् भवति । एवमितरवाक्यान्यपि योज्यानि । एष स्विष्टकृन्निगद आवाहननिगदेनैव व्याख्यातप्रायः (श० प० ४.अ. २.ब्रा. १६ कं०) ॥ १० ॥

संपश्यतार्चात्र स्विष्टकृदग्नि[9]रेवान्तरदेववत्स्विष्टीकर्तव्यत्वेनोक्तः, सोऽभिधीयते—**यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानी**त्यनेन । अत्राज्यभागादिदेवेभ्योऽर्थेदक्षितत्वादयाडिति भूतार्थे प्रयोगात् स्विष्टकृदग्नेः स्वस्येतः परं यष्टव्यत्वम् । यक्षदिति विध्यर्थः पञ्चमलकारः (पा० सू० ३ । ४ । ७ ।) **अग्निं होतारमाहे**ति ।

१–'स्विष्टकृतं' इति ग. । २ 'सोमस्य' इति क. । ३–'तद्य एष उभयत्राचुत्र आग्नेयः' इति ख. ग. घ. झ. । ४–'माह' इति क. । ५–'देवतं' इति ख. ग. । 'देवतं' इति क. । ६–'मभिदधाति' इति झ. । ७–'अयालग्निः' इति ज. झ. । ८–नैतद् गदं झ.–पुस्तके । ९–'रपीतरदेववत्' इति ज. । १०ऽन्यमिच्छि–इतिपाठो दृश्यते पुस्तकेषु ।

तद्धैके । देवतां पूर्व्वां कुर्व्वन्त्ययाट्कारादग्नेरयाट् सोमस्यायाडिति तदु तथा न कुर्याद्विलोम ह ते यज्ञे कुर्व्वन्ति ये देवतां पूर्व्वां कुर्व्वन्त्ययाट्कारादिदꣳ हि प्रथममभिव्याहरन्नयाट्कारमेवाभिव्याहरति तस्मादयाट्कारमेव पूर्व्वं कुर्यात् ॥ १२ ॥

यक्षत् स्वं महिमानमिति । यत्र वा ऽअदो देवता ऽआवाहयति तदपि स्वं महिमानमावाहयति तदतः प्राङ् नैव किञ्चन स्वाय महिम्न ऽइति क्रियते तदत्र तं प्रीणाति तथो हास्यैषोऽमोघायावाहितो भवति तस्मादाह यक्षत् स्वं महिमानमिति ॥ १३ ॥

प्रिया धामानि–इति तदग्निं होतारमाह । तदस्मा एतां देवा आहुतिं कल्पयित्वाथैनेनैतद्भूयः समशाम्यन् । प्रिय एनं धामन्नुपाह्वयन्त । तस्मादेवं संपश्यति ॥ तद्धैके देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाट्कारात्–अग्नेरयाट्, सोमस्यायाडिति । तदु तथा न कुर्यात् । विलोम ह ते यज्ञे कुर्वन्ति–ये देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाट्कारात् । इदं हि प्रथममभिव्याहरन्नयाट्कारमेवाभिव्याहरति । तस्मादयाट्कारमेव पूर्वं कुर्यात् ॥ यक्षत स्वं महिमानम्–इति । यत्र वा अदो देवता आवाहयति, तदपि स्वं महिमानमावाहयति । तदतः प्राङ् नैव किञ्चन स्वाय महिम्न

होमाधारमग्निमाह । स एव स्विष्टकृदग्निः; "त्वय्यमुत्र सन्ययक्ष्महीत्युक्तत्वात् (श० प० ७ अ० ३ ब्रा० ९ कं०)" किमेतत्सन्दर्शनमात्रेणाग्निः कथं स्विष्टं कुर्यादित्याशङ्क्य तस्य प्रीत्युत्पादनप्रकारं दर्शयति–**तदस्मा** इति । 'तत्' तस्मात् 'अस्मै' स्विष्टकृतेऽग्नये पूर्वम् 'एतामाहुतिं कल्पयित्वा' 'अथ' इदानीम् 'एतेन' अनेन यक्षदग्नेरिति भागेन 'भूयः समशाम्यन्' (भूयसीं प्रीतिमुदपादयन्) । **तस्मादिति** । सर्वथाग्नेः सन्तुष्टत्वाय स्विष्टकृत्त्वकरणस्य प्रकाशनादेवं सम्पश्येदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अयाट्कारात् प्राग् देवतानामनिर्देशमेकीयपक्षत्वेनोपन्यस्य निराचष्टे–**तद्धैक** इति । तत् स्वयमेव प्रदर्शयति–**अग्नेरयाट् सोमस्यायाडिति** । अग्नेः सोमस्य च यानि धामानि, तानि स्विष्टकृदग्निः सम्यगिष्टवानित्यर्थः । 'विलोम' विरुद्धम्, स्विष्टीकरणस्यैवाभ्यर्हितत्वेन प्रथमनिर्देष्टव्यत्वात्[6] । अतः 'प्रथममभिव्याहरन्' पुरुषोऽयाट्कारमेव प्रथममभिव्याहरेत् ॥ १२ ॥

स्वं महिमानमित्यस्य तात्पर्यमाह–**यक्षत् स्वं महिमानमिति** । अथ स्विष्टकृदग्निः 'स्वं महिमानं' स्वकीयं देवतारूपमपि 'यक्षत्' यजेत । स्विष्टकृत इदानीमपि अकृतत्वादयाडिति नोच्यत इत्यभिप्रायः । 'यत्र' यष्टव्यदेवता 'आवाहयति' तत्रापि 'स्वं महिमानं' महत्त्वस्य विग्रहमप्यावाहयति । अतो यथा आवाहिता देवताः सर्वा अपीष्टाः, एवं स्वमहिमार्थमपि यष्टव्यम् । यतः 'अतः प्राक्' 'किञ्चन' 'स्वाय महिम्ने' इदं हविः 'इति' 'न क्रियते', तस्माद् 'अत्र' स्विष्टकृन्निगदाभिधानसमये 'तत्' तेन स्वं महिमानमित्यनेन 'तम्' अग्नेर्महिमानं प्रीणितवान् भवति । अत एव यक्षदग्नेरित्येतद् अग्नेरपि यागानु-

---

१–'कुर्व्वन्त्य' इति क. । २–'प्रथममाम' इति घ. । ३–'देवता आवाहयति' इति ख. ग. घ. झ. । ४–'मिति' इति ख. ग. । 'मिति' इति क. । ५–नास्त्येतत् झ.–पुस्तके । ६–देवतां देवतानाम पूर्वामयाट्कारात् प्राक् । तद्विरुद्धं स्विष्टीकरणस्यैवानभ्यर्हितत्वेन प्रथमं निर्देष्टव्यत्वात् । इति झ. ।

आ यजतामेज्या ऽइष ऽइति । प्रजा वा ऽइषस्ता ऽएवैतद्यायजूकाः करोति ता ऽइमाः प्रजा यजमाना ऽअर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १४ ॥

सो ऽअध्वरा जातवेदा जुषताᳬं हविरिति । तद्यजुस्यैवैतत्समृद्धिमाशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि महज्जयति तस्मादाह जुषताᳬं हविरिति ॥ १५ ॥

तद्यदेते ऽअत्र । याज्यानुवाक्ये ऽअवक्लृप्ततमे भवतस्तृतीयसवनं वै स्विष्टकृद्वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं पिप्रीहि देवाँᳬ३ ऽउशतो यविष्ठेति तदनुवाक्यायै वैश्वदेवमग्ने यदद्य विशो ऽअध्वरस्य होतरिति तद्याज्यायै वैश्वदेवं तद्यदेते ऽएवᳬंरूपे भवतस्तेनो ऽएते तृतीयसवनस्य रूपं तस्माद्वा ऽएते ऽअत्र याज्यानुवाक्ये ऽअवक्लृप्ततमे भवतः ॥ १६ ॥

इति क्रियते । तदत्र तं प्रीणाति । तथो हास्यैषोऽमोघायावाहितो भवति । तस्मादाह—यक्षत् स्वं महिमानमिति ॥ **आ यजतामेज्या इषः**—इति । प्रजा वा इषः । ता एवैतद्यायजूकाः करोति । ता इमाः प्रजा यजमाना अर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ **सो ऽअध्वरा जातवेदा जुषतां हविः**—इति । तद्यज्ञस्यैवैतत् समृद्धिमाशास्ते । यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि महज्जयति । तस्मादाह जुषतां हविरिति ॥ तद्यदेते अत्र याज्यानुवाक्ये अवक्लृप्ततमे भवतः ।

ज्ञाप्रदानादेव पूर्वं प्रागावाहनसमये आवाहितः स्वो महिमा । 'तथो ह' तथैव सति 'अस्य' यजमानस्य 'अमोघाय' साफल्याय 'आवाहितो' भवेत् । तस्मादित्युपसंहारः ॥ १३ ॥

आ यजतेति । 'आ यजतामेज्या इषः'—इतिभागस्य तात्पर्यमाह—इट्शब्देनान्नमुच्यते; तदुपजीवित्वात् 'प्रजाः' अपि 'इषः'; 'एज्याः' पुनः पुनरिज्याः, अत एतत्पाठेन यजमानरूपाः प्रजाः 'यायजूकाः' इष्टिशीलाः 'करोति' । अतः कारणात् 'ता इमाः' सर्वा यजमानरूपाः प्रजा इदानीम् 'अर्चन्त्यः' बहुकर्म कुर्वन्त्यः 'श्राम्यन्तः' आत्मानं व्यापारैः क्लेशयन्त्यः 'चरन्ति' यागाननुतिष्ठन्ति ॥ १४ ॥

सो ऽअध्वरेति । सो अध्वरेत्यस्य तात्पर्यमाह—**तद्यज्ञस्यैवैतदिति** । 'हविः' सौविष्टकृतम्, 'जातवेदाः' आहुत्याधारः स्विष्टकृदग्निः । 'यत्' 'हविः' सौविष्टकृतं 'देवाः' सेवन्ते, 'तेन' सेवितेन हविषा 'महत्' उत्तमं स्थानं 'जयति' यजमानः, अतः समृद्धेर्हविषोऽधीनत्वादेतत्पाठो युक्तः ॥ १५ ॥

इत्थं स्विष्टकृन्निगदं व्याख्याय तस्य याज्यां पुरोऽनुवाक्याञ्चाह—**तद्यदिति** । 'अत्र' स्विष्टकृति । 'तद्यत्'

१—'मेज्या इष इति' इति ख. ग. घ. झ. । २—'इषस्तु' इति क. । ३—'स्ता एवै' इति ख. ग. घ. झ. । ४—'एवैत' इति ख. । ५—'ता इमाः' इति ख. ग. घ. झ. । ६—'यजमाना अर्चन्त्यः' इति ख. ग. घ. झ. ७—'देवां २॥ ऽउशतो' इति ख. ग. घ. झ. । ८—'पुनर्यष्टा' इति ज. । ९—'इज्याशीला' इति झ. । १०—नैतत् पदं ज-पुस्तके । ११—'देवाः सेवतां' इति झ. ।

ते वै त्रिष्टुभौ भवतः । वास्तु वा ऽएतद्यज्ञस्य यत् स्विष्टकृदवीर्यं वै वास्त्विन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुबिन्द्रियमेवैतद्वीर्यं वास्तौ स्विष्टकृति दधाति तस्मात्त्रिष्टुभौ भवतः ॥ १७ ॥

उतो ऽअनुष्टुभावेव भवतः । वास्त्वनुष्टुब्वास्तु स्विष्टकृद्वास्तावेवैतद्वास्तु दधाति पेसुकं वै वास्तु पिस्यति ह प्रजया पशुभिर्यस्यैवंविदुषोऽनुष्टुभौ भवतः ॥ १८ ॥

तृतीयसवनं वै स्विष्टकृत् । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम् । पिप्रीहि देवा २॥उशतो यविष्ठ-इति । तदनुवाक्यायै वैश्वदेवम् । अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः-इति । तद्याज्यायै वैश्वदेवम् । तद्यदेते एवंरूपे भवतः-तेनो एते तृतीयसवनस्य रूपम् । तस्माद्वा एते अत्र याज्यानुवाक्ये अवक्लृप्ततमे भवतः ॥ ते वै त्रिष्टुभौ भवतः । वास्तु वा एतद्यज्ञस्य-यत् स्विष्टकृत् । अवीर्यं वै वास्तु । इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुप् । इन्द्रियमेवैतद्वीर्यं वास्तौ स्विष्टकृति दधाति । तस्मात्त्रिष्टुभौ भवतः ॥ उतो अनुष्टुभावेव भवतः । वास्त्वनुष्टुप् । वास्तु स्विष्टकृत् । वास्तावेवैतद्वास्तु दधाति । पेसुकं वै वास्तु । पिस्यति ह प्रजया पशुभिः-यस्यैवंविदुषोऽनुष्टुभौ भवतः॥

तस्मात् 'एते' वक्ष्यमाणे एव 'याज्यानुवाक्ये' 'अवक्लृप्ततमे' अत्यन्त योग्ये भवतः । तयोरवक्लृप्तत्वमाह-**तृतीयसवनं वा** इति । अयं 'स्विष्टकृद्'-यागः 'तृतीयसवनं' तत्स्थानीयः; अन्तिमत्वसाम्यात् । तच्च 'तृतीयसवनं' 'वैश्वदेवं' विश्वेदेवास्तस्याभिमानिनः; अतः सर्वथा वैश्वदेवेन भवितव्यम् तत्रापि "**पिप्रीहि**"-इति (ऋ० सं० १० । २ । १ ।) (तै० सं० ४ । ३ । १३ । ४) या ऋगस्ति, 'तत्' 'अनुवाक्यायै' अनुवाक्यायाः 'वैश्वदेवं' रूपम्; तत्र "**देवान्**"-इति देवानां बहुत्वश्रवणात् । "अग्ने यदद्य" इत्येतत् (ऋ० सं० ६ । १५ । १४ ।) (तै० सं० ४ । ३ । १३ । १४) 'याज्यायै' याज्यायाः वैश्वदेवत्वम्; अत्र "विशः"-इति बहुवचनलिङ्गात् । 'एते' ऋचौ 'एवंरूपे' वैश्वदेवलिङ्गके "पिप्रीहि देवान्"-"अग्ने यदद्य विशः"-इत्येवंरूपे; (तेन उ) तेनैव कारणेन 'एते' द्वे ऋचौ 'तृतीयसवनस्य रूपम्' ॥ १६ ॥

तयोर्यत् त्रिष्टुप्त्वम्, तत्प्रशंसति-**ते वै त्रिष्टुभा**विति । स्विष्टकृतो हुतावशिष्टरूपत्वात् 'एतद्' 'यज्ञस्य' 'वास्तु' वास्तु-स्थानीयम् । तच्च वास्तु 'अवीर्यं' निस्सारम्; उपयुक्तशेषत्वात् । त्रिष्टुप्प्रजापतेः बलवद्भ्यः उरोबाहुभ्यः सकाशादिन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात् 'त्रिष्टुबिन्द्रियम्'; अत एव 'वीर्यम्'; अतः पुरोऽनुवाक्यायास्त्रिष्टुप्त्वकरणेन अबले 'स्विष्टकृति' 'इन्द्रियं वीर्यमेव' स्थापितवान् भवति ॥ १७ ॥

पक्षान्तरमाह-**उतो अनुष्टुभावेवे**ति । स्विष्टकृतः प्रधानेभ्योऽतिरिक्तत्वेनाधिकत्वात् 'वास्तु' 'अनुष्टुप्' अपि गायत्र्यादिसवनच्छन्दसोऽतिरिक्तत्वाद् 'वास्तु'; अत एव 'वास्तावेव' 'वास्तु' स्थापितवान् भवति । तच्च वास्तु 'पेसुकम्' अभिवर्द्धनशीलम्; अत एव तज्ज्ञानवान् यः 'अनुष्टुभौ' याज्यानुवाक्ये कुर्यात् सोऽपि 'प्रजया पशुभिः' च 'पिस्यति' (धा० पा० भ्वा० प० ७२०) अभिवृद्धो भवति ॥ १८ ॥

१-'देवं देवाविति' इति ज. । २-अत्र व्यत्ययेन श्यन् । ३-'अतिवृद्धो भवति' इति झ. ।

तदु ह भाल्लवेयः । अनुष्टुभमनुवाक्यां चक्रे त्रिष्टुभं याज्यामेतदुभयं परिगृह्णामीति स रथात् पपात स पतित्वा बाहुमपि शश्रे स परिममृशे यत् किमकरं तस्मादिदमापदिति स हैतदेव मेने यद्विलोम यज्ञेऽकरमिति तस्मान्न विलोम कुर्यात् सच्छन्दसावेव स्यातामुभे वैवानुष्टुभा ऽउभे वा त्रिष्टुभौ ॥ १९ ॥

स वा ऽउत्तरार्द्धादवद्यति । उत्तरार्द्धे जुहोत्येषा ह्येतस्य देवस्य दिक् तस्मादुत्तरार्द्धादवद्यत्युत्तरार्द्धे जुहोत्येतस्यै वै दिशः ऽउदपद्यत तं ततः ऽएवाशमयंस्तस्मादुत्तरार्द्धादवद्यत्युत्तरार्द्धे जुहोति ॥ २० ॥

तदु ह भाल्लवेयोऽनुष्टुभमनुवाक्यां चक्रे, त्रिष्टुभं याज्याम्—एतदुभयं परिगृह्णामीति । स रथात् पपात, स पतित्वा बाहुमपि शश्रे । स परिममृशे—यत् किमकरम्, तस्मादिदमापादिति । स हैतदेव मेने—यद्विलोम यज्ञेऽकरमिति । तस्मान्न विलोम कुर्यात् । सच्छन्दसावेव स्याताम्-उभे वैवानुष्टुभा, उभे वा त्रिष्टुभौ ॥

स वा उत्तरार्द्धादवद्यति । उत्तरार्द्धे जुहोति । एषा ह्येतस्य देवस्य दिक् । तस्मादुत्तरार्द्धादवद्यति, उत्तरार्द्धे जुहोति । एतस्यै वै दिश उदपद्यत, तं तत एवाशमयन्—तस्मादुत्तरा-

---

याज्यानुवाक्ययोर्विलक्षणच्छन्दस्त्वपक्षं निराकर्तुमाख्यायिकामाह—तदु हेति । भाल्लवेयः स्तूक्तोमयपक्षोक्तफलावरोधाय 'अनुष्टुभमनुवाक्यां', 'त्रिष्टुभं याज्याम्' अकरोत् । 'सः' विलक्षणानुष्ठानदोषेण कदाचित् सञ्चारसमये 'रथात् पपात' । पतन्नेकं 'बाहुं' भूमौ प्रसारितवान्; स बाहुर्विस्रस्तोऽभूदित्यभिप्रायः । 'सः' च विचार्य किञ्चिदविहितं कृतवानस्मि, 'तस्मात्' 'इदं' रथात्पतनं 'आपत्' प्राप्तमभूदिति निश्चित्य, "यदनन्तरं यद्भवति, तत्तस्य कारणम्"—इति न्यायादिदं विपरीतानुष्ठानमेव कारणं बुद्धवान् । यस्मादेवं 'तस्मात्' सर्वत्र विपरीतं 'न' अनुतिष्ठेत् । अतः 'उभे' याज्यानुवाक्ये 'अनुष्टुभावेव वा त्रिष्टुभावेव वा'; स्विष्टकृद्याज्यानुवाक्ये 'सच्छन्दसौ' समानच्छन्दस्के भवेताम् ॥ १९ ॥

स्विष्टकृदवदानहोमप्रदेशयोर्विशेषमाह—स वा उत्तरार्द्धादिति । 'उत्तरपूर्वदिशो' लोकपालत्वेन रुद्रसम्बन्धः सर्वशास्त्रप्रसिद्धः; (अम० को० १ । ३ । ३ ।) तेन कारणेनापि उत्तरार्द्धादेवावदानं, तत्रैव होमश्च कर्तव्य इत्याह—एतस्यै वै दिश इति । स्विष्टकृद्यागविधानसमये "उत्तरतः उपोत्पेदे" इत्युक्तत्वात् (श० प० ७ अ० ३ ब्रा० ३ कं०); "यत उत्पद्यते, 'तं तत एव,' शमयितव्यम्"—इति नियमात् उत्तरतोऽवदानहोमौ कर्तव्यौ । तथा च कात्यायनः—"यावद्धविरुत्तरार्द्धात् स्विष्टकृतस्तत एव होमः"—इति (का० श्रौ० सू० ३ अ० ६८-६९) ॥ २० ॥

१–'तदु' इति क. । २–'त्रिष्टुभं' इति क. ख. । ३–'मापदीति' इति क. । ४–'सछन्दसा' इति ख. ग. झ. । ५–'उत्तरार्द्धे' इति क. । ६–'दिश उदपद्यत' इति ख. ग. घ. झ. । ७–'तत एवा' इति ख. ग. घ. झ. । ८–'शश्रे'–इत्यस्यैवायमर्थः । ९–'उत्तरदिशो' इति झ. ।

स वा ऽअभ्यर्द्ध ऽइवेतराभ्यं ऽआहुतिभ्यो जुहोति । इतरा ऽआहुतीः पशवोऽनुप्रजायन्ते रुद्रियः स्विष्टकृद्रुद्रियेण पशून् प्रसजेद्यदितराभिराहुतिभिः सꣳसृजेत्ते तेऽस्य गृहाः पशवं ऽउपमूर्य्यमाणा ऽईयुस्तस्मादभ्यर्द्ध ऽइवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति ॥ २१ ॥

एष वै स यज्ञः । येन तद्देवा दिवमुपोदक्रामन्नेष ऽआहवनीयोऽथ यं ऽइहाहीयत स गार्हपत्यस्तस्मादेतं गार्हपत्यात् प्राञ्चमुद्धरन्ति ॥ २२ ॥

र्द्धादवद्यति, उत्तरार्द्धे जुहोति ॥ स वा अभ्यर्द्ध इवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति । इतरा आहुतीः पशवोऽनुप्रजायन्ते । रुद्रियः स्विष्टकृत् । रुद्रियेण पशून् प्रसजेत्—यदितराभिराहुतिभिः संसृजेत् । तेऽस्य गृहाः पशव उपमूर्यमाणा ईयुः । तस्मादभ्यर्द्ध इवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति ॥

यज्ञपरिशिष्टम् ।

एष वै स यज्ञो येन तद्देवा दिवमुपोदक्रामन्—एष आहवनीयः । अथ य इहाहीयत—स

उत्तरदेशे प्रदानेऽपि प्रधानहविषा महासंस्पर्शं विधत्ते—स वा अभ्यर्द्ध इवेति । 'इतराभ्यः' प्रधान—'आहुतिभ्यः' सकाशात् 'अभ्यर्द्धे' सन्निहितप्रदेश एव; न तासां स्थाने । विपक्षे बाधमाह—इतरा इति । 'इतरा आहुतीरनु' यजमानस्य 'पशवः' 'प्रजायन्ते'; ताः पशुफलजनका इत्यर्थः । स्विष्टकृद्यागश्च 'रुद्रियः' रुद्रदेवत्यः । एवं सति यदि ताभिः सह स्विष्टकृदाहुतिमासंयोजयेत्, तदा रुद्रेण सह 'पशून्' 'प्रसजेद्' योजयेत् । अत एतेनापराधेन यजमानस्य गृहावस्थिताः 'पशवः' 'उपमूर्यमाणाः' समीप एव म्रियमाणाः प्राप्नुयुः । तस्मादितराभ्यो नातिदूरे जुहुयात् । तथा च सूत्रम्—"असंसृष्टामाहुतिभिः"—इति (का० श्रौ० सू० ३–७१) ॥ २१ ॥

आहवनीयगार्हपत्ययोरन्यतरस्मिन् हविः—श्रपणं विधास्यति, तदर्थं तयोराधानप्रदेशपरिमाणं विधातुमाह—एष वा इति । 'येन' साधनेन 'तद्देवाः' 'दिवं' गताः, 'स एष यज्ञः' खलु । एष यज्ञ इत्येतद्विशिनष्टि—एष आहवनीय इति । यज्ञसाधनत्वादाहवनीयस्य यज्ञत्वम् । यस्त्विह भूमाववशिष्टः, 'स गार्हपत्यः' । 'तस्मात्' इदानीमपि दिवङ्गन्तुकामाः 'एतम्' आहवनीयं यज्ञसाधनं 'गार्हपत्यात्' 'प्राञ्चं' प्राग्देशं प्रति 'उद्धरन्ति' यजमानायोद्धरेयुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

१—'राभ्य आहुतिभ्यो' इति ख. ग. घ. ङ. । २—'इतरा आहुतीः' इति ख. ग. घ. ङ. । ३—'दितराभिः' इति ख. ग. । ४—'सृजेत्' इति क. । ५—'पशव उप' इति ख. ग. घ. ङ. । ६—'माणा ईयु' इति ख. ग. घ. ङ. । ७—'यज्ञ' इति ख. ग. । ८—'नैष आह' इति ख. ग. घ. ङ. । ९—'य इहाही' इति ख. ग. घ. ङ. । १०—'मासं जयेत्' इति ज. ङ. । ११—'रुद्रियेणेति' मूलपाठस्येदं व्याख्यानम् ।

तं वा ऽअष्टासु विक्रमेष्वादधीत । अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्र्यैवै-तद्दिवमुपोत्क्रामति ॥ २३ ॥

एकादशस्वादधीत । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् त्रिष्टुभैवैतद्दिवमु-पोत्क्रामति ॥ २४ ॥

द्वादशस्वादधीत । द्वादशाक्षरा वै जगती जगत्यैवैतद्दिवमुपोत्क्रामति नात्र मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत तदादधीत स यद्वा ऽअप्यल्पकमिव प्राञ्चमुद्धरति तेनैव दिवमुपोत्क्रामति ॥ २५ ॥

तदाहुः । आहवनीये हवीꣳषि श्रपयेयुरतो वै देवा दिवमुपोदक्रामं-स्तेनो ऽएवार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तस्मिन् हवीꣳषि श्रपयाम तस्मिन् यज्ञं तनवामहा ऽइत्यपस्खल ऽइव ह स हविषां यद्गार्हपत्ये श्रपयेयुर्यज्ञ ऽआहवनीयो यज्ञे यज्ञं तनवामहा ऽइति ॥ २६ ॥

गार्हपत्यः । तस्मादेतं गार्हपत्यात् प्राञ्चमुद्धरन्ति ॥ तं वा अष्टासु विक्रमेष्वादधीत । अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्र्यैवैतद्दिवमुपोत्क्रामति ॥ एकादशस्वादधीत । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रिष्टुभैवैतद्दिवमुपोत्क्रामति ॥ द्वादशस्वादधीत । द्वादशाक्षरा वै जगती । जगत्यैवैतद्दिवमुपोत्क्रामति । नात्र मात्रास्ति । यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत तदादधीत । स यद्वा अप्यल्पकमिव प्राञ्चमुद्धरति, तेनैव दिवमुपोत्क्रामति ॥

तदाहुः । आहवनीये हवींषि श्रपयेयुः । अतो वै देवा दिवमुपोदक्रामन् । तेनो एवार्चन्तः

उद्धृत्य प्राच्यां कियत्पुर आदध्यात् ? इत्यत्र बहून् पक्षानाहुः—**तमष्टास्वि**त्यादिना । विक्रमशब्देनात्र विक्रम्यते अनेनेति व्युत्पत्त्यैकपादप्रक्षेपपरिमितोऽश उच्यते (धा० पा० भ्वा० प० ४७३) अन्यत्र यजमानसम्मानस्य कारणात् । गार्हपत्यमवधीकृत्य तथाविधेषु अष्टसु प्रक्रमेषु गतेष्वाहवनीयमादधीत । तथा सति तद्द्वारा अष्टसंख्यायुक्त–'गायत्र्यैव' 'दिवं' प्राप्तवान् भवति । तस्माद्गायत्रीसाम्यलाभादष्ट-प्रक्रमपरिमाणाधानं प्रशस्तमित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवमुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥ २४ ॥

क्रियासौकर्यानपह्नवेनान्यान् पक्षानभिधाय कर्मणो यावन्मात्रं पर्याप्तमिति मन्यते, तावन्मात्रमेव कुर्यादित्याह—**नात्रे**ति । 'अत्र' आधानविषये अष्टत्वादि—'मात्रा' 'नास्ति' शास्त्रतः । अतः स्वेच्छया 'यत्रैव' देशे आहवनीय आहिते कर्म सुकरं भवतीति 'स्वयं मनसैव मन्येत' निश्चिनुयात्, तत्र 'आदधीत'; तस्मात् 'अल्पकमिव' अल्पकमपि, अष्टप्रक्रमादत्यल्पमपि 'प्राञ्चं' दिशं प्रत्युद्धरेत् । 'तेनैव' आत्मनैव 'दिवं' प्राप्नोत्येव । अत्र कात्यायनः—"पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेष्वेकादशसु द्वादशसु मत्या वा"—इति (का० श्रौ० सू० ४–२१३)" २५ ॥

इदानीं हविः—श्रपणविषये केषाञ्चित्पक्षमाह—**तदाहुरि**ति । आहवनीय एव श्रपयतामभिप्रायमाह—

१–'एकादशा' इति क. । २–'त्रिष्टुप्' इति क. । ३–'त्रिष्टुभै' इति ख. । ४–'मुपो' इति क. । ५–'मुपोत्का' इति क. । ६–'गार्हपत्ये' इति क. ख ग. घ. । ७–'अष्टत्वादि' इति ज. ।

उ[1]तो गार्हपत्य एव श्रपयन्ति । आहवनीयो वा ऽएष न वा[2] ऽएष तस्मै यदस्मिन्नशृतꣳ श्रपयेयुस्तस्मै वा ऽएष यदस्मिञ्छृतं जुहुयुरित्यतो यतरथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ २७ ॥

श्राम्यन्तश्चेरुः–तस्मिन् हवींषि श्रपयाम, तस्मिन् यज्ञं तनवामहा इति । अपस्खल इव ह स हविषां–यद्गार्हपत्ये श्रपयेयुः । यज्ञ आहवनीयः यज्ञे यज्ञं तनवामहा इति ॥ उतो गार्हपत्य एव श्रपयन्ति । आहवनीयो वा एषः । न वा एष तस्मै–यदस्मिन्नशृतं श्रपयेयुः । तस्मै वा एष–यदस्मिञ्छृतं जुहुयुरिति । अतो यतरथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥

अतो वा इति । 'अतः' 'अस्मादाहवनीयात् 'देवाः' 'दिवं' प्राप्ताः, अतोऽस्माभिरपि तत्रैव श्रपणं कर्तव्यमिति तेषामाशयः । उपोत्क्रमणसाधनत्वमेव कुत इत्यत आह–तेनो एवेति । तेनैवाहवनीयेन साधनेन प्रयासात्मकं हविः–प्रदानादि सकलं कर्मान्वतिष्ठन्; अतस्तस्योपोत्क्रमणसाधनत्वम् । अतो वयमपि अन्यत्र श्रपणमन्यत्र जुहवाम इति वैयधिकरण्यं मा भूदिति तस्मिन्नेव आहवनीये श्रपणं यागञ्च करवामेति । वैय्यधिकरण्ये दोषमाह–अपस्खल इवेति । 'गार्हपत्ये श्रपयेयुः' इति यत् 'सोऽपस्खल इव' अपस्खलनमिव 'हविषां' भवति । फलितानां व्रीह्यादीनां तुषविमोकादिसम्पादनप्रदेशः 'स्खलः' । यथा व्रीह्यादिराशिः खलाद्[3] बहिरपि प्राप्तो व्यर्थो भवति, एवमन्यत्र श्रपणमपि । अतः प्रागुक्तप्रकारेण आहवनीय एव 'यज्ञे', 'यज्ञं' यज्ञसाधनत्वात् श्रप्यमाणं हविरपि यज्ञः ॥ २६ ॥

अन्येषां पक्षमाह–उतो ऽइति । प्रथमपक्षोक्तमाहवनीये श्रपणमत्रापि सम्भावयति–आहवनीयो वा इति । आहवनीयस्य इतः प्रणीतत्वात् । किमुपचरितेनाहवनीयेन, साक्षात्तस्मिन्नेव श्रपणमस्त्वित्याशङ्क्य तस्य श्रपणायोग्यत्वमाह–न वा एष इति । 'एषः' आहवनीयः शृतश्रपणाय 'न वै' नोचितः खल्वित्यर्थः । तर्हि कस्मा उचित इति, तत्राह–तस्मै वा इति । असौ शृतस्य होमायोचित इत्यर्थः ॥ अथवा एवं व्याख्येयम् । ''आहवनीयो वा एष'' इति मुख्य आहवनीय एवोच्यते । यस्मात्[4] 'एष आहवनीयः' आहवनार्हः, अत एव पक्वस्य हविषो होमाय योग्यः; न त्वामस्य पाकायेति अग्निद्वयपक्षेऽप्युपपत्तिसम्भवाच्छ्रपणस्यैच्छिकत्वमाह––अतो यतरथेति । यथा कामयते, तथैव कुर्यात् ॥ २७ ॥

१–'उतो' इति क. ख. ग. । २–'वा ऽएष' इति ख. । ३–'स्खलाद्' इति झ. । वस्तुतो निःसकार एव पाठः साधुः । ''खल उत्तरवेदिः''–इति का० श्रौ० सू० २२ अ० ११४. । का० श्रौ० सू० २२ अ० १६६. सू० । आश्व० श्रौ० सू० ७ । १३ । १४ । ''खलात् क्षेत्रादगाराद्वा'' इति ११. १७. मनुनोक्तेश्च ४–'तस्मात्' इति ज. ।

स हैष यज्ञ ऽउवाच । नग्नताया वै बिभेमीति का तेऽनग्नतेत्य-भित एव मा परिस्तृणीयुरिति तस्मादेतदग्निमभितः परिस्तृणन्ति तृष्णाया वै बिभेमीति का ते तृप्तिरिति ब्राह्मणस्यैव तृप्तिमनुतृप्येय-मिति तस्मात्सꣳस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्प्पयितवै ब्रूयाद्यज्ञमेवैतत् तर्प्पयति ॥ २८ ॥ १ ॥

इति षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्। [७.३.]

प्रजापतिर्ह वै स्वां दुहितरमभिदध्यौ । दिवं वोषसं वा मिथुन्येनया स्यामिति ताꣳ सम्बभूव ॥ १ ॥

स हैष यज्ञ उवाच । नग्नताया वै बिभेमीति । का तेऽनग्नतेति । अभित एव मा परि[१]स्तृणीयुरिति । तस्मादेतदग्निमभितः परिस्तृणन्ति । तृष्णाया वै बिभेमीति । का ते तृप्तिरिति । ब्राह्मणस्यैव तृप्तिमनुतृप्येयमिति । तस्मात् संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्प्पयितवै ब्रूयात् । यज्ञमेवैतत् तर्प्पयति ॥

ब्रह्मणः प्राशित्रहरणम् ।

प्रजापतिर्ह वै स्वां दुहितरमभिदध्यौ—दिवं वा, उषसं वा, मिथुन्येनया स्यामिति । तां

अथाग्नेः परिस्तरणं विधातुमाह—**स हैष** इति । 'यज्ञः' अग्निः; एष आहवनीय इत्युक्तत्वात् । 'नग्नता' प्रावरणराहित्यम्। अग्नेर्नग्नत्वपरिहारमजानानाः पृच्छन्ति—**का त** इति । 'अनग्नता'—इति च्छेदः । **तस्मादि**ति, परिस्तरणविधिः । इष्टयज्ञभूतब्राह्मणसंतर्पणं विधातुमाह—**तृष्णाया** इति । भीत्युपन्यासस्तस्यावश्यपरिहर्तव्यत्वद्योतनार्थः । कः परिहारस्तृष्णाया इति पृष्ट आह—**ब्राह्मणस्यैवे**ति । 'एव'—कारेण स्वतर्पणादपि ब्राह्मणतर्पणमेव श्रेय इत्ययमर्थो द्योतते । 'ब्राह्मणस्य'—इति जातावेकवचनम् (पा. सू. १।२।५८) ब्राह्मणमित्यभिधानात् । **तस्मादि**ति । 'ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयात्' यजमान इति शेषः 'एतत्' एतेन ब्राह्मणतर्पणेन 'यज्ञमेव' अग्निमेव ॥ २८ ॥ १ ॥ [७. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

[प्राशित्रावदानविध्यर्थमाख्यायिकामाह—**प्रजापतिर्हे**ति । दिवमिति केचिदाहुरुषसमित्यपरे । तथा चैतरेयब्राह्मणम् (ऐ. ब्रा. ३।३।९) "दिवमित्यन्य आहुरुषसमित्यन्ये"—इति] **प्रजापतिर्ह वै** । प्राशित्रब्राह्मणमेतत्। तत्र रौद्रस्येषोरनीकं प्रजापतेर्यज्ञस्य शल्यात्मकं निरवदेयम्। ब्रह्मणा च सवितृप्रसूतेन बृहस्पतिरूपेण प्राशनीयमित्येतदाख्यानेन दर्श्यते । 'प्रजापतिः' प्राणपिण्डलोककालयज्ञात्मा, अभिध्या-

---

१–'यज्ञ उवाच' इति ख. ग. घ. ङ. । २–'स्वभित' इति क. । ३–'का' इति क. । ४–'तृप्तिरिति' इति क. । ५–'मेवैतत्' इति क. ग. ङ. ।

तद्वै देवानामाग ऽआस । यु ऽइत्थꣳ स्वां दुहितरमस्माकꣳ स्वसारं करोतीति ॥ २ ॥

ते ह देवा ऊचुः । योऽयं देवः पशूनामीष्टेऽतिसन्धं वा ऽअयं चरति यु ऽइत्थꣳ स्वां दुहितरमस्माकꣳ स्वसारं करोति विध्येममिति तꣳ रुद्रोऽभ्यायत्य विव्याध तस्य सामि रेतः प्रचस्कन्द तथेन्नूनं तदास ॥ ३ ॥

तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् । पिता यत् स्वां दुहितरमधिष्कन् क्ष्मया रेतः सञ्जग्मानो निषिञ्चदिति तदाग्निमारुतमित्युक्थं तस्मिंस्तद्व्याख्यायते यथा तद्देवा रेतः प्राजनयँस्तेषां यदा देवानां क्रोधो व्यैदथ प्रजापँतिमभिषज्यंस्तस्य तꣳ शल्यं निरकृन्तन्त्स वै यज्ञो ऽएव प्रजापतिः ॥ ४ ॥

संबभूव ॥ तद्वै देवानामाग आस—य इत्थं स्वां दुहितरमस्माकं स्वसारं करोतीति ॥ ते ह देवा ऊचुर्योऽयं देवः पशूनामीष्टे—"अतिसन्धं वा अयं चरति—य इत्थं स्वां दुहितरमस्माकं स्वसारं करोति, विध्येममिति" । तं रुद्रोऽभ्यायत्य विव्याध । तस्य सामि रेतः प्रचस्कन्द, तथेन्नूनं तदास ॥ तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम्—"पिता यत् स्वां दुहितरमधिष्कन् क्ष्मया रेतः सञ्जग्मानो निषिञ्चत्" इति । तदाग्निमारुतमित्युक्थम् । तस्मिंस्तद्व्याख्यायते—यथा तद्देवा रेतः प्राजनयन् । तेषां यदा देवानां क्रोधोऽव्यैद्-अथ प्रजापतिमभिषज्यन् । तस्य तं शल्यं निरकृन्तन्,

---

तवान्, 'दिवं वा उषसं वा' लोकात्मना दिवम्; कालात्मना उषसम्; प्राणपिण्डात्मना ऋक्षेभ्यो मृगो रोहितम्, रोहिणी नाम नक्षत्रम्, यज्ञात्मना वाचम् । कथमभिदध्यौ ? 'मिथुनी' मिथुनवान् 'एनया' 'स्यामिति,' 'तां' 'सम्बभूव' सङ्गतः ॥ १ ॥

तद्वै देवानाम् । 'तद्' दुहितृगमनं 'देवानां' चेतसि 'आगः' अपराधो बभूव । अपराधी सर्वमेवं 'करोतीति' ॥ २ ॥

ते ह देवाः । 'योऽयं देवः पशूनामीष्टे', तम् 'ऊचुः'—'अतिसन्धं' सन्धा सन्धानं मर्याद व्यवस्था, "दुहिता न गन्तव्या"—इति; अतीत्य सन्धानं तमतिसन्धं संचरणम् । मर्यादामतीत्य 'अयं चरति' ततश्चापराधित्वान्निग्रहार्ह इति 'विध्य इमम्' । "व्यध—ताडने" (धा. पा. दि. प. ७९) ताडयेषुणेति । यज्ञाङ्गसृष्टिभवितव्यताप्रसक्तानां चेष्टितम् 'तं' 'रुद्रः' आकृष्य इषुं विद्धवान् ।" तथेन्नूनम्" । इच्छब्दोऽवधारणार्थः (निरु. १।३।९) 'नूनं'—शब्दो यस्मादर्थे (निरु. १।२।४) यस्मात् तथैव 'तदास' ॥ ३ ॥

तस्मादेतत् । 'तस्मात्' तत् 'ऋषिणा' मन्त्रेण 'अभ्यनूक्तम्' । 'पिता' प्रजापतिः 'स्वां दुहितरम्'

१—'मृाग आस' इति ख. ग. घ. ङ. । २—'यु इत्थꣳ' इति ख. ग. घ. ङ. । ३—'ऊचुः' इति क.। 'ऊचुः' इति ग. । 'ऊचुः' इति. ख. । ४—'यु इत्थं' ख. ग. घ. ङ. । ५—'ममिति' इति ग. । ६—'तदृषिणा' इति ख. । ७—'प्रजापृति' इति क. । ८—'यज्ञ एव' इति ख. ग. घ. ङ. ।

ते होचुः । उपजानीत यथेदं नामुयासत् कनीयो हाहुतेर्यथेदꣳ स्यादिति ॥ ५ ॥

ते होचुः । भगायैनद्दक्षिणतं ऽआसीनाय परिहरत तद्भगः प्राशिष्यति तद्यथाहुतमेवं भविष्यतीति तद्भगाय दक्षिणतं ऽआसीनाय पर्य्याजह्रुस्तद्भगोऽवेक्षाञ्चक्रे तस्याक्षिणी निर्ददाह तथेन्नूनं तदास तस्मादाहुरन्धो भग इति ॥ ६ ॥

ते होचुंः । नो न्वेवात्राशमत् पूष्णँ ऽएनत् परिहरतेति तत् पूष्णे पर्य्याजह्रुस्तत् पूषा प्राश तस्य दतो निर्जघान तथेन्नूनं तदास तस्मादाहुरदन्तकः पूषेति तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्व्वन्ति प्रपिष्टानामेव कुर्व्वन्ति यथादन्तकायैवम् ॥ ७ ॥

स वै यज्ञ एव प्रजापतिः॥ ते होचुः—उपजानीत यथेदं नामुयासत्, कनीयो हाहुतेर्यथेदं स्यादिति॥ ते होचुः—भगायैनद्दक्षिणत आसीनाय परिहरत, तद्भगः प्राशिष्यति, तद्यथाहुतमेवं भविष्यतीति । तद्भगाय दक्षिणत आसीनाय पर्याजह्रुः; तद्भगोऽवेक्षाञ्चक्रे, तस्याक्षिणी निर्ददाह, तथेन्नूनं तदास । तस्मादाहुरन्धो भग इति ॥ ते होचुः—नो न्वेवात्राशमत्, पूष्ण एनत् परिहरतेति । तत् पूष्णे पर्याजह्रुः, तत् पूषा प्राश, तस्य दतो निर्जघान, तथेन्नूनं तदास । तस्मादाहुरदन्तकः पूषेति । तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वन्ति, प्रपिष्टानामेव कुर्वन्ति,

---

'अधिष्कन्' अधिस्कन्नः, तथा च 'सङ्गमानः' सङ्गतः सन्, 'क्ष्मया' क्ष्मायां पृथिव्यां यत् 'रेतः' 'निषिञ्चत्' अभिषिक्तवान् । तस्माद्रेतसः "साध्योऽजनयन् ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन्"—इति (ऋ. सं. १०।६१।७) (ऐ. ब्रा. ३।३।९) 'तदाग्निमारुतमिति' नाम्ना 'उक्थं' शस्त्रम् । 'तस्मिन्' 'तद्' विभज्याख्यायते । 'यथा' 'तत्' 'रेतः' 'देवाः' प्रजनितवन्त इत्याख्यानशेषयोजना । यज्ञस्य कृत्स्नतायै 'स वै यज्ञ एव' इत्याख्यानस्य प्रकृतसम्बन्धोपक्षेपः ॥ ४ ॥

ते होचुः । यथेदमिति । यत् 'इदम्' इषोरनीकं यज्ञरसविलिप्तम्, तद् 'यथा' 'न' वृथा स्यात्, 'यथा' च प्रधानाहुतेर्न महत् स्यात्, तथा उपायं जानीतेति 'ते' देवाः 'उचुः'॥५॥६॥

ते होचुर्नो न्वेव । प्रायः प्रसन्न एव ब्राह्मणशेषः, किञ्चित्तु वक्ष्यामः । 'नो'—इति प्रतिषेधः (निरु. १।४।३७); 'नु'—इति वाक्यपूरणः (निरु. १।२।१) । 'अशमत्' न शान्तम् । 'दतः' दन्तान् । 'प्रपिष्टानां' तण्डुलानामिति शेषः ॥ ७ ॥

१—'दक्षिगत आसीनाय' इति ख. ग. घ. ङ. । २—'दक्षिणत आसीनाय' इति ख. ग. घ. ङ. । ३—'होचु' इति क. ग. । 'होचु' इति ख. । ४—'पूष्ण' इति क. । ५—'तस्माद्वाहु' इति क. । ६—'दन्तकायैव' इति ख. ग. । 'दन्तकायैवं' इति क. ।

ते होचुः । नो न्वेवात्राशमद् बृहस्पतय ऽएनत् परिहरतेति तद् बृहस्पतये पर्याजह्रुः स बृहस्पतिः सवितारमेव प्रसवायोपाधावत् सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुवेति तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत् तदेनꣳ सवितृ प्रसूतं नाहिनत् ततोऽर्वाचीनꣳ शान्तं तदेतन्निदानेन यत् प्राशित्रम् ॥ ८ ॥

स यत् प्राशित्रमवद्यति । यदेवात्राविद्धं यज्ञस्य यद्रुद्रियं तदेवैतन्निर्मिमीतेऽथाप ऽउपस्पृशति शान्तिरापस्तदद्भिः शमयत्यथेडां पशून्त्समवद्यति ॥ ९ ॥

स वै यावन्मात्रमिवैवावद्येत् । तथा शल्यः प्रच्यवते तस्माद्यावन्मात्रमिवैवावद्येदन्यतरत ऽआज्यं कुर्यादधस्ताद्वोपरिष्टाद्वा तथा खदन्निस्सरणवद्भवति तथा निस्रवति तस्मादन्यतरत ऽआज्यं कुर्यादधस्ताद्वोपरिष्टाद्वा ॥ १० ॥

यथा अदन्तकाय—एवम् ॥ ते होचुः—नो न्वेवात्राशमत्, बृहस्पतय एनत् परिहरतेति । तद् बृहस्पतये पर्याजह्रुः । स बृहस्पतिः सवितारमेव प्रसवायोपाधावत् । सविता वै देवानां प्रसविता । इदं मे प्रसुवेति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत् । तदेनं सवितृप्रसूतं नाहिनत् । ततोऽर्वाचीनं शान्तम् । तदेतन्निदानेन—यत् प्राशित्रम् ॥ स यत् प्राशित्रमवद्यति । यदेवात्राविद्धं यज्ञस्य—यद्रुद्रियं, तदेवैतन्निर्मिमीते । अथाप उपस्पृशति । शान्तिरापः । तदद्भिः शमयति ॥

इडाकर्म ।

अथेडां पशून् समवद्यति ॥ स वै यावन्मात्रामिवैवावद्येत् । तथा शल्यः प्रच्यवते । तस्माद्यावन्मात्रमिवैवावद्येत् । अन्यतरत आज्यं कुर्यात्—अधस्ताद् वा, उपरिष्टाद् वा । तथा खदन्निस्स-

---

'न अहिनत्' । हिनोतेर्हिंसाकर्मणः (निघं. ४।३।९४) । न हतवान् 'ततोऽर्वाचीनम्' । बृहस्पतिप्रशमनादर्वाक् 'शान्तम्' । **तदेतन्निदानेने**ति । इतिहासमुपसंहृत्याधिदैवज्ञानाय प्राशिता प्राशोऽस्येति 'प्राशित्रम्' । "अण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्"—इति (पा. सू. ५।१।९७ वा. १) हि स्मरन्ति ॥ ८ ॥

स यत् । **यदेवात्रे**ति । संसारस्वभावाद् यदत्र किञ्चिदशान्तं 'तत्' 'निर्मिमीते' बहिष्करोति, निष्कर्षतीत्यर्थः । 'अथ' 'अप उपस्पृशति' अध्वर्युः । **अथेडां पशूनि**ति । पशुत्वमिडायाः प्रसिद्धम् । (ऐ. ब्रा. २।४।६) (तै. सं. २।६।७।३) पशवश्च रुद्रात्रक्षणीयाः; अतो रुद्रिये प्राशित्रे दत्ते अप उपस्पृश्य 'इडामवद्यति' ॥ ९ ॥

स वै । इडावदानार्थतामुपस्पर्शनस्य दर्शयति—'खदत्' । "खद—स्थैर्ये हिंसायाञ्च" (धा. पा.

१—'ह्रोचुः' इति क. ग. । 'होचुः' इति ख. । २, ३—'व्रायोपा' इति क. । ४—'प्राशित्रम्' इति ख. ग. 'प्राशित्रꣳ' इति ङ. । ५—'थाप उप' इति ख. ग. घ. ङ. । ६—'त आज्यं' इति ख. ग. घ. ङ. ।

स ऽआज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोवदायाथोऽउपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति तद्यथैव यज्ञस्यावदानमेवमेवं तत् ॥ ११ ॥

तन्न पूर्वेण परिहरेत् । पूर्वेण हैके परिहरन्ति पुरस्ताद्धि प्रत्यञ्चो यजमानं पशव ऽउपतिष्ठन्ते रुद्रियेण ह पशून् प्रसजेद्यत् पूर्वेण परिहरेत्तेऽस्य गृहाः पशवं ऽउपमूर्यमाणा ऽईयुस्तस्मादित्येव तिर्यक् प्रजिहीत तथा ह रुद्रियेण पशून्न प्रसजति तिर्यगेवैनं निर्मिमीते॥१२॥

तत् प्रतिगृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति ॥ १३ ॥

तद्यथैवादो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपाधावत् सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुवेति तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत्तदेनꣳ सवितृप्रसूतं नाहिनदेवमेवैष ऽएतत्सवितारमेव प्रसवायोपधावति सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुवेति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति तदेनꣳ सवितृप्रसूतं न हिनस्ति ॥ १४ ॥

रणवद्भवति, तथा निस्रवति । तस्मादन्यतरत आज्यं कुर्यात्—अधस्ताद् वोपरिष्टाद् वा ॥ स आज्यस्योपस्तीर्य,द्विर्हविषोऽवदाय,अथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति। तद्यथैव यज्ञस्यावदानम्-एवमेव तत्॥तन्न पूर्वेण परिहरेत्। पूर्वेण हैके परिहरन्ति। पुरस्ताद्धि प्रत्यञ्चो यजमानं पशव उपतिष्ठन्ते । रुद्रियेण ह पशून् प्रसजेत्—यत् पूर्वेण परिहरेत्, तेऽस्य गृहाः पशव उपमूर्यमाणा ईयुः । तस्मादित्येव तिर्यक् प्रजिहीत । तथा ह रुद्रियेण पशून्न प्रसजति । तिर्यगेवैनं निर्मिमीते ॥ तत् प्रतिगृह्णाति—**देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि**—(वा. सं. २।११) इति ॥ तद्यथैवादो बृहस्पतिः सवितारं प्रसवायोपाधावत् । सविता वै देवानां प्रसविता—इदं मे प्रसुवेति, तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत् । तदेनं सवितृप्रसूतं नाहिनत् । एवमेवैष एतत्सवितारमेव प्रसवायोपधावति । सविता वै देवानां प्रसविता—इदं मे प्रसुवेति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति । तदेनं

भ्वा. प. ९०) अल्पतरत्वादस्थिरमगाढबलम्, 'निस्सरणवद्भवति'; इतरथा तु चतुर्गृहीतं महत्वाद्गाढं स्यादित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

स आज्यस्य ।—इति वचनात् विकल्पः पूर्वेण सह ॥ ११ ॥

तन्न पूर्वेण । 'इत्येव'—इत्यभिनयेन अध्वर्युसञ्चरं दर्शयति । एवमेवाध्वर्युसञ्चरेण 'तिर्यक् प्रजहीत' । "ओहाङ्—गतौ" (धा. पा. जु. आ. ७)—प्रगच्छेत् प्राशित्रम् ॥ १२ ॥

१–'स आ' इति ख. ग. झ. । २–'षोऽव' इति ख. ग. झ. । ३–'थोपरि' इति ख. ग. झ. । ४–'मेतत्' इति ख. ग झ. । ५–'तत्' इति ख. ग. । ६–'व उप' इति ख. ग. घ. झ. । ७–'व उपम्' इति ख. ग. घ. झ. । ८–'णा ईयुः' इति ख. ग. घ. झ. । ९–'मीति' इति क. । १०–'वैषु एतु' इति ख. ग. घ. झ । ११–'प्रस' इति ख. ग. । १२–'तृप्रसू' इति ग. ।

तत् प्राश्नाति । अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामीति न वा ऽअग्निं किञ्चनु[1] हिनस्ति तुथो हैनं[2]मेतन्न हिनस्ति ॥ १५ ॥

तन्नु दद्भिः खादेत् । नेन्म ऽइदꣳ रुद्रियं दतो हिनुसदिति तुस्मान्न दद्भिः खादेत् ॥ १६ ॥

अुथाप ऽआचामति[3] । शुान्तिरापस्तुदद्भिः शुान्त्या शमयतेऽथ परिक्षाल्य पात्रम् ॥ १७ ॥

अुथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणतं[4] ऽआस्तेऽभिगोप्ता सं[5] ऽएतं भागं प्रतिविदानं[6] ऽआस्ते युत् प्राशित्रं तुदस्मै पर्याहार्षुस्तत् प्राशीदुथ युमस्मै ब्रह्मभागं पर्याहुरन्ति तेन भागी स यदुतं[7] ऽऊर्ध्वमुसꣳस्थितं यज्ञस्य तुदभिगोपायति तुस्माद्वा ऽअस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति ॥ १८ ॥

स वै वाचंयमं[8] ऽएव स्याद् । ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीत्यैतस्माद्[9] वचसो विवृहन्ति वा ऽएते यज्ञं क्षण्वन्ति ये मुध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञियये- डया चुरन्ति ब्रह्मा वा ऽऋत्विजां भिषक्[10]तमस्तुद्ब्रह्मा सुन्दधाति नु ह सुन्दध्याद्यद्वावद्यमानं[11] ऽआसीत तुस्माद्वाचंयमं[12] ऽएव स्यात ॥ १९ ॥

सवितृप्रसूतं न हिनस्ति ॥ तत् प्राश्नाति-"अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामि-(वा. सं. २।११) इति । न वा अग्निं किञ्चन हिनस्ति, तथो हैनमेतन्न हिनस्ति ॥ तन्न दद्भिः खादेत्, नेन्म इदं रुद्रियं दतो हिनसदिति । तस्मान्न दद्भिः खादेत् ॥ अथाप आचामति । शांतिरापः । तदद्भिः शान्त्या शमयते । अथ परिक्षाल्य पात्रम्[13] * * * ॥

अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता । स एतं भागं प्रतिविदान आस्ते यत् प्राशित्रम् । तदस्मै पर्याहार्षुः । तत्प्राशीत् । अथ यमस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति, तेन भागी सः । यदत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य, तदभिगोपायति । तस्माद्वा अस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति ॥ स वै वाचंयम एव स्याद्-'ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि'-

तत्प्रतिगृह्णाति ।-इत्यत आरभ्य ब्रह्मत्वं प्राय अध्यायसमाप्तेः ॥१३॥१४॥१५॥१६॥

अथापः । 'अथ परिक्षाल्य पात्रं' "नाभिमालभते"-इति शाखान्तरात् तच्छेषः ॥ १७ ॥

अथास्मै ब्रह्मभागम् ।-इत्याध्वर्यवम् । 'प्रतिविदानः' जानन्, एष मे भाग इत्याशयः । पूर्वम् 'आस्ते' । 'पर्याहार्षुः' पर्याहृतवन्तः । 'प्राशीत्' प्राशितवान् । अनेन तु ब्रह्मभागेन 'भागी' । स्वीकृतेनैव यज्ञशेषं 'गोपायति' ॥ १८ ॥

स वै वाचंयमः । वाचं यच्छतीति (पा. सू. ३।२।४०) 'वाचंयमः' असम्बन्धवचनादुपरमयति,

१-'किञ्चन' इति क. । २-'हैन' इति क. । ३-'प आचा' इति ख. ग. घ. झ. । ४-'त आस्ते' इति ख. ग. घ. झ. । ५-'स एतं' इति ख. ग. घ. झ. । ६-'न आस्ते' इति ख. ग. घ. झ. । ७-'यदत ऊर्ध्वं' इति ख. ग. घ. झ. । ८-'म एव' इति ख. ग. घ. झ. । ९-क. ख. ग. पुस्तकेषु-'त्येतस्माद्'-इत्येकारयुक्तपाठो दृश्यते स भाष्यविरुद्धः १०-'भिषुक्त' इति क. । ११-'न आसीत' इति ख. ग. घ. झ. । १२-'म एव' इति ख. ग. घ. झ. ।
१३-'नाभिमालभते'-इति शाखान्तराच्छेषः

स यदि पुरा मानुषीं व्वाचं व्याहरेत् । तत्रो व्वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञं पुनरारभते तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः ॥ २० ॥

स यत्राह—'ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति' तद्ब्रह्मा जपत्येतं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुरिति तत्सवितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता बृहस्पतये ब्रह्मण ऽइति बृहस्पतिर्व्वै देवानां ब्रह्मा तद्य[1] ऽएव देवानां ब्रह्मा तस्मा ऽएवैतत् प्राह तस्मादाह बृहस्पतये ब्रह्मण ऽइति तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामवेति[2] नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ २१ ॥

इत्येतस्माद्वचसः । विवृहन्ति वा एते, यज्ञं क्षण्वन्ति—ये मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञिययेडया चरन्ति । ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिषक्तमः । तद् ब्रह्मा सन्दधाति । न ह सन्दध्याद्—यद्वा वद्यमान आसीत । तस्माद्वाचंयम एव स्यात् ॥ स यदि पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्—तत्रो वैष्णवीमृचं वा, यजुर्वा जपेत् । यज्ञो वै विष्णुः । तद्यज्ञं पुनरारभते, तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः ॥ स यत्राह—'ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति' । तद्ब्रह्मा जपति—'एतं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुः' (वा० सं० २।१२) इति । तत्सवितारं प्रसवायोपधावति । स हि देवानां प्रसविता । बृहस्पतये ब्रह्मणे (वा० सं० २।१२) इति । बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा । तद्य एव देवानां ब्रह्मा तस्मा एवैतत् प्राह । तस्मादाह बृहस्पतये ब्रह्मण इति । तेन यज्ञमव, तेन यज्ञपतिं, तेन मामव (वा० सं० २।१२) इति । नात्र तिरोहित-

---

एतद्व्रतो वाचंयमः, ब्रह्मा स्यात् ।—कियन्तं कालम् ? 'ब्रह्मन् ? प्रस्थास्यामीति आ एतस्मात्' 'वचसः' अध्वर्युवचनात् । अभिविधावाङ् न मर्यादायाम्; कुतः ? सन्धानवचनात् । 'विवृहन्ति' विच्छिन्दन्ति । 'क्षण्वन्ति' हिंसन्ति । 'ये मध्ये यज्ञस्य' 'पाकयज्ञीयया' पाकयज्ञार्हया विलक्षणया 'इडया' 'चरन्ति' । पाकयज्ञेषु हुतशेषो भक्ष्यते, इडाहुतशेषो भक्ष्यते; तेन पाकयज्ञार्हेत्युच्यते । "ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिषक्तमः" अतिशयेन यज्ञस्य चिकित्सिता; स हि प्रायश्चित्तैर्यज्ञं भिषज्यतीत्यभिप्रायः । ततः किम् ? यद् वाचंयमो भवति, 'तत्' तेन 'ब्रह्मा' यज्ञं 'सन्दधाति'; अन्यथा तु नैव सन्दध्यात् । 'यद्' यदि 'वावद्यमानः' पुनपुनर्वदमानः 'आसीत्' ॥ १९ ॥

स यदि पुरा ।—इति प्रायश्चित्तविधिः ॥ २० ॥

स यत्राह ।—इत्यनुयाजप्रसवविधिः । **नात्र तिरोहितमिति** ॥ विस्पष्ट एवार्थः । कथं सविता ? उच्यते—यस्मात् 'ते' तुभ्यम् 'एते' अध्वर्यवो 'यज्ञं प्राहुः', 'बृहस्पतये' च; न मह्यं मनुष्याय, 'तेन' कारणेन त्वमनुज्ञया यज्ञादीनवपालय (का. श्रौ. सू. २।४२) २१ ॥

१—'य एव' इति ख. ग. घ. ङ. । २—'मामवेति' इति क. ।

मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्येति । मनसा वा इदꣳ सर्वमाप्तं तन्मनसैवैतत् सर्वमाप्नोति बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं यज्ञꣳ समिमं दधात्विति यद्विवृढं[1] तत्सन्दधाति विश्वे देवास[2] ऽइह मादयन्तामिति सर्वं वै विश्वे देवाः सर्वेणैवैतत् सन्दधाति स यदि कामयेत ब्रूयात् प्रतिष्ठेति यद्यु कामयेतापि नाद्रियेत ॥ २२ ॥ २ ॥

इति षष्ठप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [७.४.] ॥

मिवास्ति॥ मनो जूतिर्जुषताामाज्यस्य (वा०सं० २।१३) इति। मनसा वा इदं सर्वमाप्तम्। तन्मनसैवैतत्सर्वमाप्नोति । बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु (वा० सं० २।१३) इति । यद्विवृढम्, तत्सन्दधाति । विश्वे देवास इह मादयन्ताम् (वा० सं० २।१३) इति । सर्वं वै विश्वेदेवाः । सर्वेणैवैतत् सन्दधाति । स यदि कामयेत- ब्रूयात्-प्रतिष्ठा (वा० सं० २।१३) इति। यद्यु कामयेतापि नाद्रियेत ॥

मनोजूतिः । 'मनः' च देवानां 'जूतिः' गन्त्री, 'जुषताम्' प्रीयतां तृप्यत्वाज्येन । 'बृहस्पतिः' च 'यज्ञं' 'तनोतु, सन्दधातु' च । 'विश्वे' च 'देवाः' तृप्यन्तु, त्वयानुज्ञातेऽध्वर्यो । तस्मादनुजानीहीत्यभिप्रायमालक्ष्य सवितुः, स्वयं ब्रह्मा आह-सार्वात्म्यादहमेव सविता; ततश्च 'प्रतिष्ठा' अध्वर्यो अतिसर्जने लोट् (पा. सू. ३।३।१६३) ॥ २२ ॥ २ [७. ४.]

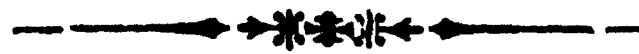
इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये सप्तमोध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

१-'यद्विवृढः' इति क. । २-'स इह' इति ख. ग घ. ञ. ।

अथ प्रथमकाण्डे अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

मनवे ह वै प्रातः । अवनेग्यमुदकमाजह्रुर्यथेदं पाणिभ्यामवनेजनायाहरन्त्येवं तस्यावनेनिजानस्य मत्स्यः पाणी ऽआपेदे ॥ १ ॥

स हास्मै वाचमुवाद । बिभृहि मा पारयिष्यामि त्वेति कस्मान्मा पारयिष्यसीत्यौघ ऽइमाः सर्वाः प्रजा निर्व्वोढा ततस्त्वा पारयितास्मीति कथं ते भृतिरिति ॥ २ ॥

स होवाच । यावद्वै क्षुल्लका भवामो बह्वी वै नस्तावन्नाष्ट्रा भवत्युत मत्स्य ऽएव मत्स्यं गिलति कुम्भ्यां माग्रे बिभरासि स यदा तामतिवर्द्धा ऽअथ कर्षूं खात्वा तस्यां मा बिभरासि स यदा तामतिवर्द्धा ऽअथ मा समुद्रमभ्यवहरासि तर्हि वा ऽअतिनाष्ट्रो भवितास्मीति ॥ ३ ॥

मनवे ह वै प्रातरवनेग्यमुदकमाजह्रुः,—यथेदं पाणिभ्यामवनेजनायाहरन्ति—एवम् । तस्यावनेनिजानस्य मत्स्यः पाणी आपेदे ॥ स हास्मै वाचमुवाद—"बिभृहि मा, पारयिष्यामि त्वा" इति । 'कस्मान् मा पारयिष्यसि' इति । 'औघ इमाः सर्वाः प्रजा निर्वोढा; ततस्त्वा पारयितास्मि' इति । कथं ते भृतिरिति ॥ स होवाच—"यावद् वै क्षुल्लका भवामः,—बह्वी वै नस्तावन्नाष्ट्रा भवति,—उत मत्स्य एव मत्स्यं गिलति, कुम्भ्यां माग्रे

मनवे ह वै । इडाब्राह्मणमेतत् । तत्रेडायां मानवीमिडां देवतां वक्तुं "मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी" इत्येतानि च निगदपदानि व्याख्यातुमितिहासः प्रवृत्तः । स चेतिहासः प्रसन्न एव, किञ्चित्तु दर्शयामः ' 'मनवे' वैवस्वताय, तादर्थ्ये चतुर्थी, अवनेज्यते हस्ताद्यनेनेत्यवनेग्यम् । करणे कृत्यः । 'आजह्रुः। आनीतवन्तः, परिचारकाः । 'यथा' 'इदम्' अधुना 'पाणिभ्याम्' हस्तार्थं यदवनेजनं तस्मै 'आहरन्ति'—तथा आजह्रुः । 'तस्य' मनोः प्रक्षालयतः 'मत्स्यः' 'पाणी' प्राप्तः । भाविनोऽर्थस्य सिद्ध्यर्थं देवतैव मत्स्यरूपेणाजगाम ॥ १ ॥

स हास्मै । 'सः' मत्स्यः 'अस्मै' मनवे 'वाचम्' उदितवान् । कीदृशीम् ? 'बिभृहि' पुष्णीहि 'मा' माम् । किमर्थम् ? 'पारयिष्यामि'—"पाल—रक्षणे"—(चु. उ. ७६) रक्षिष्यामि 'त्वा' 'इति' । 'कस्मात्' ? इति भयहेतुप्रश्नः । वहतीति 'औघः' उदकसंघातः, स इमा भारतवर्षनिवासिनीः 'प्रजाः' निःशेषं वोढा—देशान्तरं प्रापयिता; तस्माद्भयहेतोस्त्वा पालयितास्मि 'इति' मत्स्यवचः । 'कथम्' ? इति मनोः प्रश्नः—कथं तव 'भृतिः' भरणम्—पुष्टिः 'इति' ॥ २ ॥

स होवाच । 'क्षुल्लकाः' क्षुद्रकाः—अल्पकाः 'नाष्ट्रा'—इति । 'गिलति' "गॄ निगरणे" (तु. प. १२९) निगिरति । 'बिभरासि' अध्येषणायां लिङर्थे लेट्,—बिभ्रियाः—पुष्णियाः । एवमेव 'अभ्यव-

---

१—'प्रातः' च । २—'अवनेज्य' इति क्वचित् । ३—'माजहु' इति क्वचित् स्याल्लेखकप्रमादात् । ४—'निर्वोढा' इति जातिरिक्तेषु । ५—'कुथं' ख. ग. झ. । ६—'वर्धा' ग. झ. । ७—'स यदा' ख. ग. झ. । ८—'वा' ख. ग. च. झ. । ९—रलयोरभेदात् 'पालयिष्यामि' इत्येव तु ज. । १०—'निगरति—झ. ।

शुश्वद्ध झष ऽआस । स हि ज्येष्ठं व्वर्द्धतेऽथेतिथीꣳ सुमां तुदौघ ऽआगन्ता तुन्मा नुावमुपकल्प्योपासासै स ऽऔघ ऽउत्थिते नुावमापद्यासै तुतस्त्वा पारयितास्मीति ॥ ४ ॥

तुमेवं भृत्वा समुद्रमभ्युवजहार । स यतिथीं तत्सुमां परिदिदेश ततिथीꣳ सुमां नुावमुपकुल्प्योपासांश्चक्रे स ऽऔघे उत्थिते नुावमापेदे तꣳ स मुत्स्य ऽउपन्यापुप्लुवे तुस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रतिमुमोच तेनैतमुत्तरं गिरिमतिदुद्राव ॥ ५ ॥

बिभरासि । स यदा तामतिवर्द्धै, अथ कर्षूं खात्वा तस्यां मा बिभरासि । स यदा तामतिवर्द्धै, अथ मा समुद्रमभ्यवहरासि । तर्हि वा अतिनाष्ट्रो भवितास्मि'' इति ॥ शश्वद्ध झष आस,– स हि ज्येष्ठं वर्द्धते । ''अथ इतिथीम् समां तदौघ आगन्ता,–तन्मा नावमुपकल्प्योपासासै, स औघ उत्थिते नावमापद्यासै, ततस्त्वा पारयितास्मि'' इति ॥ तमेवं भृत्वा समुद्रमभ्यवजहार । स यतिथीं तत्समां परिदिदेश–ततिथीं समां नावमुपकल्प्योपासाश्चक्रे । स औघ उत्थिते नावमापेदे । तं स मत्स्य उपन्यापुप्लुवे । तस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रतिमुमोच ।

हरासि,' 'उपासासै' 'आपद्यासै' इति व्याख्येयानि । 'अतिवर्द्धै' अतिरिच्य वर्द्धितास्मीति प्राप्ते ''यदायद्योर्लिङ् उपसंख्यानम्'' (पा. सू. ३, ३, १४७. वा. १) ततश्च 'लिङर्थे लेट्' (पा. सू. ३।४।७) इति यदायोगे लेट् । 'कर्षूः' (निघं. ३।२३।६) खातिकाः । अतीतो नाष्ट्रान् नाशयितॄन्–इति 'अतिनाष्ट्रः' ॥ ३ ॥

शश्वद्ध । शश्वच्छब्दोऽत्र सामर्थ्यात् क्षिप्रवचनः । 'झषः' महामत्स्यः, क्षिप्रमेव महामत्स्योऽत्रावर्त्ततेत्यर्थः । अथ कस्मात्स शीघ्रमेव महामत्स्यः संवृत्तः ? 'हि' यस्मात् 'सः' 'ज्येष्ठं' बृहत्तमं 'वर्द्धते'; सर्व एव हि जलचरा अतिशयेन वर्द्धन्ते, स तु मत्स्यत्वादनाष्ट्रत्वाच्च बृहत्तमं वर्द्धत इति श्रुतिवचनम् । 'अथेतिथीम्'–इति मत्स्यवचनम्–अयमपि समुद्रमभ्यवहृते 'इतिथीम्' इत्यभिनयः, तेन सङ्ख्येयां, समां दर्शितवान्; इयतीनां दशानां द्वादशानां वा पूरणी–इतिथी–इदम इशादेशश्छान्दसः; टित्त्वात् ङीप् । इयत्यस्तिथयो यस्यां सा–इतिथीति केषुचित्कोषेषु,–तेष्वपि इयतिथीं यावतिथीं तावतिथीमिति प्राप्ते छान्दसो यशब्दवशब्दलोपः । समा संवत्सरः, ताम् 'समाम' समायामित्यर्थः; 'तत्' स इति लिङ्गव्यत्ययः–स पूर्वोक्तः 'औघः' 'आगन्ता,' 'तत्' तदा 'नावम्' 'उपकल्प्य' माम् 'उपासासै' उपासीथाः। 'औघे' चोत्थिते तां 'नावम्' त्वम् 'आपद्यासै' आरोहेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

तमेवं भृत्वा । यावतीनां पूरणीं 'यतिथीं' 'परिदिदेश' परिदिष्टवान्–आख्यातवान्, 'ततिथीं' तावतीनां पूरणीं 'समाम्' 'नावमुपकल्प्य' मत्स्यमुपासितवान् । 'औघे' च 'उत्थिते' 'नावम्' अधिरूढः । 'तं' च मनुं 'स मत्स्यः' 'उप'–समीपे 'नीः–एनमुपकर्ष्यमिति सम्बन्धः, 'आपुप्लुवे' आगतः । 'तस्य' मत्स्यस्य 'शृङ्गे' भवितव्यतयैव निष्पादिते 'नावः पाशं' प्रतिबद्धवान् । 'तेन' पाशेन सह मत्स्यः 'एतम् उत्तरं गिरिम्' हिमवन्तमधिजगाम ॥ ५ ॥

१–'ज्येष्ठं' ख. । २–'पासां चक्रे' ख. ग. च. झ. । ३–'स औघ ऽउ'–ख. ग. झ. । ४–'नीचैः' ज. ।

स होवाच[1] । अपीपरं वै[2] त्वा वृक्षे नावं प्रतिबध्नीष्व तं तु त्वा मा गिरौ सन्तमुदकमन्तश्छैत्सीद्[3] यावद्यावदुदकꣳ समवाया-त्तावत्तावदन्ववसर्पासीति स ह तावत्तावदेवान्ववससर्प तदप्येत-दुत्तरस्य गिरेर्म्मनोरवसर्प्पणमित्यौघो ह ताः सर्वाः प्रजा निरु-वाहाथेह मनुरेवैकः परिशिशिषे ॥ ६ ॥

सोऽर्च्चञ्छ्राम्यंश्चचार[4][5] प्रजाकामः । तत्रापि पाकयज्ञेनेजे स घृतं दधि मस्त्वामिक्षामित्यप्सु[6] जुहवाञ्चकार[7] ततः संवत्सरे[8] योषित् सम्बभूव सा ह पिब्दमानेवोदेयाय तस्यै ह स्म घृतं पदे सन्तिष्ठते[9] तया मित्रावरुणौ सङ्गमाते ॥ ७ ॥

तेनैतमुत्तरं गिरिमतिदुद्राव ॥ स होवाच—"अपीपरं वै त्वा, वृक्षे नावं प्रतिबध्नीष्व, तं तु त्वा मा गिरौ सन्तमुदकमन्तश्छैत्सीद्, यावद् यावदुदकं समवायात्—तावत् तावदन्वव-सर्पासि" इति । स ह तावत् तावदेवान्ववससर्प । तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पणमिति । औघो ह ताः सर्वाः प्रजा निरुवाह; अथेह मनुरेवैकः—परिशिशिषे ॥ सोऽर्चन् श्राम्यं-श्चचार प्रजाकामः । तत्रापि पाकयज्ञेनेजे । स घृतं दधि मस्तु आमिक्षाम्—इत्यप्सु जुहवाञ्चकार । ततः संवत्सरे योषित् सम्बभूव । सा ह पिब्दमानेवोदेयाय । तस्यै ह स्म

स होवाच । मत्स्यवचनम्—पालितवानस्मि त्वाम्; अधुनात्र 'वृक्षे' 'नावं प्रतिबध्नीष्व'; किञ्चा-परम्—'गिरौ' सन्तं 'त्वा' त्वाम् 'उदकम्' 'अन्तश्छैत्सीद्' तद्देशमध्यं भित्त्वा पृथगकार्षीद्, इदमस्मा-द्देशादित्यर्थः । कथं पुनस्तां नावं छिनत्ति ? 'यावद्—यावद्' अध्वनः 'उदकं समवायात्' एकीभावाय,—अव—अधः, अयात्—गच्छेत्—अवतरेदित्यर्थः; 'तावत्तावत्' त्वमपि तदेवोदकम् 'अनु' 'अवसर्पासि' अवतरेः । 'सः' मनुः प्राप्ते काले 'तावत् तावदेव' अन्ववसृतः । येन च वर्त्मना मनुरवसृतः, 'तद्' अद्यत्वे 'अपि' 'एतद्' 'उत्तरस्य गिरेः मनोरवसर्पणम्'—'इति' आहुरिति शेषः । अवसृतोऽने-नेत्यवसर्पणम् ॥ ६ ॥

सोऽर्च्चञ्छ्राम्यन् । तपस्तप्तवान् 'प्रजाकामः' । 'तत्रापि' 'सः' मनुः 'पाकयज्ञेन' अनेन 'ईजे' इष्टवान्—घृतादिभिः । 'ततः' तस्मात्पाकयज्ञादेव 'संवत्सरे' पूर्णे 'योषित्' मिश्रीभावात्मिका सम्भूता । 'सा' योषित् 'पिब्दमाना' पाकधर्मात्मिका "पिवै—क्षरणे" । आ—दकारप्रत्ययः, तत्त्वेन साक्षादात्म-गामिफलत्वादात्मनेपदम् । पिवतेर्दकारप्रत्यययोगाद् बत्वम्; घृतप्रभवत्वाद् घृतं स्रवन्ती इव 'उदेयाय' उद्गता; उदकादुत्थिता । एवञ्च सुस्निग्धा पिब्दमाना येन 'तस्यै' तस्याः 'पदे घृतं सन्तिष्ठते' 'स्म' । 'तया' च 'मित्रावरुणौ' कथमपि संगतौ ॥ ७ ॥

१—'होवाचु' च. । २—'व्वै' च. । ३—'मन्तुच्छैत्सीद्' क्वचित् । ४—'सोऽर्चंछ्राम्यं' ख. ग. च. झ. एवमग्रेऽपि । ५—'चकार' क्वचित् । ६—'मिक्षा' च. । ७—'जुहवां चकार' ख. ग. झ. । ८—'संव्व' च. । ९—'ष्ठते' च. । १०—'त्वामोदकमन्तश्छैत्सीद्' ज. । ११—'पिब' ज. ।

ताᳬं होचतुः कासीति। मनोर्दुहितेत्यावयोर्ब्रूष्वेति नेति होवाच य एव मामजीजनत तस्यैवाहमस्मीति तस्यामपि त्वमीषाते तद्वा जज्ञौ तद्वा न जज्ञावति त्वेवेयाय सा मनुमाजगाम ॥ ८ ॥

ताᳬं ह मनुरुवाच कासीति। तव दुहितेति कथं भगवति मम दुहितेति या ऽअमूरप्स्वाहुतीरहौषीर्घृतं दधि मस्त्वामिक्षां ततो मामजीजनथाः साशीरस्मि तां मा यज्ञेऽवकल्पय यज्ञे चेद्वै मावकल्पयिष्यसि बहुः प्रजया पशुभिर्भविष्यसि यामु मया कांश्चाशिषमाशासिष्यसे सा ते सर्वा समर्द्धिष्यत ऽइति तामेतन्मध्ये यज्ञस्यावाकल्पयन् मध्यᳬं ह्येतद्यज्ञस्य यदन्तरा प्रयाजानुयाजान् ॥ ९ ॥

घृतं पदे सन्तिष्ठते। तया मित्रावरुणौ सञ्जग्माते॥ तां होचतुः-"का असि" इति। "मनोर्दुहिता" इति। "आवयोर्ब्रूष्व" इति। "न" इति होवाच-"य एव मामजीजनत, तस्यैवाहमस्मि" इति। तस्यामपि त्वमीषाते। तद्वा जज्ञौ, तद्वा न जज्ञावति त्वेवेयाय, सा मनुमाजगाम। तां ह मनुरुवाच-"का असि" इति। "तव दुहिता" इति। "कथं भगवति! मम दुहिता" इति। "या अमूरप्स्वाहुतीरहौषीः-घृतं, दधि, मस्तु, आमिक्षाम्-ततो मामजीजनथाः, साशीरस्मि, तां मा यज्ञेऽवकल्पय; यज्ञे चेद् वै मावकल्पयिष्यसि-बहुः प्रजया पशुभिर्भविष्यसि, यामु मया काञ्चाशिषमाशासिष्यसे-सा ते सर्वा समर्द्धिष्यते" इति। तामेतन्मध्ये यज्ञस्यावाकल्पयन्। मध्यं ह्येतद्यज्ञस्य-यदन्तरा प्रयाजानु-

---

ताᳬं होचतुः। आवयोर्दुहितेति 'ब्रूष्व' 'इति' ऊचतुः। 'अपित्वं' भागः, तं प्रार्थितवन्तौ। 'तद्' भागित्वं 'वा जज्ञौ' वाशब्दश्चशब्दार्थे, जानातिश्च प्रतिपूर्वो द्रष्टव्यः; प्रतिज्ञातवती च 'न' च प्रतिज्ञातवतीति। यावता मैत्रावरुणीति व्यपदिश्यते, तावत्प्रतिज्ञातवती; यत्न तस्याः किञ्चित्ताभ्य हूयेतेति,-एवं न प्रतिज्ञातवती॥ ८ ॥

तां ह मनुः। 'अजीजनथाः' जनितवानसि। 'आशीरस्मि' आशीर्हेतुत्वादाशीः। 'अवकल्पय' साङ्गतया समर्थय, समर्थां कुरु। 'मया' हेतुभूतया-मय्युपहूयमानायाम् "उपहूतोऽयं यजमानः"- इत्येतेन होतृवचनेन 'याम् आशिषम्-आशासिष्यसे' इति 'ताम्' 'एतत्' एतां मैत्रावरुणीं मानवीं घृतपदीं 'मध्ये यज्ञस्य' यज्ञस्यान्तः, समर्थयन् 'प्रयाजानुयाजान् अन्तरा'। इति इडायागः॥ ९ ॥

१-'त्वे' क.। २-'वृतो' ख. ग. च. झ.। ३-'यामसुया' ख. ग. झ.। ४-'क्रां चा' ग. झ.। एवमग्रेऽपि। ५-'सुमर्धि' ख. ग. झ.। एवमग्रेऽपि। ६-'ज्ञान्' ग. झ.। ७-तच भागित्वं-ज. झ.। ८-यत्र तस्याः किञ्चित्ताभ्यां हूयेतेति-ज. झ.।

तयार्चञ्छ्राम्यंश्चचार प्रजाकामः। तयेमां प्रजातिं प्रजज्ञे येयं मनोः प्रजातिर्याम्वेनयां काञ्चाशिषमाशास्तु सास्मै सर्वा समार्द्ध्यत ॥ १० ॥

सैषा निदानेन यदिडा। स यो हैवंविद्वानिडया चरत्येताᳬं हैव प्रजातिं प्रजायते यां मनुः प्राजायत याम्वेनया काञ्चाशिषमाशास्तु सास्मै सर्वा समृद्ध्यते ॥ ११ ॥

सा वै पञ्चावत्ता भवति। पशवो वा इडा पाङ्क्ता वै पशवस्तस्मात्पञ्चावत्ता भवति ॥ १२ ॥

स समवदायेडाम्। पूर्वार्द्धे पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुरस्ताद् ध्रुवायै निदधाति ताᳬं होत्रे प्रदाय दक्षिणात्येति ॥ १३ ॥

स होतुरिह निलिम्पति। तद्धोतौष्ठयोर्निलिम्पते मनसस्पतिना ते हुतस्याश्नामीषे प्राणायेति ॥ १४ ॥

याजान् ॥ तयार्चन् श्राम्यंश्चचार–प्रजाकामः। तयेमां प्रजातिं प्रजज्ञे येयं मनोः प्रजातिः, याम्वेनया काञ्चाशिषमाशास्त–सास्मै सर्वा समार्द्ध्यत ॥ सैषा निदानेन–यदिडा। स यो हैवंविद्वानिडया चरति–एतां हैव प्रजातिं प्रजायते–यां मनुः प्राजायत; याम्वेनया काञ्चाशिषमाशास्ते–सास्मै सर्वा समृद्ध्यते ॥

सा वै पञ्चावत्ता भवति। पशवो वा इडा, पाङ्क्ता वै पशवः। तस्मात् पञ्चावत्ता भवति ॥ स समवदायेडाम्, पूर्वार्द्धे पुरोडाशस्य प्रशीर्य, पुरस्ताद् ध्रुवायै निदधाति; तां होत्रे प्रदाय दक्षिणात्येति ॥ स होतुरिह निलिम्पति। तद्धोतौष्ठयोर्निलिम्पते–'मनसस्पतिना ते हुतस्यावद्यति ॥

तयार्चन्। 'तया' सह दर्शपूर्णमासयोर्देवार्चनव्रतलक्षणं 'तपः' 'श्राम्यन्' कुर्वन् 'चचार' 'तया' हेतुभूतया,–'इमाम् प्रजातिम्'–प्रजायत इति प्रजातिः,–ततो 'याम्वेनया'–इत्यादि तत्करणफलम् ॥ १० ॥ ११ ॥

सा वै पञ्चावत्ता। उपस्तरणादिविशेषः शाखान्तरात्। 'पशवो वा इडा' पशुप्रभवघृतादिप्रभवत्वात् "पशव इडा" (तै. सं. २।६।७।३) (ऐ. २।४।६) ॥ १२ ॥

स समवदाय। प्रसन्ना ॥ १३ ॥

स होतुरिह। इहेत्यभिनयेन प्रदेशिनीपर्वमध्यमं दर्शयति, शाखान्तरात् ॥ १४ ॥

१–'म्वेन यां' च.। २–'समार्ध्यत' झ.। ३–'हैव्वंवि' च.। ४–'वै' क.। ५–'पूर्व्वार्द्धे' ख. 'पूर्वार्धे' ग. झ.। एवमन्यत्रापि प्रायेण द्वित्वाभावः। ६–'येति' ख. ग. झ.। 'त्रि' च.।

अथ होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतौष्ठयोर्निलिम्पते व्वाचस्पतिना ते हुतस्याश्नाम्यूर्जे ऽउदानायेति ॥ १५ ॥

एतद्ध वै मनुर्बिभयाञ्चकार । इदं वै मे तनिष्ठं यज्ञस्य यदियमिडा पाकयज्ञिया यद्वै म ऽइह रक्षाᳬसि यज्ञं न हिᳬस्युरिति तामेतत् पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य ऽइत्येव प्रापयत तथो ऽएवैनामेष ऽएतत् पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य ऽइत्येव प्रापयतेऽथ यत् प्रत्यक्षं न प्राश्नाति नेदनुपहूतां प्राश्नानीत्येतदेवैनां प्रापयते यदोष्ठयोर्न्निलिम्पते ॥ १६ ॥

अथ होतुः पाणौ समवद्यति । समवत्तामेव सतीं तदेनां प्रत्यक्षᳬ होतरि श्रयति तयात्मञ्छ्रितया होता यजमानायाशिषमाशास्ते तस्माद्धोतुः पाणौ समवद्यति ॥ १७ ॥

श्नामि-इषे प्राणाय' इति ॥ अथ होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतौष्ठयोर्निलिम्पते-'वाचस्पतिना ते हुतस्याश्नामि-ऊर्जे उदानाय' इति ॥ एतद्ध वै मनुर्बिभयाञ्चकार-'इदं वै मे तनिष्ठं यज्ञस्य-यदियमिडा पाकयज्ञिया; यद्वै म इह रक्षांसि यज्ञं न हिंस्युः' इति । तामेतत् 'पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य-इत्येव प्रापयत । तथो एवैनामेष एतत् पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य-इत्येव प्रापयते । अथ यत् प्रत्यक्षं न प्राश्नाति- नेदनुपहूतां प्राश्नानि-इति । एतदेवैनां प्रापयते-यदोष्ठयोर्निलिम्पते ॥ अथ होतुः पाणौ समवद्यति । समवत्तामेव सतीं तदेनां प्रत्यक्षं होतरि श्रयति । तयात्मन्-श्रितया होता यजमानायाशिषमाशास्ते तस्माद्धोतुः पाणौ समवद्यति ॥

अथ होतुरिह । 'इह'-इति हेत्वन्तरम्; शाखान्तरादेव । **ओष्ठयो**रिति । अत्राविशेषेण 'निलिम्पते' निर्लिम्पेदिति श्रुतिः; शाखान्तरे तु-अधरमधर उत्तरमुत्तरे । किं पुनर्निलिम्पते ? द्रवत्वात्, सन्निधानाद्, अदनीयत्वाच्च-आज्यम् । तत्रापि "एतदेवैनां प्रापयते" इतीडानिष्क्रयवचनादिडमेवाज्यमिति गम्यते ॥ १५ ॥

एतद्ध वै मनुः । निर्लेपार्थवादोऽयम् । 'बिभयाञ्चकार' भीतः । 'तनिष्ठम्' तनुतमम्, 'पाकयज्ञिया' पाकयज्ञार्हा, मनुष्यप्रधानत्वान्मन्दतरवीर्येत्यभिप्रायः । 'यद्' 'इयम् इडा' । 'यत्' 'इह' तनिष्ठे देशे 'यज्ञं न हिंस्युः' महत् स्यादिति शेषः । एवं भीतः बिभ्यत् । **तामेता**दिति । 'ताम्' इडाम् 'एतद्' यद् "ओष्ठयोर्निलिम्पते"-इति वक्ष्यते, तत् 'पुरा रक्षोभ्यः' यावदेवोच्चैरुपह्वानं श्रुत्या रक्षांसि नागच्छन्ति-तावत् 'प्रापयत'-"प्राणेष्वेव हूयते"-इति वक्ष्यते-तं प्राणदेशं प्रापितवान् । 'पुरा रक्षोभ्यः, पुरा रक्षोभ्यः' इति द्विर्वचनं प्रयोगान्तरव्याप्त्यभिप्रायम् (पा. ८।१।१ वा. ४) ॥ १६ ॥

अथ होतुः । अवान्तरेडावदानमेतत् ॥ १७ ॥

१-'हुत' ख. ग. झ. । २-'म्यूर्ज्जे ऽ' ग. च. । ३-'इह' च. । ४-'दुनपहूतां' क. । ५-'प्राश्नामी' ख. ग झ. । ६-'म्पू' ग. झ. । ७-'तै' च. । ८-'तयात्मंछ्रितया' ग. झ. । 'तयात्मंच्छ्रतया' च. । ९-'ति' च. । १०-निलिम्पेदिति श्रुतम्-ज. झ. । ११-'तत्राज्ये तदेवैनां-ज. झ. ।

अथोपाꣳशूपह्वयते । एतद्ध वै मनुर्बिभयाञ्चकारेदं वै[2] मे तनिष्ठं यज्ञस्य यदियमिडा पाकयज्ञिया यद्वै म ऽइह रक्षाꣳसि यज्ञं न हन्युरिति तामेतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य ऽइत्युवोपाꣳशूपाह्वयत तथो ऽएवैनामेष[3] ऽएतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य ऽइत्युवोपाꣳशूपह्वयते ॥ १८ ॥

स उपह्वयते । उपहूतꣳ रथन्तरꣳ सह पृथिव्योप मा ꣳ रथन्तरꣳ सह पृथिव्या ह्वयतामुपहूतं वामदेव्यꣳ सहान्तरिक्षेणोप मां[4] वामदेव्यꣳ सहान्तरिक्षेण ह्वयतामुपहूतं बृहत् सह दिवोप मां बृहत् सह दिवा ह्वयतामिति तदेतामेवैतदुपह्वयमान ऽइमांश्च लोकानुपह्वयत ऽएतानि च सामानि[6] ॥ १९ ॥

अथोपांशूपह्वयते । एतद्ध वै मनुर्बिभयाञ्चकार—'इदं वै मे तनिष्ठं यज्ञस्य—यदियमिडा पाकयज्ञिया; यद्वै म इह रक्षांसि यज्ञं न हन्युः' इति । तामेतत्पुरा रक्षोभ्यः—पुरा रक्षोभ्य—इत्येवोपांशूपाह्वयत । तथो एवैनामेष एतत् पुरा रक्षोभ्यः—पुरा रक्षोभ्य—इत्येवोपांशूपह्वयते ॥ स उपह्वयते । **उपहूतं रथन्तरं सह पृथिव्या, उप मां रथन्तरं सह पृथिव्या ह्वयताम् । उपहूतं वामदेव्यं सहान्तरिक्षेण, उप मां वामदेव्यं सहान्तरिक्षेण ह्वयताम्; उपहूतं बृहत सह दिवा, उप मां बृहत सह दिवा ह्वयताम्**—इति । तदेतामेवैतदुपह्वयमान इमांश्च लोकानुपह्वयते—एतानि च

अथोपांशु । अत ऊर्ध्वं हौत्रमिडोपह्वानं विधीयते, तदपि द्विविधम्—उपांशु चोच्चैश्च । तत्र प्रथमं तावदुपांशूपह्वानं युज्यते । उपपूर्वो ह्वयतिरभ्यनुज्ञायां वर्तते—उपांश्वनुजानीत इत्यर्थः । **एतदिति** । 'बिभयाञ्चकार' भीतः—बिभ्यत्, पूर्ववद्व्याख्या । इयं हि इडा सर्वैः ऋत्विग्यजमानैर्विभज्य भक्षणीया, तत्र चोनातिरेकाशङ्कानिवृत्तये परस्परमनुज्ञातव्यम्; तच्चैतत्साधारणमेवानुज्ञातं मध्यमस्थानीयो होता सर्वैरन्वारब्धः करोति ॥ १८ ॥

स उपह्वयते । यदीडानुज्ञातव्या, रथन्तरादीनां किमापतितम्? अत आह—**तदेतामेवैतदिति** । इडाया एवैतानि रथन्तरादीनि पृथिव्यादीनि च रूपाणि, ततश्च तस्यामुपहूतायां तान्युपहूतानि भवन्ति,—तेषु चोपहूतेषु सोपहूता भवतीत्याधिदैविकीं विभूतिं ख्यापयितुं तद्द्वारेणैवोपह्वयते । तथा च क्वचिदाह "तदेनां परोक्षमुपह्वयते" इति । **उप मां रथन्तरमिति** । सर्वत्र रथन्तरादिमयी इडा देवता, तां नार्हन्त्यननुज्ञाता मनुष्या भक्षयितुम्; अतः सानुज्ञाप्यते—**मामिति** । एतच्च तुल्यहेतुत्वात्सर्वेषामृत्विग्यजमानानां प्रदर्शनार्थम् ॥ १९ ॥

१—'बिभयां चकार' ख. ग. झ. । एवं प्रायेण सर्वत्रैवामन्तस्य पृथक्कृतिः । २—'व्वै' च. । ३—'मेष' झ. । ४—'मां' ग. झ. । ५—'मेवैत' क. । ६—'सामानि' च. । ७—तच्चै तत्साधारणमेवानुज्ञानं—झ. ।

उपहूता गावः सहऽर्षभा ऽइति । पशवो वा ऽइडा तदेनां परोऽक्षमुपह्वयते सहऽर्षभा ऽइति समिथुनामेवैनामेतदुपह्वयते ॥ २० ॥

उपहूता सप्तहोत्रेति । तदेनाᳬ सप्तहोत्रा सौम्येनाध्वरेणोपह्वयते ॥ २१ ॥

उपहूतेडा ततुरिरिति । तदेनां प्रत्यक्षमुपह्वयते ततुरिरिति सर्वᳬ ह्येषा पाप्मानं तरति तस्मादाह ततुरिरिति ॥ २२ ॥

उपहूतः सखा भक्ष ऽइति । प्राणो[3] वै सखा भक्षस्तत् प्राणमुपह्वयत ऽउपहूतᳬ हेगिति तच्छरीरमुपह्वयते तत्सर्वामुपह्वयते ॥२३॥

अथ प्रतिपद्यते । इडोपहूतोपहूतेडापो ऽअस्मां ३ ऽइडा ह्वयतामिडोपहूतेति तदुपहूतामेवैनामेतत्सतीं प्रत्यक्षमुपह्वयते या वै सासीद्गौर्वै सासीच्चतुष्पदी वै गौस्तस्माच्चतुरुपह्वयते ॥ २४ ॥

स वै चतुरुपह्वयमानः। अथ नानेवोपह्वयतेऽजामितायै जामि ह कुर्याद्यदिडोपहूतेडोपहूतेत्येवोपह्वयेतोपहूतेडेति त्वेडोपहूतेति तदर्वाचीमुपह्वयत ऽउपहूतेडेति तत्पराचीमुपो ऽअस्मां३ ऽइडा ह्वयतामिति तदात्मानञ्चैवैतन्नान्तरेत्यन्यथेव च भवतीडोपहूतेति तत्पुनरर्वाचीमुपह्वयते तदर्वाचीञ्चैवैनामेतत्पराचीञ्चोपह्वयते ॥ २५ ॥

सामानि ॥ उपहूता गावः सहर्षभा इति । पशवो वा इडा । तदेनां परोक्षमुपह्वयते । सहर्षभा इति– समिथुनामेवैनामेतदुपह्वयते ॥ उपहूता सप्तहोत्रा इति–तदेनां सप्तहोत्रा सौम्येनाध्वरेणोपह्वयते ॥ उपहूतेडा ततुरिः इति–तदेनां प्रत्यक्षमुपह्वयते । ततुरिरिति । सर्वं ह्येषा पाप्मानं तरति–तस्मादाह ततुरिरिति ॥ उपहूतः सखा भक्षः–इति । प्राणो वै सखा भक्षः–तत् प्राणमुपह्वयते । उपहूतं हेग्–इति । तत् शरीरमुपह्वयते । तत् सर्वामुपह्वयते ॥ अथ प्रतिपद्यते–इडोपहूता (१) उपहूतेडा–(२) उपो अस्मान इडा ह्वयताम् (३) इडोपहूता–(४) इति । तदुपहूतामेवैनामेतत् सतीं प्रत्यक्षमुपह्वयते । या वै सासीद्–गौर्वै सासीद् । चतुष्पदी वै गौः । तस्माच्चतुरुपह्वयते ॥ स वै चतुरुपह्वयमानः–अथ नानेवोपह्वयते

उपहूता गावः । प्रसन्नाश्वतस्तः। 'प्राणः' 'शरीरम्' इडाया एतद् द्वयम् ॥२०॥२१॥२२॥२३॥

अथ प्रतिपद्यते । "अथोपांशूपह्वयते" इति यदुक्तम्, तस्याविच्छेदार्थम् 'अथ प्रतिपद्यते' इत्याह । तेनेत ऊर्द्ध्वं यथाप्राप्तमुच्चैर्वक्तव्यम ॥ २४ ॥

प्रसन्नाश्वतस्तोऽतः परम् । "वत्सा वै दैव्या अध्वर्यवः"–इति सान्नाय्यं हविः संभवति–अध्वर्युत्र-

• १–'सुर्व्वᳬ' च । २–'ततुरिरिति' ख. ग. झ. 'ततुरिरित्' च. । ३–'प्राणो' ख. ग. च. झ. । ४–'तच्छरीर' ख. ग. झ. । ५–'ह्वयते' ग. । ६–'त्वे' ग. च. । ७–'प्रति' ख. ग. झ. । ८–'अस्मां २॥ऽइ' ख. ग. च. झ. । 'अस्मा २॥ऽ' च. । एवममेऽपि । ९–'नः' ख. ग. झ.' 'नः । अथ' च. । १०–'ह्वयेतो' च.। ११–'वैतेनान्तरेत्य' इति क्वचित् । १२–'भव' ख. ग. च. झ. । १३–'तस्य विच्छेदार्थम्' ज. झ. । तस्याविच्छेदार्थमित्यपि क्वचित् ।

मानवी घृतपदीति । मनुर्ह्येतामग्रेऽजनयत तस्मादाह मानवीति घृतपदीति यदेवास्यै घृतं पदे समतिष्ठत तस्मादाह घृतपदीति॥२६॥

उत मैत्रावरुणीति । यदेव मित्रावरुणाभ्याᳪँ समगच्छत स ऽएव मैत्रावरुणो न्यङ्गो ब्रह्मा देवकृतोपहूतेति ब्रह्मा ह्येषां देवकृतोपहूतोपहूता दैव्या ऽअध्वर्युव ऽउपहूता मनुष्या ऽइति तद्दैवांश्चैवैतदध्वर्यूनुपह्वयते ये च मानुषा व्वत्सा वै दैव्या ऽअध्वर्यवोऽथ य ऽइतरे ते मानुषाः ॥ २७ ॥

य ऽइमं यज्ञमवान्ये च यज्ञपतिं व्वर्द्धानिति । एते वै यज्ञमवन्ति ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाᳪँसोऽनूचाना ऽएते ह्येनं तन्वत ऽएत ऽएनं जनयन्ति तदु तेभ्यो निह्नुते व्वत्सा ऽउ वै यज्ञपतिं व्वर्द्धन्ति यस्य ह्येते भूयिष्ठा भवन्ति स हि यज्ञपतिर्व्वर्द्धते तस्मादाह ये च यज्ञपतिं व्वर्द्धानिति ॥ २८ ॥

अजामितायै । जामि ह कुर्याद्–यद्–'इडोपहूता इडोपहूता'–इत्येवोपह्वयेत उपहूतेडेति वा ॥ इडोपहूतेति–तदर्वाचीमुपह्वयते । उपहूतेडा–इति तत् पराचीम् । उपो अस्मानिडा ह्वयतामिति–तदात्मानञ्चैवैतन्नान्तरेति, अन्यथैव च भवति । इडोपहूतेति–तत् पुनरर्वाचीमुपह्वयते । तद् अर्वाचीञ्चैवैनामेतत् पराचीञ्चोपह्वयते ॥ **मानवी घृतपदी**–इति,–मनुर्ह्येतामग्रेऽजनयत तस्मादाह–'मानवी'–इति । घृतपदी–इति,–यदेवास्यै घृतं पदे समतिष्ठत, तस्मादाह 'घृतपदी'–इति ॥ उत **मैत्रावरुणी**–इति–यदेव मित्रावरुणाभ्यां समगच्छत । स एव मैत्रावरुणो न्यङ्गः । ब्रह्मा देवकृतोपहूतेति । ब्रह्मा ह्येषां देवकृतोपहूता । उपहूता दैव्या अध्वर्यवः, उपहूता मनुष्याः–इति । तद् दैवांश्चैवैतद् अध्वर्यूनुपह्वयते, ये च मानुषाः । वत्सा वै दैव्या अध्वर्यवः, अथ य इतरे–ते मानुषाः ॥ य **इमं यज्ञमवान्, ये च यज्ञपतिं वर्द्धान्**–इति,–एते वै यज्ञमवन्ति–ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानाः । एते ह्येनं तन्वते, एत एनं जनयन्ति,–तदु तेभ्यो निह्नुते । वत्सा उ वै यज्ञपतिं वर्द्धन्ति–यस्य ह्येते भूयिष्ठा भवन्ति–स हि यज्ञपतिर्वर्द्धते । तस्मादाह–ये च यज्ञपतिं

दित्यभिप्रायः । इडां च भक्ष्यां भक्ष्यत्वेनानुज्ञाय भक्षयितॄननुजानीते–उपहूता दैव्या अध्वर्यव इत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

१–'ब्रह्मा' क. । २–'ह्येषा' च. । ३–'श्चैवाध्वर्यू' ख. ग. झ. । ४–'मानुषाः' ख. ग. झ. । ५–'व्वर्द्धते' च. । ६–'न्निति' ख. ग. झ. 'निति' च. ।

उपहूते द्यावापृथिवी पूर्वजे ऽऋतावरी देवी देवपुत्रे ऽइति । तदिमे द्यावापृथिवी ऽउपह्वयते ययोरिदꣳ सर्वमध्युपहूतोऽयं यजमान ऽइति तद्यजमानमुपह्वयते तद्यदत्र नाम न गृह्णाति परोऽक्षꣳ ह्यत्राशीर्यदिडायां मानुषꣳ ह कुर्याद्यन्नाम गृह्णीयाद् व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्मान्न नाम गृह्णाति ॥ २९ ॥

उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूत इति । तदस्मा ऽएतज्जीवातुमेव परोऽक्षमाशास्ते जीवन् हि पूर्वमिष्ट्वाथापरं यजते ॥ ३० ॥

तदस्मा ऽएतत् प्रजामेव परोऽक्षमाशास्ते । यस्य हि प्रजा भवत्यमुं लोकमात्मनैत्यथास्मिँल्लोके प्रजा यजते तस्मात् प्रजोत्तरा देवयज्या ॥ ३१ ॥

तदस्मा ऽएतत् पशूनेव परोऽक्षमाशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति स पूर्वमिष्ट्वाथापरं यजते ॥ ३२ ॥

भूयसि हविष्करणे ऽउपहूत ऽइति । तदस्मा ऽएतज्जीवातुमेव परोऽक्षमाशास्ते जीवन् हि पूर्वमिष्ट्वाथ भूयोभूय ऽएव हविष्करोति ॥ ३३ ॥

वर्द्धानिति ॥ उपहूते द्यावापृथिवी पूर्वजे ऋतावरी देवी देवपुत्रे–इति । तदिमे द्यावापृथिवी उपह्वयते–ययोरिदं सर्वमधि । उपहूतोऽयं यजमानः इति, तद् यजमानमुपह्वयते । तद्यदत्र नाम न गृह्णाति–परोक्षं ह्यत्राशीः–यदिडायाम् । मानुषं ह कुर्याद्–यन्नाम गृह्णीयात् । व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य–यन्मानुषम्, नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणि–इति । तस्मान्न नाम गृह्णाति ॥ उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतः–इति, तदस्मा एतद् जीवातुमेव परोक्षमाशास्ते । जीवन् हि पूर्वमिष्ट्वाऽथापरं यजते ॥ तदस्मा एतत्प्रजामेव परोक्षमाशास्ते । यस्य हि प्रजा भवति–अमुं लोकमात्मनैति । अथास्मिन् लोके प्रजा यजते । तस्मात् प्रजोत्तरा देवयज्या ॥ तदस्मा एतत् पशूनेव परोक्षमाशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति–स पूर्वमिष्ट्वाथापरं यजते ॥ भूयसि हविष्करण उपहूतः–इति, तदस्मा एतद् जीवातुमेव

तत्राप्यविशेषेणानुज्ञाय विशेषत आग्नीध्रमनुजानीते–उपहूते द्यावापृथिवी इति । स हि द्यावापृथिव्योरधिदैवरूपेणानुज्ञायते । उपहूतोयं यजमानः इति । यजमानस्य विशेषोपह्वानम्; परोक्षं ह्यत्राशीरिति । कथं परोक्षम्? उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूत–इत्यनुज्ञामात्रमिह श्रूयते, नाशास्त इति; 'यत्त्वाशास्यते, तदनुज्ञातव्यम्' इति अनुज्ञया आशीर्गम्यत इत्यभिप्रायः । ततश्च यजमानोऽपि सामान्यरूपेणैव–यजमान इति वाच्यः, न विशेषरूपेण–देवदत्तो, यज्ञदत्त इति । तद् विस्पष्टं प्रत्यक्षं मानुषमित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

उत्तरस्याम् । यदिडायामुपहूतः, तद् 'उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतः' सा पीडाया एव विभूतिरित्य-

---

१–'त्वै' च. । २–नास्ति ख. ग. झ. । ३–'स्मिँलोके' ख. घ. झ. । ४–'यज्या' झ. । 'यज्याः' ग. । ५–'हवि-ष्करणा' क. । ६–नास्ति ख. ग. झ. । ७–भूयो-भूय एव' ख. ग. झ. ।

तदस्मा ऽएतत् प्रजामेव परोऽक्षमाशास्ते । यस्य हि प्रजा भवत्येक ऽआत्मना भवत्यथोत दशधा प्रजया हविष्क्रियते तस्मात् प्रजा भूयो हविष्करणम् ॥ ३४ ॥

तदस्मा ऽ[1]एतत् पशूनेव परोऽक्षमाशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति स पूर्वमिष्ट्वाथ भूयो भूय ऽएव[2] हविष्करोति[3] ॥ ३५ ॥

एषा वा ऽआशीः[4] । जीवेयं प्रजा मे स्याच्छ्रियं गच्छेयमिति तद्यत्पशूनाशास्ते तच्छ्रियमाशास्ते श्रीर्हि पशवस्तदेताभ्यामेवैतदाशीर्भ्यां सर्वमाप्तं तस्माद्वा ऽएते ऽअत्र द्वे ऽआशिषौ क्रियेते॥३६॥

देवा म ऽइदꣳ हविर्जुषन्तामिति[5] । तस्मिन्नुपहूत ऽइति तद्यज्ञस्यैवैतत्[6] समृद्धिमाशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि महज्जयति तस्मादाह जुषन्तामिति ॥ ३७ ॥[7]

परोक्षमाशास्ते। जीवन् हि पूर्वमिष्ट्वाथ भूयोभूय एव हविष्करोति ॥ तदस्मा एतत्प्रजामेव परोक्षमाशास्ते। यस्य हि प्रजा भवति–एक आत्मना भवति,–अथोत दशधा प्रजया हविष्क्रियते । तस्मात्प्रजा भूयो हविष्करणम् ॥ तदस्मा एतत्पशूनेव परोक्षमाशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति– स पूर्वमिष्ट्वाथ भूयो भूय एव हविष्करोति ॥ एषा वा आशीः–जीवेयम्, प्रजा मे स्यात्, श्रियं गच्छेयम्–इति। तद्यत्पशूनाशास्ते–तच्छ्रियमाशास्ते। श्रीर्हि पशवः। तदेताभ्यामेवैतदाशीर्भ्यां सर्वमाप्तम्। तस्माद् वा एते अत्र द्वे आशिषौ क्रियेते ॥ देवा म इदं हविर्जुषन्ताम्–इति। तस्मिन् उपहूतः–इति तद्यज्ञस्यैवैतत्समृद्धिमाशास्ते। यद्धि देवा हविर्जुषन्ते–तेन हि

भिप्रायः । **तदस्मा एत**दिति । जीवनादीनामुत्तरेज्याहेतुत्वादुत्तरया देवेज्यया जीवनादीनि लक्ष्यन्ते–इति दर्शयति । यच्चाशास्यते तत्रोपह्वानं युक्तमिति गम्यमानामाशिषं 'परोक्षमाशास्ते' इति दर्शयति । एतेन 'भूयो हविष्करणम्' आशास्त इति व्याख्यातम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एषा वा आशीः । एषैव, नातोऽधिकास्तीत्यभिप्रायः । **तद्यत्पशू**निति । पशुग्रहणं श्रियुपलक्षणार्थमित्यभिप्रायः । **तदेताभ्या**मिति । यद्यपि जीवनादिलक्षणमेकमुभयत्राभिन्नम्, तथापि स्वरूपेणोत्तरस्या इज्याया बहु हविष्करणं भिद्यते; अल्पेनापि हविषा उत्तरस्या देवयज्याया[8] उपपत्तेः ॥ ३६ ॥

देवा म इदं हविः । 'देवा मे इदं हविः' 'जुषन्ताम्' सेवन्ताम् । यो मनोरथो यजमानस्य तस्य 'तस्मिन्' अयमनुज्ञातः, सोऽस्य समृद्ध्यतामित्यर्थः । **तद्यज्ञस्यैवैत**दिति । हविर्जोषणद्वारेण यज्ञसमृद्धिफलनाशास्त इति दर्शयति ॥ ३७ ॥

१–नास्ति ख. ग. झ. । २–'भूयो–भूय एव' ख. ग. झ. । ३–'हवि' च. । ४–'आशीः' ख. ग. झ. । ५–'विर्जुष' च. । ६–'स्यैवैतत्' क. च. । ७–इह 'शतम् ७०० ॥' इत्यधिकं ख. ग. झ. । ८–देवयज्यया–इति क्वचित् ।

तां वै[1] प्राश्नन्त्येव[2] । नाग्नौ जुह्वति पशवो वा ऽइडा नेत् पशूनग्नौ प्रवृणजामेति तस्मान्नाग्नौ जुह्वति ॥ ३८ ॥

प्राणेष्वेव हूयते । होतरि त्वद्यजमाने त्वदध्वर्य्यौ त्वदथ यत्पूर्वार्द्धं[3] पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुरस्ताद् ध्रुवायै निदधाति यजमानो वै ध्रुवा तद्यजमानस्य प्राशितं भवत्यथ यत् प्रत्यक्षं न प्राश्नाति नेदमꣳस्थिते यज्ञे प्राश्नानीत्येतदेवास्य प्राशितं भवति सर्वे प्राश्नन्ति सर्वेषु मे हुतामसदिति पञ्च प्राश्नन्ति पशवो वा ऽइडा पाङ्क्ता वै पशवस्तस्मात् पञ्च प्राश्नन्ति[4] ॥ ३९ ॥

महज्जयति । तस्मादाह—जुषन्तामिति ॥ तां वै प्राश्नन्त्येव, नाग्नौ जुह्वति । पशवो वा इडा—नेत् पशूनग्नौ प्रवृणजाम इति । तस्मान्नाग्नौ जुह्वति ॥ प्राणेष्वेव हूयते—होतरि त्वद्, यजमाने त्वद्, अध्वर्यौ त्वद् । अथ यत्पूर्वार्द्धं पुरोडाशस्य- प्रशीर्य पुरस्ताद्ध्रुवायै निदधाति—यजमानो वै ध्रुवा, तद्यजमानस्य प्राशितं भवति । अथ यत्प्रत्यक्षं न प्राश्नाति—'नेदसंस्थिते यज्ञे प्राश्नानि' इति । एतदेवास्य प्राशितं भवति । सर्वे प्राश्नन्ति-सर्वेषु मे हुतामसदिति । पञ्च प्राश्नन्ति । पशवो वा इडा, पाङ्क्ता वै पशवः- तस्मात् पञ्च प्राश्नन्ति ॥

तां वै प्राश्नन्त्येव । प्रसन्ना ॥ ३८ ॥

प्राणेष्वेव । त्वच्छब्दः समुच्चयार्थः । होत्रादिग्रहणं प्रदर्शनार्थम्, ब्रह्माग्नीध्रयोरपि; "पञ्च प्राश्नन्ति"—इति वचनात् । **अथ यत्पूर्वार्द्धमि**ति । पुनर्वचनं यजमानभागत्वज्ञापनार्थम् । "**नेद-संस्थित** इति । नो संस्थिते; प्राश्नानीति वचनाद्गम्यते । 'अस्य' यजमानस्य 'प्राशितं भवति' इति । अग्नौ हुत्वाथ भक्षयति । "दैवो वा अस्यैष आत्मा मानुषोऽयम्"- इत्यनेन दर्शनेनास्य यजमानेन प्राशनीयमित्यभिप्रायः ॥ **अथ यत्प्रत्यक्षमि**ति । यजमानभागमनुपहूतं न प्राश्नाति; इडां तु विशेषत उपहूतां प्राश्नात्येव । **नेदसंस्थिते** इति । अद्यापि अनुयाजपत्नीसंयाजदेवता नेज्यन्ते; तास्वनिष्टास्वयुक्तं स्वयमशनमित्यभिप्रायः । **एतदेवास्ये**ति । होमानन्तरमेव प्राशितं भवतीत्यभिप्रायः । अन्ते तु प्रत्यक्षमेव प्राशिष्यति; अप्राश्यमाने यजमाने भागत्वव्यपदेशानुपपत्तेः । "सर्वे प्राश्नन्ति" इडामिति सम्बध्यते[5] ॥ ३९ ॥

१-'तांव्वै' च. । २-'प्राश्नन्त्येव' झ. । इदमिह पुरोडाशप्राशनमाग्नीध्रप्राशनञ्च संहितापाठे विपर्ययेणाम्नायते । संहितायां तु-(१) संज्योतिषा ज्योतिरिति स्रुचोर्ध्रुवया समञ्जनमन्त्रमाम्नाय (२) मयीदमिन्द्र इत्याशीर्मन्त्रः, तदनन्तरम्—(३) उपहूता पृथिवी—इति पुरोडाशप्राशनमन्त्रः, ततः—(४) देवस्य त्वा इत्यादिः प्राशित्रप्रतिग्रहप्राशनमन्त्र., ततः—(५)ध्रुवं ते इत्यादिर्ब्रह्मजपमन्त्रः, ततः-(६) एषा ते इति होत्रनुमन्त्रणमन्त्र आम्नायते । इत्थं कतिचित्प्रयोगेषु व्यत्यासो दृश्यते तथा स्रुचोर्ध्रुवया समञ्जनप्रयोगादूर्ध्वं येऽत्र शतपथे प्रयोगमन्त्रा आख्यातास्ते पुरोडाशप्राशनात् प्राचीनाः केऽपि संहितायां न दृश्यन्त इति संहिताशतपथयोः प्रयोगविभेदः। ३-'यत्पूर्वार्द्धं' च. ४-'प्राश्नन्ति' च.। ५-'ब्रह्माग्नीध्रयोरपि ग्रहणे पञ्चसंख्या संपन्नेतीहाधिकं' झ. ।

अथ यत्र प्रतिपद्यते । तच्चतुर्द्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति तदत्र पितॄणां भाजनेन चेतस्रो वा ऽअवान्तरदिशोऽवान्तरदिशो वै पितरस्तस्माच्चतुर्द्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति ॥ ४० ॥

अथ यत्राहोपहूते द्यावापृथिवी ऽइति । तदग्नीधँ आदधाति तदग्नीत् प्राश्नात्युपहूता पृथिवी मातोप मां पृथिवी माता ह्वयतामग्निराग्नीध्रात् स्वाहोपहूतो द्यौष्पितोप मां द्यौष्पिता ह्वयतामग्निराग्नीध्रात् स्वाहेति द्यावापृथिव्यो वा ऽएष यदाग्नीध्रस्तस्मादेवं प्राश्नाति ॥ ४१ ॥

अथ यत्र प्रतिपद्यते—तच्चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति । तदत्र पितॄणां भाजनेन । चतस्रो वा अवान्तरदिशः । अवान्तरादिशो वै पितरः । तस्माच्चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति ॥ अथ यत्राह—'उपहूते द्यावापृथिवी' इति । तदग्नीध आदधाति, तदग्नीत् प्राश्नाति । **उपहूता पृथिवी माता, उप मां पृथिवी माता ह्वयताम्, अग्निराग्नीध्रात् स्वाहा** (वा० सं० २।१०) **उपहूतो द्यौः पिता, उप मां द्यौः पिता ह्वयताम्, अग्निराग्नीध्रात् स्वाहा** (वा० सं० २।११) इति । द्यावापृथिव्यो वा एष—यदाग्नीध्रः,

---

अथ यत्र प्रतिपद्यते । 'यत्र' काले होता 'प्रतिपद्यते' "इडोपहूता"—इत्येतं निगदम् 'तत्' तदा 'चतुर्द्धा कृत्वा पुरोडाशम्' आग्नेयम्; "आग्नेयं चतुर्द्धा करोति"—इति शाखान्तरात् । बर्हिषि सीदतीति 'बर्हिषत्' । यथा बर्हिषद् भवति, तथा करोति; बर्हिषि सादयतीत्यर्थः । (तच्चतुर्द्धाकरणमाग्नेयस्य पुरोडाशस्य ब्रह्महोत्रध्वर्य्वग्नीधां भक्ष इति । एव चतुः प्रकारं चतुर्द्धा, अयजमानाश्चत्वारः प्राश्नन्तीत्येवं न पञ्च प्राश्नन्तीति विरोधः) 'तत्' चतुर्द्धा कृतस्य बर्हिषः सादनम्, 'अत्र' दर्शपूर्णमासयोः 'पितॄणां भाजनेन हेतुना, क्रियत इति शेषः । पितॄणां संविभागार्थ इत्यर्थः । किन्तत् पितृभ्यो दीयते ? नेत्याह । किन्तर्हि ? चतुस्सङ्ख्यासामान्याद् बर्हिस्सम्बन्धाच्चात्र भक्तिमात्रमेतत् । तदाह—**चतस्रो वा** इति । **अवान्तरदिशो वै पितर** इति । तासु हि पितृयज्ञेन तेभ्यो दीयते । **तस्मादि**ति निगमः ॥ ४० ॥

अथ यत्राहोपहूते । 'तदग्नीध आदधाति' । आङ्पूर्वो दधातिरन्यत्र स्थापने प्रयुक्तोऽत्र त्वर्पणे द्रष्टव्यः । न चैष इडाभागः; किं तर्हि ? अन्य एवायमग्नीद्भागः; प्राशित्रञ्चेडा च, यच्चाग्नीध आदधातीतीडाया भेदेन व्यपदेशात् । एतेन ब्रह्मभागयजमानभागयोरपीडाव्यतिरेकः सिद्धः । 'द्यावापृथिव्यो वा एष यदाग्नीध्रः'। अग्निमिन्धे दीपयति सम्मार्गेणेति 'अग्नीत्' । अग्निसमिन्धनादियोगादाग्नीध्रस्य तत्परत्वम् । स इन्द्रः द्यावापृथिव्यौ तर्पयति । "धूमेनामूं वृष्ट्येमाम्"—(ऋ. सं. १।६४।९१) इति । धूमेन 'अमूं' द्याम्, वृष्ट्या 'इमां' पृथिवीमिति द्यावापृथिव्यौ आग्नीध्रः; तस्मिन् भक्षणादिना प्रीते सिद्धे, सिद्धा द्यावापृथिव्योः प्रीतिरिति ॥ ४१ ॥

१–'पितृणां' क. । २–'चतस्रो' ख. ग. च. झ. । ३–'ऽवान्तरदिशो' क. । ४–'कृत्वा' ख. ग. च. झ. । ५–'करोति' च. । ६–'द्यावा' ख. ग. च. झ. । ७–'ग्नीधऽआ' ख. ग. च. झ. । ८–बन्धनीभूतः पाठः क्वचिदेवोपलभ्यते ।

अथ यत्राशिषमाशास्ते । तज्जपति मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायो मघवानः सचन्ताम् । अस्माकꣳ सन्त्वाशिषः सत्या नः सन्त्वाशिष ऽइत्याशिषामेवैष प्रतिग्रहस्तद्या ऽएवात्रऽर्त्विजो यजमानायाशिष ऽआशासते ता ऽएवैतत् प्रतिगृह्यात्मन् कुरुते॥४२॥

अथ पवित्रयोर्मार्जयन्ते । पाकयज्ञियेयेव वा ऽएतदिडयाचारिषुः पवित्रपूता यद्दत ऽऊर्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहा ऽइति तस्मात् पवित्रयोर्मार्जयन्ते ॥ ४३ ॥

अथ ते पवित्रे प्रस्तरेऽपिसृजति । यजमानो वै प्रस्तरः प्राणोदानौ पवित्रे यजमाने तत् प्राणोदानौ दधाति तस्मात्ते पवित्रे प्रस्तरेऽपिसृजति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

इति षष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ [८।१]

तस्मादेवं प्राश्नाति ॥ अथ यत्राशिषमाशास्ते–तज्जपति–'**मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधातु, अस्मान् रायो मघवानः सचन्ताम् । अस्माकं सन्त्वाशिषः, सत्या नः सन्त्वाशिषः**' (वा० सं० २।१०) इति । आशिषामेवैष प्रतिग्रहः । तद्या एवात्रर्त्विजो यजमानायाशिष आशासते–ता एवैतत्प्रतिगृह्यात्मन् कुरुते ॥ अथ पवित्रयोर्मार्जयन्ते । पाकयज्ञियेयेव वा एतदिडयाचारिषुः–पवित्रपूता–यद्दत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य–तत्तनवामहा–इति । तस्मात्पवित्रयोर्मार्जयन्ते ॥ अथ ते पवित्रे प्रस्तरेऽपिसृजति । यजमानो वै प्रस्तरः, प्राणोदानौ पवित्रे; यजमाने तत् प्राणोदानौ दधाति । तस्मात्ते पवित्रे प्रस्तरेऽपिसृजति ॥

अथ यत्राशिषम् । 'यत्र' काले 'आशिषम्' ''उपहूतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायाम्'' इति होता 'आशास्ते', 'तत्' तदा जपति (का. श्रौ. सू.) । कः ? यजमानः, आशिषां तदर्थत्वात् । ''तद्या एवात्रर्त्विजो यजमानायाशिष आशासते, ता एवैतत् प्रतिगृह्यात्मन् कुरुते,–इतिवाक्यशेषात् ॥ ४२ ॥

अथ पवित्रयोः । 'पवित्रयोः' पवित्राभ्यामिति विभक्तिव्यत्ययः । कुतः ? 'पवित्रपूता यद्दत ऽऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहै'–इति वाक्यशेषात् । मार्जयन्ते ''मृज् शौचालङ्कारयोः'' (चुरा. उभ. ३१९) । चौरादिकत्वाण्णिच् । शोधयन्त्यात्मानमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

अथ ते पवित्रे । 'यजमानो वै प्रस्तरः' इतरस्माद्बर्हिष उत्कृष्टतरत्वात् । 'प्राणोदानौ पवित्रे; द्वित्वात् । 'अपिसृजति' संसृजति (का. श्रौ. सू.) ॥ ४४ ॥ ३ ॥ [८।१]

[११]श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कक्षितीशितुः ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥

इत्याचार्य–श्रीहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

१–'अथ' ख. ग. च. झ. । २–'इन्द्रियं' च. । ३–'सचन्तां अ–' ख. ग. झ. । ४–'एवं' क. । ५–'यज्ञिय' च. । ६–'ऊर्वं' ख ग. झ. । ७–'यज्ञस्य' च. । ८–'मार्जयन्ते' ख. ग. झ. । '–न्ते' च. । ९–'पवित्रे' च. । १०–नास्ति च. । एवमन्यत्रापि प्रायेण । ११–नास्ति श्लोकोऽयं ज ।

ते वा ऽएते ऽउल्मुके ऽउदूहन्ति। अनुयाजेभ्यो यातयामेव वा ऽएतदग्निर्भवति देवेभ्यो हि यज्ञमूहिवान् भवत्ययातयाम्न्यनुयाजां-स्तनवामहा ऽइति तस्माद्वा ऽएते ऽउल्मुके ऽउदूहन्ति ॥ १ ॥

ते पुनरनुसꣳस्पर्शयन्ति पुनरेवैतदग्निमाप्याययन्त्ययातयामानं कुर्वन्त्ययातयाम्नि यदुत ऽऊर्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहा ऽइति तस्मात् पुनरनुसꣳस्पर्शयन्ति ॥ २ ॥

अथ समिधमभ्यादधाति। समिन्ध ऽएवैनमेतत् समिद्धे यदुत ऊर्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य तत् तनवामहा ऽइति तस्मात् समिधम-भ्यादधाति ॥ ३ ॥

ताꣳ होतानुमन्त्रयते। एषा ते ऽअग्ने समित्तया वर्द्धस्व चा च प्यायस्व वर्द्धिषीमहि च वय मा च प्यासिषीमहीति तद्यथैवाद: समिद्ध्यमानायान्वाहैवमेवैतदन्वाह तद्वेतद्धोतु: कर्म स यदि मन्येत न होता वेदेत्यपि स्वयमेव यजमानोऽनुमन्त्रयेत ॥ ४ ॥

अथानुयाजकर्म।

ते वा एते उल्मुके उदूहन्ति–अनुयाजेभ्य:। यातयामेव वा एतदग्निर्भवति–देवेभ्यो हि यज्ञमूहिवान् भवति; अयातयाम्न्यनुयाजांस्तनवामहै–इति। तस्माद्वा एते उल्मुके उदूहन्ति ॥ ते पुनरनुसंस्पर्शयन्ति, पुनरेवैतदग्निमाप्याययन्ति–अयातयामानं कुर्वन्ति; अयातयाम्नि यदुत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य–तत्तनवामहै–इति। तस्मात् पुनरनुसंस्पर्शयन्ति ॥ अथ समिधमभ्यादधाति–समिन्ध एवैनमेतत्। समिद्धे–यदुत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य–तत्तनवामहै–इति। तस्मात् समिधमभ्यादधाति। तां होता ऽनुमन्त्रयते–'एषा ते अग्ने

ते वा एते उल्मुके। अनुयाजब्राह्मणमेतत्। 'अथाग्निं कल्पयन्ति'–इत्यस्मिन् (श. प. बा. ३।३।१२) क्रमे उल्मुके द्वे 'उदूहन्ति' ऊर्ध्वं नयन्ति–अग्नित: पृथक् कुर्वन्ति,–ऋत्विग्यजमाना:। साक्षादध्वर्यु:, इतरे तदनुज्ञानेन। अथ कस्मान्न बहव एव साक्षादुदूहन्ति? एकेनोदूहनेनैकस्यैव कर्त्तुरपेक्षितत्वात्। यथा चानुयाजयजने तेषां स्वव्यापारापेक्षं बहुत्वम्, एवमुदूहनेऽपीति गम्यते। किमर्थमुदूहन्ति? 'अनुयाजेभ्य:' अनुयाजार्थम्। कोऽनुयाजेषु तयोरुपयोग:? इति चेत्, 'यातयामा' गतरस:, गतवीर्य: 'एतत्' एतस्मिन्ननुयाजकाले अग्निर्भवति; 'देवेभ्य;' यस्माद् 'यज्ञमूढवान् भवति', ततश्च गतवीर्यत्वादनुयाजेष्वक्षम: स्यात्। आभ्यां प्रागुन्नीताभ्यां पुन: संसृष्टाभ्यां–अगतवीर्यो भविष्यतीत्यभिप्राय:। अत एवाग्निकल्पनकाले उदूहन्तीति गम्यते। अनुयाजेभ्य: उल्मुके उत्सार्य देवयागायाग्निं कल्पयन्तीति हि तत्र युज्यते ॥ १ ॥

ते पुनरनु। अनुयाजेभ्य उल्मुके उत्सार्य देवयागेऽतीते पश्चात् 'संस्पर्शयन्ति' सङ्गमयन्ति ॥ २ ॥

अथ समिधमभ्या। उल्मुकसमासेन पुनर्नवीकृतोऽग्नि: ॥ ३ ॥

तां होता। समिधा सामिधेनीस्थानीयया च "एषा ते"–इत्यनयर्चा (का. श्रौ. सू. ३

१–'याम्न्य' क.। २–'यन्तु' च.। ३–'समिन्द्ध' ख. ग. झ.। ४–'सामिध्य' ख. ग. झ.। ५–'येतु' च.। ६–'उल्मुक प्रज्वलत्काष्ठम्' इत्यमर:। ७–'यातयामो गतरस:—ज झ.। ८–कल्पयन्तीति–ज.। ९–यागे नीते–झ १०–प्रतीकमिदं नास्ति ज. झ. 'इत्यनयर्चा समिध्यन इत्यत्र च तृतीयकण्डिका समाप्ति: झ.। च.।

अथ सम्मार्ष्टि । युनक्त्येवैनमेतद्युक्तो यदत ऊर्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य तद्वहादिति तस्मात् सम्मार्ष्टि सकृत् सकृत् सम्मार्ष्टि त्रिस्त्रिर्वा ऽग्रे देवेभ्यः सम्मृजन्ति नेत्तथा करवाम यथा देवेभ्य ऽइति तस्मात् सकृत् सकृत् सम्मार्ष्ट्यजामितायै जामि ह कुर्याद्यत् त्रिः पूर्वं त्रिरपरं तस्मात् सकृत् सकृत् सम्मार्ष्टि ॥ ५ ॥

स सम्मार्ष्टि । अग्ने व्वाजजिद् वाजं त्वा ससृवाꣳसं वाजजितꣳ सम्मार्ज्मीति सरिष्यन्तमिति वा ऽग्र ऽआह सरिष्यन्निव हि तर्हि भवत्यथात्र ससृवाꣳसमिति ससृवेव ह्यत्र भवति तस्मादाह ससृवाꣳसमिति ॥ ६ ॥

अथानुयाजान् यजति । या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता ह्वयति याभ्य ऽएष यज्ञस्तायते सर्वा वै तत्ता ऽइष्टा भवन्ति तद्यत्तासु सर्वास्विष्टास्वथैतत्पश्चेवानुयजति तस्मादनुयाजा नाम ॥ ७ ॥

समित्–तया वर्द्धस्व चा च प्यायस्व, वर्द्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि' (वा० सं० २।१४) इति । तद्यथैवादः समिध्यमानायान्वाह–एवमेवैतदन्वाह । तदेतद्धोतुः कर्म । स यदि मन्येत 'न होता वेद' इति, अपि स्वयमेव यजमानोऽनुमन्त्रयेत ॥

अथ सम्मार्ष्टि–युनक्त्येवैनमेतद्, युक्तो यदत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य–तद्वहाद्–इति । तस्मात् संमार्ष्टि । सकृत् सकृत् संमार्ष्टि । त्रिस्त्रिर्वा अग्रे देवेभ्यः संमृजन्ति, नेत्तथा करवाम–यथा देवेभ्यः–इति–तस्मात् सकृत् सकृत् संमार्ष्टि–अजामितायै । जामि ह कुर्याद्–यत् त्रिः पूर्वं त्रिरपरम् । तस्मात् सकृत् सकृत् संमार्ष्टि ॥ स संमार्ष्टि–अग्ने वाजजिद् वाजं त्वा ससृवांसं वाजजितं संमार्ज्मि (वा० सं० २।१४) इति । सरिष्यन्तमिति वा अग्र आह–सरिष्यन् इव हि तर्हि भवति । अथात्र–ससृवांसम्–इति–ससृवेव ह्यत्र भवति । तस्मादाह ससृवांसमिति ॥

अथानुयाजान् यजति । या वा एतेन यज्ञेन देवता ह्वयति–याभ्य एष यज्ञस्तायते, सर्वा वै तत्ता इष्टा भवन्ति । तद् यत्तासु सर्वासु इष्टासु अथैतत् पश्चेवानुयजति, तस्मादनु-

"समिध्यते"–इत्येतदादिभ्यां द्वाभ्यामाह । **तदेतदिति** । यस्मादेवमनुमन्त्रणात्मकं कर्म होतुः, नाध्वर्योः । 'स यजमानः' 'होता न वेद इति मन्येत', तदा स्वयमप्यनुमन्त्रयेत ॥ ४ ॥

अथ सम्मार्ष्टि । सम्मार्गो द्वाभ्यामुच्यते (का. श्रौ. सू. ३) ॥ ५ ॥

स सम्मार्ष्टि । 'ससृवान्' ससृतवानिति प्राप्ते तकारलोपः ॥ ६ ॥

अथानुयाजान् । अत्रानुयाजविधिरुपक्रान्तः, तस्मात् "अनुयाजान यजति"–इत्युपसंहरिष्यते । 'या वा एतेन'–इति निर्वचनम् ॥ ७ ॥

१–'संमार्ष्टि' झ. । एवमग्रेऽपि। २–'त्रिस्त्रिर्वा' च । ३–समार्ष्टि' च. । ४–'तर्हि' ख, ग. झ. । ५–'भवति' च. । ६–'मिति' ख. ग. झ. 'मिति' च. । ७–'नाम ख. ग. झ. । 'नाम' च. । ८–नास्त्येतच्चतुर्थकण्डिकाव्याख्यानं ज. । ९–इह पूर्वं 'न चैष इडाभागः, किं तर्ह्यन्य एवायमग्नीद्भागः–प्राशित्रं च इडा च यच्चाग्नीध आदध्यात्' इति पूर्वतनः पाठः पुनः कश्चित्क्रमेण धृतः क. ।

अथ यदनुयाजान् यजति । छन्दाᳬंसि वा ऽअनुयाजाः पशवो वै देवानां छन्दाᳬंसि तद्यथेदं पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो वहन्त्येवं छन्दाᳬंसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं व्वहन्ति[1] तद्यत्र छन्दाᳬंसि देवान्त्समतर्पयन्नथ[2] छन्दाᳬंसि देवाः समतर्पयंस्तदतस्तत् प्रागभूद्यच्छन्दाᳬंसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञमवाक्षुर्यदेनान्त्समतीतृपन् ॥ ८ ॥

अथ यदनुयाजान् यजति । छन्दाᳬंसि वा ऽअनुयाजाश्छन्दाᳬंस्येवैतत्सन्तर्प्पयति[3] तस्मादनुयाजान्यजति तस्माद्येन व्वाहनेन धावयेत्तद्विमुच्य ब्रूयात् पाययतैनत्[4]सुहितं कुरुतेत्येष ऽउ वाहन[5]स्यापह्नवः[6] ॥ ९ ॥

स वै खलु बर्हिः प्रथमं यजति । तद्वै कनिष्ठं छन्दः सद्गायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यते तदु तद्वीर्येणैव यच्छ्येनो[7] भूत्वा[8] दिवः सोममाहरत्तदयथायथं मन्यन्ते यत्कनिष्ठं छन्दः सद्गायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यते[9]ऽथात्र यथायथं देवाश्छन्दाᳬंस्यकल्पयन्ननुयाजेषु नेत्पापवस्यसमसदिति[10] ॥ १० ॥

याजा नाम ॥ अथ यदनुयाजान् यजति,–छन्दांसि वा अनुयाजाः, पशवो वै देवानां छन्दांसि । तद् यथेदं पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो वहन्ति–एवं छन्दांसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति । तद् यत्र छन्दांसि देवान् समतर्पयन्, अथ छन्दांसि देवाः समतर्पयन् । तदतस्तत् प्रागभूत्–यच्छन्दांसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञमवाक्षुः–यदेनान् समतीतृपन् ॥ अथ यदनुयाजान् यजति–छन्दांसि वा अनुयाजाः, छन्दांस्येवैतत् संतर्पयति–तस्मादनुयाजान् यजति । तस्माद् येन वाहनेन धावयेत्–तद्विमुच्य ब्रूयात्–'पाययतैनत्, सुहितं कुरुत' इति । एष उ वाहनस्यापह्नवः ॥

स वै खलु बर्हिः प्रथमं यजति । तद्वै कनिष्ठं छन्दः सद् गायत्री प्रथमा छन्दसां

अथ यदनुयाजान् ।–इति अर्थवादसम्बन्धार्थः पुनरुपन्यासः । **छन्दाᳬंसीति** । यदा छन्दोभिर्देवास्तर्पिताः, अथोत्तरकालं देवैश्छन्दांसि, तर्पितानीतीतिहासः । तमधियज्ञं योजयति–'तद्' 'अतः' अनुयाजेभ्यः 'प्राग्' वृत्तमधियज्ञम् । किं तत् ? यच्छन्दोभिर्देवास्तर्पितास्तस्यैतद्यज्ञे रूपं दर्शितम् । प्रयाजादौ स्विष्टकृदन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यैस्तु द्वितीयो वृत्तान्तो देवैश्छन्दसां तर्पणम्, स यज्ञे दर्शनीयः; तदर्थमनुयाजा इज्यन्त इति दर्शयन्नाह–**अथ यदनुयाजान् यजती**ति ॥ ९ ॥

स वै खलु । उत्तरस्यां कण्डिकायां बर्हिषो जगतीत्वं वक्ष्यते, अस्यां तु जगत्या अनुयाजेषु प्राथम्यकारणमाह–**तद्वै** इति । तत्र सामिधेनीषु 'कनिष्ठम्' अक्षरसङ्ख्ययाऽल्पतमं 'छन्दः' 'गायत्री'

१–'व्वृहन्ति' च. । २–'तर्प्प' ग. एवमग्रे । ३–'त्सुन्त' ख. ग. च. झ. । ४–'पायय' ख. ग. झ. । ५–'व्वाहन' च. । ६–'ह्नवः' ख. ग. झ. । ७–'युच्छेनो' क. । ८–'भूत्वा' ख. ग. झ. । ९–'युज्यते' ख. ग. झ. । १०–'सदिति' ख. ग. च. झ. । ११–यस्य द्वितीयावृत्तं देवैश्छन्दसां–इत्यादि क. ।

स वै खलु बर्हिः प्रथमं यजति । अयं वै[1] लोको बर्हिरोषधयो बर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोक[2] ऽओषधीर्दधाति ता ऽइमा ऽअस्मिंल्लोक ऽओषधयः प्रतिष्ठितास्[3]तदिदꣳ सर्वं[4] जगदस्यां तेनेयं जगती तज्जगतीं प्रथमामकुर्व्वन् ॥ ११ ॥

अथ नराशꣳसं द्वितीयं यजति । अन्तरिक्षं व्वै नराशꣳसः प्रजा वै नरस्ता इमा अन्तरिक्षमनु वावद्यमानाः प्रजाश्चरन्ति यद्वै व्वदति शꣳसतीति वै तदाहुस्तस्मादन्तरिक्षं नराशꣳसोऽन्तरिक्षमु वै त्रिष्टुप्[6] तत् त्रिष्टुभं द्वितीयामकुर्व्वन् ॥ १२ ॥

युज्यते । तदु तद् वीर्येणैव—यत् श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरत् । तद् अयथायथं मन्यन्ते यत्कनिष्ठं छन्दः सद् गायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यते । अथात्र यथायथं देवाश्छन्दांस्यकल्पयन्—अनुयाजेषु; नेत् पापवस्यसम् असद्—इति ॥

स वै खलु बर्हिः प्रथमं यजति । अयं वै लोको बर्हिः, ओषधयो बर्हिः; अस्मिन्नेवैतल्लोके ओषधीर्दधाति । ता इमा अस्मिन् लोके ओषधयः प्रतिष्ठिताः, तदिदं सर्वं जगदस्याम् । तेनेयं जगती । तज्जगतीं प्रथमामकुर्वन् ॥ अथ नराशंसं द्वितीयं यजति ।

'प्रथमा छन्दसां' यज्ञेषु 'युज्यते' । 'तत्' तेन 'वीर्येण' 'यच्छ्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरत्' । यच्च
'अयथायथं' अयथास्थं स्थानविपर्यासं 'मन्यन्ते' विद्वांसः । 'यद्' जगत्यां परिमाणतो ज्येष्ठायामेव
तिष्ठमानायामल्पाक्षरा 'गायत्री प्रथमा युज्यते', तद् 'यथायथं' कर्तुमिह 'अनुयाजेषु' 'देवाः' जगतीं
प्रथमाम् 'अकल्पयन्' । सा च जगती बर्हिरित्यभिप्रायः । किमर्थम् ? 'नेन् पापवस्यसमसत्' 'पापं'
ज्येष्ठापेक्षया कनिष्ठम्, तत् पापमेव, 'वस्यसम्' प्रशस्यतरम्, यत् 'नेत्—असत्'; तदनुकाराच्च प्रजा-
स्वपि यत्पापं वित्तबन्धुकर्मादिना, तद् 'वस्यसम्' वसुतर, प्रशस्यतरमितरस्मादपापान्माभूदिति ॥ १० ॥

यदि देवा यथायथमत्राकल्पयन्, एव तर्हि जगती प्रथमं यष्टव्या, किम् बर्हिषा? एतदाशङ्क्य बर्हिषो जगतीत्वं वक्तु बर्हिःशब्दप्रयोगे च कारण वक्तु पुनराह—**स वै खलु** इति । 'अयं वै लोको बर्हिः' येयं बर्हिराख्या देवतात्रेज्यते, एषा अय लोकः । कथम् ? । परिवृद्धो हि सः । एवमपि जगती-शब्देनैव युक्तम्, 'अयं लोको'[11] 'बर्हिः' यष्टुम्, किं बर्हिः—शब्देन? अत आह—**ओषधयो बर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोक ओषधीर्दधाती**ति । बर्हिः—शब्देन जगत्यामपीज्यमानायामयं गुणो लभ्यत इत्यभिप्रायः । यद्ययं लोको 'बर्हिः', बर्हिश्च प्रथममिज्यते, ततः कथं यथायथ छन्दांसि कल्पितानि भवन्तीत्यत आह- **तदिदमि**ति । अयमेव लोको जगत्सम्बन्धाद् 'जगती'; ततश्चास्मिन् लोके बर्हिषीज्यमाने जगती छन्दसां प्रथममिष्टा भवतीत्ययथायथपरिहारः । **तज्जगतीं प्रथमामि**ति । "यद्बर्हिः प्रथममयजन् देवाः, तज्जगतीं प्रथमामकुर्वंस्तेन यथायथमकुर्वन्"—इतीतिहासशेषस्य पूर्वेण सम्बन्धः। 'तथो एवैष यद्बर्हिर्यजति, तज्जगतीं प्रथमां करोति। ततश्चापापवस्यसं यथायथं करोति'—इति चोपसंहार इतिहासस्य द्रष्टव्य ॥ ११ ॥

अथ नराशंसम् । नरः प्रजाः शंसन्ति वदन्त्यस्मिन्निति 'अन्तरिक्षं नराशंसः' । 'अन्तरिक्षमु वै

१–'व्वै' च. । २–अस्मिल्लोक' क. । 'अस्मिंलोक' झ. । ३–प्रतिष्ठिता' च. । ४–सर्व्वं' च. । ५–'शुं॒ स २
द्वि' क. । ६–'त्रिष्टुप्तत्' ख. ग. च. झ. । ७–तच्च–ज. । ८–तस्माद्–ज. । ९.–'पापमेव सद् वस्यः–प्रशस्यतरम्–
यज्ञे नेदमसत्–ज. झ. । १० तद्वस्यः–ज. झ. । ११ अय लोको यष्टु–ज. ।

अथाग्निरुत्तमः । गायत्री वा अग्निस्तद्गायत्रीमुत्तमामकुर्व्वन्नेवं यथायथेन क्लृप्तेन छन्दाᳬसि प्रत्यतिष्ठंस्तस्मादिदमपापवस्यसम् ॥ १३ ॥

देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह । देवंदेवमिति सर्वेषु होता देवानां वै देवाः सन्ति छन्दाᳬस्येव पशवो ह्येषां गृहा हि पशवः प्रतिष्ठो हि गृहाश्छन्दाᳬसि वा ऽअनुयाजास्तस्माद् देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह देवंदेवमिति सर्वेषु होता ॥ १४ ॥

अन्तरिक्षं वै नराशंसः, प्रजा वै नरः—ता इमा अन्तरिक्षमनु वावद्यमानाः प्रजाश्चरन्ति, यद्वै वदति—शंसतीति वै तदाहुः । तस्मादन्तरिक्षं नराशंसः । अन्तरिक्षमु वै त्रिष्टुप्—तत् त्रिष्टुभं द्वितीयामकुर्वन् ॥ अथाग्निरुत्तमः । गायत्री वा अग्निः, तद्गायत्रीमुत्तमामकुर्वन् । एवं यथायथेन क्लृप्तेन छन्दांसि प्रत्यतिष्ठन्, तस्मादिदमपापवस्यसम् ॥ 'देवान् यज' इत्येवाध्वर्युराह, देवं देवमिति सर्वेषु होता । देवानां वै देवाः सन्ति छन्दांस्येव—पशवो ह्येषाम् । गृहा हि पशवः, प्रतिष्ठो हि गृहाः; छन्दांसि वा अनुयाजाः । तस्माद्—देवान् यजेत्येवा-

---

त्रिष्टुप्'; मध्यमत्वादेकादशभागत्वाच्च । दश दिशः, आत्मनैकादश । रुद्रसम्बन्धाद्वा—इहापि तथैवेतिहासोऽधियज्ञे उपसंहारार्थः । 'यन्नराशंसमयजन्, तत् त्रिष्टुभं द्वितीयामकुर्वन्; यन्नराशंसं यजति, तत् त्रिष्टुभं द्वितीयां करोति'—इति ॥ १२ ॥

अथाग्निरुत्तमः । अत्र यष्टव्य इति शेषः । 'गायत्री वा अग्निः' आग्नेयी हि ॥ १३ ॥

देवान् यजेत्येव । बर्हिरादिषु यष्टव्येषु बर्हिर्यजेत्यादिरूपेन्द्रयाज्यावचने चेदमुच्यते । 'देवान्'—इति बहुवचनान्तेन देवशब्देनाध्वर्युः प्रेष्यति; न बर्हिर्यजेत्यादिना । होतापि सर्वत्र 'देवंदेवमिति' आह, न बर्हिरादेव केवलमित्यर्थः ।

ननु चोत्तरयोर्देवो देव इत्याह, न देवं देवमिति ? सत्यमेवम् । यथा प्राप्ते त्वनुवदितव्ये देवशब्दाद्वीप्साद्विर्वचनमेतत् प्रातिपदिकनिर्देशमात्रपरं द्रष्टव्यम् । किं पुनः कारणं बर्हिरादिषु वक्तव्येषु देवान् आह ? यस्माच्छन्दो देवत्या अनुयाजाः, 'छन्दांसि' च 'देवानां देवाः', परोक्षत्वाच्च देवशब्दः प्रशस्ततरः । अतः छन्दो वा गायत्र्यादिर्वा, तस्माद् देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह—इत्येतमर्थं **'देवानां वै देवाः सन्ति'**—इत्यादिना दर्शयति । 'पशवो हि' इति देवत्वोपपत्तिः । पशूनाञ्च साक्षाद्देवत्वमसिद्धमिति 'गृहा हि पशवः' इत्याह । गृहभोगाः पशुमन्त एवेति 'गृहाः' पशवः । गृहाणामप्यसिद्धं देवत्वमिति 'प्रतिष्ठो हि गृहाः'—इत्याह । प्रतितिष्ठन्त्यस्यामिति 'प्रतिष्ठा' शरणम्, गतिरित्यर्थः । यश्च यस्य शरणं गतिरत्यन्तोपकारी, स तस्य देव इति प्रसिद्धम् । "**तस्माद् देवान् यजेत्याह**"—इत्युपसंहारः ॥ १४ ॥

१—'रुत्तमः' **ख. ग. झ.** । २—'देवं—देवमिति' **ख. ग. झ.** । ३—'सर्व्वेषु' **च** एवं सर्वत्रैव प्रायेण । ४—'र्व्वे' **च** एवमन्यत्रापि । ५—नास्ति **क.** । ६—आलोकात्मनैका—दश **ज.** । ७—एकादश हि रुद्रा मध्यमस्थानाश्चेत्य-भिहितं निरुक्तादौ, तत्सम्बन्धात्तच्छन्दसेऽन्तरिक्षत्वमभिहितमित्याशयः । ८—अग्निच्छन्दो गायत्र्येवात्राग्निपदेनोक्तेति भावः । ९—'बर्हिर्यजेत्यादिना होतापि सर्वत्र देव देवमित्याह—इत्येतावन्मात्रम् **ज झ.** । १०—पशुमन्त इति तु क्वाचित्कोऽपपाठ एवाभाति ।

व्वसुवने व्वसुधेयस्येति । देवताया ऽएव व्वषट् क्रियते देवतायै हूयते न वा ऽअत्र देवतास्त्यनुयाजेषु देवंम्बर्हिरिति तत्र नाग्निर्नेन्द्रो न सोमो देवो नराशंस ऽइति नात ऽएकंश्चन यो वा ऽअत्राग्निर्गायत्री स निदानेन ॥ १५ ॥

अथ यद्वसुवने व्वसुधेयस्येति यजति । अग्निर्वै व्वसुवनिरिन्द्रो वसुधेयोऽस्ति वै छन्दसां देवतेन्द्राग्नी ऽएवैवमु हैतद्देवताया ऽएव व्वषट् क्रियते देवतायै हूयते ॥ १६ ॥

ध्वर्युराह, देवं देवमिति सर्वेषु होता ॥ वसुवने वसुधेयस्येति–देवताया एव वषट् क्रियते, देवतायै हूयते । न वा अत्र देवतास्ति–अनुयाजेषु–देवं बर्हिः–इति । तत्र नाग्निः, नेन्द्रः, न सोमो देवो नराशंस इति । नात एकंचन । यो वा अत्राग्निः–गायत्री स निदानेन ॥ अथ यद् 'वसुवने' 'वसुधेयस्य' इति यजति । अग्निर्वै वसुवनिः, इन्द्रो वसुधेयः। अस्ति वै छन्दसां देवता इन्द्राग्नी एव । एवमु हैतद् देवताया एव वषट्क्रियते, देवतायै

वसुवने वसुधेयस्येति । अनुयाजेषु सर्वेषु होताहेति सम्बन्धः । देवताया एवेति । कण्डिकाद्वयेनास्य पदद्वयस्यान्तरार्थव्याख्यानम् । तस्योपक्रमः–सर्वत्रैव यागे देवताया एव होत्रा 'वषट् क्रियते' । 'देवतायै' एवाध्वर्युणा 'हूयते' । एतदुचितम् । 'अत्र' तु 'अनुयाजेषु' प्रसिद्धा 'देवता' 'न अस्ति,' बर्हिर्नराशंसयोर्देवतात्वेनाप्रसिद्धेः, अग्नेश्च गायत्रीप्रधानत्वात् । तेन 'वसुवने' 'वसुधेयस्य'–इति शब्दाभ्यामग्निमिन्द्रञ्चोपादाय, ताभ्यां बर्हिरादीनुपलक्ष्य इन्द्राग्न्यात्मकेभ्यो बर्हिरादिभ्यो वषट् करोति होता, अध्वर्युश्च तदात्मकेभ्य एव जुहोतीत्युपसंहारः ॥ १५ ॥

अथ यद् । अग्निर्वै वसुवनिः । वसु हविर्लक्षणं वनति भजति, इतरद्वा यजमानेभ्यो ददद्भजतीति 'वसुवनिः' । 'इन्द्रो वसुधेयः' । वसूनि हवींषि धीयन्तेऽस्मिन्निति 'वसुधेयः', वसूनि वा दधाति ददातीति वा 'वसुधेयः' । "कृत्यल्युटो बहुलम्"– पा. सू. ३. ३. ११३ इति कर्तर्यधिकरणे वा कृत्यः । ततः किम् ? देवतायै वषट् क्रियत इत्यभिप्रायः । ननु चात्र जगत्यादिभ्यश्छन्दोभ्यो बर्हिरादिशब्दकेभ्यो वषट् कर्तव्यमिन्द्राग्न्योः किमापतितम् ? नैष दोषः । इन्द्राग्निभ्यां प्रसिद्धदेवतारूपप्रतिपत्तये जगत्यादीन्येव लक्षयिष्यन्ते, यथा बर्हिरादिभिः । कथ पुनरिन्द्राग्निभ्यां जगत्यादीनि लक्ष्यन्तेऽसम्बद्धाभ्यामित्यत आह–अस्ति वै छन्दसामिति । प्राणेनेन्द्रेणाधिष्ठितया वाचा छन्दांस्यभिव्यज्यन्त इति 'इन्द्राग्नी एव देवता छन्दसाम्' । ततश्चाधिष्ठात्र्या देवतया शक्यान्यात्मरूपापन्नानि जगत्यादीनि लक्षयितुम् । एवमपि 'वसुवने' इत्यामन्त्रितान्तम्, 'वसुधेयस्य'–इति षष्ठ्यन्तम्; ते

१–'देवं' ख. ग. च. झ. । २–'नेन्द्रो' ख. ग. झ. । ३–'एकं चन' ख ग. च. झ. । ४–'र्गायत्री' च. । ५–'स' च. । ६–'निदानेन' ग. झ. 'निदानेन' च. । ७–'व्वसु' च. । ८–'धेयो' ख. ग च. झ. । ९–'ताया एव' क. । १०–पदमिदं नास्ति ज. । ११–ततः किम् ? एवं वै देवतायै–ज. ।

अथोत्तममनुयाजमिष्ट्वा समानीय जुहोति प्रयाजानुयाजा वा ऽएते तद्यथैवादः प्रयाजेषु यजमानाय द्विषन्तं भ्रातृव्यं बलिᳬ हारयत्यत्र ऽआद्यं बलिᳬ हारयत्येवमेवैतदनुयाजेषु बलिᳬ हारयति॥ १७॥४॥
इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् । [८ । २] ॥ षष्ठः प्रपाठकः ।[3]

हूयते ॥ अथोत्तममनुयाजमिष्ट्वा समानीय जुहोति । प्रयाजानुयाजा वा एते, तद्यथैवादः प्रयाजेषु यजमानाय द्विषन्तं भ्रातृव्यं बलिं हारयति—अत्र ऽ आद्यं बलिं हारयति—एवमेवै-तदनुयाजेषु बलिं हारयति ॥

कथम् 'बर्हिर्वेतु'—इति प्रथमान्तेन बर्हिरादिना सम्बद्ध्येते? नैष दोषः । एव मु हैतदिति । ध्रुवं द्वे अप्येते विभक्ती व्यत्ययेन (पा. सू. ३।१।८५) चतुर्थ्यर्थवृत्ते दर्शयति । तथापि च नैव सामानाधि-करण्येन सम्बन्धः । कथं तर्हि? बर्हिर्वेतु वसुवनि—वसुधेयाभ्यां वौषडिति बर्हिरात्मिका जगती पिबत्वा-ज्यम्,—तस्यै एवेन्द्राग्निरूपायै वषडित्यर्थः । ननु चात्र याज्यायामुपपद्येताप्ययमर्थः, प्रैषे तु वषट्कार एव नास्ति—"देवं बर्हिः ०—० वसुवने वसुधेयस्य यज" (का. श्रौ. सू.) इति, तत्र कथमेकवाक्यता स्यात्? नैष दोषः; तस्यापि हि यास्काचार्येण "वसुवननाय च वसुधानाय च (निरु. ९. ४. १०)"—इति तादर्थ्यचतुर्थ्या एकवाक्यता दर्शिता । अथवा विनैव विभक्तिव्यत्ययादर्थो वक्तव्यः । हे भगवन्! 'वसुवने' अग्ने! छन्दसो देवतां त्वदात्मकं त्वदनुगृहीतमेतद् देवं बर्हिः शब्दकं छन्दः 'वसुधेयस्य' इन्द्रस्य स्वरूपमधिष्ठाय 'वेतु' इति । एवमपि चेन्द्राग्निसम्बन्धकीर्तनमात्रादेव देवतायै वषट् क्रियत इत्यभिप्रायः ।—एवं तावदन्तरोऽर्थः । हे 'वसुवने' अग्ने! वसुधेयस्य प्रशस्यस्याज्यभागस्य 'वेतु' 'देवं बर्हिः'—इति बाह्योऽर्थः ॥ १६ ॥

अथोत्तमम् । प्रयाजानुयाजा वा एत इति ।[4] प्राणादनपेतः 'प्रयाजः' अपानादनपेतः 'अनु-याजः' । इति "प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनुयाजाः" (निरु. ८।३।७) इति प्राणापाननिवृत्तौ समानयनेन भवितव्यमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥ ४ ॥ [८।२]

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमादित्यभूपतेः ।[5][6]
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथश्रुतिम् ॥[7]

इत्याचार्यश्रीहरिस्वामिनः कृतौ शतपथब्राह्मणभाष्ये हविर्यज्ञेषु अष्टमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

इति षष्ठप्रपाठकः समाप्तः ।

१–तद्यथैवादः' क. । २ –'त्यत्र' च. झ. । ३–इहाग्रे 'कण्डिकासंख्या १११' इत्यधिकः पाठः ख. ग..च. झ. । ४–प्राणापाना एत इति सूचयति । तैश्च सदृशैरेव भवितव्यमित्यभिप्रायः–इत्येतावन्मात्रमेतत्कण्डिकाव्याख्यानं ज. । ५–नास्ति श्लोकोऽयं ज. । ६–विक्रमार्कस्य भूपतेः–विक्रमस्य क्षितीशितुरेति वा पाठौ । ७–च्छातपथीं श्रुतिमिति क्वचित् ।

अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्।

स वै स्रुचौ व्यूहति। अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं व्वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीति जुहूं प्राचीं दक्षिणेन पाणिनाग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि यं च व्वयं द्विष्मो व्वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीत्युपभृतं प्रतीचीᳯं सव्येन पाणिना यदि स्वयं यजमानः॥ १॥

यद्यु ऽअध्वर्युः अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जयत्वयं यजमानो व्वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहाम्यग्नीषोमौ तमपनुदतां यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि व्वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीति पौर्णमास्यामग्नीषोमीयᳯं हि पौर्णमासᳯं हविर्भवति॥ २॥

अथामावास्यायाम्। इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जेषं व्वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीन्द्राग्नी तमपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो व्वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीति यदि स्वयं यजमानः॥ ३॥

सूक्तवाक-शंयुवाक-कर्मारम्भः।

स वै स्रुचौ व्यूहति-'अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषम्, वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि' (वा.सं.२।१५) इति-जुहूं प्राचीं दक्षिणेन पाणिना। 'अग्नीषोमौ तमपनुदताम्-योऽस्मान द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मो, वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि' (वा.सं.२।१५) इति-उपभृतं प्रतीचीं सव्येन पाणिना-यदि स्वयं यजमानः॥ यद्यु अध्वर्युः-'अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जयत्वयं यजमानो, वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहामि' अग्नीषोमौ तमपनुदताम्-यमयं यजमानो द्वेष्टि, यश्चैनं द्वेष्टि, वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि-इति पौर्णमास्याम्। अग्नीषोमीयं हि पौर्णमासं हविर्भवति॥ अथामावास्यायाम्। इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जेषम्, वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि। इन्द्राग्नी-

---

स वै स्रुचौ व्यूहति (का. श्रौ. सू. ३।११७)। 'ऊह-वितर्के' (भ्वा. आ. ६४९), प्रेरणं त्वत्र द्रष्टव्यः। अन्योऽन्यविपरीतं 'नामयतीत्युपन्यासमधिकर्तुं व्यूहनस्य प्रेरकताद्यनेकगुणश्रुतेस्त्वन्तावेव विधी मन्तव्यौ। **अग्नीषोमयोरि**ति (का. श्रौ. सू. ३।११७)। लिङ्गक्रमाभ्यांप्राप्तमन्त्रानुवादः। 'जुहूं प्राचीं दक्षिणेन पाणिना' व्यूहतीत्यनुवर्तते। एष तावदेको विधिः, अपरोऽपि-'**उपभृतं प्रतीचीं सव्येन पाणिना**' इति (का; श्रौ. सू. ३।११७)। 'यदि स्वयं यजमानः'-इति, लिङ्गात् प्राप्तस्य यजमानस्यानुवादः॥१॥

एवमेव 'यद्यु अध्वर्युः'-इति (का. श्रौ. सू. ३।११९) मन्त्रोत्पत्तिपरोऽध्वर्योरनुवादः। अनुवादे च सति यदि कालवचनः, पौर्णमासीशब्दः, यदि वा कर्मवचनः-प्रयोगे न कश्चित् कर्मणि विशेषः॥२॥३॥

१-'तुमप' ख. ग. झ.। २-'यं' ख. ग. च. झ.। ३-'वति' च. ४-'अथा क.। ५-'नामयतीत्युपन्यासमात्रमेवैतत्, अत्रानेक (प्राप्तानेक) गुणश्रुतेस्तूत्तरावेव विधी मन्तव्यौ' इति ज पु. पाठः। ६-'इति पौर्णमास्यामित्यापि लैङ्गिक्या एव व्यवस्थाया अनुवादः' इत्यधिकं ज.। ७-'समुदायवचनः' ज.। ८-पदमिदं नास्ति ज.।

यद्यु ऽअध्वर्युः । इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जयत्वयं यजमानो व्वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहामीन्द्राग्नी तमपनुदतां यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि व्वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीत्यमावास्यायामैन्द्राग्नꣳ ह्यामावास्यꣳ हविर्भवत्येवं यथादेवतं व्यूहति तद्यदेवं व्यूहति ॥ ४ ॥

यजमान ऽएव जुहूमनु । योऽस्मा ऽअरातीयति स ऽउपभृतमनु प्राञ्चमेवैतद् यजमानमुदूहत्यपाञ्चं तमपोहति योऽस्मा ऽअरातीयत्यत्तैव जुहूमन्वाद्यं ऽउपभृतमनु प्राञ्चमेवैतदत्तारमुदूहत्यपाञ्चमाद्यमपोहति ॥ ५ ॥

तद्वा ऽएतत् । समान ऽएव कर्म्मन् व्याक्रियते तस्मादु समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायते ऽइदꣳ हि चतुर्थे पुरुषे तृतीये सङ्गच्छामह ऽइति विदेवं दीव्यमाना जात्या ऽआसत ऽएतस्मादु तत् ॥६॥

तमपनुदतां–योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः,–वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि' (वा. सं. २।१५) इति–यदि स्वयं यजमानः ॥ यद्यु अध्वर्युः–'इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जयत्वयं यजमानो–वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहामि । इन्द्राग्नी तमपनुदतां–यमयं यजमानो द्वेष्टि, यश्चैनं द्वेष्टि,–वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि'–इति अमावास्यायाम् । ऐन्द्राग्नं ह्यामावास्यं हविर्भवति । एवं यथादेवतं व्यूहति । तद्यदेवं व्यूहति ॥ यजमान एव जुहूमनु । योऽस्मा अरातीयति स उपभृतमनु । प्राञ्चमेवैतद् यजमानमुदूहति, अपाञ्चं तमपोहति–योऽस्मा अरातीयति । अत्तैव जुहूमनु । आद्य उपभृतमनु । प्राञ्चमेवैतद् अत्तारमुदूहति, अपाञ्चमाद्यमपोहति ॥ तद्वा एतत् समान एव कर्मन् व्याक्रियते । तस्मादु समानादेव पुरुषाद् अत्ता चाद्यश्च जायेते । इदं हि–चतुर्थे पुरुषे तृतीये संगच्छामहे–इति विदेवं दीव्यमाना जात्या आसते–एतस्मादु तत् ॥

एवं यथादेवतं व्यूहतीत्यर्थवत्त्वाय विधिः । ततश्च "अग्नेरग्नीषोमयोरिति पौर्णमास्याम्", 'अग्नेर्विष्णोरिन्द्रस्येति' सान्नाय्ययाजिनोऽमावास्यायां प्रयोगः सिद्धः । ननु च या–या यत्र–यत्र देवता तां–तां तत्र–तत्रेत्यस्मिन्नर्थे अयमव्ययीभावः समासो यथादेवतमिति, ततश्च प्रयाजादिदेवताभिरपि व्यूहनं प्राप्नोति ? नैष दोषः । प्रधानदेवते अग्निषोमाविन्द्राग्नी याजकस्य । एवंशब्देन प्रधानदेवतालक्षणमिति प्रकारमतिदिशति । ततश्च प्रधानदेवताभिरेव व्यूहनम्, नान्याभिः; असर्वाभिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

यजमानः । प्रसन्ना ॥ ५ ॥

तद्वा एतत् । यस्माद् 'एतत्' 'समाने' अभिन्ने, व्यूहनकर्मणि विलक्षणम् 'आक्रियते' अभिव्यज्यते,

---

१–'अध्वर्य्युः' ग. । २–'र्भ्भव' च. एवं बहुत्र प्रायेण । ३–'मुनु' क. । 'मनु' झ. । ४–'यज'–क. । ५–'थ उ' ख. ग. झ. । ६–'कर्म्मन्' क. । ७–'तत्' ख. ग. झ. ८–तयोरनुकरणस्य–ज. । ९–प्रकारमतिदिश्यते–ज. । १०–'व्यूहत । न सर्वाभिरित्यर्थः–ज. ।

भोक्तृत्वं भोग्यत्वञ्च; तस्माद्यज्ञानुकारेण भूतेष्वपि 'समानाद्' अभिन्नात् पुरुषाद् 'अत्ता च' भोक्ता च, 'आद्यश्च' भोग्यश्च—भर्ता च भार्या च 'जायेते' । यथा समाने कर्मणि जुहूपभृतौ तथैव ।

ननु समानजातीययोर्विवाह एव नास्ति, कुतो भोक्तृभोग्यभावः? पशुन्यायेन सैति सापि कश्चिद्र्त्तेत, न स यज्ञानुकारः स्यात्; किं तर्हि? यजमानैकतानुकारः स्यात्? सत्यम्; एवं व्यवहारस्य अन्याय्यस्यापि यज्ञमूलत्वात् । तमेव व्यवहारं दर्शयति—**इदं हीति** । (यस्माद् 'इदं' प्रत्यक्षं विलक्षणम् 'आसते' अधुनापि 'जात्याः' समानजातीयाः), 'दीव्यमानाः' रममाणाः परितुष्टान्तःकरणाः नाकार्यकारिण इवापरियुनाः 'आसते' कथं दीव्यमानाः? 'विदेवम्' दिवेर्व्यवहारार्थस्य (दिवा. पर. १) अन्योन्यं भोक्तारो भोग्यैः सह, भोग्या भोक्तृभिः सह 'दीव्यामहे' व्यवहृत्य व्यवहृत्य । कथं व्यवहृत्य? व्यवहर्तॄणामभिप्रायेण । व्यवहारं दर्शयति—'इदं' प्रत्यक्षमेव—विवाहेन वयं सङ्गच्छामहे । एकस्मादेव पुरुषान्मूलतः उत्पद्य, पुनरेव कुटुम्बारम्भेण समानापत्यारम्भेण च संयुज्यामह इति भर्तॄणां भार्याणां चाभिप्रायवचनम् । एवं व्यवहारं दीव्यमाना आसते । ते क पुनः सङ्गच्छामह इत्याहुः, किमनन्तर एव पुरुषे? नेत्याह—**'चतुर्थे तृतीये'** । वा शब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः; चतुर्थे वा तृतीये वेत्यर्थः । तथा च काण्वानां "तृतीये चतुर्थे वा"—इति श्रूयते । (तृतीये पुरुषे सगच्छामह इति, चतुर्थे सङ्गच्छामह इति च युज्यते) चतुर्थे सङ्गच्छामह इति सौराष्ट्राणां व्यवहारः । तृतीये सङ्गच्छामह इति दाक्षिणात्यानाम् । ते हि मातुलदुहितृषु पितृष्वसृपुत्रेषु सङ्गच्छन्ते । ते च मूलपुरुषाद्गण्यमानास्तृतीया भवन्ति । तत्रैतस्माल्लिङ्गादेवं दीव्यमाना आसत इति । तत्र न जात्याः न जातीयाः, सदृशाः; श्रेयसः कर्म्मणश्चतुरन्तरस्याभ्यन्तरा इत्यर्थः । ततः किम्? एतस्मादेव सगव्यूहनात् कारणात् तथा भवतीति शेषः ॥

एवं चानुष्ठितं कथं विवहनमिति समुदये श्रुतितो निर्णयः । स्थाली चाङ्गाराश्चेकम्, स्रुक् च स्रुवश्चेत्येकम्, आहवनीयश्च समिच्चेत्येकम्; आहुतिश्च स्वाहाकारश्चेत्येकम्; इत्थं चत्वारः । चतुर्थे निवृत्ते तृतीये च निवृत्ते वयं सङ्गच्छामह इति शिष्टानां समुदयः । चतुर्थे प्रयाजे समानीय, पञ्चमेऽनुयाजे च समानीय, ततो व्यूहनमिति देशव्यवहृत्यनुसारात्; न शास्त्रप्रवृत्तेः । यथा "मातुलस्य सुतां कश्चित् पितृस्वसृसुतादिकाम् । विवहन्ति क्वचिद्देशे सङ्कोच्यापि सपिण्डताम्" (निर्ण. सि. भृतशातातपः) इति । "आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व । तृप्तां जुहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयीव वामि वा"—(ऋ. सं, १०।१०।९) इति ऋग्वेदे विवहनमेव । "असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने (मनुसं. ३ अ. ५. श्लो.) इति मनोः सङ्गत्या मूलतः षण्मिथुनान्यतीत्य विवहेदिति श्रौतं विवहनम् । "यो ह वा अग्निहोत्रे षण्मिथुनानि वेद, मिथुनेन—मिथुनेन ह प्रजायते"—(श. प. ११।२।५।१) इति षण्मिथुनानि । इत्थं मिथुनसङ्गत्या परिणयनमिति जात्याः । न चेयं श्रुतिर्विवाहविषया, किन्त्वियम्सन्तानावर्ण्यविभाग-

१ 'समानजातयो'– ज. । २ नास्तीदं ज. झ. । ३ यज्ञमूलत्वादन्याय्यस्यापि– ज. झ. । ४ 'इदमासते—कथमासते?' इत्येव बन्धनीभूतपाठस्थाने ज. । ५ इव परियुनाः—ज. । ६ पदमिदं नास्ति ज. । ७ व्यवहृत्येत्येव ज. । ८ पुनरेककुटुम्बारम्भेण—ज. झ. । ९ योषितां—ज. झ. । १० काण्वानां तृतीये पुरुषे संगच्छामह इति श्रूयते, चतुर्थे संगच्छामह इति युज्यते—ज. । ११ बन्धनीभूतः पाठोनास्त्येव क्वचित । १२ मातुलदुहितुः—ज. । १३ एवं दीव्यमाना—ज. । १४ तत्र जाया न जातीयाः—सदृशाः—ज. । १५ 'श्चतुर्वर्णान्तरस्याभ्यन्तरा—ज. । १६ ततथा ज. झ. । १७ इतः परमयं षष्ठकण्डिकान्तो ग्रन्थो नास्ति ज. झ. । १८ इहवामे ११।२।५।१ ।

अथ जुह्वा परिधीन्त्समनक्ति। यया देवेभ्योऽहौषीद्युया यज्ञᳪं समतिष्ठिपत्तयैवैतत् परिधीन्[2] प्रीणाति तस्माज्जुह्वा परिधीन्त्समनक्ति ॥ ७ ॥

स समनक्ति। वसुभ्यस्त्वा[3] रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वेत्येते[4] वै[5] त्रयो[6] देवा यद्वसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽएतेभ्यस्त्वेत्येवैतदाह[7][8] ॥ ८ ॥

अथ परिधिमभिपद्याश्रावयति। परिधिभ्यो ह्येतदाश्रावयति यज्ञो वा ऽआश्रावणं यज्ञेनैवैतत् प्रत्यक्षं परिधीन् प्रीणाति तस्मात् परिधिमभिपद्याश्रावयति ॥ ९ ॥

अथ जुह्वा परिधीन् समनक्ति। यया देवेभ्योऽहौषीद्, यया यज्ञं समतिष्ठिपत्-तयैवैतत् परिधीन् प्रीणाति। तस्माद् जुह्वा परिधीन् समनक्ति ॥ स समनक्ति-'**वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वा**' (वा. सं. २।१६) इति। एते वै त्रया देवाः-यद् वसवो रुद्रा आदित्याः। एतेभ्यस्त्वेत्येवैतदाह ॥ अथ परिधिमभिपद्याश्रावयति। परिधिभ्यो

प्रशंसा। यथा जुहूपभृतौ चिरकालं सह स्थिते, तथा तृतीयचतुर्थसन्तानावधि सह स्थितिः। ततः किम्? 'एतस्माद्' एवम्प्रकारेण स्रुग्व्यूहनात् 'तद्' विवहनम्। 'उ' इति "अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण" (निरु. १. २. ४.) इति यास्कभणितेरुकारो विनिग्रहार्थीयः। एवं चात्र विनिग्रहार्थः। यथा-मूलात् पडतीत्य ततो विवहनम्, मूलात् षष्ठे च पञ्चातीत्य, इत्येवं प्रदर्शनपरम्। स्त्रीमिथुने पुम्मिथुने चेति 'तत्' तथा भवतीति विशेषः ॥ ६ ॥

अथ जुह्वा। 'समनक्ति' संस्नेहयति। 'जुह्वा' स्रुक्-पात्रेण, अर्थात्तद्गतेनाज्येन। **यया देवेभ्यः** इति। परिधयोऽपि ह्यग्नयो देवाः, तेऽपि देवपात्रेण देवान्नमर्हन्ति; पोलयित्वा[9] तु न समग्रमित्यभिप्रायः। 'अहौषीत्' हुतवानध्वर्युः। 'समतिष्ठिपत्' संस्थापितवान् ॥ ७ ॥

स समनक्ति। त्रय एते मन्त्राः। एषामेकैकेन[10] एकैकमुपधानक्रमेण यथाक्रममनक्ति। 'एतेभ्यस्त्वेत्येवैतदाह'-इत्यपि प्रत्येकाभिप्रायम्। वसुभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वामानज्मि। त्वयि पार्थिवाग्न्यात्मके तृप्ते पार्थिवा वसवस्तृप्यन्ते; वस्वर्थं त्वामनज्मीत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ८ ॥

अथ परिधिम्। 'अभिपद्य' अभिगम्य, हस्तेनालभ्येत्यर्थः।

परिधिभ्यो हीति। ननु सूक्तवाकप्रैषायैतदाश्रावयति, तद्द्वारेण च सूक्तवाकदेवताभ्यः, प्रस्तराय वा, परिधीनां किमापतितम्? सत्यमेतत्। तद्देवत्वाद्यज्ञार्हाः परिधयः, तेन प्रसिद्धयज्ञोपकरणेनाश्रावणेन परार्थेनारोप्यालभ्य क्रियमाणेन लेशतो यज्ञभाजः कृता भवन्तीत्युपकारमात्रलक्षणार्था तादर्थ्ये चतुर्थी प्रयुक्ता। प्रत्यक्षमव्यभिचारि यज्ञरूपमाश्रावणम्। तेन[11] 'एतत् प्रत्यक्षम्' यो यज्ञः; जुहूस्तु होमेष्वपि यज्ञेष्वपि भवतीति तन्न तथा प्रत्यक्षः जुह्वाञ्जने यज्ञः ॥ ९ ॥

---

१ 'द् यया' क.। २ 'धीन्' क.। ३ 'वसु' ख. ग. झ.। ४ 'त्येभ्य' क.। ५ 'वै' क.। ६ 'त्रयो' ग.। ७ 'त्स्वेत्ये' क.। ८ 'दाह' च.। ९ 'पलायित्वा'-झ.। १० एकैकेनेति नास्ति ज.। ११ स प्रत्यक्षो यज्ञः-ज.।

स ऽआश्राव्याह । इषिता दैव्या होतार ऽइति दैव्या वा ऽएते होतारो यत्परिधयोऽग्नयो हीष्टा दैव्या होतार ऽइत्युवैतदाह यदाहेषिता दैव्या होतार ऽइति भद्रवाच्यायेति स्वयं वा ऽएतस्मै देवा युक्ता भवंति यत्साधु वदेयुर्यत्साधु कुर्युस्तस्मादाह भद्रवाच्यायेति प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति तदिमं मानुषꣳ होतारꣳ सूक्तवाकाय प्रसौति ॥ १० ॥

अथ प्रस्तरमादत्ते । यजमानो वै प्रस्तरस्तद्यत्रास्य यज्ञोऽगंस्तदु वैतद्यजमानꣳ स्वगाकरोति देवलोकं वा ऽअस्य यज्ञोऽगन् देवलोकमेवैतद्यजमानमपिनयति ॥ ११ ॥

स यदि वृष्टिकामः स्यात् । एतेनैवाददीत सञ्ज्ञानाथां द्यावापृथिवी ऽइति यदा वै द्यावापृथिवी सञ्जानाते ऽअथ वर्षति तस्मादाह सञ्ज्ञानाथां द्यावापृथिवी ऽइति मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावतामिति तद्यो वर्षस्येष्टे स त्वा वृष्ट्यावत्वित्युवैतदाहायं वै वर्षस्येष्टे योऽयं पवते सोऽयमेक इवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तःप्रविष्टः प्राङ् च प्रत्यङ् च ताविमौ प्राणोदानौ प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ तद्य एव

ह्येतदाश्रावयति । यज्ञो वा आश्रावणम्—यज्ञेनैवैतत् प्रत्यक्षं परिधीन् प्रीणाति—तस्मात्परिधिमभिपद्याश्रावयति ॥ स आश्राव्याह '**इषिता दैव्या होतारः**' इति । दैव्या वा एते होतारो—यत्परिधयः; अग्नयो हीष्टा दैव्या होतारः—इत्येवैतदाह—यदाह—'इषिता दैव्या होतारः' इति । '**भद्रवाच्याय**' इति । स्वयं वा एतस्मै देवा युक्ता भवन्ति—यत् साधु वदेयुः, यत्साधु कुर्युः—तस्मादाह—भद्रवाच्यायेति । '**प्रेषितो मानुषः, सूक्तवाकाय**' इति । तदिमं मानुषं होतारं सूक्तवाकाय प्रसौति ॥ अथ प्रस्तरमादत्ते । यजमानो वै प्रस्तरः । तद् यत्रास्य यज्ञोऽगन्—तदेवैतद् यजमानं स्वगाकरोति । देवलोकं वा अस्य यज्ञोऽगन्—, देवलोकमेवैतद् यजमानमपि नयति ॥ स यदि वृष्टिकामः स्यात्—

स आश्राव्याह । 'दैव्या वा एते होतारो यत्परिधयः'—इति प्रतिज्ञा । 'अग्नयो ही'ति हेतुवचनम् । 'इष्टाः' इति इषितव्याः इच्छायाः स्थानम् 'अभीष्टाः'—मान्यिता इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ प्रस्तरम् । 'स्वगा' अव्ययमेतत्, स्वस्थानगामिवचनम्, स्वस्थानगामिनं करोतीत्यर्थः । 'अगन्' अगमत्, गत इत्यर्थः 'अपिनयति' सन्नयति ॥ ११ ॥

स यदि वृष्टिकामः । काम्यतया मन्त्रं विधाय नित्यतयापि तमेव विधत्ते—**तमेतेनैवाददीते**ति ।

---

१ 'होतारा' च. । २ 'व्वा' च. । ३—'मानु' ख. ग. झ. । ४—'प्रसौति' च. । ५—'यज्ञो' ग. च. झ. । ६—'द्यावा' ख. ग. झ. । ७—'सञ्जानाथे' ख. ग. झ. । ८—'द्यावापृथिवी' च. । ९—'मित्रावरुणौ' च. । १०—स्वगा शब्दः स्वागतार्थो वैदिकभाषाशब्दः । स्वगा—करोति = स्वागतं करोतीत्यर्थः ॥

व्वर्षस्येष्टे स त्वा व्वृष्ट्यावत्वित्युवैतदाह तमेतेनैवाददीत यदा ह्येव कदा च व्वृष्टिः सुमिव तमनक्त्याहुतिमेवैतत्करोत्याहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति ॥ १२ ॥

स वा ऽअग्रं जुह्वामनक्ति । मध्यमुपभृति मूलं ध्रुवायामग्रमिव हि जुहूर्मध्यमिवोपभृन्मूलमिव ध्रुवा ॥ १३ ॥

सोऽनक्ति । व्यन्तु व्वयोक्तꣳ रिहाणा ऽइति व्वय ऽएवैनमेतद्भूतमस्मान्मनुष्यलोकाद्देवलोकमभ्युत्पातयति तन्नीचैरिव हरति द्वयं तद्यस्मान्नीचैरिव हरेद्यजमानो वै प्रस्तरोऽस्या एवैनमेतत् प्रतिष्ठायै नोद्धन्तीहो ऽएव व्वृष्टिं नियच्छति ॥ १४ ॥

एतेनैवाददीत—'संजानाथां द्यावापृथिवी' (वा. सं. २. १६) इति । यदा वै द्यावापृथिवी संजानाते—अथ वर्षति । तस्मादाह—'संजानाथां द्यावापृथिवी' इति । 'मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावताम्' (वा. सं. २. १६) इति । तयो वर्षस्ये ष्टे—स त्वा वृष्ट्यावतु—इत्येवैतदाह । अयं वै वर्षस्येष्टे योऽयं पवते । सोऽयमेक इवैव पवते, सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः प्राङ् च प्रत्यङ् च । ताविमौ प्राणोदानौ; प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ । तद्य एव वर्षस्येष्टे स त्वा वृष्ट्यावतु—इत्येवैतदाह । तमेतेनैवाददीत । यदा ह्येव कदा च वृष्टिः-समिव तमनक्ति—आहुतिमेवैतत् करोति । आहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छाद्—इति ॥ स वा अग्रं जुह्वामनक्ति, मध्यमुपभृति, मूलं ध्रुवायाम् । अग्रमिव हि जुहूः, मध्यमिवोपभृत्, मूलमिव ध्रुवा ॥ सोऽनक्ति—'व्यन्तु वयोक्तं रिहाणाः' (वा. सं. २. १६) इति । वय एवैनमेतद्भूतम् । अस्माद् मनुष्यलोकाद् देवलोकमभ्युत्पातयति । तन्नीचैरिव हरति, द्वयं तद्—यस्मान्नीचैरिव हरेत्; यजमानो वै प्रस्तरः—अस्या एवैनमेतत् प्रतिष्ठायै नोद्धन्ति—इहो

यदा ह्येवेति । सर्वदैव वृष्टिः सुखम्, ततश्च सर्व एव वृष्टिकाम इत्यभिप्रायः । ततश्च स्वर्गादिकामेनाप्यविरुद्धत्वात् प्रयोक्तव्य एवैषः । आहुतिमेवैतदिति । अञ्जनेनायं होमयोग्यो भवतीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

स वा अग्रम् । 'अग्रं' अग्रमिव जुहूः, सा ह्युपभृतं हित्वा हवनीयं यावद्याति । 'मध्यम्' मध्यमिवोपभृत्; सापि हि वेदेर्यजतिस्थानं यावदुत्क्रामति। 'मूलम्' मूलमिव ध्रुवा, न हि सा चलति क्वचित् ॥ १३ ॥

सोऽनक्ति । 'व्यन्तु' खादन्तु इमं प्रस्तरं देवाः, येभ्यो होष्यते । कीदृशम् ? 'वयः' पक्षिभूतं गतं सत्, तेनाहवनीयं द्युलोकं वा—इत्येवं मन्त्रार्थं 'वय एवैनम्'—इति दर्शयति ॥ १४ ॥

१—'विद्युते' ख. ग. च. झ. । २—'यदा' क. । ३—'शुमिव' च. । ४—'ध्रुवा' झ. । ५—'वयोऽक्तꣳ' ख. ग. झ. । ६—'तद्भूत' च. । ७—'नोद्धन्तो' च. । ८—होष्यन्ते क. ।

सु हरति । मरुतां पृषतीर्गच्छेति देवलोकं गच्छेत्येवैतदाह यदाह मरुतां पृषतीर्गच्छेति वशा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमावहेतीयं वै[2] वशा पृश्निर्यदिदमस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृश्निरियं भूत्वा दिवं गच्छेत्येवैतदाह ततो नो वृष्टिमावहेति वृष्टाद्वा ऽऊर्ग्रसः सुभूतं जायते तस्मादाह ततो नो वृष्टिमावहे[3]ति ॥ १५ ॥

अथैकं तृणमपगृह्णाति । यजमानो वै प्रस्तरः स यत् कृत्स्नं प्रस्तरमनुप्रहरेत् क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकमियात्तथो ह यजमानो ज्योग्जीवति यावद्वेवास्येह मानुषमायुस्तस्मा ऽएवैतदपगृह्णाति ॥ १६ ॥

तन्मुहूर्त्तं धारयित्वानुप्रहरति । तद्यत्रास्येतर ऽआत्मागंस्तदेवास्यैतद्गमयत्यथ यन्नानुप्रहरेदन्तरियाद्ध यजमानं लोकात्तथो ह यजमानं लोकान्नान्तरेति ॥ १७ ॥

एव वृष्टिं नियच्छति ॥ स हरति–'मरुतां पृषतीर्गच्छ' (वा.सं.२.१६) इति । देवलोकं गच्छ–इत्येवैतदाह–यदाह ' मरुतां पृषतीर्गच्छ ' इति । 'वशा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ, ततो नो वृष्टिमावह' (वा. सं. २. १६) इति । इयं वै वशा पृश्निः–यदिदमस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितम् । तेनेयं वशा पृश्निः । इयं भूत्वा दिवं गच्छ–इत्येवैतदाह । ततो नो वृष्टिमावह–इति । वृष्टाद्वा ऊर्ग्रसः, सुभूतं जायते; तस्मादाह–ततो नो वृष्टिमावह–इति ॥ अथैकं तृणमपगृह्णाति । यजमानो वै प्रस्तरः । स यत्कृत्स्नं प्रस्तरमनुप्रहरेत्–क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकमियात्; तथो ह यजमानो ज्योग् जीवति–यावद् एवास्येह मानुषमायुः–तस्मा एवैतदपगृह्णाति । तन्मुहूर्तं धारयित्वानुप्रहरति । तद्यत्रास्येतर आत्मागन्, तदेवास्यै-

स हरति । इयं भूत्वेति । यथेयं पृथिवी मूल्यमूला अन्नसंसृष्टा 'पृश्निः', तद्योगाच्च वशा वश्या काम्या; एवं त्वमपि दर्भमयत्वान्मूलिनान्नेनोपेतः, घृतेन वा मूलेन; ततश्च 'इयमिव भूत्वा'–इत्येतमर्थमनेनाह । 'वृष्टाद्वा ऊर्ग्रसः' 'सुभूतं' भूतानां समृद्धिः–'जायते' इति वृष्ट्यावाहनप्रयोजनम् ॥ १५ ॥

अथैकं तृणम् । यदेकं तृणमपगृह्णाति, तथा क्रियमाणः 'यजमानः' 'ज्योक्' चिरं 'जीवति' । एवं तावत् कृत्स्नानुप्रहरणकृतदोषपरिहारायापगृह्णाति इत्युक्तम्; अधुना त्वन्यकृतोऽप्यायुषः क्षयोऽत्र तेनापग्रहणेन रक्ष्यत इत्याह–**यावद्वेवेति** । उशब्दश्चार्थे । 'यावत्' च ' इह' लोके, 'अस्य' 'मानुषम्' पूर्वकर्मोपात्तम् ' आयुः' 'तस्मै एव एतदपगृह्णाति' इति । एवशब्दः समुच्चये ॥ १६ ॥

तन्मुहूर्तम् । प्रसन्ना ॥ १७ ॥

१–'मावहे' ख. ग. झ. । २–'वै' ख. ग. झ. 'वै' च. । ३–'वहेति' ख. ग. झ. । ४–'क्षिप्रे' ग. ।
५–'लोका' च. । ६–मूल्यमूलान्नसंसृष्टा–ज. झ. । ७–क्रियमाणे–ज. युक्तं च. ।

तं प्राञ्चमनुसमस्यति । प्राची हि देवानां दिगथो ऽउदञ्चमुदीची हि मनुष्याणां दिक् तमङ्गुलिभिरेव योयुप्येरन् न[1] काष्ठैर्दारुभिर्वा[2][3] ऽइतरꣳ शवं व्यृषन्ति नेत्तथा करवाम यथेतरꣳ शवमिति तस्मादङ्गुलिभिरेव योयुप्येरन् न काष्ठैर्यदा होता सूक्तवाकमाह[4] ॥ १८ ॥

अथाग्नीदाहानुप्रहरेति । तद्यत्रास्येतर ऽआत्मागंस्तदेवास्यैतद्गमयेत्येवैतदाह तूष्णीमेवानुप्रहृत्य चक्षुष्पा ऽअग्नेऽसि चक्षुर्म्मे पाहीत्यात्मानमुपस्पृशति तेनो ऽअप्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति[5] ॥ १९ ॥

अथाह सुंव्वदस्वेति[6] । संवादयैनं देवैरित्येवैतदाहागानग्नीदित्यगन् खल्वित्येवैतदाहागन्नितीतरः प्रत्याह श्रावयेति तं वै देवैः श्रावय तमनुबोधयेत्येवैतदाह श्रौषडिति व्विदुर्व्वा ऽएनमनुवा[7] ऽएनमश्रुत्सतेत्येवैतदाहैवमध्वर्युश्चाग्नीच्च देवलोकं यजमानमपिनयतः[8] ॥ २० ॥

तद्गमयति।अथ यन्नानुप्रहरेद्-अन्तरियाद्ध यजमानं लोकात्;तथो ह यजमानं लोकान्नान्तरेति॥ तं प्राञ्चमनुसमस्यति–प्राची हि देवानां दिक् । अथो उदञ्चम्–उदीची हि मनुष्याणां दिक्। तमङ्गुलिभिरेव योयुप्येरन्–न काष्ठैः । दारुभिर्वा इतरं शवं व्यृषन्ति । नेत्तथा करवाम–यथेतरं शवमिति । तस्मादङ्गुलिभिरेव योयुप्येरन्–न काष्ठैः । यदा होता सूक्तवाकमाह ॥ अथाग्नीदाह–'अनुप्रहर' इति । तद्यत्रास्येतर आत्मागन्–तदेवास्यैतद्गमय–इत्येवैतदाह । तूष्णीमेवानुप्रहृत्य–'चक्षुष्पा अग्नेऽसि, चक्षुर्मे पाहि' (वा. सं. २. १६) इति । आत्मानमुपस्पृशति । तेनो अप्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति ॥ अथाह–'संवदस्व' इति । संवादयैनं

तं प्राञ्चमनु । 'तं' प्रकृतं प्रस्तरं 'प्राञ्चं' प्रागग्रं सूक्तवाके उक्तप्राये[9] 'अनु' पश्चात् 'समस्यति समग्रमेव प्रक्षिपति । **'तमङ्गुलिभिरेव योयुप्येरन्'** । "युप. रुप. लुप. विमोहने" (दिवा. प. १२९) पुनः–पुनस्तं मूर्च्छयेयुः, 'न काष्ठैः', हस्तेनोपक्षिपेयुरित्यर्थः । किं कारणम् ? "दारुभिर्वा इतरं मानुषं शवं व्यृषन्ति" । ऋष[10]–ऋषी–गतौ (तुदा. पर. ७) नयनेऽत्र द्रष्टव्यः। विस्तारयन्ति, सुगंधित्वायेत्यर्थः[11] । तदुपचाराच्चास्य यज्ञियस्य विलक्षणेनोपचारेण भवितव्यमिति । **नेत्तथेति** । 'नेत्'–इति परिभये । तत्तथेत्याह ॥ १८ ॥

अथाग्नीदाह । प्रसन्ना ॥ १९ ॥

'अथाह' । संवदस्वेत्यादीनां व्याहृतीनां बाह्यस्तावदर्थः ।–अग्नीदध्वर्युं प्रेष्यति–'संवदस्व' त्वं मया सह शंयुवाकप्रैषार्थमिति[12] । तमध्वर्युः पृच्छति–'अगानग्नीत्' हे अग्नीत् ! किमगमत् प्रस्तरशरीरो यज-

---

१–'रग्र' ख. ग. च. झ. । २–'र्दाह' ख. ग. झ. । ३ 'र्व्वा' च. । ४–'माह' ख. ग.झ. । ५–'क्ति' च. । ६–'संवद' ग. झ. 'सुव्वद' क. । ७–'व्वै' च. । ८–'नयतुः' च. । ९–सूक्तवाके उक्ते पश्चात्समग्रमेव प्रक्षिपति–ज. । १०–ऋषी–गतावित्येतावदेव ज. झ. उपलभ्यते च. तदेव धातुपाठेऽपि । ११–सुदग्धत्वायेत्यर्थः–ज. झ. । १२ शम्युवाकप्रैषार्थमिति, झ. एवमग्रेऽपि 'शम्यु' इत्येव ।

अथाह स्वगा दैव्या होतृभ्य इति । दैव्या वा एते होतारो यत्परिधयोऽग्नयो हि तानेवैतत् स्वगाकरोति तस्मादाह स्वगा दैव्या होतृभ्य इति स्वस्तिर्मानुषेभ्य इति तदस्मै मानुषाय होत्रे[1]ऽहलामाशास्ते ॥ २१ ॥

दैवैरित्येवैतदाह । 'अगानग्नीत्' इति–अगन् खल्वित्येवैतदाह । 'अगन्'–इतीतरः प्रत्याह । 'श्रावय' इति, तं वै दैवैः श्रावय, तमनुबोधयेत्येवैतदाह । 'श्रौषट्' इति–विदुर्वा एनम्, अनु वा एनमभुत्सत–इत्येवैतदाह । एवमध्वर्युश्चाग्नीच्च देवलोकं यजमानमपिनयतः ॥ अथाह–'स्वगा दैव्या होतृभ्यः' इति । दैव्या वा एते होतारो यत्परिधयः । अग्नयो हि । तानेवैतत् स्वगा करोति । तस्मादाह–स्वगा दैव्या होतृभ्य–इति । 'स्वस्तिर्मानुषेभ्यः'

मानः स्वर्गं लोकम् ? किं दग्धः प्रस्तर इत्यर्थः । अग्नीत्तु 'अगन्' इति प्रतिवचनं ददाति । गतो यजमानः, दग्धः प्रस्तर इत्यर्थः । अध्वर्युस्त्वाह–यद्येवम्, ततः शंयुवाकपरिधिप्रहरणयोः कालो वर्तते, ततश्च[3] 'श्रावय' होतारम्, आकर्णयेत्यर्थः । अग्नीच्चाह–'श्रौषट्' शृणोत्येवायमवहितः[4], ब्रूहि त्वं यद्विवक्षितमिति ॥

'स्वगा दैव्या होतृभ्यः' इति शंयुवाकप्रैषः । हे होतः ! शंयोर्बार्हस्पत्यस्य[5] ऋषेरार्षम् ब्रूहि । 'स्वगा' स्वस्थानगामिनं[6] त्वां 'दैव्या' देवेभ्यो 'होतृभ्यः' परिधिशरीरेभ्योऽत्र हूयन्ताम्[7] परिधय इत्यर्थः । 'मानुषेभ्यः' तु होतृभ्यः 'स्वस्ति' अविनाशोऽस्त्वित्येवंरूपं वाक्य 'ब्रूहि'[8] इति । श्रुतिस्तु साङ्केतिकं गूढतरं[9] मर्थं व्याचष्टे।–तत्र च यथैव प्रहरणसम्बन्धमूक्तवाकप्रैषसंबद्धं[10]माश्रावणमनुषज्जतः परिधीनामुपकारकमित्युक्तम्; तथेहापि परिधिप्रहरणसम्बन्धशंयुवाकप्रैषसम्बद्धा व्याहृतयोऽनुषङ्गात् प्रस्तरवृत्तान्तं प्रकाशयन्तीति दर्शयति । **संवादयैनं दैवैरि**ति । प्रियमिवातिथिमागतैर्दैवैः सम्भाषयेत्यर्थः ॥ णिचो लोपमत्र दर्शयति–**अगानग्नीदि**ति । गमनद्रढिम्ने । तमेवाग्नीधं पृच्छति–किं गतोऽयं यजमानो येन संवाद्यते ? न गंत[11] इतीतरेणोक्तेऽध्वर्युराह–तमेव तर्हि मद्वचनेन श्रावयैतमिति । अग्नीत्त्वाह–श्रौषडिति । 'विदुर्वा एनमिति' जानन्त्येवैनं देवाः; उपकारित्वादनाख्यातमपीत्यर्थः । **अनु वा एनमभुत्सते**ति । पूर्वमेवायं बुद्धो दैवैरित्ययं वा श्रौषडित्यस्यार्थः ॥ २० ॥

''**अथाह स्वगा**'' । ''तदस्मै मानुषाय''–इति प्रयोगे बहूनां मानुषाणां होतृणामभावादेकवचनस्थाने एवैतद्बहुवचनमिति दर्शयति ॥ २१ ॥

१–'होतृहला' 'होत्रे दकला' इति क्वचित् । २ 'शास्ते' च. । ३ ततश्चाश्रावय–ज. झ. । ४ 'मपिवाहितो ज. झ. । ५ 'शम्योर्ब्रूहि–अस्य ऋषेरार्षम्'–ज. झ. । ६ स्वस्थानगामिभ्यो देवेभ्यो–झ. । ७ हूयताम्–झ. । ८ वा ब्रूहि ज. झ. । ९ रूढतर ज. झ. । १० सम्बन्धमाश्रावण–ज. झ. । ११ गत इतीतरेणोक्ते–झ. ।

अथ परिधीननुप्रहरति । स मध्यममेवाग्रे परिधिमनु प्रहरति यं परिधिं पर्यधत्था[1] ऽअग्ने देव पणिभिर्गुह्यमानः[2] [3]। तं त ऽएतमनुजोषं भराम्येष नेत्त्वदपचेतयाता[4] ऽइत्यग्नेः प्रियं पाथोऽपीतमितीतरावनु[5] समस्यति[6] ॥ २२ ॥

अथ जुहूञ्चोपभृतं च सम्प्रगृह्णाति। अदो हैवाहुतिं करोति यदनक्त्या-[7] हुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति तस्माज्जुहूञ्चोपभृतञ्च सम्प्रगृह्णाति ॥ २३ ॥

स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णाति । यद्वा अनादिष्टं देवतायै हविर्गृह्यते सर्वा वै तस्मिन् देवता अपित्विन्यो मन्यन्ते न वा ऽएतत् कस्यैचन देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशति यदाज्यं तस्माद्विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णात्येतद्ध वैश्वदेवꣳ हविर्यज्ञे[8] ॥ २४ ॥

इति–तदस्मै मानुषाय होत्रेऽह्वलामाशास्ते ॥ अथ परिधीननुप्रहरति । स मध्यममेवाग्रे परिधिमनुप्रहरति–'यं परिधिं पर्यधत्था अग्ने देव पणिभिर्गुह्यमानः । तं त एतमनुजोषं भरामि–एष नेत त्वदपचेतयातै ' (वा. सं. २. १७) इति । 'अग्नेः प्रियं पाथोऽपीतम्' (वा. सं. २. १७) इतीतरावनुसमस्यति ॥ अथ जुहूं चोपभृतं च संप्रगृह्णाति । अदो हैवाहुतिं करोति–यदनक्ति । आहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छाद्–इति । तस्माद् जुहूं चोपभृतं च संप्रगृह्णाति ॥ स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णाति । यद्वा अनादिष्टं देवतायै हविर्गृह्यते--सर्वं वै तस्मिन् देवता अपित्विन्यो मन्यन्ते । न वा एतत् कस्यैचन देवतायै

अथ परिधीन् । प्रसन्ना ॥ २२ ॥

अथ जुहूम् 'सम्प्रगृह्णाति' सङ्क्ते उद्गृह्णाति–संस्रवहोमाय, आज्यशेषस्य स्वगाकाराय च । कुत एतत् ? मन्त्रवर्णाद् वाक्यशेषाच्च । **आहुतिर्भूत्वे**ति । 'एतेन प्रस्तरमनुसमस्यति' ' परिधीननुप्रहरति'–इत्येते (श० प० ८ । ३ । २८ । २२) (का० श्रौ० सू० ३ । १३९) अपिहोमचोदने एव वक्तव्ये । ''अदो हैवाहुतिम्''–इति परिधिसंस्काराशंकां निवर्तयति । एवं ह्याशंकते।–''यद्वै हविरभ्युक्तं यदभिघारितं तज्जुष्टं तन्मेध्यम्''–इति वचनाद् हविरभिघारणीयम्, अनन्तरमेव च हुताः परिधयः; तेऽभिघारिताः आहुतिर्भवति; अतस्तेषामाहुतित्वायैते स्रुचौ सम्प्रगृह्येते, न पृथगेव संस्रवहोमः कर्मेति; तन्निराकरोति । अत एव परिधय आहुतिकृता ये ते आज्येन जौहवेनाक्तास्तस्मान्न तेषामाहुतित्वाय स्रुचौ सम्प्रगृह्येते, किं तर्हि ? 'आहुतिर्भूत्वा इदमेवाज्यं 'देवलोकं' गच्छेदित्येवमर्थं ' सम्प्रगृह्णाति' । यथैव प्रस्तरपरिधीनां स्वगाकारो ह्युक्तः, एवमाज्यशेषस्यापि विलग्नस्येत्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

'' **स वै विश्वेभ्यः**'' । 'अपित्विन्यः' भागिन्यः; अत्र वयमपीत्येवं मन्यन्ते ॥ २४ ॥

---

१ 'पर्यंधस्था' इति क्वचित् । २ 'गुह्यमानः क. । ३ नास्तीयं रेखा ख. ग. झ. । ४ 'नेत्वु' 'नेनत्व' इति क्वचित् । ५ 'प्प्रियं' च. । ६ 'ति' च. । ७ 'क्त्याहुति' क. । ८–'यज्ञे' इति ख. ग. । 'यज्ञे' इति क. ।

स सम्प्रगृह्णाति । सꣳस्रवभागा स्थेषा बृहन्तं ऽइति सꣳस्रवो ह्येव खलु परिशिष्टो भवति प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च देवा ऽइति प्रस्तरश्च हि परिधयश्चानुप्रहृता भवन्तीमां व्वाचमभिविश्वे गृणन्त इत्येतदु व्वैश्वदेवं करोत्यासद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वꣳ स्वाहाव्वाडिति तद्यथा व्वषट्कृतꣳ हुतमेवमस्यैतद्भवति ॥ २५ ॥

स यस्यानसो हविर्गृह्णन्ति । अनसस्तस्य धुरि व्विमुञ्चन्ति यतो युनजाम ततो व्विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो व्विमुञ्चन्ति यस्यो पात्रे स्फ्ये तस्य यतो युनजाम ततो व्विमुञ्चामेति यतो ह्येवं युञ्जन्ति ततो व्विमुञ्चन्ति ॥ २६ ॥

युजौ ह वा ऽएते यज्ञस्य यत्स्रुचौ । ते ऽएतद्युङ्क्ते यत् प्रचरति स यं निधायावद्येद् यथा व्वाहनमवाच्छेदेवं तत्ते ऽएतत् स्विष्टकृति व्विमोचनमागच्छतस्ते तत्सादयति तद्विमुञ्चति ते ऽएतत्पुनः प्रयु-

हविर्गृह्णन्नादिशति—यदाज्यम् । तस्माद् विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णाति । एतदु वैश्वदेवं हविर्यज्ञे ॥ स सम्प्रगृह्णाति । संस्रवभागा स्थेषा बृहन्तः (वा. सं. २. १८) संस्रवो ह्येव खलु परिशिष्टो भवति । 'प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च देवाः' (वा. सं. २ । १८) इति । प्रस्तरश्च हि परिधयश्चानुप्रहृता भवन्ति । 'इमां वाचमभिविश्वे गृणन्तः' (वा. सं. २ । १८) इति । एतदु वैश्वदेवं करोति । आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं स्वाहावाट्—(वा. सं. २ । १८) इति । तद्यथा वषट्कृतं हुतम्—एवमस्यैतद्भवति ॥

स यस्यानसो हविर्गृह्णन्ति—अनसस्तस्य धुरि विमुञ्चन्ति—यतो युनजाम ततो विमुञ्चाम इति । यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो विमुञ्चन्ति । यस्यो पात्रे स्फ्ये तस्य—यतो युनजाम ततो विमुञ्चाम इति । यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो विमुञ्चन्ति ॥ युजौ ह वा एते यज्ञस्य—यत्स्रुचौ । ते

"स सम्प्रगृह्णाति" (का० श्रौ० सू० ३ । १३६) संस्रवो ह्येवेति । यदा यः परिशिष्टः संस्रवः, तदा तद्भाजः संस्रवभागा एव भवन्तीत्यभिप्रायः । प्रस्तरश्च हीति । प्रस्तरे परिधिषु च हुतेषु तदिन्धनोऽग्निः शरीरं येषां ते, 'प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च' भवन्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

"स यस्यानसः" 'विमुञ्चन्ति' जुहूपभृतौ । यतो युनजामेति व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

"युजौ ह वा एते" । विमोचनार्थवादोऽयम् । तत्र च "यज्ञं वा अनु प्रजाः"—इत्यधिभूतं वक्ष्यते, (श० प० ८ अ० ३. ब्रा० २७ क०) तदुपक्रमार्थं 'युजौ' योक्तव्याश्वौ 'एते यज्ञस्य यत् स्रुचौ'—इत्याह । स यं निधायावद्येदिति । प्रसङ्गनार्थप्राप्तं चरकश्रुतिप्राप्तं च निधायावदानं प्रतिषेध-

१–'बृहन्त इति' इति ख. ग. घ. झ. । २–'देवा इति' इति ख. ग. घ. झ. । ३–'व्वषट्' इति क. । ४–'ह्' इति ख. ग. । 'हविर्गृह्णन्ति' इति क. । ५–'युनजाम' इति क. । ६–'ह्येवं' इति ख. ग. झ. ।

ङ्क्तेऽनुयाजेषु सोऽनुयाजैश्चरित्वैतद्विमोचनमागच्छति ते तत्सादयति तद्विमुञ्चति ते ऽएतत्पुनः प्रयुङ्क्ते यत् सम्प्रगृह्णाति तद्यां गतिमभियु ङ्क्ते तां गतिं गत्वा व्विमुञ्चते यज्ञं वा ऽअनुप्रजास्तस्मादयं पुरुषो य्युङ्क्तेऽथ व्विमुञ्चतेऽथ य्युङ्क्ते तद्यां गतिमभियुङ्क्ते तां गतिं गत्वान्त-तोव्विमुञ्चते स सादयति घृताची स्थो धुर्यौ पातꣳ सुम्ने स्थः सुम्ने माधत्तमिति साध्व्यौ स्थः साधौ माधत्तमित्येवैतदाह ॥ २७ ॥ १ ॥

इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

एतद्युङ्क्ते—यत् प्रचरति । स यं निधायावद्येद्, यथा वाहनमवाच्छेंद्—एवं तत् । ते एतत् स्विष्टकृति विमोचनमागच्छतः । ते तत्सादयति, तद्विमुञ्चति, ते एतत्पुनः प्रयुङ्क्तेऽनुयाजेषु । सोऽनुयाजैश्चरित्वैतद्विमोचनमागच्छति । ते तत्सादयति, तद्विमुञ्चति, ते एतत् पुनः प्रयुङ्क्ते—यत् सम्प्रगृह्णाति । तद्यां गतिमभियुङ्क्ते, तां गतिं गत्वा विमुञ्चते । यज्ञं वा अनु प्रजाः । तस्मादयं पुरुषो युङ्क्ते, अथ विमुञ्चते अथ युङ्क्ते, तद्यां गतिमभियुङ्क्ते तां गतिं गत्वान्ततो विमुञ्चते । स सादयति—घृताची स्थो धुर्य्यौ पातं, सुम्ने स्थः सुम्ने मा धत्तम्—(वा. सं. २ । १९) इति । साध्व्यौ स्थः । साधौ मा धत्तमित्येवैतदाह ॥

ति । 'वाहनं' वाहयति तदेभिरिति वाहनमश्वादि, यथातत् 'अवाच्छेंत्' अधःपतेत् वाह्यमानं, 'एवं' निधानं स्रुचोः प्राग्विमोकादधश्चलनम्, 'तत्' यज्ञस्य स्यादित्यर्थः । त एतत् स्विष्टकृतीति । ये चरतां युङ्क्ते, 'तं' 'स्विष्टकृति' अतीते इति शेषः । 'वि' अपरिसमाप्तोऽर्थः (निरु० १ । १। ९) । विमुच्यतेऽस्मिन्निति 'विमोचनम्' स्थानम्, तत् 'आगच्छत' । 'ते' 'तत्' तत्र 'सादयति' अध्वर्युः, ' तत् ' तत्र 'विमुञ्चति'। विश्रामार्थम् ' पुनः' च 'अनुयाजेषु' प्रयुङ्क्ते । तदन्ते च विश्रामार्थमेव पुनः 'विमुञ्चति' । 'पुनः' च 'सम्प्रगृह्णाति' 'प्रयुङ्क्ते'; तदन्ते च कृतार्थः सन् 'गतिं'गतं 'अभियुंक्ते'करोति। मन्त्रेण देशनियमेन च गम्यत इति 'गतिः' अध्वा गन्तव्यः। 'यां गतिं' यमध्वानं 'अभि' गन्तुं 'युङ्क्ते', 'तां गतिं'तमध्वानं 'गत्वा' विमुञ्चते।' ''यज्ञं वा अनुप्रजाः'' इत्यधियाज्ञिकयोर्योगविमोकयोरधिभूतवचनम्। 'साध्व्यौ'—इति ' सुम्ने'—इत्यस्य व्याख्यानम्; 'साधौ'—इति च 'सुम्ने'—इत्यस्य 'सुम्नं' सुखम्, तच्च साध्वित्यभिप्रायः (का० श्रौ० सू० ३ । १३७ ।) ॥ २७ ॥ १ ॥ [८. ३.] ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्येऽष्टमस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ।

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्येऽष्टमोध्यायः समाप्तः ।

१—'ह्वा' इति क. ।

अथ प्रथमकाण्डे नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स यत्राह । इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति यद्वतो होतान्वाह सूक्तैवं तदाह यजमानायैवैतदाशिषमाशास्ते । तद्वा ऽएतदुपरिष्टाद्यज्ञस्याशिषमाशास्ते द्वयं तद्यस्मादुपरिष्टाद्यज्ञस्याशिषमाशास्ते ॥ १ ॥

यज्ञं वा ऽएष जनयति । यो यजत ऽएतेन ह्युक्त्वा ऽऋत्विजस्तन्वते तं जनयन्त्यथाशिषमाशास्ते तामस्मै यज्ञ ऽआशिषꣳ सन्नमयति यामाशिषमाशास्ते यो माजीजनतेति तस्माद्वा ऽउपरिष्टाद्यज्ञस्याशिषमाशास्ते ॥ २ ॥

स यत्राह–'इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति' । यदतो होतान्वाह–सूक्तैव तदाह । यजमानायैवैतदाशिषमाशास्ते । तद्वा एतदुपरिष्टाद् यज्ञस्याशिषमाशास्ते । द्वयं तद्, यस्मादुपरिष्टाद् यज्ञस्याशिषमाशास्ते ॥ यज्ञं वा एष जनयति–यो यजते । एतेन ह्युक्त्वा ऋत्विजस्तन्वते, तं जनयन्ति, अथाशिषमाशास्ते । तामस्मै यज्ञ आशिषं सन्नमयति–यामाशिषमाशास्ते, यो माऽजीजनतेति । तस्माद्वा उपरिष्टाद् यज्ञस्याशिषमा-

स यत्राह । आध्वर्यवः सूक्तवाकप्रैषः शंयुवाकप्रैषश्चाधस्तादुक्तः (श० प० ब्रा० अ० ८ । ब्रा० ३ । कं० १०) तत्प्रसङ्गात् सूक्तवाकशंयुवाकयोर्हौत्रयोरेतद्ब्राह्मणम्[6] । तत्रापि सूक्तवाकस्य प्रयोजनं विवक्षुः–कालसम्बन्धागतमुपादाय[7] प्रयोजनमाह–**स यत्राहे**ति । यस्मिन्कालेऽध्वर्युराह–"इषिता दैव्या"–इत्यादि, (का० श्रौ० सू० ३ । १२१ सू०) 'अतः', अत इति सर्वनामव्यत्ययो द्रष्टव्यः, तत ऊर्ध्वं 'होता' 'यदाह' "इदं द्यावापृथिवी"–इत्यादि, (श० प० अ० ९ । ब्रा० १ । कं० ४) 'तत्' 'सूक्तैवान्वाह'[8] । इति सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम् । शोभनार्थत्वाच्छोभनादिवचनानि सूक्तानि, ततश्च सूक्तानां वाकः वाचको ग्रन्थः सूक्तवाक इत्येवं सूक्तवाकशब्दो निर्वाच्य इत्यभिप्रायः । यजमानायेति सूक्तवाकस्य सङ्क्षेपार्थाभिधानम् । यदपि चात्रातीतार्थकीर्तनं तदपि आशीःपरमेवेति दर्शयिष्यति–"तद्यज्ञस्यैवैतत्समृद्धिमाशास्ते"–इति (श० प० अ० ९ । ब्रा० १ । कं० १०) तद्वा एतदिति कारणविवक्षयोपन्यासः ॥ १ ॥

यज्ञं वा । 'एषः' 'यः' यजमानः 'मा' 'अजीजनत' जनितवान्, 'अस्मै' तस्मै 'आशिषं' सन्नमयामीति मन्यमानो 'यज्ञः' यजमानमुत्तरकाले 'सन्नमयति', न प्रागित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

१–'सूक्तऽ–इव' इति ख. ग. झ. । २–'यजमानाय वै' इति क. । ३–'ह्युक्त्वा ऋ' इति ख. ग. घ. झ. । ४–'यज्ञ आशि' इति ख. ग. घ. झ. । ५–'शम्युवा' इति झ । ६–'सूक्तवाकशंयुवाकयोरेतत् ब्राह्मणम्' इति झ. । ७–'सम्बन्धगत' इति ज. झ. । ८–'सूक्तान्याह' इति ज. झ.

देवान्वा ऽएष प्रीणाति । यो यजत ऽएतेन यज्ञेनऽर्ग्भिरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहुतिभिरिव त्वत्स देवान् प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति तेष्वपित्वी भूत्वाथाशिषमाशास्ते तामस्मै देवा आशिषꣳ सन्नमयन्ति यामाशिषमाशास्ते यो नोऽप्रैषीदिति तस्माद्वा ऽउपरिष्टाद्यज्ञस्याशिषमाशास्ते ॥ ३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदिति भद्रꣳ ह्यभूद् यो यज्ञस्य सꣳस्थामगन्नाधर्म सूक्तवाकमुत नमोवाकमित्युभयं वा ऽएतद्यज्ञ ऽएव यत् सूक्तवाकश्च नमोवाकश्चारात्स्म यज्ञमविदाम यज्ञमित्येवैतदाहाग्ने त्वꣳ सूक्तवागस्युपश्रुती दिवस्पृथिव्योरित्यग्निमेवैतदाह त्वꣳ सूक्तवागस्युपशृण्वत्योरनयोर्द्यावापृथिव्योरित्योमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्तामित्यन्नवत्यौ तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्तामित्येवैतदाह ॥ ४ ॥

शास्ते ॥ देवान्वा एष प्रीणाति—यो यजते । एतेन यज्ञेनर्ग्भिरिव त्वद्, यजुर्भिरिव त्वद्-आहुतिभिरिव त्वत् स देवान् प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति । तेष्वपित्वी भूत्वाथाशिषमाशास्ते । तामस्मै देवा आशिषं सन्नमयन्ति—यामाशिषमाशास्ते, यो नोऽप्रैषीदिति । तस्माद्वा उपरिष्टाद् यज्ञस्याशिषमाशास्ते ॥ अथ प्रतिपद्यते । 'इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदिति' । भद्रं ह्यभूद्—यो यज्ञस्य संस्थामगन् । आधर्म सूक्तवाकमुत नमोवाकम् इति । उभयं वा एतद्यज्ञ एव—यत् सूक्तवाकश्च नमोवाकश्च । अरात्स्म यज्ञम्, अविदाम यज्ञमित्येवैतदाह ।

देवान्वा एषः । त्वच्छब्दः समुच्चये; ऋग्भिश्च यजुर्भिश्चाहुतिभिश्चेत्यर्थः । 'देवान्' 'प्रीत्वा' तर्पयित्वा, शास्त्रपरिपदीव सन्तप्रश्ने (?) सन्दत्त्वा[3], 'तेषु' देवेषु, तेषां मध्ये 'अपित्वी' भागी भवति । भागी हि भागं प्रार्थयमानो लभते, नाभागीत्यभिप्रायः । 'यो नः' 'अप्रैषीत्' तर्पितवान्, 'तस्मै' 'आशिषं' सन्नमयाम इति मन्यमाना 'देवाः' 'सन्नमयन्ति' । तच्चोर्द्ध्वं यज्ञात्, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ ३॥

अथ प्रतिपद्यते । होता वक्तुमारभत इत्यर्थः । "इदं द्यावापृथिवी"—इत्यादिसूक्तवाकः (तै० ब्रा० ३ । ५ । १० ।) तत्रादौ तावत् हे 'द्यावापृथिव्यौ !' 'इदं' तावद् युवयोः प्रसादादस्माकं कल्याणं जातमेव । किम् ? 'आर्धम' ऋद्धवन्तः, 'सूक्तवाकं' देवान् स्तुतवन्तो वयमित्यर्थः । 'उत' अपि 'नमोवाकम्' अन्नदानवचनं च प्राप्तवन्तः । यज्ञेन द्वयमपि भवेदिति देवता इष्टा अस्माभिरित्यर्थः । अधुना युवयोरेव प्रसादादिदं 'सूक्तोच्यं' सूक्तवचनमृद्ध्यास्मेत्याशीः । 'अग्ने त्वम्'—इति अग्निं होतारमुपधावति । हे भगवन् ! 'अग्ने' ! 'त्वम्' एव सूक्तानां वक्ता

१—'यज्ञ एव' इति ख ग. घ. ङ. । २—इत ऊर्ध्वमेतत्प्रकरणस्था मन्त्राः प्रचलितसंहितापाठे न दृश्यन्ते । ३—'शास्त्रपद्धत्या तर्पणीयं दत्त्वा' इति युक्तः पाठः ।

शङ्क्वी जीवदानू ऽइति शङ्क्वी ते जीवदानू स्तामित्येवैतदाहात्र-स्नू ऽअप्रवेदे ऽइति माह कुस्माच्चनं प्रत्रासीर्म्मो त ऽइदं पुष्टं कश्चन प्रविदतेत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

उरुगव्यूती अभयं कृताविति । उरुगव्यूती तेऽभये स्तामित्येवैत-दाह वृष्टिद्यावा रीत्यापेति वृष्टिमत्यौ ते स्तामित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अग्ने त्वं सूक्तवागस्युपश्रुती दिवस्पृथिव्योरिति । अग्निमेवैतदाह । त्वं सूक्तवागसि, उपशृण्वत्योरनयोर्द्यावापृथिव्योरिति ॥ ओमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्तामिति । अन्नवत्यौ तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान ! द्यावापृथिवी स्तामित्येवैतदाह ॥ 'शङ्क्वी जीवदानू' इति । शङ्क्वी ते जीवदानू स्तामित्येवैतदाह । 'अत्रस्नू अप्रवेदे' इति । मा ह कस्माच्चन मत्रासीः । मो त इदं पुष्टं कश्चन प्रविदतेत्येवैतदाह ॥ उरुगव्यूती अभयं कृताविति । उरुगव्यूती तेऽभये स्तामित्येवैतदाह । वृष्टिद्यावा रीत्यापेति ।

'असि'; नाहं मानुष इति विदित्वा मामधिष्ठातुमर्हसीत्यभिप्रायः । 'उपशृण्वत्यो:', 'द्यावापृथिव्योरिति' एकान्तमनक्तमपि कुर्यात् ? न जनसंसर्दीत्यभिप्रायः ॥ "ओमन्वती"—इत्याशीर्यजमान प्रत्यक्षीकृत्य । तयोराविदि, "अग्निरिदमित्यादि" (तै० ब्रा०३ । ५ । १०) मिथो हेतुवचनम्,—यस्माद्—द्यावा-पृथिव्योरनुमन्यमानयोरग्न्यादयो हवींष्यजुषन्त, तस्माद्द्यावापृथिव्यौ ओमन्वदादिगुणौ स्तामिति सम्बन्धः । अस्या मृधेदिति । परोक्षीकृत्य यजमानं तस्मा आशिष आशास्ते । उत्तरां देवयज्या-मित्यादि । यदनेन हविषेत्याशिष एव समाप्ते "इदश्च नमो देवेभ्य" इति याचितेभ्यो निह्नवः । एतमेवार्थं 'भद्रं ह्यभूत्'—इत्यादि विवृण्वन् दर्शयति । 'अरात्स्म यज्ञम्'—इति तत् "आर्ध्म सूक्तवाकमित्यस्य पर्यायवचनम् 'अरात्स्म'—इत्यस्यापि 'अविदाम'—इत्येतत्पर्यायवचनं समाधितवन्तो लब्धवन्तो यज्ञं, वयमित्यर्थः । 'उपश्रुती'। उपशृणोतीत्युपश्रुतिः, ततः सप्तमीद्विवचने उपश्रुत्योरिति प्राप्तम्, ततश्छान्दसः पूर्वसवर्णः 'उपश्रुती'—इति; उपशृण्वत्योरिति तद् दर्शयति । दिवस्पृथिव्योः—इत्यस्य शब्दसमाधिः 'द्यावापृथिव्योरिति । ओमन्वती अवति तर्पयति इति 'ओमन्' अन्नम् तद्वती, ओमन्वत्यौ 'अन्नवत्यौ'—इति समाधिः ॥ ४ ॥

शङ्क्वी । शङ्ख ते गावौ च शङ्क्व्याविति प्राप्ते पूर्वसवर्णः । जीवदानू जीवनस्य दात्र्यौ । अत्रसन-शीले "अत्रस्नू" । अत्रस्नू च ते देवते उपासीनो न त्रस्यतीति देवधर्मं यजमाने दर्शयति—माह कस्माच्चन मत्रासीरिति । "अप्रवेदे" प्रवेदनं प्रलाभः, नास्ति प्रवेदनमेतयोः 'अप्रवेदे' दुर्लभे; तादृश्यौ चोपासीनस्य । 'पुष्टम्' पुष्टिरित्येतद्दुर्लभता न भवतीत्येतत् 'मो त इद पुष्टं' 'कश्चन' कश्चिदपि 'प्रविदत' प्रालभत इत्यतिदिशति ॥ ५ ॥

उरुगव्यूती । गावः अवन्ति तृप्यन्त्यस्यामिति 'गव्यूतिः' गोप्रचारः; सा च क्षेम उर्वी भवति ।

१–'शंगवी' इति क. । २–अप्रवेदे' इति क. । ३–'कस्माच्चन' इति क. । ४–'वेदित्वा' इति ज. झ. । ५–'ओमा इति झ. । ६–'नास्ति प्रवेदनं प्रलाभ एतयोः' इति झ. ।

शम्भुवौ मयोभुवाविति । शम्भुवौ ते मयोभुवौ स्तामित्युवैतदाहो-र्जस्वती च पयस्वती चेति रसवत्यौ त ऽउपजीवनीये स्तामित्युवै-तदाह ॥ ७ ॥

सूपचरणा च स्वधिचरणा चेति । सूपचरणाह तेऽसावस्तु याम-धस्तादुपचरसि स्वधिचरणो त ऽइयमस्तु यामुपरिष्टादधिचरसी-त्युवैतदाह तयोराविदीति तयोरनुमन्यमानयोरित्युवैतदाह ॥ ८ ॥

वृष्टिमत्यौ ते स्तामित्येवैतदाह ॥ **शम्भुवौ मयोभुवाविति** । शम्भुवौ ते मयोभुवौ स्तामि-त्येवैतदाह । **ऊर्जस्वती च पयस्वती चेति** । रसवत्यौ त उपजीवनीये स्तामित्येवैतदाह ॥ **सूपचरणा च स्वधिचरणा चेति** । सूपचरणा ह तेऽसावस्तु यामधस्तादुपचरसि । स्वधि-चरणो त इयमस्तु–यामुपरिष्टादधिचरसीत्येवैतदाह । **तयोराविदीति** । तयोरनुमन्यमान-

---

व्याघ्रादिभये त्रसन्ति, न दूरं ग्रामाद्गावो गच्छन्तीत्यनुर्वी गव्यूतिर्भवति । तेन गवां क्षेमहेतू द्यावापृथिव्यौ स्तामित्यर्थः । **अभयं कृताविति** । सामान्येनाभयङ्करे स्यातामिति । ‘वृष्टिद्यावा’ वृष्टेर्दात्र्यौ । ददातेर्वनिप् (पा० सू० ३ । २ । ७४) यकारश्चागमः “आतो युक्”–इति (पा० सू० ७ । ३।३३) वृष्टिदातारावितिं प्राप्ते । “रीत्यापा” । ‘रीतिस्तृप्तिस्तामापत इति ‘रीत्यापा’; सुष्ठु वर्षवत्या-वित्यर्थः ॥ ६ ॥

शम्भुवौ । दुःखोपशमनं ‘शम्’ भावयत इति ‘शम्भुवौ’ स्यातामिति सर्वेण प्रार्थ्यते । ‘मयः’ सुखम्, अनुकूलवेदनीयम्, तद्भावयतः ‘मयोभुवौ’ । ‘ऊर्जस्वती’ (तै० सं० २ । ६ । ९ ।) “ऊर्ज–बलप्राणनयोः” (धा०पा०चु० प०१६) ऊर्जयतीति ‘ऊर्ग्’ रसः, सोऽनयोरस्तीत्यूर्जस्वत्यौ । ऊर्जो मतुप्यसुगागमः । मकारस्य वत्वम् (पा० सू० ८ । २ । ९ ।) ‘एतदाह’–**रसवत्यौ ते स्तामित्याहेति** । ‘पयः’ आप्यायनं स्थावरजङ्गमानां नोपघातकम्, तद्वत्यौ; तदाह–**उपजीवनीये स्तामित्येवैतदाहेति** ॥ ७ ॥

सूपचरणा । अकृच्छ्रेणोपचर्यत इति सूपचरणा द्यौः; सा ह्यविरुद्धा अकृच्छ्रेणैवोपचर्यते । एवं ‘स्वधिचरणा’ पृथिवी; तस्यां हि दृढायामकृच्छ्रेण चरन्ति । “छन्दसि गत्यर्थेभ्यः”–इति (पा० सू० ३ । ३ । ११९) खलर्थे युच्प्रत्ययः । एतदाह–**सूपचरणा ह तेऽसावस्त्वित्यादिना** । आवेदनम् ‘आवित्’ । आवेदनेनात्र यज्ञविषया मतिर्लक्ष्यते । यस्य जानतः शक्तस्य यत् क्रियते, स तदनु-मन्यत इति गम्यते ॥ ८ ॥

१–‘द्यु’ इति क. ।

अग्निरिदꣳ हविः । अजुषतावीवृधतमहो ज्यायोऽकृतेति तदाग्नेयमाज्यभागमाह सो[1]मे ऽइदꣳ हविरजुषतावी[2]वृधतमहो ज्यायोऽकृतेति तत्सौम्यमाज्यभागमाहाग्निरिदꣳ हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृतेति तद्य ए[3]षे ऽउभयत्राच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति तमाह ॥ ९ ॥

अथ यथादेवतम् । दे[4]वा ऽआज्यपा आज्यमजुषन्तावीवृधन्तमहो ज्यायोऽकृतेति तत्प्रयाजानुयाजानाह प्रयाजानुयाजा वै देवा ऽआज्यपा[5] ऽअग्निर्हो[6]त्रेणेदꣳ हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृतेति तदग्निꣳ होत्रेणाजुषतेत्येवं या[7] ऽइष्टा देवता भवन्ति ताः सम्पश्यत्यसौ हविरजुषतासौ हविरजुषतेति तद्यजुस्येवैतत्समृद्धिमाशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि महज्जयन्ति तस्मादाहाजुषतेत्यवीवृधतेति यद्वै देवा हविर्जोषयन्ते तदपि गिरिमात्रं कुर्वते तस्मादाहावीवृधतेति ॥ १० ॥

योरित्येवैतदाह ॥ अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधतमहो ज्यायोऽकृतेति । तदाग्नेयमाज्यभागमाह । सोम इदं हविरजुषतावीवृधतमहो ज्यायोऽकृतेति । तत्सौम्यमाज्यभागमाह । अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधतमहो ज्यायोऽकृतेति । तद्य य एष उभयत्राच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति तमाह ॥ अथ यथादेवतम् । देवा आज्यपा आज्यमजुषन्तावीवृधतमहो ज्यायोऽकृतेति । तत् प्रयाजानुयाजानाह । प्रयाजानु

अग्निरिदꣳ हविः । तदाग्नेयमिति समस्तार्थवचनम् । यदेतदग्निना हविषः सेचनमतीतं कीर्त्यत एवं तावद् आग्नेयाज्यभागं याग इत्याह । अथवा आज्यश्चासौ भागश्चेत्याज्यभागः; आज्यमेव होतव्यमिति भागशब्दार्थं दर्शयति । एवं पुरोडाशेन वैलक्षण्यं भवति; इतरथा तत्र पुरोडाशेन यागो लक्ष्येत । 'अजुषत'–इत्यादींस्तु शब्दानग्रे व्याख्यास्यति ॥ ९ ॥

अथ यथादेवतम् । या या देवता यष्टव्या, तां तामाहेति वर्तन्ते । **प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः** इति । प्रयाजानुयाजादेवता देवानामाज्यपा इत्यर्थः । 'अग्निः' 'होत्रेण' । ''इत्थंभूतलक्षणे तृतीया'' (पा० सू० २ । ३ । २१) 'होत्रेण' देवताह्वानेन कर्मणा युक्तः 'अग्निः' 'हविः अजुषत' स्विष्टकृदित्यर्थः । एवं या इष्टा इत्येतया यथादेवतस्यार्थं स्फुटीकरोति । ततश्चेष्टदेवतावाचिनामेव देवतापदानामस्मिन् प्रदेशे मन्त्रत्वावगते विकृतावूहविधी संत्स्यतः । प्रकृतौ च पौर्णमास्यमावास्यादेवता-

---

१–'सोम इदं' इति ख. ग. घ. ङ. । २–'र्धा' इति ख. । ३–'एष उभ' इति ख. ग. घ. ङ. । ४–'देवा आ इति ख. ग. ङ. । ५–'देवा आ' इति ख. ग. घ. ङ. । ६–'पा अ' इति ख. ग. घ. ङ. । ७–'या इष्ट' इति ख. ग. घ. ङ. ।

महो ज्यायोऽकृतेति । यज्ञो वै देवानां महस्तुᳫं ह्येतज्ज्यायाᳫंस-मिव कुर्वते तस्मादाह महो ज्यायोऽकृतेति ॥ ११ ॥

अस्या मृधेद्धोत्रायां देवङ्गमायामिति । अस्याᳫं राध्नोतु होत्रायां देवङ्गमायामित्येवैतदाहाशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति नाम गृह्णाति तदेनं प्रत्यक्षमाशिषा सम्पादयति ॥ १२ ॥

दीर्घायुत्वमाशास्त ऽइति । सा यामुत्रोत्तरा देवयज्या तदिह प्रत्यक्षं दीर्घायुत्वम् ॥ १३ ॥

याजा वै देवा आज्यपाः । अग्निर्होत्रेणेदं हविरजुषतावीवृधतमहो ज्यायोऽकृतेति । तदग्निं होत्रेणाहाजुषतेति । एवं या इष्टा देवता भवन्ति ताः संपश्यति—असौ हविरजुषत—असौ हविरजुषतेति । तद्यज्ञस्यैवैतत्समृद्धिमाशास्ते । यद्धि देवा हविर्जुषन्ते—तेन हि महज्जनयति । तस्मादाह,—अजुषतेति, अवीवृधतेति । यद्वै देवा हविर्जोषयन्ते तदपि गिरिमात्रं कुर्वते । तस्मादाह—अवीवृधतेति । महो ज्यायोऽकृत इति । यज्ञो वै देवानां महः । तं ह्येतज्ज्यायांसमिव कुर्वते । तस्मादाह-महो ज्यायोऽकृतेति ॥ अस्यामृधेद्धोत्रायां देवङ्गमायामिति । अस्यां राध्नोतु होत्रायां देवङ्गमायामित्येवैतदाह । आशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति-नाम गृह्णाति । तदेनं प्रत्यक्षमाशिषा सम्पादयति ॥ दीर्घायुत्वमाशास्त इति । सा

पदानां व्यवस्था भविष्यति । 'समृद्धिमाशास्ते' इत्येतदनुपपन्नम्; भूतानुवादस्वरूपत्वात् । अजुषतेत्यस्य यदपि हेतुवचनं यद्धि देवा हविर्जुषन्ते, तेन हि महज्जयतीति, तदप्याशीस्त्वं न साधयति; किन्तर्हि—"ओमन्वतीतेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्तामिति; (श०प० ब्रा० ९ अ० १ ब्रा० ४ कं०) अत्राशिषो हेतुत्वेनोच्यते—अग्निरजुषतेति । ततश्च यस्माद्द्यावापृथिव्योरात्रिदि अग्निरजुषत, तस्माद्द्यावापृथिव्यौ ओमन्वती स्तामित्याशीःपरमेवातीतजोषणकीर्तनमित्युपपन्नं यज्ञसमृद्ध्याशीर्वचनम् । 'यद्वै देवाहविर्जोषयन्ते'—इति । स्वैरनुचरैः सेव्यन्ते; तेषां हि बहूनां तृप्तये यत्स्तोकमपि यजमानेन दत्तम्, तद् बहु कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

महो ज्यायोऽकृतेति । पूर्वमेकवचनान्तं व्याख्याय इदं बहुवचनान्तं व्याचष्टे । व्याख्यानञ्चाज्ञापितज्ञापनार्थम् । **यज्ञो वै देवानां महः** । महनं महः, पूजा, विभूतिः । सा च यज्ञं देवा वृद्धतरं प्रशस्यतरं वा प्रागवस्थानं कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

अस्या मृधेत् । तदेनं प्रत्यक्षमिति । श्रुतया आशिषा विशेषेण 'आशास्ते' 'अयं यजमानः' इति । स 'ऋधेत्' 'राध्नोतु' । 'देवङ्गमायां' देवप्रापणशीलायाम् । यच्चेडायाम् "उपहूतोऽयं यजमान" इति (श० प० ८ अ० १ ब्रा० २९ कं०) आशीःशब्दाभावान्नामाभावाच्च परोक्षम् आशिषा सम्पादयति १२॥

दीर्घायुत्वमाशास्ते । 'अमुत्र' इडायाम् । 'उत्तरा देवयज्या' "उपहूतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायाम्" इति, (श० प०८ अ०१ ब्रा०३ कं०) 'तदिह' 'प्रत्यक्षं' श्रौतं 'दीर्घायुत्वम्' आशास्त इति दीर्घजीवित्वमुपदिश्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

१–'कुर्वते' इति क. । २–'स्व ९' इति ख. घ. ङ. ।

सुप्रजास्त्वमाशास्त ऽइति । तद्यदमुत्र भूयो हविष्करणं तदिह प्रत्यक्षꣳ सुप्रजास्त्वं प्रशासनꣳ स कुर्याद्य ऽएवं कुर्यादुत्तरां देवयज्यामाशास्त ऽइति त्वेव ब्रूया देव जीवातुं तत्प्रजां तत्पशून् ॥ १४॥

भूयो हविष्करणमाशास्त ऽइति । तद्देव तत्सजातवनस्यामाशास्त ऽइति प्राणा वै सजाताः प्राणैर्हि सह जायते तत् प्राणानाशास्ते ॥ १५॥

दिव्यं धामाशास्त ऽइति । देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते तद्देवलोक ऽएवैनमेतदपित्विनं करोति यदनेन हविषाशास्ते तदश्यात्तदृध्यादिति यदनेन हविषाशास्ते तदस्मै सर्वꣳ समृद्ध्यतामित्येवैतदाह ॥ १६ ॥

यामुत्रोत्तरा देवयज्या तदिह प्रत्यक्षं दीर्घायुत्वम् ॥ **सुप्रजास्त्वमाशास्त** इति । तद्यदमुत्र भूयो हविष्करणं तदिह प्रत्यक्षं सुप्रजास्त्वम् । प्रशासनं स कुर्याद्—य एवं कुर्यात् । उत्तरां देवयज्यामाशास्त—इति त्वेव ब्रूयात्, तदेव जीवातुं, तत्प्रजां, तत्पशून् ॥ 'भूयो हविष्करणमाशास्त' इति तद्देव तत् । **सजातवनस्यामाशास्त** इति । प्राणा वै सजाताः । प्राणैर्हि सह जायते । तत् प्राणानाशास्ते ॥ **दिव्यं धामाशास्त** इति । देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते—यो यजते । तद्देवलोक एवैनमेतदपित्विनं करोति—यदनेन हविषाशास्ते । **तदश्यात्,**

सुप्रजास्त्वमाशास्ते । 'प्रशासनं' प्रशाम्यन्तेऽनेन देवाः प्रार्थ्यमाना इति प्रशासनम्, पुरुषस्य साक्षात्स्वार्थपरत्वं 'कुर्यात्' इत्यर्थः। ''उत्तरां देवयज्याम्''—इत्येवं देवार्थाशीःपूर्वकान् स्वार्थानाशासन् यजमानाः। यजनीयदेवानां भवति च यथा जीवनादित्रयमन्तर्गतम्, तथोक्तमेव (श० प० १।८।१।३१—३३)॥ १४ ॥

भूयो हविष्करणमाशास्ते । **तद्देव तदिति** । यदेवैनन् पूर्वं जीवनादित्रयं देवपुरःसरम् ''उत्तरां देवयज्याम्'' इत्युक्तम् । (तै० ब्रा० ३ । ५ । १०) तदेतद् 'भूयो हविष्करणमि'ति । किमर्थं तर्हि? तदेवोच्यते—**तद्देव तदिति**; अर्थभेदात् । अन्या हि उत्तरा देवेज्या, पुनर्यागमात्रमन्यद् 'भूयः' बहु 'हविष्करणम्'; प्रयोगबाहुल्यात्मकमनल्पहविष्कत्वञ्चेत्यपौनरुक्त्यम् । सजाता भ्रातरः, आत्मिकास्तु प्राणास्तेषाञ्च तस्य सम्भक्तिस्तैरवियोगः 'सजातवनस्या' (तै० सं० २ । ६ । ९) । 'वनस्'—शब्दः कण्ड्वादिषु द्रष्टव्यः । ''कण्ड्वादिभ्यो यक्'' (पा० सू० ३ । १ । २७) वनन वनस्या ॥ १५ ॥

दिव्यं धाम । दिवि भव 'दिव्यम्' । **देवलोके मेऽपीति** । 'यो यजते', स एवमर्थं इह तावन्नास्त्येव, येन कार्यं देवलोकेऽपि मे कथं नाम स्यादिति तत्र स्थानमात्मन आशास्त इत्यभिप्रायः । 'अश्यात्' ''अशू व्याप्तौ'' (धा० पा० स्वा० प० १८) प्राप्नोतु । 'ऋध्यात्' समृद्ध्यताम् ॥ १६ ॥

१—'य्र एवं' इति ख. ग. घ. ङ. । २—'पशन्' इति क. । 'पशून् इति ख.ग. ।

ता वा ऽएताः । पञ्चाशिषः करोति तिस्र ऽइडायां ता ऽअष्टाव-ष्टाक्षरा वै गायत्री वीर्यं गायत्री वीर्यमेवैतदाशिषोऽभिसम्पा-दयति ॥ १७ ॥

नातो भूयसीः कुर्यात् । अतिरिक्तꣳ ह कुर्याद् यदतो भूयसीः कुर्याद् यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विषन्तꣳ हास्य तद्भ्रातृव्यमभ्यतिरि-च्यते तस्मान्नातो भूयसीः कुर्यात् ॥ १८ ॥

अपीद्वै कनीयसीः सप्त । तदस्मै देवा रासन्तामिति तदस्मै देवा ऽअनुमन्यन्तामित्येवैतदाह तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनुतां वयमग्नेः परिमानुषा ऽइति तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनुतां वयमग्नेरध्यस्मा ऽएत-द्वनवामहा ऽइत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

तदध्याद इति । यदनेन हविषाशास्ते—तदस्मै सर्वं समृद्ध्यतामित्येवैतदाह ॥ ता वा एताः पञ्चाशिषः करोति । तिस्र इडायाम् । ता अष्टौ । अष्टाक्षरा वै गायत्री । वीर्यं गायत्री । वीर्यमेवैतदाशिषोऽभिसम्पादयति ॥ नातो भूयसीः कुर्यात् । अतिरिक्तं ह कुर्याद्—यदतो भूयसीः कुर्याद् । यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं—द्विषन्तं हास्य तद्भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते । तस्मान्नातो भूयसीः कुर्यात् ॥ अपीद्वै कनीयसीः सप्त । तदस्मै देवा रासन्ताम् इति । तदस्मै देवा अनुमन्यन्तामित्येवैतदाह ॥ तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनुतां वयमग्नेः परिमानुषा इति ।

ता वा ऽएताः । 'पञ्चाशिषः' उत्तरदेवयज्या, भूयो हविष्करणम्, सजातवनस्या, दिव्यं धाम, यदनेनेति च कर्मफलं समीहितम्; एताः पञ्च । 'तिस्र इडायां' देवयज्याहविष्करणम् "देवा म इदं हविर्जुषताम्" इति (श० प० १ का० ८ । १ । ३७) । "वीर्यं गायत्री" वीर्यवती सा, यद्गायत्री श्येनो हि भूत्वा दिवः सोममाहरत् ॥ १७ ॥

नातो भूयसीः । शाखान्तराधीतानां प्रतिषेधः ॥ १८ ॥

अपीद्वै कनीयसीः । कनीयस्त्वे कारणं प्रदेशान्तरे उक्तम् "न्यूनाद्वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तच्छ्रेयसमुत्तरावत्" (श० प० २ । १ । १ । १३) इति । 'रासन्ताम्' "रासृ दाने" (धा० पा० भ्वा० आ० ६२७) ददतु; कर्मभिरिज्यमाना देवा अनुमन्यन्तामिति भावः । 'तत्' 'अग्निः' होता 'देवः' 'देवेभ्यः' 'वनुताम्' "वनु याचने" (धा० पा० त० आ० प० ८) याचताम् । 'वय' च मानुषा होतारः । आत्मनि बहुवचनम् । 'अग्नेः' 'अधि'—शब्दोऽत्राग्निरित्यस्य पञ्चम्यन्तत्वद्योतनार्थः । अनेकपञ्चम्यर्थसम्भवेऽपादानार्थत्वद्योतकः (पा० सू० २ अ० ३ । २८ सू० भा०) १९ ॥

१–'एता' इति क. । 'एता' इति ख. ग. । २–'स्र इडा' इति ख. ग. झ. । ३–'ता अष्टा' इति ख. ग. झ. । ४–'सप्त' इति क. । 'सप्त' इति ख. ग । ५–'देवा अ' इति ख. ग. घ. झ. । ६–'षा इति' इति ख. ग. घ. झ. ।

इष्टश्च वित्तश्चेति। ऐषिषुरिव वा ऽएतद्यज्ञं तमविदंस्तस्मादाहेष्टश्च वित्तश्चेत्युभे चैनं द्यावापृथिवी ऽअंहसस्पातामित्युभे चैनं द्यावापृथिवी ऽआर्त्तेर्गोपायतामित्येवैतदाह ॥ २० ॥

तदु हैक ऽआहुः। उभे च मेति तथा होताशिष ऽआत्मानं नान्तरेतीति तदु तथा न ब्रूयात् यजमानस्य वै यज्ञ ऽआशीः किन्तु तत्रर्त्विजां यां वै काश्च यज्ञ ऽऋत्विज ऽआशिषमाशासते यजमानस्यैव सा न ह स ऽएतां कचनाशिषं प्रतिष्ठापयति य ऽआहोभे च मेति तस्माद् ब्रूयादुभे चैनमित्येव ॥ २१ ॥

इह गतिर्वामस्येति। तद्यदेव यज्ञस्य साधु तदेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मादाहेह गतिर्वामस्येति ॥ २२ ॥

तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनुतां वयमग्नेर्मानुषा एतद्वनवामहा इत्येवैतदाह ॥ इष्टश्च वित्तश्चेति। ऐषिषुरिव वा एतद्यज्ञम्, तमविदन्,—तस्मादाह—इष्टश्च वित्तश्चेति। उभे चैनं द्यावापृथिवी अंहसस्पाताम् इति। उभे चैनं द्यावापृथिवी आर्त्तेर्गोपायतामित्येवैतदाह ॥ तदु हैक आहुः—'उभे च मा' इति। तथा होताशिष आत्मानं नान्तरेतीति। तदु तथा न ब्रूयात्। यजमानस्य वै यज्ञ आशीः किन्नु तत्रर्त्विजाम्। यां वै काश्च यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते—यजमानस्यैव सा। न ह स एतां कचनाशिषं प्रतिष्ठापयति—य आह—उभे च मा—इति। तस्माद् ब्रूयाद्—'उभे चैनम्'—इत्येव ॥ "इह गतिर्वामस्य"—इति। तद्यदेव

इष्टश्च वित्तश्च। 'उभे च द्यावापृथिवी' 'एनम्' यजमानमपि 'गोपायताम्' इति सम्बन्धः। 'इष्टं' कर्म, यज्ञः, सर्वकाम मनोरथैर्वाञ्छितमित्यर्थः। 'वित्तं' तदेव लब्धम्। देवेषु 'ऐषिषुः' प्रार्थितवन्तः ऋत्विग्यजमानाः। 'यज्ञम् तमविदन्' 'विदॢ लाभे' धा० पा० तु० उ० (१४१) लब्धवन्तः ॥ २० ॥

तदु हैक ऽआहुः। 'उभे च मा' मां द्यावापृथिवी इत्येव होता ब्रूयात्। एके आहुः **"यजमानस्य वै यज्ञ आशीः, किन्नु तत्रर्त्विजाम्"**—इति, न काश्चिदप्याशिष ऋत्विजामित्यर्थः। कथम्? 'यां काश्च' सर्वामित्यर्थः; 'आशिषमाशासते', 'यजमानस्यैव सा' भवति न त्वृत्विजाम्। ततश्च य एव मार्थो भवति, 'न' 'सः' 'कचन' क्वचिदपि 'एतामाशिषं प्रतिष्ठापयति'। कथम्? यत्र तया प्रतिष्ठातव्यो यजमानः, तत्र शमन्ताह। यश्चाहात्मानं, तत्र स न प्रतितिष्ठति। **"तस्माद् ब्रूयादुभे चैनमित्येव"**—इति। उभे च मेतीत्येतन्निन्दार्थः ॥ २१ ॥

इह गतिः। 'इह' यजमाने 'गतिः' प्रतिष्ठा 'वामस्य' वननीयस्य नि० ४। ४। ९। 'साधु' अस्तीति शेषः। तद्यदेव यज्ञस्य साध्विति। असाध्वपि किञ्चिदस्यास्ति, तद् यजमाने माभूदित्यर्थः ॥ २२ ॥

१-'चेति' इति ख. ग.। 'चेति' इति क.। २-'ष आ' इति ख. ग. घ. झ.। ३-'ज आ' इति ख. ग. घ. झ.। ४-'स एतां' इति ख. ग. घ. झ.। ५-'य आ' इति ख. ग. घ. झ.। 'य ऽआ' इति क.। ६-'त्येव' इति क. ग.। 'त्येव' इति ख.।

इदं च नमो देवेभ्य ऽइति । तद्यज्ञस्यैवैतत् सꣳस्थां गत्वा नमो देवेभ्यः करोति तस्मादाहेदञ्च नमो देवेभ्य ऽइति ॥ २३ ॥

अथ शंयोराह । शंयुर्ह वै बार्हस्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य सꣳस्थां विदाञ्चकार स देवलोकमपीयाय तत्तदन्तर्हितमिव मनुष्येभ्य ऽआस ॥ २४ ॥

तद्वा ऽऋषीणामनुश्रुतमास । शंयुर्ह वै बार्हस्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य सꣳस्थां विदाञ्चकार स देवलोकमपीयायेति ते तामेव यज्ञस्य सꣳस्थामुपायन् याꣳ शंयुर्बार्हस्पत्योऽवेद्युच्छंयोरब्रुवंस्ताम्वेवैष एतद्यज्ञस्य सꣳस्थामुपैति याꣳ शंयुर्बार्हस्पत्योऽवेद् युच्छंयोराह तस्माद्वै शंयोराह ॥ २५ ॥

यज्ञस्य साधु; तदेवास्मिन्नेतद्दधाति, तस्मादाह–इह गतिर्वामस्येति ॥ **इदं च नमो देवेभ्यः** इति । तद् यज्ञस्यैवैतत् संस्थां गत्वा नमो देवेभ्यः करोति । तस्मादाह–'इदञ्च नमो देवेभ्य' इति ॥

अथ शंयोराह । शंयुर्ह वै बार्हस्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य संस्थां विदाञ्चकार, स देवलोकमपीयाय, तत्तदन्तर्हितमिव मनुष्येभ्य आस ॥ तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास–'शंयुर्ह वै बार्हस्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य संस्थां विदाञ्चकार, स देवलोकमपीयाय' इति । ते तामेव यज्ञस्य संस्था-

---

इदञ्च नमः । इदमिति नमस्करणं प्रत्यक्षम्, तदाह 'नमस्करोति'–इति।होता 'देवेभ्यः' 'वैगुण्याशङ्कानिह्नवाय, यज्ञकृतकदर्थननिह्नवाय वा वदेदित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

अथ शंयोः । शंयुर्नाम बृहस्पतेः पुत्रः । स यावदत्र लोके आस्ते, तावत्तादृशी यज्ञस्य संस्था न भवति, यादृशीं 'स विदाञ्चकार'; द्युलोकगते तु शंयौ तत्समानवीर्या कनीयसी संस्था सम्भवतीत्येतदितिहासेनाह–**शंयोर्वाकमि**ति । विशेपत आह होता अध्वर्युणा प्रेषितः सन् 'अञ्जसा' ऋजु, सम्यगित्यर्थः।'सः'च कचित्काले 'देवलोकम्' 'अपीयाय' अपिगतः। 'तत्' तदा 'तद्' विज्ञानं भवितव्यतावशादेव 'अन्तर्हितं' विच्छिन्नं 'मनुष्येभ्यः' बभूव ॥ २४ ॥

तद्वा ऋषीणाम् । कथं तस्याः संस्थायाः प्रतिसन्धेयम्, तदृषिभिस्तत्काले श्रुतावानीय तस्याश्च कालं विदित्वा तामथोऽवतारितवन्तः । तस्याश्चान्यूनवीर्यतायै आह–**ते तामेवे**ति । यच्छंयोर्वाकमब्रुवन् ॥ २५ ॥

१–'भ्य इति' ख. ग. घ. ङ. । २–'भ्य इति' इति ख. ग. घ. ङ. । ३–'इति' इति क. । 'इति' इति ख. ग. ४–'भ्य आस' इति ख. ग. घ. ङ. । ५–'स देव' इति ख. ग. । ६–'त्यो' इति क. । ७–'द्यो' इति ख. । ८–'योरा' इति क. । ९.–इत आरभ्य शंयुवाकमन्त्रव्याख्यानम् । तत्पाठस्तु । तै० ब्रा० ३।५।११ अनुवाकः समग्रः । तद्व्याख्यानन्तु । तै. सं. २।६।१० । १० 'शम्युः' शयुः–इत्युभयविधः पाठो दृश्यते । बृहस्पतिपुत्राणामेकस्यैतन्नामधेयमृग्वेदप्रसिद्धम् ।

स प्रतिपद्यते । तच्छंयोरावृणीमह ऽइति तां यज्ञस्य सᳪंस्थामावृणीमहे याᳪं शंयुर्बार्हस्पत्योऽवेदित्युवैतदाह ॥ २६ ॥

गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय ऽइति । गातुᳪं ह्येष यज्ञायेच्छति गातुं यज्ञपतये यो यज्ञस्य सᳪंस्थां दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्य ऽइति स्वस्ति नो देवत्रास्तु स्वस्ति मनुष्यत्रेत्युवैतदाहोर्ध्वं जिगातु भेषजमित्यूर्ध्वं नोऽयं यज्ञो देवलोकं जयत्वित्युवैतदाह ॥ २७ ॥

शन्नो ऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पद ऽइति । एतावद्वा ऽइदᳪं सर्वं यावद् द्विपाच्चैव चतुष्पाच्च तस्मा ऽएवैतद्यज्ञस्य सᳪंस्थां गत्वा शं करोति तस्मादाह शन्नो ऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पद ऽइति ॥२८॥

मुपायन्–यां शंयुर्बार्हस्पत्योऽवेद्–यच्छंयोरब्रुवन् । तामेवैष एतद्यज्ञस्य संस्थामुपैति–यां शंयुर्बार्हस्पत्योऽवेद्–यच्छंयोराह । तस्माद्ध शंयोराह ॥ स प्रतिपद्यते–तच्छंयोरावृणीमहे–इति । तां यज्ञस्य संस्थामावृणीमहे–यां शंयुर्बार्हस्पत्योऽवेदित्येवैतदाह ॥ **गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये**–इति। गातुं ह्येष यज्ञायेच्छति, गातुं यज्ञपतये–यो यज्ञस्य संस्थाम । **दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः**–इति ॥ स्वस्ति नो देवत्रास्तु, स्वस्ति मनुष्यत्रा–इत्येवैतदाह । **ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम्** इति । ऊर्ध्वं नोऽयं यज्ञो देवलोकं जयत्वित्येवैतदाह ॥ **शन्नोऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे**–इति । एतावद्वा इदं सर्वं यावद् द्विपाच्चैव चतुष्पाच्च । तस्मा एवैतद् यज्ञस्य संस्थां गत्वा शं करोति । तस्मादाह 'शन्नो अस्तु द्विपदे शं

स प्रतिपद्यते । यत् 'शंयोः' सम्बन्धिसंस्थानं शंयुना दृष्टम्, 'तत्' 'आवृणीमहे' प्रार्थयामहे ॥ २६ ॥

गातुं यज्ञाय । कीदृशम् ? 'गातुं' गमनं 'यज्ञाय' स्वर्लोकगमनम्, 'यज्ञपतये' अपि च, यज्ञे यजमाने च 'दैवी' देवेषु भवा 'स्वस्तिः' अविनाशः 'नः' अस्माकम् 'अस्तु'; 'स्वस्तिः' च 'मानुषेभ्यः' मानुषेषु च 'नः' अविनाशोऽस्तु । न इति ब्रुवन् स्वामिनं व्यपदिशति । 'ऊर्ध्वं' देवलोकं 'जिगातु' जयतु, 'भेषजं' संसारव्याधिविनाशनं यज्ञाख्यं कर्म । यज्ञेन हि यो जितः स यजमानेन जित एव भवतीत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

शन्नो ऽअस्तु । यज्ञे गच्छति तदनुकारेण द्विपदादेरपि गमनं माभूदिति, 'शं' सुखमाशास्ते । एवमेव मन्त्रार्थं ब्राह्मणं व्याचष्टे, तत्प्रसन्नमेव ॥ २८ ॥

१–'भ्य इति' इति ख. ग. झ. । २–'र्ध्वं' इति क. । ३–'त्यूर्ध्वं' इति क. । ४–'इति' इति क. ।

अथानयेत्युपस्पृशति । अमानुष ऽइव वा ऽएतद् भवति यदार्त्विज्ये प्रवृत ऽइयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा तदस्यामेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तदु खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादनयेत्युपस्पृशति ॥२९॥२॥

इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [९ । १]

ते वै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्ति । जुहूं च स्रुवं चाध्वर्युरादत्ते वेदꣳ होताज्यविलापनीमग्नीत् ॥ १ ॥

तद्धैकेषामध्वर्युः । पूर्वेणाहवनीयं पर्येति तदु तथा न कुर्याद्बहिर्द्धा ह यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात ॥ २ ॥

चतुष्पद' इति ॥ अथानयेत्युपस्पृशति । अमानुष इव वा एतद्भवति-यदार्त्विज्ये प्रवृतः । इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा । तदस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति । तदु खलु पुनर्मानुषो भवति । तस्मादनयेत्युपस्पृशति ॥

[अथ पत्नी संयाजः]

ते वै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्ति । जुहूं च स्रुवं चाध्वर्युरादत्ते, वेदं होता, आज्यविलापनीमग्नीत् ॥ तद्धैकेषामध्वर्युः पूर्वेणाहवनीयं पर्येति । तदु तथा न कुर्याद् ।

अथानया । 'अनया' दक्षिणस्य पाणेः कनिष्ठिकया 'इति' पृथिवीमत्यभिनयेन 'आवृणीमहे'-इत्यादौ ऋत्विक्त्वे यतः प्रवृत्तो व्यावृत्तः, पृथिव्या उपदर्शनं दर्शयति। 'इयं वै पृथिवी'ति वाक्यशेषादन्यस्त्वनयेत्येवमन्तं मन्त्रं मन्यन्ते; अनयेत्येतेन मन्त्रेणोपस्पृशति । किम् ? वाक्यशेषात् पृथिवीमिति । तेषामेव कनिष्ठिकया पृथिवीमुपस्पृशतीति व्याख्यानमप्युपरोधः । का पुनरुपस्पृशति ? "यदग्ने होतान्वाह"-इति (श० प० १।५।१।१) इत्यत्र होतृशब्दश्रवणादध्वर्युरुपस्पृशति । "अमानुष इव वा ऽएतत्"-इति "अग्निर्दैवो दैव्यो होता" श० प० १।५।१।५) इति व्रियमाणोऽग्निभाव चित्तेनोपगतः स पृथिवीस्पर्शनेनाभिनयेन मानुषायतनं पृथिवीमुपगतोऽस्मीति दर्शयति । पृथिव्युपगमेनापि तत्स्थमानुषभावोपगममुपलक्ष्य । योनिविमोचने वक्ष्यत्येतद्-"यद्धि युक्तं न विमुच्यते, प्र तद्धन्यते"-इति (श० प० १ । ७ । ४ । ८), तस्मात् सर्वयज्ञेषु युक्तं विमोक्तव्यम् ॥ एवं प्रासङ्गिकं होतृब्राह्मणं समाप्तम् ॥ २९ ॥ [९. १]

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य शासितुः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञे नवमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

ते वै पत्नीः । पत्नीसंयाजब्राह्मणमेतत् । 'ते' वक्ष्यमाणा अध्वर्य्वादयः 'पत्नीः' देवानां 'संयाजयिष्यन्तः' देवैः सह सङ्गता याजयिष्यन्तः । यजमानः संयजते, न यजमानेन समिज्यमानास्ते ऋत्विजः संयाजयन्ति । संयाजनार्थं 'प्रति' यस्मादेव गार्हपत्यदेशादागताः, तमेव 'परियन्ति' गमनप्रतिलोमं आहवनीयात्परास्तमभिमुख्यमायन्ति । आगच्छन्तश्चेदं कुर्वन्ति-"**जुहूं च स्रुवं चाध्वर्युरादत्ते**"-इत्यादि ॥१॥

तद्धैकेषाम् । 'बहिर्द्धा' बहिरेव बहिर्द्धा, 'यज्ञात्स्यात्' साधनम् । शरीरी यज्ञः, न चाहवनीयात् प्राक् साधनं किञ्चिदस्ति, ततश्चाध्वर्युणा यज्ञाङ्गेन यज्ञशरीरं मोक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

१-'ष इव' इति ख. ग. घ. झ. । २-'प्रवृत इव' इति ख. ग. घ. झ. । ३-'त्युप' इति क.। ४-'मग्नीत्' इति ख. ग. । मग्नीत्' इति क. । ५-'यु' इति ख. ग. । 'यु' इति झ. । ६-'कुर्या' इति क. । ७-नास्त्येष पाठो ज. झ. । ८-'अथ' इति झ. । ९-'अग्निभव' इति ज. झ. । १०-'सर्वयज्ञैर्युक्त' इति ज. ११-'पत्नीसंयाजेभ्यो गार्हपत्यं गच्छति' इति ३ अ० १४० सू० कात्यायनोक्तः ।

जघनेनो हैव पत्नीम्। एकेषामध्वर्युरेति नो ऽएव तथा कुर्यात् पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनार्द्धः पत्नी यथा भमत्तः शिरः प्रतिदध्यादेवं तद्बहिर्द्धा हैव यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात् ॥ ३ ॥

अन्तरेणो हैव पत्नीम्। एकेषामध्वर्युरेति नो ऽएव तथा कुर्यादन्तरियाद्ध यज्ञात् पत्नीं यत्तेनेयात् तस्मादु पूर्वेणैव गार्हपत्यमन्तरेणाहवनीयञ्चैति तथा ह न बहिर्द्धा यज्ञाद्भवति यथो ऽएवादः प्रचरन्नन्तरेण सञ्चरति स ऽउ ऽएवास्यैष सञ्चरो भवति ॥ ४ ॥

अथ पत्नीः संयाजयन्ति। यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते यज्ञात्प्रजायमाना मिथुनात्प्रजायन्ते मिथुनात्प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते तदेना एतदन्ततो यज्ञस्य मिथुनात्प्रजननात्प्रजनयति तस्मान्मिथुनात्प्रजननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्मात्पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ५ ॥

बहिर्द्धा ह यज्ञात् स्याद्-यत्तेनेयात् ॥ जघनेनो हैव पत्नीमेकेषामध्वर्युरेति, नो एव तथा कुर्यात्। पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्याध्वर्युः, जघनार्द्धः पत्नी। यथा भमत्तः शिरः प्रतिदध्याद्-एवं तत्। बहिर्द्धा हैव यज्ञात्स्याद्-यत्तेनेयात् ॥ अन्तरेणो हैव पत्नीमेकेषामध्वर्युरेति। नो एव तथा कुर्याद्। अन्तरियाद्ध यज्ञात् पत्नीम्-यत्तेनेयात्। तस्माद् पूर्वेणैव गार्हपत्यमन्तरेणाहवनीयञ्चैति। तथा ह न बहिर्द्धा यज्ञाद्भवति। यथो एवादः प्रचरन्नन्तरेण सञ्चरति स उ एवास्यैष सञ्चरो भवति ॥ अथ पत्नीः संयाजयन्ति। यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते। यज्ञात्-

जघनेनो। गार्हपत्यमुत्तरेणानीय पत्नीं चापरेण। पत्नीदक्षिणपार्श्वे स्थितो यज्ञादित्यपरे शाखिन आहुः। भसदुत्सर्गायतनम् 'भसत्तः' यथा भसदि शिरः संयोजयेत्, तच्चायुक्तमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

अन्तरेणो। 'गार्हपत्यमन्तरेण' अतीत्य गार्हपत्यस्य पत्न्याश्चान्तरालेनेत्यपरे ॥ ४ ॥

अथ पत्नीः। "यज्ञाद्वै प्रजाः"-इत्यस्मिन् काले पत्नीषु संयाज्यमानासु 'यज्ञस्य' जघनार्द्धे मिथुनं प्रजननं कृतं भवतीत्याह। प्रजापतिभावाय यज्ञसम्पादनाय युक्तः सन् सर्गस्य हेतुर्भवति। सोऽपि न च सर्वात्मना। किं तर्हि? यदाधियज्ञिकं मिथुनं तेनांशेन प्रजासर्गस्य साक्षात्कारणं भवति। तदाह-यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात्प्रजायन्ते न स्वतः, एव च तदपि मिथुनं यज्ञस्यान्ते वर्त्तते, तस्मात् 'प्रजाः प्रजायन्ते'। स हि यज्ञपुरुषस्य जघनार्द्धभागित्यभिप्रायः। ततश्च यदेनाः पत्नीः सह देवैर्यजति, 'तदेनाः' प्रजाः एतदन्ततो यज्ञस्य 'मिथुनात् प्रजननात् प्रजनयति' यस्माच्चैवमधियज्ञं क्रियते, 'तस्माद्' यज्ञानुकारिणो 'मिथुनाद्' एव लिङ्गद्वयात् 'प्रजननादन्ततः' जघनभावाद् 'यज्ञस्य' यज्ञकार्यपुरुषस्य 'इमाः' 'प्रजायन्ते' तस्मान्नियमनम् ॥ ५ ॥

१-'याn्' इति ख. ग.। 'यात्' इति क.। २-'स उ' इति ख. ग. घ. झ.। ३-'ज्ञा' इति ख.। ४-'यज्ञेत्' इति झ.। ५-'मुत्तरेण' इति ज.। ६-'तस्मान्नियमनम्' इति ज. पुस्तके नास्ति।

चतस्रो देवता यजति । चतस्रो वै मिथुनं द्वन्द्वं वै मिथुनं द्वे द्वे हि खलु भवतो मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्माच्चतस्रो देवता यजति ॥ ६ ॥

ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । रेतो वा ऽआज्यꣳ रेत ऽएवैतत्सिञ्चति तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ७ ॥

तेनोपाꣳशु चरन्ति । तिर ऽइव वै मिथुनेन चर्यते तिर ऽइवैतद्यदुपाꣳशु तस्मादुपाꣳशु चरन्ति ॥ ८ ॥

अथ सोमं यजति । रेतो वै सोमो रेत ऽएवैतत् सिञ्चति तस्मात्सोमं यजति ॥ ९ ॥

अथ त्वष्टारं यजति । त्वष्टा वै सिक्तꣳ रेतो विकरोति तस्मात्त्वष्टारं यजति ॥ १० ॥

प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते । मिथुनात्प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते । तदेना एतदन्ततो यज्ञस्य मिथुनात् प्रजननात् प्रजनयति । तस्मान्मिथुनात् प्रजननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते । तस्मात् पत्नीः संयाजयन्ति ॥ चतस्रो देवता यजति । चतस्रो वै मिथुनम् । द्वन्द्वं वै मिथुनम् । द्वे द्वे हि खलु भवतः । मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते । तस्माच्चतस्रो देवता यजति ॥ ता वा आज्यहविषो भवन्ति । रेतो वा आज्यम् । रेत एवैतत्सिञ्चति । तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ तेनोपांशु चरन्ति । तिर इव वै मिथुनेन चर्यते । तिरइवैतद्यदुपांशु । तस्मादुपांशु चरन्ति ॥ अथ सोमं यजति (१) रेतो वै सोमः—रेत एवैतत् सिञ्चति । तस्मात् सोमं यजति ॥ अथ त्वष्टारं यजति (२) । त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विक-

---

चतस्रो देवताः । चतस्र इति । देवानां पत्न्यो यद्यपि बह्व्यः श० प० ब्रा० ११ कां० १ अ० ६ ब्रा० २७ क० तथाप्येतैव सा हविर्भागार्हदेवतेत्यभिप्रायः । **द्वे द्वे हीति** । द्वाभ्यां देवताभ्यां मिथुनम्, अपराभ्यामपरं मिथुनम्, ताभ्यामपि मिथुनाभ्यामपरं मिथुनमित्येतद्दर्शयति ॥ ६ ॥

ता वा आज्यहविषः । 'रेत आज्यम्' सारत्वात्, कारणद्रव्यत्वम्नेहैश्चर्येत् । रेत एवैतदधियज्ञं 'सिञ्चति' प्रजार्थम् ॥ ७ ॥

तेनोपांशु । उपांशुचरणमन्त्रेन सर्वं का० श्रौ० सू० ३ । १४४ । १४५) होत्राध्वर्यवमेवं श्राव्यं 'तिरः' अन्तर्हितमप्रकाशं 'मिथुनेन' स्त्रीपुंसद्वयेन 'चर्यते' लोके । तेन यज्ञपूर्वकेन भवनीयम् 'उपांशु' चाप्रकाशम् । तस्मादुपांशित्युपसंहारः ॥ ८ ॥

अथ सोमम् । यद्यप्याज्येनैव रेतोऽर्थः सिद्धः, तथापि देवलोकमपि तत्सम्पाद्यमिति 'सोमं' यजति (का० श्रौ० सू० ३ । १४६) ॥ ९ ॥

अथ त्वष्टारम् । मिथुनोपपादनाय यत्र क्वचन पुंसि यष्टव्ये मिथुनात् त्रिगुण एवाश्रयणीय इत्यभिप्रायः ।

१–'रेत ए' इति ख. ग. घ. ङ । २–'तिर–इव' इति ख. ग. घ. ङ. । ३–'तिर–इवै' इति ख. ग. घ. ङ. । ४–'रेत एवं' इति ख. ग. घ. ङ. । ५–'त्वष्टार' इति ग. । ६–'होत्राध्वर्यवमश्राव्य' इति ज. ङ. ।

अथ देवानां पत्नीर्यजति । पत्नीषु वै योनौ रेतः प्रतिष्ठितं तत्ततः प्रजायते तत्पत्नीष्वेवैतद्योनौ रेतः सिक्तं प्रतिष्ठापयति तत्ततः प्रजायते तस्माद्देवानां पत्नीर्यजति ॥ ११ ॥

स यत्र देवानां पत्नीर्यजति । तत्पुरस्तात्तिरः करोत्युप ह वै तावद्देवता ऽआसते यावन्न समिष्टयजुर्जुहतीदं नु नो जुहत्विति ताभ्य एवैतत्तिरः करोति तस्मादिमा मानुष्य स्त्रियस्तिर इवैव पुꣳसो जिघत्सन्ति या ऽइव तु ता ऽइवेति ह स्माह याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

रोति । तस्मात् त्वष्टारं यजति ॥ अथ देवानां पत्नीर्यजति (३) । पत्नीषु वै योनौ रेतः प्रतिष्ठितं, तत्ततः प्रजायते । तत्पत्नीष्वेवैतद्योनौ रेतः सिक्तं प्रतिष्ठापयति तत्ततः प्रजायते । तस्माद् देवानां पत्नीर्यजति ॥ स यत्र देवानां पत्नीर्यजति तत्पुरस्तात्तिरः करोति । उप ह वै तावद्देवता आसते—यावन्न समिष्टयजुर्जुह्वति इदं नु नो जुहत्विति । ताभ्य एवैतत्तिरः करोति । तस्मादिमा मानुष्यः स्त्रियस्तिर इवैव पुंसो जिघत्सन्ति । या इव तु ता इवेति ह

'त्वष्टा' वायुः सोऽध्यात्ममवस्थितः सिक्तमात्रमेव 'रेतः' यावत् पर्याप्तं यस्य प्राणिनः, तावन्ति तस्य सूक्ष्मविभागानि त्वष्टिरूपाणि करोति । तत्प्राणिप्रयत्नानुसारेण, तावन्त्येव यज्ञेऽपि सिध्यते यथा निरूपयेत् दर्शनीयः सोऽयं यक्ष्यत इति तस्य पर्यवसितमित्याह ॥ १० ॥

अथ देवानां पत्नी । पत्नीषु वै योनाविति । पत्न्य एव 'योनि' प्रजोत्पादनस्थानम्, तस्मिन्नेव 'रेतः' 'प्रतिष्ठितम्' । 'ततः' तस्मा च 'प्रजायते' अपत्यरूपेण; पत्नीनां योनिषु निषिक्तरेतसः प्रसूतिर्भवति । 'तत्पत्नीष्वेव' योनिभूतासु 'सिक्तं रेतः' प्रतिष्ठापयति । 'ततः' 'ताभ्यो' देवानां पत्नीभ्यः 'प्रजायन्ते' सर्वाः; योषितोऽनुत्पद्यन्त इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

स यत्र देवानाम्पत्नीः । तत्पुरस्तात्तिरः करोति अन्तर्द्धानमाहवनीयात् । ताभ्य एवैतत् 'तिरः' अन्तर्द्धानं 'करोति' । 'तस्मात्' हेतोः 'मानुष्यः स्त्रियः' 'तिर इव' 'पुंसः' ''अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति''—इत्यपादानात्पञ्चमी पा० सू० १ । ४ । २८ 'पुंसः' इति । पुंसः अन्तर्हिता, पुंसः अदृश्यमाना 'जिघत्सन्ति' भक्षयितुमिच्छन्ति । 'या इव'—इत्यनुकारः । याः पुंसः पुरो जिघत्सन्त्यश्नन्ति स्त्रियः, 'ता इव' । अस्मादज्ञानानुकारात् 'इत्याह याज्ञवल्क्यः' । अदृश्यमानाः पुंसः समक्षमश्नन्तोऽश्नन्ति; तथैवानोऽनुकारादित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

१-'ष्वेवै' इति ख. ग. ङ. । २-'ता आस' इति ख. ग. घ ङ । ३-'जिघत्सन्ति' इति ख. ग. ङ. । ४-'या इव' इति ख. ग. घ ङ. । 'या' इति ख । ५-'ता-इवे' इति ख. ग घ. ङ. । ६-'योनिस्थानं' इति ज. । ७-'नास्त्येतद्' ज । ८-'पुंस आदृश्यमाना' इति ङ. ।

अथाग्निं गृहपतिं यजति । अयं वा ऽअग्निर्लोकः । इममेवैतल्लोकमिमाः प्रजा ऽअभिप्रजनयति । ता ऽइमं लोकमिमाः प्रजा ऽअभिप्रजायन्ते तस्मादग्निं गृहपतिं यजति ॥ १३ ॥

तदिडान्तं भवति । न ह्यत्र परिधयो भवन्ति न प्रस्तरो यत्र वा ऽअदः प्रस्तरेण यजमानꣳ स्वगाकरोति पतिं वा ऽअनु जाया तदेवास्यापि पत्नी स्वगाकृता भवतीयसितꣳ ह कुर्याद्यत्प्रस्तरस्य रूपं कुर्यात् तस्मादिडान्तमेव स्यादुतो प्रस्तरस्यैव रूपं क्रियते॥ १४॥

स्माह याज्ञवल्क्यः ॥ अथाग्निं गृहपतिं यजति (४) । अयं वा अग्निर्लोकः । इममेवैतल्लोकमिमाः प्रजा अभिप्रजनयति । ता इमं लोकमिमाः प्रजा अभिप्रजायन्ते । तस्मादग्निं गृहपतिं यजति ॥ तदिडान्तं भवति । नह्यत्र परिधयो भवन्ति, न प्रस्तरः । यत्र वा अदः प्रस्तरेण यजमानं स्वगाकरोति, पतिं वा अनु जाया—तदेवास्यापि पत्नी स्वगाकृता भवति । इयसितं ह कुर्याद्--यत्प्रस्तरस्य रूपं कुर्यात् । तस्मादिडान्तमेव स्यात् । उतो प्रस्तरस्यैव

अथाग्निं गृहपतिम् । 'अयं लोकोऽग्निः' गृहपतिः । गार्हपत्यो हि गृहपतिः; ''अयमग्निर्गार्हपत्यः''—इति वचनात्; गार्हपत्यश्चायं लोकः । ततश्च यत् 'अग्निं' 'गृहपतिं यजति' तत् 'इमं लोकम्' लोकोपलक्षिते देशे 'प्रजाः प्रजनयति' । ततश्च यज्ञानुकारेण तथैव 'ताः प्रजायन्ते' ॥ १३ ॥

तदिडान्तम् । इडान्तवत् 'इडान्तम्' । 'इडान्तं' यजनान्तमित्यभिप्राये, तद् इडा पत्नीसंयाजेषु विधीयते । तस्माच्च पूर्वोक्त एव विधिः । अर्थवादोऽपि च पूर्वोक्त एवेति नोक्तः । तस्माद्यज्ञेऽवकल्पयेत्यादि यथैव हि देवेष्विडावक्लृप्ता, तथा स्त्रीष्वपि देवेष्वित्यभिप्रायः । ''न ह्यत्र परिधयः''—इत्यादिस्तु इडाया अन्तत्वेऽर्थवादः । तत्राभिप्रायः । अत्रापि पत्नी यज्ञे यथैव इडा देवयज्ञे भवत्येवं सूक्तवाक—शंयुवाकाभ्यामपि भवितव्यमित्यत आह—**न ह्यत्र परिधयो भवन्ती**ति । परिधिप्रस्तरसम्बन्धौ सूक्तवाक—शंयुवाकौ तदभावेऽनुपपन्नावित्यभिप्रायः । ननु च प्रस्तरप्रहरणेन यजमानः स्वगाकृतो देवयज्ञः, अत्रापि यज्ञे पत्नी तथा स्वगाकर्तव्या; इतरथा तु स्वर्गाल्लोकान्तरितैव स्यात् ? इत्यत आह—**प्रस्तरेणे**ति । प्रस्तरकरणे 'इयसितं ह कुर्यात्' 'इयस'—शब्दोऽवसानवचनः कण्ड्वादिषु पठ्यते । अवसन्नमवसादं[6] पत्न्याः कुर्याद्;—यजमाने गच्छति स्वर्गं लोकं पत्नी न गता, अत्रैवावसन्ना सा, अधुना यातीत्येतत्कुर्याद्; न च युक्तम्; पतिं ह्यनु च जायेत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

१—'लोक इमं' इति ख. ग. घ. ङ. । २—'प्रजा अभि' इति ख. ग. घ. ङ. । ३—'ता इमं' इति ख. ग. घ. ङ. । ४—'लोकं' इति ख. । ५—'प्रजा अभि' इति ख. ग. घ. ङ. । ६—'अवसानमवसादं' इति ङ. ।

स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्याद् । यथैवादः प्रस्तरेण यजमानᳪ स्वगाकरोत्येवमेवैतत् पत्नीᳪ स्वगाकरोति ॥ १५ ॥

स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्याद् वेदस्यैकं तृणमाच्छिद्याग्रं जुह्वामनक्ति मध्यᳪ स्रुवे बुध्नᳪ स्थाल्याम् ॥ १६ ॥

अथाग्नीदाहानुप्रहरेति । तूष्णीमेवानुप्रहृत्य चक्षुष्पा ऽअग्नेऽसि चक्षुर्म्मे पाहीत्यात्मानमुपस्पृशति तेनो ऽअप्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति ॥ १७ ॥

अथाह संवदस्वेति । अगानग्नीदगञ्छ्रावय श्रौषट् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीति ॥ १८ ॥

अथ जुहूं च स्रुवञ्च सम्प्रगृह्णाति । अदो वा आहुतिं करोति यदनक्त्याहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति तस्माज्जुहूञ्च स्रुवञ्च सम्प्रगृह्णाति ॥ १९ ॥

रूपं क्रियते ॥ स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्यात् यथैवादः प्रस्तरेण यजमानं स्वगाकरोति-एवमेवैतत् पत्नीं स्वगाकरोति ॥ स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्यात्-वेदस्यैकं तृणमाच्छिद्याग्रं जुह्वामनक्ति, मध्यं स्रुवे, बुध्नं स्थाल्याम् ॥ अथाग्नीदाह अनुप्रहरेति । तूष्णीमेवानुप्रहृत्य चक्षुष्पा अग्नेऽसि, चक्षुर्म्मे पाहि-इत्यात्मानमुपस्पृशति । तेनो अप्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति ॥

अथाह-संवदस्वेति-अगानग्नीत्, अगन् । श्रावय, श्रौषट् । स्वगा दैव्या होतृभ्यः, स्वस्तिर्मानुषेभ्यः, शंयोर्ब्रूहि इति ॥ अथ जुहूं च स्रुवञ्च सम्प्रगृह्णाति ।

स यदि प्रस्तरस्य । 'प्रस्तरस्य' रूपं प्रतिनिधिं 'कुर्यात्', अध्वर्युः ततः यथैवाद इति । स्वेनैव महिम्ना यजमानवत् तां 'स्वगाकरोति' नातिरिक्तामानयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

स यदि । प्रसन्ना ॥ १६ ॥

अथाग्नीदाह । स प्रस्तरस्य वचनात् सक्तार्को मा प्रापदित्याह--अथाग्नीदाहेति । यावदुक्तमेव भवति; प्रैषसामर्थ्यात्; न सूक्तवाकमाह ॥ १७ ॥

अथाह संवदस्व । प्रसन्ना ॥ १८ ॥

अथ जुहूं च स्रुवं च सम्प्रगृह्णातीति । होतुः तस्यमाज्यम; न तु चरन्तन् तृणस्याहुतिकरणार्थत्वम् । किं कारणम् ? 'अदः वा' तृणमग्रं, 'आहुतिं करोति' । 'यत्' तत् 'अनक्ति' अग्र जुह्वामित्यादि । किमर्थं जुहूञ्च स्रुवञ्च सम्प्रगृह्णाति, किमर्थं वानक्ति ? 'आहुतिर्भूत्वा' इदमाज्य 'देवलोकं गच्छादिति' ॥ १९ ॥

१-'या' इति ख. ग. । 'या' इति क. । २-'यां' इति क. । 'या' इति ख. ग । ३-'चक्षुष्या' इति ख. ग. घ ङ । ४-'हो' इति क. । 'ही' ख ग । ५-इत एते मन्त्रा एतत्प्रकरणस्थाः प्रचलितसंहितापाठे न सन्ति ।

स वा ऽअग्नये सम्प्रगृह्णाति । अग्नेऽदब्धायोऽशीतमेत्यमृतो ह्यग्निस्तस्मादाहादब्धायवित्यशीतमेत्यशिष्टो ह्यग्निस्तस्मादाहाशीतमेति पाहि मा दिद्योः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरद्मन्या ऽइति सर्वाभ्यो मार्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाहाविषं नः पितुं कृणिवत्यन्नं वै पितुरनमीवं नं ऽइदमकिल्बिषमन्नं कुर्वित्येवैतदाह सुषदा योनावित्यात्मन्येतदाह स्वाहावाडिति तद्यथा वषट्कृतꣳ हुतमेवमस्यैतद्भवति ॥ २० ॥

अथ व्वेदं पत्नी व्विस्रꣳसयति । योषा वै व्वेदिर्व्वृषा व्वेदो मिथुनाय वै व्वेदः क्रियतेऽथ यद्देनेन यज्ञं उपालभते मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २१ ॥

अदो हैवाहुतिं करोति यदनक्ति । आहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति । तस्माज्जुहूश्च स्रुवश्च सम्प्रगृह्णाति ॥ स वा अग्नये सम्प्रगृह्णाति–अग्नेऽदब्धायोऽशीतम–इति । अमृतो ह्यग्निः । तस्मादाह–अदब्धायो–इति । अशीतम–इति । अशिष्टो ह्यग्निस्तस्मादाह–अशीतम–इति । पाहि मा दिद्योः, पाहि प्रसित्यै, पाहि दुरिष्ट्यै, पाहि दुरद्मन्यै–इति । सर्वाभ्यो मा आर्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह । अविषं नः पितुं कृणु–इति । अन्नं वै पितुः अनमीवं न इदमकिल्बिषमन्नं कुर्वित्येवैतदाह । "सुषदा योनौ"–इति । आत्मन्येतदाह । स्वाहा वाड् (वा० सं० २ । २०)–इति । तद्यथा वषट्कृतं हुतम्–एवमस्यैतद्भवति ॥ अथ वेदं पत्नी विस्रंसयति । योषा वै वेदिः । वृषा वेदः । मिथुनाय वै वेदः

स वा अग्नये । 'अशीतमः' भोक्तृतमः (धा० पा० क्र्या० ५१) 'अनमीवम्' अमीवा व्याधिः, स यस्य कार्यतया नास्ति, तदनमीवम् । 'आत्मनि' अग्नौ; दक्षिणाग्निहोमादि शाखान्तरात् ॥ २० ॥

अथ वेदं । का० श्रौ० सू० ३।१५६ । विस्रंसनमुपन्यस्तमेव, अर्थवादस्तु "यद्धि युक्तं न विमुच्यते प्र तद्धयते"–इति (श० प० ६ का० ७ अ० ४ ब्रा० ८ कं०) गम्यमान एवेति नोक्तः । पत्न्यास्तु कर्तृत्वेऽर्थवादं वक्ष्यति–"अथ यत्पत्नी विस्रंसयति"–इति (श० प० १ कां० ९।२।२२) अधुना विस्रंसनप्रसङ्गादुत्पत्ति–विनियोगौ वेदस्याह । तत्रोत्पत्तिस्तावत् **योषा वै वेदिरिति** । विनियोगः–'अथ यत्' 'एनेन' वेदेन 'यज्ञे' किञ्चित् 'उपालभते' उपगृह्णाति, गृहीतमपि सत् 'उपचर्याय' उपकाराय सुगृहीतत्वाद् यद् गृह्णाति; यत् 'मिथुन क्रियते'; उपप्रायस्य च वेदस्य वेद्युपग्रहणे विनियोगः ।

१–'न इदं' इति ख. ग. घ. ञ. । २–'यज्ञ ऽउपा' इति ख. झ. ग. । ३– 'अश्नाति भुङ्क्ते इत्यशी अतिशये नाशी अशितम । दीर्घश्छान्दस इति वा. सं. २।२० महीधरभाष्योक्तेः । "अग्नये संवेशपतये स्वाहा । सरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहा"–मन्त्रस्त्वेतावन्मात्रः ।

अथ यत्पत्नी व्विस्रꣳसयति । योषा वै पत्नी वृषा व्वेदो मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते । तस्माद्वेदं पत्नी व्विस्रꣳसयति ॥ २२ ॥

सा व्विस्रꣳसयति । व्वेदोऽसि येन त्वं देव व्वेद देवेभ्यो व्वेदो भवस्तेन मह्यं व्वेदो भूया ऽइति यदि यजुषा चिकीर्षेदेतेनैव कुर्यात् ॥ २३ ॥

तमा वेदेः सꣳस्तृणाति । योषा वै व्वेदिर्वृषा व्वेदः पश्चाद्वै परीत्य व्वृषा योषामधिद्रवति पश्चादेवैनामेतत्परीत्य वृष्णा व्वेदेनाधिद्रावयति तस्मादा वेदेः सꣳस्तृणाति ॥ २४ ॥

क्रियते । अथ यदेनेन यज्ञ ऽउपालभते, मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ अथ यत्पत्नी विस्रंसयति । योषा वै पत्नी, वृषा वेदः । मिथुनमेवैतत्–प्रजननं क्रियते । तस्माद्वेदं पत्नी विस्रंसयति ॥ सा विस्रंसयति–वेदोऽसि; येन त्वं देव वेद, देवेभ्यो वेदो भवः, तेन मह्यं वेदो भूयाः–इति । यदि यजुषा चिकीर्षेद्–एतेनैव कुर्यात् ॥ तमा वेदेः संस्तृणाति । योषा वै वेदिः । वृषा वेदः । पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषामधिद्रवति । पश्चादेवैनामेतत्परीत्य वृष्णा वेदेनाधिद्रावयति । तस्मादा वेदेः संस्तृणाति ॥

स च एकद्रव्ये इत्येतन्मिथुनवचनादेव गम्यते; नैकद्रव्ये हि कर्मणि अनावृत्तौ तेषां परस्योत्तान्योन्यमिव मिथुनं सिद्धम् । तदपि साज्ये कर्मणि सम्नयहोमादौ वेदोपग्रहणम्, न सर्वत्रेत्येतच्छाखान्तरात् ॥ २१ ॥

अथ यत् पत्नीः प्रसन्ना ॥ २२ ॥

सा विस्रंसयति । 'यदि यजुषा' कर्तुमिच्छेदिति 'यदि'–शब्दात् पाक्षिकं वेदस्य यजुषा करणमिति गम्यते । अथ यजुषा करणचिकीर्षानुपपन्नेति सामर्थ्यात् पतिः कुर्यादिति । तत्र करणसामान्याद्यानिर्वापकाले चिकीर्षति । कः पुनः कुर्यात् ? यजमानः; शाखान्तरात् "मह्यं भूयाः" इति मन्त्रलिङ्गाच्च ॥ २३ ॥

तमा वेदः का० श्रौ० सू० ३ । १८ । 'आङ्' अत्राभिविधौ, सम्तयन वेदि व्याप्येति । "योषा वै वेदिर्वृषा वेदः"–इति शेषात् । वेदिं सम्तृणाति समाख्यानादध्वर्युः; हौत्रे तु विशेषवचनाद्धोता सम्तृणाति ॥ २४ ॥

१–'पत्नी' इति ख । २–'भवस्तेन' इति ख ग घ. ञ. । ३–'भूया इति' इति ख. ग. घ. ञ. ।
४ नैतत्पदं ज. पुस्तके । ५–'इति वचनादाशीर्याग. इति ज. ।

अथ समिष्टयजुर्जुहोति । प्राङ्मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता ऽइत्युथ युद्धुत्वा समिष्टयजुः पत्नीः संयाजयेत् प्रत्यङ्ङु हैं वास्यैष यज्ञः सन्तिष्ठेत तस्माद्वा ऽएतर्हि समिष्टयजुर्जुहोति प्राङ्मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठात ऽइति ॥ २५ ॥

अथ यस्मात्समिष्टयजुर्नाम । या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता ह्वयति याभ्य एष यज्ञस्तायते सर्वा वै तत्ताः समिष्टा भवन्ति तद्यत्तासु सर्वासु समिष्टास्वथैतज्जुहोति तस्मात्समिष्टयजुर्नाम ॥ २६ ॥

अथ यस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति । या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता ह्वयति याभ्य एष यज्ञस्तायत ऽउप ह वै ता ऽआसते यावन्न समिष्टयजुर्जुह्वतीदं नु नो जुहृत्विति ता ऽएवैतद्यथायथं व्यवसृजति यत्र यंत्रासां चरणं तदनु यज्ञं वा ऽएत ऽर्जीजनत यदेनमतत तं जनयित्वा यत्रास्य प्रतिष्ठा तत्प्रतिष्ठापयति तस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति ॥ २७ ॥

स जुहोति । देवा गातुविद ऽइति गातुविदो हि देवा गातुं वित्त्वेति यज्ञं वित्त्वेत्येवैतदाह गातुमितेति तदेतेन यथायथं व्यवसृजति मनसस्पत ऽइमं देव यज्ञँ स्वाहा वाते धा इत्ययं वै यज्ञो योऽयं पवते तदिमं यज्ञँ सम्भृत्यैतस्मिन् यज्ञे प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञँ सन्दधाति तस्मादाह स्वाहा वाते धा ऽइति ॥ २८ ॥

[अथ समिष्टयजुः ।]

अथ समिष्टयजुर्जुहोति—'प्राङ्मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता' इति । अथ यद्धुत्वा समिष्टयजुः पत्नीः संयाजयेत्—प्रत्यङ्ङु हैवास्यैष यज्ञः सन्तिष्ठेत । तस्माद्वा एतर्हि समिष्टयजुर्जुहोति—प्राङ्मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता इति ॥ अथ यस्मात्समिष्टयजुर्नाम । या वा एतेन यज्ञेन देवता ह्वयति—याभ्य एष यज्ञस्तायते, सर्वा वै तत्ताः समिष्टा भवन्ति । तद् यत् तासु सर्वासु समिष्टासु—अथैतज्जुहोति । तस्मात्समिष्टयजुर्नाम ॥ अथ यस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति । या वा एतेन यज्ञेन देवता ह्वयति—याभ्य एष यज्ञस्तायते, उप ह वै ता आसते—यावन्न समिष्टयजुर्जुह्वति—'इदं नु नो जुहुतु' इति । ता एवैतद्यथायथं व्यवसृजति—यत्रयत्रासां चरणं तदनु । यज्ञं वा एतदजीजनत—यदेनमतत, तं जनयित्वा यत्रास्य प्रतिष्ठा तत्प्रतिष्ठापयति । तस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति ॥ स जुहोति देवा गातुविद्—इति । गातुविदो हि देवाः ।

अथ समिष्टयजुः (का० श्रौ० सू० ३।१९८ प्रसन्नाश्वतसः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

१—'इत्यु' इति क. । २—'हुति' इति क. । 'हुति' ख. ग । ३—'यजु' इति क. । 'नाम' इति ख. ग. । 'र्नाम' इति क. । ४—'ता आसते' इति ख. ग. घ. ङ. । ५—'यत्रासां' इति ग ङ. । ६—'विद' इति ख. ग. घ. ङ. । 'विद' इति क. । ७—'यज्ञ' इति क. । ८—'धा इति' ख. ग. घ ङ. । ९—'हुति' इति ख. ग. । 'हुति' इति क.

अथ बर्हिर्जुहोति । अयं वै लोको बर्हिरोषधयो बर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोक ऽओषधीर्दधाति ता ऽइमा ऽअस्मिँल्लोक ऽओषधयः प्रतिष्ठितास्तस्माद्बर्हिर्जुहोति ॥ २९ ॥

तां वा ऽअतिरिक्तां जुहोति । समिष्टयजुर्ह्येवान्तो यज्ञस्य यदूर्ध्वꣳ समिष्टयजुषोऽतिरिक्तं तद्यदा हि समिष्टयजुर्जुहोत्यथैताभ्यो जुहोति तस्मादिमा ऽअतिरिक्ता ऽअसम्मिता ओषधयः प्रजायन्ते ॥ ३० ॥

स जुहोति । सम्बर्हिरङ्क्ताꣳ हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सम्मरुद्भिः समिन्द्रो विश्वेदेवेभिरङ्क्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत स्वाहेति ॥ ३१ ॥

गातुं वित्त्वा—इति । यज्ञं विन्त्वेत्येवैतदाह । गातुमित—इति । तदेतेन यथायथं व्यवसृजति । मनसस्पत इमं देवयज्ञं स्वाहा वाते धाः— (वा० सं० २।२१) इति । अयं वै यज्ञो योऽयं पवते । तमिमं यज्ञं सम्भृत्यैतस्मिन् यज्ञे प्रतिष्ठापयति । यज्ञेन यज्ञं सन्दधाति । तस्मादाह—स्वाहा वाते धाः—इति ॥ अथ बर्हिर्जुहोति । अयं वै लोको बर्हिः । ओषधयो बर्हिः । अस्मिन्नेवैतल्लोक ओषधीर्दधाति । ता इमा अस्मिँल्लोक ओषधयः प्रतिष्ठिताः । तस्माद्बर्हिर्जुहोति ॥ तां वा अतिरिक्तां जुहोति । समिष्टयजुर्ह्येवान्तो यज्ञस्य । यदूर्ध्वꣳ समिष्टयजुषः—अतिरिक्तं तत् । यदा हि समिष्टयजुर्जुहोति अथैताभ्यो जुहोति । तस्मादिमा अतिरिक्ता असम्मिता ओषधयः प्रजायन्ते ॥ स जुहोति—सं बर्हिरङ्क्तां हविषा घृतेन, समादित्यैर्वसुभिः सम्मरुद्भिः । समिन्द्रो विश्वेदेवेभिरङ्क्तां दिव्यं नभो गच्छतु

अथ बर्हिः का० श्रौ० सू० ३।८।१९ । 'अयं वै लोको बर्हिः' "बृहि वृद्धौ" धा० पा० भ्वा० प० ७३६ परिवृद्धोऽयं लोकः । ततः कियदेतद्बर्हिःशब्दवाच्यता च ओषधिवाच्यता च ? बर्हिःशब्दवाच्याऽऽत्मनाऽयं 'बर्हिरयं लोकः' तस्यापि बर्हिःशब्दकत्वात्, ओषधिरूपात्मना तस्मात् 'ओषधयः' । ततश्च यद् 'बर्हिः' अधियज्ञ 'जुहोति', तत् 'एतल्लोके' 'ओषधीः' बर्हिष ओषध्यात्मकत्वात् 'दधाति'; तत्रैव तथैव दृश्यते ॥ २९ ॥

तां वा अतिरिक्ताम् । बर्हिराहुतिं यजमानः 'अतिरिक्तां जुहोति' कथम् ? 'समिष्टयजुर्ह्येवान्तो यज्ञस्य'; तद्धि देवताविसर्जनार्थमित्यभिप्रायः । ततश्च या 'ऊर्ध्वं समिष्टयजुषः' साऽतिरिक्ता, सृष्टासु गतासु च देवतासु । 'यदा हि' । 'हि'—शब्दः 'च'-शब्दार्थे; यदा च 'समिष्टयजुर्जुहोति', 'अथ' अनन्तरम् 'एताभ्यः' ओषधिभ्यः । "तादर्थ्ये चतुर्थी" पा० सू० २ । ३ । १३ वा० २ ओषधयोऽस्मिँल्लोके कथं नाम भविष्यन्तीत्येवमर्थं 'जुहोति' ॥ ३० ॥

स जुहोति । प्रसन्ना ॥ ३१ ॥

१—'ता इ' इति ख. ग. घ. ङ. । २—'मा अ' इति ख. ग. घ. ङ. । ३—'ता अ' इति ख. ग. घ. ङ. । ४—'क्ता अ' इति ख. ग. घ. ङ. । ५—'वसु' इति क. । ६—'हेति' इति क. ।

अथ प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति। युङ्क्ते वा ऽएतद्यज्ञं यदेनं तनुते स यन्न निनयेत्पराङ् हाविमुक्तः ऽएव यज्ञो यजमानं प्रक्षिणीयात् तथो ह यज्ञो यजमानं न प्रक्षिणाति तस्मात्प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति ॥ ३२ ॥

स निनयति। कुस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति पोषायेति तत्पुष्टिमुत्तमां यजमानाय निगाह स येनैव प्रणयति तेन निनयति येन ह्येव योग्यं युञ्जन्ति तेन विमुञ्चन्ति योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति योक्त्रेण विमुञ्चन्त्यथ फलीकरणान् कपालेनाधोऽधः कृष्णाजिनमुपास्यति रक्षसां भागोऽसीति ॥ ३३ ॥

यत स्वाहा (वा० मं० २।२२) इति ॥ अथ प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति । युङ्क्ते वा एतद् यज्ञम्[1]–यदेनं तनुते । स यन्न निनयेत्–पराङ् हा विमुक्त एव यज्ञो यजमानं प्रक्षिणीयात् । तथो ह यज्ञो यजमानं न प्रक्षिणाति । तस्मात्प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति॥ स निनयति–कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति, कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति, पोषाय इति । तत्पुष्टिमुत्तमां यजमानाय निगाह । स येनैव प्रणयति–तेन निनयति । येन ह्येव योग्यं युञ्जन्ति–तेन–विमुञ्चन्ति । योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति–योक्त्रेण

अथ प्रणीताः । अध्वर्युरुत्तरपार्श्वाद् दक्षिणपार्श्वं वेदेः (आहवनीय प्रदक्षिणतो) गत्वा स्वदेशेऽवस्थिता एव 'प्रणीताः' 'निनयति' नीचैर्नयति, भूमौ पर्यस्यतीत्यर्थः । 'युङ्क्ते वा' इति निनयनार्थवादः । 'दक्षिणतः' इत्येतस्य तु "तथा ह्युदग् भवति" इत्यर्थवादं वक्ष्यति (श० प० १।९।३।१) 'पराङ्' अनावृत्तौ 'यज्ञो यजमानं प्रक्षिणीयात्' "क्षि हिंसायाम" (स्वा० प० ३१) हिंस्यात् । 'तथा' नीयमानासु प्रणीतासु 'न प्रक्षिणाति' न हिनस्ति ॥ ३२ ॥

स निनयति । (का० श्रौ० सू० ३ । १६०) **तत्पुष्टिमुत्तमामिति** । पुष्टिहेतुरापः, तासु निरस्यमानासु मा भूत् पुष्टिनिरासस्तेन पुष्टिं निगाह–**उत्तमामिति**। आध्वर्यवस्यान्ते इत्यर्थः । आध्वर्यवे शिष्टम्–तच्च रक्षोनिरासप्रधानयागादि; ततश्च निनयनमेवाध्वर्योर्थिष्ठं उत्तममित्यभिप्रायः । **स येनैव प्रणयतीति** । कस्त्वेत्येताभिरनिरुक्ताभिर्व्याहृतिभिरित्यभिप्रायः । **अथ फलीकरणान् कपालेनाधोऽधः** । फलीक्रियन्ते तण्डुला एभिरिति फलीकरणा अङ्गीभवन्ति तण्डुलनिष्पत्तौ "अभूततद्भावे," पा०सू०५।४।५०।या १ "कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः"– पा० सू० ५ । ४ ।५० 'फलीकरणान्' तण्डुलादीन्'उपास्यति' उत्क्षिपति उत्करे । 'कपालेन' मध्यमेन प्रथमं नातिक्रामेदिति '**अधोऽधः**' अधस्तान्नातिदूरे 'कृष्णाजिनम्'–इति, 'अधोऽध इत्येतद्योगनिमित्ता द्वितीया–(पा० सू० २ । ३ । २ वा० २) । कृष्णाजिनस्याधस्तात्, समीप इत्यर्थः (का० श्रौ० सू० ३ । १६१) ॥ ३३ ॥

१–'मुक्त एव' इति ख ग. घ ङ । २–३'विमुञ्चति' इति क. । –'नास्त्येतत् ज. झ. ।

देवाश्च वा असुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर एतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सरेऽस्माकमयम्भविष्यत्यस्माकमयम्भविष्यतीति ॥ ३४ ॥

ततो देवाः । सर्वं यज्ञꣳ संवृज्याथ यत्पापिष्ठं यज्ञस्य भागधेयमासीत्तेनैनान्निरभजन्नस्ना पशोः फलीकरणैर्हविर्यज्ञात्सुनिर्भक्ता असन्नित्येष वै सुनिर्भक्तो यं भागिनं निर्भजन्त्यथ यमभागं निर्भजन्त्येवं स तावच्छꣳसत उत हि वशे लब्ध्वाह किं मा बभक्थेति स यमेवैभ्यो देवा भागमकल्पयंस्तमेवैभ्य एष एतद्भागं करोत्यथ यदधोऽधः कृष्णाजिनमुपास्यत्यनग्नावेवैभ्य एतदन्धे तमसि प्रवेशयति तथो एवासृक् पशो रक्षसां भागोऽसीत्यनग्नावन्धे तमसि प्रवेशयति तस्मात्पशोस्तेदनीं न कुर्वन्ति रक्षसाꣳ हि स भागः ॥ ३५ ॥ ३ ॥

इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ [१ । २]

विमुञ्चन्ति । अथ फलीकरणान् कपालेनाधोऽधः कृष्णाजिनमुपास्यति । रक्षसां भागाऽसि-(वा० सं० २।२३) इति ॥

देवाश्च वा असुराश्च-उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे एतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सरे,-'अस्माकमयम्भविष्यत्यस्माकमयम्भविष्यति' इति ॥ ततो देवाः सर्वं यज्ञं संवृज्य, अथ यत् पापिष्ठं यज्ञस्य भागधेयमासीत्-तेनैनान्निरभजन्-अस्ना पशोः, फलीकरणैर्हविर्यज्ञात्-सुनिर्भक्ता असन्निति। एष वै सुनिर्भक्तो यं भागिनं निर्भजन्ति । अथ यमभागं निर्भजन्ति-एव स तावच्छंसते । उत हि वशे लब्ध्वाह-'किं मा बभक्थ' इति । स यमेवैभ्यो देवा भागमकल्पयन्-तमेवैभ्य एष एतद्भागं करोति । अथ यदधोऽधः कृष्णाजिनमुपास्यति-अनग्नावेवैभ्य एतदन्धे तमसि प्रवेशयति। तथो एवासृक् पशोः "रक्षसां भागोऽसि"-इति-अनग्नावन्धे तमसि प्रवेशयति। तस्मात् पशोस्तेदनीं न कुर्वन्ति । रक्षसां हि स भागः ॥

देवाश्च वै । प्रसन्ना ॥ ३४ ॥

ततो देवाः । 'सर्वं यज्ञं' हविर्यज्ञाख्यम्, 'संवृज्य' समाप्तिपूर्वं संहृत्य । अथेति । 'अथ' अनन्तरम् । 'भागधेयं' भाग एव भागधेयम्; स्वार्थिको धेयः (पा० सू० ५ । ४ । ३६ । वा० २) । 'तेन' भागधेयेन पापिष्ठेन 'एनान्' असुरान् 'निरभजन्' निर्भक्तवन्तः; बहिर्यज्ञाद् कृतवन्तः । केन, कस्मात् ?

१-'देवाश्च च' इति ख. ग. ङ. । २-'देवा' इति ख. ग. । ३-'क्था अ' इति ख. ग. घ. ङ. । ४-'जन्त्यैव' इति ख. ग. घ. ङ. । एष एव पाठः साधीयान् प्रतीयते । शंसेराङ् पूर्वस्येच्छार्थकत्वात् "आशंसते"-इति पदस्यैव प्रकृते प्रयोक्तुमौचित्यात् । एवकारोऽध्याहृतः परतः प्रयुक्तः साधुरवकल्पते। पदादुत्तरस्यैव तत्प्रयोगस्य व्यावहारिकत्वात् । वाक्यादौ तत्प्रयोगस्यानौचित्यात्। भाष्यानुरोधात्तु मूलपाठे "एकार"-एवात्र निर्दिष्ट इति भाव्यम् ॥ ५-'बभक्थेति' इति क. । ६-'भ्य एवु' इति ख. ग. घ. ङ. । ७-'भ्य एव' इति ख. ग. घ. ङ. । ८-'भागः' इति ख. ग. । 'भागः' इति क. ।

सुᳪस्थिते यज्ञे । दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति तथा ह्युदग् भवति तस्माद्दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति तदनूची दक्षिणा यां ददाति सैति दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः ॥ १ ॥

[अथ याजमानो विष्णुक्रमः]

संस्थिते यज्ञे दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति । तथा ह्युदग् भवति । तस्माद्दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति । 'देवलोके मेऽप्यसद् इति' वै यजते-यो यजते । सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति । तदनूची दक्षिणा-यां ददाति, सैति । दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः ॥

आह-"अस्ना, पशोः" । असृक्शब्दस्य असन्नादेशः (पा० सू० ६ । १।६३) 'अस्ना' लोहितेन 'पशोः' 'निरभजन्' । 'फलीकरणैः' पाण्डुरभागैः 'हविर्यज्ञात्' निर्भजन्तोऽभूवन् । 'एष सुनिर्भक्तः' 'भागिनं' स्वल्पभागेनापि भक्तम् । 'अभागं' भागमदत्त्वा यं 'निर्भजन्ति' । 'सः' भागी प्रथमम् 'शंसते' एव । 'उत' अपि । अबलो हि बलवतां वशे भवति । 'लब्ध्वा' आसाद्य 'आह' ब्रूते-कुतश्चित्कालपर्यायात् । 'किं' त्वं 'मा' मां 'बभक्थ', मनसि किं मह्यं त्वया दत्तमित्यर्थः । 'यं भागम्' 'एभ्यः' रक्षोभ्यः 'देवाः' 'अकल्पयन्' कल्पितवन्तः । 'उपास्यति' समीपे प्रक्षिपति । अग्निहीने 'अन्धे तमसि 'प्रवेशयति', 'तथा' 'पशोः असृक्' अपि । **तस्मादिति** । तेदनीकरणाभावेन रक्षोभागः । तेदनीकरणेन लोहितं सिद्धम् ॥ ३९ ॥ ३ । [९.२] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमादित्यभूपतेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छतपथश्रुतिम् ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु नवमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

संस्थिते यज्ञे । याजमानकर्माभिधायि ब्राह्मणमेतत् । 'दक्षिणतः परीत्य' अध्वर्युः 'निनयति' । 'हि' यतः, 'तथा' कृते 'उदग् भवति', परीत्येत्युक्ते दक्षिणादागत्य निनयनायोदगागमनं भवति । उदपात्रनिनयनस्यानुवादो न सर्वतो विधिः । कुतः ? "अथ विष्णुक्रमान् क्रमते"-इति (श० प० १ ९ । ३ । ८) परतः 'अथ'-शब्देनानन्तर्यवचनं संयुज्य पदार्थान्तराणां विधानात् । तथा ह्युदगित्ययं दक्षिणतः परीत्येत्यर्थवादोऽयम् । पूर्णनिनयने **देवलोके मेऽप्यादि** । अयं यज्ञः 'असत्' भवतु । एवमर्थं यजमानो 'यजते'; 'यो यजते, स यज्ञोऽस्य यजमानस्य देवलोकमेवाभिप्रैति' । मां संस्कृतवानतो, अतो मया प्रत्युपकरणीयमित्यभिप्रायः । 'तदनूची' दक्षते: समृद्ध्यर्थस्य (भ्वा० आ० ६०९ धा० पा०) दक्षिणारूपम् । यज्ञसमृद्ध्यर्थं यज्ञमनु विलग्ना दक्षिणेति । 'दक्षिणामन्वारभ्य' सा हि परिक्रयार्था; ऋत्विङ्निष्पादिता परिक्रीयते, यथान्यत्रापि परिक्रयसम्बद्धः परिक्रेता, एवमत्रापि ॥ १ ॥'

१ 'मेऽप्यसदिति' इति ग. । २-'तेमनी' इति ज. ।

स ऽएष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्थाः । तदुभयतोऽग्निशिखे समोषन्त्यौ तिष्ठतः प्रति तमोषतो यः प्रत्युष्योऽत्यु तᳬं सृजेते योऽतिसृज्यः शान्तिरापस्तदेतमेवैतत्पन्थानᳬं शमयति ॥ २ ॥

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णᳬं सर्वेणैवैनमेतच्छमयति सन्ततमव्यवच्छिन्नं निनयति सन्ततेनैवैनमेतदव्यवच्छिन्नेन शमयति ॥ ३ ॥

यद्वेव पूर्णपात्रं निनयति यद्वै यज्ञस्य मिथ्या क्रियते व्यस्य तद्वृहन्ति क्षण्वन्ति । शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति ॥ ४ ॥

एष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्थाः । तदुभयतोऽग्निशिखे समोषन्त्यौ तिष्ठतः । प्रति तमोषतो–यः प्रत्युष्यः, अत्यु तं सृजेते योऽतिसृज्यः । शान्तिरापः । तदेतमेवैतत्पन्थानं शमयति ॥ पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वेणैवैनमेतच्छमयति । सन्ततमव्यवच्छिन्नं निनयति । सन्ततेनैवैनमेतदव्यवच्छिन्नेन शमयति ॥ यद्वेव पूर्णपात्रं निनयति । यद्वै यज्ञस्य मिथ्या क्रियते–व्यस्य तद्वृहन्ति, क्षण्वन्ति । शान्तिरापः । तदद्भिः शान्त्या शमयति,

---

स एष देवयानः । आत्मयाजिनस्तस्य कुणपादिमोक्षप्राप्तेः, देवयाजिनः पितृलोकः पन्था: । एवञ्च केवलकर्मिणः पुनरावृत्तिर्दर्शिता । यतस्त्वत्रायमेव 'अन्वावर्त्तते'–इत्युपसंहारः (श० प० १ । ९ । ३ । २०) अपि हि न ऋग्वेचः श्रुतम्–द्वे सृती अशृणव पितॄणामित्युपक्रम्य, ज्ञानसमुच्चितकर्मिणः पुनरावृत्तिर्दर्शिता–"ते य एवमेतद्विदुः"–इत्यादिना (श० प० १४ । ९ । १ । ४–१९) । 'वा'-शब्दो व्यवस्थितः 'तदुभयतः' 'अग्निशिखे' अग्निज्वाले 'ओषन्त्यौ' भस्मसात्कुर्वन्त्यौ 'सन्तिष्ठतः' । दहनान्मुक्तिरित्यर्थः । ज्ञानसहकारिकर्मकारी यजमानः 'अतिसृज्यः' । ज्ञानिनश्चोष्ण पन्थानञ्च उष्ण-शमनसमर्थाभिरद्भिः शमयति । शान्तिसाधनं 'शान्तिः' । ज्ञानसमुच्चितकर्मफलमलक्षालकं भवतीति सम्मतम् । केवलस्य स्वर्गादिफलं तु कार्यारम्भादौपचारिकमिति यदि फलभोगाय देवलोकं यजमानो याति, स देव एव । स एष देवफलभोगार्थं देवानेति; "देवो भूत्वा देवानप्येतीति वचनात् । पितॄंश्च केवलात्कर्मणः । 'तदुभयतः' तत्र उभयतः, उभयोरपि मार्गयोः 'अग्निशिखे' सूर्यरश्मयः 'ओषतः' दहतः । योऽकृतकृत्यः, तमोषतः; यस्तु कृतनियतकर्मा, तमतिसृजतः । परन्त्वनेन पूर्णसेकेन शान्तं जातं 'यः' 'प्रत्युष्यः' "उष दाहे" (धा० पा० भ्वा० प० ६९७ , प्रतिदहनार्हः 'तं' 'प्रत्योषतः' प्रतिदहतः । यथा दर्शितयज्ञादावेव एवाग्निसंयोगो निमित्तमिति, एवं तदपि तं प्रदीप्ते दहतः । 'अति-सृजेते' अतिसर्जनम् विसर्जनम् ॥ २ ॥

"**पूर्णम्**" । आपां पूर्णम्; 'शान्तिरापः'–इति वचनात् (श० प०१कां० ९ अ० ३ ब्रा० २ कं) उदकस्यैवं तावदाधिदैविकं निनयनस्य प्रयोजनम् (का० श्रौ० सू० २ । १६२) ॥ ३ ॥

•अधियज्ञं दर्शयन्नाह–यद्वेवेति । 'यद्वै मिथ्या क्रियते यज्ञस्य' अकरणमन्यथाकरणञ्च, 'तद्विवृहन्ति'

१–'स एष' इति ख. ग. घ. ङ. । २–'व' इति ग. । ३–'क्षण्वन्ति' इति क. । ४–'इत्यस्मात् पूर्वं (मां को किमत्रैव गच्छन्तीति यतस्तेऽतः किम् । इति पाठः कोष्ठान्तर्गतः क. पुस्तकेऽस्ति ।

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णꣳ सर्वेणैवैतत्सन्दधाति सन्ततमव्यवच्छिन्नं निनयति सन्ततेनैवैतदव्यवच्छिन्नेन सन्दधाति ॥ ५ ॥

तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति । सं वर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि मनसा सꣳ शिवेन त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टमिति यद्विवृढं तत्संदधाति ॥ ६ ॥

अथ मुखमुपस्पृशते । द्वयं तद्यस्मान्मुखमुपस्पृशतेऽमृतं वा ऽआपोऽमृतेनैवैतत्सꣳस्पृशत ऽएतदु चैवैतत्कर्मात्मन् कुरुते तस्मान्मुखमुपस्पृशते ॥ ७ ॥

तदद्भिः संदधाति ॥ पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वेणैवैतत्संदधाति । सन्ततमव्यवच्छिन्नं निनयति । सन्ततेनैवैतदव्यवच्छिन्नेन संदधाति । तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति-सं वर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि मनसा सं शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् । (वा० सं० २ । २४) इति । यद्विवृढं तत् संदधाति । अथ मुखमुपस्पृशते । द्वयं तद्—यस्मान्मुखमुपस्पृशते । अमृतं वा आपः । अमृतेनैवैतत्संस्पृशते । एतदु चैव—एतत्कर्मात्मन्न कुरुते तस्मान्मुखमुपस्पृशते ॥

व्यर्थं कुर्वन्ति 'यज्ञीयापः' 'क्षण्वन्ति' 'क्षिणु हिंसायाम्' (धा० पा० त० उ० ३) हिंसन्ति, दुःखायन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

तदञ्जलिना । (का० श्रौ० सू० ३ । १६२) यद्यपि "अनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम्'—इतिलिङ्गात् मुखोपस्पर्शनाङ्गता मन्त्रस्य प्रतिभाति तथापि वाक्यात्प्रतिग्रहणाङ्गता । तथाहि "यद्विवृढं तत्सन्दधाति"—इति ग्रहणार्थवाद एव परतो दृश्यते, अर्थवादान्तराभावात्; अथशब्देन च मुखोपस्पर्शनस्य व्यवधानार्थवादान्तरदर्शनाच्च । लिङ्गञ्चाविरुद्धमेव; मुखवद्धस्तयोरपि शरीरैकदेशत्वात् । यद्विवृढमिति । यजमानस्यैव यज्ञो वर्तते; तत्रैव स्थितस्य 'यद्विवृढं तत्सन्दधाति'—इत्यभिप्रायः । कण्वानान्तु "तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति, तत्र जपति संवर्चसेति" । गृह्णतो यज्ञवीर्यमत्र च जप्यमानः प्रतिग्रहणाय स्पर्शनेऽपि प्रकाशयिष्यति । कः पुनः प्रतिगृह्णाति ? यजमानः; अध्वर्योर्निनयने व्यापृतत्वात्, अन्यः कोऽपीति सिद्धे आशीर्लिङ्गत्वान्मन्त्रस्य यजमान एव । तथाच यज्ञस्य "यद्विवृढं तत्सन्दधातीति । उपपत्त्या, अत उत्तरत्र च (श० प० १ कां० ९ अ० ३ ब्रा० ७ कं०) "एतदु चैवैतत् कर्म कुरुते"—इति मन्त्रवाक्यशेषैरेव च सर्वमेवातः परं याजमानमित्यवसीयते ॥ ६ ॥

अथ मुखम् (का० श्रौ० सू० ३ । १६३ ।) । "एतदु चैवैतत्कर्मात्मन् कुरुते"—इति शाखायजमान आत्मीयमेव मुखमद्भिरुपस्पृशत इति गम्यते । यस्मात् कारणान्मुखं स्पृशति, 'तद् द्वयम्' द्वे ते कारणे इत्यर्थः । तत्रैकं तावत्—'अमृतेनैवैतदात्मानं संस्पृशते'—इति । कथमद्भिः संस्पृश्यमाने अमृतेन

१—'यद्वृद्धं' इति ज. । २—'मुखोपस्पर्शनं अस्य' इति ज. । ३ कण्वशाखीयानां प्रतिग्रहोत्तर मन्त्रजपं प्रतिजानानेन भाष्यकृता प्रकृतस्यैतस्य शतपथश्रुतिपाठस्य माध्यन्दिनशाखीयत्वं सूच्यते । किन्तु माध्यन्दिनसंहितात्वेन प्रसिद्धस्य यजुर्वेदसंहितापाठस्य मन्त्रपाठक्रमानुसारणीयं प्रकृता शतपथश्रुतिर्नास्तीत्यन्यत्र सविवादं प्रदर्शितमस्माभिः । ४—'एतदु चैवैतत्कर्मात्मन् कुरुते' इति ज ।

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । देवान्वा ऽएष प्रीणाति यो यजत ऽएतेन यज्ञेनऽर्ग्भिरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहुतिभिरिव त्वत्स देवान् प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति तेष्वपित्वी भूत्वा तानेवाभिप्रक्रामति ॥ ८ ॥

यद्वेव विष्णुक्रमान् क्रमते । यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषामियं विक्रान्तिरिदमेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवमुत्तमेनैताम्वेवैष ऽएतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते तस्माद्विष्णुक्रमान् क्रमते तद्वा ऽइत एव पराचीनं भूयिष्ठा ऽइव क्रमन्ते ॥ ९ ॥

तदु तत्पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रंस्त । गायत्रेण छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रंस्त त्रैष्टुभेन

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । देवान्वा एष प्रीणाति–यो यजते–एतेन यज्ञेन–ऋग्भिरिव त्वद्, यजुर्भिरिव त्वद्, आहुतिभिरिव त्वत् । स देवान् प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति । तेष्वपित्वी भूत्वा तानेवाभिप्रक्रामति ॥ यद्वेव विष्णुक्रमान् क्रमते । यज्ञो वै विष्णुः । स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे–यैषामियं विक्रान्तिः । इदमेव प्रथमेन पदेन पस्पार, अथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन, दिवमुत्तमेन, एताम्वेवैष एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते । तस्माद्विष्णुक्रमान् क्रमते । तद्वा इत एव पराचीनं भूयिष्ठा इव क्रमन्ते ॥ तदु तत् "पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रंस्त गायत्रेण छन्दसा । ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः । अन्तरिक्षे विष्णुर्व्य-

---

संस्पृशते ? तदाह–अमृतं वा आपः । इति । यत्त देवानामन्नममृतम्, ता आपः; आप एव हि शुद्धतमा अमृतमित्यभिप्रायः । अमृतसंस्पर्शनं यजमानेन कर्तव्यमित्येकं कारणम् । अपरमपि–एतच्च कर्म आत्मनि 'कुरुते' यजमानः । कथम् ? यज्ञो वा आपः; आपश्च सश्लेषणहेतुरित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

अथ विष्णुक्रमान् (का० श्रौ० सू० ३ । १६४ ।) विष्णोः यज्ञस्य सम्प्रवेशमिव दत्त्वा 'देवान् प्रीत्वा', देवेषु मध्ये 'अपित्वी' भागी 'भूत्वा' च उपैति विष्णुक्रमैर्देवयाजीत्यर्थः । "अनुपसर्गाद्वा" इति (पा० सू० १ । ३ । ४३) क्रमेरात्मनेपदम् ॥ ८ ॥

यद्वेव विष्णुक्रमान् । यजमानशरीरस्थ एव 'यज्ञो विष्णुः' यजमानार्थं 'विक्रमते' । 'तद्वै' तत्र 'इत एव' लोकात् 'पराचीनम्' ऊर्द्ध्वम्, अन्तरिक्षं दिवमित्येवं 'भूयिष्ठा इव' बहुतमा इव 'क्रमन्ते' ॥९॥

विष्णुक्रमणे मन्त्राः–"**तदु तत् पृथिव्याम्**"–इति प्रसन्ना । "इत्येवमिमॉंल्लोकान्"–इति उत्तरपक्षस्यार्थवादः । गम्यत इति 'गतिः', प्रतितिष्ठन्त्यस्यामिति 'प्रतिष्ठा' । 'तस्य' आदित्यस्य 'ये रश्मयः' कदम्बकेसरवदनन्तभेदाः, 'ते सुकृतः' ये पूर्वे यजमानाः तेजःशरीराः । उपरित (न) मेव 'पद्'

१–'ष एत' इति ख. ग. घ. ङ. । २–'ष्ठा इव' इति ख. ग. घ. ङ. । ३–'यं' इति ख. ।

छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मो दिवि विष्णुर्व्यक्रꣳस्त जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म ऽइत्येवमिमांल्लोकान्त्समारुह्याथैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य ऽएष तपति तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतोऽथ यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोकस्तदेवमिमाँल्लोकान्त्समारुह्याथैतां गति मेतां प्रतिष्ठां गच्छति परस्तात् त्वेवार्वाङ् क्रमेत य ऽइतोऽनुशासनं चिकीर्षेद् द्वयं तद्यस्मात्परस्तादर्वाङ् क्रमते ॥ १० ॥

अपसरणतो ह वा ऽअग्रे देवा जयन्तोऽजयन् । दिवमेवाग्रेऽथेदमन्तरिक्षमथेतोऽनपसरणात्सपत्नाननुदन्त तथो ऽएवैष एतदपसरणतं ऽएवाग्रे जयन् जयति दिवमेवाग्रेऽथेदमन्तरिक्षमथेतोऽनपसरणात्सपत्नान्नुदत ऽइयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा तदस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ११ ॥

क्रंस्त त्रैष्टुभेन छन्दसा । ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । दिवि विष्णुर्व्यक्रंस्त जागतेन छन्दसा । ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यश्च वयं द्विष्मः''—इत्येवमिमाँल्लोकान्त्समारुह्य—अथैषा गतिः, एषा प्रतिष्ठा—य एष तपति । तस्य ये रश्मयः—ते सुकृतः, अथ यत्परं भाः—प्रजापतिर्वा सः, स्वर्गो वा लोकः । तदेवमिमाँल्लोकान्त्समारुह्य—अथैतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति ॥ परस्तात् त्वेवार्वाङ् क्रमेत—य इतोऽनुशासनं चिकीर्षेत् । द्वयं तद्—यस्मात् परस्तादर्वाङ् क्रमते ॥ अपसरणतो ह वा अग्रे देवा जयन्तोऽजयन्—दिवमेवाग्रे, अथेदमन्तरिक्षम्, अथेतोऽनपसरणात्सपत्नाननुदन्त । तथो एवैष एतदपसरणत एवाग्रे जयन् जयति—दिवमेवाग्रे, अथेदमन्तरिक्षम्, अथेतोऽनपसरणात्सपत्नान्नुदते । इयं वै पृथिवी

यज्ञरूपः 'प्रजापतिः', 'स्वर्गो वा लोकः अज्ञानानां कर्मकर्तॄणां प्रजानां पतिः, ज्ञानिनामुपभोग्यं स्थानम्, 'तत्' तत्र; ते गच्छन्तीत्यभिप्रायः । 'भाः' प्रकाशमात्रं सूर्यरूपम् । (पक्षान्तरोपन्यासः) ''परस्तात् त्वेव'' । 'तु'—शब्दः स्वशब्दार्थे 'एव'—इत्यवधारणार्थः । 'इतः' अस्मादेव लोकात् 'अनुशासनम्' अस्मिन्नेव लोके फलोपभोगं बहुकालमाशास्ते, सः 'अर्वाङ्' विक्रमणेनैव 'यस्मात्' अध्वर्यवः 'परस्तात्' क्रमेत, 'तद्द्वयं' कारणम् ॥ १० ॥

अपसरणतो ह । जितापसरणेन जितवन्तो द्युलोकाख्यम्, अस्माल्लोकादपसृत्य असुरान् हतवन्तो देवाः । द्वितीयश्च फलोपभोगानन्तरं प्रतिष्ठायां प्रच्युतानां स्वर्गाल्लोकान्निरुपद्रवात् । ततश्च यदितः पराचीनं क्रमेत, तदेतां गतिं गत्वा 'प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति' ॥ ११ ॥

१—'म्मो' इति क. । २—'द्विष्म इत्येव' इति ख. ग. ङ. । ३—'य एष' इति ख. ग. ङ. । ४—'गतिमेतां' ति ख. ग. । ५—'य इतो' इति ख. ग. ङ. । ६—'क्रमते' इति क. । ७—'त एवा' इति ख. ग. घ. ङ. ।

तदु तद्दिवि विष्णुर्व्यक्रंस्त। जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रंस्त त्रैष्टुभेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रंस्त गायत्रेण छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठाया ऽइत्यस्या ᳬ हीद ᳬ सर्वमन्नाद्यं प्रतिष्ठितं तस्मादाहास्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठाया ऽइति ॥ १२ ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते। प्राची हि देवानां दिक् तस्मात् प्राङ् प्रेक्षते ॥ १३ ॥

स प्रेक्षते। अगन्म स्वरिति देवा वै स्वरगन्म देवानित्येवैतदाह संज्योतिषाभूमेति सं देवैरभूमेत्येवैतदाह ॥ १४ ॥

अथ सूर्यमुदीक्षते। सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति तस्मात् सूर्यमुदीक्षते ॥ १५ ॥

प्रतिष्ठा। तदस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ तदु तद् "दिवि विष्णुर्व्यक्रंस्त जागतेन
छन्दसा—ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः। अन्तरिक्षे विष्णुर्व्य-
क्रंस्त त्रैष्टुभेन छन्दसा—ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः। पृथिव्यां
विष्णुर्व्यक्रंस्त गायत्रेण छन्दसा—ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः।
अस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठायै"—इति। अस्यां हीदं सर्वमन्नाद्यं प्रतिष्ठितम्। तस्मादाह—अस्मा-
दन्नादस्यै प्रतिष्ठाया इति ॥ अथ प्राङ् प्रेक्षते। प्राची हि देवानां दिक्। तस्मात् प्राङ् प्रेक्षते॥
स प्रेक्षते—"अगन्म स्वः" इति। देवा वै स्वः। अगन्म देवानित्येवैतदाह। सं ज्योतिषा
भूम (वा०सं०२।२५) इति। सं देवैरभूमेत्येवैतदाह ॥ अथ सूर्यमुदीक्षते। सैषा गतिः, एषा

तदु तद्दिवि। (का० श्रौ० सू० ३। १६४–१६६) यद्धि स्वर्गे अन्नाद्यम्, तदप्यस्मिन्नेव लोके प्रतिष्ठितम्; चन्द्रमसोऽप्याप्यायनं प्रतिपदि सान्नाय्येन क्रियते; अतः 'अस्मादन्नात्' निष्कामनं द्विषन् सर्वस्मान्निष्कासितो भवति ॥ १२ ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते। (का० श्रौ० सू० ३। १६७) प्राङ् निरीक्षणेन मन्तर्पिता गच्छन्तो देवा निरीक्षिता भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

स प्रेक्षते। (का० श्रौ० सू० ३। १६८) मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् 'स्वर्देवाः'; तेजःशरीरत्वात् ज्योतिर्देवाः। 'समभूम' तद्देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ सूर्यमुदीक्षते। (का० श्रौ० सू० ३ १६९–१७०) सूर्यः खलु यज्ञकर्तॄणां गन्तव्यं प्रतिष्ठा च ॥ १५ ॥

१-'तद्दिवि' इति क.। २-'द्वेष्टि' इति ख.। ३-'विष्णु' इति ग.। ४-'द्वेष्टि' इति ख.। ५-'र' इति क,। ६-'इति' इति ख. ग.। 'इति' इति क.। ७-'ते' इति क. ख. ग.।

स[1] ऽउदीक्षते । स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिरित्येष वै श्रेष्ठो रश्मिर्यत्सूर्यस्तस्मादाह स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिरिति वर्चोदा[2] ऽअसि वर्चो मे देहीति त्वेवाहं ब्रवीमीति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तद्ध्येव ब्राह्मणेनैष्टव्यं यद् ब्रह्मवर्चसी स्यादित्युतो ह स्माहौपोदितेयः[3] ऽएष वाव मह्यं गा[4] दास्यति गोदा गा मे देहीत्येवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृद्ध्यते ॥ १६ ॥

अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्त ऽइति तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वैतस्यैवावृतमन्वावर्त्तते ॥ १७ ॥

अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठते । द्वयं तद्यस्माद्गार्हपत्यमुपतिष्ठते गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति यावद्देवास्येह मानुषमायुस्तस्मा ऽएवैतदुपतिष्ठते तस्माद्गार्हपत्यमुपतिष्ठते ॥ १८ ॥

प्रतिष्ठा । तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति । तस्मात्सूर्यमुदीक्षते ॥ स उदीक्षते—स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिः—इति । एष वै श्रेष्ठो रश्मिः—यत्सूर्यः—तस्मादाह—'स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिः' इति । वर्चोदा असि वर्चो मे देहि—इति त्वेवाहं ब्रवीमि—इति ह स्माह याज्ञवल्क्यः । तद्ध्येव ब्राह्मणेनैष्टव्यम्—यद् ब्रह्मवर्चसी स्यादिति । उतो ह स्माहौपोदितेयः—एष वाव मह्यं गा दास्यति । गोदा गा मे देहीति । एवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृद्ध्यते ॥

अथावर्तते—सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते—इति । तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वा, एतस्यैवावृतमन्वावर्त्तते (वा० सं० २ । २६) अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठते । द्वयं तद्—यस्माद्गार्हपत्यमुपतिष्ठते । गृहा वै गार्हपत्यः । गृहा वै प्रतिष्ठा । तद्गृहेष्वेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ।

स उदीक्षते (का० श्रौ० सू० ३ । १६९–१७०) तेजोघनो रश्मिशब्देनोच्यते । एषः तेषामतिशयः । 'याज्ञवल्क्य इत्याह स्म'—'वर्चोदा असि वर्चो मे देहीति' (एतदेवाशास्महे वयम्) 'अहमिति ब्रवीमि' । 'ब्राह्मणेन तदेष्टव्यम्' 'यत्' अहं ब्राह्मण्ययुक्तः स्यामिति तु 'आह स्म' उक्तवान् 'औपोदितेयः' । उपगम्य उदिता पितुरुपोदिता; ''स्त्रीभ्यो ढक्'' (पा० सू० ४ । १ । १२०) उपोदिताया अपत्यमिति विग्रहः । 'गा दास्यति' इति गो-प्रार्थना 'एवं' प्रजादिष्वपि वक्तव्यम् ॥ १६ ॥

अथावर्त्तते । प्रदक्षिणमावर्त्तते । एवं हि तस्य सूर्यस्यावृत्तिः ॥ १७ ॥

अथ गार्हपत्यम् । (का० श्रौ० सू० ३ । १७१) कारणद्वयं तस्याप्युपस्थाने । सूर्योपस्थानादिना स्वर्गतिः, गार्हपत्योपस्थानेन स्वगृहे प्रतितिष्ठति । द्वितीयञ्च 'यावद्देवास्येह' मानुषायुष 'उपतिष्ठते' ॥ १८ ॥

१–'स उदीक्षते' इति ख. ग. घ. ङ. । २–'दा असि' इति ख. ग. घ. ङ. । ३–'य एव' इति ख. ग. घ. ङ. । ४–'मा' इति क. ।

स ऽउपतिष्ठते । अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं गृहपतिना भूयासꣳ सुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना भूयाऽइति नात्र तिरोहितमिवास्त्यस्थूरि णौ गार्हपत्यानि सन्त्वित्यनार्त्तानि नौ गार्हपत्यानि सन्त्वित्येवैतदाह शतꣳ हिमा इति शतं वर्षाणि जीव्यासमित्येवैतदाह तदप्येतदब्रुवन्नाद्रियेतापि हि भूयाꣳसि शताद्वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति तस्मादप्येतदब्रुवन्नाद्रियेत ॥ १९ ॥

अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्त ऽइति तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वैतस्यैवावृतमन्वावर्त्तते ॥ २० ॥

अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनवदिति यदि पुत्रो न स्यादप्यात्मन एव नाम गृह्णीयात् ॥ २१ ॥

यावद्धेवास्येह मानुषमायुः—तस्मा एवैतदुपतिष्ठते । तस्माद्गार्हपत्यमुपतिष्ठते ॥ स उपतिष्ठते—अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं गृहपतिना भूयासम्, सुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना भूयाः—इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । अस्थूरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु इति । अनार्तानि नौ गार्हपत्यानि सन्तु—इत्येवैतदाह । शतं हिमाः—इति । शतं वर्षाणि जीव्यासमित्येवैतदाह । तदप्येतदब्रुवन्नाद्रियेत—अपि हि भूयांसि शताद्वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति तस्मादप्येतद् ब्रुवन्नाद्रियेत ॥ अथावर्त्तते—सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्ते—(वा० सं० २ । २७) इति । तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वा—एतस्यैवावृतमन्वावर्त्तते ॥ अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनवदिति । यदि पुत्रो न स्याद्—अथात्मन एव नाम गृह्णीयात् ॥

स उपतिष्ठते । 'अस्थूरि' 'णौ' असहाय-गो-वाह्यः स्थूरः, तत्रासहायमात्र लक्ष्यते; स्थूरोऽस्मिन्नस्तीति स्थूरि न स्थूरि अस्थूरि, ससहायि 'नौ' तव गार्हपत्ये कर्मणि प्रवृत्ते अहमिन्धनादिना पालकः, अस्थूरी गृहपतिः; त्वं कर्मणाम् अत आह—**अनार्तानी**ति । अस्थूरित्वेन च सामर्थ्यादाक्षिमं यजमानस्य जीवितमिति "शतं वर्षाणि जीव्यासमित्याह"—इति (का० श्रौ० सू० । ३ । १७३ ।) विवृणोति ॥ १९ ॥

अथावर्त्तते (का० श्रौ० सू० ३ । १७४) मन्त्रवर्णात् प्रादक्षिण्यञ्च; सूर्यस्यावृतमन्विति मन्त्रे दृश्यते, सूर्यो हि प्रादक्षिण्येन गच्छति (का० श्रौ० सू० ३ । १७५) 'एतस्यैव' सूर्यस्य ॥ २० ॥

अथ पुत्रस्य (का० श्रौ० सू० ३ । १७६) कथं पुनर्गृह्णाति ? "ततोऽसि तन्तुरसि"—इत्येतस्मिन्मन्त्रे (का० श्रौ० सू० ३ । १७७ ।) तत्पदैरेकवाक्यभूतं गृह्णाति । कुतः ? काण्वसमाम्नानात् । 'इदं मे कर्म, इदं वीर्यम्, पुत्रो देवदत्तोऽनुसन्तनवत्'—इति । किमर्थं नाम गृह्णाति ? 'इदं मे' ,वीर्यं' विक्रमम्, 'पुत्रः' देवदत्तादिः 'अयम्' 'अनुसन्तनवत्' अनुसन्तनोतु । कथम् ? 'मे' मम 'इदं वीर्यमनुसन्तनवदिति' मा विच्छिन्द्यादित्येवमर्थम् । पक्षान्तरमाह—'यदि पुत्रो न स्यात्' कथञ्चित् पुत्ररहितश्चेत्, अजातपुत्रो मृतपुत्रो वा, तदा 'आत्मनो नाम गृह्णीयात्' । तथा च 'इदं मे कर्मेदं वीर्यं देवदत्तोऽहं सन्तनवानि'—इति नामग्रहणम् ॥ २१ ॥

• १—'स उप' इति ख. ग. घ. ङ. । २—'भूया इति'' इति ख. ग. घ. ङ. । ३—'यदि' इति ख. । ४—'ससहायि' इति ज. ङ. । ५—"अनेकेषु पुत्रेषु सर्वेषां ज्येष्ठस्य पुत्रस्य नामाभिव्याहृत्य" इति सांख्यायनः २।१२।११ -"प्रियस्य पुत्रस्य नाम गृह्णाति" इत्यापस्तम्बः । ४ । १६ । ४ ।

अथाहवनीयमुपतिष्ठते । प्राङ्मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता ऽइति तूष्णीमुपतिष्ठते ॥ २२ ॥

अथ व्रतं विसृजते इदमहं य एवास्मि सोऽस्मीत्यमानुष-इव वा ऽएतद्भवति यद्व्रतमुपैति न हि तदवकल्पते यद्ब्रूयादिदमहꣳ सत्यादनृतमुपैमीति तदु खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादिदमहं य एवास्मि सोऽस्मीत्येवं व्रतं विसृजेत ॥ २३ ॥ ४ ॥

इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथाहवनीयमुपतिष्ठते 'प्राङ्मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठात' इति । तूष्णीमुपतिष्ठते ॥

अथ व्रतं विसृजते—इदमहं य एवास्मि सोऽस्मि (वा० सं० २।२८) इति । अमानुष-इव वा एतद्भवति—यद्व्रतमुपैति । न हि तदवकल्पते यद्ब्रूयाद्—इदमहं सत्यादनृतमुपैमि इति । तदु खलु पुनर्मानुषो भवति । तस्माद् 'इदमहं य एवास्मि सोऽस्मि' इत्येवं व्रतं विसृजेत ॥

[इति दर्शपूर्णमासेष्टिः सम्पूर्णा ।]

अथाहवनीयम । (का० श्रौ० सू० ३ । १७८ गार्हपत्योपस्थानादिकर्मणा यत्पद न प्राप्नोति, अत उपस्थानयज्ञक्रिया प्रत्यकसंस्था जाता; सा च जघन्या, अधोगतित्वात्; अत आहवनीयोपस्थान विधत्ते प्राक्संस्थित्यै । अपि च प्रत्यग्गमनशब्दो हि नरकपातवाचकः; एवञ्चाधोगतिर्यज्ञस्य स्यात् । तूष्णीमिति । सामर्थ्यान्मन्त्रे प्राप्ते तूष्णीमुपस्थान विधेयमिति मन्त्रनिवृत्तिः क्रियते ॥ २२ ॥

अथ व्रतम । (का० श्रौ० सू० ३ । १७९ पूर्वोक्तामितिकर्तव्यतामनूद्य यज्ञसमाप्तिर्व्रतविसर्गसम्बद्धा विधीयते; यदिदमुक्तं ''संस्थिते'' श० प० १ कां० १ । १ । ३ ।) इति, तदिदमवसरप्राप्तं व्रत विसृजते । स्वशाखायाम ''इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि''— (श० प० १ कां० १ । १ । ४) इति मन्त्रोच्चारोऽभिप्रेतः—अत एव पक्षान्तरन्यासो न कृतो भगवत्या श्रुत्या ॥

समाप्तोऽयं पौर्णमासः, सर्वास्विष्टिषु पशुबन्धेषु यागेषु सौत्रामण्यां च प्रकृतिभूतः । यद्यप्ययं कृताधानस्य भवति, तथापि आधानेष्टीनां तनूहविस्सञ्ज्ञकानां पौर्णमासयागः प्रकृतिः, तस्मात् पूर्वमुपदेश्यः । ननु तर्हि तनूहविषामेव सर्वेष्टिप्रकृतित्वं कृत्वा तान्येव पूर्वं कस्मान्नोपदिष्टानि ? सत्यम् ! किन्तु तेष्वितिकर्तव्यतावैकृत्यदर्शनात् सर्वप्रकृतित्वं न सम्भवति, तस्मात्पौर्णमासयाग एव पूर्वमुपदिष्टः ॥२३॥४॥[९।३] ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः । श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

इति सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

भूभर्त्रा विक्रमार्केण कल्पमा कनकवेदिकाम । दानायाव्यास्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥ १ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीना शुक्लयजुर्वेदीये माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये हविर्यज्ञ नाम प्रथमं काण्डं समाप्तम् ॥१॥

१—''तूष्णीमिति लौकिकवागुच्चारणनिषेधः क्रियते, मन्त्राभावात् । एवंच तत्समीपे स्थित्वा तं विलोकयत्येव इति ह याज्ञिकदेवः ।